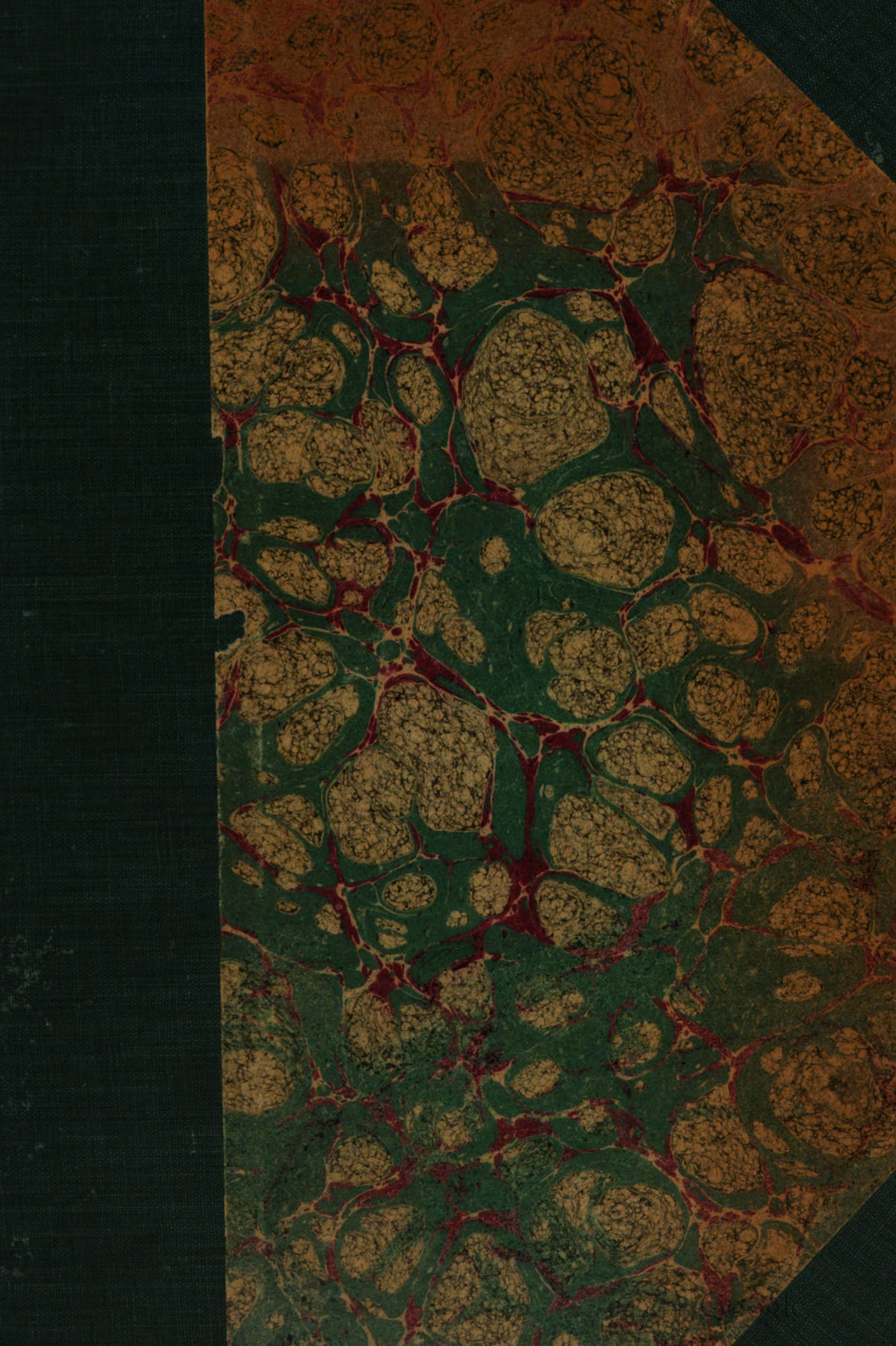
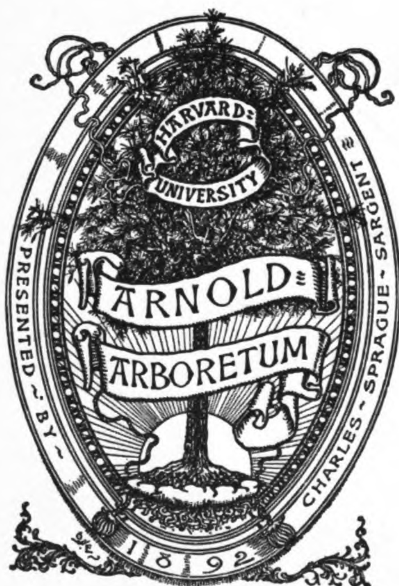

HARVARD
UNIVERSITY
ARNOLD
ARBORETUM
PRESENTED BY
CHARLES SPRAGUE SARGENT
1892

8.

REIS

DOOR DE

MINAHASSA

EN DEN

MOLUKSCHEN ARCHIPEL.

GEDAAN

IN DE MAANDEN SEPTEMBER EN OKTOBER 1855

IN HET GEVOLG VAN DEN GOUVERNEUR GENERAAL Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST,

DOOR

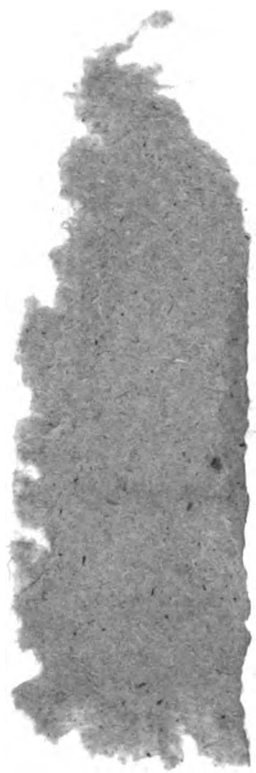
P. BLEEKER,

Doktor in de Genees-, Natuur- en Wiskunde, Lid Korrespondent der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Lid van de Academia Caesarea Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum en van verschillende andere binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen, President der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië, Lid der Hoofdkommissie van Onderwijs in Nederlandsch Indië, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, enz.

EERSTE DEEL.

BATAVIA,
LANGE & CO.
1856.

2 vols
4to

Bleeker, Reis door de Minahasa, 2de Deel 1

Hugonnet, Souvenirs d'un chef de bureau arabe

den 12 July 1858.

voor veertien dagen

Ontvangen den	N°	aan de Heeren	Verzonden den
12 July	1	PIEPERS.	26 July.
		~~CANNEMAN.~~	
	2	PAPE.	
	3	WINTGENS.	23 Augt. –
	4	PROVÓ KLUIT.	5 Sept. –
5 Sept. –		VAN KARNEBEEK.	20 –
20 –	6	BUYSKES.	4 October
4 –	7	MAAS.	18 –
		~~DEKETH.~~	
18 Octbr	8	SCHMOLCK.	1 November.
1 Nov:	9	GREGORY.	15 November
15 –	10	DE VOS.	29 – 13 December.
– 29 –	4	DOMINICUS.	–
13 –	12	PFISTER.	27 December 1858.
27 Dec.	13	BUNGENBERG.	11 Jan. 1859 –
	14	JUST DE LA PAISIÈRES.	
	15	Delprat	
		Buitengewone Leden.	
8 –	16	Mev. VAN DER KEMP.	8 Maart
		– Dekeker	
22 –	17	De Heer CAU.	
	19	– C. Maas	16 Maart
		Terug aan	
		GOCKINGA.	

REIS

DOOR DE

MINAHASSA

EN DEN

MOLUKSCHEN ARCHIPEL.

REIS

DOOR DE

MINAHASSA

EN DEN

MOLUKSCHEN ARCHIPEL.

GEDAAN

IN DE MAANDEN SEPTEMBER EN OKTOBER 1855

IN HET GEVOLG VAN DEN GOUVERNEUR GENERAAL Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST,

DOOR

P. BLEEKER,

Dokter in de Genees-, Natuur- en Wiskunde, Lid Korrespondent der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Lid van de Academia Caesarea Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum en van verschillende andere binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen, President der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië, Lid der Hoofdkommissie van Onderwijs in Nederlandsch Indië, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, enz.

EERSTE DEEL.

BATAVIA,
LANGE & CO.
1856.

GEDRUKT BIJ LANGE & CO.

AAN

ZIJNE EXCELLENTIE DEN HEERE

M^R. A. J. DUYMAER VAN TWIST,

AFTREDENDEN GOUVERNEUR GENERAAL VAN NEDERLANDSCH INDIË,

KOMMANDEUR DER ORDE VAN DEN NEDERLANDSCHEN LEEUW, RIDDER MET DE STER DER ORDE VAN DE EIKENKROON, ENZ. ENZ.

Wordt dit eerste deel opgedragen, als eene hulde, wegens den steun en bescherming, welke beschaving, kennis en wetenschap gedurende zijn vijfjarig

bestuur van Nederlandsch Indië voortdurend van hem hebben mogen ondervinden.

DE SCHRIJVER.

VOORBERIGT.

Ik heb slechts weinige woorden dit werk te laten voorafgaan.

De reis door de Molukken van den gouverneur generaal DUYMAER VAN TWIST *heeft stof gegeven aan meer dan eene pen.*

De Minahassa en de Molukken zijn nog zoo weinig bekend, dat eene toelichting dier gewesten van meer dan eene zijde niet dan als wenschelijk te beschouwen is.

Ik heb mij in mijne beschrijving op een praktisch standpunt geplaatst en mij bepaald tot het eenvoudig mededeelen van nuttige kennis en het geven van nuttige wenken.

Schilder noch dichter, heb ik mijne voorstellingen slechts aan de werkelijkheid ontleend. Zij zijn daardoor zeker in een minder bevallig gewaad gehuld, maar ik heb bloemen en linten weggelaten, om de waarheid onder geen valsch licht voor te stellen.

P. BLEEKER.

INHOUD

VAN HET

EERSTE DEEL.

EERSTE AFDEELING.

REIS NAAR EN DOOR DE MINAHASSA.

HOOFDSTUK I.

VAN BATAVIA NAAR MANADO.

BLADZ.

HOOFDSTUK II.

DE MINAHASSA.

HOOFDSTUK III.

VERBLIJF TE MANADO.

HOOFDSTUK IV.

VAN MANADO NAAR SONDER.

BLADZ.

Hoofdstuk V.

Van Sonder tot Tondano.

Hoofdstuk VI.

Verblijf te Tondano.

Hoofdstuk VII.

Van Tondano tot Kema.

Hoofdstuk VIII.

Statistische aanteekeningen betreffende de Minahassa.

HOOFDSTUK IX.

BESCHOUWING VAN DE GORONTALOSCHE EN OVERIGE TOT DE RESIDENTIE MANADO BEHOORENDE LANDSCHAPPEN.

HOOFDSTUK X.

OVER DEN TEGENWOORDIGEN STAND DER KENNIS VAN NOORD-CELEBES.

BLADZ.

TWEEDE AFDEELING.

REIS DOOR DE RESIDENTIE TERNATE.

Hoofdstuk I.

Overtogt van Kema naar Ternate.

Hoofdstuk II.

Verblijf te Ternate.

Hoofdstuk III.

Verdere bijzonderheden omtrent Ternate.

BLADZ.

HOOFDSTUK VIII.

AANTEEKENINGEN BETREFFENDE HALMAHEIRA, DE SOELA-EILANDEN, DE RIJKJES BANGGAAI EN TOMBOEKOE, EENIGE EILANDEN VAN DEN PAPOESCHEN ARCHIPEL EN NIEUW-GUINEA.

EERSTE AFDEELING.

REIS

NAAR EN DOOR DE

MINAHASSA.

HOOFDSTUK I.

VAN BATAVIA NAAR MANADO.

Algemeen overzigt der bezochte eilanden. — Reisgezelschap. — Officiële bronnen betreffende de kennis der Molukken door den gouverneur generaal ter beschikking van den schrijver gesteld. — Vertrek van Batavia. — Bezwaren, tegen het ondernemen der reis ingebragt. — Het stoomschip Ambon. — Overvaart. — De Java-zee. — Bawean. — Groot en Klein- Solombo. — Bruinvisschen. — Tonijnen. — Vliegende visschen. Poeloe Matasiri. — Noesa Lima. — Eene nieuwe soort van haai. — Mandhar. — Palos. — Straat Makassar. — Manado toewa.

Ik zet mij, om te verhalen, eene korte doch in vele opzigten belangrijke reis, welke ik in de maanden September en Oktober 1855 maakte in het gevolg van den gouverneur generaal van Nederlandsch Indië Mr. A. J. Duijmaer van Twist.

Sedert 1824, in welk jaar de gouverneur generaal Van der Capellen de Moluksche eilanden bezocht, had geen opperlandvoogd zich naar het gouvernement der Molukken begeven. In een tijdvak van ruim dertig jaren had zich alzoo geen gouverneur generaal van Nederlandsch Indië persoonlijk overtuigd van den toestand van gewesten, welke zeker niet tot de minst belangrijke van den Indischen Archipel behooren, en de heer Duijmaer van Twist begreep te regt het nut van een persoonlijk onderzoek dier zoo gezegende, doch sedert jaren tevens zoo geteisterde eilanden.

Bij gouvernements besluit van den 28n Augustus 1855 werd bepaald, dat ik den opperlandvoogd op zijne reis in mijne dienstbetrekking zou vergezellen. Dit besluit was mij zeer welkom. Behalve toch dat ik door deze reis in de gelegenheid werd gesteld, een gedeelte onzer bezittingen te zien, wat ik nog slechts kende uit de veelal onvoldoende en onjuiste beschrijvingen, welke daarover zijn openbaar gemaakt, zag ik daarin een middel, om ten opzigte van een' tak der natuurlijke geschiedenis, waaraan ik sedert jaren een niet onbelangrijk gedeelte van mijnen tijd heb gewijd, tot talrijke nieuwe ontdekkingen te geraken.

Overeenkomstig het plan van den gouverneur generaal zouden de volgende punten in het gouvernement der Molukken worden aangedaan. Wij zouden ons eerst begeven naar Manado, van daar uit de binnenlanden der Minahassa bezoeken en te Kema weder scheepgaan voor Ternate. Van Ternate zou de reis gaan naar Tidore, Batjan, Amboina, Saparoea en Banda, om van laatstgenoemde plaats naar Batavia terug te keeren. Dit reisplan werd in de hoofdpunten gevolgd, doch behalve de genoemde eilanden werd ook den eilanden Makian, Boeroe en Ceram een kort bezoek gebragt.

Uit den aard der zaak kon op de verschillende plaatsen, waar wij vertoefden, slechts weinig tijd voor wetenschappelijke nasporingen worden afgezonderd. Op verre weg de meeste plaatsen verbleven wij niet langer dan een of een paar dagen en die dagen lieten mij slechts weinige uren beschikbaar. Plegtige ontvangsten, officiële voorstellingen, inspektiën, diners en bals zijn uit den aard der zaak overal elementen van eene reis van eenen gouverneur generaal en de personen, tot zijn gevolg behoorende, kunnen zich daaraan niet wel geheel onttrekken.

Evenwel zie ik mij in staat gesteld, veel wetenswaardigs mede te deelen en meerdere ten opzigte der Molukken bestaande verkeerde voorstellingen te verbeteren. Dikwerf leert een oogopslag meer dan uitvoerige beschrijvingen, omdat ieder reiziger van de door hem bezochte streken indrukken erlangt, welke afhankelijk zijn van de rigting zijner nasporingen, indrukken

en voorstellingen, welke gewoonlijk slechts een gering gedeelte van het geheel omvatten. Maar vooral heb ik vele bijzonderheden, de Moluksche gewesten betreffende, kunnen putten uit de officiële verslagen en statistieken, welke de opperlandvoogd met de meeste welwillendheid ter mijner beschikking heeft gesteld.

Het partikuliere stoomschip Ambon, onder het kommando van den heer Hugenholtz, was door het gouvernement afgehuurd voor *f* 20000 s'maands, om den gouverneur generaal gedurende de reis over te voeren. Te Manado zou het stoomschip der koninklijke marine Vesuvius, de Ambon opwachten, om de verdere reis door de Molukken mede te maken.

De Ambon was opzettelijk voor den gouverneur generaal en zijn gevolg ingerigt en bood ruimschoots de gemakken aan, welke men van zoodanig stoomschip mogt verlangen, en hoezeer de hutten voor het gevolg bekrompen mogten heeten, werd het gebrek aan ruimte daarin veel vergoed door eene ruime longroom en kajuit en eene ruim zestig voeten lange kampanje, terwijl eene voorbeeldige netheid en reinheid niet weinig geschikt waren om het verblijf aan boord te veraangenamen.

Het reisgezelschap was zamengesteld als volgt:

De gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist.

De gouvernements sekretaris, oud gouverneur der Moluksche eilanden, de heer C. M. Visser.

De kapitein-, thans majoor-adjudant de heer P. L. Bering Liesberg.

De ridmeester-ordonnansofficier Jkhr E. C. De Casembroot.

De luitenant ter zee 2e klasse adjudant Jkhr H. Quarles van Ufford.

De heer J. F. G. Brumund, predikant te Batavia, had den gouverneur generaal verzocht de reis mede te mogen maken in het belang zijner gezondheid en daartoe vergunning erlangd.

In de Molukken werd het reisgezelschap nog vermeerderd met den gouverneur der Moluksche eilanden Jkhr C. F. Goldmann, den adsistent-resident toegevoegd aan den gouverneur der

Moluksche eilanden den heer C. Bosscher en den luitenant ter zee 2e kl. ordonnansofficier Jkhr L. De Stuers; en voorts nog in de verschillende residentiën en afdeelingen der Molukken met de residenten van Manado, Ternate en Banda en de adsistent-residenten van Amboina en Saparoea, de heeren A. J. F. Jansen, J. L. De Dieu Stierling, A. L. Andriesse, J. H. Tobias en W. Schmincke.

Het vertrek was bepaald op den 1n September. Fraai weder begunstigde den uittogt van den gouverneur generaal, in den vroegen morgen van den daartoe bepaalden dag. De koets, waarin de gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist gezeten waren, werd stadwaarts begeleid door een detachement kavallerie. Aan de haven van Batavia wachtten de vicepresident en de leden van den raad van Indië, de luitenant-generaal kommandant van het indische leger en de schout-bij-nacht, kommandant van de koninklijke marine in Nederlandsch Indië, benevens de te Batavia aanwezige hoofdambtenaren en hoofdofficieren, om het hooge reisgezelschap uitgeleide te doen. Eene kommissie, bestaande uit den algemeenen sekretaris, den militairen kommandant van Batavia en den havenmeester van Batavia, begeleidde den opperlandvoogd tot aan boord. De gebruikelijke saluten van 21 schoten vielen van de Welkomstbatterij en van het wachtschip ter reede; de oorlogsbodems paradeerden, de handelsvloot vlagde en ten acht uur s' morgens stoomde de Ambon van de reede van Batavia weg.

De reis begon onder niet bijzonder gunstige vooruitzigten en zelfs had het te Batavia niet ontbroken aan raadgevingen om den gouverneur generaal van de reis te doen afzien. Inderdaad, de Molukken waren in de jongste tijden zeer geteisterd. De aardbevingen, die er in de laatste jaren zoo hadden gewoed, waren nog verre van geëindigd te zijn, en volgens de jongste tijdingen heette het, dat de hoofdplaatsen van Ternate en Tidore daardoor grootendeels waren verwoest. Een hevige brand had kortelings de hoofdplaats van de Banda-eilanden voor een groot gedeelte in de asch gelegd en scheen de maat van rampen voor die fel

geteisterde gewesten te hebben vol gemeten. De kinderziekte heerschte in hevige mate op Amboina en omliggende eilanden en had reeds duizenden in eenige weinige weken ten grave gesleept. Zeerooversvloten hadden de Moluksche wateren doorkruist en de bevolkingen met schrik en angst vervuld, en er was geen stoomschip van de koninklijke marine beschikbaar, om de Ambon van Batavia af te begeleiden en daardoor de vrees voor alle gebeurlijkheden overbodig te doen zijn.

De gouverneur generaal was echter de man niet, om zich door de hem voorgespiegelde schrikbeelden van de volvoering van zijn voornemen te laten terughouden en begreep te regt, dat alle die geschetste onheilen eene reden te meer voor hem moesten zijn, om zich naar de plaatsen des ongeluks te begeven, waar zijne komst opwekking en bemoediging kon schenken en zijne milddadige hand verligting van den druk der rampen.

Weldra had de Ambon de reede van Batavia verlaten en stoomde tusschen de eilandjes door, die als groote bloemvazen in de baai van Batavia met hun altijddurend groen prijken, groenende oäsen in de ruime watervlakte, den zeelieden een gids en een gevaar. Meermalen had ik meerderen dier eilandjes bezocht en mij verlustigd in het omwaden er van over de koraalriffen, die als onderzeesche tuinen in kleurenpracht en vormverscheidenheid niet onderdoen voor de weelderige vegetatie, die de eilandjes zelve kroont en eene veel meer geschakeerde bevolking voeden van zeenetels, stekelhuiden, week- en schaaldieren en visschen, dan de spaarzame fauna van het eiland zelf aanbiedt.

Spoedig lagen die eilanden als groenende punten ver achter ons en stoomden wij langs het lage land van Krawang oostwaarts. De zee, nog kalm in de baai van Batavia, werd door den nog stevig doorstaanden oostenwind van de drooge moesson in schuimende golven opgestuwd, deed de vaart van onze schroefboot tot op slechts vier mijlen in de wacht terugbrengen en bragt het schip in een onaangenaam stampen en slingeren, dat eenigen onzer alras een begin van zeeziekte deed ondervinden. Gedu-

rende den dag stoomden wij langs het kustland van Krawang. Meerdere schepen, niet tegen den stijven oostenwind kunnende opwerken, lagen onder den wal van het Krawangsche voor anker, het doorkomen van den landwind afwachtende om hunne reis te vervolgen. Het lage kustland van Oedjong Krawang en van Oedjong Sedari kregen wij achtereenvolgens in het gezigt, doch de dampige lucht belette ons de krawangsche bergen, den Parang, Boerangrang, Tangkoebangprahoe en Boekittoenggoel te zien, bergen, welke bij helder weder tot ver in zee hunne toppen en kruinen laten herkennen.

s' Morgens vroeg van den 2n September stoomden wij tusschen den hoek van Indramajoe en het Boompjeseiland. Eerst in den namiddag van den 3n September bereikten wij de lengte van het eilandje Mandelike, eene rots ten noorden van het voorgebergte van den Moeriah of berg van Japara, welke wij op eenige mijlen afstands zuid van ons lieten liggen. De des daags vrij sterke oostenwind bleef den voortgang van de Ambon zeer vertragen, zoodat wij eerst in den namiddag van den 4n September het eiland Bawean en in den namiddag van den 5n tusschen de eilandjes Solombo doorgingen. Bawean, ook Baviaan of Lubeck geheeten, heeft eene bevolking van ongeveer 30000 zielen en behoort tot de residentie Soerabaja, van welke het eene afdeeling uitmaakt (1). Wij stoomden er zuidelijk op eenige mijlen afstands langs heen. Het westelijke gedeelte van het eiland is hooger dan het oostelijke, doch het middengedeelte verheft zich het hoogste, ongeveer 2000 voeten boven de zeevlakte. Eenige kegelvormige bergtoppen schenen mij toe op een vulkanisch ontstaan van het eiland te duiden, hoezeer bezinkselvormingen er niet zeldzaam zijn en er zelfs spraak van is geweest om de er gevondene kolenbeddingen te ontginnen.

Terwijl wij Bawean voorbijstoomden, hulde zich het hoogere

---

(1) Zie bijzonderheden omtrent dit eiland in een paar artikels, geplaatst in het 1e deel van den achtsten jaargang van het Tijdschrift van Nederlandsch Indië en in het 2e deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.

gedeelte des eilands allengs in eene digter en digter wordende wolkenmassa. De luchtlagen boven het eiland, met het dalen der zon koeler wordende dan de luchtlagen boven de zeevlakte, verdikte zich de in de atmosfeer opgeloste waterdamp eerst om de bergtoppen maar spoedig ook boven het geheele eiland tot grootere en kleinere wolken, die zich allengskens meer en meer zamenpakten en waarin het verbroken elektrisch evenwigt weldra zich zocht te herstellen door op- en neerschietende bliksemstralen, welker gezigt in den vooravond ons aan het dek boeide.

De eilandjes Groot- en Klein-Solombo liggen wat noordelijker dan Bawean, doch veel oostelijker, want terwijl Bawean ongeveer ligt op de lengte van Soerabaja, zijn de Solombo's gelegen ongeveer juist ten noorden van Banjoewangi of Straat Bali. De Solombo's liggen op nog geen mijl afstands van elkander, Groot-Solombo of Noessa Loembo zuidelijk van Klein-Solombo. Zij hebben slechts eenige palen in omtrek, schijnen hun ontstaan aan riffen te danken te hebben, en zijn laag, hoezeer Groot-Solombo in het zuidoosten een kegelbergje heeft van ongeveer 300′ hoogte, misschien wel de top eens vulkaans, welke grootendeels onder de zee bedolven is en om welks helling de polijpen hunne riffen hebben opgebouwd. Hoezeer met eene rijke vegetatie bekleed, zijn beide eilandjes onbewoond en het grootste strekt slechts nu en dan ten verblijfplaats aan zeeroovers, die er hunne praauwen herstellen en zich van versch drinkwater voorzien. Op Groot-Solombo moeten thans karbouwen gevonden worden, welke de overleden sulthan van Sumanap er zou hebben doen overbrengen.

Tusschen Bawean en Solombo zagen wij de eerste zeevogels, eenige meeuwen en vliegende visschen (Exocoetus unicolor CV. en Exocoetus oxijcephalus Blkr). Op de verdere reis vertoonde de zee meer leven. Bruinvisschen dartelden nu en dan in kortere of langere, enkele of meervoudige reijen nabij het schip. Tonijnen en boniten (Thijnnus thunnina CV., Thijnnus tonggol Blkr, Thijnnus pelamijs CV., Auxis thijnnoïdes Blkr) sprongen soms met geheele scholen uit het water op of bewogen zich geheel aan de oppervlakte der zee, het ligchaam slechts gedeeltelijk

boven haar verheffende en nog op vrij grooten afstand herkenbaar aan eene eigenaardige kabbeling, welke hunne scholen in de zee deden ontstaan. Enkele keeren zagen wij groote haaijen bedaard aan de watervlakte voortzwemmen, zich slechts verradende door de boven den waterspiegel uitstekende rugvinnen. De vliegende visschen vormden nu en dan scholen van meerdere millioenen en meermalen stoomden wij uren lang, alvorens die scholen geheel gepasseerd te zijn. Opgejaagd door het geweldige ligchaam van het stoomschip en de beroering des waters door de snelle omwentelingen der schroefbladen, vloden zij langs het schip uit het water in eene achterwaartsche rigting, die ongeveer een' hoek van 45° maakte met den romp des vaartuigs. Lang konden zij zich echter niet boven het water houden en zij verhieven er zich ook slechts een drie- of viertal voeten boven, om een tien- tot twintigtal schreden verder weder in zee te storten. De verschillende vliegende visschen (Exocoetus), waarvan thans reeds bijkans een veertigtal soorten bekend is, bezitten het vermogen om zich boven het water vliegende of zwevende te houden in zeer verschillenden graad. Dit vermogen is afhankelijk van de grootte harer borstvinnen en voor een gedeelte ook van die harer buikvinnen, maar, terwijl sommige soorten de borstvinnen zoo lang hebben, dat ze tot aan de staartvin reiken, zoo als Exocoetus unicolor CV., Exocoetus speculiger CV., Exocoetus oxijcephalus Blkr, alle soorten van deze gewesten, zijn die vinnen bij andere soorten zoo klein, dat ze volstrekt onvoldoende zijn om hare ligchamen in de luchtruimte voldoende te ondersteunen of zich door hare slagen er in te bewegen, zoo als Exocoetus micropterus CV. van Boeroe en Amboina, enz.

In de Moluksche zeeën werd de reis bovendien nu en dan verlevendigd door walvisschen, waarschijnlijk potvisschen (Phijseter macrocephalus), van welke wij op meer of minder verwijderde tijdstippen enkelen op eenigen afstand van het stoomschip te zien kregen.

Den 6n September waren wij digt zuidelijk van Poeloe Matasiri. Dit eiland is het zuidelijkste van eene kleine groep, waartoe ook

Laurot of Laoet ketjil behoort. Het heeft eene lengte van ongeveer eene halve mijl van west tot oost en verheft zich eenige honderden voeten boven de zeevlakte. Matasiri naauwelijks gepasseerd zijnde, zagen wij ook Poeloe Laurot, hetwelk grooter en hooger is dan Matasiri, doch door den verderen afstand minder duidelijk herkenbaar was.

Met het aanbreken van den dag van den 7n September waren wij bij de Vijf-eilanden, Noesa Lima of Noesa Sirih. Deze eilandjes, vijf in getal, liggen op eene rei van noord naar zuid, zijn blijkbaar met vegetatie bekleede koraalriffen, vlak, klein en onbewoond. De zee was reeds kalmer dan gedurende de eerste dagen der reis.

Niet ver van Noesa Lima vingen wij eene haai, aan eene van de kampanje in zee afhangende lijn, aan welke eene met vederen omwondene haak bevestigd was. Deze haai was ruim anderhalf ned. el lang en behoorde tot het geslacht Carcharias en wel tot die afdeeling er van, bij welke de zijden der tanden getand zijn (Prionodon). Deze soort was in de wetenschap nog niet bekend. Naar haren breeden korten snuit, noemde ik haar Carcharias (Prionodon) amblijrhijnchos. Ik beschreef haar naar het leven (1), waarna ik kop en huid prepareerde voor mijn kabinet van naturaliën. Het leven dezer soort is zeer taai. Slagen met handspaken op den kop om het dier spoedig dood te maken, hielpen weinig, niettegenstaande zij met de volle kracht van een' sterken zeeman werden toegebragt. Bij de opening van het dier bleek de maag volkomen ledig te zijn, zoodat het slechts door honger er toe gebragt schijnt te zijn om in den haak te bijten. In de streek waar wij dezen haai vingen, zagen wij noch vliegende noch andere visschen. Toen wij later een paar koningsvisschen of zeesnoeken (Sphijraena jello CV.) vingen, geschiedde zulks onder dezelfde omstandigheden en ook bij deze visschen was de maag ledig.

Na Noesa Lima gepasseerd te zijn, stoomden wij meer noordoostelijk op de westkust van Celebes aan. Met het aanbreken

---

(1) Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, 10e deel, 1856.

van den volgenden dag hadden wij het hooge land van Mandhar voor ons en begonnen wij meer noordelijk koers te houden, om door Straat Makassar langs de westkust en later langs de noordkust van Celebes naar Manado te stevenen.

Kaap Mandhar is den zeelieden bekend als eenigzins gevaarlijk wegens de soms plotseling van daar waaijende hevige winden. Wij troffen er een dier windbuijen. Een hevige noordoostenwind maakte het noodzakelijk alle razeilen te bergen, en naauwelijks was daartoe tijd genoeg. Dit verschijnsel moet zich dikwerf herhalen. Het is gemakkelijk verklaarbaar uit de groote massa land van Midden-Celebes, dat in het Mandharsche zeer bergachtig is en zich in de nog van Straat Makassar op den achtergrond zigtbare bergruggen tot meerdere duizenden voeten boven de zeevlakte verheft. De sterke warmteuitstraling dezer bergen brengt eene sterke verkoeling der op ze rustende luchtlagen te weeg en deze, daardoor digter wordende, dalen naar zee om de daarop rustende warmere lucht te verdringen; en deze verdringing geschiedt met te grootere snelheid, naarmate het evenwigt in de temperatuur der luchtlagen boven zee en land sterker verbroken is. Mijne voorspelling, dat deze wind naar mate de zon hooger steeg in hevigheid zou afnemen om voor stilte plaats te maken, moest zich uit den aard der zaak dan ook spoedig verwezenlijken en na acht uur s' morgens begon hij ook af te nemen om tegen tien uur over te gaan in stilte, welke allengskens door eene zachte zeebries werd vervangen.

Het gezigt op de kust van Mandhar, langs welke wij den geheelen dag voortstoomden, behoort ongetwijfeld tot de meer fraaije. Meerdere bergketenen verheffen zich achter elkander met onregelmatige, hier en daar hakkelige, toppen en geven een geheel ander aanzien aan het landschap dan de vulkanische kegelbergen aan Java. Men gevoelt dan ook, daar een geheel ander land voor zich te hebben, een land van oudere vorming dan Java, en waarschijnlijk rijk aan nuttige delfstoffen. Maar Midden-Celebes is nog even weinig bekend als ons gezag er gering is. Slechts de naar het zuiden en het noorden uitstekende

schiereilanden van Celebes zijn een weinig meer bekend, doch ten opzigte van Midden-Celebes, enkele kuststreken uitgezonderd, bestaat nog nagenoeg volkomene onbekendheid. De wenschelijkheid van eene wetenschappelijke expeditie derwaarts is niet twijfelachtig, zoowel in het belang der kennis van het land als ter uitbreiding van ons gezag.

Stoomende langs de kust van Mandhar, genoten wij de fraaije gezigten op de met eene weelderige en zeer geschakeerde vegetatie bekleede heuvels, die dadelijk achter het strand oprijzen en slechts hier en daar kleine kustvlakten overlaten. Wild zijn die heuvels daar nedergeworpen en laten over hunne steile ruggen of door hunne diepe ravijnen wegen naar het binnenland open, waar al trotscher en trotscher wordende bergruggen zich verheffen. Zeker is deze gesteldheid van Mandhar eene voorname reden van de zucht naar onafhankelijkheid van zijne bewoners, die zich door eene in den Indischen Archipel niet gewone veerkracht kenmerken en zich ver van hunne onherbergzame kusten begeven om op de riffen van vreemde zeeën zich met handel en tripangvangst onledig te houden. De Mandharezen erkenden evenwel nog kort geleden eene zekere staatkundige ondergeschiktheid aan Boni, doch hebben zich, even als Sidenring, Tanette, Barroe en Torathea in 1854 van Boni onafhankelijk gesteld. Lang te voren hadden zij zich reeds genesteld op verschillende plaatsen van de lange landtong van het noordelijke schiereiland van Celebes, waar meerdere plaatsen, zooals Sogenti, Taäda, Kasimber en Amphibaboe onder mandharesche prinsen staan.

Den geheelen dag bleef de kust van Mandhar in het gezigt, zoodat wij door den verrekijker de menschen in de overigens spaarzame dorpen konden ontwaren. In den vooravond bereikten wij Kaap William, noordelijk van welke het kustland zich meer oostwaarts terugtrekt en lager is.

Van hier af tot benoorden Straat Makassar was de zee zeer stil, zoowel door eene weinig merkbare deining als door de zwakke winden. Deze slegtheid der zee is den zeevaarders zeer wel bekend, en de kommandant van de Ambon, de heer Hugenholtz,

had ons daarover vroeger reeds gesproken, toen ons schip in de Javazee tegen de oostmoesson op gierde en stampte en slingerde en meerderen aan boord zeeziek maakte. Het verschijnsel is overigens gemakkelijk verklaarbaar, doordien Straat Makassar in hare noordelijke helft slechts eene gemiddelde breedte heeft van ongeveer twee graden (aan den uitgang der straat tusschen kaap Donda en kaap Kanioengan van nog geen' graad) en begrensd is door de beide groote landmassen van Celebes en Borneo. Zoo al niet het geregeld doorkomen van de tegen elkander inloopende land- en zeewinden van beide eilanden daardoor wordt verhinderd, kunnen die winden, in gewone omstandigheden, nimmer eene groote sterkte erlangen, vermits de koude luchtstroomen der eilanden, elkander ontmoetende, elkanders vaart stuiten, terwijl omgekeerd gedurende het heete van den dag de koelere zeelucht westelijk in de straat naar Borneo en oostelijk in de straat naar Celebes wil stroomen.

Den 9n September, met het opkomen der zon, waren wij tegenover kaap Passangkajoe, behoorende tot het rijkje van Kajeli, dat in 1854 bij traktaat onze souvereiniteit erkend heeft. Het kustland is er heuvelachtig en met slanke op zich zelve staande boomen begroeid. Achter die heuvels verliest zich het oog in uitgestrekte vlakten, die meer op den achtergrond in eene van het noorden naar het zuiden loopende bergketen overgaan. Die bergketen heeft geen vulkanisch aanzien en vertoont slechts weinige bijzonder uitkomende toppen, welker hoogte ik schat op ongeveer 4000 voeten.

Tegen twaalf uur s' middags waren wij tegen over de baai van Palos. Het rijk van Palos beslaat de landengte, welke het noordelijke schiereiland van Midden-Celebes scheidt. Van de hoofdplaats Palos, aan de genoemde baai gelegen, gaat een weg naar Parigi, eene handelplaats aan het zuiden der baai van Gorontalo, bekend door het goud en de voortreffelijke paarden, die van daar worden uitgevoerd. Men beweert, dat van Palos ook een weg door Midden-Celebes naar Boni gaat. Indien, wat ongetwijfeld wenschelijk is, het nederlandsche gezag over Midden-

Celebes uitgebreid wordt, schijnt Palos of Parigi het gunstigste gelegen te zijn voor de plaatsing van een' resident of gezaghebber, en Palos schijnt zelfs de voorkeur te verdienen, in zooverre het gelegen is aan een' grooten handelsweg en eene talrijke bevolking heeft, welke aan de baai van Palos alleen, in de negorijen Palos, Dongola en Tawali, meer dan 20000 zielen zou sterk zijn. Indien men mogt besluiten tot eene staatkundige en wetenschappelijke expeditie naar Midden-Celebes, schijnt Palos ook het beste punt te zijn, van waar uit de expeditie hare werkzaamheden zou kunnen aanvangen. Na s' avonds de evennachtslijn gepasseerd te zijn, waren wij den 10n September met zonsopgang nabij het eilandje Noordwachter het noordelijkste en meest westelijke van de lage en onbewoonde Zeven-eilanden. Tusschen deze eilandjes en de eenige mijlen noordelijker gelegene kaap Donda is het kustland weder hoog en blikt men meer landwaarts in op bergtoppen, welke naar gissing meer dan 5000′ hoog zijn en bij kaap Donda volgens Martendall zelfs eene hoogte zouden bereiken van 9694 engelsche voeten of 2801 meters. Wij waren nu Straat Makassar gepasseerd en hielden, na de Stroomenkaap s' avonds omgestoomd te zijn, oost een weinig noord koers naar Manado. In Straat Makassar hadden wij slechts drie vaartuigen ontmoet, een' chineschen schooner, een' engelschen walvischvaarder en een vreemd getuigd inlandsch vaartuig, hetwelk een verdacht voorkomen had. De walvischvaarders bezoeken dikwijls Straat Makassar om op walvischachtige zoogdieren te kruisen. Wij zagen echter geen dier dieren, voordat wij ons in de Moluksche wateren bevonden. Het verdachte vaartuig was een praauw, gebrekkig getuigd, doch sterk bemand en goed gewapend. Toen het ons schip koers er op zag zetten, deed het alle moeite om ons te ontwijken en digt onder den wal te komen, doch bemerkende dat zulks niet gelukte, hield het zijn' ouden koers weder en heesch onze vlag, terwijl de bemanning slechts gedeeltelijk op dek bleef en bij het passeren van het stoomschip zich als gewone inlandsche matrozen voordeed.

Den 11n September stoomden wij in de zee van Celebes, koers houdende op het eilandje Manado toewa. Wij verloren tegen den middag het land uit het gezigt en bereikten den 12n met zonsopgang bovengenoemd eilandje, hetwelk, met de eilandjes Boenakin en Siladin, de baai van Manado in het noorden beschermt. Spoedig daarop hadden wij de reede van Manado bereikt. Wij hadden alzoo ruim elf dagen besteed voor den overtogt en dus geene spoedige reis gemaakt. Maar die reis was allergenoegelijkst geweest en werd niet weinig veraangenaamd door de minzaamheid van den gouverneur generaal en van zijne voortreffelijke gade.

HOOFDSTUK II.

DE MINAHASSA.

Geringe belangstelling in en kennis van de Buitenbezittingen. — Algemeene schets der Minahassa. — Geologische gesteldheid. — Planten en dieren. — Anthropologische aanteekeningen. — Negorijen. — Huizen. — Overige landschappen tot de residentie Manado behoorende. — Hunne verhouding tot het gouvernement. — Administratieve verdeeling der Minahassa. — Afdeelingen en distrikten. — Bevolking der Minahassa in 1854 en vroegere jaren.

Wanneer men jaren lang in Nederlandsch Indië slechts op Java heeft doorgebragt, erlangt men gewoonlijk slechts eenzijdige en weinig ruime begrippen van de schoone en uitgestrekte bezittingen, welke met Java den Indischen Archipel vormen. De zoogenaamde buitenbezittingen wekken op Java slechts weinig de belangstelling op en zijn daardoor veel minder bekend dan zij verdienen. Zelfs was, nog weinige jaren geleden, de aandacht van het gouvernement slechts bijkans alleen op het groote winsten afwerpende Java gevestigd en liet men de buitenbezittingen, voor zoo veel het kon, aan hun lot over. Sedert heeft die onverschilligheid bij het gouvernement plaats gemaakt voor krachtige pogingen om de rijke gewesten buiten Java tot eene meerdere ontwikkeling te brengen, doch bij het gros der ingezetenen is de belangstelling weinig toegenomen en wordt slechts nu en dan meer opgewekt, wanneer hier of daar verzet der inlandsche bevolkingen ons gezag bedreigt of krijgstoerustingen noodig maakt.

Sumatra en Borneo hebben in de jongste tijden voorbeelden opgeleverd van aanmerkelijken vooruitgang. Minder bekend is echter de vooruitgang van een gewest, wat ik in deze bladen eenigzins nader zal trachten te schetsen, een gewest, waar de zegeningen van kultuur en beschaving meer en meer het deel worden van een honderdduizendtal zielen en eene nog verdere ontwikkeling wordt voorbereid van den bloei en welvaart eener vreedzame en nijvere bevolking.

De Minahassa heeft eene uitgestrektheid van 87,2 □ duitsche of geographische mijlen (4785 □ kilometers of 2107 □ javasche palen) en is zeer zeker een der belangrijkste gewesten van den Indischen Archipel. Wel beslaat de Minahassa slechts een betrekkelijk klein gedeelte van het groote eiland Celebes en is er als het ware in den uitersten noordoostelijken hoek teruggedrongen, maar meer dan eenig ander gewest van dit groote eiland, heeft zij een' gezegenden bodem en heilzame klimaten; meer dan eenige andere streek heeft zij eene stille en talrijke bevolking, die, vroeger een statenverbond uitmakende, zich onder het beschermende gezag van het Nederlandsche gouvernement heeft gesteld en daarvoor sedert lang rust en welvaart geniet.

De Minahassa maakt zelfs slechts een klein gedeelte uit van de residentie Manado. Tot deze residentie toch wordt gerekend geheel het noordelijke schiereiland van Celebes, waarvan de Minahassa slechts het uiterste noordoostelijke einde beslaat, alsmede een groot gedeelte van het land ten zuiden van de golf van Tomini, oostelijk zich uitstrekkende tot aan Tandjong Api bezuiden het eiland Togian gelegen en zuidelijk tot aan het waterscheidend gebergte toe; voorts de eilanden in genoemde golf en langs de noordkust van Celebes, alsmede de Sangir- en Talaut-eilanden, die onze noordelijkste bezitting in den Indischen Archipel uitmaken. Maar de Minahassa of het eigenlijke Manado is verreweg het belangrijkste gedeelte der residentie. Onze invloed verder zuid- en westwaarts en op de eilanden is nog beperkt en in vele gewesten zelfs naauwelijks noemenswaardig.

De Minahassa is merkwaardig door hare geologische gesteld-

heid. Zij is als het ware een verlengsel van Celebes, dat in latere geologische tijden zich door vulkanische opheffing aan het overige eiland heeft gehecht. Men heeft de Minahassa nog niet in eene zuidelijke rigting verlaten, of men bevindt zich in de goudlanden van het distrikt Ponosakan, die zich westwaarts in de goudlanden van Bolang mogondo voortzetten, landen die door hunne goudmijnen reeds bewijzen, dat zij van een' ouderen oorsprong zijn dan de Minahassa. Inderdaad de geheele Minahassa is eene aaneenschakeling, een netwerk van vulkanen, welke deels nog werken, deels echter hunne werkzaamheid reeds hebben verloren. De Klabat, Lokon en Sepoetan zijn de voornaamste kegelbergen der Minahassa, doch om en tusschen den driehoek, welken men over hunne toppen kan trekken, zijn nog andere talrijke vulkanische kegels, door jukken en ruggen veelvoudig met elkander verbonden en meerdere hoogvlakten omsluitende, waaronder de vlakten van Tomohon en Tondano wel de belangrijkste zijn en ruim een paar duizend voeten boven de zeevlakte gelegen.

Treffend is de overeenkomst der Minahassa in een geognostisch opzigt, met vele gedeelten van Java. Ik heb een vrij groot gedeelte der Minahassa doorreisd, van de westkust te Manado naar het zuiden tot Langowan (eenige palen zuidelijk van het meer van Tondano), en van Langowan noórd- en oostwaarts tot Kema, aan de oostkust, — maar overal trof ik slechts aan een trachietisch kerngesteente, dikwijls in ver ontleeden toestand verkeerende, dikwerf bedekt met losse trachietblokken, veelal ook bedolven onder talrijke lagen van vulkanisch puin en zand, door latere uitbarstingen over de massieve trachietgesteenten uitgestort, en zelve bedekt door aangespoelden grond of eene dunnere of dikkere laag humus. Nergens heb ik een spoor gezien van oudere of zelfs van tertiaire bezinkselvormingen, maar des te meer sporen van nog werkende vulkanische krachten, vertegenwoordigd door talrijke solfataren. En rigt men den blik van de hoogere punten op de streken, die buiten het door mij bereisde centrale gedeelte der Minahassa zijn gelegen, dan duiden de heinde en

ver zigtbare kegeltoppen van de meer verwijderde bergen aan, dat de geoloog daar geene andere formaties te wachten heeft. De landschappen van het centrale gedeelte der Minahassa riepen mij dan ook telkens Java weder voor den geest, en indien niet de vegetatie sommige op Java niet voorkomende vormen, en hier en daar, vooral door sommige palmen, voornamelijk de sagoweer- en woka-palmen, eene eigenaardige phijsiognomie vertoonde, zou men, des onbewust, ligtelijk meenen in een of ander gedeelte van Java te zijn verplaatst. Evenwel is de Minahassa Java slechts in miniatuur. De bergen zijn er niet zoo hoog, de hooglanden niet zoo uitgestrekt, de kraters en solfataren op eene kleinere schaal. Slechts de Klabat verheft zich tot eene hoogte van weinig meer dan 2000 meters en doet dus ver onder voor de geweldige vulkanische pieken van Java, meerdere van welker tot bijkans of meer dan 3000, enkele zelfs tot meer dan 3400 meters boven de zeevlakte zich verheffen. De hoogvlakten hebben er op verre na niet de uitgestrektheid van die van Bandong en Malang of zijn althans niet door zulke indrukwekkende bergmassen omsloten. De kraters en solfataren en modderwellen hebben er geenszins den ijzingwekkenden omvang van die van den Tankoebanprahoe, van Koewoe. Maar de indruk van het geheel van de Minahassa is niet minder bekoorlijk dan die van Java's schoonste streken en zij is zuiverder en blijvender, omdat de geringe afstanden het beeld van het gewest meer in zijn geheel laten aanschouwen.

Van de dierenwereld ziet men, de Minahassa doorreizende, slechts weinig. Het is daar als elders in de keerkringsgewesten. De landdieren leven er voornamelijk slechts s' nachts en in de schemering. Zij verbergen zich veelal des daags in hunne holen, in het diepe der ravijnen of in het digte der wouden, om eerst bij of na zonsondergang het leven ruimer te genieten. Het is alzoo eene bijzonderheid, wanneer de reiziger eens een of ander dezer gewesten eigen zoogdier te zien krijgt, en met de vogels en kruipende dieren is het evenzoo. Op de geheele reis door de Minahassa zag ik in de vrije natuur slechts een' enkelen zwarten celebischen aap (Cijnopithecus niger Geoffr.) en

geen enkel kruipend dier; van de vogels slechts hier en daar eenige zingvogels en wilde duiven en eenden, en nu en dan enkele arenden, die hoog boven het geboomte de luchtruimte doorkliefden. Hier en daar fladderden enkele vlinders tusschen de struiken en lagere planten rond en zweefden talrijke juffertjes over de meer vochtige plaatsen. Niettemin is de fauna van de Minahassa zeer merkwaardig.

De anoa (Anoa depressicornis H. Smith) en babiroessa (Babirusa alfurus Less.) zijn uiterst merkwaardige zoogdiervormen. De koeskoes (Cuscus ursinus Less.) heeft hier zijne meest westelijke woonplaats. De zwarte aap en het spookdier (Tarsius spectrum Geoffr.) verdienen bijzondere opmerking onder de vierhandige dieren. Eigenlijke roofdieren voedt de Minahassa geene andere dan civetkatten. Vledermuizen, eekhoorntjes en andere knaagdieren worden er in meerdere soorten vertegenwoordigd.

Wat de vogels betreft, verdienen de jaarvogels (Buceros exaratus Temm., Buceros cassidix Temm.) het meest opgemerkt te worden. De alfoeren bezigen de snavels met de vreemdsoortige neuskammen dezer vogels om er hunne hoofdtooisels mede te versieren, wanneer zij zich bij plegtigheden in hunne nationale kostumen vertoonen. De papegaaijen van Celebes onderscheiden zich nog niet door de kleurenpracht, welke de moluksche papegaaijen zoo doet schitteren. Meerdere soorten van duiven zijn in de Minahassa aangetroffen, waaronder Columba Reinwardtii Temm., Columba hijogastra Rwdt, Columba monacha Rwdt, Columba purpurata Lath. en Columba diademata Temm. Van de roofvogels kent men in de Minahassa Falco leucogaster Lath., Falco malaijensis Rwdt en Falco liventer Temm. Een der merkwaardigste vogels van de Minahassa is de amearo (Scijthrops Novae Hollandiae Lath.), de weervoorspeller der alfoeren. Overigens kent men van daar nog soorten van Drijmophila, Ceblephijris, Lamprotornis, Scissirostrum, Merops, Alcedo, Climacteris, Centropus, Megapodius, Phoenicophaeus, Parra, Oedicnemus, Gallinula, Ardea en Sterna.

Wat de kruipende dieren aangaat, van geheel Celebes kent

men er tot nog toe slechts een veertigtal soorten van, welke echter voor een groot gedeelte tot de fauna der Minahassa behooren. De kustwateren voeden twee zeer nuttige schildpadden, Chelonia midas Schw., gewild wegens haar smakelijk vleesch, en Chelonia imbricata, niet minder gewild wegens haar karet. Van de hagedisachtige dieren is Histiurus amboinensis Cuv. de meest bijzondere vorm, ofschoon ook de gewone leguaan (Varanus bivittatus D.B.), de gestreepte draak (Draco lineatus Daud.), eene eigene soort van gekko (Platijdactijlus monorchis D.B.) en de Sebasche skink (Euprepes Sebae D.B.) er voorkomen. De slangen worden in de Minahassa vertegenwoordigd, behalve door de giftige zeeslangen (Pelamijs bicolor Daud., Hijdrophis pelamidioides Schl.) en driehoekkopslangen (Bothrops viridis Wagl. en Tropidolaemus Wagleri D.B.), door talrijke andere minder schadelijke of onschadelijke soorten van de geslachten Calamaria, Rabdion, Cijlindrophis, Xenopeltis en Acrochordus, Cerberus, Eurostus, Gonijosoma, Drijinus, Tragops, Leptophis, Elaphis, Dendrophis, Lijcodon, Triglijphodon, Dipsas, Amphiesma, soorten welke Celebes voor een groot gedeelte met andere eilanden van den Archipel gemeen heeft en waarvan slechts Cijlindrophis melanota Wagl., Rabdion Forsteri D.B., Leptophis olivaceus D.B. tot nog toe alleen op Celebes zijn aangetroffen. De geweldige petola-slangen, de oelar santja of oelar sawah der Javanen (Pijthon reticulatus D.B. of Pijthon molurus D.B.) moeten insgelijks in de Minahassa voorkomen. De bekende kikvorschachtige dieren van de Minahassa, Rana macrodon Kuhl, Polijpedates rugosus D.B. en Bufo asper D.B. zijn niet aan Celebes eigen, maar leven ook elders in den Indischen Archipel.

De visschen van de Minahassa zijn eerst door mijne nasporingen meer bekend geworden. De zoetwatervisschen zijn weinig talrijk en bepalen zich tot soorten van Dules, Anabas, Ophicephalus, Cestraeus, Sicijdium, Platijptera en Anguilla, welke nagenoeg alle ook op andere eilanden van den Archipel voorkomen. Opmerkelijk is er de volstrekte afwezigheid van soorten uit de familiën der Karpers en Meervallen, waaraan het aan-

grenzende Borneo nog zoo rijk is. Onder de meer dan 500 soorten van zeevisschen, welke mij reeds van Celebes bekend zijn, komen er meer dan 200 op de wateren van Manado. Hier zal ik slechts noemen als, voor zoover bekend is, aan Celebes eigene soorten, Holocentrum melanotopterus Blkr, Aploactis trachijcephalus Blkr, Scolopsides leucotaenioides Blkr, Amphacanthus tetrazona Blkr, Gobius decussatus Blkr, Eleotris belobrancha CV.

Ten opzigte van de ongewervelde dieren der Minahassa is de bestaande kennis nog naauwelijks noemenswaardig.

Geheel anders voorts doet zich de Minahassa voor als Java, voor wie slechts het oog slaat op de bevolking en op de plaatsen, waar zij zich heeft gevestigd.

De Manadorezen, vooral de bewoners der binnenlanden, de alfoeren, zijn van een' krachtigen ligchaamsbouw. Rijziger dan de Javaan, is hun spierstelsel in het algemeen sterker ontwikkeld, zonder dat zulks afbreuk doet aan de slankheid en fraaiheid van den algemeenen bouw des ligchaams; en ofschoon hunne gelaatstrekken in het algemeen weinig fraai zijn door hunnen min of meer schuinschen stand der oogspleet, uitpuilende jukbeenderen, platten neuswortel, breede neusvleugels en dikke lippen, hebben zij in de uitdrukking der oogen, in den openen stand der neusgaten, in de buiging der lippen en de fraai gevormde kin iets bijzonders, wat hun gelaat iets meer degelijks en aangenaams geeft dan dat des Javaans of Maleijers. Deze uitdrukking wordt nog gunstiger gemaakt door den ovalen vorm van den schedel, gewelfd, weinig glooijend voorhoofd, hooge kruin en klein afgeplat achterhoofd, — doch aan den anderen kant weder verminderd door het regte stijve weinig glanzige zwarte hoofdhaar, hetwelk zij in het algemeen naar achteren tot in den nek en naar voren tot midden over het voorhoofd laten afhangen.

Deze tegenstelling tusschen den Javaan of Maleijer en den bewoner der Minahassa wordt nog verhoogd door het verschil in kleeding. De Manadorezen zijn voor een groot gedeelte christenen, voor een nog grooter gedeelte heidenen en voor een zeer klein gedeelte mohammedanen. In de door mij bereisde streken zijn de christenen met betrekking tot de volgers van andere

godsdiensten reeds zeer talrijk en in de afdeeling Tondano overtreft hun aantal zelfs reeds aanmerkelijk dat der heidenen, terwijl de mohammedanen hoofdzakelijk op de hoofdplaatsen Manado, Kema en Belang zijn zamengedrongen, doch in de geheele Minahassa naauwelijks 1300 zielen tellen. De in den Indischen archipel onder de mohammedanen gebruikelijke kleederdragt is onder de christenen en heidenen niet in zwang en de meeste mannen, die wij ontmoetten, waren gekleed in eene zwarte of witte kabaai en ligten pantalon, terwijl velen ook onder de kabaai een wit op de borst gesloten vest of hemd droegen en het hoofd steeds onbedekt was. Ik bedoel hier het gros der bevolking, want de meeste inlanders van eenigen rang of gezag waren, althans tijdens het doorreizen van den gouverneur generaal, op gewone europesche wijze in het zwart gekleed en met niet zeer talrijke uitzonderingen, in den regel zoodanig, dat een fatsoenlijke Europeaan er zich niet voor zou behoeven te schamen op dezelfde wijze gekleed te gaan.

Een minder gunstig voorkomen dan de mannen hebben de vrouwen in de Minahassa. Hare kleeding bestaat gewoonlijk in eene sarong en kabaai en verschilt alzoo weinig van die der Javasche vrouwen. Hare ligchaamsvormen zijn niet zonder eene zekere bevalligheid, maar haar gelaat mist in den regel de uitdrukking, welke in de mannen der Minahassa bevalt, en slechts weinigen van de duizenden vrouwen, die ik gezien heb, waren als schoonheden te beschouwen. De weinig talrijke schoonere vrouwen zag ik voornamelijk in de distrikten Kakas en Tondano en onderscheidden zich veelal door een' aangenamen golvenden vorm der bovenlip, fraai afgeronde kin en heldere openstaande oogen.

Doorreist men de Minahassa, dan wordt men getroffen door den goeden aanleg der negorijen, den netten bouw der eenvoudige huizen en het waas van welvaart, dat er over huizen en erven verbreid ligt. Van die negorijen zijn er, de hoofdplaatsen Menado en Kema niet medegerekend, meerderen, welke met meer dan 2000 of 3000 zielen bevolkt zijn en eene uitgestrektheid hebben, voor meerdere niet onbelangrijke europesche steden ruim genoeg. Die betrekkelijk groote uitgestrekt-

heid der minahassasche dorpen is daaraan toe te schrijven, dat elk huis veelal aan eene enkele of aan een paar familiën behoort en van een vrij ruim erf is omgeven. De huizen zijn gewoonlijk op palen gebouwd, van hout of van bamboe opgetrokken en met atap gedekt. In de voornamere wijken der doorreisde dorpen, waren ze in den regel van hout en netjes wit geverwd met eene soort van pijpaarde, het ontledingsprodukt van een trachietisch gesteente, dat in de Minahassa niet zeldzaam is. De hooge plaatsing der huizen op palen doet ze goed uitkomen van tusschen de veelsoortige vruchtboomen, waarmede de erven zijn beplant, die zelve door nette levende heggen van elkander en van de straten of wegen zijn gescheiden. Nog niet lang geleden waren de woningen in de meeste distrikten veel grooter, op hooge palen gebouwd, met heidensche zinnebeeldige voorstellingen versierd en een grooter aantal gezinnen huisvesting verschaffende. Deze bouwwijze is door de veiligheid en de toenemende beschaving onnoodig en ondoelmatig geworden en zij verdwijnt thans zelfs reeds in de nog grootendeels heidensche distrikten.

Zooals ik boven reeds gezegd heb, maakt de Minahassa of het Bondgenootschap van Manado slechts een gering gedeelte uit van de residentie Manado. Maar zij is het eenige gedeelte der uitgestrekte residentie, wat onder dadelijk beheer staat van het nederlandsche gouvernement en met behulp van de inlandsche volkshoofden door gouvernementsambtenaren wordt bestuurd.

De overige afdeelingen van de residentie zijn:

a. De afdeeling Gorontalo, omvattende alle de landschappen welke noordelijk van de hoofdplaats Gorontalo en aan de groote golf van Tomini of Gorontalo zijn gelegen, t. w. Limbotto, Bone, Bintauna, Soewawa, Bolango, Attingola, Boealemo, Moeton, Parigi, Saoessoe, Posso, Tongko en Todjo, alsmede de in de golf gelegene Togian-eilanden. De eigenlijke Gorontalosche landschappen, t. w. Gorontalo, Limbotto, Bintauna, Soewawa, Bolango, Attingola, Bone en Boealemo, staan onder het meer dadelijk toezigt van een' te Gorontalo gevestigden adsistent resi-

dent, terwijl het onmiddellijke bestuur over de bevolking in handen is van de vorsten en hoofden des lands, welker verhouding en verpligtingen bij kontrakten zijn geregeld. De landschappen Moeton en Parigi staan slechts in staatkundige ondergeschiktheid aan het gouvernement volgens met ze in 1850 geslotene kontrakten, terwijl de landschappen langs de zuidkust der golf van Tomini en de Togian-eilanden niet in regtstreeksche betrekking tot het gouvernement staan.

b. De landschappen langs de noordkust van Celebes, t. w. Bolang mogondo, Bolang bangka, Bintauna, Bolang itam, Kaijdipang, Bwool en Tolitoli. De verhouding dezer landen tot het gouvernement is gegrond op kontrakten, bij welke die landen in leen zijn gegeven en schatting is opgelegd, deels nog bestaande in de levering van eene zekere hoeveelheid goud tegen geringen prijs, en voor zoo veel Kaijdipang en Bolang itam betreft, sedert eenigen tijd veranderd in eene jaarlijksche opbrengst in geld, berekend tegen *f* 5 per huisgezin, Het bestuur dezer landschappen is overgelaten aan de radja's en hoofden des lands.

c. De Sangir- en Talaut-eilanden, verdeeld in de radjaschappen Tagoelandang, Siauw, Manganitoe, Taroena, Kandahar en Taboekan. De verhouding der Sangir-eilanden is geregeld bij kontrakten, bij welke zij in leen zijn afgestaan. De bewoners erkennen zich als onderdanen van het gouvernement doch zijn aan geene schatting onderworpen. De Talaut-eilanden maken een onderdeel uit van de Sangirs en staan onder het gezag van hoofden, die door de Sangiresche radja's worden aangesteld.

De bevolking der landschappen, behoorende tot de afdeeling Gorontalo en der landen aan de noordkust van Celebes is grootendeels mohammedaansch, staat althans grootendeels onder mohammedaansche radja's, terwijl de Sangirezen voor verre weg het grootste gedeelte christenen zijn. Aan het einde van het verhaal der reis door de Minahassa zal nog een nadere blik op de rijkjes van Gorontalo en die der noordkust van Celebes worden geworpen.

De Minahassa zelve is verdeeld in de vijf afdeelingen Manado, Ke-

ma, Tondano, Amoerang en Belang (1). Van deze afdeelingen beslaat Kema het noordelijke en noordoostelijke gedeelte der Minahassa, Manado het westelijke, Amoerang het zuidwestelijke, Belang het zuidoostelijke en Tondano het centrale gedeelte. Met uitzondering van de afdeeling Manado, welke onder het meer onmiddellijk opzigt staat van den resident, zijn over die afdeelingen ambtenaren geplaatst met den titel van opziener, die het toezigt oefenen over de werkzaamheden van de bevolking en van hare hoofden en belast zijn met de dagelijksche leiding der aangelegenheden van binnenlandsch bestuur, alsmede met verschillende administratieve werkzaamheden. Deze opzieners, welke dezelfde diensten verrigten als de kontroleurs op Java, genieten eene bezoldiging van *f* 125 tot *f* 75 s'maands benevens *f* 20 als indemniteit voor reiskosten. Het onvoldoende der organisatie van het personeel van het binnenlandsch bestuur heeft reeds voorstellen uitgelokt om daarin verbeteringen te brengen. Het personeel der europesche ambtenaren in de geheele residentie Manado is nog gering te noemen. Buiten de Minahassa is slechts een enkel ambtenaar gevestigd, de adsistent-resident van Gorontalo, die eene bezoldiging geniet van *f* 300 s' maands. De overige ambtenaren zijn alle in de Minahassa zelve geplaatst, t. w. te Manado 1 resident, bezoldigd met *f* 1000 s' maands, 1 sekretaris met *f* 400, 1 kommies met *f* 200 s' maands; voorts 3 opzieners, te Kema, Tondano, Amoerang, ieder bezoldigd met *f* 175, en 1 opziener te Belang met *f* 75, 1 pakhuismeester te Belang met *f* 200 en 6 onderpakhuismeesters, te Tomohon, Tondano, Kakas, Rembokeng, Tanawangko en Sonder, ieder met *f* 70 s' maands.

Elke der 5 afdeelingen van de Minahassa is weder verdeeld

(1) De administratieve indeeling der Minahassa heeft meermalen wijzigingen ondergaan. De tegenwoordige verdeeling in vijf afdeelingen is eerst van den jongsten tijd. Op de Kaart van de Minahassa van den heer P. Baron Melvill van Carnbee, in 1853 zamengesteld, komen voor de tegenwoordige afdeelingen Manado en Belang. De afdeeling Kema is daar uitgedrukt door *Tonsea* en *Likoepang* en de afdeeling Amoerang door *Amoerang* en *Tanawanko.*

in eenige distrikten. In het geheel zijn er 26 distrikten, van welke 5 behooren tot Manado t. w. Manado, Aris, Klabat dibawa, Negri baroe en Bantik; 3 tot Kema t. w. Tonsea, Klabat diatas en Likoepang; 8 tot Tondano t. w. Tondano toelian,. Tondano toelimambot, Tomohon, Kakaskassang, Saronsong, Rembokeng, Kakas en Langowan; 7 tot Amoerang, t. w. Tombariri, Sonder, Kawangkoan, Tompasso, Tombasian, Romohon en Tonsawang; en 3 tot Belang t. w. Passan, Ratahan en Ponosakan.

De hoofden dezer distrikten zijn alle inlanders, doch op slechts enkele uitzonderingen na, christenen, menschen van zekere beschaving en kennis, en die men, ze in hunne zwarte europesche kleeding en in hunne beschaafde manieren ziende, ligtelijk voor Europeanen zou houden, indien niet hunne kleur en gelaatsvormen ze als inboorlingen der Minahassa kenmerkten. Vroeger werden deze distriktshoofden ook wel kapala balk genaamd, welke naam zijn' oorsprong ontleende aan de omstandigheid, dat de distriktsbevolking verpligt was den hoofden jaarlijks een bepaald aantal balken te leveren voor het onderhoud van s' lands gebouwen. Bij de opheffing van het stelsel der Kompagnie heeft men ook dezen titel afgeschaft en hem in dien van majoor of hoekom besar veranderd. Elk distrikt heeft twee hoofden. De eigenlijke chef van het distrikt heeft den titel van majoor of hoekom besar; het tweede hoofd dien van hoekom kadoewa.

De titel van majoor is hooger dan die van hoekom besar, doch beider betrekking tot het distrikt is dezelfde. Zij worden door den resident van Manado benoemd en ontslagen, doch onder nadere goedkeuring, wat de majoors betreft van het gouvernement en wat de hoekoms besar aangaat, van den gouverneur der Moluksche eilanden. Vroeger was de benoeming dezer hoofden eenigzins afhankelijk van de keuze des volks en hadden hunne regelingen en verordeningen de goedkenring noodig van den bondsraad. Thans echter staan zij vrij volkomen onder het gouvernement en zulks geheel overeenkomstig hunnen wensch. Zij zouden het als eene gunst beschouwen, indien het gouvernement hen tot eigenlijke ambtenaren verklaarde.

Onder deze distriktshoofden heeft elke negorij haar eigen hoofd.

Negorijen zijn er in de Minahassa meer dan 300, elke gemiddeld bevolkt met ruim 300 zielen. De dorpshoofden dragen den titel van hoekom toewa of kapala djaga. Zij hebben weder een naar de grootte der dorpen verschillend aantal kleinere hoofden onder zich, die hoekom ketjil genoemd worden en slechts gezag hebben in eene wijk of over een zeker aantal huisgezinnen. Behalve deze dorpshoofden zijn er in elke negorij nog zoogenaamde mewittings of hoofden van een zeker aantal werkbare mannen.

Geen dezer distrikts- of dorpshoofden wordt door het gouvernement bezoldigd. Zij genieten daarentegen percenten van de hassil (hoofdelijke belasting, over 1855 gemiddeld *f* 1 per hoofd bedragende) en van de koffijkultuur (1), terwijl de eerste distriktshoofden bovendien genieten *f* 1 s'jaars van elk huisgezin, de tweede distriktshoofden *f* 1/2 s'jaars van elk huisgezin en de dorpshoofden vijf dagen arbeid s'jaars van elk huisgezin. Rekent men nu, dat de distrikten, zooals hieronder nader zal blijken, eene inlandsche bevolking hebben van in den regel meer dan 2000, soms van meer dan 5000 zielen, dan ontwaart men, dat de hoofden een goed inkomen genieten, zonder eenig bezwaar voor het gouvernement.

De bevolking der Minahassa, in 1851 en 1852 nog bijkans 100000 zielen sterk, is in de jongste tijden door hevig gewoed hebbende epidemiën van koortsen, mazelen en dijsenterie, met eenige duizenden zielen verminderd (2) en bestond op het einde van het jaar 1854 nog uit 92,546 zielen.

Dit cijfer is gering in verhouding tot de uitgestrektheid des

---

(1) In 1854 genoten de hoofden der Minahassa *f* 19112, t. w. *f* 1 koper voor elken pikol koffij, welke som onder de eerste en tweede distriktshoofden en de dorpshoofden van 17 distrikten werd verdeeld.

(2) In 1849 bestond de bevolking uit 95661 en in 1853 nog uit 99588 zielen. In 1854 was de mortaliteit zeer groot, zijnde bijkans 1/7 der bevolking uitgestorven (12821 zielen), terwijl slechts 3348 geboorten plaats hadden of 1 geboorte op ongeveer 29 zielen. In de afdeeling Amoerang was de sterfte het grootst, zijnde daar 22½ percent der bevolking overleden! In het jaar 1829 zou de bevolking 108000 zielen sterk geweest zijn, doch het is later gebleken, dat de bevolking der rijkjes bewesten de Minahassa onder dat cijfer was begrepen.

lands, welke niet veel verschilt van de uitgestrektheid van het eiland Madura, hetwelk, zelf niet digt bevolkt, toch ruim driemaal meer bewoners heeft, terwijl de nagenoeg even groote residentie Samarang meer dan zeven maal sterker is bevolkt. Onder de bevolking der Minahassa waren in 1854 602 Europeanen of afstammelingen van Europeanen (ongeveer 60 blanken en de overigen kleurlingen), 669 Chinezen of pernakan-Chinezen en 314 slaven, terwijl de overigen tot de inlandsche bevolking van de Minahassa behoorden. Deze inlanders echter worden weder verdeeld in twee groote kategoriën n. l. in burgers, dat is vrije menschen, die niet voor heerendiensten, kultures enz, kunnen worden opgeroepen; — en inlanders, die wel tot die diensten verpligt zijn. De burgers zijn voorts christenen of mohammedanen en voornamelijk in de afdeelings-hoofdplaatsen gevestigd. Op het laatst van 1854 bedroeg hun aantal (vrouwen en kinderen medegerekend) 3322, waarvan 1999 christenen waren. De inlanders worden weder verdeeld in christenen, mohammedanen en heidenen en waren gezamenlijk op het genoemde tijdstip 87,639 zielen sterk t. w. 28,017 christenen, 976 mohammedanen en 58,646 heidenen. De Chinezen zijn slechts op de afdeelingshoofdplaatsen gevestigd en tot daar beperkt, kunnende zij de overige negorijen slechts doorreizen om er handel te drijven, zonder er zich te mogen vestigen. Bijkans alle Chinezen wonen ter hoofdplaatse Manado, zijnde overigens slechts 37 hunner te Amoerang en 2 te Kema gevestigd. Het christendom heeft de grootste voortschreden gemaakt in de afdeeling Tondano en de minste in de afdeeling Belang, waar de mohammedanen de christenen in getal verre overtreffen, althans in de distrikten Belang en Ponosakan, terwijl de distrikten Passan en Ratahan nog bijkans geheel heidensch zijn. De afdeeling Tondano is absoluut het sterkst bevolkt (33000 zielen); daarop volgt in talrijkheid van inwoners de afdeeling Amoerang (30000 zielen), dan Kema (14000 zielen), dan Manado (bijkans 9000 zielen) en onderaan Belang (4000 zielen). De volgende staat geeft een overzigt der bevolking in de verschillende distrikten der Minahassa op het einde van 1854.

Bevolking der Minahassa op het einde van 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Europeanen.	Burgers. Christenen	Burgers. Mohammedanen	Inlanders. Christenen	Inlanders. Moh.	Inlanders. Heidenen	Chinezen.	Slaven.	Totalen.
Manado.	Hoofdplaats Manado	291	482	561	139	86	173	630	167	2529
	Manado	»	219	22	158	8	15	»	»	422
	Aris	»	2	2	142	»	1391	»	»	1537
	Negri baroe	»	14	1	171	22	329	»	1	538
	Klabat dibawa	»	5	»	47	»	1422	»	»	1474
	Bantik	»	5	2	2	5	2455	»	»	2469
	Tot.	291	727	588	659	121	5785	630	168	8969
Kema.	Tonsea	142	492	450	2643	14	7964	2	74	11781
	Klabat diatas	»	»	»	155	»	1299	»	»	1454
	Likoepang	29	67	1	248	»	1146	»	1	1492
	Tot.	171	559	451	3046	14	10409	2	75	14727
Tondano.	Tondano toelian	15	5	5	4941	»	1526	»	3	6495
	Tondano toelimambot	27	7	15	4815	315	964	»	2	6145
	Rembokeng	7	»	»	2318	»	582	»	2	2909
	Kakas	7	1	6	3436	»	903	»	12	4365
	Langowang	7	1	»	1188	13	2219	»	2	3430
	Saronsong	»	»	»	853	39	1049	»	»	1941
	Tomohon	13	2	»	743	8	3621	»	3	4390
	Kakaskassang	»	»	6	445	23	3093	»	»	3561
	Tot.	76	16	26	18739	398	13957	»	24	33236
Amoerang.	Hoofdplaats Amoerang	40	435	41	»	2	»	37	11	566
	Tombariri	7	191	»	602	»	5291	»	3	6094
	Sonder	4	1	5	505	»	6959	»	12	7486
	Kawangkoan	6	6	»	2579	»	3507	»	»	6098
	Tompasso	1	10	»	942	»	3158	»	»	4111
	Tombassian	»	5	»	586	»	1431	»	7	2029
	Romohon	»	8	»	216	»	2308	»	4	2536
	Tonsawang	»	»	»	65	»	1868	»	»	1933
	Tot.	58	656	46	5495	2	24522	37	37	30853
Belang.	Hoofdplaats Belang	»	41	212	»	»	»	»	8	261
	Ponosakan	»	»	»	30	435	384	»	»	849
	Passan	»	»	»	18	2	1279	»	»	1299
	Ratahan	6	»	»	30	4	2310	»	2	2352
	Tot.	6	41	212	78	441	3973	»	10	4761
	Algemeen totaal	602	1999	1323	28017	976	58646	669	314	92546
Algemeene cijfers der bevolking in 1853		636	1878	1442	27655	?	66872	777	328	99588
» » » » » 1852		663	1961	1532	26217	?	68010	907	298	99588
» » » » » 1851		764	1999	1528	24667	?	69131	858	309	99255
» » » » » 1850		700	1769	1652	21603	?	69806	895	393	96815
» » » » » 1849		649	1848	1585	15227	?	75084	889	380	95661

Valentijn schatte de bevolking der Minahassa op het einde der 17e eeuw op ongeveer 24000 zielen, ofschoon de hem beschikbare opgaven slechts 3990 weerbare mannen vermeldden.

In 1825 bestond de bevolking uit 73000 zielen, zoodat zij van dat jaar af tot 1850, en dus in 1/4 eeuw tijds, met ruim 1/3 of 33 percent vermeerderd zou zijn. In 1832 was zij vermeerderd tot 83000 zielen (Europeanen . . ?, christen- en mohammedaansche burgers 2865, Chinezen 512, inlanders 78,770 en slaven 510); in 1840 tot 88272 zielen (christen- en mohammedaansche burgers 2875, Chinezen 510, inlandsche christenen 5687, heidenen 78700); in 1842 tot 92332 zielen, waaronder toen nog slechts 7388 christenen.

In de laatste twaalf jaren is alzoo de bevolking niet in aantal toegenomen.

HOOFDSTUK III.

VERBLIJF TE MANADO.

Aankomst te Manado. — Plegtige ontvangst van den gouverneur generaal. — Kabesaran. — Topographie van Manado. — Publieke gebouwen. — Het aanmaken van zout te Manado. — Aardbeving. — Garnizoen en schutterij. — Handel en scheepvaart. — Produkten. — Uitstapje naar Temoempah. — Leprozengesticht. — Koffokultuur en bereiding. — Bantik en de Bantikkers. — Scholen in de Minahassa. — Kakaokultuur.

Ik vat na deze voorloopige beschouwing der Minahassa den draad van het reisverhaal weder op.

Zoo als ik in het eerste hoofdstuk gezegd heb, kwamen wij den 12n te Manado aan. Nog voor de aankomst hadden wij ons verlustigd in de fraaije gezigten, links op de eilandjes aan den ingang der baai, vooral op Manado toewa, een' vulkanischen kegel, die met zijnen voet geheel onder de zeevlakte is bedolven of liever welks bovenhelft slechts zich boven den waterspiegel verheft, doch daar nog met zijne met digt bosch bekleede hellingen meer dan 550 meters hoog uitsteekt, — regts op het hooge land van de kust en op den zich spoedig daarachter verheffenden drietoppigen Empoeng. Manado toewa doet zich uiterst schilderachtig voor. Een paar eeuwen geleden was het met een 1000-tal zielen bevolkt, doch die bevolking dunde meer en meer door oorlogen met het toen nog vrij magtige Bolang en verhuisde eindelijk op het laatst der 17e eeuw naar Manado.

Toen wij de reede naderden, werd onze aandacht meer gevestigd op den achtergrond der baai, op de hoofdplaats Manado zelve en op de feestelijke toebereidselen tot de ontvangst van den gouverneur generaal. Manado biedt, van zee gezien, weinig fraai's aan. Behalve het fort Amsterdam, eenige pakhuizen en enkele huizen of daken, ziet men er van de hoofdplaats weinig anders dan het geboomte, waartusschen en waarachter de huizen als zijn verscholen. Het geheele kustland der baai heeft overigens een lagchend aanzien en is als eene aaneenschakeling van groenend heuvelland. Ver op den achtergrond ontwaarden wij reeds den Klabat en Lokon, die wij weldra in hunne volle pracht zouden aanschouwen.

Terwijl wij de reede opstoomden kwam de havenmeester van Manado aan boord, om zijne diensten aan te bieden bij het voor anker gaan van de Ambon. Z. M. stoomschip Vesuvius en eenige ter reede liggende korra-korra's, oorlogsvaartuigen van den sulthan van Ternate in dienst van de residentie Manado, paradeerden. De Vesuvius was opzettelijk naar Manado gekomen om de Ambon verder door de Molukken te begeleiden. De kommandant, de luitenant ter zee 1e klasse (thans kapitein-luitenant) H. F. Valentini was ook nog voor het vallen van ons anker aan boord en werd spoedig gevolgd door eene kommissie, bestaande uit den resident van Manado den heer Jansen, den adsistent-resident den heer C. Bosscher en den militairen kommandant den heer Steenbergen, die den gouverneur generaal kwamen verwelkomen en in de kajuit van de Ambon ontvangen werden. Ter ankerplaats aangekomen, viel een saluut van 21 schoten van de Vesuvius, terwijl de korra-korra's onafgebroken hare lilla's losbrandden en met hare gongs en tifa's eene oorverdoovende muziek maakten.

Wij kwamen kort bij het havenhoofd op ongeveer 30 vademen voor anker. De reede van Manado biedt verder van den wal geen' geschikten ankergrond aan. Zij is dan ook slechts in de oostmoesson eenigzins veilig. Geheel open als zij is voor de westenwinden, is er altijd gevaar, dat de digt onder den wal op

diep water geankerde schepen in de westmoesson op den wal gedreven worden, en zelfs in de oostmoesson bevestigt men de schepen met trossen aan den wal, omdat men de ankers alleen niet vertrouwt. De schepen, die op Manado varen, kiezen daarom slechts in de oostmoesson Manado tot ligpaats, terwijl zij in de westmoesson hunne ladingen lossen en innemen in de alsdan veilige baai van Kema.

De bevolking van Manado, voor zoo verre zij niet met de plegtigheid der ontvangst te maken had, was aan het strand verzameld, om de hooge gasten te zien. Het reisgezelschap ging dadelijk na de aankomst ter reede naar wal. Aan het met vlaggen en eereboogen versierde havenhoofd werd de opperlandvoogd ontvangen door den gouverneur der Moluksche eilanden, den heer Jkhr C. F. Goldmann en den sekretaris der residentie Manado den heer C. L. Valentini. Van het havenhoofd af tot aan het residentiehuis toe was de weg versierd met eerebogen, eerepoorten, trofeeën en vlaggen, terwijl het garnizoen, de schutterij, de Chinezen en de kabesaran langs den weg waren geschaard. Bij het aan wal stappen viel een saluut van 21 schoten van het voor het fort opgestelde geschut. De optogt naar het residentiehuis geschiedde per rijtuig, stapvoets. Daar vereenigden zich alle ambtenaren en officieren, de hoofden der Minahassa en de zendelingleeraars; om aan den gouverneur generaal te worden voorgesteld. Nadat de gouverneur der Molukken den opperlandvoogd met zijne komst in de Molukken had geluk gewenscht en de verwachtingen had uitgedrukt, welke de bevolkingen van zijn gouvernement van dit nieuwe bezoek der Molukken door een' gouverneur generaal koesterden, gaf de opperlandvoogd den verzamelden ambtenaren en volkshoofden te kennen, dat hij de Molukken kwam bezoeken met het doel om nuttig te zijn voor de bevolkingen dier gewesten, van welke meerdere zoo zwaar waren beproefd geworden; dat hij echter moest waarschuwen tegen het koesteren van te groote verwachting van de gevolgen zijner komst, vermits ter eener zijde de magt van den gouverneur generaal niet onbegrensd is, en ten

andere de vooruitgang der Molukken voor een groot gedeelte afhankelijk van de nijverheid der bevolkingen; dat hij ververtrouwde, dat zijne komst er toe zou bijdragen om die nijverheid op te wekken, waar zij nog niet bestond en aan te moedigen waar zij reeds min of meer had wortel geschoten, en dat hij der Voorzienigheid zou danken, indien zijne pogingen daartoe het gewenschte gevolg zouden hebben.

Dadelijk na deze toespraken had de voorstelling plaats van de ambtenaren en officieren en volkshoofden, waarna de plegtigheid der ontvangst was afgeloopen.

Intusschen had zich de kabesaran voor het residentiehuis verzameld en voerde er de alfoersche dansen en spiegelgevechten uit. Kabesaran zijn eene soort van inlandsche burgerwacht, welke in alle groote negorijen der Minahassa bestaan en bij plegtige gelegenheden in alfoersch kostuum en met schild en zwaard of piek gewapend paraderen en de nationale dansen vertoonen. De kabesaran zagen wij tot verveling toe in alle negorijen, welke wij doortrokken en zelfs de verscheidenheid in kleeding, wapening en bewegingen dezer alfoeren, eene verscheidenheid, welke geenszins toevallig scheen te zijn, was niet in staat onze belangstelling op den duur gaande te houden. Evenwel trok ons in de eerste dagen der reis door de Minahassa nog het vreemde daarvan. Meestal waren bij elke troep kabesaran eenige voorvechters, die, nog opzigtelijker gekleed dan het gros der troep, zich soms onderscheidden door een krachtig en behendig spel hunner spieren. Deze kabesarans zouden toch nog meer belangstelling verdienen, indien hunne kleeding en bewegingen inderdaad geheel nationaal gebleven waren. Maar in vele negorijen waren die eene mengeling van alfoersch en europeesch, en zelfs de alfoersche oorverdoovende en onwelluidende marschen en de dansen hadden, in vele negorijen althans, gedeeltelijk plaats gemaakt voor de weinig minder aangename europesche muziek van trommels en fluiten, op welker maat verwrongene europesche dansen werden uitgevoerd, terwijl de aanvoerders, hier en daar gekleed in de meest verschillende stukken van oude europesche monteringen of

kostumen, van meening schenen te zijn daardoor een krijgshaftig of aanzienlijk uiterlijk te hebben verkregen.

Het residentiehuis, eene onaanzienlijke op palen gebouwde houten woning, was niet groot genoeg om het geheele gevolg van den gouverneur generaal verblijf te geven, waarom een gedeelte van het gevolg een paar voor dit doel ontruimde woningen in de nabijheid betrok.

Ik besteedde een goed gedeelte van den eersten dag van ons verblijf te Manado, om de hoofdplaats meer in het bijzonder op te nemen en te trachten mijne verzameling van naturaliën te verrijken.

Manado is eene lieve net aangelegde plaats, gelegen aan den oostelijken uithoek der baai, aan den linkeroever der rivier van Manado, die uit de het hoogland van Tondano omringende bergen ontspringt en bij de hoofdplaats eene breedte heeft van meer dan 100 voet. Het stadje heeft eene bevolking van ruim 2500 zielen, waaronder bijkans 300 Europeanen of afstammelingen van Europeanen, ruim 600 inlandsche christenen, ongeveer evenveel mohammedanen en zoowat evenveel Chinezen. Rekent men daarbij echter de bevolking der digt aan Manado grenzende negorijen Bantik en Baroe, dan stijgt het cijfer der bevolking van de hoofdplaats tot ongeveer 4000 zielen (1). De eigenlijke stad is in wijken verdeeld. In het westelijke gedeelte, nabij de reede, liggen het fort, het residentiekantoor, de kazerne, de gouvernements pakhuizen, de overdekte markt-

---

(1) Ik zie het cijfer van de bevolking der hoofdplaats in een artikel, geplaatst in den derden jaargang van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, op 14000 gesteld. Manado heeft echter nooit eene zoo sterke bevolking gehad.

In de bestaande literatuur over de Minahassa zie ik overigens zoo talrijke volstrekt onjuiste opgaven en verwarde voorstellingen van zaken, dat daarover alleen een breed artikel te schrijven zou zijn. Ik zal mij niet onledig houden met in dit reisverhaal die fouten telkens aan te wijzen, daar men de hierin medegedeelde opgaven er voor in de plaats kan stellen. Dit geldt evenzeer voor de eilanden, over welke later in dit verhaal gesproken wordt.

plaats. De woonhuizen der Europeanen liggen noordelijk en zuidelijk van het fort. Oostelijk van het fort is een heuvel, welke het fort beheerscht en het doelmatige der strategische ligging er van zeer twijfelachtig maakt. Noordelijk van dezen heuvel is de wijk der Chinezen, die in digt bijeenstaande langs regelmatige straten geplaatste huizen wonen. Deze wijk grenst ten noorden aan de rivier van Manado. Het residentiehuis is gebouwd aan de oostelijke grens der chinesche wijk. Deze en de europesche wijk zijn oostelijk en zuidelijk begrensd door de wijken der inlanders. De rivier ter hoofdplaatse overgaande, komt men in de negorij der Bantikkers, welke dus ten noorden van de hoofdplaats gelegen is. Een weinig zuidelijk buiten de hoofdplaats bereikt men de negorij Baroe, welke even als die der Bantikkers nog grootendeels door heidenen bewoond is, ofschoon het christendom er veel meer aanhangers heeft dan in de negorij Bantik, welker bewoners nog bijna zonder uitzondering heidenen zijn. De huizen der europesche ingezetenen te Manado zijn eenvoudig doch doelmatig gebouwd en langs breede straten gelegen. Ook de hoofdstraten der inlandsche wijken zijn breed en elkander veelal met regte hoeken snijdende.

Een van mijne eerste wandelingen te Manado was naar de marktplaats. Deze is met eene loods overdekt en wordt vrij druk bezocht. Men ziet er zoo wat dezelfde voorwerpen uitgestald als op de bazaars van de hoofdplaatsen op Java: vruchten, gambier, tabak, betel, zout, lijnwaden, snuisterijen, visch, enz. Bazaarloodsen zijn in de Minahassa niet talrijk en worden slechts gevonden te Manado, Amoerang, Tomohon, Sonder, Tondano, Kakas, Kema en Belang. Zij zijn echter op de meeste plaatsen van weinig nut, daar slechts te Manado, Tomohon, Kakas en Tondano markten worden gehouden. De omzet van goederen is er nog gering en schijnt slechts te Manado van eenig belang te zijn, vermits de bazaars slechts te Manado verpacht zijn (in 1855 voor slechts *f* 3250).

Het zout wordt in langwerpige half ovale korven van palmloof ter markt gebragt en vertoont dan eene massa van de

kleur van ongeraffineerde suiker, voor welke ik het op eenigen afstand aanvankelijk aanzag. Het aanmaken en de verkoop van zout hebben hier plaats buiten bemoeijing van het gouvernement. Men verkrijgt het zout te Manado op de volgende wijze. Men maakt nabij het strand houtstapels van eenige voeten lengte en verbrandt die onder aanhoudenden toevoer van zeewater en brandhout. Nadat deze verbranding drie dagen lang onderhouden is, verzamelt men de teruggeblevene asch in eene trechtervormige van gespleten bamboe vervaardigde korf, die van boven eenige voeten wijd is en van binnen belegd met de bladen van den wokapalm, ten einde de asch niet door de spleten wegvalle. Men hangt nu deze korf eenige voeten boven den grond op, verbindt haar aan het ondereinde met eene goot en overgiet den inhoud op nieuw met zout water. Het opgevangen zoute water wordt in van wokabladen vervaardigde emmers (timba), die eenige voeten boven den grond naast elkander worden opgehangen, eerst onder sterker, later onder zacht vuur uitgedampt, totdat het zout tot den vasten toestand is overgegaan. Uit den aard van deze ondoelmatige bereidingswijze vloeit voort, dat het zout eigenlijk een mengsel van verschillende zouten is en bovendien zeer onzuiver. De Manadorezen en alfoeren verkiezen het echter boven het gouvernementszout, zoodat dit laatste weinig aftrek heeft, wat daaruit kan blijken, dat de verkoop van het gouvernements-zout van 1841 tot 1853 van 312000 tot 2000 ponden s' jaars verminderd is.

Reeds den eersten dag van ons verblijf te Manado zag ik ter markt meerdere vischsoorten, welke mij nog onbekend waren, waaronder soorten van Mesoprion, Lethrinus, Sicijdium, Julis, Leptocephalus, enz. Aan het einde van dit reisverhaal zal ik de lijsten geven der door mij hier en elders gedurende de reis waargenomene visschen. De vischvangst wordt te Manado geenszins op groote schaal gedreven, hoezeer de baai rijk is aan visch en het verbruik van gedroogden visch in de bovenlanden der Minahassa zeer zou kunnen toenemen. Zelfs wordt niet genoegzaam voorzien in de behoefte aan visch ter hoofdplaatse zelve en de visch is daar-

door te Manado dan ook aanmerkelijk hoog in prijs, hooger dan te Batavia, waar hij reeds niet goedkoop is. De visscherij is nagenoeg uitsluitend in handen van de christen- en mohammedaansche burgers. Kleine tonijnen van nog geen' voet lengte zag ik verkoopen voor f ½ tot f 1. Eene gewone zeeschildpad (Chelonia midas) van ruim 2 voeten lengte werd met f 12 betaald.

Tusschen 12 en 1 uur s' middags werd een matige schok van aardbeving gevoeld, welke echter geene schade aanrigtte. Sedert namen wij gedurende de reis geene andere aardbevingen waar, tenzij een' ligten schok te Amboina en een' nog ligteren te Banda-neira. Over de verwoestingen, in de laatste tijden in de Molukken door aardbevingen te weeg gebragt, zal ik later een en ander mededeelen.

s' Avonds van den dag onzer aankomst te Manado was er algemeene receptie in het residentiehuis en illuminatie van een groot gedeelte der stad. Bij gebrek aan het noodige aantal glazen voor de illuminatie, bediende men zich van halve papaja-schillen, welke wel minder fraai waren doch goed voldeden.

Den 13n September inspekteerde de gouverneur generaal het garnizoen, de schutterij, de kazernes, het fort, de infirmerie, het residentiekantoor, de koffij- en andere pakhuizen.

Het garnizoen bestaat uit een vijftigtal militairen, slechts gedeeltelijk Europeanen, onder het kommandement van een' 1n luitenant der infanterie. Dit is de eenige militaire magt in de geheele Minahassa. Nergens elders in de geheele residentie ligt eenig garnizoen, behalve te Gorontalo, welks garnizoen bestaat uit 30 man onder een' 2n luitenant. De militaire magt kan echter hier, zoowel als in de eigenlijke Molukken gezegd worden aanmerkelijk sterker te zijn door de goede diensten, welke de schutterijen verrigten of van ze te verwachten zijn. Deze schutterijen bestaan uit de Europeanen der hoofdplaatsen, alsmede uit de inlandsche burgers, zoowel christenen als mohammedanen. De schutterij in de geheele Minahassa is ruim 600 man sterk t. w. te Manado 264, te Kema 157, te Likoepang 20, te Amoe-

rang 79, te Tanawangko 40 en te Belang 49 man. De schutters doen dikwerf goede diensten, zelfs ter zee, daar zij soms de bemanning versterken der roreehees of distriktsvaartuigen, bij het aanwezen van zeeroovers op de kust of voor het verrigten van andere diensten (1).

Het fort te Manado is een vierhoek met vier bastions. Thans juist twee eeuwen geleden werd de eerste sterkte door de Nederlanders te Manado gesticht en Nederlandsche Vastigheid genoemd. In 1703 werd deze sterkte, welke van hout was opgetrokken, door het tegenwoordige steenen fort Amsterdam vervangen. Het bestrijkt zeer goed de reede, maar wordt zelf bestreken door de bovengenoemde zeer nabij gelegene hoogte te midden der hoofdplaats zelve. Wij zagen slechts nog de muren van het fort, benevens eene plaats voor de infirmerie, het kruidhuis en de gevangenis, zijnde de overige gebouwen een paar maanden voor onze komst afgebrand. Het garnizoen was op eenigen afstand van het fort in kazernes gehuisvest.

De gouvernementspakhuizen liggen gedeeltelijk geheel nabij het fort. De koffijpakhuizen verkeeren bij het schieten uit het fort steeds in gevaar van brand en moeten daarom verplaatst worden, ofschoon ze nog in goeden staat zijn. Tijdens ons bezoek bevatteden deze pakhuizen ongeveer 11000 pikols koffij. De manado- of minahassa-koffij is van goede hoedanigheid. De voortbrenging er van is zeer aan het toenemen en in vergelijking van vroegere jaren meer dan verdubbeld. Later zal ik ter gelegener plaatse op de koffijkultuur in de Minahassa terugkomen.

---

(1) De maritieme magt ter beschikking van den resident van Manado bestaat, behalve uit acht roreehees, welke tot de zeeplaatsen Manado, Likoepang, Belang, Kema, Amoerang en Tanawangko behooren, uit drie korra-korra's van den sulthan van Ternate, elke bemand met vijftig Ternatanen en gekommandeerd door een hoofd met den titel van oetoesan. Deze Ternatanen wonen, wanneer zij niet in dienst zijn, in eene afzonderlijke wijk te Manado en behooren geenszins tot het meest rustige deel der bevolking.

Omtrent de welvaart en den handel van Manado vernam ik tegenstrijdige berigten. De vrijverklaring der havens van Manado en Kema beweert men nog van weinig invloed geweest te zijn op handel en scheepvaart. Men beweert ook, dat de thans geregelde stoomvaart op de Molukken dien handel tot nog toe geenszins verlevendigt. Men zegt, en zulks heb ik te Ternate en Amboina meermalen hooren herhalen, dat de kustvaarders door de stoomvaart meer en meer verdrongen worden en dat men daardoor beperkt is tot hetgeen de stoomschepen op hunne nog niet talrijke reizen aanbrengen, waarvoor dan nog hooge prijzen en vrachtgelden moeten betaald worden. Dit bezwaar schijnt echter uit den aard der zaak slechts tijdelijk te kunnen zijn, want indien blijkt, dat de ruimte der stoomschepen zoodanig onvoldoende is om in de behoeften der Molukken te voorzien, dat de vaart derwaarts van andere schepen goede kans op voordeel aanbiedt, zal de mededinging niet uitblijven en het evenwigt moeten hersteld worden.

Maar indien men de officiële bescheiden raadpleegt, blijkt het geenszins, dat de vaart op Manado in de laatste jaren verminderd is. In 1851 werden de havens van Manado en Kema bezocht door 45 europeesch getuigde en 23 inlandsche vaartuigen, de eerste groot 4105½, de laatste 36½ lasten; in 1852 door 39 europesche en 12 inlandsche vaartuigen, metende 7150½ en 14½ lasten; in 1853 door 43 europesche en 28 inlandsche vaartuigen groot 5722 en 83 lasten; en in 1854 door 42 europesche en 65 inlandsche vaartuigen, metende 5139 en 110¼ lasten. Terwijl alzoo de vaart van op europesche wijze getuigde schepen ongeveer hetzelfde is gebleven, is die der inlandsche vaartuigen, zoowel wat aantal als scheepsruimte betreft, in de beide laatste jaren aanmerkelijk toegenomen. Raadpleegt men voorts de geldswaarde der in- en uitvoeren over de laatste jaren, dan is veeleer een vooruitgang op te merken en blijkt zelfs het jaar 1854, zoowel ten opzigte van den invoer als van den uitvoer verreweg de voornaamste plaats te beslaan, en zulks nog wel niettegenstaande de rampen, welke de bevolking der Minahassa op

het laatst van 1853 en in de eerste helft van 1854 getroffen hebben door de boven reeds vermelde epidemiën. Dàt de bloei van den handel van Manado ongetwijfeld zeer zou bevorderd worden, indien het gouvernement er toe besloot, om de koffij der Minahassa te Manado te verkoopen, lijdt geen' twijfel.

Volgend staatje geeft een overzigt van de invoer- en uitvoerwaarden gedurende de laatste negen jaren.

Jaar.	Invoer.	Uitvoer.	Jaar.	Invoer.	Uitvoer.
1846	*f* 200,686	*f* 166,934	1851	*f* 276,813	*f* 171,654
1847	364,842	143,333	1852	224,763	173,060
1848	242,108	95,695	1853	153,986	182,545
1849	268,123	185,340	1854	532,076	251,932
1850	432,913	125,632			

Het is opmerkelijk, dat, 1853 alleen uitgezonderd, in alle bovengenoemde jaren de waarde van den invoer die van den uitvoer aanmerkelijk en niet zelden met meer dan het dubbele heeft overtroffen, waaruit men mag opmaken, dat de Minahassa, behalve de artikelen van uitvoer, genoeg voortbrengt om de meerder dan het bedrag der uitvoeren ingevoerde waarden te betalen. De voornaamste voortbrengselen der Minahassa, welke worden uitgevoerd, zijn, behalve de gouvernementskoffij en gemoetoe-touw (1), kakao, rijst, goud, tripang, was en karet. Van de jaren 1846 tot en met 1855 bedroeg de waarde der uitgevoerde kakao het hoogste cijfer in 1854, die der rijst in 1853, die van het goud in 1853, die van tripang in 1854, die van was in 1854 en die van karet in 1852.

(1) Het gemoetoe-touw wordt in eene gouvernements-lijnbaan te Amoerang geslagen. De grondstof daartoe wordt door de bevolking tegen geringen prijs geleverd. In 1854 werd voor eene geldswaarde van ruim *f* 8000 aan trossen kabels aangemaakt, welke het gouvernement slechts ruim *f* 3000 kostten. In hetzelfde jaar werd aan gemoetoe-touw verkocht, ten behoeve van s' lands dienst verstrekt en naar Java uitgevoerd voor eene waarde van *f* 15.500.

Volgend staatje geeft een overzigt van den uitvoer dier artikelen in de genoemde jaren.

Jaar.	Kakao.	Rijst.	Goud.	Tripang.	Was.	Karet.
1846	*f* 45,940	*f* 7,055	*f* —	*f* 2,178	*f* 1,383	*f* 1,546
1847	57,519	8,550	—	473	1,180	—
1848	26,274	1,535	—	943	127	—
1849	49,500	1,090	28,000	12,000	1,300	7,500
1850	48,000	3,600	16,000	19,500	2,000	7,000
1851	18,000	11,340	16,960	9,000	2,200	6,250
1852	64,800	52	16,000	12,000	3,000	12,000
1853	30,000	18,700	48,440	6,000	2,000	4,800
1854	67,375	11,670	20,000	25,000	8,000	4,500

De voornaamste plaats onder de artikelen van invoer beslaan de lijnwaden. Het blijkt niet, dat de invoer van lijnwaden zeer toeneemt, want alhoewel het jaar 1854 ten dezen opzigte figureert met eene waarde van *f* 194,617 waren twee jaren van zeer geringen invoer voorafgegaan, terwijl reeds in 1847 die waarde meer dan *f* 136,000 bedroeg. Men moet echter hier in het oog houden, dat de hervorming van het bestuur in de Minahassa, hoe heilzaam ook voor de bevolking, in den eersten tijd van ongunstigen invloed kan geweest zijn op het koopen van lijnwaden door de bevolking, terwijl de groote sterfte in 1854 er toe moet bijgedragen hebben, dat het bedrag der verkochte lijnwaden voor 1854 niet grooter is geweest.

In het belang van het handelsverkeer is voorgesteld geworden, aan nederlandsche, nederlandsch-indische of moluksche op europesche wijze getuigde vaartuigen te vergunnen, de havens der residentie buiten de vrijhavens Manado en Kema te bezoeken en Gorontalo ook tot vrijhaven te verklaren. Te Gorontalo is de handel aan het afnemen. De invoeren hebben er in de laatste 8 jaren gemiddeld slechts *f* 30,000 en de uitvoeren ruim *f* 15,500 bedragen, doch de eerste 4 jaren van dit tijdvak geven nog veel hoogere cijfers dan de laatste 4, in welke de uitvoer gemiddeld bedroeg *f* 16,000 en de invoer *f* 9000.

De gouverneur generaal bezocht den 14n September het leprozengesticht te Temoempah, nam de koffobereiding in oogenschouw en inspekteerde, na terugkomst te Manado, de christenkerk en de europesche en maleische scholen. Mevrouw Duijmaer van Twist woonde deze bezoeken bij en was op de verdere reis in den regel bij alle togten, hoe vermoeijend ze soms ook waren, alsmede bij de meeste kerk- en schoolbezoeken tegenwoordig.

Temoempah is eene negorij, gelegen aan de noordzijde der baai van Manado, op slechts 2 of 3 palen afstands van de hoofdplaats. Wij begaven ons derwaarts over zee en keerden per rijtuig naar Manado terug. Na ongeveer 20 minuten roeijens hadden wij het strand bij Temoempah bereikt. Fraai is het gezigt, hetwelk men van daar op de baai heeft. Het leprozengesticht ligt op eenige honderden schreden van het strand, afgezonderd van de negorij. Het bestaat uit twee reijen huisjes van hout en bamboe, elk in een paar kamers verdeeld. Het bevatte 21 lijders, waarvan echter slechts 19, die in meerdere of mindere mate door olifantsziekte (melaatschheid, lepra, elephantiasis) waren aangetast. Deze ziekte, in de tropische gewesten zoo verbreid, en het gelaat en de ledematen van den door haar aangetaste zoo zeer misvormende, is een schrikbeeld voor de Europeanen, doch de inlanders in deze gewesten zien haar met eene zekere onverschilligheid. Er is blijkbaar iets hards in gelegen, de ongelukkige lijders, die door elephantiasis zijn aangetast uit de maatschappij te verwijderen. De ziekte toch is in het oog van den deskundigen geneesheer eene ziekte als zoo vele andere. Eene langzame onderhuidsche uitzweeting van een eigenaardig exsudaat, dat zich vooral vormt aan de niet ondersteunde deelen des ligchaams, oorschelp, wenkbraauwen, neusvleugels, kin, vingers en teenen, en deze eerst doet opzwellen, om later tot verweeking over te gaan en de vingers en teenen te verwringen en zelfs af te stooten, maakt het eigenaardige dezer ziekte uit. Maar hare besmettelijkheid en overerfelijkheid zijn ver van bewezen en niet waarschijnlijk. Jaren lang zijn soms leprozen met niet leprozen in aanraking, in de leprozengestichten zelve, zonder dat er een

spoor van besmetting plaats heeft, en talrijk zijn de voorbeelden van kinderen van lepreuze ouders, die niet alleen niet lepreus waren in hunne jeugd en tijdens zij bij hunne ouders in de gestichten verbleven, maar die ook nooit lepreus zijn geworden.

Men vraagt alzoo, waarom den reeds zoo ongelukkigen toestand der lepreuzen nog verergerd, door ze als misdadigers buiten de zamenleving te sluiten? Hunne landgenooten vreezen hen, noch mijden hunnen omgang. Zijn zij niet in staat zelve in hun onderhoud te voorzien, geen bezwaar zou er in zijn, dat de plaats hunner inwoning die voorziening overnam, zonder ze van die plaats uit te sluiten, tenzij zij in een of ander gewoon ziekengesticht konden worden opgenomen. Om de afzigtelijkheid der leprozen behoeft men ze niet als te verbannen, want vooreerst bepaalt zich die afzigtelijkheid in den regel slechts tot de handen en voeten en is zelden van belang, zoolang zich de zieken nog in den kring hunner landgenooten kunnen bewegen, en ten andere laat men meer afzigtelijke lijders, welker gelaat door sijphilis min of meer is verwoest, in de zamenleving blijven. Evenwel, zoolang als het tegenwoordige gebruik blijft bestaan, is het een verblijdend verschijnsel, wanneer men het den leprozen in hunne gedwongene afzondering zoo dragelijk mogelijk maakt, en hiervoor is te Temoempah goed gezorgd. De verdeeling van het gesticht in afzonderlijke huisjes geeft er het voorkomen aan van een klein dorp en verzwakt het denkbeeld van afzondering en afsluiting. Goede voeding, huisvesting, kleeding en geneeskundige behandeling dragen er overigens allezins toe bij, om het lot der ongelukkigen te verzachten.

Van het leprozengesticht begaven wij ons naar de negorij Temoempah. Ten dien einde moesten wij eerst naar de sloepen terug, waarmede wij, na een klein eind wegs langs het strand gegaan te zijn, het riviertje van Temoempah binnenroeiden en na eenige minuten de negorij bereikten, waar de bevolking het hooge reisgezelschap in feestgewaad opwachtte en den weg ter beider zijde met eerebogen had beplant. Wij hielden er ons echter niet op en gingen met de ons daar opwachtende rijtuigen

dadelijk door naar een koffo-etablissement nabij de negorij Bantik. Hier was het de eerste maal, dat ik de koffobereiding zag. Men weet thans reeds vrij algemeen, dat de koffohennep de vezels zijn van de steng (eigenlijk de bladscheeden) van eene wilde pisangsoort (Musa textilis). Deze vezels zijn door hare goede eigenschappen in den handel zeer gewild. Zij worden voornamelijk van de Philippijnen uitgevoerd, doch de kultuur en bereiding er van hebben in de Minahassa reeds goed wortel geschoten en laten spoedig eene grootere ontwikkeling van dezen tak van nijverheid verwachten. Deze kultuur is, behalve ter hoofdplaatse, in alle distrikten der Minahassa ingevoerd, en ofschoon het bekende produkt van koffohennep over het jaar 1854 nog slechts ruim 10 pikols bedroeg, vertegenwoordigende eene waarde van nagenoeg *f* 200, was dit produkt slechts afkomstig van vier distrikten, van Saronsong, Kakaskassang; Sonder en Tompasso. De voortbrenging is echter nog geheel in haar begin. De kultuur geschiedt op last en onder de leiding van het bestuur, doch tot uitsluitend voordeel van de planters. De tegenwoordige resident van Manado, de heer A. J. F. Jansen, een ambtenaar van talent en verdienste, ijverig werkzaam om den bloei van het aan zijn bestuur toevertrouwde gewest te doen toenemen, zorgt ook voor de uitbreiding dezer kultuur. In 1853 telde men in de Minahassa nog slechts 24481 koffoplanten. In 1854 werden er echter ruim 38000 stuks bijgeplant, waarvan ruim 27½ duizend in geregelde tuinen, terwijl in 1855 de aanplantingen weder eene niet onbelangrijke uitbreiding ondergaan hebben. Men heeft thans waarschijnlijk reeds nagenoeg een honderdduizendtal koffoplanten, welke, als ze rijp zijn voor de schilling en bewerking, meerdere duizenden pikols koffovezels zullen kunnen opleveren. De belangrijkste aanplantingen hebben tot nu toe plaats in de afdeeling Amoerang, vooral in het distrikt Kawangkoan. In de afdeeling Belang daarentegen is de kultuur nog naauwelijks noemenswaardig.

Het bovenstaande betrekkelijk de koffokultuur heeft slechts betrekking tot de gouvernementslanden. In de Minahassa zijn

echter talrijke landerijen, welke aan partikuliere eigenaars behooren, meestal Europeanen of afstammelingen van Europeanen, landen, welke eene uitgestrektheid hebben van een of eenige weinige tot meer dan 100 bunders en beplant zijn met kakao- en muskaatnotenboomen, kokospalmen en koffoplanten. Op vele dier landen maken de koffo-aanplantingen reeds een niet onbelangrijk gedeelte der kultuur uit en in 1854 telde men er reeds meer dan 16½ duizend koffoplanten, waarvan meer dan 15½ duizend op de landerijen van de afdeeling Manado alleen.

In een artikel, opgenomen in het 6e deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, heeft de heer Jansen bekend gemaakt, dat men tot de ontdekking gekomen is, dat de koffo zich door zaad bij duizenden voortplant, en niet alleen, zooals men vroeger dacht, door uitspruitsels van den moederstam. Men kan hierover ook nazien het artikel over de koffokultuur in het 2e deel van het Tijdschrift voor Nijverheid in Nederlandsch Indië.

De verkrijging der koffovezels geschiedt nog op eene zeer gebrekkige wijze. Aan een' paal is, ter zijde eenige voeten boven den grond, een houten blok bevestigd, dat aan de ondervlakte een stomp ijzeren mes draagt ter breedte van een paar decimeters. Tegen dit ijzer beweegt zich een hefboom der eerste soort, welks eene arm met een touw aan eene plank is bevestigd, welke met het eene einde op den grond rust en aan het andere einde met den voet naar beneden gedrukt kan worden. Door deze drukking blijft tusschen het blokmes en den hefboom eene ruimte over, tusschen welke men de bladscheeden der koffostammen plaatst, welke dan tusschen dat mes en den hefboom beklemd worden wanneer men den voet van de plank verwijdert, doordien aan het andere einde van den hefboomsarm een zware steen opgehangen is, die, dit einde naar beneden trekkende, het andere einde daardoor naar boven doet bewegen. De op deze wijze beknelde koffoschillen worden dan door de plaats van beknelling getrokken, waarbij de vezels van de opperhuid en de vochten der schillen ontdaan en vrij zuiver verkregen worden. Hoezeer deze wijze van bewerking

zeer eenvoudig is, valt het dadelijk in het oog, dat er veel tijd, of, wat op hetzelfde neerkomt, veel arbeidsloon noodig is, om eene betrekkelijk geringe opbrengst te verkrijgen. De behoefte aan een' meer doeltreffenden toestel ter afscheiding der vezels wordt dan ook reeds gevoeld en zal meer en meer gevoeld worden, naarmate de koffobereiding op grootere schaal zal plaats hebben.

Na bezigtiging der koffobereiding keerden wij naar de hoofdplaats terug, onzen weg nemende door de negorij Bantik. Deze negorij telt eenige honderden inwoners. De Bantikkers zijn een eigen slag van menschen. Krachtiger van ligchaamsbouw dan de Manadorezen, hooger van gestalte en breeder van schouders, onderscheiden zij zich ook, in hun gelaat door meerdere uitdrukking, in hunne bewegingen door een zeker gevoel van eigenwaarde. Sedert lang elders van Celebes herwaarts verhuisd, houden zij zich afgescheiden van de overige bevolking. Zij willen niets weten van mohammedanisme of christendom en werden nog niet lang geleden door het bestuur min of meer ontzien wegens hun onafhankelijk karakter en de weinige neiging, die zij betoonen, om zich ten opzigte der kultures en heerendiensten aan het wettige gezag te onderwerpen. Hunne huizen zijn, even als elders in de Minahassa, op palen gebouwd, doch veelal nog op de oudere wijze, hoog en meestal groot genoeg om 4 familiën te huisvesten. Elke familie heeft dan eene afdeeling aan een der hoeken van het huis, terwijl de overige ruimte voor allen gemeenschappelijk is. De negorij Bantik was even als alle negorijen, die wij later doortrokken, met eerebogen langs de wegen versierd. De bantiksche schutters waren langs beide zijden van den weg geschaard, om den gouverneur generaal te ontvangen. Gekleed in blaauwe kielen en broeken, de kielen met een' gordel om den middel bevestigd en het hoofd bedekt met eene soort van tulband, waren zij gewapend met pieken en hadden een tamelijk krijgshaftig voorkomen.

Ter hoofdplaatse teruggekeerd, wijdde de gouverneur generaal het verdere gedeelte van den ochtend aan het bezoek der christenkerk en der scholen.

De christenkerk is een eenvoudig houten gebouw. Te Manado is evenmin als elders in de Minahassa een predikant geplaatst. Een zendelingleeraar, de heer F. H. Linemann, vervult er de betrekking van predikant en geniet daarvoor eene geldelijke toelage uit s'lands kas van ƒ 160 s'maands. Het bezoek der gouvernements lagere school deed blijken, dat het onderwijs er met veel oordeel en goed gevolg gegeven wordt. Op weinige uitzonderingen na worden daar slechts kinderen van de europesche ingezetenen onderwezen. In de maleische school waren de goede uitwerkselen van het onderwijs minder merkbaar. De school was bij de komst van den gouverneur generaal als volgepropt met kinderen, doch gewoonlijk wordt zij, door nalatigheid der ouders, weinig bezocht, betrekkelijk minder, naar ik vernam, dan de scholen elders in de Minahassa.

In de Minahassa zijn drie soorten van inlandsche christenscholen t. w. gouvernementsscholen, negorijscholen en genootschapsscholen. In het begin dezes jaars bedroeg het aantal gouvernementsscholen 12, dat der negorijscholen 24, dat der genootschapsscholen 88, te zamen 124. Het verschil tusschen deze scholen is niet wezenlijk en bestaat slechts in den naam en in de betaling der schoolmeesters, wordende de onderwijzers der gouvernementsscholen door het gouvernement, die der negorijscholen door de bevolking (uit de distriktskassen) en die der genootschapsscholen door het zendelinggenootschap bezoldigd, terwijl de leiding van het onderwijs op alle scholen aan de zendelingen is toevertrouwd. In het vervolg van dit reisverhaal zal ik nog wel gelegenheid hebben op de scholen in de Minahassa terug te komen.

De namiddag van den 14n, den laatsten dag dien wij te Manado doorbragten, werd besteed aan wandelingen en toerridjes door de hoofdplaats.

Voor vele huizen, vooral in de chinesche wijk, zag ik kakaoboonen op gevlochtene platte bakken ter drooging uitgespreid. Hiervoren is reeds gezegd, dat de kakao hier een niet onbe-

langrijk artikel van uitvoer uitmaakt, en dat in 1854 voor eene waarde van ruim ƒ 67000 van die boonen werd uitgevoerd. Ofschoon de kakao-kultuur zich in het algemeen in geen' bloeijenden toestand bevindt, wegens de weinige voordeelen, die zij in de laatste jaren heeft afgeworpen, bespeurt men daarin op meerdere plaatsen reeds eenige verbetering. De kultuur bestaat in alle distrikten der Minahassa. Het aantal kakaoboomen, oude en jonge, bedroeg in 1854 meer dan een millioen, waarvan ongeveer $\frac{1}{11}$ gedeelte op partikuliere landerijen. Het produkt der verschillende distrikten bedroeg in 1854 ruim 580 pikols. De 1e soort boonen heeft eene waarde van ƒ 60 tot ƒ 80 de pikol, de middelsoort van ƒ 30 tot ƒ 60 en de slechte boonen van ƒ 8 tot meer de pikol. In evenredigheid van het aantal boomen is het produkt echter zeer gering, daar men slechts in enkele distrikten gemiddeld $1\frac{1}{2}$ kilogram, doch meestal nog veel minder, tot slechts $\frac{1}{20}$ kilogram boonen per boom verkreeg. De opbrengst der kakaoboomen op de partikuliere landen is mij niet bekend geworden. Men mag echter aannemen, dat daar meer zorg aan de kultuur en inzameling der vruchten besteed wordt, en neemt men nu maar aan, dat elke boom er gemiddeld $\frac{1}{2}$ kilogram boonen opbragt, dan zou de produktie dier landerijen die der distrikten verre overtroffen hebben, vermits het cijfer der kakaoboomen op de bedoelde landerijen in 1854 niet minder dan 87710 bedroeg. De uitvoer der kakaoboonen heeft enkel plaats naar Manilla. Tijdens ons verblijf te Manado lag er juist een manillesche schooner ter reede om eene lading van dit voortbrengsel in te nemen.

s' Avonds voor ons vertrek van Manado was er diner en daarna groote afscheidsontvangst ten residentiehuize. Geen onzer had gedacht te Manado een zoo talrijk europeesch publiek te zullen aantreffen, als aan tafel en in den verderen avond tegenwoordig was.

HOOFDSTUK IV.

VAN MANADO TOT SONDER.

Vertrek van Manado. — Lotta. — Feestelijke ontvangsten in de verschillende negorijen. — Weg over den Empoeng. — Tineoor. — Kinilow. — Kakaskassang. — Tomohon. — Hoogland van Tomohon. — Alfoersche graven. — Veeteelt in de Minahassa. — Saronsong. — Meer van Linoe. — Solfataren. — Lahendong. — Koffijkultuur in de Minahassa. — Sonder. — Tintjep. — Waterval Moenteh.

s' Morgens vroeg van den 15n September begon onze reis door de binnenlanden van Manado. De beste rijpaarden, welke te verkrijgen waren, werden door den gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist en de heeren van het gevolg bestegen. Meerdere inlandsche hoofden sloten zich aan den trein en ook de bedienden van het reisgezelschap volgden te paard. Onder het bulderen van het geschut verliet deze stoet de hoofdplaats der residentie, den weg nemende naar Tomohon, eene hoofdnegorij gelegen op 14½ palen afstands van Manado.

De weg naar Tomohon gaat in eene zuidelijke rigting van Manado af, bereikt weldra den voet van het gebergte en slingert zich om de hellingen van den Empoeng om de bergvlakte van Tomohon te bereiken.

Naauwelijks waren wij de aan de hoofdplaats grenzende negorij Baroe doorgetrokken, of wij zagen ons in digte stofwolken gehuld. De groote wegen in de Minahassa, althans die, welke ik gezien

heb, zijn breed en in goeden staat en zelfs geschikt voor rijtuigen. Maar na eenige droogte zijn zij bedekt met dikke lagen van fijn trachietzand, afkomstig van het vulkanische puin, waarmede men ze, uit gebrek aan andere materialen, heeft moeten aanleggen en onderhouden. Onze paarden deden weldra de fijnere zandlaag als digte stofwolken opstijgen, die dikwerf ons geene drie schreden ver om ons lieten zien en de ademhaling belemmerden. In slechts weinige gedeelten der Minahassa hadden wij geen of weinig last er van.

De Minahassa is bedekt met een net van goede wegen, welke de gemeenschap met alle voorname punten gemakkelijk maken. Van de hoofdplaats zelve gaan 4 wegen af, t. w. een naar het noorden door de negorijen der Bantikkers; een naar het oosten, welke zich op eenige palen afstands van de hoofdplaats splitst in den weg naar Kema en Likoepang; een naar het zuidoosten, welke zich even buiten de hoofdplaats in twee armen verdeelt, welke beide naar Sawangan (aan de rivier van Tondano of Manado) geleiden; de vierde naar het zuiden, welke naar Tomohon geleidt en een weinig bezuiden de negorij Baroe westwaarts een' zijtak afgeeft, die naar Tanawanko en Amoerang voert.

Na 6½ paal rijdens bereikten wij de negorij Lotta, welke reeds tot de afdeeling Tondano en tot het distrikt Kakaskassang behoort en met ruim 400 zielen is bevolkt. De negorijhoofden, de kabesaran en de schoolkinderen waren in reijen geschaard langs den weg en sloten achter den stoet op tot voor het gebouw, waar de gouverneur generaal afstapte, de kabesaran op de muziek van trom en gong en fluit marscherende en nu en dan de alfoersche krijgskreten aanheffende. De kinderen, tot voor den gouverneur generaal genaderd zijnde, hieven gezangen aan, welkomstgroeten aan het hooge echtpaar behelzende en gezet op de wijzen van onze volksliederen. Dit gezang werd begeleid door de muziek van eenige dwarsfluiten, op welk instrument de bespelers het echter nog niet tot eene dragelijke hoogte gebragt hadden. De kinderen trokken daarop naar het schoolgebouw en maakten plaats voor de kabesaran, die nu hare evolutiën begon.

In de negorijen, welke wij op onze verdere reis in de Minahassa bezochten, hadden wij telkens eene herhaling van dezelfde feestelijkheden, wel zoo veel mogelijk geschakeerd door verschillen in de zangwijzen der welkomstliederen, door bijzonderheden in de kleeding en wapening der alfoeren en in hunne exercitiën en dansen, doch in de hoofdzaak telkens op hetzelfde nederkomende, waarom ik er in dit reisverhaal verder weinig of geen melding van zal maken.

Na den aftogt der kabesaran werden de christenkerk en school van het dorp bezocht. De scholieren, alle inlanders, hadden daar gelegenheid, te doen blijken van hunne vorderingen in het lezen, schrijven, rekenen en zingen. Zoodanige kerk- en schoolbezoeken werden in alle volgende negorijen herhaald. De scholen stichten ongetwijfeld veel goeds en leggen eene goede kiem van beschaving, doch het onderwijs is er nog voor belangrijke verbeteringen vatbaar. Hierover echter later nader.

Lotta verlatende, trokken wij weder door de langs den weg geschaarde kabesaran, die zich naar het einde van de negorij begeven had om ons uitgeleide doen. Bij ons vertrek, zoowel als bij onze aankomst in het dorp, bleven de saluutschoten niet achter. Dit was trouwens in alle negorijen der Minahassa het geval. Elke negorij heeft haar artilleriepark, dat in den regel echter slechts bestaat uit eenige oude lilla's van verschillend kaliber zonder affuiten. Men schiet daarmede evenwel met de grootste gerustheid en laadt de stukjes gewoonlijk tot aan hunne monding, waardoor natuurlijk veel kruid onverbrand verloren gaat en het doel om een sterker schot voort te brengen toch niet bereikt wordt.

Behalve de weg naar Tomohon, dien wij volgden, gaat van Lotta oostwaarts nog een andere weg af, welke, na eenige palen verder Kembes bereikt te hebben, zich daar splitst in twee armen, van welke de oostelijke over Sawangan naar Kema, de zuidelijke naar Tondano geleidt.

Bezuiden Lotta wordt de landstreek spoedig meer bergachtig. Men bevindt er zich op den voet van den Empoeng,

welke de vlakte van Manado van het hoogland van Tomohon scheidt. De noordelijke hellingen van dit gebergte bestijgende, bereikten wij bij paal 9 van Manado een punt, naar mijne gissing ongeveer 350 meters boven de zeevlakte gelegen, van waar wij een uitnemend fraai gezigt genoten op de vlakte van Manado, op de baai der hoofdplaats en de eilanden, die noordwestelijk van de baai in de zee van Celebes liggen verspreid. Na daar eenige oogenblikken vertoefd te hebben, vervolgden wij de reis. Naarmate wij hooger klommen, werd de natuur woester en trotscher. Hier en daar is de weg diep in de berghellingen uitgekapt. Men heeft daardoor fraaije ontblootingen van het terrein, welke als in een oogenblik een beeld geven van zijne geologische gesteldheid. Hier en daar grootere trachietblokken, elders scherp afgedeelde op elkander rustende lagen van trachietpuin en zand, uit omliggende vulkanen op van elkander verwijderde tijdstippen uitgeworpen, op andere plaatsen weder dikke lagen van een trachietisch konglomeraat, — zietdaar de natuurlijke konstruktie der wegwanden aan den Empoeng, eene zamenstelling, die wij trouwens op vele plaatsen in Minahassa terugvonden.

Nadat wij eene hoogte van ongeveer 900 meters bereikt hadden, daalden wij naar de hoogvlakte van Tomohon af en kwamen, na door de negorijen Tineoor, Kinilow en Kakaskassang getrokken te zijn, tegen den middag te Tomohon aan. De genoemde negorijen liggen kort bij elkander, Kakaskassang nog op 813 meters boven de zeevlakte, Tomohon ruim 30 meters lager. Tineoor heeft ruim 200, Kinilow ongeveer 300 en Kakaskassang ongeveer 1100 inwoners. Het distrikt Kakaskassang heeft veel door de jongste epidemie geleden en zijne bevolking sedert 1852 met $^1/_8$ zien verminderen. Thans bedraagt die bevolking nog ruim 3500 zielen.

Tomohon, hoofdplaats van het distrikt van denzelfden naam, is eene groote negorij. Een groot gedeelte der bevolking van het distrikt is hier gevestigd en woont in veelal goed gebouwde huizen omringd van erven met vruchtboomen, die door

nette heggen van de negorijwegen zijn gescheiden. Het geheel der negorij ademt welvaart. Eenige grootere gebouwen in het midden der negorij duiden de woonplaatsen aan van den zendelingleeraar en van de inlandsche volkshoofden. Deze woningen waren, even als elders in de Minahassa, voor de ontvangst van den gouverneur generaal en het gevolg zoo goed mogelijk ingerigt.

Eene koele temperatuur en ijlere lucht dragen er veel toe bij het verblijf hier aangenaam te maken. s' Namiddags 6 uur hadden wij 76° Fahrenheit en s' morgens 6 uur 65°.

Eene wandeling door de achterwijken der negorij deed mij voor de eerste maal kennis maken met de graven der alfoeren. Onder alfoeren verstaat men in de Minahassa thans in den regel nog dat gedeelte der bevolking, wat nog niet tot het christendom is toegetreden. Alfoeren zijn echter eigenlijk alle bewoners der bovenlanden, want de beteekenis van het woord „alifoeroe" is, zooals men weet, eenvoudig „bergbewoner." Juister dus zou ik mij uitdrukken door te spreken van de graven der heidensche alfoeren. Deze graven dan zijn zeer eigenaardig. Zij bestaan uit een vierkant trachietblok van drie tot vier voeten hoogte en een paar voeten lengte en breedte, en uitgehold om het lijk te ontvangen. De opening der holte is aan het eene einde van de lengte-as. Men plaatst de lijken daarin met de voeten naar beneden en brengt ze in het lijkgesteente in eene hurkende houding. Het gesteente wordt dan een paar voeten diep in de aarde geplaatst, zoodat ongeveer de bovenhelft boven de aarde uitsteekt. De opening wordt gesloten met een deksel, insgelijks uit trachiet gehouwen en gewoonlijk de gedaante hebbende van eene vierzijdige pijramiede met holle vlakken. Zoo zijn deze graven in hunnen eenvoudigen vorm en te Tomohon zagen wij geene andere. Maar in meerdere negorijen, welke wij op de verdere reis bezochten, voornamelijk te Sawangan, waren die graven met veelsoortige figuren gebeeldhouwd, onder welke figuren op meerdere graven menschelijke gedaanten met overdreven voorgestelde geslachtswerktuigen de hoofdrol schijnen te vervullen.

Ik behoef er naauwelijks bij te voegen, dat het beeldhouwwerk zelf alles te wenschen overlaat.

Onze opmerkzaamheid werd ook getrokken door de menigte varkens onder de huizen en op de erven der Tomohonners. Het varkensvleesch beslaat geene geringe plaats onder de voedingsmiddelen der bewoners van de Minahassa. Zij schijnen veel met de teelt dezer nuttige dieren op te hebben, want het aantal varkens in de Minahassa is in 1854 van 58129 tot 67440 geklommen en dus in een jaar tijds met meer dan 9000 stuks toegenomen. Gemiddeld kwam alzoo een varken op ongeveer $1\frac{1}{3}$ inwoner, de mohammedaansche bevolking niet medegerekend. Onwillekeurig dachten wij aan den armen Javaan, die tot nog toe door de vooroordeelen zijner godsdienst een voortreffelijk dierlijk voedingsmiddel derft, wat hij zonder veel inspanning en voor geringen prijs in overvloed zou kunnen bezitten. Overigens is de rijkdom aan varkens in de verschillende distrikten nog al verschillend. In de afdeeling Belang, bijvoorbeeld, kwam slechts een varken op 5—6 menschen; in de afdeeling Kema daarentegen bijkans 2 varkens op 1 mensch. Het ware te wenschen, dat andere takken der veeteelt in de Minahassa evenzeer bloeiden. Men telde er echter op het laatst van 1854 slechts 2797 paarden, 2459 runderen, 85 schapen en 2843 geiten. De paarden waren door eene onder hen geheerscht hebbende ziekte aanmerkelijk in aantal verminderd. Het getal der geiten had, vergeleken bij het cijfer van 1853, eene nog grootere vermindering ondergaan en slechts het aantal runderen was eenigzins toegenomen. Van buffels is in de Minahassa nog naauwelijks sprake, wat bevreemdend is, daar zij in het naburige Gorontalo vrij talrijk zijn. In den jongsten tijd zijn er echter eenige aangebragt en men schijnt zich reeds eenigzins aan het gebruik dezer dieren te gewennen.

Van het dorpsplein te Tomohon heeft men een vrij ruim gezigt op het hoogland, of liever op de het hoogland omringende bergen. De Lokon, 1566 meters hoog, vertoont er zijn' top in het n. w. t. w. Zijn geheele massieve kegel ligt er bloot voor het

gezigt, van zijnen voet tot den afgeplatten top geheel met bosch begroeid. De Empoeng verheft er zijn' hoogsten top in n. w. doch is veel lager dan de Lokon. In het n. o. ontwaart men den Goenong Api, minder opmerkelijk door zijne hoogte of scherpe vormen dan door zijnen grooten krater, dien men echter te Tomohon niet kan zien. Nog meer oostwaarts stuit het oog op een' drietoppigen berg, welks hoogte ik op ongeveer 1000 meters schat. De alfoeren noemen hem Massaran. Zijn krater werkt niet meer en schijnt thans een meertje te zijn. In het zuiden eindelijk, waar de grensbergen van de hoogvlakte het laagste zijn, ontwaart men den Tolanko, welks hoogte zeker niet meer dan 900 meters bedraagt. De Lokon moet aan zijne noordoostelijke helling eene solfatara hebben, waaruit de inlanders, even als uit den krater van den Goenong Api, veel zwavel verzamelen.

Den 16n September s' morgens vroeg was het reisgezelschap weder te paard en op weg naar Sonder, tot welke negorij wij dien dag de reis zouden voortzetten. De weg gaat steeds in eene zuidelijke rigting en zelfs wat westelijk.

Tomohon is het punt van zamenkomst van de groote wegen van Manado, Tanawanko, Amoerang en Tondano. Westelijk gaat er een weg af naar de hoofdplaats Tanawanko of Tombariri, zuidoostelijk een weg, die over Koja naar Tondano voert, en zuidelijk een weg, die over Saronsong geleidt naar Sonder, doch vóór hij nog Saronsong heeft bereikt een' zijtak afgeeft, welke oostelijk van den hoofdtak geleidt naar Rembokeng en Kakas.

Op een paar palen afstands van Tomohon bereikten wij Saronsong, hoofdnegorij van het distrikt van denzelfden naam, dat tot de afdeeling Tondano behoort en met nog geene 2000 zielen bevolkt is.

Saronsong gepasseerd zijnde, maakten wij een uitstapje, links van den weg af, naar het meer van Linoe.

Dit meertje ligt op nog geen paal afstands van den grooten weg. Om het te bereiken moet men eerst een eind wegs klimmen, waarbij men echter te paard kan blijven. Daarna daalt

men langs een steiler pad naar het meer, dat men weldra voor zich ziet, omringd van steile en hooge oevers, welke begroeid zijn met palmen, kasuarinen, varens en pandanen. Het meertje zou weinig belangrijks zijn op zich zelf, daar het naauwelijks ½ paal in doormeter zal hebben. Maar men ontwaart uit zijne gedaante en wanden alras, dat het een echt kratermeer is, dat is, een oude krater, welke tot op zekere hoogte door afslibbing is gedempt en met water bedekt. Twijfelde men echter nog aan deze beteekenis, dan zou die twijfel spoedig ophouden, wanneer men de plaatsen bezoekt, waar de vulkanische werkzaamheid nog bestaat. Nabij de plaats, waar wij aan het meer kwamen, bevindt zich eene zwavelpoel. De voornaamste solfatara ligt echter nabij den noordoostelijken rand van het meer. Daar stijgen nog onophoudelijk op talrijke plaatsen zwaveligzure dampen uit de spleten des bodems op en zet zich de opgehevene zwavel aan de spleetranden af. Hier is de plek, waar den graaf Carlo de Vidua het bekende ongeluk overkwam, wat zijn' dood ten gevolge had. Het water van het meertje is eenigzins wrang van smaak door de er in opgeloste uit de solfataren vloeijende stoffen, wat evenwel niet belet, dat er talrijke insekten-larven en visschen in leven. Het schijnt echter dat er geene andere vischsoorten in voorkomen dan de gaboes (Ophicephalus striatus Bl.), hier kebos genoemd, de betok (Anabas scandens CV.), geteh geteh geheeten, en de soegili of kassili, eene soort van paling (Anguilla Elphinstonei Sijk.), alle welke soorten ook in de zoete wateren van Java en Sumatra en van het vaste land van Indië voorkomen. Men deelde ons mede, dat de grootste diepte van het meer slechts 45 voeten bedraagt. Zijne uitwatering is in het zuidwesten.

Na met kleine praauwtjes een togtje dwars over het meer gemaakt te hebben, om de grootere solfatara te bezoeken, keerden wij langs denzelfden weg terug, en bereikten weldra Lahendong, eene negorij met ruim 400 inwoners.

Niet ver voorbij Lahendong verlieten wij nogmaals den grooten weg, regts, en gingen nu door uitgestrekte koffijtuinen nog eenige palen ver, over zeer ongelijk terrein, de grensheuvels van het

hoogland van Tomohon, totdat wij in de kom van Sonder waren afgedaald. Wij verlustigden ons op dezen togt in den rijken bloei en dragt der koffijheesters.

De Minahassa is uitnemend geschikt voor de koffijkultuur. Zij is er de voornaamste kultuur en verdient alzoo wel eenige nadere beschouwing. De aanleg van geregelde tuinen is in 1822 begonnen. Wel bestond toen de koffij-kultuur reeds, doch de 200000 boomen, die er toen waren, bragten weinig op, zoowel door slechte wijze van aanplanting, als door verwaarloozing. In 1822 bedroeg het geleverde produkt slechts 80 pikols. In 1827 werd de verpligte levering van koffij in Manado afgeschaft, met instandhouding evenwel van het gedwongen aanplanten en de vaststelling eener belasting van *f* 4 per pikol. Dit stelsel maakte in 1832 weder plaats voor dat der verpligte levering der koffij tegen *f* 15 de pikol, welke levering in 1850 nader geregeld werd bij de invoering van het nieuwe belasting-stelsel, met terugbrenging van den prijs per pikol koffij op *f* 8.40 bij aflevering in de pakhuizen, welke inmiddels op verschillende plaatsen in de binnenlanden werden opgerigt.

Thans brengt de koffijkultuur reeds bijkans twee en een halve ton gouds jaarlijks onder de bevolking, waarvan ruim *f* 19000 onder de volkshoofden, het overige onder den kleinen man, zoowel voor het afgeleverde produkt (*f* 8.40 per pikol), als voor transportloonen (7½ duit de pikol per paal) naar de strandpakhuizen.

De koffijkultuur is nog niet over de geheele Minahassa verbreid. In de distrikten der afdeeling Manado bestaat zij niet en evenmin in de distrikten Klabat diatas en Likoepang van de afdeeling Kema, en in het distrikt Ponosakan van de afdeeling Belang, terwijl zij in de distrikten Passang en Ratahan eerst kortelings is ingevoerd en nog geen produkt geeft. Trekt men de bevolking dier distrikten, alsmede die der hoofdplaatsen Amoerang en Belang, en de Europeanen en burgers (als niet in de koffijkultuur deelende) van het totale cijfer der bevolking van de Minahassa af, dan blijkt het, dat in de koffijdistrikten gemiddeld ruim *f* 3 per ziel of *f* 16 per huisgezin te goed kwam, welke som echter

tot ruim ƒ 19½, of de hoofden niet medegerekend, tot ruim ƒ 18 per huisgezin stijgt, wanneer men slechts de koffijplantende huisgezinnen in rekening brengt. In 1854 toch waren in de reeds produkt gevende distrikten 12064 huisgezinnen voor de koffijkultuur beschikbaar en bedroeg het in de pakhuizen afgeleverde produkt 23890 pikols. Daarvoor werd betaald aan de hoofden ƒ 19112, aan de bevolking als leveringsprijs ƒ 191123 en als transportloonen ƒ 27264, zoodat de pikol het gouvernement tot aan de strandpakhuizen bijkans ƒ 10 kostte.

Eerst in de laatste jaren echter is de koffijkultuur aanmerkelijk vooruitgegaan. Bijkans 20 jaren lang is zij min of meer op dezelfde hoogte gebleven. Voor dien tijd, van 1826 tot en met 1832, was de opbrengst jaarlijks gemiddeld 3856 pikols. In 1833 klom die opbrengst tot 6000 pikols en de toenmalige resident van Manado Pietermaat schreef in het zelfde jaar, dat het niet te verwachten was, dat de opbrengst immer 8000 tot 10000 pikols zou te bovengaan. In 1834 bedroeg echter het produkt reeds 10000 pikols. Het was toen evenwel een goed koffij-jaar, want in 1835 daalde de opbrengst tot slechts 4000 pikols. Van dien tijd af verkreeg men eene jaarlijksche hoeveelheid koffij, welke van 2500 tot 13000 duizend pikols afwisselde, totdat de produktie in 1853 tot 16000 en in 1854 tot 23000 pikols steeg. Dat zij spoedig nog meer zal toenemen is meer dan waarschijnlijk, vermits in 1854 meer dan 270000 koffijboomen nieuw zijn aangeplant, op het einde van dat jaar meer dan 4,600,000 boomen aanwezig waren, waarvan ruim 3½ millioen in geregelde tuinen, en men spoedig ook produkt te gemoet zag van de aanplantingen der voorlaatste jaren.

Ofschoon de koffijtuinen van Sonder een zeer gunstig voorkomen hadden, onderscheidden zij zich niet door groote opbrengst. Men rekende dat de vruchtdragende boomen er jaarlijks elk slechts van ½ tot ⅔ pond (amst.) koffij opleverden. In de overige distrikten van de afdeeling Amoerang is, met uitzon-

dering slechts van Tombariri, de opbrengst nog geringer, terwijl men rekent, dat bijkans in alle distrikten der afdeeling Tondano elke vruchtdragende boom van 1 tot 1½ pond, en in Tonsea van ⅔ tot 2 pond koffij oplevert. In 1854 verkreeg men uit het distrikt Sonder 1894 pikols koffij. Op het einde van dat jaar waren er 525122 koffijheesters, voor welker onderhoud 1809 huisgezinnen beschikbaar waren.

De ontvangst van den gouverneur generaal te Sonder was zoo mogelijk nog feestelijker dan in de reeds bezochte negorijen. Het distriktshoofd van Sonder, een oud hoofdofficier uit den Javaschen oorlog, had zijne kabesaran meer geëuropiseerd, meer echter in de exercities dan in de kleeding. Tot deze kabesaran behoorde zelfs eenige kavallerie.

Sonder is eene lieve negorij, gelegen op 519 meters boven de zee, in eene kleine vlakte, welke lager is dan het hoogland van Tomohon en met rijstvelden bedekt, die zich zelfs tot midden in de negorij uitstrekken. Zij is de hoofdplaats van een der volkrijkste distrikten van de Minahassa en heeft zelve een tweeduizendtal inwoners en eenige goede gebouwen, de zoogenaamde loge en de woningen der distrikts- en negorijhoofden.

De loge's in de Minahassa zijn, wat de passangrahans zijn op Java, gebouwen, door de bevolking der distrikten opgerigt en gemeubileerd, om tot verblijfplaats te strekken aan doortrekkende ambtenaren. Zij zijn echter beter gebouwd en ingerigt dan de passangrahans en hebben ook uitwendig een beter voorkomen.

Men moet het tegenwoordige Sonder niet verwarren met eene andere negorij Sonder, een paar palen zuidelijker buiten de vlakte gelegen. Ongeveer zeven jaren geleden zijn de meeste bewoners van laatstbedoelde negorij naar de vlakte van Sonder verhuisd en hebben daar de negorij gesticht. Het oude Sonder wordt daarom thans ook Sonder toewa genaamd.

Op het plein voor de loge te Sonder peilde ik den top van den Lohon in noord ten oosten.

De bevolking van het distrikt Sonder bedraagt bijkans zeven

en een half duizend zielen, van welke nog bijkans zeven duizend heidenen zijn. Het christendom heeft er dus, in vergelijking met zoovele andere distrikten der Minahassa, nog geene groote vorderingen gemaakt.

s' Namiddags maakten wij een uitstapje naar den waterval Moenteh nabij Tintjep, eene kleine negorij, op ruim 2½ palen afstands van Sonder gelegen. De weg derwaarts gaat in eene voornamelijk n. w. strekking en, de vlakte van Sonder verlaten hebbende, langs een diep ravijn, hetwelk, zich tusschen hoogere en lagere nu en dan zeer steile dan weder meer glooijende gedeeltelijk met koffijheesters beplante wanden slingerende, naar het westen in het lage land van het Amoerangsche overgaat. De waterval ligt nog ongeveer ¼ paal voorbij Tintjep. De weg loopt langs de steile wanden van het ravijn, waar men den val diep beneden zich ziet. De val zelf is weinig indrukwekkend. De straal water is ruim 60 voeten hoog en slechts eenige voeten breed en lost zich gedeeltelijk op in stof bij den val in het bekken, dat uit een trachietisch gesteente bestaat. Een steil voetpad geleidt tot aan het bekken, waar men tot achter de vallende watermassa kan komen, vermits de straal in zijn benedenste gedeelte nergens de rotswanden raakt. De opperlandvoogd en zelfs mevrouw Duijmaer van Twist getroostten zich den vermoeijenden togt langs den steilen weg tot op den bodem van het bekken. Meerderen van het reisgezelschap stelden zich te vreden met het genot van het gezigt op den waterval, van eene pendoppoh, aan den bovenrand van het bekken opgerigt, waar bovendien voor allerlei ververschingen gezorgd was.

Van Tintjep keerden wij naar Sonder terug, waar wij aankwamen, toen het reeds avond was. De negorij was feestelijk verlicht, voornamelijk echter het plein voor de loge. De talrijke lichten, zich afspiegelende in het water der rijstvelden, maakten eene goede uitwerking.

Het klimaat van Sonder moet veel minder aangenaam zijn

dan dat van Tomohon, wegens de hevige winden, die er veelal waaijen. Deze winden zijn verklaarbaar uit de ligging van Sonder. De vlakte van Sonder is eigenlijk slechts een breeder en vlakker gedeelte van hetzelfde ravijn, dat zich naar Tintjep noordwestelijk en naar Sonder toewa zuidoostelijk uitstrekt. De koudere luchtstroomen, hetzij ze komen van het hoogere land van Kawangkoan of Tompasso, hetzij van de lagere landen van Amoerang, moeten in het ravijn sterker zijn dan in meer open land.

HOOFDSTUK V.

VAN SONDER TOT TONDANO.

Sonder toewa. — Kawangkoan. — Hoogland van Tompasso. — Tompasso. — Modderwellen, zwavelpoelen en heete bronnen. — Langowan. — Zendelingen. — Kakas. — Meer van Tondano. — Rijst-, maïs-, klapper- en muskaatnoten-kultuur in de Minahassa. — Togt naar Passo. — Warme bronnen van Passo. — Togt over het meer van Tondano. — Rembokeng. — Rivier van Tondano. — Hoofdplaats Tondano.

Den 17n September vertrokken wij van Sonder, om ons over de negorijen Sonder toewa, Kawangkoan, Tompasso en Langowan naar Kakas te begeven. Deze togt was zeer belangrijk en leverde ons niet de minst schoone gezigten op van de Minahassa. Het ravijn van onder en de wegwanden nemen er grootsche evenredigheden aan. Het schoone en lieve der natuur is er als naast het ijzingwekkende geplaatst. Na een paar palen stijgens en na de negorij Sonder toewa, die eenigzins regts van den weg verwijderd ligt, gepasseerd te zijn, bevonden wij ons op nieuw op eene hoogvlakte, welke men geschikt het hoogland van Tompasso zoude kunnen noemen. Wij gingen in eene in het algemeen zuidoostelijke rigting, welke rigting wij volgden tot aan de negorij Langowan, de meest zuidelijk gelegene plaats der Minahassa, welke wij zouden bezoeken.

De eerste negorij, welke wij doortrokken, was Kawangkoan. Zij ligt op 4½ palen afstands van Sonder en op 28 van Mana-

do, 688 meters boven de zeevlakte. Zij is de hoofdplaats van het distrikt Kawangkoan, dat, even als Sonder en het aangrenzende distrikt Tompasso, tot de afdeeling Amoerang behoort en met ruim 6000 zielen bevolkt is. De bevolking zelve is nog voor de grootste helft heidensch; doch het christendom maakt er goede voortschreden. Te Kawangkoan hielden wij ons slechts eenige oogenblikken op en reden toen door naar de twee palen verder gelegene negorij Tompasso, insgelijks hoofdplaats van een distrikt, dat echter minder bevolkt is dan Kawangkoan, bezittende het slechts ruim 4000 zielen, waarvan ruim drie vierden nog heidenen zijn.

Op Kawangkoan komen vier groote wegen uit, de reeds genoemde van Sonder, die zich zuidoostelijk naar Tompasso voortzet, de weg naar Romohon, die westelijk over talrijke negorijen naar de baai van Amoerang geleidt, en een weg, die in eene noordoostelijke rigting naar Rembokeng voert.

Te Tompasso, 703 meters hoog, heeft men weder een ruim gezigt op de omliggende bergen. Vooral trekt de aandacht de Tampoesso. Zijne breede kruin heeft in gedaante veel van die van den Tankoebanprahoe op Java, van Bandong gezien. Er moet zich een vrij groot kratermeer op den Tampoesso bevinden. Het hoogste gedeelte van zijnen stompen afgeronden top peilde ik van de kerk te Tompasso in z. w. ½ z. (1).

Tusschen Tompasso en Langowan biedt het terrein meerdere bijzonderheden aan. Het is rijk aan warme bronnen, modder-

(1) De Tompoesso ligt tusschen den Sapoetan en de negorij Tompasso. De heer Melvill van Carnbee heeft naar eene manuskriptkaart van Forsten en den heer Von Gaffron, op zijne Kaart der Minahassa, eenen Tompoesso genoemden berg noord-noord-oost van Tompasso geplaatst, terwijl er de berg, dien ik Tompoesso hoorde noemen, met den naam van Londo schijnt te zijn aangeduid. Sommige bergen in de Minahassa dragen verschillende namen. Te Awoean, niet ver van Rembokeng, hoorde ik den Tampoesso den naam geven van Papelimpoengan. Men zal echter bij betere kennis der Minahassa hierin tot het aannemen van vaste namen moeten geraken, om verwarringen te voorkomen.

wellen en zwavelpoelen, meerdere van welke geheel in de nabijheid van den grooten weg zijn gelegen. De modderwellen en solfataren zijn echter van geringen omvang en hebben niets van het ontzagwekkende van vele gelijksoortige plekken op Java. Een van de voornaamste dier modderwellen ligt op een paar palen afstands van Tompasso, eenige schreden regts van den grooten weg.

In mijne „Fragmenten eener reis over Java" heb ik de geologische beteekenis der zoogenaamde modderwellen reeds opgehelderd. Zij zijn niets anders dan minerale bronnen, koude of warme, waarin, gelijktijdig met het bronwater, vrije gassen uit den grond opstijgen en waar een voortdurende strijd bestaat tusschen de losgeweekte of ontleede bronwanden, die als modder de bron trachten te dempen, en de uit den grond opstijgende gassen, welke dien modder opheffen en, na de noodige spankracht erlangd te hebben, met geweld doen uiteenspatten om in den dampkring te ontwijken.

Op ongeveer 2½ palen afstands van Tompasso, links van den grooten weg en te midden van koffijtuinen ligt eene heete bron, welke wij bezochten. Het water welt er op in een ruim trachietisch bekken van meerdere voeten lengte en breedte zonder aanmerkelijke gasontwikkeling, maar door zijne hooge temperatuur, welke eiwit doet stollen, veel waterdamp uitstootende, welke bij lagen stand der zon, de bron als met eene wolk bedekt. De reuk dier dampen zweemt eenigzins naar dien van zwaveligzuur, wat waarschijnlijk in zeer geringe hoeveelheid met ze opstijgt. Overigens is de smaak van het water zeer flaauw, zoodat het vermoedelijk geene andere geneeskrachten bezit dan die, welke aan zijne hooge temperatuur zijn toe te schrijven en welke dus uit den aard der zaak slechts ter plaatse zijn aan te wenden.

Tegen 11 uur s' morgens kwamen wij te Langowan aan. Deze negorij, slechts 3½ palen van Tompasso verwijderd, ligt op 34 palen afstands van Manado en 711 meters boven de zee. Zij behoort niet meer, zooals Tompasso, tot de afdeeling Amoerang, maar tot de afdeeling Tondano. Zij is de hoofdplaats van het distrikt van denzelfden naam, dat bijkans 3½ duizend

inwoners heeft, welke echter grootendeels in de negorij zelve wonen. De bevolking bestaat er voor een groot derde gedeelte uit christenen en voor bijkans twee derden nog uit heidenen. Wij stapten aan het negorijhuis af om de kabesaran en de schoolkinderen te zien defileren en manoevreren en begaven ons daarna naar het huis van den zendelingleeraar Schwarz, waar ons een dejeuner wachtte.

De heer Schwarz is gedurende zijn lang verblijf in de Minahassa er in geslaagd, een groot aantal heidenen tot het christendom te bekeeren en gaat daarmede nog met ijver voort. Hem komt een groot gedeelte toe der eer van de meerdere beschaving, welke sedert de laatste twintig jaren in de Minahassa is overgebragt. De zendelingen in de Minahassa hebben zich in het algemeen zeer verdienstelijk gemaakt door den ijver, waarmede zij de verstandelijke en zedelijke vorming der alfoeren leiden. Hun leven moet overigens, afgescheiden nog van hunnen aangenamen werkkring, die hunne idealen meer en meer verwezenlijkt, veel aangenaams hebben. Van hunne groote opofferingen van levensgenot enz. waarvan door sommigen zoo hoog opgegeven wordt, ontwaart men geenerlei sporen. Die opofferingen hebben misschien in reeds lang verloopen jaren plaats gehad, maar wie thans de zendelingen bezoekt in hunne wel ingerigte en goed gebouwde huizen, waarin de blijken van welvaart niet te miskennen zijn, omringd gewoonlijk van vrouw en kinderen, levende in een prachtig land en in een heerlijk klimaat, te midden van volkrijke negorijen, door wier bewoners zij zijn geacht en geëerd en ontzien, denkt onwillekeurig, niet aan hunne groote opofferingen, vooral met het oog op hunne maatschappelijke stelling vóór hun vertrek naar Indië, maar wel aan eene hun ten deel gevallene betere positie en meerdere levensgenieting, welke zeker nog al gunstig afsteken bij hunne vroegere omstandigheden, toen zij nog veelal als handwerkslieden in Nederland of Duitschland in hunne behoeften moesten voorzien. Ik wil geenszins te kort doen aan de wezenlijke verdiensten der zendelingen in de Minahassa in het algemeen, welke zeker

door ieder, die wel denkt, worden op prijs gesteld, maar toch er tegen waarschuwen, dat men zich van die verdiensten geene al te overdrevene voorstellingen make en die zendelingen niet als eene soort van martelaren voor het geloof beschouwe. Ook is het niet overbodig, aan de overdrevene voorstellingen van sommige schrijvers de juiste nuchtere beteekenis terug te geven. Zoo vindt men in een artikel, geplaatst in het te Batavia verschijnende Tijdschrift tot bevordering van christelijk leven in Nederlandsch Indië, de volgende schildering van den ondergang van het heidendom te Langowan. „Het dolle geraas der heidensche feesten zweeg, hun woeste spel en zedeloosheid gingen voorbij, reeds voor lang werd het laatste Baal's feest te Langowan gevierd, en hier staan we bij de laatste zijner priesteressen, haar graf, bijna ook het graf van zijn verfoeijelijken dienst.” De waarheid is echter, dat in Langowan het aantal heidenen nog bijkans het dubbele is van dat der christenen of, met andere woorden, dat de christenen er nog verreweg de minderheid uitmaken.

Nog denzelfden dag vertrokken wij naar de negorij Kakas, noordoostelijk van Langowan gelegen. De 4 palen wegs hadden wij spoedig afgelegd. De weg tusschen Langowan en Kakas is geheel effen, daalt tusschen beide plaatsen ongeveer 48 meters met eene zachte helling en kan door een gewoon rijtuig met de gewone snelheid bereden worden zonder vertragingen door hoogten of laagten. De heer Jansen had dan ook voor de beschikbaarheid van een geschikt rijtuig voor den gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist zorg gedragen.

Kakas is eene groote en sterk bevolkte negorij, die in fraaiheid van aanleg en netheid van huizen en erven de vroeger genoemde negorijen zelfs nog overtreft. Zij is de hoofdplaats van het distrikt Kakas, dat tot de afdeeling Tondano behoort en in vijf negorijen eene bevolking heeft van ruim 4300 zielen, waarvan ongeveer 3000 in de hoofdnegorij in ongeveer 400 huizen wonen. De negorij ligt allerbekoorlijkst aan den zuideroever van het meer van Tondano. Meerdere huizen zijn met zekere weelde gebouwd, vooral die der hoofden. De loge is goed gebouwd,

goed ingerigt en ruim, hoezeer zij voor het groote reisgezelschap te klein was. Uit de achtergaanderij der loge ziet men het meer van Tondano in zijne geheele uitgestrektheid voor zich. Langen tijd bleven wij daar, om ons in het gezigt op het meer te verlustigen. Verrassend en verkwikkend is dat gezigt, wanneer men eenige dagen een bergachtig terrein heeft doorreisd en zich dan eensklaps, ruim 690 meters boven de zeevlakte, aan de oevers van eene uitgestrekte watervlakte ziet verplaatst. Evenwel troffen wij geen gunstig weder. Nevelachtig als de dampkring was, ontwaarden wij slechts de zuidelijke helft van het meer met zijne bergachtige en groenende oevers. De noordelijke helft schemerde slechts even door en de noordelijke oevers waren in het geheel niet te ontwaren. De volgende dagen zouden ons ten deze gunstiger zijn. Toen aanschouwden wij het meer in zijne geheele lengte tot op de lage oevers van Tondano en de heuvelkruinen, die de vlakte van Tondano noordelijk begrenzen, en bovendien geheel op den achtergrond in het noord-noord-oosten den geweldigen kegeltop van den Klabat.

Het meer van Tondano beslaat het middelste gedeelte van eene groote hoogvlakte, die, meer dan 690 meters boven de zee gelegen, eene uitgestrektheid heeft van ongeveer 18 palen in de rigting van het noorden naar het zuiden en van twee tot acht palen van het oosten naar het westen. Deze hoogvlakte is omringd door talrijke bergen. Rondom hare zuidelijke helft zijn deze bergen aanmerkelijk hooger dan om hare noordelijke, waar ze, zonder zich aanmerkelijk te verheffen, noordelijk en westelijk overgaan in het lage land van Kema en noordwestelijk in het hoogland van Tomohon. Het meer zelf ligt met zijne lengte-as in de lengte-as van de hoogvlakte en wordt op ongeveer het midden zijner lengte door westelijk en oostelijk inspringende trachietribben in twee bijkans gelijke helften verdeeld. In het geheel ongeveer elf palen lang, is het meer ter plaatse der vernaauwing slechts twee palen breed, doch die breedte neemt in de noordelijke helft tot ongeveer drie palen en in de zuidelijke tot ongeveer vier palen toe. Talrijke beekjes en riviertjes, geven hunne wateren aan

het meer af, dat ze verzamelt en ze langs een enkel kanaal, de rivier van Tondano weder afgeeft, voor zoover ze niet aan de meervlakte zelve verdampen. Even als er zich talrijke wellen nabij het meer bevinden, schijnen zich ook wellen onmiddellijk in het meer te openen en aldus den toevloed van het water in hetzelve te vergrooten. Meer dan een schrijver heeft aan het meer van Tondano de beteekenis willen geven van een' krater. Het heeft echter geenszins de kenmerken van een' krater, maar is te beschouwen als een gedeelte der hoogvlakte, dat met water bedekt is, eenvoudig omdat de bodem der rivier van Tondano, ter plaatse waar zij van het meer afgaat, hooger gelegen is dan de bodem van het lagere gedeelte der hoogvlakte, thans door het meer bedekt.

Den 18n September werden de koffijtuinen van Kakas bezocht en voorts een uitstapje gemaakt naar de negorij Passo. De koffijtuinen liggen voornamelijk westelijk van Kakas, op korten afstand van de negorij, in het noordelijke gedeelte van de zuidelijke helft van het groote hoogland, dat ik hierboven heb omschreven en hetwelk ik de hoogvlakte van Tondano zal noemen. De koffijheesters komen er uitmuntend voort en dragen reeds na twee jaren vruchten. In 1854 werden er ruim 4000 pikols koffij gewonnen en het laat zich aanzien, dat deze opbrengst nog zal toenemen. 728 huisgezinnen van het distrikt zijn aan deze kultuur werkzaam.

Van de kultures sprekende, mag ik die van de andere produkten niet voorbijgaan.

Het distrikt Kakas produceert ook rijst, turksche tarwe, kakao, koffo, muskaatnoten, kokosnoten, enz. Aan het einde van het verhaal der reis door de Minahassa zal ik de meer uitvoerige statistieke opgaven mededeelen, welke omtrent den stand der kultures in de Minahassa op het einde van het vorige jaar zijn opgemaakt.

Over de kultuur der koffij, koffo en kakao in Manado heb ik hierboven reeds in algemeene trekken gesproken. Ook omtrent

de rijst-, maïs-, muskaatnoten- en klapperteelt wil ik hier een en ander mededeelen.

Men teelt de rijst in de Minahassa deels op drooge velden (kebon kring), deels op natte (kebon petjeh), doch de drooge velden zijn, waarschijnlijk wegens de bergachtige gesteldheid van het terrein, verre weg het talrijkste. In de afdeeling Tondano en voorts in de amoerangsche distrikten Tompasso en Tonsawang treft men de meeste natte rijstvelden aan. Het produkt wordt gezegd van geene bijzonder goede hoedanigheid te zijn, klein van korrel, weinig voedzaam en spoedig aan bederf onderhevig. Het doet van *f* 3 tot *f* 6 de pikol. Muizen en insekten rigten soms groote verwoestingen in het rijstgewas aan. In 1854, even als in 1853, rekende men het produkt aan rijst op 150000 tot 200000 pikols, waarvan, zooals vroeger reeds is gezegd, in 1853 meer dan 13000 en in 1854 meer dan 10000 pikols werden uitgevoerd. Deze kultuur bestaat reeds sedert onheugelijke tijden in de Minahassa. Van het jaar 1671 vindt men aangeteekend, dat de rijst toen nog geene *f* 15 de last kostte, en Valentijn vermeldt, als een blijk van den rijkdom aan rijst in de Minahassa, dat bij een' brand te Tomon (zeker Tomohon) drie duizend lasten te gelijk eene prooi der vlammen zijn geworden.

De turksche tarwe of miloe wordt in de Minahassa in groote hoeveelheid geteeld. Den oogst van 1854 schatte men op een millioen vruchten. Men heeft proeven genomen met de aanplanting van amerikaansche en sijdneijsche maïs, doch slechts de laatste soort is goed opgekomen.

De muskaatnotenteelt is nog van geheel nieuwe dagteekening. Nadat gebleken was, dat de kultuur van den muskaatnotenboom op partikuliere landerijen in Manado zeer wel geslaagd was, heeft de heer Jansen in het laatst van 1853 ze in de verschillende distrikten der Minahassa doen invoeren, met den uitslag, dat men rekent, dat er op het laatst van 1854, en dus ruim een jaar na de invoering, reeds meer dan 5000 boomen waren aangeplant. Deze kultuur kan eene weldaad voor de bevolking worden, wanneer men haar vrij over het produkt zal laten be-

schikken, wat in het plan des bestuurs schijnt te liggen. Met uitzondering slechts van Saronsong, Langowan, Rembokeng, Tompasso en Ponosakan bestaat deze kultuur reeds in alle distrikten der Minahassa. In het distrikt Kakas alleen waren op het einde van 1854 reeds meer dan 800 muskaatnotenboomen aangeplant.

Wat de klapperpalmen betreft, men ziet deze allerwege in de Minahassa. Op het einde van 1854 gaf eene telling bijkans 186000 boomen, dat is, meer dan 2 boomen per inwoner of meer dan 10 per huisgezin. De kokosnoten zijn in de geheele Minahassa goedkoop, verschillende hare prijs slechts van 1 tot 2 duiten. De klapperolie kost er slechts van 20 tot 30 duiten de flesch. De klapperteelt schijnt het best te slagen in het distrikt Tonsea of Kema, hetwelk ongeveer de helft van alle kokospalmen der geheele Minahassa voedt. De klapper kost in de geheele afdeeling Kema nergens meer dan 1 duit per stuk. Te Kakas geldt een klapper soms 3 duiten, maar Kakas is ook het eenige distrikt, waar hij dien prijs haalt.

Tabak wordt in de Minahassa ook veel gekultiveerd, doch slechts voor binnenlandsch verbruik.

Overigens vindt men in de negorijen overvloed van vruchtboomen, mangostans, doerians, manga's, djamboe's, langsa's, pompelmoezen, chinasappelen, lemmetjes, broodvruchten, ananassen, pisangs, pinangs, enz. Sagoweer- en sago-palmen vindt men in de Minahassa zeer veelvuldig, vooral echter de sagoweerpalmen, de seho der alfoeren, den bekenden palmwijn opleverende, welken de alfoeren moeijelijk kunnen ontberen en dien zij zonder bijmenging van bittere zelfstandigheden gebruiken. De sagopalm, de roembia der alfoeren, dient nog slechts in een paar distrikten, in Tonsawang en Passang, om er het hoofdvoedsel der bevolking uit te bereiden.

De bovenstaande mededeelingen hebben slechts betrekking tot de kultures der negorijbewoners. Vroeger reeds heb ik een en ander gezegd van de kultuur op de partikuliere landen in de Minahassa. Daarop groeijen ook, om van andere vrucht-

boomen niet te gewagen, nog ongeveer 12000 klapperboomen en meer dan 21000 muskaatnotenboomen, behalve nog 800 dezer laatste op beddingen. De partikuliere planters verkoopen de noten tegen 5 duiten het stuk.

Na het bezoek der koffijtuinen van Kakas begaven wij ons naar Passo, eene kleine negorij, gelegen aan het meer van Tondano, op ruim een paar palen afstands noordwestelijk van Kakas. Hier bevinden zich meerdere warme bronnen, een van welke tot eene badplaats is ingerigt. Het water is flaauw van smaak en zeker weinig geneeskrachtig door zijne bestanddeelen. Het heeft echter eene temperatuur van 115° Fahr. en hieraan is het toe te schrijven, dat meerdere lijders aan rheumatismus door het baden in de bron veel beteren of genezen. Het uit de bronnen vloeijende water verzamelt zich in een beekje, dat bij de negorij in het meer van Tondano zich ontlast en het welt in genoegzame hoeveelheid op, om het water van het meer tot op eenige honderd voeten van den oever nog warm te maken.

Wij trokken door Passo en begaven ons toen nog ongeveer een paal ver den weg op naar de negorij Rembokeng, waar de trachietribben van het westelijk grensgebergte van het hoogland reeds het meer van Tondano bereiken. Van enkele dier ribben hadden wij een vrij gezigt op het meer, voornamelijk echter slechts op zijne breedere zuidelijke helft. Wij ontwaarden er de negorij Kakas en de aan den oosteroever van het meer gelegene negorijen Eris, Watumea en Telap en achter deze den Lembean en Kawin, oostelijke grensbergen van het hoogland, welke zich ongeveer 150 meters boven het meer verheffen en van welke de Kawin zuidelijk met een laag bergzadel in den aanmerkelijk hoogeren Sinawang overgaat.

Daar wij Rembokeng den volgenden dag een bezoek zouden brengen, keerden wij naar Passo terug, waar ons eene fraai ingerigte orembaai wachtte, om ons over het meer naar Kakas terug te brengen. Het meer, nergens dieper dan 90 voeten, is aan de oevers, althans bij Passo en Kakas, zeer ondiep. Nabij Passo is het met de groote bladen der taratti (Nelumbium speciosum)

als bedekt en bij Kakas is het zoo vol begroeid met wieren, dat het roeijen of scheppen er door wordt belemmerd. De 12 scheppers onzer orembaai sloegen er zich echter door heen en gesteund door het maatgeluid van gong en tifa, eene muziek welke den roeijers door de gewoonte tot eene behoefte schijnt geworden te zijn, deden zij het vaartuig als over het water vliegen. In zeker niet meer dan een half uur tijds hadden wij dan ook den afstand van Passo tot Kakas afgelegd.

Het meer van Tondano moet rijk zijn aan visschen, die echter slechts tot drie soorten schijnen te behooren, dezelfde, welke ik bij de beschrijving van het meer van Linoe heb genoemd. Het meer was van veel nut voor den afvoer van produkten van Kakas naar Manado, kunnende zij tot Tondano met praauwen worden overgebragt. De inlanders worden door het meer ook in staat gesteld om zich met kleine praauwen, blotto's genaamd, naar hunne aan den oever van het meer gelegene rijstvelden te begeven. Sedert den aanleg van goede karrenwegen verkiest de bevolking van Kakas en Langowan het vervoer der produkten per as, deels omdat zij ze verder kan brengen dan Tondano en daardoor grootere verdiensten erlangen, deels omdat het produkt door het vervoer per praauw dikwerf leed door lekken der praauwen en soms bij zware winden zelfs door het omslaan der praauwen geheel verloren ging.

Den 19n September verlieten wij Kakas per orembaai, voorafgegaan en gevolgd door eenige andere praauwen, alle met vlaggen en wimpels versierd.

Eerst stevenden wij naar Rembokeng, welke negorij aan den noordwestelijken oever van het zuidelijke bekken van het meer op eene zich tot daar verlengende trachietrib is gebouwd. Door den ongelijken bodem liggen de huizen op verschillende hoogte achter elkander, wat eene goede uitwerking doet en de negorij reeds in de verte aan hare amphitheatersgewijze geplaatste huizen doet herkennen. Rembokeng is de hoofdplaats van het distrikt van denzelfden naam, dat een groot gedeelte van het oeverland van het meer van Tondano beslaat en met nog geene 3000 zielen

is bevolkt, waarvan misschien ruim 1000 in de hoofdnegorij zelve.

Na de gewone feestelijke ontvangst en het gewone kerk- en schoolbezoek werd de reis naar Tondano over het meer vervolgd. De gezigten in de noordelijke helft van het meer zijn minder fraai en indrukwekkend dan die, welke wij in de zuidelijke helft genoten. De noordelijke oever van het meer is laag en vormt een' breeden boog, waarin men met moeite de opening der rivier van Tondano ontwaart. In minder dan twee uren scheppens hadden wij de monding dier rivier bereikt. Ondiep, zoodat hier en daar de kiel der orembaai over den bodem schoof en door menschen moest voortgestuwd worden, met wier begroeid en loopende door een moerassig terrein, zou de rivier weinig vervrolijkends hebben aangeboden, indien niet de oevers met eerebogen waren versierd en een gedeelte der bevolking van Tondano met praauwen en muziek naar buiten was gekomen om den opperlandvoogd te ontvangen.

HOOFDSTUK VI.

VERBLIJF TE TONDANO.

Toelian en Toelimambot. — Onderwijs en christendom in de Minahassa. — Stelsel van bestuur. — Geneeskundige hulp. — Dood van den heer Visser. — Waterval van Tonsea lama. — Uitstapje naar Awoean. — Koja. — Tataäran. — Zuidelijke grensbergen der hoogvlakte van Tondano. — Drooglegging van het meer van Tondano. — Plegtige voorstelling van de hoofden der Minahassa. — De javaansche kampong te Toelimambot.

Wij stapten te Tondano aan wal in de hoofdnegorij Toelian, waar zij door eene groote houten brug met de aan den regteroever gelegene hoofdnegorij Toelimambot verbonden is, en begaven ons, te midden der duizenden toeschouwers en van de langs den weg geschaarde kabesaran, naar de ruime kortelings gebouwde loge, waar wij een paar dagen zouden verblijven.

Ik moet hier al dadelijk eene opheldering geven omtrent de namen Toelian en Toelimambot. Beide deze groote negorijen vormen te zamen de hoofdplaats Tondano en men noemt ze daarom ook wel Tondano Toelian en Tondano Toelimambot. Zij zijn slechts door de rivier van elkander gescheiden en maken dus voor het oog één geheel uit.

Toelian en Toelimambot behooren echter in een administratief opzigt niet tot elkander. Zij zijn de hoofdplaatsen van twee verschillende distrikten en hebben alzoo hare eigene majoors en

hoekoms kadoewa. Midden tusschen Toelian en Toelimambot ligt een eilandje in de rivier, waarop zich het huis bevindt van den ambtenaar, die met het toezigt der afdeeling Tondano belast is. Beide negorijen te zamen hebben eene bevolking van meer dan 5000 zielen en beslaan eene uitgestrektheid van meerdere vierkante palen. Wanneer ik van beide te zamen spreek, zal ik ze, overeenkomstig het spraakgebruik, Tondano noemen.

Tondano is de fraaiste negorij, welke ik in de Minahassa gezien heb. De regtlijnige, breede en effene wegen zijn overal gezoomd met rozenheggen, die, wanneer de bloemen ontloken zijn, hare aangename geur aan geheel Tondano mededeelen. Millioenen rozen veraangenaamden onze lange wandelingen door de negorij. Goed gebouwde huizen en nette en ruime met vruchtboomen beplante erven verspreiden er een waas van welvaart. De talrijke bevolking zagen wij ook in het algemeen zeer goed gekleed. Op geene plaats elders in de Minahassa zagen wij voortdurend zoovele menschen zich in de straten bewegen en er was iets aangenaams, iets hollandsch, in hunne levendigheid, in hunne praatzaamheid, tot in hunne zucht toe om in groote hoopen de heeren van het gevolg op hunne wandelingen te volgen, onder druk gepraat en het uiten van allerlei beschouwingen en meeningen omtrent onze personen en rangen.

Tondano is als de hoofdplaats van het christendom in de Minahassa. Het zendelingswerk in Manado is in het algemeen het vruchtbaarste geweest in de distrikten, die om het meer van Tondano zijn gelegen, dat is, in Toelian en Toelimambot, Rembokeng en Kakas. Ongeveer een twintigduizendtal zielen is om en bij de boorden van het meer in talrijke negorijen verbreid. Meer dan 15000 hunner zijn reeds christenen en nog geene 4000 zijn heidenen gebleven. In Toelimambot staan de heidenen thans tot de christenen als 1 tot 5, in Toelian als 1 tot ruim 3, in Rembokeng als 1 tot 4 en in Kakas als 1 tot bijkans 4. De christenen maken er dus de overgroote meerderheid uit, in tegenstelling van hetgeen tot nog toe in de meeste distrikten elders in de Minahassa het geval is. Neemt men toch het geheel

der inlandsche bevolking van de Minahassa, dan hebben de heidenen nog verre de overhand en staan de christenen nog tot de heidenen als 1 tot 1,88. Deze verhouding wordt echter jaarlijks gewijzigd door de talrijke bekeeringen tot het christendom. Vijftien jaren geleden telde men nog slechts ruim 5000 christenen in de Minahassa en was de verhouding der christenen tot de heidenen nog als 1 : 16.

„Dikwerf, gedurende de reis in de Minahassa, bij dat onophoudelijk bezoeken van kerken en gouvernements- en negorij- en zendelingscholen, bij dat onophoudelijk aanschouwen van de kleeding van zoovele inlanders, die ze als christenen aanduidt, dacht ik aan den invloed, dien het christendom op de alfoeren heeft gehad en nog heeft. Onwillekeurig vraagt men zich telkens af; wat waren die alfoeren, voor dat het christendom zoo welig wortel onder hen schoot, wat was hunne levenswijze, wat waren hunne woningen, wat hunne bedrijven, wat hunne welvaart? Indien men de getuigenis der oude rapporten en die der oude ingezetenen van de Minahassa raadpleegt, en er bestaan weinig redenen om de waarheid dier getuigenissen te betwijfelen, dan is de tegenstelling van het toen en het heden ten gunste van het heden zoodanig, dat men de zegeningen, over de bevolking verspreid, niet miskennen kan. De verfoeijelijke gewoonte van het koppensnellen kan gezegd worden reeds sedert jaren geheel uitgeroeid te zijn. In 1833 nog, dus ruim 20 jaren geleden, schreef de toenmalige resident Pietermaat in zijn officieel verslag van Manado: „Met de schrijf-, lees- en rekenkunde zijn zij geheel onbekend. Zij rekenen door kerven, die zij op stukjes hout of bamboe snijden of door middel van knoopen, die zij in eene koord leggen, b. v. een inlander, die gehouden is op eenen bepaalden tijd op de eene of andere plaats tegenwoordig te zijn, zal vooraf zooveel knoopen in eene koord leggen, als hij gelooft, dat hem nog dagen overblijven, om zijne reis te kunnen doen, iederen dag één knoop losmakende, enz."

De alfoeren, voor zoover ze tot het christendom zijn bekeerd of in het christendom zijn opgevoed, en zelfs de nog heidensche

alfoeren, zijn blijkbaar andere menschen geworden, menschen van meerdere beschaving en zachtere zeden; zij wonen beter, zij voeden zich beter, zij kleeden zich beter.

Maar men verwarre de zaken niet. Beschaving en christendom gaan veelal hand aan hand, maar zij zijn niet hetzelfde. De zendelingen hebben beide in de Minahassa verbreid. Het lezen, schrijven en rekenen is den alfoeren geleerd en duizenden hunner zijn er niet geheel onervaren in. Thans nog geniet een achtste gedeelte der geheele bevolking van de Minahassa schoolonderwijs en ongeveer een zestiende gedeelte geniet dat vrij geregeld. Bovendien wordt zij geoefend in het lezen van den bijbel en in de bijbelsche geschiedenis. — Wat daarvan heeft er het meeste toe bijgebragt, om de alfoeren te brengen op het standpunt waarop zij thans staan?

Ik kom hier op een terrein, waar eene bepaalde beslissing zeker moeijelijk is, moeijelijk voor een ieder, maar vooral voor wie de Minahassa doorreisden als wij, die naauwelijks een of een paar dagen, meestal slechts eenige minuten, in de verschillende negorijen verbleven en den tijd niet hadden, diep in het inwendige leven der alfoersche christenen door te dringen. Zooveel bleek echter voldoende, dat de hoogere klasssen op de scholen in het algemeen tamelijke vorderingen hadden gemaakt in het lezen en rekenen en groote vorderingen in het schrijven, maar dat het godsdienstig onderwijs, wat zijne doelmatigheid betreft, veel te wenschen overliet. Men laat de alfoeren hunne bijbelkennis putten uit den bijbel zelven en godsdienstige werkjes; maar die bijbel en die werkjes zijn gedrukt in het hoog maleisch, eene taal, die zij niet verstaan en, zoo als bleek uit de alfoersche schoolmeesters, de meer beschaafden onder de bevolking, niet regt leeren verstaan; eene taal, die niet in het volksleven doordringt en voor de alfoersche christenen is wat latijn of grieksch ongeveer is voor ons. Wij ontwaarden dan ook bij de meeste schoolbezoeken, dat in het algemeen zelfs de eenvoudige plaatsen in den bijbel niet werden begrepen, niettegenstaande gedane vragen den leerlingen het antwoord als in

den mond gaven. Bovendien moet men zich niet laten verblinden door de schoolbezoeken van hooggeplaatste personen. Dan wordt alles bijgezet om vertooning te maken. De scholen schijnen dan veel te klein voor het getal schoolkinderen, maar men ziet er dan ook de geheele jeugd van het dorp bijeen, niet alleen de eigenlijke scholieren, maar toekomstige scholieren, niet-scholieren en exscholieren, jongens en meisjes, die den volwassen leeftijd zeer nabij zijn en reeds lang vaders of moeders konden wezen; — en opmerkelijk was het, dat de vragen meestal gerigt werden tot deze laatsten, waarvan velen reeds lang de school verlaten hadden of als hulponderwijzers werkzaam waren. Men wordt onwillekeurig geneigd aan te nemen, dat zoodanige godsdienstige opleiding niet de vruchten kan dragen, welke men van eene meer doelmatige zou mogen verwachten. Waarschijnlijk worden die gebreken in de opleiding wel veel verholpen door de zendelingen, wanneer de scholieren eenmaal tot leden der christelijke gemeenten zijn aangenomen, maar dat men soms dan meer aan de vormen dan aan den geest des christendoms hecht, kan men daaruit opmaken, dat men b. v. leden voor een' tijd lang uit de kerk bant, omdat zij op een' zondag gearbeid hebben en wegens dergelijke zware zonden meer.

Wanneer men de zucht der volkshoofden en zelfs van velen der lagere volksklassen ziet, om ons Nederlanders na te bootsen, in het bouwen hunner huizen, in hunne meubels, in hunne kleeding, in hunne zeden en gewoonten, — en wanneer men verneemt, dat de hoofden er prijs op zouden stellen om ambtenaren te worden van ons gouvernement, terwijl de bevolking zelve liever hare belangen en klagten onderwerpt aan de beslissing der ambtenaren dan aan die harer eigene hoofden, dan moet men de wenken niet miskennen, welke die stand van zaken zoo ruimschoots geeft. Het ligt in den aard der zaak, dat die toenadering tot onze beschaving en zeden en godsdienst elke nieuwe generatie een ander standpunt zal doen bereiken, waarop het verschil tusschen Europeaan en Alfoer minder merkbaar zal zijn. Het christendom zal uit zijnen aard zelven meer en

meer er toe bijbrengen om het bewustzijn van gelijkheid op te wekken en levendig te houden. De onderworpenheid en gedweeheid kunnen niet meer blijven die van vroeger dagen en zij zijn het ook reeds niet meer. Twee gedachten drongen zich ten deze bij mij op. „Maak ze Nederlanders" en „Geef ze instellingen, die aan hunne behoeften beantwoorden en daarmede gelijken tred houden." Zal het wenschelijk, en zoo ja, zal het mogelijk zijn? De wenschelijkheid is mijns inziens buiten twijfel. Hoemeer wij de bevolkingen onzer bezittingen met ons als vereenzelvigen, zoodat zij zich ook als Nederlanders leeren beschouwen, niet meer als aan het nederlandsch gezag onderworpenen, des te meer zal onze kracht in Indië toenemen, zal ons kleine vaderland in magt en aanzien stijgen, zullen de elementen van opstand of verzet tegen vreemde overheersching worden weggenomen. Die elementen van opstand en verzet zijn in de Minahassa reeds gebroken. De gelijkheid in kleeding, gewoonten en godsdienst heeft de alfoeren ons veel nader gebragt, zoowel als ons den alfoeren. Er ontbreekt nu slechts nog de gelijkheid der taal, het eigenlijke hollandsche element, om de toenadering volkomen te maken. Die toenadering wordt door de hoofden en minderen zeer gewenscht en gewis door ons niet versmaad.

Is nu het invoeren der nederduitsche taal in de Minahassa mogelijk. De hoofden wenschen ook dit, en een bewijs is geleverd in den majoor van Tonsea den heer O. J. Pelenkahoe, dat het kan. De resident van Manado, de heer Jansen, getuigt, dat de aanleg der inlanders, om het nederduitsch te leeren, goed is, dat zij bij onderwijs daarin spoedig goede vorderingen maken en dat zij het veel beter zouden leeren spreken, indien niet het vooraf leeren van eene hun insgelijks vreemde doch zeer gebrekkige taal, het maleisch, daartegen hinderpalen aanbragt. Men leere hen alzoo niet eerst maleisch en daarna hollandsch, tenzij daar, waar eene andere wijze vooreerst nog niet mogelijk is. De zendelingen, die het alfoersch der distrikten hunner zending kennen, kunnen aan zoodanig onderwijs veel doen en zijne aanvankelijke slaging zou door de ge-

heele Minahassa een' naijver opwekken, die weldra zou doen zien, dat het nederduitsch eene betere taal is, om er de talrijke talen der Minahassa in op te lossen, dan het hoog-maleisch.

Der Minahassa is eene schoone toekomst voorbehouden. Maar het ligt in den aard der zaak, dat de wijze, waarop het land bestuurd zal worden met die voortgaande ontwikkeling niet te zeer in strijd mag zijn. Eene wijze staatkunde heeft dit reeds begrepen. De oude drukkende instellingen, afkomstig uit den tijd der Kompagnie, zijn vervallen en hebben in 1852 beslissend plaats gemaakt voor een geregeld en billijk bestuur, voor een geregeld stelsel van belastingen, welke in geld en persoonlijke diensten worden opgebragt, persoonlijke diensten, die met weinig uitzonderingen strekken tot nut van het algemeen en die voor een groot gedeelte het volk opwekken tot een' arbeid, waarvan het de vruchten geheel of gedeeltelijk geniet. Dat stelsel heeft nog veel, wat in den loop der tijden verbeterd zal dienen te worden. In de verpligting tot arbeid en in de verhouding van het voor dien arbeid te betalen loon, zullen met der tijd wijzigingen wenschelijk en noodig worden, — thans echter mag men zeggen, dat het stelsel van bestuur den inlander voor alsnog eene weldaad is en vatbaar om, naar gelang der wenschelijkheid, wijzigingen te ondergaan zonder schokken aan te brengen. Meerdere kultures hebben in de Minahassa plaats, tot welke de last van het bestuur is uitgegaan, maar de inlander beschikt vrij over zijn produkt, en indien hij na eenige jaren de voordeelen daarvan genoten heeft, zal hij die wenschen te blijven genieten en verdere dwang zal allengskens overbodig worden. De bevolking heeft in de latere jaren zwaren arbeid verrigt aan de wegen, maar eenmaal daargesteld zijnde, bestaan die wegen bijkans uitsluitend in haar eigen belang, voor haren eigen' handel en voor den afvoer der produkten, die zij thans zich vrijwillig beijvert, om met karren naar de pakhuizen te vervoeren tegen een billijk loon van 7½ duit de pikol per paal. De inlander betaalt als onmiddellijke belasting *f* 5 per huisgezin s' jaars en verrigt enkele dagen s' jaars onbeloonden arbeid voor zijne hoofden. Deze on-

beloonde dagen arbeids liggen in de gewoonten des volks en drukken daarom niet, wanneer zij billijk worden verdeeld. Ook de geldelijke belasting kan niet drukkend genoemd worden, indien zij, zooals geschiedt, in twee termijnen wordt geheven, en, wat niet geschiedt, bij tijds door den belastingschuldige wordt afgezonderd. De verpligte kultuur der koffij eindelijk is eene bron van welvaart voor de bevolking, al is het, dat de daarvoor verstrekte arbeid slechts gedeeltelijk of onevenredig wordt beloond. Maar voor die belastingen genieten ze vrede en veiligheid en voorspoed, onder de gelijktijdige zegeningen van eene toenemende beschaving door een algemeen verspreid onderwijs.

Eene nieuwe zegening heeft de bevolking nog van het gouvernement te verwachten in de hulp, die zij behoeft in tijden van ziekte.

Eenige oogenblikken na onze aankomst te Tondano werd mijne hulp ingeroepen bij de echtgenoote van den opziener der afdeeling Tondano. De opziener, die van Manado de reis in het gevolg van den gouverneur generaal medegemaakt had, vond bij zijne terugkomst zijne vrouw stervende. Den vorigen dag was zij door cholera aangetast. Ik zag haar met ingezonken gelaat, heesche naauwelijks verstaanbare stem, koude ledematen, niet meer voelbaren pols, den dood nabij. Weinige uren na onze aankomst was zij overleden. Geneeskundige hulp was haar niet bij tijds toegebragt kunnen worden. Luide waren de klagten over het gebrek aan zoodanige hulp. Inderdaad, in de geheele residentie Manado bevindt zich slechts één geneesheer, een officier van gezondheid der 2e klasse, die te Manado geplaatst is en, behalve met zijne militaire dienst, belast is met de civiele geneeskundige dienst in de geheele Minahassa, ik mag wel zeggen in de geheele residentie. Voor de bevolkingen der honderden negorijen van de Minahassa is die eenige geneesheer natuurlijk zooveel als niets en het is al veel, als hij Manado van tijd tot tijd eens kan verlaten, om den Europeaan in de binnenlanden in dringende gevallen te hulp te komen. Langzaam aan zal echter ook in deze behoefte voorzien worden

en reeds leggen zich twee alfoersche jongelieden met zeer goed gevolg toe op de geneeskunde aan de geneeskundige school te Batavia, om later, na afgelegd examen, als geneesheeren onder hunne eigene natie werkzaam te zijn. Indien deze alfoersche geneeskundigen eenmaal talrijker zullen zijn, zullen zij veel kunnen bijbrengen om voor het leven en de toename der bevolking nadeelige vooroordeelen en gebruiken uit te roeijen en bij gewone en heerschende ziekten van krachtige hulp te zijn. Ook aan de voorziening in de behoefte aan verloskundige hulp wordt gedacht, zijnde de resident van Manado tijdens ons verblijf in de Minahassa door den gouverneur generaal gemagtigd geworden om een voorstel te doen tot het zenden van twee alfoersche vrouwen naar Batavia, ten einde ze aan de inlandsche school aldaar verloskundig onderwijs te doen erlangen.

Het is opmerkelijk, dat de bevolking der Minahassa zoo weinig toeneemt. Zoo als ik boven reeds gezegd heb, bedroeg zij in 1825 73000 zielen en klom in 25 jaren tijds tot 96000, dat is, eene vermeerdering van nog geene 1000 zielen per jaar. Ook van 1849 tot 1852 is de bevolking met slechts 4000 zielen vermeerderd, en de epidemiën van 1854 (koortsen, dijsenteriën en mazelen) hebben haar gebragt tot een cijfer, 3000 minder dan dat van 1849. Ligtelijk zou men door dezen achteruitgang of, het jaar der epidemie niet medegerekend, door de geringe toename, der bevolking verleid worden tot het besluit, dat stoffelijke achteruitgang der bevolking de oorzaak daarvan is. Het schijnt echter, dat men de ware reden er van te zoeken heeft in de groote mortaliteit onder de vruchten en de kinderen, — onder de vruchten, door de weinige zorg der moeders voor zich zelve gedurende de zwangerschap, welke haar niet verhindert zwaren arbeid te verrigten, — onder de jonge kinderen, even zoo door de weinige zorg hunner moeders, die ze op haren rug gebonden, medevoeren, wanneer zij op het veld of in de tuinen arbeiden en dus aan alle ongunstige invloeden blootstellen. Het genoemde gebrek aan verloskundige en geneeskundige hulp heeft daartoe gewis het zijne bijgebragt. De geboorten hebben

in de laatste 4 afgewisseld tusschen 3092 en 3348, dat is ongeveer 1 geboorte op 30, terwijl de sterfte in de jaren 1851, 1852 en 1853 afwisselde tusschen 2512 en 3147, dat is ongeveer 1 sterfgeval op de 34 zielen. In het jaar 1854 echter stierven 12821 inlanders, alzoo ongeveer 10000 of drie tot vier maal meer dan in gewone jaren. Jaren van ontzaggelijke sterfte onder de bevolking schijnen overigens niet zeldzaam te zijn In een oud rapport zie ik aangeteekend, dat in het jaar 1819 in de Minahassa, alleen aan de kinderpokken, meer dan vijftien en een half duizend menschen gestorven zijn. Door de invoering en vrij geregelde werking der koepok-inenting zijn evenwel dergelijke rampen in den tegenwoordigen tijd niet meer te vreezen.

Denzelfden dag van onze komst te Tondano hadden wij den dood te betreuren van een lid van het reisgezelschap. De heer C. M. Visser, oud gouverneur der Moluksche eilanden en als gouvernements sekretaris den opperlandvoogd vergezellende, door ons allen evenzeer geacht als bemind, had zich in den namiddag begeven naar den waterval bij Tonsea lama, een paar palen van de loge van Tondano verwijderd. Hij had zich daar gewaagd op een naast den waterval uitpuilend trachietblok en was van daar nedergestort en spoorloos verdwenen. Eene groote verslagenheid heerschte onder ons, toen wij de tijding van dit ongeval vernamen. Weinige uren te voren hadden wij nog met hem aan tafel gezeten, en over de meest verschillende onderwerpen in opgeruimde stemming gesproken, weinig vermoedende, dat hij, nog vóór dat het avond zou zijn, niet meer tot ons reisgezelschap zou behooren. De heeren welke den waterval reeds kenden, vermoedden dat het ligchaam beneden aan den val op de steenen verpletterd moest zijn. 's Avonds nog niets van het lijk gevonden zijnde, gaf de heer Jansen last tot het afdammen der rivier van Tondano, ten einde de kolom van het neerstortende water in den val te verzwakken en een onderzoek naar het lijk in het bekken van den val mogelijk te maken.

Den 20n September bezocht ik den waterval, waaraan zich eene zoo treurige herinnering verbindt. Hij maakt een gedeel-

te uit der rivier van Tondano en bevindt zich ongeveer een halve paal noordelijk van de negorij Tonsea lama, in het noordelijk uiteinde van het hoogland van Tondano, waar de grensbergen van de hoogvlakte met sterke hellingen in het lage land om den zuidelijken voet van den Klabat overgaan. De val is vrij algemeen bekend onder den naam van waterval van Tondano, doch doelmatiger zou het zijn hem den waterval van Tonsea lama te noemen.

Na eene rid van ruim een paal door de negorij Tondano, van de loge af gerekend, komt men buiten de noordelijke grens der negorij, waar de weg door rijstvelden, die bijkans de geheele negorij omringen, naar Tonsea lama geleidt, eene negorij met ongeveer 500 inwoners. Het water van den val stort zich door eene enge bedding van eenige weinige voeten breedte in drie verschillende boven elkander gelegene bekkens van trachietisch gesteente, welke bekkens in eene vertikale rigting zoo nabij elkander gelegen zijn, dat de kolommen water op eenigen afstand gezien slechts een enkelen val zouden schijnen daar te stellen. De beide bovenste kolommen water hebben slechts eene hoogte van twee tot drie vademen en de aan ze beantwoordende bekkens zijn eng en beneden de plaats, waar zij het water in de volgende bekkens ontlasten, ongeveer een paar vademen diep. Tusschen den middelsten en ondersten val, die ongeveer 70 voeten hoog is en zich in eene diepe kom met reusachtige nagenoeg vertikale, geheel met eene digte vegetatie bekleede, wanden stort, heeft men eene brug geslagen, welke naar den tegenovergestelden oever geleidt en op welke men het indrukwekkende gezigt op beide vallen het best kan genieten. Een ander fraai gezigt, vooral op den benedensten val, heeft men van eene aan den rand van het groote bekken opgerigte tent. Langs den wand van dit bekken hangt eene touwladder af, langs welke waaghalzen tot nabij den bodem van het groote bekken kunnen afdalen, wanneer zij niets van het schoone van dit oord verloren willen laten gaan.

De heer Visser had in den middelsten der drie vallen zijnen

dood gevonden. Wij zagen niet zonder ontzetting het trachiet-blok, van waar hij was neder gestort. Het is geene vijf schreden van de brug verwijderd.

Den 21n September maakten wij een uitstapje naar eene plek, genaamd Awoean en gelegen ongeveer 500 voeten boven het meer van Tondano, nabij zijnen westelijken oever, op ongeveer 5½ palen afstands van Toelian. De weg derwaarts geleidt door de negorijen Koja en Tataäran, welke op een tot twee palen afstands van Toelian nabij de westelijke grens van het hoogland zijn gelegen en beide tot het distrikt Toelian behooren. Koja heeft bijkans 500, Tataäran ruim 400 inwoners. Bij Tataäran zijn meerdere warme bronnen, digt bij den grooten weg gelegen. Zij bezitten waarschijnlijk geene bestanddeelen, die haar water van eenig belangrijk geneeskundig nut kunnen doen zijn. Van Tataäran loopt de weg voornamelijk in zuidelijke rigting en bereikt allengskens de heuvelribben, die van het westelijk grensgebergte van het hoogland naar het meer afdalen en geleidt verder naar de negorijen Rembokeng, Passo en Kakas. Allengs, naarmate wij stegen, ontwikkelde zich het panorama van de noordelijke helft van het hoogland en het meer van Tondano, met den Klabat verder op den achtergrond. Doch dat panorama was weinig fraai nog, in vergelijking van dat, hetwelk voor onze blikken open lag, toen wij Awoean hadden bereikt. Men is daar eenige honderden voeten boven de oppervlakte van het meer. Links ziet men het zuidelijke gedeelte van het meer aan zijne voeten, scherp begrensd, in het oosten door den Lembean en Kawin, die zich tot 350 en 450 meters boven de meervlakte verheffen en onmiddellijk achter de negorijen Eris (400 inwoners), Watoemea (350 inwoners) en Telap (400 inwoners) oprijzen. Een laag bergzadel gaat van den Kawin af, omtrekt de vlakte van Kakas en verbindt den Kawin met den Sinawang, die, ruim 500 meters boven het hoogland uitstekende, zijnen kegeltop in het zuid-zuid-westen achter Langowan vertoont en westelijk overgaat in den breed-kruinigen Papelimpoengan of Tampoesso, die zelf nog westelijk van zich heeft twee weinig minder hooge bergen, den Manim-

poroh en Kelelondeh. Verder op den achtergrond, achter den Kelelondeh, in het zuidwesten, ontwaart men nog den top van den Sapoetan, den reus der bergen van het zuiden der Minahassa, gelijk de Klabat het is van het noorden, en die nog in deze tijden nu en dan het omliggende land met zijne uitwerpingsstoffen bedreigt (1). De wijde kring, door de genoemde bergen gevormd, is in twee groote helften verdeeld door eene bergrib, die van den Sinawang afgaat en de zuidwestelijke grens vormt van het hoogland van Tondano. Hare hoogste punten dragen de namen van Tokambai (bij de negorij Passo) en Winerinnenbenko (bij Rembokeng). Regts van deze bergrib, welke zich, lager wordende, tot Awoean verlengt, blikt men in eene groote prachtige vallei, die zich palen ver uitstrekt, doch welker algemeene begrenzing ik niet kon bepalen, doordien het digte geboomte van Awoean het gezigt niet geheel vrij liet.

Maar is het niet moeijelijk, eene algemeene beschrijving te geven der omtrekken van het panorama, wat men te Awoean voor zich heeft, onmogelijk is het, de pracht en schoonheid er van in woorden terug te geven. Op Java, zoo bekend door zijne schoone natuur, ken ik geene streek, die met Awoean en zijne omstreken in schoonheid zou kunnen wedijveren. Na ons er geruimen tijd in de fraaije gezigten verlustigd te hebben, keerden wij langs denzelfden weg naar Tondano terug.

Dikwerf bij de togtjes op en om het meer van Tondano rees de gedachte bij mij op of het niet wenschelijk en of het niet mogelijk

---

(1) De meeste dezer bergen komen op den Kaart van de Minahassa van den heer Melvill van Carnbee met andere namen voor. Mijne Sinawang is daar Kawatak genoemd, mijne Tampoessoe of Papelimpoengan is er uitgedrukt door G. Londo, mijne Manimporoh door G. Sempo en mijne Kelelondeh door G. Tonderoekan. Men kan zich overigens uit die kaart geen het minste denkbeeld vormen van de hooglanden en ravijnen, die ik hierboven heb geschetst, waaruit is op te maken, in hoevele opzigten de bouwstoffen, welke den heer Melvill bij de zamenstelling zijnen kaart ten dienste stonden, nog gebrekkig waren.

zou zijn, dit meer in een vruchtbaar land te herscheppen. Indien men hoort spreken van de geringe bevolktheid der Minahassa, dan bedoelt men voorzeker daarmede niet de Tondanosche hoogvlakte. Daar toch woont het grootste gedeelte der bevolking van de distrikten Toelian, Toelimambot, Rembokeng, Kakas en Langowan ter sterkte van bijkans 20000 zielen. Waar geene negorijen zijn en de bodem den aanleg toeliet is de hoogvlakte met rijstvelden bedekt, terwijl de hoogere gronden er meer dan een millioen koffijheesters voeden, om van de overige kultures niet eens te spreken. De wenschelijkheid kan niet twijfelachtig zijn om der bevolking door drooglegging van het meer een' schat van vruchtbare gronden te schenken ter uitbreiding der bestaande kultures, ter voorziening in de behoefte aan gronden, die bij toename der bevolking in een niet meer ver verwijderden tijd moet ontstaan. Boven heb ik reeds gezegd, dat het meer voor het vervoer der produkten niet zoo gewild is als de thans bestaande groote wegen, zoodat het daarvoor niet behoeft te blijven bestaan, terwijl bovendien, bij drooglegging altijd een ruim kanaal naar Tondano zou moeten overblijven voor den afloop van het in de hoogvlakte zich verzamelende water. Er zou dus slechts sprake kunnen zijn van de mogelijkheid der geheele of gedeeltelijke drooglegging en van de verwezenlijking daarvan met niet te bezwarende middelen.

Van Awoean teruggekeerd, woonden wij eene niet onbelangrijke plegtigheid bij. Het was de plegtige voorstelling van alle de majoors en hoekoms besaar, uitmakende den grooten Minahassa-raad, aan den gouverneur generaal. De gouverneur generaal, omringd van den gouverneur der Moluksche eilanden, den resident van Manado en het verdere gevolg, ontving de hoofden in de loge te Toelian. De oudste der hoofden, de majoor van Sonder, bragt in het maleisch de hulde van alle overige hoofden en van de geheele bevolking aan den gouverneur generaal over, waarna de majoor van Tonsea in denzelfden zin eene aanspraak hield in het nederduitsch, in eene taal en met eene uitspraak, welke in sierlijkheid en zuiverheid niets te wenschen overlieten.

Deze huldebetuiging was voorafgegaan door eene toespraak van den gouverneur generaal, waarin hij het doel zijner komst in de Minahassa openlegde, zijne tevredenheid betuigde over den stoffelijken en zedelijken vooruitgang, dien hij allerwege in de Minahassa had mogen ontwaren, den hoofden zijnen dank bragt voor de medewerking, welke zij der pogingen van het gouvernement met zooveel ijver hadden verleend en den wensch te kennen gaf, dat zij zouden voortgaan op dezelfde wijze de stoffelijke en zedelijke belangen hunner bevolkingen te behartigen. Nadat de gouverneur generaal ook de aanspraken van de majoors van Sonder en Kema beantwoord had, was deze plegtigheid afgeloopen. Zij was indrukwekkend met het oog op land en volk, want moeijelijk was het, bij het zien en hooren spreken dezer geheel europeesch en goed gekleede hoofden en bij het zien hunner beschaafde manieren, zich voor te stellen, dat men hier zich bevond in land, waar het tegenwoordige geslacht nog de tijden heeft beleefd, waarin het zoogenaamde koppensnellen geene zeldzaamheid was.

Wij vernamen nu ook de tijding dat het lijk van den heer Visser was gevonden en naar het huis van den majoor van Toelimambot overgebragt. Meerderen onzer begaven zich derwaarts om den waardigen afgestorvene nog eens te zien. Het lijk was in het middelste der drie bekkens gevonden en vertoonde slechts eene kneuzing van weinig belang aan het voorhoofd. De noodige bevelen werden gegeven om het ligchaam zoo plegtstatig mogelijk bij te zetten.

s' Namiddags maakten wij eene wandeling naar de javaansche kampong, welke in het noordelijke gedeelte van Toelimambot is gelegen. Daar vindt men eenigzins eene javaansche dessa terug, ofschoon er de invloed van de bouwwijze en de netheid, in de Minahassasche negorijen zoo algemeen, niet te miskennen is. In die kampong wonen 45 staatsbannelingen van Java: twee pangerans van Soerakarta en een aantal volgelingen van Dipo Negoro. Met hunne familiën en bedienden maken zij in het geheel een driehonderdtal zielen uit. In het geheel bevonden

zich tijdens onze reis 82 staatsbannelingen van verschillende eilanden van den Archipel in de Minahassa, zijnde 19 hunner te Manado en de overigen te Lotta, Tomohon, Saronsong, Langowan, Amoerang, Sawangan en Ajermadidi woonachtig. Zij trouwen gewoonlijk met alfoersche vrouwen, welke zij echter eerst tot het mohammedanisme doen overgaan. Zij maken de kern uit van eene nieuwe mohammedaansche bevolking, welke waarschijnlijk spoedig in talrijkheid zal toenemen.

De 22e September was bestemd voor ons vertrek naar Kema. De heeren Goldmann en Besscher bleven met mij te Tondano achter, om de begrafenis van den heer Visser bij te wonen, welke eerst in den loop van den morgen kon plaats hebben. De ter aarde bestelling had met de meeste plegtigheid plaats. Alle majoors en hoekoms besaar van de Minahassa volgden de lijkbaar, als om een bewijs te geven van de hooge achting, die zij hunnen oud-gouverneur der Molukken toedroegen. Tegen omstreeks 10 uur in den morgen vertrokken wij naar Kema, werwaarts de gouverneur generaal en mevrouw Duijmaer van Twist, gevolgd door den resident van Manado en de adjudanten, zich reeds vroeg in den morgen begeven hadden.

HOOFDSTUK VII.

VAN TONDANO TOT KEMA.

Ravijn van Tangari. — Sawangan. — Groote weg van Manado naar Manado naar Kema. — Kassar, Kaima, Treman, Kawilej, Kauditan en Tontalete. — Kema.

De weg van Tondano naar Kema, ruim 19 palen lang, geleidt eerst naar Tonsea lama, verlaat de hoogvlakte van Tondano bij den waterval van Tonsea lama en slingert zich dan door het ravijn der rivier van Tondano naar den voet van den Klabat. Dit ravijn heeft eene lengte, zijne kronkelingen medegerekend, van ongeveer 8 palen. Het biedt allerbekoorlijkste gezigtspunten aan, zoowel op de met digt bosch begroeide ravijnwanden als op de achter deze zich verheffende hoogere bergribben. Een' tijd lang volgt men den linkeroever der rivier, die men hier en daar in de diepte ziet, hare wateren brekende op de trachietblokken waarmede de ondiepe bedding is bedekt. Dan gaat men over op den regteroever der rivier en bereikt, na een paar palen te hebben afgelegd, dalende en klimmende en weder dalende, Tangari, eene kleine negorij met ruim 100 inwoners, welke op een paar na alle nog heidenen zijn. De negorij ligt eenigzins van den weg verwijderd in het bosch. Ongeveer ter halver wege tusschen Tondano en Sawangan was een groot gedeelte van het bosch weggekapt en het gezigt geheel vrij op den Klabat en de groote

vlakte over welken de groote 21 palen lange weg van Manado naar Kema loopt. Het heldere weder vergunde ons, het gezigt op den Klabat in alle zijne fraaiheid te genieten. Oostelijk van den Klabat, meer op den achtergrond zagen wij bovendien nog de scherpe kegeltoppen van de vulkanen Doewasoedara en Batoeangoes. Van Tangari af blijft het terrein nog vrij sterk dalen, totdat het bij Sawangan, ongeveer 10 palen van Tondano, in het meer vlakke land overgaat.

Sawangan behoort, even als Tonsea lama en Tangari tot het distrikt Tonsea. Het is eene vrij groote negorij, bevolkt met ruim 500 zielen, van welke tot nog toe slechts ruim 30 christenen zijn. De rivier van Tondano gaat westelijk langs Sawangan heen, altijd nog ondiep en onbevaarbaar, totdat zij eenige palen noordelijker eene noordwestelijke rigting aanneemt, bij Moömbi, op ongeveer 6 palen afstands van Manado voor kleine vaartuigen bevaarbaar wordt en ter hoofdplaatse der residentie als rivier van Manado in zee eindigt. Te Sawangan is eene alfoersche begraafplaats, welke wel bezigtiging verdient. De graven zijn zeer talrijk en op de gewone wijze uit trachiet gehouwen, zooals ik vroeger reeds heb beschreven, maar bijkans alle bovendien met ruw beeldhouwwerk versierd.

Het distrikt Tonsea is een der voornaamste van de Minahassa en heeft de grootste volstrekte bevolking. Het is er het eenige distrikt, dat meer dan 10000 zielen telt. Ofschoon het christendom er nog niet zoo groote voortschreden heeft gemaakt als in zoovele andere distrikten, is er toch onder zijne 29 negorijen geene enkele, waarin niet reeds christenen gevonden worden, terwijl in de overige distrikten te zamen nog ongeveer 50 negorijen zijn in welke het christendom tot nog toe niet doorgedrongen is. Het grootste gedeelte der bevolking van Tonsea is gevestigd langs den grooten weg van Manado naar Kema, te weten in de negorijen Soekoer, Ajermadidi, Lembean, Toemaloentoeng, Kassar, Kaima, Treman, Kawilej, Kauditan, Tontalete en de hoofdplaats Kema zelve. Alle deze negorijen liggen op geringen afstand van elkander aan genoemden weg. Van Sawangan naar

Kema reizende, bereikt men dezen weg tusschen de negorijen Toemaloentoeng en Kassar. Men kan dan echter twee wegen volgen, welke nagenoeg parallel met elkander loopen, t. w. den ouden weg, die noordelijk om de negorijen Kassar, Kaima en Treman loopt, en den nieuwen weg, die onmiddellijk langs genoemde negorijen gaat en zich dan weder met den ouden weg vereenigt. Een gedeelte van het reisgezelschap volgde den ouden weg, wegens zijne aangename belommering en mindere lengte, een ander gedeelte den nieuwen, om de daaraan gelegene negorijen te zien en van de plegtige ontvangsten van den gouverneur generaal getuige te zijn. De afstand van Kassar tot Kema zal zoo wat 6 palen bedragen. De negorijen, van Kassar af tot Kema toe, zijn vrij wel bevolkt. Kassar heeft 360, Kaima 460, Treman bijkans 800, Kawilej ruim 400 en Kauditan 250 inwoners; Tontalete echter nog geene 100.

Tontalete gepasseerd zijnde, reden wij bijkans onmiddellijk daarop de hoofdstraat van Kema binnen.

Kema ligt zeer bekoorlijk aan het oosterstrand der Minahassa, aan eene ruime doch opene baai, aan den zuidzuidoostelijken voet van den Klabat, wiens laagste ribben noordelijk van de baai tot in de zee zich verlengen. Hoofdplaats van de afdeeling Kema en tevens van het distrikt Tonsea, is zij de zetel van den europeschen ambtenaar, die met het beheer der afdeeling belast is, alsmede van den majoor of het distriktshoofd van Tonsea. Op het laatst van 1854 had Kema eene bevolking van 1776 zielen, t. w. 142 Europeanen en afstammelingen van Europeanen, 1108 inlandsche christenen, waaronder 492 als burgers tellen, 450 mohammedanen, 2 Chinezen en 74 slaven. Behalve de inlanders, die den islam zijn toegedaan, zijn alle overige reeds tot het christendom overgegaan. Als handelplaats is Kema niet zonder gewigt. In de westmoesson is zij de gewone ankerplaats der schepen, welke de Minahassa bezoeken, doch in de oostmoesson staan er soms vrij hooge zeeën in de dan door niets beschutte baai. Kema wordt nu en dan aangedaan door de walvisch-

vaarders, die zich in de Molukken ophouden, en tijdens ons verblijf lag er ook een whaler ter reede. In den laatsten tijd schijnen de Moluksche wateren echter minder door walvischvaarders bezocht te worden dan vroeger. Deze schepen bezoeken Kema voornamelijk om zich te voorzien van versch water en levensmiddelen. Zij doen in den laatsten tijd ook meer de haven van Lirang op de Talautsche eilanden als ververschingsplaats aan. Runderen, varkens, gevogelte, aardappelen, enz. zijn te Kema evenwel gewoonlijk in overvloed te verkrijgen.

Een gedeelte der negorij ligt onmiddellijk aan het strand, gehuld in klapperpalmen, die er zeer welig groeijen. Opmerkenswaardige gebouwen heeft Kema niet, ofschoon er vele nette huizen zijn en de plaats er in het algemeen welvarend uitziet. De loge, de kerk, de woningen der hoofden, bieden geene van alle iets bijzonders aan. Eene smalle en ondiepe rivier, die haren toevoer erlangt uit takken, welke op den Klabat en de noordoostelijke grensbergen van de Tondanosche hoogvlakte ontspringen, gaat door de negorij naar zee, waar zij eene lange smalle bank gevormd heeft, welke hare wateren noodzaken een eind wegs noordelijk te loopen, alvorens zij zich in de zee kunnen uitstorten.

Daar wij den 23n September naar Ternate zouden vertrekken, kon ons verblijf te Kema slechts kort van duur zijn. De namiddag werd nog besteed tot het inspekteren van garnizoen en schutterij en van kerk en school. s' Avonds was er receptie in de loge. Meerdere ingezetenen van Manado, heeren en dames hadden zich naar Kema begeven, om deze receptie nog bij te wonen en den gouverneur generaal hunne afscheidshulde te brengen.

s' Morgens vroeg van den 23n begaven wij ons naar boord van de Ambon, die intusschen even als de Vesuvius, den noordelijken hoek van Celebes was omgestoomd, om het hooge reisgezelschap te Kema op te wachten.

HOOFDSTUK VIII.

STATISTISCHE AANTEEKENINGEN BETREFFENDE DE MINAHASSA.

Statistische tabellen betrekkelijk de negorijen en de negorij-bevolking, de koffij-, kakao-, koffo-, muskaatnoten- en klapper-kultuur in de verschillende distrikten. — Kultures op de partikuliere landen in de Minahassa. — Staat der gouvernements-, negorij- en zendelingscholen.— Hoogte-opgaven van eenige bergen en negorijen. — Justitie en politie. — Staatsinkomsten.

Ik heb in het verhaal van de reis door de Minahassa reeds talrijke statistische bijzonderheden betreffende dit belangrijke gewest medegedeeld. De aard van dat verhaal liet echter niet toe, die aanteekeningen te zeer uit te breiden. Intusschen is het, voor wie eene nadere en naauwkeurige kennis der Minahassa verlangt te bezitten, zeker niet onverschillig, wanneer ik die nadere bijzonderheden in een afzonderlijk hoofdstuk zamenvat. Die bijzonderheden zijn geput uit echte bescheiden. Ik wil ze hier ook mededeelen, omdat zij de kennis geven van het heden, en daardoor bepaalde gegevens voor eene vergelijking in de toekomst. Zij hebben voornamelijk betrekking tot de bevolking en de kultures.

In het 2e Hoofdstuk heb ik reeds een' algemeenen bevolkingstaat der Minahassa medegedeeld. Hieronder volgt eene reeks

van opgaven, welke het cijfer der bevolking in de verschillende negorijen der Minahassa doet kennen, zoo als het was op het einde van 1852. Daarin is echter alleen het inlandsche element der bevolking opgenomen, voor zooverre het niet tot de burgerij en niet tot de mohammedaansche godsdienst behoort. De europeanen, de inlandsche christen-burgers, de mohammedanen, Chinezen en slaven zijn slechts over betrekkelijk weinige negorijen, meestal de distriktshoofdplaatsen, verdeeld. Hun gezamenlijk aantal verschilde op het einde van 1852 niet aanmerkelijk van dat, twee jaren later, hierboven aangegeven.

Inlandsche negorijbevolking der Minahassa op het einde van 1852.

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorijbevolking. Christenen.	Inlandsche negorijbevolking. Heidenen.	Totaal.
I. Manado.	1. Distrikt hoofdplaats Manado.	0	50	50
	2. Distrikt negorij Manado.. .	204	0	204
	3. Distrikt Bantik.			
	Neg. 1. Singil.	2	389	391
	2. Malalajang. . . .	0	688	688
	3. Boeha.	0	404	404
	4. Benkol	0	363	363
	5. Bailang.	0	197	197
	6. Molas.	0	169	169
	7. Meras. . , . . .	0	182	182
	8. Talawaän.	0	163	163
	Tot. . .	2	2555	2557
	4. Distrikt Negri baroe.			
	Neg. 1. Tetewongan. . . .	338	0	338
	2. Tonkejna.	3	235	238
	3. Tiwoho	4	175	179
	Tot. . .	345	410	755

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
I. Manado.	5. Distrikt Aris.			
	Neg. 1. Aris.	38	236	274
	2. Sonder aris. . . .	5	77	82
	3. Tikala.	96	0	96
	4. Sawangan.	0	361	361
	5. Kamantah	0	211	211
	6. Pandoeh.	0	169	169
	7. Sonder pandoeh . .	0	155	155
	8. Talawaän.	24	147	171
	9. Pamoelij.	0	108	108
	Tot. . .	163	1464	1627
	6. Distrikt Klabat di bawa.			
	Neg. 1. Klabat-di-bawa. . .	33	255	288
	2. Paniki-di-bawa . . .	17	565	582
	3. Paniki-di-atas. . . .	0	356	356
	4. Tomboeloean. . . .	0	289	289
	5. Kajoerageh.	0	144	114
	Tot. . .	50	1609	1629
	Totaal der Afdeeling.	764	6088	6852
II. Kema.	1. Distrikt Tonsea.			
	Neg. 1. Kema.	650	18	668
	2. Lilang.	136	338	474
	3. Makalisoeng.	99	0	99
	4. Tandjong mejrah. . .	2	210	212
	5. Lansot.	6	126	132
	6. Tontalete.	57	24	81
	7. Kauditan.	49	202	251
	8. Kawilej.	144	244	388
	9. Treman.	128	604	732
	10. Kaiman.	20	430	450
	11. Karegesan.	137	169	306
	12. Kassar.	129	270	399
	13. Lambean.	32	334	366
	Transport. . .	1589	2969	4558

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking. Christenen.	Heidenen.	Totaal.
II. Kema.	Per transport. . .	1589	2969	4558
	14. Paslaten.	48	282	330
	15. Toemaloentoeng. . .	110	300	410
	16. Toemopoh.	40	188	228
	17. Wangoeren.	50	136	186
	18. Ajer madidi.	65	152	217
	19. Saronsong	17	685	702
	20. Raprap.	11	180	191
	21. Soekoer.	50	414	464
	22. Matoenkas	67	185	252
	23. Laikit.	19	298	317
	24. Tetej.	16	267	283
	25. Mapangit.	48	267	315
	26. Kolongan	14	154	168
	27. Talawaan.	12	389	401
	28. Tateloe..	83	567	650
	29. Sawangan	26	549	575
	30. Tangari.	1	126	127
	31. Tonsea lama.. . . .	200	306	506
	Tot. . .	2466	8414	10880
	2. Distrikt Klabat diatas.			
	Neg. 1. Maoembi.	25	102	127
	2. Lansot.	8	153	161
	3. Kajoerojah.	8	123	131
	4. Watoetoemouw. . . .	4	132	136
	5. Koewil.	8	309	317
	6. Tawaa.	1	66	67
	7. Kaleosan.	3	112	115
	8. Soewaän.	7	80	87
	9. Kolongan.	16	108	124
	10. Oentepan.	10	97	107
	11. Mapapera.	1	79	80
	12. Kawangkoan.	13	158	171
	Tot. . .	104	1519	1623
	3. Distrikt Likoepang.			
	Neg. 1. Sarani lama } 2. Sarani baroe } . .	176	1	177
	Transport. . .	176	1	177

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
II. Kema	Per transport. . .	176	1	177
	3. Maen.	64	14	78
	4. Sarawet.	1	78	79
	5. Likoepang atas. . .	3	109	112
	6. Paslaten.	5	98	103
	7. Kamanga.	3	80	83
	8. Sawangan	5	104	109
	9. Kokole	0	91	91
	10. Kawoeroean. . . .	2	115	117
	11. Loempias.	1	117	118
	12. Batoe.	0	170	170
	13. Werot.	0	101	101
	14. Lolah.	0	58	58
	15. Wangoerer	0	60	60
	Tot. . .	260	1196	1456
	Totaal der Afdeeling.	2830	11129	13959
III. Tondano.	1. Distrikt Tondano toelian.			
	Neg. 1. Wewelen.	260	138	398
	2. Watoelambot . . .	307	243	550
	3. Rerewoken	234	167	401
	4. Wawalintoean. . . .	243	158	401
	5. Toekoeramber . . .	322	117	439
	6. Reregetang. . . .	242	135	377
	7. Toetoe.	332	123	455
	8. Roong.	293	145	438
	9. Koja	414	72	486
	10. Tataäran	359	58	417
	11. Tandengan	174	78	252
	12. Eris.	273	132	405
	13. Telap.	306	143	449
	14. Watoelani	172	63	235
	15. Kajoeroja.	213	16	229
	16. Wenkol	121	5	126
	Transport. . .	4265	1793	6058

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
III. Tondano.	Per transport. . .	4265	1793	6058
	17. Kapatarang. . . .	388	5	393
	18. Atep.	70	11	81
	19. Pinasoenkoelan. . .	93	55	148
	Tot. . .	4816	1864	6680
	2. Distrikt Tondano toelimambot.			
	Neg. 1. Loeaän.	319	94	413
	2. Ranawanko	275	72	347
	3. Wenkol.	247	89	336
	4. Kendis.	270	100	370
	5. Tetengolan	241	63	304
	6. Liningaan	276	97	373
	7. Talor.	243	145	388
	8. Kiniar.	300	135	435
	9. Papakelang. . . .	80	112	192
	10. Toelian ketjil. . . .	216	91	307
	11. Watoemea.	337	17	354
	12. Toelap.	191	35	226
	13. Laloempeh.	306	16	322
	14. Ranawanko. . . .	177	21	198
	15. Kombi.	277	0	277
	16. Sosolongan.	93	15	108
	17. Sawangan.	121	60	181
	18. Kolongan.	283	36	319
	19. Rerer.	214	29	243
	20. Makalisoeng. . . .	140	8	148
	21. Pauneran.	124	106	230
	Tot. . .	4730	1341	6071
	3. Distrikt Rembokeng.			
	Neg. 1. Talikoeran.	365	90	455
	2. Paslaten.	410	75	485
	3. Sindangan.	304	68	372
	4. Leleka.	430	23	453
	5. Timoe.	308	67	375
	Transport. . .	1817	323	2140

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
III. Tondano.	Per transport . .	1817	323	2140
	6. Kaima.	148	42	190
	7. Parepij	35	208	243
	8. Kasoeratan	8	397	405
	Tot. . .	2008	970	2978
	4. Distrikt Kakas.			
	Neg. 1. Paslaten.	507	16	523
	2. Sindangen.	484	85	569
	3. Pahaleten.	421	82	503
	4. Talikoerang. . . .	440	40	480
	5. Toemelet.	507	24	531
	6. Passo.	194	610	804
	7. Paimassen	140	199	339
	8. Toelian ketjil . . .	8	256	264
	9. Sombokej	97	18	115
	10. Kajoewatoe	194	37	231
	11. Karor	144	17	161
	Tot. . .	3136	1384	4520
	5. Distrikt Langowan.			
	Neg. 1. Tonelet	176	303	479
	2. Woloan	208	305	513
	3. Amongena	189	264	453
	4. Waleure	29	469	498
	5. Walantakan . . .	76	397	473
	6. Kojawas	49	440	489
	7. Atep	137	194	331
	8. Palamba	255	142	397
	9. Talawatoe	122	163	285
	Tot. . .	1241	2677	3918
	6. Distrikt Saronsong.			
	Neg. 1. Pinankejan	100	144	244
	2. Toemalantang . . .	36	104	140
	3. Koror	33	113	146
	Transport. . .	169	361	530

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
III. Tondano.	Per transport . .	169	361	530
	4. Lansot	27	109	136
	5. Regesan	59	80	139
	6. Wiwoek	51	91	142
	7. Kapoja	16	116	132
	8. Lahendong	144	277	421
	9. Tondangon	73	146	219
	10. Pinaras	43	166	209
	11. Ramboenan	33	159	192
	Tot. . .	615	1505	2120
	7. Distrikt Tomohon.			
	Neg. 1. Talete.	174	467	641
	2. Kamassi	0	501	501
	3. Paslaten	30	538	568
	4. Kolongan	53	387	440
	5. Matani	91	585	676
	6. Tataäran	241	233	474
	7. Pangolombian . . .	4	247	251
	8. Roeroekan	9	390	399
	9. Kembes	2	646	648
	Tot. . .	604	3994	4598
	8. Distrikt Kakaskassang.			
	Neg. 1. Timoe lotta . . .	23	408	431
	2. Amian	46	341	387
	3. Kakaskassang	123	984	1107
	4. Tateli	105	948	1053
	5. Koka	7	359	366
	6. Warenboengan . . .	0	154	154
	7. Tineoor	5	200	205
	8. Kinilow	10	289	299
	Tot. . .	319	3683	4002
	Totaal der Afdeeling	17469	17418	34887

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
IV. Amoerang.	1. Distrikt Amoerang.			
	Neg. 1. Hoofdplaats.	0	12	12
	2. Dist. Tombariri of Tanawanko.			
	Neg. 1. Hoofdplaats.	0	2	2
	3. Distrikt Sonder.			
	Neg. 1. Kaoenerang.	4	425	429
	2. Sendangan	24	304	328
	3. Talikoerang	67	441	508
	4. Kolongan-bawa. . .	0	258	258
	5. Kekeseen	0	220	220
	6. Tonellet	23	526	549
	7. Kolongan-atas . . .	88	748	836
	8. Lanah	36	271	307
	9. Kihawah	34	408	442
	10. Lejlem	8	633	641
	11. Tintjep	14	383	397
	12. Timboekar	0	114	114
	13. Tankoenej	11	259	270
	14. Soeloehen	31	440	471
	15. Pinapalanko . . .	7	309	316
	16. Kapoja	96	314	410
	17. Toempaän matani .	0	194	194
	18. Toempaan pante . .	121	258	379
	19. Tinoendok	22	100	122
	20. Sinenkenjan . . .	0	80	80
	21. Soeloe	0	141	141
	22. Popontolim	19	270	289
	23. Leler	8	107	115
	24. Lelima.	0	218	218
	25. Moenteh.	28	188	216
	26. Tengah.	0	297	297
	27. Pakoe.	0	529	529
	Tot. . .	641	8435	9076
	4. Distrikt Kawangkoan.			
	Neg. 1. Sindangan. 2. Talikoerang. 3. Oener. } . . .	367	738	1105
	Transport. . .	367	738	1105

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
IV. Amoerang.	Per transport. . .	367	738	1105
	4. Tondegesan. . . .	98	163	261
	5. Kinali.	49	169	218
	6. Kajoe oewi. . . .	106	105	211
	7. Lansot.	58	149	207
	8. Lapi.	45	114	159
	9. Tonsaronsong. . .	48	145	193
	10. Kajondom.	95	64	159
	11. Woewoek.	120	207	327
	12. Koreng.	192	0	192
	13. Kaneijang.	31	174	205
	14. Ranowanko. . . .	0	48	48
	15. Pinamorongan. . .	85	232	317
	16. Paslaten.	0	167	167
	17. Boejoenga.	229	70	299
	18. Kawangkoan bawa. .	42	164	206
	19. Tewasen.	107	211	318
	20. Pakajoe.	61	52	113
	21. Liwason	35	159	194
	22. Sooet.	12	170	182
	23. Pondos.	64	139	203
	24. Wakan.	78	214	292
	25. Karimbow.	22	204	226
	26. Koemeloemboeaai. .	277	272	549
	27. Poigar.	0	200	200
	Tot. . .	2221	4330	6551
	5. Distrikt Tompasso.			
	Neg. 1. Liba.	15	185	200
	2. Sendangan.	24	189	213
	3. Tempok.	83	180	263
	4. Talikoerang. . . .	60	156	216
	5. Kamanga..	237	275	512
	6. Tollok.	60	177	237
	7. Kanonang. . . .	7	189	196
	8. Paleh. . . . , .	0	106	106
	9. Pinaling.	8	111	119
	10. Toking.	9	199	208
	Transport. . .	503	1767	2270

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
IV. Amoerang.	Per transport. . .	503	1767	2270
	11. Wanga.	16	95	111
	12. Pitjoean.	2	116	118
	13. Lompat	29	165	194
	14. Pontak	28	242	270
	15. Mopolo.	15	168	183
	16. Popoh.	4	306	310
	17. Ranaan.	0	197	197
	18. Moloting.	70	123	193
	Totaal. . .	667	3179	3846
	6. Distrikt Tombassian.			
	Neg. 1. Tombassian atas. . .	98	505	603
	2. Tomb. bawa sandangan.	40	207	247
	3. Tombassian talikoerang.	34	207	241
	4. Tombassian sarani. .	230	0	230
	5. Ranolambot. . . .	37	91	128
	6. Toemaloentoeng. . .	26	131	157
	7. Malikoe.	57	316	373
	8. Ritej.	105	182	287
	9. Malenos.	42	141	183
	10. Lopana.	65	74	139
	11. Ranomea.	30	119	149
	Tot. . .	764	1973	2737
	7. Distrikt Romohon.			
	Neg. 1. Rom. bawa sendangan.	29	488	517
	2. Rom. bawa tali koerang.	17	482	499
	3. Romohon sarani. .	127	8	135
	4. Romohon atas. . .	35	402	437
	5. Eloesang.	0	200	200
	6. Winajang.	0	118	118
	7. Malinow.	9	128	137
	8. Tawaang.	0	185	185
	9. Radej.	0	187	187
	10. Tengah.	0	183	183
	11. Wijauw.	6	117	123
	12. Poigar.	0	96	96
	Tot. . .	223	2594	2817

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking.		Totaal.
		Christenen.	Heidenen.	
IV. Amoerang.	8. Distrikt Tonsawang.			
	Neg. 1. Tombatoe 1. . . .	5	225	230
	2. Tombatoe 2. . . .	6	181	187
	3. Tombatoe 3. . . .	4	171	175
	4. Salian	0	333	333
	5. Talemale.	0	223	223
	6. Roengoes.	0	182	182
	7. Lobae.	0	200	200
	8. Kalij.	0	168	168
	9. Katoeakan. . . .	3	153	156
	10. Koejanja. . . .	1	218	219
	11. Moendoeng. . . .	5	332	337
	Tot. . .	24	2386	2410
	Totaal der Afdeeling	4540	22911	27451
V. Belang.	1. Distrikt Belang.			
	Neg. 1. Belang.	0	0	0
	2. Distrikt Ponosakan.			
	Neg. 1. Ponosakan. . . .	0	234	234
	2. Tobabo.	0	315	315
	3. Boekoe.	0	124	124
	4. Moentrij.	0	106	106
	5. Bangangoan. . . .	24	77	101
	Tot. . .	24	856	880
	3. Distrikt Passan.			
	Neg. 1. Towoentoe. . . .	5	379	384
	2. Toeloenawa. . . .	5	137	142
	3. Toeloembakan. . .	1	169	170
	4. Wawalij.	5	277	282
	5. Sasakoelang. . . .	0	268	268
	6. Wiauw.	0	155	155
	Tot. . .	16	1385	1401

Afdeelingen.	Distrikten en Negorijen.	Inlandsche negorij-bevolking. Christenen.	Heidenen.	Totaal.
V. Belang.	4. Distrikt Ratahan.	2	833	835
	Neg. 1. Lowoeh.	9	779	788
	2. Tasoeroja. . . .	1	268	269
	3. Pangolombian. . .	3	347	350
	4. Tetengesang. . . .	1	285	286
	5. Soemampow. . . .			
	Tot. . .	16	2512	2528
	Totaal der Afdeeling.	56	4753	4809
	Totaal der 5 afdeelingen.	25659	62299	87958

De hoofdplaatsen van verscheidene distrikten bestaan uit meerdere negorijen, welke afzonderlijke namen dragen en niet den naam der hoofdplaats zelve. Zoo b.v. bestaat de hoofdplaats Tondano toelian uit de negorijen Wewelen, Watoelambot, Rerewoken, Wawalintoean, Toekoeramber, Reregetang, Toetoe en Roong; de hoofdplaats Tondano toelimambot uit de negorijen Loeaän, Ranawanko, Wenkol, Kendis, Tetengolan, Liningaän, Talor, Kiniar en Papakelang; de hoofdplaats Tomohon uit de negorijen Talete, Kamassi, Paslaten; de hoofdplaats Kakas uit de negorijen Paslaten, Sindangen, Pahaleten, Talikoerang en Toemelet, enz. Slechts de namen dezer negorijen zijn in de bovenstaande tabellen vermeld, niet de namen der hoofdplaatsen, waartoe zij behooren.

De eilandjes welke de Minahassa westelijk, noordelijk en oostelijk omringen t. w. Tatapaän, Manado toewa, Boenaken, Silading, Mantrauw, Nain besaar, Nain Ketjil, Talissin, Banka, Kaberoekan, Tindila, Gangal, Lehaga, Batoe bandela, Pandite, Boelang itam, Batoe poeti, Lembeh, Soesoelina, Poeloe doea, Pakolor, Bentenang, Poentan, Bankoang, Balibaling, Bohoij, Toelang, Hogoe, Babi en Dakokajoe, schijnen alle on-

bewoond te zijn. Deze eilanden ziet men alle aangeduid op de Kaart der Minahassa van den heer Melvill van Carnbee. Slechts Boenaken, Manado toewa, Mantrauw, Talissin, Banka en Lembeh verdienen eenige opmerking wegens hunnen omvang. Op Banka was nog weinige jaren geleden een leprozengesticht, dat sedert naar Menoempah, in de nabijheid der hoofdplaats Manado, is verplaatst.

Overzigt der Koffijkultuur in de Minahassa over het jaar 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Huisgezinnen voor de koffij-kultuur beschikbaar.	Aanwezige boomen 31 December 1853 in geregelde tuinen.	Aanwezige boomen 31 December 1853 verspreid.	Afgeschreven in 1854.	Aanplant in 1854	Aanwezige boomen 31 December 1854. in geregelde tuinen.	Aanwezige boomen 31 December 1854. verspreid.	Hoeveelheid geleverde koffij in amsterdamsche pond.	Genotene betaling: Procenten door de Inlandsche hoofden.	Genotene betaling door de bevolking: Leveringsprijs.	Genotene betaling door de bevolking: Transport.
Kema.	Tonsea.	81	18400	»	16	1850	20234	»	32833	dtn *f* 218,106	dtn *f* 2188,104	*f* 27,264-100 dtn.
Tondano.	Tondano toelian.	823	369670	»	1478	»	268192	77388	343346	*f* 2288,116	*f* 22889, 88	
	Tondano toelimambot	718	225818	»	2693	»	229925	85900	282307	1882, 05	18820, 56	
	Rembokeng.	426	160648	»	527	»	160121	11901	203145	1354, 36	13543	
	Kakas.	728	258164	»	537	»	257627	88889	487767	3251, 93	32517, 96	
	Langowang.	578	210571	»	9027	»	201544	88682	240401	1602, 81	16026, 80	
	Saronsong.	332	133504	»	5721	»	127783	179187	113358	755, 86	7557, 24	
	Tomohon.	772	263558	»	»	»	263558	130496	333443	2222,114	22229, 64	
	Kakaskassang.	619	180468	»	»	»	180468	156032	128543	856,114	8569, 64	
	Tot.	4996	1802401	»	19983	»	1689218	818475	2132310	*f* 14215, 75	*f* 142153,112	
Amoerang.	Sonder.	1809	421305	»	»	75275	496580	28542	227276	*f* 1515, 21	*f* 15151, 88	
	Kawangkoan.	1444	387161	»	3600	34725	418286	27966	149070	993, 97	9938	
	Tompasso.	1003	267130	»	21577	18710	264263	62285	138599	923,119	9239,112	
	Tombassian.	507	137297	»	17900	12725	132122	28805	31257	208, 46	3083, 96	
	Romohon.	583	113900	»	»	25730	139630	4400	31687	211, 30	2112, 56	
	Tombariri.	1112	311363	»	»	32600	343963	22680	116937	779, 70	7795, 96	
	Tonsawang.	531	54220	»	»	50000	104220	6300	6878	45,103	458, 64	
	Tot.	6989	1692376	»	43077	249765	1899064	180978	701704	*f* 4678, 6	*f* 46789, 32	
Belang	Passang.	245	»	873	»	9339	9339	873	»	»	»	
	Ratahan.	395	1273	838	»	12367	13640	838	»	»	»	
	Tot.	640	1273	1711	»	21706	22979	1711	»	»	»	
	Totaal generaal.	12,706	3514450	1711	63076	273321	3631495	1001164	2866847	*f* 19112, 67	*f* 191,123, 8	

Overzigt der Kakaokultuur over het jaar 1854. (1)

Afdeelingen.	Distrikten.	Aanwezige boomen op 31 Dec. 1853.	Bijgeplant in 1854.	Produkt in 1854 in pikols.	Van hoeveel boomen geoogst.	Prijs van den pikol Kakao.
Manado.	Manado	»	»			
	Aris	3370	60			
	Negri baroe	»	»			
	Klabat-di-bawa	7470	950	18,09	2080	*f* 60 tot *f* 70
	Bantik	800	»	0,20	200	
	Totaal	11640	1010	18,29		
Kema.	Tonsea	148862	43652	222	¾ p. m. der volwassen boomen.	*f* 40
	Klabat-di-atas	28905	2560	5		40
	Likoepang	11278	2430	8		40
	Totaal	189045	48642	235		
Tondano.	Tondano toelian	51990	861	33	10300	*f* 42 de middelsoort; *f* 12 tot *f* 8 de slechte.
	Tondano toelimambot	46486	9415	38	28658	
	Rembokeng	15687	160	0,25	590	
	Kakas	20206	12832	20	20206	
	Langowan	72940	1958	11	46015	
	Saronsong	1424	466	»	»	
	Tomohon	4555	409	3	3255	
	Kakaskassang	14399	40856	4,50	14212	
	Totaal	227687	66957	109,75	123236	»
Amoerang.	Amoerang (hoofdplaats)	49000	0	60	49500	*f* 50 - *f* 70
	Tombariri	26599	0	3,90	onbekend.	45
	Sonder	107836	0	43,40	107836	30 - 70
	Kawankoan	43892	2755	15,50	38203	40 - 55
	Tompasso	28235	8919	25,50	17106	63
	Tombassian	27582	4103	17,	23479	30 - 60
	Romohon	23050	3900	41,50	13590	45
	Tonsawang	13736	3181	2,50	7207	54
	Totaal	319930	22858	209,30	»	»
Belang.	Belang (Hoofdplaats)	3505	0	1,50	3505	*f* 70
	Ponosakan	11320	1700	1,12	4520	70
	Passang	15500	788	2,33	2000	70
	Ratahan	16760	678	3,81	1676	70
	Totaal	47085	3166	8,76	11701	»
	Generaal totaal	795387	142633	581,10	—	»

(1) Ten opzigte dezer kultuur vind ik aangeteekend, dat de aanplantingen in het algemeen verwaarloosd zijn ten gevolge van de weinige voordeelen, welke ze in de laatste jaren hebben afgeworpen. In de afdeeling Manado waren ze deels uitgestorven, deels ook zeer oud, zoodat ze geene goede vruchten meer

Overzigt der Koffokultuur in de Minahassa over het jaar 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Aanwezige planten 31 Dec. 1853.	Bijgeplant in 1854.		Bereide koffo in pikols.	Verkregen van hoeveel stammen.	Prijs van de koffo hennep.
			in geregelde tuinen.	verspreid.			
Manado.	Manado	»	»	»	»	»	»
	Aris	204	»	494	»	»	»
	Negri Baroe	90	»	1599	»	»	»
	Klabat-di-bawa	231	749	386	»	»	»
	Bantik	300	»	»	»	»	»
	Totaal	825	749	2479	»	»	»
Kema.	Likoepang	600	1579	»	»	»	»
	Tonsea	6735	6231	»	»	»	»
	Klabat-di-atas	630	1040	»	»	»	»
	Totaal	7965	8850	»	»	»	»
Tondano.	Tondano toelian	765	990	373	»	»	»
	Tondano toelimambot	555	699	273	»	»	»
	Rembokeng	144	»	291	»	»	»
	Kakas	486	729	21	»	»	»
	Langowang	78	200	153	»	»	»
	Saronsong	183	2000	383	$\frac{31}{125}$	25	20 dt. p kat.
	Tomohon	1965	1956	1189	»	»,	»
	Kakaskassang	420	1400	293	1	100	20 id.
	Totaal	4596	7974	2976	1 $\frac{31}{125}$		
Amoerang.	Amoerang (hoofdplaats)	1000	1500	500	»	»	»
	Tombariri	2758	1180	1812	»	»	»
	Sonder	1000	2735	»	8	onbek.	f 16,80 p.pk.
	Kawankoan	4634	1946	1018	»	»	»
	Tompasso	1429	992	1584	1	onbek.	*f* 20
	Tombassian	»	388	280	»	»	»
	Romohon	»	643	»	»	»	»
	Tonsawang	30	307	47	»	»	»
	Totaal	10851	9691	5241	9	»	»
Belang.	Belang (hoofdplaats)	»	60	»	»	»	»
	Ponosakan	»	9	»	»	»	»
	Passang	84	152	31	»	»	»
	Ratahan	160	109	53	»	»	»
	Totaal	244	330	84	»	»	»
	Generaal totaal	24481	27594	10780	10 $\frac{31}{125}$	»	»

gaven. In de afdeeling Kema, Tondano Amoerang en Belang, waren de boomen meestal in goeden staat, doch de vruchten van weinig goede hoedanigheid.

Overzigt der Muskaatnotenkultuur in de Minahassa over het jaar 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Aanwezige boomen 31 Dec. 1853. in geregelde tuinen.	Aanwezige boomen 31 Dec. 1853. verspreid.	Bijgeplant in 1854. in geregelde tuinen.	Bijgeplant in 1854. verspreid.
Manado.	Manado.	»	»	»	»
	Aris.	»	»	1148	105
	Negri Baroe.	80	»	100	460
	Klabat-di-bawa.	»	»	148	»
	Bantik.	49	»	»	»
	Totaal.	129	»	1396	565
Kema.	Tonsea.	756	»	100	»
	Klabat di atas.	»	»	80	»
	Likoepang.	»	»	76	»
	Totaal.	756	»	256	»
Tondano.	Tondano toelian.	94	»	200	»
	Tondano toelimambot.	134	130	200	»
	Rembokeng.	»	»	»	»
	Kakas.	70	»	750	3
	Langowang.	»	»	»	»
	Saronsong.	»	»	»	»
	Tomohon.	»	23	17	51
	Kakaskassang.	»	56	87	303
	Totaal.	298	209	1254	357
Amoerang.	Amoerang (hoofdplaats.	180	40	»	30
	Tombariri.	»	22	30	»
	Sonder.	»	»	7	»
	Kawankoan.	»	22	303	»
	Tompasso.	»	»	»	»
	Tombassian.	»	»	177	»
	Romohon.	»	»	201	»
	Tonsawang.	»	»	10	»
	Totaal.	180	84	728	30
Belang.	Ponosakan.	»	»	»	»
	Passang.	29	»	»	»
	Ratahan.	31	»	»	»
	Totaal.	60	»	»	»
	Generaal totaal.	1423	293	3634	952

Overzigt der Klapperkultuur in de Minahassa over het jaar 1854.

Afdeelingen.	Distrikten.	Aanwezige boomen 31 Dec. 1853. in geregelde tuinen.	Aanwezige boomen 31 Dec. 1853. verspreid.	Bijgeplant in 1854. in geregelde tuinen.	Bijgeplant in 1854. verspreid.	Aanwezige boomen 31 Dec. 1854.	Prijs in duiten van de vrucht per stuk.	Prijs in duiten van de olie per flesch.
Manado.	Manado.	1418	171	»	»	1589	2	24
	Aris.	800	1537	300	981	3618	2	24
	Negri Baroe. . . .	480	»	89	569	1138	2	24
	Klabat-di-bawa. .	315	544	205	395	1459	2	24
	Bantik.	250	663	250	235	1398	2	24
	Totaal. . .	3263	2915	844	2180	9202	—	—
Kema.	Tonsea.	16355	58870	16870	»	92095	1	24
	Klabat-di-atas. . .	»	4200	»	1135	5335	1	24
	Likoepang. . . .	»	5655	»	541	6196	1	24
	Totaal. . .	16355	68725	16870	1676	103626	—	—
Tondano.	Tondano toelian. .	»	3316	»	647	3963	1—2	24
	Tondano toelimambot	1438	3390	»	4502	9330	1—2	24
	Rembokeng. . . .	»	303	»	134	437	1—2	24
	Kakas	185	2487	210	265	3147	1—3	30
	Langowang. . . .	»	5191	»	396	5587	1—2	24
	Saronsong. . . .	41	523	»	93	657	2	24
	Tomohon.	380	1455	»	358	2193	2	24
	Kakaskassang. . .	2868	»	»	606	3474	2	24
	Totaal. . .	4912	16665	210	7001	28788	—	—
Amoerang.	Amoerang (hoofdpl.).	4007	1000	»	500	5507	1⅓	20
	Tombariri. . . .	1170	1826	531	1016	4543	1	24
	Sonder.	2854	6273	50	134	9311	1⅓	20
	Kawangkoan. . .	38	2680	375	643	3736	1⅓	24
	Tompasso. . . .	155	1693	»	798	2646	1⅓	20
	Tombassian. . . .	818	1958	»	100	2876	1⅓	20-24
	Romohon.	»	1340	»	537	1877	1⅓	24
	Tonsawang. . . .	1139	5268	225	425	7057	2	20
	Totaal. . .	10181	22038	1181	4153	37553	—	—
Belang.	Belang (hoofdplaats).	304	195	»	»	499	2	24
	Ponosakan. . . .	287	2825	»	»	3112	2	20
	Passan.	340	475	265	119	1200	2	30
	Ratahan.	865	777	109	190	1941	2	30
	Totaal. . .	1796	4272	374	309	6752	—	—
	Generaal totaal.	36507	114615	19479	15319	185921	—	—

Overzigt der Partikuliere Landerijen in de Minahassa in het jaar 1854.

Afdeelingen.	Namen der Landerijen.	Uitgestrektheid vierk. inhoud. Bunders.	Roeden.	Ellen.	Geschatte waarde tijdens de registratie.	Aanplantingen. Kakao.	Koffo.	Muskaat-noten.	Klappers.
Manado.	Makaret of La-[wingiroen. .	7	76	54	*f* 2500	—	—	6	368
	Tikoeroengan. .	7	58	61	3000	—	450	—	291
	Sario.	113	26	68	15000	5000	1303	4000	400
	Malalajang. . .	18	22	52	6000	4900	5000	1754	806
	Teiling. . . .	30	—	—	3000	1200	—	3100(2)	50
	Toempaän. : .	102	27	60	6266	—	350	2000	400
	Ranomot. . .	57	51	84	2000	15000	50	170	130
	Koemeraka. . .	25	73	10	2000				
	Tikala. . . .	14	72	—	2500	1000	200	500	2000
	Sario.	15	49	90	2000	1600	7000	—	3000
	Maassing. (1) .	—	—	—	4000				
	Bailang. . .	—	—	—	5000	3000	—	2500	4000
	Ranotaka. . .	25	68	40	beneden 2000	4000	—	2000	500
	Toempaän. . .	16	11	57	» id.	1000	35	—	—
	Diningaän. . .	1	29	5	» id.	1400	379	350	—
	Sario.	3	66	9½	» id.	1300	349	590	250
	Karembassing. .	36	42	92	» id.	3360	500	1031	56
	Bitoeng. . . .	2	21	82	» id.	—	120	15	36
	Wanean. . . .	2	46	57	» id.	—	—	—	190
	Totaal. . .	—	—	—	—	42760	15727	18016	11977
Kema.	»	79	60	—	*f* 3000	14000	1000	3000	—
	»	3	52	50	2000	—	—	—	—
	»	—	—	—	beneden 2000	3000	—	—	—
	»	—	—	—	»	1000	—	—	—
	»	—	—	—	»	1800	—	20	—
	»	—	—	—	»	200	—	—	—
	Totaal. : .	—	—	—	—	20000	1000	3020	—
Amoerang.	Alar. : . . .	9	44	95	*f* 2000	—	—	—	—
	»	2	85	54	beneden 2000	6000	50	25	—
	»	3	10	85	» id.	5000	50	100	—
	»	2	22	77	» id.	2000	—	80	—
	»	—	—	—	» id.	1000	—	—	—
	»	—	—	—	» id.	4000	—	—	—
	»	—	—	—	» id.	6000	50	—	—
	Totaal. . .	—	—	—	—	24000	150	205	—
Belang.	Totaal. . .	—	—	—	ben. *f* 2000	950	—	—	—
	Generaal totaal.	—	—	—	—	87710	16877	21241	—

(1) De landerijen, welker uitgestrektheid niet is opgegeven, waren nog niet opgemeten.

(2) 8000 notenboomen op beddingen.

Overzigt van den Veestapel in de Minahassa op 31 *December* 1854.

Afdeelingen.	Paarden.	Runderen	Schapen.	Geiten.	Varkens.
Manado.	198	508	16	301	5360
Kema.	295	182	16	765	20087
Amoerang.	824	285	27	1104	27078
Tondano.	1417	1458	16	520	14204
Belang.	63	26	10	153	711
Totaal.	2797	2459	85	2843	67440
Op 31 Dec. 1853. . .	3035	2296	80	3442	58129
» » » 1851. . .	4867	1677	122	4179	49840
» » » 1850. . .	6649	1648	141	3772	48487

Overzigt der Inlandsche Christenscholen in de Minahassa in 1853 *en* 1854.

Nummers.	Distrikt.	Plaats.	Schoolkinderen. 1853. School-pligtig.	1853. Opko-mende.	1854. School-pligtig.	1854. Opko-mende.
	I. Gouvernements-scholen.					
1	Tondano.	Tondano.	500	260	500	260
2	»	Kapatarang. . . .	105	87	102	72
3	Langowan.	Langowan.	172	90	164	110
4	Kakas.	Kakas.	190	98	153	89
5	Likoepang.	Likoepang.	68	51	53	41
6	Tonsea.	Kema.	56	48	112	70
7	Kakaskassang. . .	Lotta.	122	24	104	30
8	»	Tateli.	101	32	93	51
9	Manado.	Manado.	72	19	95	28
10	Klabat-di-bawa. . .	Paniki.	80	50	83	54
11	Tombariri.	Tanawanko. . . .	170	84	224	67
12	Amoerang.	Amoerang.	157	54	130	82
	II. Negorij-scholen.					
1	Tonsea.	Ajer madidi. . . .	102	62	33	33
2	»	Tonsea lama. . . .	69	26	80	62
3	Likoepang. . . . :	Kawanian.	34	22	70	46
4	Kakaskassan. . . .	Koka.	46	24	46	24
5	Tomohon.	Pangolombian. . .	36	20	33	33
6	»	Kembes.	80	62	46	27
7	Klabat-di-atas. . .	Maoembi. . . . :	72	23	150	64

Nummers.	Distrikt.	Plaats.	Schoolkinderen. 1853. School-pligtig.	Opko-mende.	1854. School-pligtig.	Opko-mende.
8	Klabat-di-atas. . .	Koewil.	63	35	49	29
9	»	Kolongan.	97	17	100	49
10	Sonder.	Moenteh.	—	—	24	13
11	Romohon.	Tawaan.	94	44	92	54
12	»	Tengah.	65	18	72	29
13	Sonder.	Pakoe.	66	27	50	36
14	Tombassian. . . .	Malikoe.	177	74	50	30
15	Sonder.	Soeloeoen.	108	62	103	35
16	»	Tankoeneh. . . .	38	17	21	19
17	»	Popentolen. . . .	33	25	41	24
18	Tombariri.	Maasing.	39	36	29	20
19	»	Paparen.	42	31	41	25
20	Tompasso.	Pinalen.	45	18	50	30
21	Tonsawang. . . .	Loboe.	100	40	125	25
22	Tombariri.	Senduk.			54	50
23	Sonder.	Lelejma.			42	28
24	Tompasso.	Popoh.			54	15

III. Zendelings- (Genootschaps) scholen.

1	Tondano.	Makalisoeng. . . .	50	50	50	45
2	»	Rerer.	68	58	64	47
3	»	Kolongan.	80	67	72	68
4	»	Sawangan.	50	33	48	44
5	»	Kombi.	61	53	71	67
6	»	Ranowanko. . . .	45	42	46	46
7	»	Laloempeh. . . .	68	50	90	90
8	»	Toelap.	54	40	56	51
9	»	Watoelanej. . . .	48	38	45	44
10	»	Telap.	85	70	102	97
11	»	Watoemea.	90	74	97	57
12	»	Toelian ketjil. . .	64	58	63	63
13	»	Negri Baroe. . . .	69	59	88	63
14	»	Koja.	80	77	70	70
15	Langowan.	Atep.	56	40	65	57
16	»	Palamba.	78	50	50	48
17	»	Talawatoe.	42	30	44	40
18	Kakas.	Sembokej.	31	22	20	17
19	»	Kajoewatoe. . . .	43	30	44	30
20	Tomohon.	Roeroekan.			80	63
21	Tonsawang. . . .	Silijen.			84	51
22	Rembokeng. . . .	Kasoeratan. . . .			70	55
23	Kakas.	Karor.	42	36	26	23
24	Rembokeng. . . .	Rembokeng. . . .	190	90	250	124
25	Tompasso.	Tompasso.	155	95	155	95
26	»	Toloek.	57	43	61	50

Nummers.	Distrikt.	Plaats.	Schoolkinderen. 1853. Schoolpligtig.	1853. Opkomende.	1854. Schoolpligtig.	1854. Opkomende.
27	Kawankoan. . . .	Kawankoan. . . .	187	100	200	130
28	»	Kajoewi.	54	40	37	28
29	»	Tendegesan. . . .	67	46	60	45
30	Tombassian. . . .	Tombasian atas. . .	150	90	149	80
31	Passang en Ratahan.	Passang en Ratahan.	205	85	170	85
32	Passang..	Tatengesan. . . .	125	70	113	90
33	Tonsea.	Treman.	142	61	129	72
34	»	Kassar.	85	98	116	74
35	»	Toemaloentoeng. . .	101	58	112	43
36	»	Sawangan.	85	47	94	67
37	»	Soekoer.	61	37	61	36
38	»	Lahiket of Laikit. .	120	44	86	38
39	»	Talawaan.	119	37	119	45
40	»	Tateloe.	82	27	65	21
41	»	Lilang.	50	30	45	26
42	Likoepang.	Pasalatan.	48	35	?	?
43	Tomohon.	Tomohon.	333	122	313	192
44	»	Tataäran.	97	68	127	113
45	Saronsong. . . .	Saronsong. . . .	128	46	128	63
46	»	Tondango.	37	27	48	39
47	»	Lahendong. . . .	53	36	90	82
48	»	Remboenan. . . .	44	24	47	34
49	»	Pinares.	42	18	50	39
50	Kakaskassang. . .	Kakaskassang.. . .	105	59	139	114
51	Manado.	Sindoelang. . . .	42	25	34	26
52	Tetewoengan. . . .	Negri baroe. . . .	58	38	63	28
53	»	Tonkejna.	80	25	72	24
54	Tombariri.	Lemo.	100	60	72	46
55	»	Lola.	126	63	125	91
56	»	Taratara.	144	76	97	55
57	»	Woloan of Doloan. .	95	50	120	76
58	»	Ranowanko. . . .	111	80	100	55
59	Kawankoan. . . .	Koemeloemboeai. . .	125	70	130	76
60	»	Wakan.	80	35	44	32
61	»	Tawasan.	73	55	57	40
62	»	Karimbow.	48	30	55	50
63	»	Liwasen. . . ; .	76	31	74	52
64	»	Saoet.	44	60	42	25
65	»	Kanejan.	63	61	60	48
66	»	Roring of Koreng. .	67	34	59	50
67	»	Saronsong.	47	34	45	41
68	»	Woewoek.	128	97	100	70
69	»	Pinamorongan. . .	75	57	60	50
70	»	Pasalatan.	79	35	53	35
71	Tompasso.	Pontak.	69	15	63	27

Nummers.	Distrikt.	Plaats.	Schoolkinderen. 1853. School-pligtig.	1853. Opko-mende.	1854. School-pligtig.	1854. Opko-mende.
72	Tompasso.	Motoling.	56	35	51	28
73	»	Pokin of Tokin. . .	70	30	54	15
74	»	Mapolo.	65	31	54	15
75	Sonder. . . . . :	Sonder.	250	23	212	166
76	»	Lejlem.	90	72	69	66
77	»	Tintjep.	64	50	72	54
78	»	Kiawa lama. . . .	68	22	95	57
79	»	Toempaän.	65	48	91	55
80	»	Kapoja.	90	30	60	50
81	Tombassian. . . .	Pondang..	120	81	100	54
82	»	Riteh.	130	100	120	75
83	Romohon.	Romoton atas. . . .	119	83	122	80
84	»	Romohon bawa. . .	259	96	177	80
85	Tonsawang. . . .	Tombatoe.	148	70	120	52
86	»	Moendoeng.	75	36	64	38
87	Tonsea.	Lansot.			20	0
88	Tompasso.	Wanga.			42	22

In 1854 is het getal der negorijscholen met 1 en dat der zendelingscholen met 5 vermeerderd. Alle drie soorten van scholen ten getale van 124 staan onder de leiding van de zendelingen.

Hoogte boven de zeevlakte van eenige bergtoppen en negorijen in de Minahassa.

Bergen.	Hoogte (1) in nederlandsche ellen volgens			
	Reinwardt.	Forsten.	S. H. en G. A. De Lange.	
Klabat.	1925	2021	—	—
Soedara.	—	1338*	—	—
Batoe angoes. . . .	—	699*	—	—
Tampat itam. . . .	—	338*	—	—
Talankow.	—	—	992*	—
Lokon.	1586	1522	1598*	1573
Sapoetan.	1749	1760*	1818*	1694
Kawin.	—	—	1049*	—
Massarang.	—	—	1265*	1202
Mahawoet.	1318*	1274*	—	—
Tompoesso.	—	—	—	1173*
Kawatak.	—	—	1209*	—
Sempo.	1490*	1495*	826*	—
Manado toewa. . . .	—	—	—	—
Negorijen.				
Maoembi.	—	—	—	55*
Paniki.	—	—	—	60*
Mapangit.	—	—	—	124*
Loempias.	—	—	—	202*
Ajer madidi. . . .	—	—	—	212*
Kakaskassang. . . .	813*	—	—	—
Tomohon.	758	741	780*	750
Saronsong.	—	—	775*	739
Sonder.	—	661	—	526*
Kawangkoan. . . .	—	716	—	695*
Tompasso.	—	751	—	710*
Langowan.	—	—	—	718*
Kakas.	—	—	693*	670
Rembokeng.	—	—	—	673
Toelian.	658	678	—	670
Eris.	—	—	692*	674
Ratahan.	—	—	—	335*
Tombatoe.	—	393	—	392*
Moenteh.	—	—	—	312*
Koemeloemboeai. . .	—	—	—	471*

(1) De hoogte-opgaven volgens Reinwardt, Forsten en die in de laatste kolom van de gebroeders De Lange zijn opgemaakt naar barometer-metingen. Die in de 3de kolom zijn bepaald door geodesische meting. De getallen met een * gemerkt heeft de heer Melvill van Carnbee aangenomen voor zijne Kaart van de Minahassa.

In de residentie Manado zijn twee soorten van regtbanken aanwezig. De volgende aanteekeningen desbetrekkelijk ontleen ik aan eene officiële opgave.

De regtbanken zijn:

1o. Een Land- of Minahassa-raad.

2o. Rijksraden.

De Land- of Minahassa-raad wordt voorgezeten door den resident en is overigens zamengesteld uit drie europesche leden en zoovele distriktshoofden als tegenwoordig zijn. De sekretaris vervult het ambt van griffier. Het openbaar ministerie wordt waargenomen door een' djaksa onder genot eener toelage van *f* 50 's maands. De bevoegdheid van deze regtbank is aangewezen bij de Nederlandsch-indische Staatsbladen van 1824 No. 28a en 1828 No. 67. De wijze van procederen geschiedt overeenkomstig het reglement van 1825 (Staatsblad No. 39) in verband met de nieuwe wet.

De Rijksraden worden eveneens voorgezeten door den resident, te Gorontalo door den adsistent resident, en zijn overigens zamengesteld uit de radja's en rijksgrooten der betrokkene landen. Het openbaar ministerie bij deze rijksraden wordt uitgeoefend, te Gorontalo door een djaksa onder genot eener toelage van *f* 30 s' maands, en voor de landen op de noordkust, alsmede voor de Sangir-eilanden door den djaksa bij den Land- of Minahassa-raad te Manado. De bevoegdheid dezer regtbanken is omschreven bij Staatsblad 1828 No. 67 en bij de kontrakten met de betrokkene landschappen. In de wijze van procederen wordt zooveel mogelijk gevolgd het reglement van 1825 (Staatsblad No. 39) in verband tot de nieuwe wet. Voor de rijksraden staan te regt alle inlanders van de landschappen, waarover geen onmiddellijk gouvernements beheer gevoerd wordt.

Tot hulp in de uitoefening der politie zijn beschikbaar te Manado zes en te Gorontalo twee politiedienaren.

De Chinezen ter hoofdplaatse staan onder twee hoofden met de titels van kapitein en luitenant.

De mohammedaansche ingezetenen te Manado, Kema en Be-

lang staan onder het toezigt van kampongshoofden.

Over de Boeginezen te Gorontalo is een hoofd gesteld met den titel van kapitein.

In de uitoefening der politie wordt gevolgd het reglement voor den magistraat te Amboina (Staatsblad 1825 No. 39).

Terwijl de bevolking de zegeningen geniet van welvaart en beschaving, is de Minahassa allengs geworden eene bron van inkomsten voor den staat. Vroeger een zoogenaamde lastpost, heeft de residentie Manado sedert jaren reeds bijgedragen tot het batig saldo van Nederlandsch Indië en die overwinst der residentie is alleen verkregen door de Minahassa, voornamelijk door de kultuur der koffij en de invoering der hassil. In het jaar 1854 beliepen de inkomsten der Minahassa alleen, behalve de waarde der 23000 pikols koffij (1), welke het gouvernement slechts ongeveer *f* 23000 kostten, *f* 83,915 aan hoofdelijke belasting (hassil), *f* 15,951 aan verpachte middelen (hoofdgeld der Chinezen, verkoop van arak, rum en tjoe, pacht der bazaars en warongs, der po- en topho-spelen, der pandjeshuizen en van den verkoop van amfioen), en *f* 5,290 aan belastingen van verschillenden aard (zegelregt, jaar- en reispassen, kollaterale sukcessie, slavenbelasting, venduregten, posterijen, paarden en rijtuigen; regten van overschrijving van vaste goederen en boeten en konfiskatiën), behalve nog verschillende andere posten, zooals aanzuivering van den achterstand op de vroegere verpligte rijstlevering (12450 gantangs), inkomsten van de lijnbaan te Amoerang (*f* 15,500), aanzuivering van den achterstand op de verpligte vroegere goudlevering van het distrikt Ponosakan (154

---

(1) Vertegenwoordigende eene waarde van ongeveer 7 tonnen gouds. Het koffijprodukt van 1855 heeft volgens dezer dagen bekomene mededeelingen meer dan 25000 pikols bedragen, vertegenwoordigende thans eene waarde van 7 tot 8 tonnen gouds.

realen) enz. Alle deze sommen en waarden overtreffen aanmerkelijk de gezamenlijke kosten van administratie en militaire bezetting der geheele residentie. De inkomsten van de buiten de Minahassa gelegene gewesten der residentie zijn tegenover die der Minahassa van weinig belang. In de Gorontalosche landschappen bragt de amfioenpacht op ƒ 2880. De radja's dier landschappen hebben zich in 1849, zoo als hiervoren reeds is gezegd, verbonden tot de opbrengst van een kontingent, berekend tegen ƒ 5 per huisgezin, en zulks ter vervanging van de tot dien tijd toe verpligte goudlevering. Alle die landschappen, t. w. Gorontalo, Limbotto, Bone, Bolango, Attingola en Boealemon, blijven zeer achterlijk in de betaling van dat kontingent en hunne achterstand beliep in 1854 eene som van nagenoeg ƒ 25000. Niet beter is het gesteld met de landschappen op de noordkust van Celebes. In de rijkjes Kaijdipang en Bolang itam, waar de verpligte goudlevering reeds door een kontingent van ƒ 5 per huisgezin vervangen is, wordt dat kontingent slechts gedeeltelijk aangezuiverd en in de rijkjes Bolang mogondo, Bolang banka, Bintauna, Bwool en Tolitoli, waar de verpligte goudlevering nog bestaat, betaalt men niet veel meer dan niets, zoodat in 1854 de achterstand reeds meer dan 13000 realen beliep.

In 1849 bedroeg het totaal der kosten van civiel en militair beheer der residentie ƒ 335,915 tegen een totaal van inkomsten van ƒ 330,489 plus de waarde van 8338 pikols koffij. In 1850 stegen de uitgaven tot ƒ 443,573, waartegen ontvangen werden ƒ 398,950 plus 13288 pikols koffij. In 1851 was de balans als volgt: uitgaven ƒ 357,935; inkomsten ƒ 393,291 plus 13818 pikols koffij. Voorts in 1852: uitgaven ƒ 249,039; inkomsten ƒ 256,677 plus 7775 pikols koffij.

HOOFDSTUK IX.

BESCHOUWING VAN DE GORONTALOSCHE EN OVERIGE TOT DE RESIDENTIE MANADO BEHOORENDE LANDSCHAPPEN.

Rijkjes der residentie Manado buiten de Minahassa. — Rijkjes aan de noordkust. — Gorontalosche landschappen. — Moeton, Lemboenen, Sogenti, Taäda, Kasimber, Amphibaboe. — Parigi, Posso. — Todjo, Ampanan, Togian-eilanden. — Sangir- en Talaut-eilanden. — Bevolking der rijkjes buiten de Minahassa. — Toestand der Gorontalosche landschappen. — Veestapel, landbouw en handel aldaar. — Bolang mogondo. — Goudlevering. — Goudontginning. — Het christendom buiten de Minahassa. — Wenschelijkheid der uitbreiding van ons gezag. — Bwool. — Het gezag van Boni in verval.

Zooals ik in het tweede hoofdstuk reeds heb gezegd, kan men de gewesten, welke, behalve de Minahassa, tot de residentie Manado behooren tot drie groepen brengen, t. w.

1. De afdeeling Gorontalo, waartoe behooren de Gorontalosche landschappen, alsmede de rijkjes, aan de bogt van Tomini gelegen, met uitzondering van Loeinan, Saloewan, Pattipatti en Boealemon.

2. De rijkjes aan de noordkust van Celebes ten westen van de Minahassa.

3. De Sangir- en Talaut-eilanden.

De verhouding dier gewesten tot het gouvernement heb ik ter zelfder plaatse in algemeene trekken reeds aangestipt. Ons gezag, te Gorontalo nog vertegenwoordigd door een' adsistent

resident, is in de overige gewesten nog aanmerkelijk voor betere vestiging en uitbreiding vatbaar. Die gewesten staan alle onder eigene radja's en vormen alzoo afzonderlijke rijkjes, welker schaarsche bevolking bijkans overal in armoedigen toestand verkeert en gedrukt wordt door de willekeur van hare vorsten. Deze vorsten hebben kontrakten met het gouvernement aangegaan en indien de opvolging dier kontrakten, wat de meesten betreft, veel te wenschen overlaat, is zulks meer toe te schrijven aan onvermogen dan aan onwil. Daar is nog een ruim veld open voor de weldadige bemoeijingen van het gouvernement, bemoeijingen welke echter, althans voor de rijkjes op den vasten wal van Celebes, in de eerste tijden met eenige magtsontwikkeling moeten gepaard gaan, zullen zij aan de bedoeling beantwoorden. Magteloos als overigens die vorsten zijn en gering het zielental, waarover zij heerschen, moet het eener krachtige hand, gesteund door de noodige middelen, welke echter niet groot behoeven te zijn, niet moeijelijk vallen, die rijkjes binnen een' betrekkelijk korten tijd in een' veel beteren toestand te brengen en onder een geregeld bestuur.

De rijkjes langs de noordkust liggen, van het oosten naar het westen gerekend, naast elkander als volgt: Bolang mogondo, Bolang banka, Bintaoena, Bolang itam, Kaijdipang, Bwool en Tolitoli of Tontoli. De Gorontalosche landschappen springen slechts aan de noordkust uit, om de baai van Kwandang, en scheiden de rijkjes Kaijdipang en Bwool van elkander.

Volgens de officiële opgaven over het jaar 1852 waren de rijkjes der noordkust bevolkt als volgt:

Bolang mogondo	25000	zielen.
Bolang banka	450	〃
Bintaoena	880	〃
Bolang itam	2750	〃
Kaijdipang	2200	〃
Bwool	7550	〃
Tolitoli of Tontoli	560	〃
Te zamen	39390	〃

Bolang mogondo is van deze rijkjes verreweg het meest bevolkt en het cijfer van 25000 schijnt veel te laag gesteld te zijn. Tijdens een verblijf van den heer G. A. De Lange te Kottaboena, aan de oostkust van Bolang mogondo, in 1852, teekende hij de namen op van een 28tal negorijen van dit rijkje, welke toen te zamen eene bevolking hadden van minstens 3615 huisgezinnen, wat, het huisgezin op 5 zielen berekend, eene bevolking zou geven van 18075 zielen. Het rijkje moet echter meer dan het dubbele aantal negorijen bevatten, welke het cijfer der bevolking, indien die negorijen gemiddeld even sterk bevolkt zijn, tot meer dan 36000 zouden doen stijgen. Indien men dit laatste cijfer aanneemt als der juistheid te naderen, kan men het totale cijfer der bevolking van de rijkjes der Noordkust op ruim 50000 stellen.

Bij Valentijn vindt men eene schatting van de sterkte der bevolking van de rijkjes der noordkust op het einde der 17e eeuw. Die rijkjes noemde hij Boelan, Boelan itam, Dauw, Bwool, Attingola en Tontoli en werden toen gerekend gezamenlijk eene bevolking te bezitten van slechts 1395 weerbare mannen of 4228 zielen.

De Gorontalosche landschappen, dat is, de rijkjes Gorontalo, Limbotto, Boni, Bintauna en Soewawa, Bolango, Attingola en Boealemo, liggen alle nabij elkander, beslaan het centrale gedeelte van het noordelijke schiereiland en hebben gezamenlijk ongeveer de uitgestrektheid van de Minahassa. Na de Minahassa is het nederlandsche gezag in deze rijkjes het best gevestigd. Hunne bevolking is over 1852 opgegeven als volgt:

Gorontalo	28700	zielen.
Limbotto	5954	〃
Bone, Bintauna en Soewawa.	1733	〃
Bolango	759	〃
Attingola	299	〃
Boealemo	1243	〃
Te zamen	38688	〃 (1).

(1) Volgens een verslag van den gezaghebber van Gorontalo Scherius (thans resident van Probolinggo), zouden de Gorontalosche landschappen in

Onder het cijfer der bevolking van Gorontalo zijn begrepen 325 inlandsche burgers, 750 Boeginezen en 3683 boedak di moeka of erfslaven. In de rijkjes Limbotto, Boni, Bintauna en Soewawa en Bolango zijn ook nog 1200 erfslaven, zoodat nog $\frac{1}{7}$ tot $\frac{1}{8}$ der bevolking van de Gorontalosche landschappen uit slaven bestaat. Elke slaaf geldt gemiddeld ruim *f* 76. De vrije lieden der mindere klasse worden balla's genaamd. Zij waren in 1852 in de gezamenlijke rijkjes 32730 zielen sterk. De talrijke hoofden der bevolking, welke tot den zoogenaamden adel behooren, zijn in de bovenstaande opgave niet begrepen. Met hunne familiën zullen zij het globale cijfer der bevolking nog aanmerkelijk verhoogen, doch ik vind hun aantal nergens opgegeven, evenmin als dat der Europeanen en afstammelingen van Europeanen.

Onder Gorontalo behooren nog de rijkjes Moeton (gelegen aan het noordwesten en westen) en Parigi (gelegen aan het westen en zuidwesten der Tominibogt), alsmede het rijkje Todjo (aan het zuiden der bogt van Tomini) en de nabijgelegene Togian-eilanden. Omtrent de sterkte der bevolking van Todjo, verkeert men nog in volstrekte onzekerheid, terwijl men die van Parigi en Moeton op ongeveer 22000 zielen stelt, welk cijfer echter slechts op gissing berust en zeker veel te gering gesteld is. De Togian-eilanden hebben eene bevolking van 700 tot 800 zielen. Het zal niet overdreven zijn, wanneer men aanneemt, dat het geheel der bevolking van de afdeeling Gorontalo uit ruim 80,000 zielen bestaat.

De Sangir- en Talaut-eilanden zijn betrekkelijk veel sterker bevolkt. Zij bestaan uit eene groep van talrijke, gedeeltelijk vulkanische, eilanden, welke tot zes rijkjes behooren, die elk onder een' radja staan, t. w. Taboekan, Manganitoe, Taroena en Kandhar, alle gelegen op het eiland Sangir,-en Tagoelanda en Tsiauw, uitmakende de eilanden, welke dezelfde namen dragen. Het cijfer der bevolking zou er in 1852 ruim 66000 bedragen hebben, te weten:

1840 bevolkt geweest zijn, als volgt: Gorontalo 20000 zielen, Limbotto 8000, Bone 2000, Bolango 800, Attingola 400, Boealemo 500, te zamen 31700 zielen, zoodat het totaal der bevolking dier landschappen in 12 jaren tijds met ongeveer 7000 zielen zou vermeerderd zijn.

Taboekan	31400	zielen.
Manganitoe	6000	〃
Taroena	5000	〃
Kandhar	800	〃
Tsiauw	16650	〃
Tagoelanda	6550	〃
Te zamen	66400	〃

Van dit cijfer zouden alzoo niet minder dan 43200 zielen op het eiland Groot Sangir zelf komen. Het rijkje Taboekan beslaat de oostkust, terwijl de rijkjes Manganitoe, Taroena en Kandhar aan de westkust van het eiland zijn gelegen. Een gedeelte van de westkust van Sangir, Tamako, behoort onder den radja van Tsiauw, zoodat het cijfer van 43200 nog niet eens het geheel der bevolking van Groot Sangir zou uitdrukken. Ik vermoed echter, dat de bevolking der Talaut-eilanden, welke onder de Sangir-eilanden staan, onder de cijfers der 6 genoemde rijkjes begrepen is, daar ik ze nergens afzonderlijk vermeld zie.

De bevolking der Sangir-eilanden (1) bestaat grootendeels uit christenen en is zeer verlangende om onder een meer dadelijk beheer van ons gouvernement te komen. Zij is zeer gehecht aan ons gouvernement en zou gaarne de kosten betalen, welke de vestiging van onze ambtenaren aldaar zou veroorzaken. Zoodanige vestiging zou zeer heilzaam kunnen werken voor de bevolking en een einde maken aan de steeds aanhoudende verdeeldheden en twisten in den boezem der rijkjes zelve, welke de ontwikkeling van nijverheid en voorspoed tegenhouden. Zendelingen zouden daar ook zeer nuttig werkzaam kunnen zijn. Naar hetgeen mij uit mondelinge mededeelingen en echte bescheiden van de bevolking der Sangir-eilanden bekend geworden is, schijnt het, dat die eilanden, met talent bestuurd, ook spoedig produktief zouden kunnen worden voor het gouvernement.

---

(1) Een belangrijk artikel over de Sangir-eilanden is te vinden in het Indisch Magazijn, 1844. Dit artikel heeft echter betrekking tot 1825. In de sedert verloopene 30 jaren zal waarschijnlijk veel veranderd zijn.

Het geheel der bevolking van de residentie Manado volgens de bovenstaande mededeelingen zamentrekkende, erlangt men volgende ronde cijfers.

De Minahassa	92,000	zielen
Afdeeling Gorontalo . . .	80,000	〃
Rijkjes der Noordkust . .	50,000	〃
Sangir-eilanden	66,000	〃
Globaal totaal	288,000	〃

Dit cijfer overtreft met meer dan 130000 dat, hetwelk in het tweede deel van den Moniteur des Indes door den heer P. Baron Melvill van Carnbee is opgegeven als het geheel der bevolking van de residentie Manado voorstellende. Laatstbedoeld cijfer (156000) is zamengesteld uit opgaven over de jaren 1844, 1840 en 1825, welke opgaven echter, zelfs de Minahassa niet uitgezonderd, stellig ook voor den tijd, waartoe zij behooren, de cijfers veel te gering hebben voorgesteld. In 1784 schatte Radermacher de geheele bevolking van het noordelijke schiereiland van Celebes, met inbegrip van Palos, op ruim 55000 zielen.

De landstreek, gelegen tusschen Gorontalo en Parigi, beslaande het zuidwestelijke gedeelte van het noorder-schiereiland, Moeton in ruimeren zin, bevat nog vele overblijfselen van een' vroeger talrijken stam van alfoeren. De meesten dier alfoeren, welke als zeer onbeschaafd en wreedaardig worden geschetst, bevinden zich nu nog in het gebergte van Amphibaboe en Sogenti. Elders treft men er slechts enkelen van aan, die zich hier en daar verspreid, zonder vaste woonplaatsen ophouden. Het is zeer waarschijnlijk, dat de Makassaren, doch vooral de Mandharezen, uitgelokt door het goud, hetwelk het land oplevert, reeds lang vóór de komst der Nederlanders in den Archipel, zich hier vestigden. In deze vestiging en de daarmede vermoedelijk gepaard gegaan hebbende oorlogen, alsmede in den slavenhandel, welke daarvan het gevolg was, mag de voorname oorzaak gezocht worden der ontvolking, eene oorzaak, welke misschien reeds bestond tijdens de vroegere overheersching der

Ternatanen, die, vóór de Makassaren, het noordelijke schiereiland van Celebes aan zich onderworpen hadden. Bij den val van het Makassaarsche rijk, werd dat schiereiland, met uitzondering van een gedeelte, hetwelk de Kompagnie aan zich behield, wel weder aan Ternate teruggeven, doch de magt van dit rijk was destijds reeds te zeer gezonken, dan dat het zijn gezag zou hebben kunnen handhaven in deze afgelegene gewesten. De Mandharezen gingen intusschen voort zich te nestelen en hunnen invloed uit te breiden. De Kompagnie, die wel eenige posten bezette, doch welker gezag niet groot genoeg was om de Mandharezen te weren, ging hen daarin niet tegen en de Mandharezen, met de inheemsche bevolking langzamerhand vermengd, deden zich voor als heeren van het land en traden zelfs als radja's met de Kompagnie in verbond.

De hoofdzetel van het mandharesche bestuur in de landstreek tusschen Gorontalo en Parigi was in vroegere eeuwen gevestigd in de thans nog bestaande negorij Tomini. Dat bestuur zou voorheen in één of twee personen zijn vereenigd geweest, maar door onderlinge twisten en oorlogen en ten gevolge der aanranding van nieuw aangekomene mandharesche prinsen verbrokkeld tusschen onderscheidene personen, die zich als gezagvoerders opwierpen of van de vroegere bestuurders afstamden.

Zoo was ongeveer de stand van zaken, toen in 1831 met den radja van Moeton eene overeenkomst werd getroffen tot het leveren van goud tegen geringen prijs, welke overeenkomst in 1850 is vervangen door een kontrakt, enkel staatkundige ondergeschiktheid beoogende.

Het landschap Moeton (in engeren zin) beslaat slechts een gedeelte van de landstreek tusschen Gorontalo en Parigi en bepaalt zich tot Moeton, Tomini, Mobadjolo, Tinombo en Sidowang, en zelfs bevindt zich nog tusschen Moeton en Tomini, te Lemboenan, gelegen aan een meer, waaruit een breede stroom zeewaarts vloeit, eene vestiging van Boeginezen, die zich achten niet onder Moeton te behooren.

Het bestuur van Moeton is in handen van een radja (men-

gaoe), een djoegoegoe, twee marsaoli's en een' kapitein laoet. Nu en dan bragt het schatten op aan Mandhar, doch met veel tegenzin en slechts uit vrees. Thans heeft dat opgehouden. De bevolking van de negorij bestaat uit ongeveer 400 zielen, de adel, de vrije onderdanen en de slaven van den radja bijeengerekend. De negorij werd eenige jaren geleden door de Tabellorezen vernield, doch is sedert weder geheel opgebouwd.

Te Sogenti en Lipaijo, welke plaatsen zich aan het bestuur van Moeton onttrokken hebben, regeert een aan den radja van Moeton verwante mandharesche prins. Zoo ook staan de landstreken Taäda, Kasimber (waaronder Toeboeloe, Labalanga en Dongoeloe behooren) en Amphibaboe (met de plaatsen Tomoliengnge en Taboera) onder mandharesche hoofden, welker gezag echter uiterst gering schijnt te zijn.

De rijkjes langs het zuiden der bogt van Tomini hebben vroeger, even als de bovengenoemde, onder het gezag gestaan van den sulthan van Ternate en thans heeft dat gezag zelfs nog niet geheel opgehouden, wat betreft de landschappen Boealemon en Pattipatti, welke aan het zuidoostelijke gedeelte der bogt van Tomini zijn gelegen. Parigi, Todjo en de Togian-eilanden erkenden daarentegen nog kortelings de souvereiniteit van Boni, ofschoon zij niet gehouden waren schatting aan Boni op te brengen, althans het niet deden. De aanspraken van Boni zijn onaannemelijk en bestaan ook meer in naam. De zucht van Boni om zich regten aan te matigen over gewesten, op welke het niet de geringste aanspraak heeft, is in vroegere tijden te weinig tegengegaan. Sedert eenige jaren zijn de eischen van Boni echter aanmerkelijk lager gestemd en zullen spoedig geheel ophouden, wanneer eene krachtige staatkunde blijft toonen, dat die eischen niet gedoogd worden. De boeginesche handelaren, welke in de bogt van Tomini de hoofdrol spelen, en door hunne veerkracht en meerdere beschaving de meeste vorstjes van zich afhankelijk hebben gemaakt, onderhouden in hun eigen voordeel bij hen het denkbeeld der ondergeschiktheid aan Boni en nu en dan ontzien

sommige Boeginezen zich niet, om namens hunnen vorst belastingen te heffen, zonder dat zij daartoe een' schijn van volmagt bezitten.

De vorsten van Parigi en Todjo en de hoofden der Togian-eilanden, zich beroepende op hunne verhouding tot Boni, betoonden zich dan ook nog weinige jaren geleden weinig genegen om kontrakten met het gouvernement aan te gaan. De zeldzaamheid van het verschijnen onzer vlag in deze wateren, bevorderde geenszins het ontzag voor onze magt. De vorsten beweerden zich niet te herinneren in staatkundige ondergeschiktheid tot ons te staan en kwamen sedert lang niet meer te Gorontalo of Manado, om hunne hulde aan den vertegenwoordiger van het gouvernement aldaar te bewijzen.

In 1850 bezocht de kapitein ter zee Van der Hart deze gewesten met de Argo en Bromo. Toen er sprake was van het aangaan van kontrakten, beriep men zich op de oppermagt van Boni, welke het aangaan van overeenkomsten met het gouvernement niet toeliet. Daar de vorsten zich echter weinig of niet om Boni bekreunden, en Boni inderdaad geen regt op Parigi en Todjo had, kon men het beroep op die oppermagt gerustelijk beschouwen als uitvlugten, en men slaagde er in, om een kontrakt te sluiten, ten oogmerk hebbende de erkenning van staatkundige ondergeschiktheid.

Zoodra men eene meer gevestigde overtuiging zal bezitten van de magt van ons gouvernement, zal ons gezag in alle de genoemde rijkjes, meer dan thans nog het geval is, geëerbiedigd worden. Dikwerf herhaalde bezoeken van onze oorlogschepen van de bogt van Tomini zouden die rijkjes weldra in eene gewenschte verhouding tot ons brengen en bovendien nog eene weldaad zijn, door den schrik, dien zij zouden brengen onder de zeeroovers, welke voortdurend de wateren en kusten der bogt onveilig maken.

Een later bezoek van Parigi door den resident van Manado, met het stoomschip Etna, in Mei 1854, heeft reeds eene gunstige uitwerking gehad en ook bijgedragen tot eenige meerdere kennis van dit landschap.

Parigi strekt zich uit van Amphibaboe tot aan de rivier

Doelagoe en schijnt eene talrijke en welvarende bevolking te hebben. Het staat onder het bestuur van hoofden, die de titels dragen van magaoe (radja), djoegoegoe, madiki matoea, madiki malolo, kapitein laoet, majoor, hoekom en glarang, de verhouding tusschen welke rangen, behalve dien van radja, niet juist bepaald is. Het gezag der hoofden van Parigi schijnt niet groot te zijn. Volksvergaderingen beslissen over aanhangige belangrijke aangelegenheden. De voornaamste negorijen van Parigi zijn Parigi-di-bawa, Parigi-di-atas, Pelawa, Doelagoe, Tololi, Toboli, Kaijbokko en Tobinankali. Behalve de beide negorijen Parigi zijn Pelawa en Doelagoe de meest bevolkte. Het bestuur van Parigi heeft zich bij het laatst bedoeld bezoek genegen betoond, om het gouvernement behulpzaam te zijn in den opbouw eener versterking, indien het er zich, even als in vroegere tijden, weder wilde vestigen. Parigi wordt beschouwd als de voorname stapelplaats van den levendigen handel, welke over Palos en door tusschenkomst der Boeginezen, tusschen de landen der Tominibogt en Singapore gedreven wordt, en zeker zou deze plaats of Palos het geschikste punt zijn ter plaatsing van een' ambtenaar over onze bezittingen van Midden-Celebes en de landen aan het zuiden der bogt van Tomini.

Oostelijk van Parigi ligt de landstreek Posso, dus genaamd naar de voornaamste rivier, welke het land doorstroomt.

Van de monding der rivier Posso opgaande, komt men na twee dagreizen aan een meer, Tolagi, waaruit de rivier ontspringt. Aan dit meer liggen, op drie tot vier uren afstands van elkander, drie groote negorijen, bewoond door alfoeren, die zich awrang tolagi noemen. De namen dezer negorijen zijn Tapadodong, Tapada en Toeapa. De bewoners drijven handel met de Boeginezen, welken zij in ruil voor het hun benoodigde aanbieden gewerkt en ongewerkt goud, klewangs en pedakken van pamor, gekleurde salawako's met bokkenhaar ingelegd, enz.

In 1854, tijdens de reis van den tegenwoordigen resident van Manado in de bogt van Tomini, werden ook eenige nadere bijzonderheden omtrent Todjo en de Togian-eilanden bekend.

Todjo, waaraan de geheele landstreek tot Tandjong Api en zelfs de Togian-eilanden in naam onderworpen zijn, staat onder het bestuur van een opperhoofd, dat den titel van kaboesena voert. Todjo achtte zich nog kort geleden aan Boni ondergeschikt en schatpligtig, doch had niettemin sedert vele jaren geene schatting meer opgebragt. Men herinnerde er zich echter, dat men in vroegere jaren onderworpen was geweest aan den radja van Limbotto, een der Gorontalosche landschappen. Het land in de omstreken van Todjo moet zeer schoon en vruchtbaar zijn. De bevolking woont in het algemeen verspreid, is zeer onafhankelijk gezind en veeltijds in oorlog met naburige stammen. De kaboesena houdt gewoonlijk zijn verblijf in de negorij Kompah, in het gebergte op een uur afstands van het strand gelegen. Aan het strand, nabij de monding eener snelstroomende rivier, zijn eenige Boeginezen gevestigd, die onder het opzigt staan van het boeginesche hoofd op het eiland Togian. Ook elders langs de kust, op voor den ruilhandel geschikt gelegene punten, zijn boeginesche vestigingen.

In het landschap Ampanan, dat aan Todjo grenst en in naam ondergeschikt is, ligt de handelplaats Bonka. De Boeginezen hebben hier, op een uur afstands van de kust, een gepallisadeerd etablissement, alwaar de alfoeren hunne voortbrengselen ruilen tegen de goederen, aangevoerd door de handelaren, die zich aan de monding der rivier in praauwen en kleine hutten ophouden.

De inheemsche bevolking der Togian-eilanden is schatpligtig aan Todjo. De schatting bestaat s'jaars in 40 fardoes sago, welke op Togian in groote hoeveelheid verkregen wordt. Het hoofd der inheemsche bevolking voert den titel van olongia, welke waardigheid thans door eene vrouw vervuld wordt. De verkiezing tot olongia geschiedt door het volk. Overigens is het inlandsche bestuur zamengesteld uit twee djoegoegoe's, twee marsaoli's, een' tolomato en een' kimalaha.

De bevolking der Togian-eilanden bestaat uit meer dan 700 zielen, waaronder ongeveer 150 Boeginezen, 400 Togianners en 200 Saloewanezen. De Boeginezen voeren er den boventoon. De Boeginezen, die regtstreeks van Boni of van elders komen en vroeger meestal Gorontalo aandeden, begeven zich thans bij

voorkeur naar Togian. Zij vinden daar eene uitmuntende haven voor hunne praauwen, beschermd door een' doolhof van riffen, en bevinden er zich in het middenpunt van hun handelsterrein. Op het groote eiland Togian zijn zij gevestigd in de negorij Balabatang, die met eenen 6 voeten dikken muur van klipsteen en klei versterkt is tegen de aanvallen der zeeroovers. Zij staan onder een hoofd met den titel van kapitein en erkennen een zeker oppergezag van den kapitein der Boeginezen te Gorontalo.

In 1854 zijn de rijkjes Loeinan, Saloewan, Pattipatti en Boealemon, zich uitstrekkende van Tandjong api (op de lengte van het eiland Togian) tot aan Kaap Taliabo, van de residentie Manado afgescheiden en tot het gebied der residentie Ternate gebragt en wel tot het rijkje Banggaai.

De Gorontalosche landschappen verkeeren in een' weinig gunstigen toestand. De bevolking is er voor een groot gedeelte mohammedaansch. In het rijkje van Gorontalo alleen zijn meer dan 200 mohammedaansche priesters, die echter meestal niet niet kunnen lezen en schrijven. De bevolking schijnt weinig gehecht te zijn aan den islam. Het bestuur is er nog gedeeltelijk tweehoofdig, bestaande uit gouvernements-radja's en negorij-radjas. Daardoor ontstaan twee soorten van adel, welke aan den eenen of anderen radja gehecht zijn, en hen bij hunne onderlinge oneenigheden in het bestuur bijstaan, om beide magteloos te maken en eene voortdurende bron van verwikkelingen te doen ontstaan, welke alle goede zaken tegenhouden. Het schijnt dat men dit stelsel van tweehoofdig bestuur langzaam aan zal afschaffen, wat ook in het belang der bevolking noodig is. Men heeft getracht verbetering in den toestand der gedrukte bevolking te brengen en ten dien einde de vroegere verpligte goudlevering, welke de bevolking bovenmatig kwelde ten voordeele van de hoofden, zonder dat de overeengekomene hoeveelheid goud (tegen *f* 16 koper het ons) aan het gouvernement werd geleverd, in 1849 doen vervangen door eene hoofdelijke belasting van *f* 5 s'jaars per huisgezin, even als in de Minahassa. Zoolang echter

de bevolking blijft onder het dadelijke beheer harer vorsten en onder den druk van haren adel, is geene groote verbetering in haar lot te voorzien. De hoofden, dom, vadzig en trotsch, leven van de opbrengst van den arbeid van de minderen, zoowel vrijen als slaven. Zij leenen de veelsoortigste zaken van de minderen om ze nimmer terug te geven. Regt daarvoor is niet te krijgen, omdat de vorsten hetzelfde doen. Eigendomsregt bestaat alzoo niet of wordt althans niet gehandhaafd. Lust tot arbeid kan er alzoo ook niet zijn en de armoede neemt dan ook zoodanig toe, dat, even als tijdens de verpligte goudlevering, talrijke inwoners hun land verlaten, om in Bwool, Kaïjdipang en Bolang itam een beter bestaan te vinden. Zelfs de belasting van *f* 5 s' jaars per huisgezin schijnt er zoo drukkend te zijn, dat er slechts een gering gedeelte van kan worden opgebragt, zelfs in produkten (katoen), waartoe der bevolking vrijheid gelaten is. Over de vijf jaren, gedurende welke deze belasting werkt, is men in alle jaren in elk rijkje zeer achterlijk gebleven in de betaling van het kontingent. De achterstand bedroeg in 1854 reeds voor Gorontalo ruim *f* 70600, voor Limbotto *f* 17600, voor Bone *f* 7300, voor Bolango *f* 700, voor Attingola *f* 200 en voor Boealemo *f* 3700, dat is ongeveer een ton gouds, zonder dat het te denken is, dat die som aangezuiverd zal kunnen worden.

De huizen zijn algemeen slecht gebouwd van houten stijlen en bamboezen wanden en niet minder slecht onderhouden. De meeste hoofden zijn overgegeven aan het gebruik van amfioen. Wel brengt de amfioenpacht naauwelijks *f* 3000 s' jaars op, en bedraagt voor 1855 zelfs slechts *f* 1800, doch de Boeginezen brengen veel opium ter sluiks aan, waarschijnlijk meer dan de door het gouvernement verkochte hoeveelheid.

Van de Gorontalosche landschappen bezit men overigens meer statistische gegevens, dan van eenig ander buiten de Minahassa gelegen gewest der residentie Manado. De cijfers der bevolking heb ik hierboven reeds medegedeeld.

De veestapel was in de Gorontalosche landschappen in 1852 zamengesteld als volgt.

Veestapel in de Gorontalosche landschappen in 1852.

Rijkjes.	Karbouwen.	Runderen.	Schapen.	Geiten.	Paarden.
Gorontalo	2739	23	70	2029	1212
Limbotto............	701	—	—	190	452
Boni, Bintauna en Soewawa	186	—	60	85	185
Bolango.............	113	—	—	58	27
Attingola............	40	—	—	116	15
Boealemo	45	—	—	70	3
	3824	23	130	2548	1894

Het garnizoen te Gorontalo bestaat, zooals reeds hierboven is gezegd, uit een officier en 30 onderofficieren en manschappen. Er zijn fortjes te Gorontalo (fort Nassau), en te Kwandang en Soemalatte, welke laatste plaatsen aan de noordkust zijn gelegen. De schutterij is er 64 man sterk. De schutters zijn personen van verschillenden landaard, meest alle zeer behoeftig en van de vischvangst levende. Zij wonen in eene kampong bijeen en doen s' avonds en s' nachts wachtdiensten.

De landbouw bestaat voornamelijk in het aanplanten van rijst, turksche tarwe, suikerriet en eenige aardvruchten. De katoenteelt schijnt nog al iets voor de toekomst te beloven, doch de koffij- en kakao-kultuur heeft men vruchteloos beproefd. De ploeg is te Gorontalo in gebruik en wordt gewoonlijk met karbouwen bespannen. De karbouwen zijn groot en sterk en gelden, wanneer zij goed zijn, ongeveer *ƒ* 12 koper het stuk. De karbouwen vermenigvuldigen sterk, doordien zij slechts bij feesten nu en dan geslagt en genuttigd worden. Het aantal paarden daarentegen vermindert sterk, zoowel door slechte verzorging als doordien de Boeginezen veel van paardenvleesch houden en er velen doen slagten. De gorontalosche en limbottosche paarden zijn van een veel minder edel ras dan die van Parigi, welke laatste in deze streken eene zekere vermaardheid hebben. Vroeger

werden vele paarden van Gorontalo naar Manado uitgevoerd, doch met het verval van het ras is ook die uitvoer veel verminderd. Hoenders zijn te Gorontalo in overvloed en goedkoop te verkrijgen; eenden en ganzen minder.

De vischvangst wordt zeer belemmerd door de bijkans voortdurende aanwezigheid van zeeroovers in de Gorontalosche wateren. Het zout verkrijgt men op dezelfde wijze als in de Minahassa. De volksvlijt is overigens gering. De vrouwen houden zich nog al bezig met het weven van sarongs, korte broeken en hoofddoeken. Van eene geringe beteekenis is de handel. Sedert de vrijverklaring der havens van Manado en Kema doen de boeginesche handelspraauwen Gorontalo niet meer aan. De zeeroovers doen het overige om den handel te vernietigen. Men wenscht dan ook Gorontalo tot vrijhaven verklaard te zien en de tijd is meer dan gekomen dat maatregelen genomen dienen te worden om de zeeroovers voor goed uit de wateren van Celebes verwijderd te houden.

De in- en uitvoer te Gorontalo bedroeg:

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Jaren.	Invoer.	Uitvoer.
1847	*f* 55,638	*f* 30,173	1851	*f* 14,061	*f* 18,112
1848	39,707	21,577	1852	14,993	3,995
1849	61,487	26,411	1853	9,574	6,521
1850	13,246	11,717	1854	26,245	7,140

Omtrent de rijkjes ter noordkust van Celebes is onze kennis nog van geringe beteekenis. Bolang mogondo is het minst onbelangrijke dier rijkjes. Bwool is als het tweede in rang te beschouwen. In alle rijkjes bestaat meer ontzag voor het gouvernement dan men zou vermoeden, met het oog op de weinige magt en klem, welke daar in de latere tijden ontwikkeld zijn, en dat ontzag is inderdaad ook nog slechts het gevolg van den grooten

invloed, dien de Kompagnie in deze gewesten wist te verkrijgen en te behouden. Wanneer men de krachtige bemoeijingen van Padbruggge op het laatst der 17e eeuw naleest, kan het geene bevreemding wekken, indien de overlevering daarvan bij de volken der noordkust nog niet is verloren gegaan en onwillekeurig wenscht men, dat de Nederlanders der 19e eeuw eene gelijke veerkracht mogen ontwikkelen. Veerkracht toch is op zich zelve reeds eene magt, welke het ontbrekende van genoegzame stoffelijke magt veel kan verhelpen.

Alle de rijkjes der noordkust zijn, even als de Gorontalosche landschappen, rijk aan goud, maar dat goud is ook voor hen geweest eene bron van rampen en eene groote oorzaak van den achterlijken toestand der bevolking. Tot 1826 waren de vorsten gehouden al het goud, dat in hunne rijkjes gevonden werd, aan het gouvernement te leveren tegen den geringen prijs van *f* 16 tot *f* 14 koper het ons. Het bleek echter, dat een groot gedeelte van het verkregen goud den gewonen handelsweg zocht, dat is: aan den meestbiedende verkocht werd. Men kwam toen overeen, dat men slechts eene bepaalde hoeveelheid van het goudprodukt aan het gouvernement zou leveren. Maar men bleef natuurlijk liever het goud tegen den dubbelen prijs aan de Boeginezen verkoopen en de achterstand op de verpligte levering heeft niet opgehouden toe te nemen. Op het laatst van 1854 bedroeg die achterstand voor de rijkjes Bolang mogondo, Bolang banka, Bolang itam, Bintauna, Bwool en Tolitoli reeds 13177 realen. Meer en meer bleek alzoo de wenschelijkheid, ook hier, even als in de Gorontalosche landschappen, de verpligte goudlevering af te schaffen en haar door eene hoofdelijke belasting te doen vervangen van *f* 5 per huisgezin s'jaars, betaalbaar in geld, goud of produkten. Men heeft ook reeds getracht nieuwe kontrakten in dien zin te sluiten, doch tot nog toe zijn slechts met de vorsten van Bolang itam en Kaijdipang zoodanige overeenkomsten aangegaan.

Ofschoon het een feit is, dat de goudgravende bevolking in armoedigen toestand verkeert en in vele mijnen de arbeid naauwelijks beloond wordt, mag men daaruit niet het gevolg trekken,

dat derwaarts gebragte kapitalen geene goede renten zouden geven. Vooreerst verkeert men omtrent den goudrijkdom der gronden nog in groote onzekerheid. Een deskundig onderzoek hieromtrent zou geenszins overbodig zijn. De algemeene verbreiding van het goud in het noordelijke schiereiland, tot in het westelijke gedeelte der Minahassa toe, laat vermoeden, dat er gronden zijn, veel rijker aan goud, dan eenige der tot nog toe bewerkte. Maar zelfs de opbrengst der bestaande mijnen is zeker slechts een gering gedeelte van hetgeen zij zoude kunnen zijn bij eene betere werkwijze, bij eene geregelde administratie en verzorging der arbeiders en bij eene behoorlijke betaling van den arbeid. De afkeer der bevolking van den mijnarbeid, die haar thans slechts zorgen en kommer baart, terwijl de hoofden de voordeelen van de opbrengst genieten, zou dan allengs verminderen of wel geheel ophouden.

De heer P. Baron Melvill van Carnbee heeft zich eenige jaren geleden tot het gouvernement gewend, om eene toelating te erlangen tot het ontginnen der goudgronden in Noord-Celebes met partikuliere middelen. Die toelating is niet verleend geworden. De tijden en de omstandigheden zijn sedert veranderd. Bij voortgaande vestiging van ons gezag zal de tijd waarschijnlijk spoedig aanbreken, waarin de ontginning der goudgronden van Noord-Celebes aan europesche kapitalen zal kunnen worden toevertrouwd.

Beschaving en christendom hebben in vorige tijden in sommige rijkjes langs de noordkust eenige voortschreden gemaakt. Naarmate wij ons gezag echter hebben laten verflaauwen, zijn beide weder achteruitgegaan en bij de christenen, die er nog zijn, de vorsten aan het hoofd, bestaat blijkbare neiging om tot het mohammedanisme, de algemeene godsdienst der bevolking over te gaan. De zendelingen zouden hier een' ruimen werkkring voor zich geopend zien en het zal zeker menigeen verwondering baren, bij de talrijkheid der zendelingen in de Minahassa, dat voor de rijkjes ter noordkust nog geene zendelingen zijn bestemd. Zij zouden daar zeker niet die aangenaamheden des levens genieten, welke in de Minahassa hun deel zijn, maar zij zouden even

nuttig kunnen zijn en niet minder blijken geven van eene zekere onverschilligheid voor aardsche goederen, van hunne gewijdheid aan het bekeeringswerk. Dat de zendelingen in de Minahassa zich nog niet derwaarts hebben begeven, is zeker daaraan toe te schrijven, dat ieder hunner reeds een' uitgebreiden werkkring heeft. Waarschijnlijk zouden zij geheel bereid zijn, in de rijkjes Bolang, Bwool enz. hun beschavings- en bekeeringswerk voort te zetten, indien zij slechts vervangers hadden voor hunne betrekking in de schoone oorden, die zij thans bewonen.

De alfoeren van Bolang mogondo moeten in vele opzigten overeenkomen met die der Minahassa. Velen ook, misdadigers en ontevredenen, zijn uit de grensdistrikten der Minahassa derwaarts verhuisd. Wars van een geregeld bestuur, houden zij zich verspreid in de bosschen op en mijden een geregeld handelsverkeer met de bewoners der grensdistrikten, omdat zij vreezen diensten voor het gouvernement te zullen moeten verrigten, waardoor zij veel van hunne onafhankelijkheid zouden moeten verliezen, hebbende zelfs de radja van hun rijk weinig of geen gezag over hen.

Met de bevolking der kuststreken is het echter veel gunstiger gesteld en indien het de bepaalde wil was van het gouvernement, zou het dit rijkje op eene vreedzame wijze met weinig moeite en opoffering in gelijke verhouding kunnen brengen als de Minahassa. Er bestaat nu reeds een weg dwars door het eiland van de hoofdplaats Bolang mogondo naar Kottaboena en deze weg zou van uit Mogondo ligtelijk met de Minahassa in gemeenschap kunnen gebragt worden. Bolang mogondo eens onder de onmiddellijke leiding van het gouvernement getrokken zijnde, zullen Bolang banka en Bolang itam, beide trouwens zeer onbeduidende rijkjes, spoedig dat voorbeeld kunnen volgen, daar zij thans reeds geheel onder den invloed van Bolang mogondo staan.

In Bwool wonen vele Boeginezen, Wadjorezen en Mandharezen. Er schijnt eene tamelijke mate van welvaart te bestaan, doch er is veel grond, om aan te nemen, dat de Bwoolers, even als de Tolitolorezen met de zeeroovers heulen, ofschoon de Bwoo-

lers zeggen er veel last van te hebben. De verpligte goudlevering is er sedert 1847 geheel gestaakt, hoezeer die verpligting nog niet opgeheven is. In Tolitoli of Tontoli heeft men daarmede reeds in 1843 geheel opgehouden.

Meermalen heb ik reeds gesproken over den invloed der Boeginezen ver buiten het land hunner inwoning. Zij hebben dien invloed deels te danken aan hunne verstandelijke meerderheid en hunne veerkracht, deels echter en voor geen gering gedeelte aan de aanmatigingen van het rijk van Boni. Dit rijk, groot geworden door ons na de vernedering van het rijk van Goa, heeft, sedert de verovering van Makassar door Speelman, de vroegere rol van Goa op zich genomen en steeds getracht zich uit te breiden en de overige staten van Celebes aan zich cijnsbaar te maken. Het verval der Kompagnie heeft die uitbreiding mogelijk gemaakt en de magt van Boni nam in dezelfde verhouding toe, als die der Kompagnie verzwakte. Evenwel is de magt van Boni op het einde der vorige eeuw ook reeds begonnen te dalen. De leenvorsten kwamen toen reeds in verzet, zonder dat Boni bij magte was ze te straffen. Der magt van Boni werd later door het europesche gezag meermalen gevoelig afbreuk gedaan, vooral door de vernieuwing van het Bongaaische verbond in 1824, dat de door Boni aan zich cijnsbaar gerekende staten de nederlandsche oppermagt op nieuw deed erkennen en door de niet toetreding van Boni tot de nieuwe daarin voorkomende bepalingen de voorname oorzaak was van den oorlog van 1825. Boni bleef ook na 1824 steeds een' hoogen toon voeren en zich tegen over de overige staten van Celebes gedragen, alsof het er de heerschappij over voerde. De tegenwoordige vorst van Boni, Aroe Poegie, ging zelfs in de jongste tijden zoo ver, dat hij de vorsten van Sidenring, Sawito, Soepa, die der Mandharsche staten, die van Tanette, Torathea, Kajeli, enz. deed ontbieden, om bij het besnijdingsfeest van een zijner kinderen tegenwoordig te zijn, onder bedreiging van zware straffen bij nalatigheid. Deze onbezonnen eisch heeft er nog meer toe bijgebragt om Boni te verzwakken, doordien

eensdeels de vorsten bepaald weigerden aan die ontbieding te voldoen en zich nader aan het gouvernement sloten, en anderdeels een magtvertoon van onze zijde den vorst van Boni spoedig een' meer nederigen toon deed aanslaan. Wij hebben er uit geleerd, dat de hooge toon van Boni weinig beteekent en dat eene krachtige en beleidvolle hand Boni spoedig zal kunnen terugbrengen tot de ondergeschikte verhouding, waarin het behoort. Mogt het noodig zijn, dan zal men ook niet behoeven te aarzelen verder te gaan en een einde te maken aan het bestaan van een rijk, dat, na zijne opkomst aan ons te danken te hebben gehad, zulks steeds met ondankbaarheid heeft vergolden.

Ik ben in dit Hoofdstuk opzettelijk in eenige bijzondere beschouwingen getreden, om aan te toonen, dat ons gezag in Noord-Celebes beter is gevestigd dan algemeen bekend is. Er is daar geen rijkje, dat niet door kontrakten minstens staatkundige ondergeschiktheid aan ons gouvernement erkend heeft, — en waar nog voor enkele gewesten zoodanige kontrakten niet bestaan, is het niet twijfelachtig, dat die gewesten behooren tot de rijkjes, zooals Moeton, Parigi en Limbotto, waarmede overeenkomsten door het gouvernement zijn aangegaan. En zelfs in de weinige en weinig beteekenende gewesten, welke zich van Moeton of Parigi of Limbotto min of meer hebben afgescheiden, erkent men eene meerdere of mindere ondergeschiktheid aan Boni of Mandhar, staten welke onder ons staatkundig gezag staan. Bovendien is geheel noordelijk Celebes, als oude bezitting van Ternate, door de onderwerping van Ternate, aan ons overgegaan. De geringe uitwerking van ons gezag aldaar is louter het gevolg geweest van onze weinige bemoeijenis en van het verderfelijke stelsel, dat zoo lang bij onze vorige staatsmannen heeft geheerscht, om de buitenbezittingen aan Java op te offeren. In de volgende afdeeling van dit verhaal zal ik aantoonen, dat ook op de oostkust van Celebes ons gezag veel uitgebreider is dan men vrij algemeen denkt.

HOOFDSTUK X.

OVER DEN TEGENWOORDIGEN STAND DER KENNIS VAN NOORD-CELEBES.

Hijdografie. — Geografie. — Geologie. — Flora. — Fauna. — Ethnologie. — Statistiek.

Hoezeer de kennis der tot de residentie Manado behoorende gewesten in de laatste drie tientallen jaren groote voortschreden heeft gemaakt (1), is het er nog verre af, dat men daarin eenigzins der volledigheid zoude genaderd zijn. De kusten zijn nog slechts voor een gedeelte opgenomen en de gesteldheid der wateren langs de kusten, vooral in de Tominibogt, voor een groot gedeelte onbekend. De geografische kennis van de rijkjes langs de noordkust, van de Gorontalosche landschappen en van alle overige

(1) Op de kaarten van het begin der vorige eeuw is Noord- en Midden-Celebes nog voorgesteld als een massief langwerpig vierkant. De groote bogten van Tomini en Tomaiki komen daarop niet voor. Zie Valentijn's kaart van de »Landvoogdij der Moluccos" met de aangrenzende eilanden in het eerste deel van zijn groot werk. Valentijn bezat echter veel meer kennis van Noord-Celebes dan die kaart aanwijst. Zijne beschrijvingen van de noordkust en van de landen om de Tominibogt, hoezeer tot een reeds ver verwijderd tijdstip betrekking hebbende, zijn nog zeer lezenswaardig. Zijn zij voor dat tijdstip juist, dan had men toen zeker betrekkelijk weinig minder kennis van de gesteldheid dier landen dan thans. Zij schijnen toen veel meer bevolkt en bebouwd geweest te zijn dan tegenwoordig.

aan de bogt van Tomini gelegene gewesten is eigenlijk nog slechts als geheel in haar begin te beschouwen en in een geologisch opzigt weet men weinig meer van ze, dan dat de bodem van het Parigische af tot in de Minahassa toe op zeer talrijke plaatsen goudhoudend is en op vele plaatsen uit zandsteen bestaat. Van de bergen tusschen Palos en de Minahassa weet men niets anders, dan dat er velen zijn, die zich van 1000 tot 2000 meters, enkele zelfs die zich tot meer dan 2000 meters boven de zeevlakte verheffen. Van de kennis van het planten- en dierenrijk van het noordelijk schiereiland, van Palos af tot Bolang mogondo toe, is zelfs nog geen sprake, indien men de tamme dieren uitzondert. In een anthropologisch opzigt zijn wij niet veel verder gevorderd en wat het ethnologische van onze kennis betreft, staan wij nog op eene naauwelijks noemenswaardige hoogte. Van de Gorontalosche landschappen bezit men echter omtrent een en ander nog de meeste gegevens.

Geheel anders is het gesteld met hetgeen ons van de Minahassa bekend geworden is. Maar ook die kennis, hoe zij ook in de latere tijden moge toegenomen zijn, is nog zeer eenzijdig en in vele opzigten nog volstrekt onvoldoende. Wanneer men de thans reeds uitgebreide literatuur over de Minahassa naslaat, zal men zich tamelijk bevredigd gevoelen over wat men er uit verneemt omtrent de bevolking, hare zeden en gewoonten, hare maatschappelijke instelling, hare godsdienst, hare bedrijvigheid, hare middelen van bestaan, hare verhouding tot de hoofden en en tot het gouvernement. Maar wil men zich eene eenigzins grondige kennis verschaffen van het land zelf, van zijne geologie, van zijne flora en fauna, van de verschillende talen door de volken der Minahassa gesproken, — waar zal men de bronnen er voor vinden?

Ik heb vijf speciale kaarten der Minahassa voor mij liggen: die van den Baron Van Derfelden van Hinderstein, van den heer Van Spreeuwenberg, van den heer J. C. Neurdenburg, een manuskriptkaartje tot een der jongste officiële verslagen behoorende en eindelijk de Kaart van de Minahassa van mijnen vriend

den heer P. Baron Melvill van Carnbee. Van deze kaarten is de laatstgenoemde verreweg de beste. De heer Melvill van Carnbee heeft bij de zamenstelling er van gebruik kunnen maken van de geodesische bepalingen van de gebroeders De Lange en van de waarnemingen van Forsten, den heer F. W. Paepke Bulow en anderen. Zijne kaart is een verblijdend verschijnsel van vooruitgang, wanneer men die bij de overige genoemde vergelijkt, doch zij is er nog verre af aan de eischen der wetenschap te voldoen. Ik zal niet spreken van de daarop aangeduide oudere administrative indeeling of van de afwezigheid van aanduiding of grensbepaling der distrikten, maar zij geeft geene juiste voorstelling van de gesteldheid van het land, dat er grootendeels als vlak land voorkomt, wijst weinig of niets aan van de ribben, welke de voornaamste bergen met elkander vereenigen, niets van de hoogvlakten van het centrale gedeelte der Minahassa, enz. Wenschelijk is het, dat eene geregelde opname van de Minahassa, welke door de heeren S. H. De Lange (wiens overlijden de wetenschap betreurt) en G. A. De Lange is voorbereid, weldra de gegevens moge verschaffen, om eene nieuwe en meer der volledigheid naderende kaart zamen te stellen. Daardoor zullen ook de grenzen der distrikten beter bepaald kunnen worden dan thans nog het geval is, en daardoor zal dan ook een einde gemaakt kunnen worden aan de kleine rustverstoringen, welke tot nog toe wegens grensgeschillen vrij dikwerf plaats hebben.

De natuurkundige kennis der Minahassa laat nog zeer veel te wenschen over. Mijne reis heeft mij geleerd, dat geheele het centrale gedeelte der Minahassa vulkanisch is, maar bijzondere kennis van de vele bergen, die er zich verheffen, van de jukken en ribben, die ze verbinden, bestaat nog niet. De weinige dagen van de reis, gebonden als ik bovendien was aan de nabijheid van den gouverneur generaal, lieten mij niet toe, zelf desbetrekkelijk onderzoekingen te doen. Ik heb slechts kunnen teruggeven, wat ik van de groote wegen af op een' vlugtigen doortogt heb kunnen nagaan. Van meerdere bergen, zoo als van

den Sapoetan, weet men dat zij van tijd tot tijd nog modder, zand of lava uitwerpen. Meerdere solfataren zijn reeds bekend. Maar al die kennis is nog slechts oppervlakkig en laat veel te wenschen over. Van oudere dan alluviale bezinkselvormingen in de Minahassa weet men nog niets, ten zij van die van het distrikt Ponosakan. Waarschijnlijk echter zullen ze op meerdere plaatsen gevonden worden in de nabijheid der kusten.

De flora der Minahassa is nog geheel te bewerken. Men kent er niet veel meer dan de kultuurplanten en de in het wild groeijende gewassen van uitstekend nut, de sago-, sagoweer- en wokam-palmen, de bamboe, kajoepoeti, koelit lawan, tapaloe, enz. en voorts nog een aantal boomen, welke bruikbare houtsoorten opleveren, boomen van welke men de alfoersche, doch voor een groot gedeelte nog niet de wetenschappelijke namen heeft leeren kennen.

Van de fauna der Minahassa is meer bekend geworden dan van hare flora. Die kennis dagteekent eerst van de jongste tijden. Reinwardt, Quoij en Gaimard, Forsten, S. H. De Lange en de heeren C. W. F. Mogk en H. E. Thepass hebben de bouwstoffen geleverd voor de beginselen dier kennis. De heeren C. J. Temminck, H. Schlegel, S. Müller en W. De Haan hebben de voorwerpen, door Reinwardt en Forsten in de Minahassa verzameld, voor een gedeelte althans, aan de geleerde wereld bekend gemaakt. De verzamelingen van S. H. De Lange en de heeren Mogk, Thepass en A. F. J. Jansen, heb ik, voor zoo verre zij tot de visschen betrekking hebben, in het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië beschreven en thans houd ik mij onledig met de beschrijvingen der uitgebreide verzamelingen, welke ik zelf in de Minahassa heb gemaakt en waartoe de heeren Jansen en Dr. C. H. H. Muhlert veel hebben bijgedragen. De verzamelingen, door Quoij en Gaimard in Manado gemaakt, zijn gedeeltelijk beschreven door hen zelven, gedeeltelijk door de heeren Boisduval, Walckenaer en anderen. Niettegenstaande die nasporingen bepaalt zich onze kennis van de fauna der Minahassa nog grootendeels tot die der voornaamste zoogdieren vogels, reptiliën en visschen, en, wat de ongewervelde die-

ren betreft, tot een aantal insekten en zoetwater-mollusken (1).

Wat de nadere kennis der talen van de Minahassa betreft, zal men veel mogen verwachten van de zendelingen, voor welke de beoefening daarvan een hoofdvereischte is tot wezenlijke slaging in hunnen arbeid. Tot nog toe weet men er weinig van

(1) De thans van het geheele eiland Celebes bekende dieren zijn de hieronder genoemde, althans voor zooverre ik zulks uit de ter mijner beschikking staande hulpmiddelen heb kunnen nagaan. Slechts van de Minahassa, van Makassar en van Straat Makassar zijn diervormen bekend geworden. De hieronder genoemde zoogdieren, vogels, reptiliën, schaaldieren, spinnen, insekhen en zoetwater-cephalophoren, zijn voor verre weg het grootste gedeelte gevonden in de Minahassa en de meeste der opgesomde zee-cephalophoren en acephalen in Straat Makassar. In mijn kabinet bevinden zich vrij talrijke schaaldieren van het eiland Celebes welke ik na bepaling der soorten nader hoop te vermelden.

Zoogdieren. — Macacus cijnomolgus Gr., Cijnopithecus niger I. Geoffr., Tarsius spectrum Geoffr., Taphozous saccolaimus Temm., Pteropus phaiops Temm., Pteropus alecto Temm., Macroglossus minimus Gr., Harpijia cephalotes Gr., Cephalotes Peronii Geoffr., Viverra zibetha L., Viverra tangalunga Gr., Cuscus ursinus Less., Mus decumanus Pall., Artherura fasciculata Cuv. Gr., Sciurus rubriventer S. Müll., Sciurus leucomus Forst., Sciurus murinus Forst., Sciurus erijthromelas Temm., Anoa depressicornis H. Smith., Rusa moluccensis Gr., Sus celebensis S. Müll., Babijrusa alfurus Less., Halicore dugong F. Cuv. — Voorts de gewone huisdieren en het gewone vee.

Vogels. — Falco liventer Temm., Falco leucogaster Lath., Falco malaijensis Rwdt., Falco Reinwardtii Schl. Müll., Noctua punctulata QG., Scops menadensis QG., Corvus enka, Buceros exaratus Temm., Buceros cassidix Temm, Scijthrops Novae Hollandiae Lath., Scissirostrum Pagei Guér., Trichostoma celebense Strickl., Lamprotornis erijthrophis Temm., Lamprotornis metallicus Temm., Pastor corijthaix Wagl., Pitta celebensis Forsten, Pitta melanocephala Forsten, Muscicapa manadensis QG., Drijmophila alecto Temm., Acridotheres cinereus S. Müll., Ceblepijris (Campephega) morio Müll. Schl., Ceblepijris (Lalage) orientalis Temm., Ceblepijris (Lalage) aurea Temm., Ceblepijris melanops Temm., Ceblepijris Novae Guineae Lath., Ceblepijris (Graucalus) atriceps S. Müll., Ceblepijris (Graucalus) papuensis Lath., Ceblepijris (Graucalus) Temminckii S. Müll., Ceblepijris (Graucalus) bicolor Temm., Ocijpterus monachus Temm., Ocijpterus leucorhijnchos Temm., Turdus eremita of manillensis, Merops corniculatus Lath., Arachnothera longirostris Schl. Müll., Nectarinia sericea Schl. Müll., Nectarinia frenata S. Müll., Dicaeum Leclancheri Lafresn., Dicaeum celebicum S. Müll., Alcedo ispida L., Alcedo melanorhijncha Temm., Al-

en niet veel meer dan door eene woordenlijst, in het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen is gepubliceerd.

Ten opzigte van de statistiek der bevolking bezit men slechts tot tamelijk in bijzonderheden gaande bescheiden omtrent de Minahassa en de Gorontalosche landschappen. Wij mogen ook

---

cedo diops Temm., Todiramphus funebris Temm., Todiramphus Forsteni Temm., Lijncornis macropterus Temm., Climacteris picumnus Temm., Psittacus ornatus Gm. (Australasia Malaisiae Less.), Psittacus setarius, Psittacus Mülleri, Psittacus (Psittacula) stigmatus S. Müll., Psittacus (Cacatua) sulphureus Gm., Picus fulvus QG., Picus Temminckii Malherbe, Venulia Albertuli Bp., Centropus celebensis QG., Centropus bicolor Less., Eudijnamis melanorhijnchus S. Müll., Phoenicophaeus calorhijnchus Temm., Gallus bankiva Temm., Megapodius rubripes Temm., Columba hijogastra Rwdt., Columba diademata Temm., Columba monacha Rwdt., Columba purpurata Lath., Columba Reinwardtii Temm., Columba radiata QG., Columba gularis QG., Columba manadensis QG., Oedicnemus magnirostris Geoffr., Parra gallinacea Temm., Gallinula phoenicura Penn., Gallinula leucomelana S. Müll., Rallus celebensis QG., Ardea caledonica Gm., Sterna melanauchen Temm., Sterna velox Rüpp., Anas superciliosa, Anas (Mareca) gibberifrons S. Müll., — Voorts het gewone tamme gevogelte. De genoemde soorten maken natuurlijk slechts een gering gedeelte uit der op Celebes levende vogels.

Reptiliën. — Chelonia midas Schw., Chelonia imbricata Schw., Emijs courou DB., Crocodilus biporcatus Cuv., Varanus bivittatus DB., Platijdactijlus monorchis D.B., Draco lineatus Daud., Histiurus amboinensis Cuv., Gongijlus (Euprepes) Sebae DB., Dibamus Novae Guineae DB., Cijlindrophis melanota Wagl., Rabdion torquatum DB., Rabdion Forsteri DB., Calamaria lumbricoidea Boie, Xenopeltis unicolor DB., Acrochordus fasciatus Shaw, Gonijosoma oxijcephalum DB., Leptophis olivaceus DB., Lijcodon aulicum Boie, Dendrophis picta Boie, Compsosoma subradiatum DB., Comprosoma melanurum DB., Amphiesma chrijsargum DB., Eurostus plumbeus DB., Cerberus boaeformis DB., Tragops prasinus Wagl., Drijinus nasutus Merr., Triglijphodon flavescens DB., Triglijphodon Drapiezii DB., Triglijphodon gemmicinctum DB., Triglijphodon irregulare DB., Triglijphodon dendrophilum DB., Dipsas multimaculata Boie, Pelamijs bicolor Daud., Hijdrophis pelamidioïdes Schl., Platurus fasciatus Daud., Bothrops viridis Wagl., Tropidolaemus Wagleri DB., Rana macrodon Kuhl., Polijpedates rugosus DB., Bufo asper Schl.

Visschen. — Deze zullen aan het einde van dit werk vermeld worden.

Schaaldieren. — Birgus latro Leach, Limulus moluccanus Latr.

Spinnen. — Thomisus farinarius Walck., Epeira anseripes Walck., Epeira aemula Walck., Plectana clavatrix Walck., Tetragnatha celebesiana Walck.,

daaromtrent nieuwe vorderingen te gemoet zien, sedert aan de radja's van meerdere rijkjes bevolen is de invulling en aanhouding van bevolking-, geboorte- en sterfte-staten volgens modellen, hun tot dat einde toegezonden.

De overige statistische kennis der Minahassa is veel gevorderd door de officiële opgaven, welke ik hierboven heb kunnen me-

---

Deineiresus Walckenaerii White.

Insekten. — *Schildvleugeligen.* — Chalcosoma atlas Burm., Lucanus metallifer Boisd., Lucanus titanus Boisd., Buprestis chrijsocoelis Boisd., Scarabaeus atlas Boisd., Lamia octomaculata Fabr., Saperda vanikorensis Boisd., Anomala Bousqueti Le Guillou, Isomerinthus dives Schoenh., Isomerinthus opulentus Schoenh., *Peesvleugeligen.* — Libellula menadensis Boisd. — *Regtvleugeligen.* — Blatta (Epilampra) jaspidea Serv., Blatta (Epilampra) macassariensis DH., Mantis (Mantis) hijbrida Burm., Mantis (Mantis) superstitiosa S., Mantis (Mantis) heteroptera DH., Mantis oligoneura DH., Phasma Boiei DH., Phasma (Phijllium) celebicum DH., Phasma (Ascephasma) Forstenii DH., Phasma (Necrosia) roseipenne DH., Acridium (Truxalis) psittacinum Hag., Acridium (Acridium) ruficorne F. of ranaceum B., Acridium (Acridium) consanguineum S., Acridium (Oxija) infuscatum DH., Acridium (Oxija) velox F. of hijla S., Acridium (Oxija) abbreviatum S., Acridium (Oedipoda) nigrofasciatum Latr., Acridium (Oedipoda) nigratorium L. B., Acridium (Oedipoda) maculata Charpent., Acridium (Gomphocerus) tamulus F., Acridium (Tetrix) gracile DH., Acridium (Tetrix) breve DH., Acridium (Truxalis) nasutum DH., Locusta (Mecopoda) macassariensis DH., Locusta (Mecopoda) javana L., Locusta (Phaneroptera) celebica DH., Locusta (Phaneroptera) hordeifolia DH., Locusta (Phaneroptera) brevis Serv., Locusta (Phijlloptera) Forstenii DH., Locusta (Xiphidium) lepida Hag., Locusta (Xijphidium) maculatum Charpent., Locusta (Locusta) plantaris DH., Locusta (Grijllacris) rubrinervosa S., Grijllus (Eneoptera) fasciatus DH., Grijllus (Eneopterus) cinereus DH., Grijllus (Eneoptera) punctatus DH., Grijllus (Oecanthus) gracilis DH., Forficula (Forficesila) indica Hag. — *Vliesvleugeligen.* — Crocisa lamprosoma Boisd.—*Schubvleugeligen.*—Ornithoptera amphimedon Boisd., Ornithoptera archideus G. R. Graij, Ornithoptera priamus Boisd., Ornithoptera haliphron Boisd., Papilio ascalaphus Boisd., Papilio cirrha Boisd., Papilio nephelus Boisd., Papilio dorcus Rwdt, Papilio memnon L., Papilio deiphobus L., Papilio ulijsses L., Papilio peranthus God., Papilio severus Cram., Papilio amphitrion Cram., Papilio eurijpilus L., Papilio androcles Boisd., Papilio aristaeus Cram., Papilio polijphontes Boisd., Papilio alphenor Cram., Pieris isse God., Pieris coronea God., Pieris celestina Boisd., Terias candida Boisd., Terias egnatia Boisd.

Cephalopoden. — Octopus indicus Rapp., Sepia latimanus QG., Onijchoteuthis armatus QG.

dedeelen. Die der overige gewesten van Noord-Celebes laten ten huidigen dage nog bijkans alles te wenschen over, maar het laat zich voorzien, dat ook daaromtrent spoedig een nieuw licht zal opgaan, wanneer het bestuur over die gewesten zal blijven in zulke kundige en krachtige handen, als aan welke het tegenwoordig is toevertrouwd.

Cephalophoren. — Helix Quoiji Desh., Helix bulbus Mouss., Helix colorata Mouss., Helix mamilla Fér., Helix laeva Chemn., Helicogena papilla Fér., Nanina Stuartiae Beck., Cijclostoma laeve Graij, Cijclostoma vitreum Müll., Planorbis tondanensis Q., Ampullaria celebensis Q, Paludina costata Q., Paludina ventricosa Q., Melania celebensis Q., Melania uniformis Q., Melania tirouri Q., Melania perfecta Mouss., Melania aspirans Hinds, Bulimus perversus L., Bulimus contusus Reeve, Vitrina flammulata Q., Vitrina viridis Q., Ringicula caron Hinds, Siphonaria acuta Q., Cerithium palustre Lam., Cerithium macrostoma Hinds, Solarium asperum Hinds, Solarium coelatum Hinds, Scalaria glabrata Hinds, Ovulum gallinaceum Hinds, Rotella sagittata Hinds, Murex cirrosus Hinds, Tijphis nitens Hinds, Triphoris clemens Hinds, Triphoris concors Hinds, Triphoris sculptus Hinds, Trophon fimbriatus Hinds, Trophon gijratus Hinds, Mangelia oriza Reeve, Mangelia celebensis Reeve, Mangelia cinnamomea Hinds, Mangelia celebensis Hinds, Mangelia coronata Hinds, Mangelia vittata Hinds, Pleurotoma mijstica Reeve, Pleurotoma violacea Hinds, Defrancia philippensis Hinds, Clavatula sinensis Hinds, Clavatula debilis Hinds, Clavatula scalaris Hinds, Clavatula laeta Hinds, Clavatula nitens Hinds, Clavatula pijramis Hinds, Clavatula polita Hinds, Clavatula tessellata Hinds, Clavatula fulva Hinds, Clavatula retusa Hinds, Terebra amanda Hinds, Terebra textilis Hinds, Cancellaria bicolor Hinds, Rostellaria fusus Mart., Marginella scripta Hinds, Marginella tricincta Hinds, Patelloida striata Q.

Acephalen. — Corbula modesta Hinds, Corbula tunicata Hinds, Corbula crassa Hinds, Corbula albuginosa Hinds, Corbula solidula Hinds, Nucula Cumingii Hinds, Tellina rhodora Hinds, Pecten velutinus Sowb.

Stekelhuiden. — Holothuria fusco-cinerea Jaeg., Holothuria atra Jaeg., Holothuria punctata Jaeg., Holothuria scabra Jaeg., Trepang ananas Jaeg., Sijnapta Beselii Jaeg., Mulleria echinites Jaeg., Mulleria Lecanora Jaeg., Bohadschia mamorata Jaeg., Bohadschia argus Jaeg., Bohadschia ocellata Jaeg., Bohadschia lineolata Jaeg., Bohadschia albiguttata Jaeg. Deze Holothuriën zijn in JAEGER's Monographie beschreven naar voorwerpen, welke hij van Celebes ontvangen had. Het is echter nog geenszins zeker, dat die soorten alle op de riffen van Celebes voorkomen, maar waarschijnlijker, dat meerderen daarvan van elders door de makassaarsche, boeginesche en mandharesche tripangvisschers te Makassar waren aangebragt.

TWEEDE AFDEELING.

REIS

DOOR DE

RESIDENTIE TERNATE.

HOOFDSTUK I.

OVERTOGT VAN KEMA NAAR TERNATE.

Uittogt van Kema. — De resident Jansen. — Gezigt op de Minahassa van de reede van Kema. — De Vesuvius. — Eilandjes Tifore en Maijo. — Mitarra, Ternate en Tidore. — Schakel van vulkanen langs Halmaheira. — Aankomst ter reede van Ternate. — De sulthan van Ternate aan boord van de Ambon.

Des morgens vroeg van den 23n September waren de schutterij en de kabesaran van Kema, van de loge tot aan het havenhoofd in twee reijen geschaard, om den gouverneur generaal uitgeleide te doen. Onder het lossen van het geschut van den wal en van de Vesuvius begaf het hooge reisgezelschap, na elf dagen verblijf in de Minahassa, zich weder aan boord van het stoomschip Ambon, om de reis naar de eigenlijke Molukken te vervolgen.

Vol van aangename herinneringen aan dat verblijf, kwam ik aan boord terug. De reis door dat schoone land was mij als een droom, zoo spoedig was zij geëindigd, zoo weinig rustpunten had zij aangeboden door de onophoudelijke afwisseling van tooneelen en indrukken, en indien niet het betreurenswaardige ongeluk aan den waterval van Tonsea lama waren voorge-

gevallen, zouden alle die indrukken nog aangenamer zijn geweest. Met veel genoegen had ik te Manado de kennismaking hernieuwd met mijnen vriend den resident Jansen, een uitstekend ambtenaar vol kennis en energie, nog jong en vol ijver, van wien het gouvernement, dat hij dient, en de bevolkingen, die hij bestuurt of nog besturen zal, gespannen verwachting mogen koesteren. De heer Jansen bleef te Kema achter. Wij hadden den takt en smaak bewonderd, met welke hij het hooge reisgezelschap overal in de Minahassa had weten te ontvangen en te doen ontvangen en hij oogstte dan ook, bij het vertrek van den gouverneur generaal, over die ontvangst en over zijn bestuur ruimschoots de goedkeuring in, welke hij in zoo hooge mate verdiende.

Dadelijk na onze wederinscheping werd het anker geligt. Het strand van Kema en het havenhoofd waren met menschen als bezaaid. De Vesuvius schepte zich in wijde kringen om de Ambon, als om zijne groeten te brengen aan ons stoomschip, dat de eer te beurt viel den opperlandvoogd tot gast te hebben.

Spoedig echter rigtten zich onze blikken verder om ons heen. Prachtig is het gezigt van de reede op het land. De heldere hemel vergunde ons dat prachtige in zijne volheid te genieten. De Klabat lag geheel vrij voor ons, met zijnen breeden voet zich in de zee verliezende. Het lieve Kema met zijne onbeschaduwde strandhutten en duizenden kokospalmen ligt op zijnen uitersten voet. Achter Kema gaat het terrein in de zachte hellingen des bergs over, die, tot ongeveer 600 meters boven de zeevlakte bebouwd, van af die hoogte tot nog wel 1000 meters hooger met digt oorspronkelijk woud zijn bekleed, boven hetwelk de kegelvormige top zich naakt verheft. Dien top peilde ik in noordwest ten westen. Hij schijnt een' krater te hebben, die naar het zuid-zuid-oosten is gekeerd. Zuidelijk gaat de voet van den Klabat over in het Tondanosche gebergte, noordoostelijk door een laag bergzadel in dien der tweelingvulkanen Soedara, welke, veel minder hoog dan de Klabat, op een' grooteren afstand hunne scherpe kegelvormen in het noordnoordoosten lieten ontwaren.

Het eiland Lembeh lag niet ver van ons verwijderd met zijn. hoogsten top in noordnoordoost-half-oost en door eene enge straat van den voet der Twee gebroeders (Soedara) gescheiden. Steile, zich bijkans regtstandig uit de zee verheffende rotsen, onzer marine in hare schietoefeningen soms tot schijf dienende, begrenzen de reede in het zuidzuidoosten.

Lang nog nadat wij van de reede waren gestoomd, waren onze blikken aan het prachtige landschap geboeid, dat waarschijnlijk geen onzer immer zou terugzien.

De Vesuvius vergezelde ons van Kema tot Banda op bijkans alle togten door de Molukken. De officieren van dien bodem konden wij bijkans beschouwen als tot het reisgezelschap te behooren en een dier officieren, de heer Jkhr L. De Stuers werd zelfs tot ordonnansofficier aan den gouverneur generaal toegevoegd. Het etat-major bestond, behalve uit den heer L. de Stuers, uit den heer Valentini, kommandant, en de heeren Faure, Meijer, Baron Van Tuijl Van Serooskerken en Frucht. Eenige jaren vroeger, in 1848, tijdens de tweede balische expeditie, had ik met denzelfden bodem een togtje gemaakt van Bezoeki naar Soerabaja. Van het toenmalige etat-major was er niemand meer. De meeste heeren waren op andere bodems overgegaan, de overigen waren overleden.

De nabijheid van de Vesuvius droeg er veel toe bij, om onze verdere togten te veraangenamen. Het geeft altijd een' aangenamen indruk, eene zekere gezelligheid, wanneer men op de onmetelijke vlakte der zee een punt heeft, waarop het oog kan rusten.

De overtogt van Kema naar Ternate geschiedde onder het schoonste weder. De afstand tusschen beide plaatsen bedraagt nog geene 2½ graden. Ofschoon de Ambon niet te tellen is onder de snelloopende stoomers, berekenden wij toch den overtogt binnen het etmaal te zullen kunnen volbrengen.

Ongeveer half weg tusschen beide plaatsen liggen de eilandjes Ti-

fore (Tafoeri) en noordoostelijk van Tifore het eiland Maijo (Majauw). Tifore bereikten wij tegen half vijf uur in den namiddag. Wij stoomden tusschen dit eiland en Maijo door. Maijo, dat wij op grooteren afstand links lieten liggen, is grooter en hooger dan Tifore. Ik schat zijne hoogte op ongeveer 200 meters, die van Tifore op slechts ongeveer 100. Geen van beiden heeft een vulkanisch voorkomen. Men ziet slechts heuvelreijen, welke in het centrale gedeelte der eilanden de grootste hoogte bereiken, zonder echter scherp geteekende toppen te vormen. Beide eilanden zijn onbewoond. Men vindt er vele klapperpalmen en wilde geiten, waarom ze door de Sangirezen op hunne reizen naar Ternate gewoonlijk worden aangedaan.

Nog voor het vallen van den avond ontwaarden wij reeds, ofschoon nog geheel in de verte, den top van den berg van Ternate boven den horizon. s' Avonds werd de Vesuvius gepraaid en bevolen om gedurende den nacht langzamer te stoomen, omdat wij anders Ternate nog in den nacht zouden bereiken. Niettegenstaande onze tragere gang waren wij toch in den nanacht reeds bij het eiland Ternate.

Toen de zon opging, verlichtte zij een tafereel, waarvan de indruk bij een ieder, die het heeft aanschouwd, niet ligt zal worden uitgewischt. Wij gleden over het enge vaarwater, dat Ternate van Mitarra (Noorwegen) scheidt. In de schemering zagen wij de beide kegels dezer bergen als geweldige zwarte massen, doch naarmate de schemering week voor den dag en wij de hoofdplaats Ternate meer nabijkwamen, zagen wij die kegels, alsook dien van Tidore met zijne rei van voorbergen, in al hunne pracht voor ons.

Het eilandje Mitarra bestaat geheel uit een' vulkanischen doch niet werkenden kegel, die, hoezeer veel minder hoog dan Ternate en Tidore, zeer indrukwekkend is, wanneer men zich nabij zijne steile kusten bevindt. Het behoort, even als Ternate en Tidore tot den schakel van vulkanen, die zich niet ver van de

westkust van Halmaheira van het zuiden naar het noorden uitstrekt en zich noordelijk in de vulkanen van het noordelijk schiere eiland van Halmaheira voortzet.

Mitarra verheft zich nog geene 1000 meters boven de zeevlakte en is onbewoond. Slechts tijdelijk houden zich er eenige tidoresche visschers en landbouwers op. Lang is Mitarra een twistappel geweest tusschen de sulthans van Ternate en Tidore en thans nog is niet volkomen beslist, onder welken sulthan het behoort. De regten van Tidore op het eilandje schijnen echter het minste aan betwisting onderhevig te zijn en in het algemeen beschouwt men het ook als onder den sulthan van Tidore te staan.

Langzaam tusschen Ternate en Mitarra voortstoomende, ontwikkelde zich ook meer en meer het bergachtige land van Halmaheira voor het oog, doch het was te ver verwijderd en de lucht boven het land te weinig helder, dan dat het onze blikken lang van het bekoorlijke panorama van de drielingkegels van Ternate, Mitarra en Tidore zou hebben kunnen afhouden. Spoedig echter kregen wij de hoofdplaats in het gezigt en werd onze aandacht getrokken door de ter reede van Ternate liggende vaartuigen, door het lieve en levendige gezigt op de langs het strand zich uitstrekkende huizen der hoofdplaats en door de drukte ter ontvangst van den opperlandvoogd aan strand en op de bij het havenhoofd liggende praauwen. De Vesuvius, die een weinig was vooruitgestoomd, kwam eenige oogenblikken voor ons ten anker en loste het gewone salvo, dat bij het aan wal gaan van den gouverneur generaal door een saluut uit het fort Oranje gevolgd werd.

Naauwelijks had de Ambon het anker laten vallen of talrijke, met vlaggen en wimpels versierde, praauwen van den sulthan van Ternate staken van wal, om zich naar de Ambon te begeven. Op een dier praauwen, de grootste en fraaiste, bemand met een vijftigtal scheppers en van eene nette tent voorzien, bevond zich de sulthan zelf, wiens hooge jaren hem niet tegengehouden hadden, om als blijk

zijner verknochtheid aan ons gouvernement, den opperlandvoogd aan boord te komen verwelkomen. Ook de resident van Ternate de heer J. L. De Dieu Stierling, de sekretaris der residentie en de militaire kommandant kwamen aan boord, om den gouverneur generaal welkom te heeten.

HOOFDSTUK II.

VERBLIJF TE TERNATE.

Plegtige ontvangst van den gouverneur generaal. — Gesteldheid van het eiland. — Beschrijving der hoofdplaats. — Sulthans- en gouvernementsgebied. — Bevolking. — Aardbevingen en berguitbarstingen. — De sulthans van Tidore en Ternate. — Fort Oranje. — Garnizoen. — Schutterij. — Fort Terlokko. — Talangami. — Sakkovisschers. — Plegtige ontvangst der sulthans. — Tegenbezoek van den opperlandvoogd aan den sulthan van Ternate in zijn paleis. — Togtje naar Soela-takomi. — Lavastroomen. — Batoe angoes. — Hiera. — Verdronken land. — Ongeluk aan boord van de Vesuvius.

Dadelijk na aankomst aan wal, begaf het hooge reisgezelschap, begeleid door den resident en den sulthan van Ternate, zich naar het residentiehuis.

Het garnizoen, de schutterij en de troepen des sulthans stonden van het havenhoofd tot aan het residentiehuis langs den weg geschaard. Onder het oorverdoovend gerommel der trommen en de onwelluidende zoogenaamde europesche muziek van den sulthan kwamen wij ten residentiehuize aan, waar terstond de voorstelling plaats had aan den opperlandvoogd van de ambtenaren, officieren en notabele ingezetenen, alsmede van de prinsen en rijksgrooten van Ternate en Tidore, welke laatste daartoe van Tidore waren overgekomen.

Na afloop dezer plegtigheid maakte ik eene wandeling door de hoofdplaats, om mij eenigzins nader met haar bekend te maken.

Het eiland Ternate is als een enkelen vulkanischen kegel te beschouwen, aan welks tot in de zee afdalenden voet slechts hier en daar enkele kleine vlakten zijn te bespeuren. Zijn ruim 1500 meters hooge top vertoont zich, van de hoofdplaats gezien, vrij breed en afgeknot, doch onder eene veel spitsere gedaante, wanneer men hem van de noordoost- en noordzijde des eilands aanschouwt.

De hoofdplaats strekt zich langs de oostzijde des eilands uit en rust hier op de zachte hellingen van den voet des bergs, verheffende het terrein zich reeds op eenige schreden afstands van het strand. De bevolking van het geheele eiland bedroeg op het einde van 1854 ruim 8000 zielen, welke voor verre weg het grootste gedeelte ter hoofdplaats zelve wonen, terwijl de overige spaarzame bevolking aan den voet en de lagere hellingen des bergs verspreid woont.

Slechts een klein gedeelte des eilands is gouvernementsgrondgebied. Het beslaat niet veel meer dan het grootere gedeelte der hoofdplaats, behoorende het overige gedeelte des eilands geheel tot het grondgebied des sulthans.

De hoofdplaats zelve is verdeeld in twee groote afdeelingen. Dat gedeelte, hetwelk gouvernementsgrondgebied is, beslaat de zuidelijke helft er van en heet ook wel Malaijoe. De noordelijke helft der stad, geheel den sulthan toebehoorende, draagt meer bijzonder den naam van Ternate. Daar ligt het paleis des sulthans, gebouwd om en op een' heuvel, in europeschen stijl, en van het niet ver verwijderde strand gezien de vertooning makende van een groot landhuis. In de wijken van het eigenlijke Ternate, die zich nog vrij ver langs het strand in noordelijke rigting tot aan een fortje, Terlokko genoemd, uitstrekken, wonen meer dan 4000 Ternatanen, die onderdanen des sulthans zijn. Bezuiden het paleis des sulthans komt men spoedig in het kamp der Makassaren en andere vreemde oosterlingen, bevolkt met meer dan 1000 zielen. Dit kamp behoort reeds tot het grondgebied van het gouvernement. Zuidelijk er van ligt het fort Oranje, hetwelk ten zuiden weder wordt begrensd door het chinesche kamp, dat zich zuidelijk sluit aan

de wijk der Europeanen, welke het zuidelijkste gedeelte der hoofdplaats uitmaakt. De Chinezen zijn te Ternate nog geene 400 zielen sterk. De Europeanen zijn er ten getale van ruim 100, of, de mestiezen en andere kleurlingen medegerekend, ten getale van meer dan 450. De geheele stad heeft slechts twee of drie hoofdstraten, welke ongeveer evenwijdig met elkander en met het strand loopen en op meerdere plaatsen door dwarsstraten met elkander vereenigd zijn.

Volgens de officiële opgaven bestond de bevolking van het geheele eiland op den 1n Januarij 1855 uit:

Nederlanders in Nederland of elders buiten Nederlandsch Indië geboren	9
Nederlanders in Nederlandsch Indië geboren	87
Vreemde Europeanen in of buiten Nederlandsch Indië geboren	13
Mestiezen en andere kleurlingen	345
Chinezen	385
Arabieren en andere vreemde oosterlingen	21
Inlanders onder het gouvernement	2056
Slaven	323
Inlanders onder den sulthan van Ternate	5250
Militairen van het garnizoen	115
Totaal	8594,

waarbij nog te tellen zijn eenige leprozen, welke in een gesticht aan de zuidkust des eilands verblijf houden, en eenige tientallen bannelingen en kettinggangers

Merkwaardige gebouwen bezit Ternate niet; zelfs het paleis des sulthans is daartoe niet te rekenen. Het fort Oranje is niet onbelangrijk en ofschoon het door herhaalde aardbevingen zeer heeft geleden, maakt het nog eene goede vertooning met zijne dikke steenen wallen, zijne uitgestrektheid en de talrijke gebouwen, die er zich in bevinden, kazernes, officierswoningen en magazijnen. Het residentiehuis is weinig geschikt om indruk op de bevolking te maken en beantwoordt geenszins aan de stel-

ling van den vertegenwoordiger van ons gezag, en als zoodanig verheven boven de drie sulthans van Ternate, Tidore en Batjan, welker gebied onder de residentie Ternate is geplaatst. De kerk, school, pakhuizen, marktplaats en het hospitaal verdienen, wat hun voorkomen betreft, niet meer dan eene bloote vermelding. De europesche wijk heeft eenige vrij goed gebouwde steenen huizen, en in de inlandsche en chinesche wijken hebben de huizen, hoezeer eenvoudig gebouwd, een tamelijk goed voorkomen, voor zoover ze door de laatste hevige aardbevingen zijn gespaard gebleven. De sporen dier aardbevingen waren nog op vele plaatsen zigtbaar. Meerdere huizen van de europesche ingezetenen waren nog zwaar gescheurd en onbewoonbaar en in de wijk der Chinezen zag ik nog meerdere bouwvallen van geheel ingestorte huizen. Het kwam mij echter voor, dat de naar Java gezondene berigten omtrent de jongste aardbevingen (in Junij en Julij 1855) zeer overdreven waren. De goed gebouwde huizen stonden nog alle daar en hadden weinig of niets geleden en zelfs het residentiehuis scheen meer door vermolming of witte mieren, dan door de aardbevingen in een' toestand van onbewoonbaarheid gebragt te zijn. Als men overigens ziet, hoe de muren van vele huizen, vooral in de chinesche wijk, zijn opgetrokken, uit ongelijke trachietsteenen en eene slechte metselspecie, verwondert men er zich over, dat zij zelfs slechts matige aardbevingen hebben kunnen wederstaan.

Ternate wordt sedert eeuwen door aardbevingen en uitbarstingen geteisterd. De aardbevingen van 1686, 1840 en 1855 schijnen de hevigste te zijn geweest. Uitbarstingen kent men reeds sedert 1608. Bij de uitbarsting van 1673 viel de vulkanische asch tot op Amboina. In 1687 had ook een zware aschregen plaats. Bij de uitbarsting van 1763 vloeide de lavastroom tot in zee. Zoo ook in 1840. Deze waren zeker de hevigste eruptiën der latere eeuwen. In vroegere eeuwen, in de voorhistorische tijden van Ternate, hebben die lavastroomen zich meermalen tot in zee uitgestrekt. In deze eeuw zijn aardbevingen en uitbarstingen te Ternate zeer talrijk geweest, vooral echter na 1835. Na 1835 is er

naauwelijks een jaar voorbijgegaan, waarin niet meerdere erupties of aardbevingen zijn waargenomen. In 1840 was de aardbeving zoo hevig, dat men er ernstig aan dacht, de hoofdplaats elders, ergens op Halmaheira, over te brengen. 1855 heeft dat plan weder levendig in herinnering gebragt, doch spoedig na elke hevige eruptie acht men zich weder veilig en eene verplaatsing onnoodig. Zoo gaat het meestal, wanneer men te midden van gevaren leeft. De gewoonte van het gevaar doet het minder vreezen. Zelfs de Nederlanders in Indië gewennen zich aan het denkbeeld van aardbevingen, gelijk zij het in Nederland doen aan dat van watervloeden. Te Amboina verraste ons eene aardbeving, terwijl wij te Batoegadja aan het ontbijt zaten. Niemand der talrijke gasten bekommerde er zich over en van opstaan of van tafel gaan was zelfs geen sprake. Zoo is het ongeveer ook met ons Europeanen op Java. Wie jaren op Java gewoond heeft, verlaat bij eene aardbeving niet ligt zijne woning, of de schokken moeten al vrij hevig zijn. De inlanders bekommeren er zich nog minder om. Tijdens de hevige cheribonsche aardbeving van 1847, welke ook sterk gevoeld werd te Samarang, waar ik toen verbleef, was een mijner bedienden slechts bemoeid de hevig schommelende hanglampen tot rust te brengen, terwijl het hevig kraken en schudden van het huis mij noopte de open lucht te zoeken.

Te Ternate was men echter door de aardbevingen van Junij en Julij, welke ook nog in Augustus en September aanhielden, niet geheel gerust. Wel had men de bewoonbare huizen weder betrokken, doch men vreesde toch voor eene herhaling van zwaardere schokken. Den 16n September, dus acht dagen voor onze komst, had nog een schok plaats gehad. Aan die vrees was het voornamelijk toe te schrijven, dat het residentiehuis zelf niet voor de ontvangst van den gouverneur generaal was ingerigt. Een gedeelte van de pendoppo was afgeschoten en tot verblijf van den opperlandvoogd en zijne gemalin zoo veel mogelijk in orde gebragt. De resident en zijne familie logeerden in een op het erf achter het residentiehuis opgeslagen gabbagabba-huisje.

Het gevolg moest zich in de bijgebouwen behelpen, gedeeltelijk twee heeren in één kamer. De inrigting dezer logeervertrekken liet, wat noodige artikelen betreft, veel te wenschen over. Aan artikelen van weelde was daar niet te denken. De aardbevingen kregen van veel de schuld, maar er waren blijkbaar andere redenen voor. Bij goede gezindheid der ingezetenen jegens het hoofd der residentie zou in meerdere zaken voorzien hebben kunnen zijn. Overigens liet de ontvangst van het gevolg niet te wenschen over.

s' Avonds van den dag onzer aankomst was er groote receptie in de pendoppo van het residentiehuis. Tegen acht uur waren de ambtenaren, officieren en voorname ingezetenen met hunne dames aldaar verzameld. Ook de sulthans van Ternate en Tidore, met hunne prinsen en rijksgrooten, werden verwacht.

De sulthan van Tidore, Chalifatoen Noeroel Moelki Daiman Filasjik Wahoea Saijid Achmadoel Mansoer Siradjoedin Sjah Kaitjili Djehan Joesoef, kwam kort na 8 uur, gevolgd door zijne rijksgrooten, den rijksbestierder, den kapitein laoet en verder gevolg. Hij was, niettegenstaande zijne hooge jaren en zijne zwakte, die hem in de laatste tijden bijkans aanhoudend bedlegerig had doen zijn, van zijn rijk naar Ternate overgekomen, om als blijk zijner verknochtheid aan het gouvernement den opperlandvoogd zijne hulde te brengen. De sulthan regeert reeds sedert 1821, toen hij zijnen vader Mohamad Tahir, bijgenaamd prins Mossel, is opgevolgd. Thans 81 jaar oud, heeft hij voor zijnen hoogen leeftijd een nog vrij goed voorkomen, waartoe zeker de bij de moluksche vorsten sedert lang gebruikelijke europesche kleeding bijdraagt. Zijne kleeding heeft veel van de gala-kostumen van onze hoofdambtenaren: geborduurde rok, geborduurd vest, gegalonneerde pantalon, witte das met boordjes, enz. Slechts het hoofddeksel is niet europeesch en bestaat uit eene wrong of tulband, rijk met vederen en edelgesteenten versierd. Ook de prinsen en rijksgrooten waren in europesche kleeding of in de hollandsche montering, altijd echter met de wrong als hoofddeksel. In het algemeen kleeden de prinsen en rijksgrooten

zich goed, wat ook en in nog hoogere mate van die van Ternate moet gezegd worden. Slechts scheen de reeds zeer bejaarde rijksbestierder van Tidore, die in het zwart gekleed was, nog dezelfde modellen in zijne kleedingstukken te volgen als in zijne jonge jaren.

Te Ternate, niet ver van het havenhoofd en dus ook niet ver van het residentiehuis, is een weinig aanzienlijk gebouw, den vorst van Tidore toebehoorende en hem of zijnen rijksgrooten, bij aanwezigheid te Ternate, tot verblijf dienende. De reeds van oude tijden af bestaan hebbende verwijdering tusschen de vorsten van Ternate en Tidore heeft onder de tegenwoordige nog geenszins opgehouden. Zij en zelfs hunne bewindslieden vermijden allen omgang of aanraking met elkander zooveel mogelijk. Van ontvangst of verblijf van den eenen vorst bij den ander is alzoo nooit sprake. Misschien ligt het ook niet in de etikette.

De optogt van den sulthan van Tidore, wel tusschen militairen en eerewachten, maar in een oud, door menschen getrokken, rijtuig, was weinig vorstelijk. Door den resident binnengeleid, nam de sulthan plaats naast den gouverneur generaal. De vorst scheen gedrukt te gaan onder het gewigt van zijne met edelgesteenten als bezaaide wrong. Na reiniging van den mond met drinkwater, het gebruik van een kop thee, op oostersche wijze toegediend, en een kort onderhoud met den opperlandvoogd was het bezoek afgeloopen. De vorst had blijkbaar zijne krachten ingespannen om het bezoek te volbrengen en werd door den resident weder uitgeleide gedaan.

Eerst na het vertrek van den sulthan van Tidore kwam de sulthan van Ternate Tadjoel Moelki Amiroedin Iskandar Khaoeleini Sjah. Tijdens ons bezoek 73 jaren oud, regeerde hij toen reeds sedert den 8n April 1824, in welk jaar hij zijnen vader, sulthan Mohamad Jassiem opvolgde. Zijn innemend uiterlijk beantwoordt aan de goede hoedanigheden, die hem worden toegekend en zich in zijne lange regering nooit verloochend hebben. Hij was gekleed ongeveer als de sulthan van Tidore en vergezeld van de sulthane, die den titel van toewan poetri draagt, en van eene

prinses, hier bokki genoemd, beide gekleed in saja en witte kabaai. Ook de prinsen en rijksgrooten waren tegenwoordig, en meest alle bij een goed voorkomen goed gekleed. Het bezoek droeg zich ongeveer op dezelfde wijze toe als dat des sulthans van Tidore, doch het duurde langer. De sulthan was zeer spraakzaam. Ik gaf hem mijnen wensch te kennen, om den krater des bergs een bezoek te brengen. Hij had daartegen echter bedenkingen, hoofdzakelijk daarop nederkomende, dat hij vreesde, dat de beklimming des bergs nieuwe aardbevingen zou te weeg brengen en den gouverneur generaal eenig onheil berokkenen. Hij verklaarde echter bereid te zijn bij die beklimming alle hulp te verleenen, indien de gouverneur generaal bepaald wenschte, dat ik den togt zou ondernemen. Na raadpleging van den gouverneur generaal besloot ik maar van de beklimming des bergs af te zien, te meer daar ons verblijf te Ternate slechts kort zou zijn en ik voor die beklimming andere togtjes en onderzoekingen zou hebben moeten opofferen.

De top van den piek van Ternate is reeds meermalen door Europeanen beklommen, het eerst reeds in 1686 door David Haak en Meindert de Rooij. In 1818 werd de berg beklommen door de zeeofficieren Q. M. R. Ver Huell, J. Boelen en H. P. N. t' Hooft; in 1830 door J. H. De Boudijck Bastiaanse; in 1836 of 1837 door Laij, natuuronderzoeker aan boord van de amerikaansche brik Hummaleh. In 1839 beklom de natuuronderzoeker Hombron van de zuidpoolexpeditie van Dumont d'Urville den berg, doch hij bereikte de krateropening niet. Het verslag van Hombron's beklimming is in het reisverhaal dier expeditie opgenomen. Veel heeft de wetenschap er niet door gewonnen, evenmin als door de berigten der overige genoemde reizigers.

De bezoeken van de beide sulthans waren slechts officieus. De plegtige officiële receptie zou den 25n en 26n September plaats hebben.

De ochtend van den 25n September werd grootendeels besteed

aan het bezoeken van het fort Oranje, van de christenkerk, de school, het hospitaal, enz.

Het fort bestaat reeds sedert 1607. De gouverneur generaal Van der Capellen beschouwde het als het beste fort in Nederlandsch Indië. De tijden zijn sedert echter veel veranderd. Van de prachtige javasche forten bestond toen nog niets. Het fort Oranje heeft evenwel zelfs na de aardbevingen van 1840, en 1855 nog een vrij goed uiterlijk. Zijne hooge dikke muren met bastions en talrijke schietgaten, zijne ligging nabij het strand en zijne uitgestrektheid zijn wel geschikt om eenigen indruk te maken. Het is echter veel te groot voor het garnizoen, dat slechts bestaat uit 173 man infanterie en artillerie met 6 officieren: 1 kapitein kommandant, 1 officier van gezondheid der 2e klasse, 1 officier der admimistratie, 1 officier der artillerie en 2 of 3 officieren der infanterie. Van dit garnizoen zijn nog 7 man gedetacheerd te Dodinga op Halmaheira, tegenover Ternate, en 25 man op het eiland Batjan. Deze is de geheele krijgsmagt van het gouvernement in de residentie Ternate. Het garnizoen met de officieren (de officier van gezondheid uitgezonderd, die nabij het hospitaal te midden der europesche wijk woont) is in het fort gehuisvest in vrij goede woningen en kazernes. In het fort zijn ook verschillende pakhuizen en magazijnen.

In de vroegere tijden der Kompagnie had Ternate nog eenige andere forten, welke echter thans deels niet meer bestaan, deels niet meer bewapend zijn. Slechts Terlokko of Hollandia is thans nog van eenige waarde.

De militaire magt van Ternate kan zoo noodig nog vrij aanzienlijk versterkt worden door de schutterij. Deze bestaat uit 250 leden, waaronder 9 officieren, met een kapitein als kommandant (de tegenwoordige majoor der schutterij is zulks honorair). De schutterij is zamengesteld uit de christenen, Makassaren en Javanen der hoofdplaats, welke onder het onmiddellijke beheer staan van het gouvernement. Meermalen heeft de schutterij van Ternate belangrijke diensten bewezen, hetzij ter herstelling van de plaatselijke rust, hetzij ter bezetting van het fort Oranje bij

gedeeltelijke afwezigheid of te geringe sterkte der militaire magt, hetzij door deelneming aan militaire expeditiën buiten het eiland, zooals in 1849 aan die tegen Makjan.

Het officiële bezoek van den sulthan van Tidore had plaats na de inspektie der landsgebouwen. De gouverneur generaal, gezeten in een met gele zijde bekleed gestoelte en omringd van den gouverneur der Molukken, den resident van Ternate en de personen van het gevolg, ontving den sulthan, gevolgd door zijne prinsen en rijksgrooten, in de groote zaal van het residentiehuis. Slechts voor den gouverneur generaal, den gouverneur der Molukken, den resident van Ternate en den sulthan waren zitplaatsen; ook hun alleen werden ververschingen aangeboden. De receptie was wegens de hooge jaren des sulthans spoedig geëindigd. Eene eerewacht van het garnizoen was langs zijnen weg geschaard en sloeg de marsch bij zijn vertrek.

s' Namiddags werd een uitstapje gemaakt naar het fortje Terlokko, gelegen noordelijk van de inlandsche kampongs der hoofdplaats op eene in zee uitstekende rots, welke blijkbaar is gevormd door een' ouden lavastroom van den vuurberg. Wij begaven ons derwaarts over zee met de rijk met vlaggen versierde praauw banko van den sulthan van Ternate, die gevolgd werd door meerdere andere, eveneens rijk met vlaggen versierde, praauwen. Behalve uit den opperlandvoogd en zijne gemalin en gevolg bestond het gezelschap uit den gouverneur der Molukken, den resident van Ternate en twee prinsen van Ternate, een zoon van den sulthan, de kapitein laoet (in onze uniform van kapitein luitenant ter zee) en een zijner kleinzonen, 2e luitenant.

De 48 scheppers, op de uitleggers gezeten, deden het vaartuig met snelle vaart over de kalme zee glijden en voerden ons binnen een klein uur tijds naar de landtong, op welke het fort Terlokko is gelegen. De Vesuvius zond het gewone saluut af en paradeerde. Bijzonder aangenaam was dit togtje door de fraaije en lieve gezigten, die de heldere hemel en de nabijheid van de kust ons toelieten te genieten. De pieken van Ternate en Tidore waren geheel onbewolkt. De noordelijke helft van

Tidore, hoezeer door haar liefelijk groen het oog bekorende, lag daar als eene groep woest dooreengeworpene bergen regts als naast ons. Niettegenstaande de diepte der bogt van Dodinga konden wij toch haar uiterste grensland ontwaren. Noordelijk van die bogt verhieven zich de vulkanische kegels van het noordelijke schiereiland van Halmaheira. Maar lief vooral was het gezigt op de kust van Ternate zelf, met hare talrijke huizen en vruchtboomen, met het fort Oranje en met het paleis des sulthans, alles op den achtergrond scherp begrensd door de spoedig zich aanmerkelijk verheffende, met veelsoortig groen geschakeerde hellingen des vuurbergs, op welke hier een daar een hutje het oog een rustpunt schonk.

Het fortje Terlokko is van steen opgetrokken. Het is van meerdere bekendheid dan vele andere versterkingen in de Molukken, deels door zijne zonderlinge gedaante, welke den lingam min of meer herinnert, deels door de heldhaftige verdediging tegen de Engelschen op het einde der vorige eeuw. Het is thans nog met een paar stukken geschut bewapend en wordt bewaakt door eenige soldaten des sulthans.

Van Terlokko keerden wij over land naar het residentiehuis terug, door de ternataansche kampongs, langs het paleis des sulthans, door de makassaarsche kampong, langs het fort Oranje en door de chinesche en europesche wijken. De weg was overal met eerebogen en op meerdere plaatsen met eerepoorten versierd. De meesten van ons waren te paard gestegen, eene niet alledaagsche weelde te Ternate, waar paarden en rijtuigen zeer schaarsch zijn en in het algemeen ook weinig noodig, wegens het geringe aantal en de kortheid der voor het dagelijksche verkeer gebruikt wordende wegen. De verschillende bevolkingen van Ternate bezetteden heggen en wegen en maakten nu en dan door hare soms vrij ver gaande nieuwsgierigheid den doortogt minder gemakkelijk. In den vooravond waren wij ten residentiehuize terug.

s' Avonds was eene sierlijke illuminatie voor het residentiehuis ontstoken. Ook de chinesche en makassaarsche kampongs waren verlicht.

Met veel genoegen had ik te Ternate kennis gemaakt met den heer M. D. Van Duivenbode, voornaam handelaar aldaar en tevens in meerdere eerebetrekkingen geplaatst. Reeds vroeger had mijn kabinet van naturaliën eenige bijdragen aan hem te danken. Hij bood mij nu aan daartoe bij te dragen door een vischpartijtje te regelen nabij Klappapindah en Talangami een paar plaatsen tegenover Mitarra, zuidelijk van de hoofdplaats Ternate. Gretig nam ik dit aanbod aan. In den vroegen morgen van den 25n September begaven wij ons per praauw naar bovengemelde plaatsen en deden daar herhaaldelijk een groot treknet uitwerpen. De vangst was echter gering wat de verscheidenheid van soorten betrof. Meer nabij de hoofdplaats waren wij gelukkiger. In het algemeen was ik tevreden over de aanwinsten voor mijne verzamelingen, welke ik in de weinige dagen van mijn verblijf en in de weinige beschikbare uren voor dergelijke nasporingen magtig werd. De marktplaats droeg daartoe niet weinig bij, vooral in de laatste dagen, toen de visschers de bedoeling mijner komst kenden en ontwaard hadden, dat zij ook voor voorwerpen, in hun oog zonder waarde, ruime betaling erlangden. De voornaamste vangst echter deed ik zelf op de koraalriffen, die zich als een breede gordel om de hoofdplaats uitstrekken, tijdens eene bijzonder lage eb. Ik vond daar meerdere nieuwe soorten en ook talrijke schaaldieren, mollusken en stekelhuiden (1).

Door het togtje naar Klappapindah en Talangami leerde ik

---

(1) De door mij te Ternate verzamelde visschen, ten getale van 133 soorten, heb ik opgesomd in mijne » Zevende Bijdrage tot de kennis der ichthyologische fauna van Ternate", opgenomen in het 10e deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, bladz. 357—386. Onder die soorten waren meerdere in de wetenschap nog onbekende, t. w. Apogonichthijs gracilis Blkr, Caesio gijmnopterus Blkr, Pseudochromis polijacanthus Blkr, Pomacentrus tapeinosoma Blkr, Heliases ternatensis Blkr, Novacula Twistii Blkr, Muraena monochrous Blkr, en Muraena Duivenbodei Blkr, alle welke soorten in genoemde Bijdrage zijn beschreven.

tevens eenigzins het landschap kennen, dat zich ten zuiden van de hoofdplaats uitstrekt. Nabij het zuidelijke einde der hoofdplaats bevindt zich een landgoed van den heer Van Duivenbode. Het is vrij digt beplant met klapperpalmen. Er is eene voortreffelijke badplaats en een groote vischvijver, waar men het zeewater kan laten in- en uitvloeijen. De visschen in den vijver zijn alle zeevisschen. Zij worden gevoed met kleinere vischjes, welke ten dien einde in zee worden gevangen, soorten van Engraulis, Clupeoïdes, Apogonichthijs, enz. Het geluid van een belletje duidt den bewoners van den vijver het oogenblik van den maaltijd aan en zij haasten zich dan nabij de plaats te komen, van waar hun het voedsel wordt toegeworpen.

Zuidelijk van het landhuis van den heer Van Duivenbode strekken zich nog uitgebreide klapperaanplantingen langs de kust uit. Bij Talangami is het land moerassig. Het is daar eene vlakte van eenige uitgestrektheid, gevormd door de afzetsels van een zich daar in zee uitstortend riviertje. Het terrein is geheel met rhizophoren begroeid, doch door eene strook zandachtige kust van de zee gescheiden, met welke het slechts door het riviertje gemeenschap heeft. Eenige visschers wonen in de nabijheid en hebben er een paar staaknetten (sero's).

Talrijke kleine vischpraauwtjes dobberden in de kom tusschen Ternate, Tidore en Mitarra. Elk dier praauwtjes was slechts bemand met één visscher, die van tijd tot tijd een geep (Belone sp.) met zijn' hengel boven water bragt. De geepen worden door de Ternatanen sakko genoemd.

De sakkovisscherij heeft plaats met den hengel. Het aas bestaat uit een klompje rag. De geepen, daarin bijtende, dringt het rag tusschen de spitse en tallooze tanden hunner lange bekken en zoo worden zij ligt de buit der visschers. De zee van Ternate schijnt door talrijke scholen van geepen te worden bezocht. Zij komen in alle zeeën van den Indischen archipel veel voor. Enkele soorten houden zich bij voorkeur in de brakke wateren der riviermondingen op, zooals Belone caudimacula Cuv., andere doorkruisen de zee in alle rigtingen, zooals de te Ternate door mij

waargenomene Belone cijlindrica Blkr en Belone schismatorhijnchos Blkr. De markt te Ternate is gewoonlijk ruimschoots van geepen voorzien. Zij geven echter een weinig smakelijk voedsel.

s' Morgens 10 uur had ten residentiehuize de plegtige receptie plaats van den sulthan van Ternate. Het geschut van het fort Oranje kondigde kort voor 10 uur aan, dat de sulthan het fort voorbij toog. Het ceremonieel was overigens ongeveer hetzelfde als dat bij de ontvangst van den sulthan van Tidore. Slechts werd de sulthan begeleid, behalve door eene eerewacht, ook door zijne eigene troepen. Die troepen heetten op europesche wijze gekleed en gewapend te zijn. Noch in het een, noch in het ander had men het echter ver gebragt, evenmin als in de europesche muziek, welke de sterkte onze trommelvliezen scheen op de proef te willen stellen.

s' Avonds bragt de gouverneur generaal en zijne gemalin den sulthan een tegenbezoek in zijn paleis. De autoriteiten en het gevolg begaven zich ook derwaarts. De optogt naar het paleis en de ontvangst aldaar waren zoo plegtig, als de plaatselijke omstandigheden het toelieten. In de groote zaal van het paleis was een troonhemel opgerigt, onder welken de opperlandvoogd en zijne gemalin plaats namen. De toewan poetri, de voornaamste prinsen en prinsessen en de rijksgrooten waren tegenwoordig. Na het gebruik van de gewone ververschingen begon de tjakalele, een kunstige dans door vlugge knapen in min of meer gewijzigde oude spaansche kleederdragt uitgevoerd, en daarna de menareh, een smakeloze dans, geheel het tegenovergestelde van de tjakalele, uitgevoerd door vrouwen, even onbevallig van gelaat als van kostuum. De inrigting van het paleis, de groote receptiezaal niet uitgezonderd, was volstrekt niet vorstelijk. Een eenigzins welgesteld europeesch ingezetene te Batavia zou het ameublement zijner receptiezaal en vooral niet dat zijner huiskamers, willen verwisselen met dat van den vorst van Ternate. De wanden waren nog, even als een twintigtal of meer jaren geleden, behangen met eenige oude schilderijen, welker beeldjes opzettelijk

waren uitgekrabt. De vorsten op Java zijn zoo angstvallig niet met hunne schilderijen, niettegenstaande zij, even als de sulthan van Ternate, aan het hoofd staan der godsdienst in hunne rijken. In vroegere jaren had ik reeds meerdere inlandsche vorsten aan hunne hoven bezocht, den soesoehoenan van Soerakarta en de sulthans van Djokdjokarta, Madura en Sumanap, vorsten meer afhankelijk en een veel minder uitgestrekt gebied beheerschende dan de sulthan van Ternate, de voornaamste der Moluksche sulthans. Het inwendige der kratons van de javasche en maduresche vorsten, hoezeer insgelijks weinig vorstelijks bezittende, doet evenwel veel meer uitwerking dan dat van het paleis van Ternate. Wat al prullen wij zagen in eene aan de groote receptiezaal grenzende kamer, welke zeker nog de best ingerigte was, daar de sulthan ons uitnoodigde die te bezoeken, zal ik liefst niet melden. Wij hadden veel moeite om onze lachlust te bedwingen.

Nadat ons geduld vrij lang door de tjakalele en de menareh op de proef was gesteld en het bezoek ruim een uur had geduurd, begaven wij ons weder naar het residentiehuis.

De 27e September was bestemd tot een togtje noordelijk om het eiland heen naar het meertje Soela-takomi, nabij de noordwestkust van het eiland gelegen. Dit togtje was in meerdere opzigten belangrijk en deed mij het niet betreuren, dat er zich bedenkingen hadden opgedaan tegen het beklimmen des bergs. Deze togt om ongeveer de helft van het eiland, begunstigd door eene heldere lucht en onbewolktheid der berghellingen, leerde mij de voornaamste punten van het karakter van den piek van Ternate kennen.

Onder het gewone saluut van de Vesuvius, waarbij zich de salvo's voegden van de Ambon en van de ter reede liggende handelsvaartuigen, verliet het geheele reisgezelschap, vergezeld door den sulthan en meerdere prinsen, in eenige met vlaggen versierde praauwen de hoofdplaats. Na het fortje Terlokko gepasseerd te zijn, ontwikkelden zich aanhoudend nieuwe, prachtige en indrukwek-

kende tafereelen voor ons oog. De scheppers deden op het maatgeluid der inlandsche muziek de praauwen nabij het strand voortglijden en spoedig de noordkust van het eiland bereiken. Van daar doet zich de berg geheel anders voor, dan van de oostzijde, dat is, van de hoofdplaats. De stompe vorm des tops is daar verdwenen en in stede van dien enkelen top ziet men er nu drie, den Arfat, Madiena en Kekau. De Arfat ligt tusschen de beide andere en is de hoogste. Ter hoofdplaatse is die top niet zigtbaar en achter den oostelijken top verborgen, die echter ook, van de noordkust gezien, geenszins de stompe gedaante vertoont, onder welke men hem van de hoofdplaats aanschouwt. De krater, nabij den Arfat gelegen, is van de noordkust af goed zigtbaar.

De uitbarstingen van den berg hebben op de noordelijke helft des eilands de meeste verwoestingen aangerigt. Talrijke lavastroomen zijn hier van den krater tot in zee afgedaald. Het fortje Terlokko ligt op een der oudere lavaribben, welke het meest oostwaarts is gevloeid. Andere nieuwe stroomen zijn meer noordwaarts gevloeid en meerdere breedere en oudere lavaribben vertoonen hare uiteinden aan de noordwestkust des eilands tegenover het eiland Hiera. De meeste dier lavastroomen prijken thans met eene weelderige vegetatie en men ontdekt hunne geaardheid slechts aan de ontblootingen aan het strand, waar ze met steile door den golfslag naakt gehoudene wanden in zee dalen De vorm der lavastroomen is nog gedeeltelijk herkenbaar aan de wormsgewijze ribben, die zij op de berghellingen nog laten ontwaren.

De meeste dier lavaribben bestaan zeker reeds sedert voorhistorische tijden. Getuige het fortje Terlokko, welks stichting van den vroegeren tijd der portugesche vestiging dagteekent. Van de breede lavastroomen aan de noordwestelijke helling des bergs bestaan ook geene overleveringen.

Niet zoo echter ten opzigte van een' jongeren lavastroom, die aan de noordzijde des eilands in zee is gevloeid en waarnaar

dat punt der kust Batoe-angoes of de Verbrande hoek is genoemd. Deze lavamassa zou de berg tijdens de eruptie van 1763 uitgeworpen hebben. De eeuw, bijkans verloopen na deze uitbarsting, is niet voldoende geweest om de oppervlakte dezer massa in die mate te ontleden, dat er zich eene vegetatie op heeft kunnen vestigen. Als eene breede zwarte streep kan men daarom thans nog dien stroom nagaan van het strand af tot nabij den krater, en slechts op ongeveer het midden der hoogte van den berg, daar waar vochtigheid en wolken het krachtigste ter ontleding hebben ingewerkt, is deze lava hoezeer nog slechts dun begroeid. Daar, waar deze lavastroom de kust bereikt, heeft hij nog een indrukwekkend voorkomen. Aan het strand is de massa bijkans vertikaal afgebroken en vormt daar een' ongeveer 30 voet hoogen en wel 400 voet breeden zwarten muur, aan den grond meer uit eene massieve min of meer kristallijne, van boven uit eene slakachtige trachietische lava bestaande. De bovenvlakte der lavamassa is zeer oneffen en vertoont talrijke onregelmatige puntige en scherpe stukken, die tot meerdere voeten hoog boven de lavavlakte uitsteken. Het schijnt, dat de lava tijdens hare uitwerping heeft bestaan deels uit groote blokken, deels uit gesmoltene massa. De blokken, door de vloeibare massa medegevoerd, steken thans nog op vele plaatsen boven de sedert gestolde vloeibare massa uit.

De beschouwing van dezen nieuweren lavastroom maakte mij duidelijk de talrijke dergelijke verschijnselen, welke zich elders op de noordelijke en noordwestelijke hellingen des bergs voordeden en mij tot de meening bragten, boven uitgedrukt, dat zoo vele van den berg tot in zee afdalende ribben insgelijks door oude lavastroomen zijn gevormd.

Hier en daar, tusschen die ribben en zich niet ver binnenslands uitstrekkende, ontwaart men langs de noordoost- en noordkust van het eiland, kleine vruchtbare vlakten, beplant met djagong, padi of klapperpalmen. Enkele hutjes dienen daar tot slechts tijdelijk verblijf der landbouwers.

Langs de kust voortscheppende, kwam weldra het eilandje Hiera in het gezigt. Wij moesten tusschen dit eiland en Ternate door om de noordwestkust van Ternate te bereiken. Hiera is slechts door eene enge straat van Ternate gescheiden. Even als Mitarra is het een vulkanische kegel, welks voet zich onder de zeevlakte verliest. Het zal ongeveer 2000′ hoog zijn en is geheel met digt geboomte bekleed. Het is onbewoond.

Hierna gepasseerd zijnde, kwamen wij in eene hooge deining, welke de beweging der praauwen zeer onaangenaam deed zijn. Aan de oostzijde der eilandenreeks van Hiera tot Batjan heeft men meestal weinig deining. De zee vormt daar eene breede straat, welke, bij Hiera beginnende, zich om Batjan heen in de straat Patientie en straat Herberg splitst. Het groote eiland Halmaheira begrenst die straat oostelijk van de baai van Djilolo af tot tegenover het zuidelijke punt van Batjan. Westelijk van de genoemde eilandenreeks is de Moluksche zee geheel open en breekt hare deining tegen de westkusten dier eilanden. Na ongeveer een uur scheppens van Hiera af, in zuidelijke rigting, bereikten wij de noordwestkust van Ternate bij Soela-takomi.

Soela-takomi, thans zonder andere dan eenige natuurkundige belangrijkheid, was in het begin van den kompagnie's tijd eene plaats, waaraan gewigt genoeg werd gehecht, om er een fort op te rigten en een garnizoen van ongeveer 100 man te houden. Toen was die plaats ook bewoond door ongeveer een duizendtal zielen en zelfs in de laatste helft der 18e eeuw was er nog eene wel bevolkte negorij. Thans bestaat niets meer van dat alles. De bezetting is reeds vóór 100 jaren ingetrokken, het fort vernietigd en de laatste bevolking door den zich geopend hebbenden bodem verzwolgen. Men wijst er thans twee kleine meren aan, welke, even als vroeger de negorij, den naam dragen van Soela-takomi. Het eene meertje ligt slechts ongeveer een honderdtal schreden van het strand, weinig boven de zeevlakte verheven. Een goed voetpad geleidt derwaarts. Het is niet veel meer dan eene uitgestrekte poel, bedekt met wieren en

lotusplanten (Nelumbium speciosum) en omringd van eene woeste vegetatie voornamelijk uit Pandanen bestaande. Men noemt dit meertje Soela-takomi-di-bawa. Het hooger gelegene meertje Soela-takomi-di-atas is ongeveer een halve paal van strand verwijderd en beslaat het midden van een vrij hoogen stompkruinigen slechts met gramineën en heesters begroeiden heuvel. Hier stond vroeger de negorij Soela-takomi. Het meertje, rond van gedaante en naauwelijks een halve paal in omtrek groot, wijst de plaats aan, waar die negorij verzwolgen is. Men noemt het thans ook wel het „verdronken land." Het heeft geheel het karakter van een kratermeer. Nagenoeg loodregt verheffen zich zijne oevers tot meer dan 100 voeten boven zijn niveau en gevaarlijk zou het zijn den oeverrand te betreden. Vulkanische uitwerpselen op de heuvelhellingen, aan de bovenvlakte slakachtig gestold, duiden op den hittegraad, welke tijdens de vorming diens kraters hier moet hebben geheerscht. Na die vorming, welke in 1763 of 1771 moet hebben plaats gehad, schijnen daar ter plaatse geene vulkanische verschijnselen meer te zijn waargenomen. De Ternatanen hebben er althans geene overlevering of herinnering van.

Van Soela-takomi keerde het reisgezelschap langs denzelfden weg naar de hoofdplaats terug. Het togtje had meer tijds gevorderd dan gegist was en daarom werd afgezien van het bezoek van eene plaats aan de noordkust, gelegen een weinig beoosten den hoek van Ternate, die het naast aan Hiera grenst en Soela medahah geheeten, eene plaats, waar vroeger ook eene negorij moet hebben gebloeid.

Tegen 1 uur in den namiddag waren wij ter hoofdplaatse terug. Het rif voor en noordelijk van de hoofdplaats was door den bijzonder lagen waterstand grootendeels droog en talrijke inlanders, mannen, vrouwen en kinderen, waren daar ijverig bezig, om zich van eene gemakkelijke vangst van visch, schaaldieren en weekdieren te verzekeren. Ik spoedde mij ook derwaarts en maakte eene rijke vangst voor de wetenschap.

Later in den namiddag vernamen wij, dat bij het saluut van

de Vesuvius twee matrozen gewond waren. Een dier matrozen was buiten boord gevallen en onmiddellijk in de diepte der zee verdwenen, de ander was naar het hospitaal ter hoofdplaats vervoerd, waar zijne door de verwonding verbrijzelde arm uit de geleding met het schouderblad was weggenomen. Ik maakte het mij ten pligt den lijder te bezoeken en vond de operatie goed verrigt en den toestand des lijders bevredigend. De gouverneur generaal vaardigde den last uit, dat voortaan niet meer zou gesalueerd worden dan volstrekt noodig zou zijn.

HOOFDSTUK III.

VERDERE BIJZONDERHEDEN OMTRENT TERNATE.

Grondgebied des sulthans en van het gouvernement. — Overzigt van de landen en eilanden onder het gezag van den sulthan van Ternate. — De magt des sulthans slechts schijnbaar. — Verbeteringen gebragt in het bestuur der Molukken gedurende de laatste dertig jaren. — Verval van Ternate. — Wenschelijkheid van de uitbreiding van ons onmiddellijk beheer. — Statistieke opgaven omtrent de onderdanen des sulthans van Ternate. — Geringe kennis der bezittingen van den sulthan. — Natuurlijke geschiedenis van het eiland Ternate. — De Ternatanen. — Statistiek der gouvernements bevolking op het eiland Ternate. — Slaven en Papoeërs. — Middelen van bestaan der Europeanen en Mestiezen. — Landbouw. — Visscherij. — Walvischvangst. — Handel. — Levensmiddelen. — Bestuur der residentie. — Ophooping van dienstbetrekkingen. — Ternate nog een lastpost. — Belastingen en verpachte middelen. — Zoutverkoop. — Inlandsch bestuur.

Wanneer men spreekt van Ternate, is het noodig, om verwarring voor te komen, te zeggen wat men onder dien naam verstaat. Men moet dan onderscheiden:

1e. De residentie Ternate.

2e. Het gebied van den sulthan van Ternate.

3e. Het eiland Ternate.

4e. De hoofdplaats Ternate.

De residentie Ternate is, wat uitgestrektheid betreft, verreweg de grootste van alle onze residentiën in den Indischen Archipel.

Zij omvat de menigte eilanden van den Molukschen archipel, gelegen benoorden de eilanden Ceram en Boeroe, de westelijke helft van Nieuw Guinea namelijk tot eene lijn, getrokken van 141° oosterlengte van Greenwich op de zuidkust van dat eiiand tot Telokh Lintjoe op de noordkust, alsmede de talrijke eilanden langs de westkust van Nieuw-Guinea en de Geelvinksbaai. Westelijk strekt het gebied der residentie zich uit over het grootste gedeelte van de landen der oostkust van Celebes. Slechts een gering gedeelte van die gewesten staat onder het dadelijk beheer van het gouvernement. De Obi-eilanden (Obi-major of Ombira, Bissa, Tupa, Beilanbeilan, Tolo, Obi lattoe, Njanja, Malamala, Karanga, Oewang, Laloeng, Massarang, Mocrassar oesana (4 eilanden), Loijang, Miola, Tapiola, Raijola, Gomomo en Sambiramin), zijn in 1683 door den sulthan van Batjan voor 800 rijksdaalders aan de Kompagnie verkocht en thans nog geheel gouvernements-eigendom. Op Batjan zelf heeft het gouvernement het fort Barneveld en de negorij Laboeha. In 1847 heeft de sulthan van Ternate afstand gedaan van de regten, die hij sedert oude tijden bezat op het distrikt Kalongtjoesa of Kalang-soesoe van het eiland Boeton en van de distrikten Woean, Tibore en Lohia van het eiland Pegansane, Pangasanen of Moena, welke gewesten thans tot het gouvernement van Celebes behooren. De gouvernementsgrond op het eiland Ternate zelf, maakt, zooals boven reeds is gezegd, slechts een klein gedeelte van het eiland uit.

Het onmiddellijke gezag over alle de overige eilanden berust bij de sulthans van Ternate, Tidore en Batjan. Over de bezittingen der sulthans van Tidore en Batjan zal ik later nog gelegenheid hebben te spreken. Die van den vorst van Batjan bepalen zich tot de Batjan-eilanden. Die van den vorst van Tidore omvatten, behalve de eilanden Tidore en Mareh, het centrale gedeelte van Halmaheira, de tusschen Halmaheira en Nieuw-Guinea gelegene eilanden, een groot gedeelte van Nieuw-Guinea zelf en de eilanden der Geelvinksbaai.

Het gebied van den sulthan van Ternate omvat behalve het grootste gedeelte van het eiland Ternate:

a. De eilanden Hieri, Tifore en Majoe.

b. Het noordelijke schiereiland van Halmaheira met zijne kusten en eilanden tot aan den noorderoever der rivier Kajassa, op de westkust, regtlijnig naar Jofongo of de oostkust, waaronder Manamadek, Djoerangrood, een veertigtal kleine ongenaamde eilanden in de bogt van Sindangole en de op de westkust gelegene eilanden Dooi, Toba, Tongo-ai, Tjera (4 eilanden), Toewah-kara (3 eilanden), Goe-ai (2 eilanden), Salangadi (6 eilanden), Diti (2 eilanden), Goeralama (4 eilanden), Aroe-baik, Sengaroe (3 eilanden), Toengoesoeng, Mareh-porotjo, Foetoe, Gohakake, Njawolakko, Adoei, Lidoewah (3 eilanden), Tamoe, Djerek, Moestagi-tagi, Leloe, Saöraga, Sabol, Oessololi. Voorts het ten noorden van het noordelijk schiereiland gelegene grootere eiland Morotai, waarbij Na-ai-morodera, Ngele-lamoe, Ngele-itji, Nobela-lawoe, Nobela-itji, Dondola-lawoe, Dondola-itji, Perloe, Galoegaloe-lawoe, Galoegaloe-itji, Tagalaja, Kokoja, Soessoem-lawoe, Soessoem-itji, Kodogoeroe (2 eilanden), Sakita, Pedang en Rau (5 eilanden); en de langs de oostkust van het noordelijk schiereiland gelegene eilandjes Metti, Golarai, Takawo, Toppo-toppo, Barangkanek, Wobi, Tolonaen, Koewoem, Kokare-lawoe, Kokare-itji, Powaleh, Meddek, Popilo, Solat en nog 5 ongenaamde eilandjes.

c. Het zuiderschiereiland van Halmaheira van af Taja langs den zuidhoek Libora naar Djojopo, waaronder behooren Doeroe-lawoe, Doeroe-itji, Katinai-lawoe, Katinai-itji, Gaäneh, Wedah of Widi, Djerongan, Kobei, Orangkaja, Topa, Solomakit, Katoedoekoe, Djodigaila en een twintigtal ongenaamde eilanden.

d. De eilanden nabij de westkust van het zuidelijk schiereiland van Halmaheira, t. w. Makjan, Sikoe, Kefi, Naigonio, Tolomau, Tameti, Memori, Tawohi en 10 ongenaamde eilanden.

e. De groep der Soela-eilanden, waaronder Taliabo, Sehoe, Bawana, Djeni, Lemboe, Daloema, Aroe, Jano, Kano, Mangkololi, Toenassim, Matete, Damain, Tabalami, Ketoep, Makanateh, Noessa Hai, Noessa Mehoedjoe, Aäla, Saroembah, Passikaja, Toentangan, Lahi, Penoe; voorts Soela-mangoli (waaronder Toeboeloe en Paskoro), Soela-besi, Liffa-matoela, Pagama, Paskora, en 2 ongenaamde eilanden.

f. De groep der Banggaai-eilanden, waaronder Baloeka, Bakakan (2 eilanden), Tongakat, Tiga (3 eilanden), Tanlau, Sassan, Tompotele, Panda-boboi, Molilis, Kambongan, Tiwalat, Poetat, Boeang-boeang, Tetepon, Timpano en Massoni.

g. De eilanden bewesten de Banggaai-groep t. w. Bankoeloe, waaronder Lamoenan, Linsaweh, Togang pelogot (2 eilanden), Mari-boeboe, Tatoebek, Tamotoon, Teloh-boeloe, Saijoe, Mandibon, Toenoewan, Togong-baijoko.

h. De Labobo-groep t. w. Labobo, Malamoelang, Sailomanok, Toembakpaono, Toembak (2 eilanden).

i. Groep tusschen Banggaai en Tomboekoe, t. w. Lilepan, Togong bedaijong (7 eilanden), Sompoean en Mentoeleh.

j. De oostkustlanden van Celebes, van af Tandjong Api in de bogt van Tomini in het noorden en Lassola in het zuiden en in het binnenland tot aan de grens van het rijk Loewoe bij de negorij Toe-epeh, met de eilanden Langala, Toko-eja, Pahoe, Tombolo, Sainoa, Entahoe, Boengentedeh, Sofaïna, Tokoasolo, Pitamengolo (2 eilanden), Baneteh, Benoei, Kowehkowelah, Foeimenoei, Padaëja (2 eilanden), Manoei, Roembia, Nanakka, Batoe, Baik, Gimpah, Dediri, Karanto, Nanossi, Bolasikan, Paropoh en Boboni of Wowoni, welk laatste eiland door Straat Boeton van het eiland Boeton gescheiden is.

Wanneer men op de kaart die uitgestrekte bezittingen aanschouwt, verbindt men, met den stand der zaken niet bekend, daaraan noodzakelijk het denkbeeld van grootheid en magt des bezitters.

Inderdaad bezaten de sulthans van Ternate in vroegere eeuwen eene magt, welke ontzien werd en gevreesd. Maar die magt is allengskens tot een minimum gedaald, en indien zij niet door de beschermende hand des gouvernements nog eenigzins werd in stand gehouden, zou zij reeds geheel verdwenen zijn, niet alleen in de van de hoofdplaats verwijderde gewesten, maar ook op de hoofdplaats zelve.

Het monopoliestelsel der Kompagnie heeft de vorsten der Molukken, toen zij nog ontzien werden, aan zich dienstbaar weten te maken. Algemeen verval, achteruitgang en gedeeltelijke ver-

dwijning van zoovele volkeren van den Molukschen archipel zijn de bittere vrucht geweest van een bedroevend stelsel, dat overheerschten en overheerschers gelijkelijk heeft benadeeld en te gronde gebragt.

De handelsvloten van vroegere eeuwen werden vervangen door vloten van zeeroovers. De vreedzame en nijvere bevolkingen van oudere tijden maakte plaats voor eene spaarzame populatie, die deels te zwak was, om zich tegen de op hare kusten stroopende zeeroovers te weren, deels aan de zeerooverijen zelve deel nam of ze ondersteunde.

Zoo was het in het algemeen in de Molukken nog niet lang geleden, en zoo is het gedeeltelijk nog.

De wonde door de Kompagnie geslagen, is diep. Hare diepte evenwel is sedert een aantal jaren bekend en dat was de eerste schrede om haar te heelen. Bovendien bestaat de wensch tot hare genezing. Herhaaldelijk is die reeds door een billijk en verlicht gouvernement beproefd en naarmate het blijkt, dat de aangewende middelen het doel niet of slechts onvolkomen bereikt hebben, schrikt men niet terug voor het beproeven van nieuwe middelen, welke er eindelijk toe zullen moeten leiden, om de Molukken te maken tot gelukkige gewesten, welker bewoners ons gezag zullen achten en liefhebben en door hunne welvaart de kracht van het gouvernement steunen en den handel van het moederland nieuwe bronnen openen.

Ik herinner hier slechts de onderdrukking der schrik en verwoesting verspreidende hongitogten ter uitroeijing der specerijboomen, de beperking der togten van de Ternatanen en vooral van de Tidorezen, om de bevolkingen der hun ondergeschikte gewesten, die zij als niet veel meer dan hunne slaven beschouwen, te plunderen en weg te voeren; de betere regtsbedeeling aan zoovele volken reeds verleend; de betere betaling der gedwongen geleverde specerijen; de vrijverklaring der havens van Kema en Manado; de openstelling der voornaamste Moluksche eilanden voor den algemeenen handel.

Veel echter blijft er nog te doen over en men kan geen' gegronden twijfel koesteren, dat ook dat niet allengs zal geschieden.

Ik wil thans meer bepaald het oog vestigen op de residentie Ternate. Amboina en Banda zullen later het onderwerp eener meer bijzondere beschouwing uitmaken.

Ternate is blijkbaar in verval. De bevolking gaat gedrukt onder de lasten, die zij moet opbrengen om den sulthan met zijne 125 kinderen en kleinkinderen te onderhouden. De 5000 Ternatanen, armoedig als zij reeds zijn, zijn daartoe niet in staat. Halmaheira, Makjan, de Soela's, enz. moeten daartoe bijdragen.

De bevolking wordt geprest tot het doen van onbeloonde heerendiensten, gedwongen tot het opbrengen zonder betaling van rijst, sago, muskaatnoten en foelie, vogelnestjes, tripang, karet en paarlen, en erlangt vele haar benoodigde artikelen slechts tegen buitensporig hooge prijzen, vermits die artikelen door den sulthan en de prinsen zijn gemonopoliseerd. De negorijen van het westelijk gedeelte van het noordelijk schiereiland van Halmaheira leveren dagelijks 100 mannen voor het verrigten van heerendiensten te Ternate en moeten daarbij tevens voor de voeding dier mannen zorg dragen.

In tijden van onlusten in eenig gedeelte van het rijk, en die tijden zijn niet zeldzaam, moeten de uitrustingen bekostigd worden en de manschappen geleverd door de gewesten, die niet in de onlusten deelen.

Volkomene uitputting van vorst en volk is noodzakelijk van een en ander het gevolg.

De rekognitiegelden van het gouvernement voor den sulthan en de rijksgrooten, ten bedrage van *f* 17400 s' jaars, kunnen slechts in een gedeelte van de behoeften van het hof en het bestuur voorzien.

Tijdens den javaschen oorlog van 1825 tot 1830 was de sulthan nog bij magte om een korps hulptroepen te leveren ten dienste van het gouvernement.

Thans zou hij zonder hulp van het gouvernement de rust in zijn eigen rijk niet kunnen handhaven.

In 1848 en 1849 was hij niet bij magte om de bevolking

van Makjan, welke zich aan zijn gezag had onttrokken, tot onderwerping te brengen en die opstand werd niet onderdrukt, dan nadat de sulthan de hulp van het gouvernement had ingeroepen en erlangd.

De Tobellorezen en Galelorezen minachten het gezag van den sulthan en plegen stoutmoedig hunne zeerooverijen bijkans allerwege in zijn gebied.

Banggaai en Tomboekoe hebben reeds meermalen zijne stedehouders verjaagd of vermoord en worden telkens slechts door de vrees voor het gouvernement of door zijne dwangmiddelen tot gehoorzaamheid aan Ternate teruggebragt.

En zelfs de ternataansche bevolking ter hoofdplaats, gedrukt als zij is, heeft geene achting en weinig ontzag voor den vorst en zijne familie en blijft hem slechts gehoorzamen, omdat zij begrijpt, dat eene vrijmaking van dat gezag niet mogelijk is, zoolang het gouvernement den sulthan beschermt.

Het rijk van Ternate heeft uitgeleefd en voor verjonging is het niet vatbaar. De leiding van het bestuur over de talrijke er nog toe behoorende gewesten moet in andere handen overgaan, indien gewenscht wordt, dat die gewesten weder tot een' staat van bloei zullen geraken.

Het gouvernement zal de teugels van het bewind zelf geheel in handen moeten nemen, tegen billijke schadeloosstelling der titularissen van het rijk.

Ik weet wel, dat er zijn, die de sulthans beschouwen als het goedkoopste middel voor het gouvernement, om de onder hen staande gewesten te beheeren, om door hunnen invloed zonder vestigingen van europesche ambtenaren of bezettingen uit ons leger, ons gezag in stand te houden.

Indien evenwel zoodanige staatkunde ooit te prijzen is geweest of door de noodzakelijkheid werd geboden, thans in zij onnoodig en schadelijk. Onnoodig, omdat het nederlandsche gezag overal, tenzij op Tidore zelf, meer ontzien is en gewenscht, dan dat der sulthans en de sulthans hun gezag nergens kunnen staande houden zonder ons; — schadelijk, omdat de weinige inmenging van ons gezag in de landen der sulthans slechts strekt tot meerdere onderdrukking

der bevolkingen, waar het gezag der vorsten het grootst is, tot bevordering van onlusten, waar men zich aan dat gezag meent te kunnen onttrekken en tot ontwikkeling der zeerooverij, daar waar dat gezag wordt veracht of niet gehandhaafd. Het wordt daarom meer en meer tijd, ook in het belang van onzen handel, welke ook voor de residentie Ternate is vrij verklaard, dat het gouvernement aan die onderdrukkingen, opstanden en rooverijen voor goed een einde make en de edele taak op zich neme, welke de sulthans niet bij magte zouden zijn te volbrengen, al ware hunne wil ook goed.

Wanneer dan het bestuur toevertrouwd zal zijn aan eene kundige en krachtvolle hand, zal zich ongetwijfeld voor de bevolkingen der ternataansche gewesten eene betere toekomst openen, onder gelijktijdige betere bevestiging van ons gezag en uitbreiding van onzen handel.

De bevolking der talrijke gewesten onder het beheer van den sulthan van Ternate is betrekkelijk zeer gering. De opgaven, welke men omtrent hare sterkte bezit, zijn echter voor vele gewesten onvolledig en verdienen slechts een beperkt vertrouwen. Men stelt evenwel de volgende cijfers, welke waarde genoeg hebben, om eene der waarheid min of meer nabijkomende voorstelling van de sterkte der bevolking te erlangen,

De onderdanen van den sulthan van Ternate waren in

1854.	Op Ternate	5250	zielen.
1854.	〃 Halmaheira	23079	〃
1854.	〃 Makjan	6152	〃
1854.	〃 Kajoa	403	〃
1854.	〃 de Soela-eilanden	6447	〃
1852.	In de rijkjes Loeinan, Saloewan, Patti-patti en Boealemon en overige distrikten van Banggaai op Celebes met uitzondering van Mondono p. m. .	27000	〃
1852.	In Mondono (onder Banggaai) . . .	9843	〃
1852.	Op de Banggaai-eilanden	7024	〃
1852.	In het radjaschap Tomboekoe	15030	〃
	Globaal totaal, bij benadering. .	100000	〃

Indien men voor de gewesten, van welke de sterkte der bevolking niet bekend is, dat is, voor de rijkjes Loeinan, Saloewan Pattipatti, Boealemon en overige distrikten van Banggaai op Celebes met uitzondering van Mondono, een cijfer van ruim 27000 zielen stelt, wat zeker niet overdreven is, daar b.v. de geringe gegevens, welke men bezit, op eene vrij sterke alfoersche bevolking duiden van het noordoostelijke schiereiland van Celebes, op hetwelk genoemde rijkjes gelegen zijn, mag men gerustelijk aannemen, dat het wezenlijke of nominale gezag van den sulthan van Ternate zich nog over een honderdduizendtal zielen uitstrekt.

Raadpleegt men de bestaande werken, welke over de genoemde gewesten handelen, dan vindt men zich teleurgesteld door de weinige gegevens, die men er in aantreft.

Ten opzigte der Soela-eilanden en de rijkjes van Banggaai en Tomboekoe is men tot eenige meerdere kennis gekomen door twee in 1853 en 1854 uitgegevene werken; het eerste van den kapitein ter zee C. Van der Hart getiteld „Reize rondom het eiland Celebes en naar eenige der Moluksche eilanden, gedaan in den jare 1850 door Z. M. schepen van oorlog Argo en Bromo;" — het andere van de heeren C. Bosscher en P. A. Matthijsen, getiteld „Schetsen van de rijken van Tomboekoe en Banggaai op de oostkust van Celebes" en opgenomen in het 2e deel van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Ten opzigte van Halmaheira, Morotai, Makjan, Kajoa, enz. wordt men door de bestaande geschriften weinig of niet ingelicht en sedert Valentijn is de kennis dier gewesten niet veel vooruitgegaan, want de Molukken van anderhalve eeuw geleden zijn niet meer de Molukken van het heden en men mist voor talrijke eilanden de gegevens, om het verschil van het toen en het heden te beoordeelen. Evenwel heeft een belangrijk artikel van den heer T. J. Willer, geplaatst in het 2e deel van den eersten Jaargang van het Indisch Archief, aanmerklijk bijgedragen tot eene betere kennis van het noordelijke schiereiland van Halmaheira.

Raadpleegt men de archieven van de residentie Ternate, dan

staat men verbaasd over het weinig beteekenende der meeste verslagen, welke door de residenten over de onder hun beheer en toezigt geplaatste gewesten zijn opgemaakt en aan het gouvernement ingezonden. Ik heb alle algemeene verslagen der residentie, welke sedert de herstelling van ons gezag in het archief van het gouvernement bewaard worden geraadpleegd, t. w. de verslagen van de residenten J. A. Neijs, J. H. J. Moorrees, A. J. Van Olpen, D. F. H. Helbach, C. M. Visser, van den sekretaris der residentie C. De Mulder, en van de residenten W. L. Van Guericke en Jkhr C. F. Goldmann. De rapporten van de heeren Visser en Goldmann uitgezonderd, vindt men in de overige bescheiden naauwelijks een' vlugtigen blik geworpen op de talrijke gewesten, welker nadere kennis zoo wenschelijk is voor de wetenschap, zoo noodig voor de voorbereidende regelingen tot een beter bestuur.

In volgende hoofdstukken zal ik nog gelegenheid hebben het voornaamste betreffende die gewesten mede te deelen. Vooraf valt nog veel wetenswaardigs te melden omtrent het eiland Ternate zelf.

De botanische verhoudingen van het eiland zijn nog niet toegelicht.

De fauna is eenigzins beter bekend. Arm aan zoogdieren en reptiliën, is zij rijk aan vogels, visschen en ongewervelde dieren.

Het hertzwijn (Babijrusa alfurus Less.) wordt beweerd op Ternate evenzeer voor te komen als op noordelijk Celebes en Boeroe. Men kent van Ternate drie soorten van vledermuizen (Megaderma spasma Geoffr., Taphozous saccolaimus Temm., Pteropus personatus Temm.). Van de tamme zoogdieren heeft men er de gewone indische vormen, met uitzondering van den buffel.

Forsten moet talrijke vogelsoorten van Ternate en Halmaheira naar het moederland gezonden hebben, doch het is mij niet bekend of daarover iets anders is publiek gemaakt geworden, dan hetgeen voorkomt in het 3e deel van het Coup d'oeil sur les possessions néérlandaises dans l'Inde Archipélagique van onzen beroemden landgenoot den heer C. J. Temminck. Daarin is sprake van meerdere nieuwe soorten van roofvogels, jaarvogels, duiven en papegaaijen, van twee reusachtige soorten van Centropus en Pitta, enz. van welke soorten, ofschoon op den over-

wal van Ternate bij Dodinga gevangen, ook wel meerdere in de bosschen van Ternate zullen voorkomen. Van Ternate zelf zie ik in de ter mijner beschikking staande hulpmiddelen overigens geene andere vogels vermeld dan Lamprotornis metallicus Temm., Ceblepijris (Graucalus) papuensis Lath., Tanijsiptera dea Less., Cuculus poliogaster S. Müll., Psittacus xanthosomus Vig. en Psittacus riciniatus Bechst. (Eos riciniata Bonap.).

Van de reptiliën van Ternate is wel de krokodil (Crocodilus biporcatus Cuv.) de voornaamste soort. Andere soorten zijn trouwens van daar nog niet vermeld.

Het meeste bekend is nog de vischfauna, waarover ik echter hier ter plaatse niet zal uitwijden. Ik ken thans 233 vischsoorten van de kustwateren van Ternate, welke alle zijn opgesomd in mijne boven reeds aangehaalde Bijdrage over dit onderwerp. Van echte riviervisschen is hier geene sprake.

De wereld der ongewervelde dieren van Ternate is nog bijkans geheel onbekend. Enkele snuitkevers (Geonomus insignis Guér., Coptorhijnchus ternatensis Guér., Coptorhijnchus elegans Guér.) en vlinders (Papilio ascalaphus Boisd. en Papilio deiphobus L.) en eene soort uit de familie der mieren (Ponera bispinosa Le Guillou) zijn alle de insekten, welke men van daar kent. De beurskrab (Birgus latro Leach) en de schijfvormige zeester (Culcita discoidea Ag.) heb ik van Ternate ontvangen. De beurskrab is een der keurigste geregten op de tafels der Europeanen, wegens den fijnen smaak van het olieachtige vet, dat in haar achterlijf is opgehoopt. Zij komt ook elders in den Archipel voor, te Manado, op de Sangir-eilanden, en ook op de eilandjes nabij Batavia. De schijfvormige zeester is uiterst merkwaardig doordien zij even als sommige tripangsoorten, soms levende vischjes (Oxijbeles Brandesii Blkr) herbergt. Mijne te Ternate opgedane verzamelingen bevatten meerdere soorten van schaaldieren, weekdieren en stekelhuiden, welke ik nader hoop te vermelden. — Enkele land-gasteropoden van Ternate zijn door de naturalisten van de zuidpoolexpeditie van Dumont d'Urville verzameld en door den heer Le Guillou beschreven t. w. Helix albula Le Guill., Helix approximata Le Guill., Helix quadrifasciata Le Guill. en Helix ternatana Le Guill.

Tijdens mijn verblijf te Ternate heb ik getracht mij een beeld

te vormen van de eigenlijke ternataansche bevolking. Elders reeds heb ik de afmetingen medegedeeld van eenige door mij waargenomene schedels van Ternatanen (1). De Ternatanen zijn echter een gemengd ras. Ik zou er ook geen eigen karakter van weten te vermelden, omdat ik gedurende de weinige dagen van mijn overigens nog zeer weinig vrij beschikbaar verblijf te Ternate niet in de gelegenheid was om van vele personen den eigenlijken onvermengden landaard op te sporen. In bonte mengeling ziet men onder de inlandsche bevolking Ternatanen, Tidorezen, Gilolorezen, Boeginezen, Maleijers en Javanen onder elkander en die landaarden meestal nog vermengd. Arabieren, Chinezen, Papoeërs en de vrij talrijke klasse der mestiezen voltooijen de geschakeerdheid der ternataansche bevolking.

In het voorgaande hoofdstuk heb ik reeds een overzigt gegeven van de cijfers der verschillende bevolkingen van het eiland Ternate op het einde van 1854. Voor zooveel de mij beschikbare bescheiden zulks hebben toegelaten, heb ik onderzoekingen in het werk gesteld naar de vermeerdering of vermindering der verschillende afdeelingen van de bevolking over een aantal jaren. De ingezetenen in de bevolkingstaten over de beide laatste jaren onder andere hoofden verdeeld zijnde dan vroeger, laten zich ten opzigte der landaarden geene goede vergelijkingen maken met vroegere jaren. Het verschil in het aantal Europeanen en mestiezen van 1854 met 1853 duidt op eene vermindering van een veertigtal zielen. Europeanen en mestiezen te zamen genomen, in 1829 nog 784 zielen sterk, waren in 1854 tot 454 verminderd. Van 1829 tot 1852 laten de bevolkingsstaten echter eene meer bijzondere vergelijking toe, hoezeer in verschillende jaren de Makassaren, Arabieren en Papoeërs nu eens met de overige inlandsche bevolking in een algemeen cijfer voorkomen, dan weder afzonderlijk zijn opgesomd. Ik laat hier eene zamentrekking van die cijfers volgen over die jaren, omtrent welke officiële bescheiden bestaan.

---

(1) Afmetingen van schedels van inboorlingen van Java, Sumatra, Nias, Borneo, Celebes, de Moluksche eilanden en Nieuw-Guinea. Zie Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië 2n Jaargang bladz. 489 — 520.

Overzigt van de cijfers der bevolking van het eiland Ternate van 1829—1854.

Landaard.	1829	1833	1834	1836	1837	1838	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854
Europeanen en afstammelingen van Europeanen.....	339	376	322	328	313	290	412	373	391	409	472	369	373	319	321	297	296	291	255	490	454
Inlandsche christenen..........	445	297	272	380	362	354	231	181	227	237	256	240	235	250	230	295	238	242	250		
Chinezen en afstammelingen...	375	330	363	360	354	365	401	403	411	418	438	430	384	405	339	372	349	368	379	385	385
Mohammedanen..	929	1131	1094	874	1115	1095	1157	247	231	252	120	80	80	1410	1397	1376	1223	1182	121	2057	2056
Makassaren.....	—	—	—	—	—	—	—	1033	1092	1194	1432	1428	1329	—	—	—	—	—	1111		
Arabieren en andere oosterlingen.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	24
Papoeërs........	—	—	—	—	—	—	253	291	303	324	308	363	379	344	335	335	281	289	219	339	323
Slaven..........	1044	838	781	662	706	683	555	551	531	520	486	425	433	406	398	356	332	318	357	5860	5250
Onder den sulthan.	7000	6500		5194	5086	3353	3718	3711	3705	3708	3702	3689	3686	—	—	—	—	—	6199	—	—
	10132	9472		7798	7936	6140	6727	6790	6891	7062	7214	7024	6899						8991	9351	8489

Deze staat in verband met de in de dienstverslagen voorkomende aanteekeningen, leiden tot meerdere gevolgtrekkingen en tot de kennis van niet onbelangrijke feiten.

1o. Het cijfer der bevolking van het eiland onder het gezag van den sulthan is eerst in 1836 tot in bijzonderheden opgegeven. Van dat jaar af tot op 1854 is dat cijfer aan onophoudelijke golvingen onderhevig geweest, voortgebragt door onevenredigheden in de sterfte, door afwezigheid van het eiland, expeditiën, enz. Het minimum, vallende in 1838, bedroeg weinig meer dan de helft van het maximum, dan in 1852, doch na een tijdsverloop van bijkans 20 jaren zijn de cijfers van beide tijdstippen weder nagenoeg gelijk, t. w. 5194 en 5250. Er is alzoo geene toename der bevolking van eenig belang waar te nemen, maar ook geene vermindering.

2o. De bevolking van Europeanen en afstammelingen van Europeanen is van 1829 tot 1844 van 339 tot 477 zielen gestegen en alzoo met 39 percent vermeerderd, maar sedert allengskens verminderd tot dat in 1852 haar cijfer tot 255 was gedaald en alzoo in bijkans een vierde eeuw tijds met 25 percent verminderd.

3o. De inlandsche christenen zijn in hetzelfde tijdvak van 445 tot 250 gedund en alzoo bijkans tot op de helft verminderd. Sedert 1852 komen de inlandsche christenen op de bevolkingsstaten voor onder het hoofd mestiezen en andere kleurlingen.

4o. De chinesche bevolking heeft zich zonder groote golvingen staande gehouden en is in bijkans $\frac{1}{4}$ eeuw van dezelfde getalsterkte gebleven.

5o. De onder het dadelijk gezag van het gouvernement staande inlanders, Boeginezen, Makassaren, Javanen, Arabieren, enz. zijn van ruim 900 tot ruim 1200 zielen toegenomen, alzoo met ongeveer 33 percent.

6o. Voor de 12 jaren, in welke de Papoeërs speciaal op de staten voorkomen, is hun aantal eerst van 253 tot 379 gestegen en daarna weder gedaald tot dat er in 1852 slechts 119 overbleven.

7o. De slavenbevolking, in 1829 nog 1044 zielen sterk, is vrij regelmatig elk jaar verminderd, totdat in 1854 nog slechts 323 slaven overbleven.

In het algemeen ziet men alzoo meer achteruitgang dan vooruitgang in de getalsterkte der verschillende afdeelingen van Ternate's bevolking.

Bedroevend als dit verschijnsel is, omdat het, over een groot tijdvak loopende, wijst op achteruitgang in den stoffelijken toestand der bevolking, is het verblijdend ten opzigte van twee punten, de voortdurende vermindering van het aantal slaven en van het aantal Papoeërs.

De Papoeërs te Ternate, hoezeer niet tot den slavenstand behoorende, worden toch nagenoeg als slaven beschouwd. De moeijelijkheid voor de europesche en chinesche ingezetenen, om zich te Ternate van bedienden te voorzien, van welke betrekking de Ternatanen een' afkeer hebben, heeft, toen de slaven in aantal aanmerkelijk afnamen, er op bedacht doen zijn om bedienden van elders te erlangen. De hongivloten bragten toen, met toestemming van den sulthan van Tidore, Papoeërs naar Tidore en Ternate over en deze werden dan tegen betaling van eene bepaalde som, als dienstboden aan de ingezetenen afgestaan. Dat was alzoo niet veel anders dan een bedekte slavenhandel. Van 1840 tot 1846 nam die aanvoer van Papoeërs steeds toe, doch desbetrekkelijk den sulthan van Tidore gemaakte opmerkingen hebben er een einde aan gemaakt en het aantal der Papoeërs, in 1846 nog 379 bedragende, was dan ook in 1852 reeds tot 219 verminderd.

De stoffelijke en zedelijke toestand der bevolkingen van Ternate wordt als zeer ongunstig afgeschilderd. Armoede en zedenbederf schijnen onder kleurlingen en inlanders sedert jaren toe te nemen. De bronnen van welvaart, welke te Ternate ruimschoots zouden kunnen vloeijen door land- en tuinbouw en vischvangst en handel, zijn grootendeels gestopt, eensdeels door de traagheid der bevolking zelve, ten andere, wat de onderdanen der sulthans betreft, door den druk der hun opgelegde lasten, voorts wat de christen-bevolking betreft, door gebrek aan kapi-

taal, door kwalijk geplaatst eergevoel, hetwelk op het oefenen van vele nuttige bedrijven met zekere verachting doet neerzien enz., en eindelijk door de ongunstige verhouding, waarin Ternate zich nog kort geleden bevond ten opzigte van den handel tegenover de vrijhavens Makassar, Kema en Manado.

De naauwkeurigheid waarmede sedert een paar jaren de bevolkingsstaten der Europeanen en mestiezen worden opgemaakt, laat toe, ook een blik te slaan op de middelen van bestaan der bevolking. Uit de bijzondere registers van Ternate over 1854 heb ik ondervolgend staatje kunnen opmaken. Vrouwen en kinderen zijn daar buitengesloten.

Beroepen.	Nederlanders geboren		Mestiezen en andere kleurlingen.	Vreemde Europeanen.	Totaal.
	in Neêrl. Indië	buiten Neêrl. Indië			
Gouvern. dienaren.	5	4	13	1	23
Gepensioneerden ..	1	0	3	2	6
Kooplieden	1	8	6	0	15
Zeevarenden	0	1	8	2	11
Smeden	0	0	3	0	3
Timmerlieden.....	0	0	4	0	4
Kleermakers......	0	0	4	0	4
Schoenmakers	1	0	8	0	9
Kammakers	0	0	1	0	1
Zonder beroep....	0	4	31	0	35
Totaal ..	8	17	81	5	111

De rubriek, welke hier meer bijzonder de aandacht verdient, is die der mestiezen of zoogenaamde inlandsche kinderen. 31 van de 81 zijn zonder beroep, zonder andere middelen van bestaan, dan de resten van een vervallen fortuin, vertegenwoordigd door slaven of kleine erven en tuinen. Velen hunner bezitten ook die middelen niet en kunnen dagelijks naauwelijks beschikken over eenige weinige duiten om in hun onderhoud en dat hunner fa-

miliën te voorzien. 16 van de overige 50 kleurlingen vinden een sober bestaan als klerken of geëmploijeerden in s'lands dienst of in geringe pensioenen. Alzoo leeft nog niet de helft hunner van eenig nuttig bedrijf van handel, zeevaart of industrie.

Gelijk armoede zedenbederf baart, baart zedenbederf nieuwe armoede, en eene bevolking, die uit zoodanigen toestand zich niet weet op te heffen of er uit opgeheven wordt, gaat eenen langzamen doch zekeren ondergang te gemoet.

Wel heeft de achteruitgang van den handel te Ternate bijgebragt tot die armoede. De vrijverklaring der havens van Makassar, Kema en Manado heeft den stroom der produkten van den oostelijken Molukschen archipel en Nieuw-Guinea grootendeels van Ternate afgeleid en velen, welker bestaan van dien handel in mindere of meerdere mate afhankelijk was, zich naar Celebes doen verplaatsen of in minder gunstige of armoedige omstandigheden gebragt.

De aardbevingen, welke Ternate sedert de laatste 20 jaren zoo zeer teisteren, hebben gewis veler eigendommen verwoest en het maatschappelijk kapitaal aanmerkelijk verminderd.

Maar behalve dat der menschen vlijt spoedig de door rampen verdwenen waarden weder te voorschijn roept, heeft Ternate in vorige eeuwen meermalen dergelijke rampen doorgestaan, zonder dat dezelfde maatschappelijke verschijnselen zijn gevolgd.

Het zou dus eenzijdig zijn, alleen in de celebesche vrijhavens of in de aardbevingen het verval van Ternate's ingezetenen te zoeken.

Er moeten nog andere oorzaken voor zijn en daaronder bekleeden zeker opvoeding en onderwijs eene niet onbelangrijke plaats.

Ik weet wel, dat voor het onderwijs, ook voor dat der inlandsche christenen, veel zorg wordt gedragen en dat vooral de inlandsche christenschool te Ternate bloeit, maar wil men iets van de christenjeugd te Ternate verwachten voor de toekomst, dan zal zijne opvoeding aan zijn onderwijs moeten beantwoor-

den en dit laatste moeten worden uitgestrekt tot vele onderwerpen, die de jonge lieden kunnen doen opleiden tot kundige handwerkslieden, zeelieden en handelaars.

Wat de overige klassen der bevolking aangaat, ook van deze is, wat het stoffelijke aangaat, weinig gunstigs te zeggen.

De weinige Arabieren zijn ijverig en leven van den invoerhandel met Java en Manado.

De Chinezen bestaan evenzoo door den handel en door het pachten van s'lands middelen. Zij staan bekend als rustige en deftige ingezetenen, in vele opzigten verschillende van hunne landgenooten elders in den archipel.

De overige inlanders op gouvernementsgrond, Boeginezen, Makassaren en Javanen, leven van een weinig landbouw, van de vischvangst, van den kleinen handel met de omliggende eilanden, enkelen ook van de uitoefening van eenig ambacht. Meest alle echter zijn arm en vinden hun levensonderhoud niet zonder moeite.

Is het met de eigenlijke ternataansche of inlandsche bevolking beter gesteld?

De landbouw kwijnt, de vischvangst bloeit niet, de handel is in verval

De landbouw is nog weinig ontwikkeld. Nergens ziet men waterleidingen, nergens den ploeg of den patjol. Men vindt niets dan kleine aanplantingen, door afzonderlijke huisgezinnen aangelegd, waarbij de mensch zoo weinig arbeid verrigt als mogelijk is en de opbrengst geheel van het toeval afhangt.

De voormalige Hoofdkommissie van landbouw heeft door hare subkommissie te Ternate getracht ook den bloei van Ternate door ontwikkeling van den landbouw te bevorderen. In 1829 zouden er op Ternate 14541 koffijboomen, 38 muskaatnotenboomen, 43 nagelboomen, 835 kakaoboomen, 1800 katoenheesters en 2584 peperranken in aanplant zijn geweest, ongerekend de gewone kultuurgewassen en vruchtboomen. Sedert hebben de kultuurstaten jaren lang van de hoeveelheid der genoemde kultuurgewassen melding gemaakt en het doen voor-

komen, alsof die kultures in bloeijenden toestand verkeerden. Zoo spreekt het algemeen verslag over 1846 nog van meer dan 36000 koffijboomen, 15000 kakaoboomen, 1450 peperranken, 850 kruidnagelboomen en 14000 muskaatnotenboomen. Maar later bleek het, dat, indien die cijfers al eenig vertrouwen verdienden, wat zeer betwijfeld werd, de opbrengst in allen gevalle onbeteekenend was, voornamelijk door de zorgeloosheid der planters. De meesten dier kultures kunnen tegenwoordig beschouwd worden als te niet gegaan te zijn of althans als geene produkten voor den uitvoer te leveren, tenzij voor zoover van ze Halmaheira worden aangebragt.

Men heeft op Ternate ook beproefd het kultiveren van tabak, indigo en djati, doch deze kultures zijn evenmin geslaagd, waarschijnlijk, wat althans den tabak aangaat, insgelijks door gebrek aan zorg, vermits bijvoorbeeld het nabij gelegene Makjan, dat evenzoo geheel uit een enkelen vulkanischen kegel bestaat, uitmuntenden tabak oplevert.

Men houdt zich op het eiland Ternate liever bezig met het kweeken van aardvruchten, vruchtboomen, sagoweerpalmen, een weinig rijst, enz. Een sagoweertuin van 200 tot 300 palmen verzekert den bezitter een maandelijks inkomen van *f* 50 tot *f* 60 en de vruchten vinden op de markten in het algemeen goeden aftrek. Al spoedig wint men daarmede zooveel als genoeg is, om den honger te stillen en weder rust te genieten. Verder gaat de ijverzucht van velen niet.

Van een' veestapel is op Ternate naauwelijks sprake. Hij bestond sedert jaren en bestaat nog uit een twee- tot driehonderdtal runderen, een honderdtal varkens en eenige weinige paarden en schapen, wat het gouvernementsgróndgebied betreft, — en op het grondgebied des sulthans is hij van nog minder beteekenis. Gebrek aan goede weiden maakt het gebrek aan hoornvee, gebrek aan wegen dat aan paarden verklaarbaar. Voor den geringen landbouw is geen hoornvee noodig.

De weinige rijst, maïs en koffij, welke op het eiland wordt geteeld, is nog niet eens voldoende voor de behoefte der geringe

bevolking. De sago, het zoo algemeene volksvoedsel, wordt voor verreweg het grootste gedeelte van Halmaheira aangebragt of door de Ternatanen zelve daar geklopt. Ook tabak, boomwol en muskaatnoten, worden grootendeels van de omliggende eilanden aangebragt.

De vischvangst, waarin vele Ternatanen hun bestaan vinden, kon veel grootere voordeelen afwerpen, indien men er zich meer in het groot op toelegde. Men rekent dat ter hoofdplaats jaarlijks eene waarde van ongeveer *f* 50000 aan visch wordt verkocht.

De zee om Ternate is zeer vischrijk, maar de Ternatanen leggen zich niet eens in die mate op de vischvangst toe, dat zij in de behoefte aan visch van hun eilandje voorzien. Het ontbrekende wordt door de Tidorezen gevangen en te Ternate ter markt gebragt. Behalve de sleepnetten van den heer Van Duivenbode en een paar kleine staaknetten bij Talangami heb ik te Ternate geene vischtoestellen van eenigen omvang gezien. Gewoonlijk wordt slechts gevischt met hengels en lijnen.

Men legt zich nog het meest toe op de vangst van den sakko en tjakalang. Omtrent de sakko-visscherij heb ik hierboven reeds een en ander medegedeeld. Van meer belang is de tjakalang-visscherij. Deze visch is eene soort van tonijn of boniet (Thijnnus pelamijs CV., Thijnnus thunnina CV. etc.), welke soms in groote scholen in de meeste moluksche wateren voorkomt, doch zich veelal van de kusten verwijderd houdt. De waarde van een tjakalang van 2½ tot 5 kilogrammen zwaarte is ongeveer *f* 1. Een goede vangst kan alzoo zeer winstgevend zijn.

In de laatste tijden is de walvischvangst in de Molukken meer ter sprake gebragt. Zeker is het vreemd, dat deze zoogdieren van onder onze kusten door Amerikanen en Engelschen worden weggehaald en wij ons alzoo voordeelen laten ontnemen, welke zeker zeer belangrijk zijn, daar belangrijke uitrustingen en verre en langdurige reizen er door worden goedgemaakt. Het ligt zoo geheel in den aard der zaak, dat men in Nederlandsch Indië zich met nog veel beter gevolg op deze visscherij zou kunnen toeleggen dan de Engelschen en Amerikanen, dat het bevreem-

ding moet baren, dat wij ten deze nog zoo geheel achterlijk zijn. Er bestaat thans vooruitzigt tot oprigting van eene vennootschap, ten doel hebbende de walvischvangst in en om de Molukken met nederlandsch kapitaal. Indien, wat bij verwezenlijking dezer vennootschap waarschijnlijk zou zijn, Ternate werd gekozen voor het hoofdetablissement eener dergelijke onderneming, zou daarin een krachtig middel zijn gelegen om Ternate uit zijn verval op te heffen. Talrijke inlandsche kinderen en Ternatanen, Tidorezen, Gilolorezen of Soelarezen zouden bij zoodanige onderneming kunnen worden gebezigd. De noodige schepen en kleinere vaartuigen zouden goedkoop en uit uitmuntend hout kunnen worden aangebouwd op de Soela-eilanden, waar reeds goede inlandsche scheepsbouwers zijn, welke onder deskundige hoogere leiding, zeker voortreffelijke voor het doel geschikte vaartuigen zouden leveren. De terugwerking eener zoodanige onderneming op den geheelen maatschappelijken toestand van Ternate zou zeker zeer heilzaam zijn en meerdere andere industriën zouden er zeker door te voorschijn worden geroepen.

Slaat men een blik op den handel van Ternate en brengt men dien in verband met de voortreffelijke ligging der plaats aan den noordelijken ingang der Moluksche zee, dan erlangt men daarvan een' weinig bevredigenden indruk.

Ternate zelf brengt tot nog toe geene artikelen voor den uitvoer voort. Deze artikelen worden eerst van de omliggende eilanden, vooral echter van de Papoesche eilanden en Nieuw-Guinea aangebragt. Wilde muskaatnoten, schildpad, tripang, vogelnestjes, verwhout, massooi, was, parelschelpen, zijn de voornaamste dier artikelen.

De invoer-artikelen bestaan voornamelijk uit europesche en inlandsche lijdwaden, rijst, zout en olie, welke artikelen grootendeels van Java en Makassar worden aangevoerd. Daar echter de handel voor het grootste gedeelte is in handen van den sulthan en de prinsen, erlangt de inlandsche bevolking de haar benoodigde artikelen slechts tegen de willekeurige prijzen, welke de vorsten gelieven te stellen.

In de verslagen der residentie van 1829 tot en met 1843 zie ik geen gewag gemaakt van het geldswaardig bedrag der in- en uitvoeren te Ternate over die jaren, tenzij slechts over dat van enkele artikelen.

Van 1844 af zijn de totale bedragen der uit- en invoeren vermeld, t. w.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Jaren.	Invoer.	Uitvoer.
1844	*f* 128,251	*f* 73,725	1850	*f* 140,825	*f* 42,225
1845	80,192	56,935	1851	180,600	65,344
1846	162,872	62,839	1852	169,213	44,319
1847	200,793	35,483	1853	107,472	14,174
1848	153,388	79,961	1854	95,845	43,073
1849	135,002	45,857			

Neemt men de laatste 10 jaren tot grondslag van vergelijking en verdeelt men die in twee tijdvakken van 5 jaren, dan blijkt het, dat gedurende de vijf laatste jaren de uitvoeren bijkans *f* 62000 en de invoeren ruim *f* 38000 minder hebben bedragen dan in de vijf eerste jaren, waaruit volgt, dat de handel, zelfs in de laatste vijf jaren, met betrekking tot de weinige omgezette waarden, nog aanmerkelijk is achteruitgegaan, en dat die achteruitgang het meeste merkbaar was wat den uitvoer betreft.

Inderdaad, er is thans een groot verschil in de hoeveelheid der van de overige Molukken en van Nieuw-Guinea te Ternate ter uitvoer aangebragte artikelen. In 1836 werd nog voor eene waarde van *f* 10000 aan paradijsvogels van Ternate uitgevoerd. In de laatste jaren is op de uitvoerstaten van dit artikel zelfs geene melding meer gemaakt en in 1850 bedroeg de uitvoerwaarde er van nog slechts *f* 37.

Ondervolgend overzigt, uit de staten van den uitvoerhandel getrokken, toont aan, in welke mate de vermindering in den uitvoer der voornaamste artikelen heeft plaats gehad.

Uitvoer van Ternate.

Jaar.	Schildpad.	Tripang.	Paradijsvogels.	Massooi.	Was.
1832	*f* 43727	*f* 1889	*f* 1218	?	?
1833	41978	1367	2829	?	?
1834	67347	7869	5171	?	?
1835	26543	6732	9065	?	?
1836	29067	19327	10223	?	?
1837	32627	8520	5235	?	?
1844	13537	21660	500	10460	1680
1845	6974	14374	311	7762	347
1846	12054	19517	90	268	4827
1847	3655	9676	24	0	40
1848	5210	7185	154	2040	1130
1849	3799	6949	0	1113	4430
1850	3848	10388	37	3980	3233
1851	11516	8522	0	7040	1025
1852	1762	6456	0	3760	940
1853	330	3647	0	927	2066
1854	11060	10650	0	648	600

Van de jaren 1838 tot en met 1844 zie ik de uitvoerwaarden van bovengenoemde artikelen niet vermeld. Ik vind alleen, wat de uitvoer van paradijsvogels betreft, in de Reis naar de Zuidpool van Dumont d'Urville vermeld, dat in het begin van 1839, tijdens het verblijf der Astrolabe en Zelée te Ternate, meer dan 400 paradijsvogels tegen ongeveer *f* 2½ het stuk, aan de bemanning dier korvetten werden verkocht. Na 1850 heeft de uitvoer dier vogels, zooals uit het staatje blijkt, geheel opgehouden.

Het is te vermoeden, dat de openstelling van Ternate voor den handel, welke in 1854 plaats had, weder eene stijging der uitvoerwaarden zal ten gevolge hebben. De voornaamste reden althans, waarom die produkten van Halmaheira, den Oosterschen archipel en Nieuw-Guinea elders aan Boeginezen werden van de hand gezet, heeft thans opgehouden te bestaan.

Omtrent de Ternate geïnde in- en uitgaande regten vind ik bescheiden over een grooter aantal jaren dan over de geldswaardige bedragen der in- en uitgevoerde artikelen. Ik laat een overzigt

daarvan hieronder volgen. Men ontwaart daaruit, dat het verval des handels, zoowel van den in- als uitvoer-handel, reeds een twintigtal jaren bestaat. Het bedrag der regten in 1829 en 1834 nog van *f* 9000 tot *f* 10000 beloopende, daalde sedert 1834 aanmerkelijk, doch bleef tot 1852 nog steeds boven de *f* 2000, waarna het in de beide laatste jaren tot *f* 1900 en *f* 1400 afnam.

Geheven regten te Ternate.

Jaar.	Inkomende.	Uitgaande.	Additionele.	Totaal.
1829	*f* 4238	*f* 4955	*f* —	*f* 9193
1834	6449	3382	—	9831
1835	383	5113	—	5496
1836	944	3597	227	4768
1837	602	2978	179	3759
1838	1870	1693	178	3741
1840	812	4156	248	5216
1841	2820	2825	282	5927
1842	778	1925	135	2838
1843	1311	1872	159	3342
1844	588	3885	223	4696
1845	570	1947	125	2642
1846	47	2351	119	2517
1847	1256	1097	96	2449
1848	1299	1952	162	3413
1849	1677	3040	235	4952
1850	2241	1383	181	3805
1851	1920	2302	211	4433
1852	4561	1083	282	5926
1853	1292	521	90	1903
1854 (1)	—	—	—	1414

In 1854 bestond de handelsvloot van Ternate uit 7 rascheepjes en eenige padoeakans.

Te Ternate hoorde ik, evenzeer als te Manado en later ook te Amboina, dat de stoomvaart de handelsschepen van Java

(1) Jaar der vijverklaring van de haven van Ternate.

weert en de ingezetenen in het erlangen van vele artikelen afhankelijk maakt van de beperkte ruimte der stoomschepen en van de hooge prijzen, welke men, door de afwezigheid van mededinging, goed vindt daarvoor te vorderen. De levensmiddelen, welke niet noodzakelijk door de stoomschepen worden aangevoerd, halen overigens geene buitensporige prijzen. De rijst gold in de beide laatste jaren *f* 5—*f* 7 de pikol, sago ongeveer *f* 1 de fardoe (van ongeveer 25 kilogrammen), gedroogde visch 35 tot 40 duiten het katti, rundvleesch 45 en varkensvleesch 60 duiten het pond, dinding 35 tot 40 duiten het katti, hoenders *f* 3 tot *f* 4 het dozijn, kippeneijeren 2 duiten het stuk; voorts zout *f* 5 tot *f* 3 de pikol, turksche tarwe 100 duiten de honderd trossen, klappers 3 tot 4 duiten het stuk, klapperolie 24 en lampolie 20 duiten de flesch, gambier 60 tot 70 en tabak 40 duiten het katti, enz.

Alvorens dit hoofdstuk te eindigen, wil ik nog een en ander mededeelen omtrent de bestuurs- en administratieve verhoudingen der residentie Ternate.

De residentie staat, even als Manado, Amboina en Banda onder een' resident, die ondergeschikt is aan den gouverneur der Moluksche eilanden. Hij geniet eene bezoldiging van *f* 1000 s'maands. Behalve den resident zijn er slechts 2 ambtenaren voor het residentiebestuur, een sekretaris met een traktement van *f* 400 en ongeveer *f* 150 emolumenten en een kommies met *f* 200 s'maands; voorts eenige klerken, welke bezoldigd zijn met *f* 10 tot *f* 90 s'maands en 2 maleische schrijvers, welke *f* 40 en *f* 50 s'maands genieten. Aan deze bezoldigde betrekkingen zijn vele onbezoldigde verbonden. Zoo b.v. is de resident tevens president van den te Ternate gevestigden raad van justitie. De sekretaris is tevens magistraat, officier van justitie, auditeur militair, notaris, vendumeester, pakhuismeester, ambtenaar van den burgerlijken stand en debitant van het klein-zegel.

De kommies is tevens landmeter en belast met de waterstaatswerken. Enkele klerken zijn tevens griffier van den raad van justitie, of sekretaris van de wees- en boedelkamer of postkommies, ha venmeester, enz. Zeker een merkwaardig voorbeeld van hetgeen soms in een' indischen ambtenaar geëischt wordt.

Het lidmaatschap van den raad van justitie is evenzeer slechts eene eerebetrekking als het voorzitterschap van dien raad. Met de wees- en boedelkamer is het niet anders. In de civiele geneeskundige dienst wordt voorzien door den officier van gezondheid van het garnizoen.

Elders dan ter hoofdplaatse zijn nergens ambtenaren van het europeesch bestuur, tenzij op Batjan, waar zich thans, hoezeer niet organiek, bevinden een officier van gezondheid voor de militaire en civiele geneeskundige dienst, een ingenieur van het mijnwezen en een voorman van het mijnwezen voor de ontginning der steenkolen aldaar. Op Halmaheira waren vroeger 2 adsistent-residenten, te Galela en Bitjoli, doch in 1827 zijn die betrekkingen ingetrokken. Thans is op het geheele eiland slechts een kleine militaire post te Dodinga. Er is in de laatste tijden echter weder sprake geweest en nog van het plaatsen van europesche ambtenaren in het Banggaaische of Tomboekoesche en op Nieuw-Guinea, een maatregel, die ook voor nog andere eilanden der residentie noodig zal zijn, indien men werkelijk onzen invloed wil uitbreiden en nuttig doen werken.

Men noemt Ternate gewoonlijk een' lastpost voor het gouvernement. Inderdaad overtreffen de lasten de baten der residentie. In 1852 bedroegen de uitgaven ruim 2½ tonnen gouds, terwijl de inkomsten ongeveer *f* 84000 minder beliepen. In 1853 bedroeg het nadeelig verschil ruim *f* 38000. In 1854 waren de lasten gedaald tot ruim *f* 197000 en de baten gestegen tot ruim *f* 184000, zoodat het nadeelig verschil nog slechts *f* 13000 bedroeg.

Het is echter de vraag, of het noodig is, dat Ternate een lastpost blijve. Ik geloof het niet. Nieuwe kontrakten met de sulthans, de strekking hebbende om tegen schadeloosstelling meer grond-

gebied onder het onmiddellijk beheer van het gouvernement te brengen, zouden de zaken geheel van aanzien kunnen doen veranderen tot heil der betrokkene bevolkingen, tot vermeerdering van ons gezag, tot voordeel der schatkist.

Ik wil hier er slechts op wijzen dat de landbouwende bevolkingen van Tidore en Halmaheira, doch vooral die van Makjan en de Soela-eilanden, zonder veel moeite en zonder groote kosten van militaire bezettingen, er toe zouden te brengen zijn, om voor het gouvernement voortbrengselen voor de europesche markt te kweeken. De bevolkingen van den sulthan van Ternate verlangen bijkans algemeen te staan onder ons onmiddellijk bestuur en een resident van takt zou spoedig er in kunnen slagen, zonder eenige botsing of zonder benadeeling van de vorstelijke familie, ten deze tot de wenschelijke uitkomsten te geraken.

De verpachte middelen en de verschillende belastingen, welke ter hoofdplaatse geheven worden, voorzien slechts voor een gering gedeelte in de kosten van bestuur.

De opbrengsten der in en uitgaande regten over de laatste 25 jaren heb ik hierboven reeds vermeld. Ik zal hier laten volgen een dergelijk overzigt van verschillende andere belastingen en van de verpachte middelen.

Belastingen van verschillenden aard geheven te Ternate.

Jaren.	Kollateraal sukcessieregt.	Overschrijving van vaste goederen.	Kleinzegelregt.	Belasting op de paarden.	Venduregten.	Haven- en ankeragegelden.	Slavenbelasting.	Boeten en konfiskatiën.	Posterij.
1827	0	*f* 1135	*f* 1238	*f* 143	*f* 724	*f* 675	»	*f* 220	0
1828	0	533	1067	139	951	610	*f* 1828	130	0
1832	0	700	1477	65	989	1251	1762	110	0
1833	*f* 450	1207	1382	49	624	517	1695	359	0
1834	0	700	747	63	675	509	1632	50	0
1835	0	901	1638	76	347	392	1461	232	0
1836	590	1098	2578	90	1940	445	1313	262	0
1837	106	1044	1316	116	392	432	1450	210	0
1838	0	388	1335	103	530	953	1467	62	0
1839	0	600	1442	90	399	449	1412	0	*f* 89
1840	0	586	1338	76	461	6	1315	0	115
1841	0	115	1373	31	1203	50	1213	2700	146
1842	57	668	1958	49	302	254	1291	0	135
1843	0	341	1513	31	772	43	1129	200	210
1844	0	184	1307	27	633	5	1166	0	181
1845	0	132	1763	45	555	51	1006	2	184
1846	0	588	1302	41	498	8	765	469	201
1847	156	190	1248	45	1161	60	877	70	187
1848	0	624	1487	49	865	5	937	0	151
1849	68	38	1277	49	970	110	828	0	179
1850	51	541	1686	45	878	137	920	0	265
1851	247	234	1023	36	846	131	781	0	171
1852	0	137	1393	66	1057	207	741	0	162
1853	808	300	901	60	559	414	703	0	289
1854	23	108	738	54	822	236	700	0	454

De belasting op de slaven is in 1828 ingevoerd. Van inkomsten der brievenposterij zie ik geene opgave van vóór het jaar 1840.

De verpachte middelen zijn de volgende: hoofdgeld der Chinezen (in 1829 ingevoerd); kleine lombard; arak en andere sterke dranken; sagoweer; bazaars, winkels en kramen (1); amfioen; slagten van varkens (ingevoerd in 1835) en van rundvee (ingevoerd in 1835). De opbrengsten dier verpachtingen waren als volgt.

(1) Onlangs afgeschaft.

Verpachte middelen te Ternate.

Jaren.	Amfioen.	Bazaars. (1)	Sagoweer.	Arak.	Lombard.	Hoofdgeld.	Slagten van vee.
1826-1828 (gemidd.)	*f* 3204	*f* 3324	*f* 3200	*f* 676	*f* 792	*f* 0	*f* 0
1829 . .	4188	4032	3996	504	852	672	0
1830-1833 (gemidd.)	4596	6801	3140	615	1329	483	0
1834 . .	5196	8004	3396	504	1248	372	0
1835 . .	5196	8364	2748	804	2916	384	48
1836 . .	5340	7620	2148	600	1512	360	168
1838 . .	7560	6504	1860	600	1008	276	108
1839 . .	8875	7440	1536	1128	1008	348	144
1840 . .	11125	6396	1424	1104	1020	312	192
1841 . .	7875	4080	1008	888	600	240	156
1842 . .	7875	6144	1800	1206	1104	270	144
1843 . .	7125	4880	1600	840	800	275	170
1844 . .	7800	5550	1810	990	1450	310	135
1845 . .	7800	5550	1810	990	1450	310	135
1846 . .	6500	4625	1508	825	1208	258	112
1847 . .	7930	5300	1900	1610	3240	300	120
1848 . .	7930	5300	1900	1610	3240	300	120
1849 . .	7930	5300	1900	1610	3240	300	120
1850 . .	9880	6800	1610	1900	3550	332	150
1851 . .	9880	6800	1610	1900	3550	332	150
1852 . .	9880	6800	1610	1900	3550	332	150
1853 . .	7930	6340	1955	1060	3200	330	130
1854 . .	7930	6340	1955	1060	3200	330	130

Men ontwaart hieruit, dat de pachten der voornaamste middelen in de laatste 25 jaren aanmerkelijk zijn gestegen, hebbende slechts die der sagoweer eene vermindering ondergaan.

Het gouvernement voorziet ook gedeeltelijk in de behoefte aan zout van Ternate. Het verkocht echter in de laatste 12 jaren gemiddeld nog geene 280 pikols s'jaars. De overige benoodigde hoeveelheid wordt door den partikulieren handel voor *f* 3 tot *f* 3½ de pikol verkocht, terwijl het gouvernementszout met *f* 5 de pikol moet betaald worden. De inlanders gebruiken het zout, dat zij zelve uit het zeewater winnen.

---

(1) In 1855 zijn de bazaarpachten op de buitenbezittingen afgeschaft, even als zulks vroeger, insgelijks onder het bestuur van den gouverneur generaal Duymaer van Twist, reeds voor bijkans geheel Java plaats had.

De verhouding der sulthans van Ternate, Tidore en Batjan tot het gouvernement is als die van leenmannen en bepaald bij kontrakten, gesloten in 1824 en 1826.

De sulthans bezitten hunne rijken zelfs niet als een erfelijk leen. De keuze hunner opvolgers blijft geheel aan het gouvernement. De regtspleging hunner onderdanen is hun wel overgelaten, maar de vonnissen in strafzaken, door de rijksraden geveld, zijn aan de goedkeuring van den resident van Ternate onderworpen. Zij hebben het regt niet, zelve hunne rijksgrooten en hoofden te benoemen of te ontslaan anders dan na schriftelijke goedkeuring van het gouvernements.

De rijkjes Banggaai en Tomboekoe worden door den sulthan van Ternate als achterleen bezeten.

Den sulthan staat een rijksraad of babatoe ter zijde, welke door een' djoegoegoe of rijksbestierder wordt voorgezeten. De tegenwoordige sulthan behandelt evenwel gewoonlijk de rijkszaken zelf, zonder hulp van den raad of van de rijksgrooten. Daar hij der tweede kindschheid nabij is, gaan de zaken er niet beter om en de ontevredenheid onder grooten en geringen moet dan ook algemeen zijn. Een der voornaamste posten is die van kapitein laoet. De titularis, gewoonlijk een bloedverwant des sulthans, heeft alle vaartuigen des sulthans onder zijn beheer en kleedt zich in den montering van kapitein ter zee of kapitein-luitenant ter zee.

De negorijen onder het gebied des sulthans worden beheerd door sengadji's, welke slechts met goedkeuring van het gouvernement kunnen worden aangesteld. De hoofden der tot eene negorij behoorende kampong dragen den titel van kimalaha of pomenila.

Op het noordelijke schiereiland van Halmaheira, waar ruim 20000 onderdanen van den sulthan van Ternate wonen, regeert de sulthan door ternataansche babato's, djoeroetoelies, kalaudi's of luitenants, welke chefs zijn van distrikten, welke onder hen door halmaheirasche sengadji's, kimalaha's, ngofamanira's of kolano's beheerd worden.

HOOFDSTUK IV.

TIDORE.

Vertrek van Ternate. — Overtogt. — Gezigten op Tidore en Halmaheira. — Filongia. — De piek van Tidore. — Soasio. — Verwoestingen door de jongste aardbevingen aangerigt. — Korra korra's. — Ontvangst van den gouverneur generaal te Soasio. — Tegenbezoek aan den sulthan van Tidore. — Inlandsche dansen. — Paleis des sulthans. — Bezittingen des sulthans buiten Tidore. — Halmaheira. — Papoesche eilanden. — Nieuw-Guinea. — Verval van het rijk van Tidore. — Wenschelijkheid van nederlandsche vestigingen op verschillende punten van het Tidoresche grondgebied. — Onderdrukking der bevolkingen. — Onzekerheid der sterkte van de bevolking onder Tidore. — De Tidorezen. — Landbouw en nijverheid.

Den 28n September vertrok het reisgezelschap van Ternate naar Tidore. De sulthan en rijksgrooten van Ternate deden den gouverneur generaal uitgeleide. De troepen van het garnizoen, de schutterij en de troepen des sulthans, de laatste ongeveer 100 man sterk en met de geëuropiseerde voorvechters aan het hoofd stonden, even als bij onze aankomst, langs den weg geschaard. Saluten als naar gebruik. De resident van Ternate ging mede aan boord, om den gouverneur generaal tot Batjan te vergezellen. Eenige rijksgrooten van Tidore, die na het vertrek huns sulthans te Ternate waren achtergebleven, maakten den overtogt mede.

De overtogt was spoedig volbragt en werd door fraai weder begunstigd.

Stoomende langs de oostkust van het eiland Tidore, genoten wij de schoone gezigten, welke het eiland zoo ruimschoots aanbiedt. Het eiland bestaat uit twee zeer van elkander verschillende helften. De zuidelijke helft wordt gevormd door den piek van Tidore, een regelmatige kegel, welks voet geheel de zuidelijke helft van het eiland beslaat. De noordelijke helft daarentegen bestaat uit een bergachtig land, woest dooreengeworpen, maar blijkbaar toch van vulkanischen aard en slechts een verbindingslid, een schakel van de vulkanische keten, welke Halmaheira ten westen omringt. De noordhelft van Tidore is weinig of niet bewoond. Steil dalen de bergwanden in zee en slechts hier en daar, waar het strand een vlak terrein aanbiedt van eenige weinige schreden omvang, zijn enkele hutjes gebouwd, bewoond door visschers of landbouwers, die er zich tijdelijk nederzetten, om te zijn nabij de plaatsen waar zij hun bedrijf oefenen.

Bijkans de geheele bevolking van Tidore bewoont de zuidelijke helft van het eiland en is daar nog voornamelijk aan de oostkust bijeen gedrongen. De zachte en vruchtbare hellingen van den voet des bergs zijn gunstig voor den landbouw en tot ongeveer 900 meters hoog langs de helling des bergs ziet men dan ook het land in ontginning. Boven de grens der kultuur breidt zich nog een breede gordel van oorspronkelijk woud uit, doch deze reikt niet tot den top, die zich spits en kaal nog aanmerkelijk boven de grens van het woud verheft.

Oostelijk van Tidore ligt een klein eilandje of liever eene rots, welke misschien 100 voeten lang en 60 voeten hoog is en met vegetatie bekleed. Deze rots draagt den naam van Filongia. Wij passeerden tusschen haar en Tidore.

Links verder op den achtergrond lag het onder het gebied van Tidore behoorende hooge kustland van Halmaheira nabij genoeg om de begeerte op te wekken, ook daar eens voet aan wal te zetten. In het zuiden, maar nog geheel in de verte begonnen

zich allengs te vertoonen de kruinen van de eilandjes Mareh, Motir en Makjan, welke wij in den loop van den dag meer van nabij zouden aanschouwen.

Na een paar uren stoomens kwamen wij voor de Soasio, of de hoofdplaats van het eiland Tidore, de verblijfplaats van den sulthan. Eene flotille van korra-korra's van den sulthan lag ter reede geschaard en kwam de Ambon bij het opstoomen te gemoet.

Men kan zich naauwelijks voorstellen, dat met zulke ellendige vaartuigen uitgestrekte bezittingen, zooals die van Ternate en Tidore, kunnen worden beheerscht en zulks is alleen verklaarbaar doordien de vaartuigen der overheerschte volken nog ellendiger zijn, zoodat de Tidorezen elders in het gebied huns sulthans nog vrij algemeen worden ontzien en wegens hunne wreede handelingen in nog hoogere mate gevreesd.

Eene praauw des sulthans, met vlaggen en wimpels versierd en aan boord hebbende eenige rijksgrooten, kwam op zijde van de Ambon om den gouverneur generaal te verwelkomen en naar wal te begeleiden. Dit vaartuig stak echter zeer ongunstig af bij dat, hetwelk bij onze komst te Ternate den opperlandvoogd van boord kwam afhalen, niet alleen wat het uitwendige maar ook en voornamelijk wat het inwendige betrof. De toestand en inrigting van dat vaartuig waren zelfs zoodanig, dat geaarzeld werd om daarmede naar wal te gaan en besloten om althans den terugtogt naar boord met de sloepen van de Ambon te doen. Indien het niet gebleken was, dat men hier niet mogt denken aan gebrek aan eerbied van de zijde des sulthans, die, meer dan 80 jaren oud en meestal bedlegerig, toch een paar dagen vroeger zich naar Ternate had begeven om den gouverneur generaal te verwelkomen, zou het tegenbezoek van den opperlandvoogd waarschijnlijk niet hebben plaats gehad.

De hoofdplaats van Tidore, ook wel genaamd Soasio (zetel van het hoofd van het rijk), ligt onmiddellijk aan het strand. De negorij, op eenigen afstand van zee gezien, heeft geen onbevallig uiterlijk. Het terrein der hoofdplaats, uitmakende een gedeelte van den oostelijken voet van den piek

van Tidore, verheft zich dadelijk achter het strand, zoodat de talrijke huizen amphitheatersgewijze achter elkander geplaatst zijn.

Vele dier huizen, van steen opgetrokken en wit gepleisterd, teekenen zich scherp en niet onoogelijk op het schuinsche vlak der negorij af en voornamelijk trekt daar het hooger gelegene en hooger opgetrokkene zoogenaamde paleis des sulthans het oog. Komt men echter naderbij, dan verdwijnt al dat bevallige en er blijft niets over als eene massa digt op een gedrongene onoogelijke huizen en hutten.

De jongste aardbevingen, welke hier blijkbaar veel heviger zijn geweest dan op te Ternate, hadden groote verwoestingen te Soasio aangerigt en van de meeste overigens slecht gebouwde steenen hnizen waren slechts de muren of gedeelten der muren blijven staan. Zelfs het paleis van den sulthan was zoodanig beschadigd, dat de sulthan het geraden geoordeeld had zich voorloopig in hulpgebouwen te vestigen.

Het naderen van Soasio van de zeezijde is bemoeijelijkt door een zich voor de negorij uitstrekkend rif, dat door aangebragte steenen zoodanig is opgehoogd en uitgebreid, dat zelfs weinig diepgaande vaartuigen slechts door eene in het rif gelatene opening Soasio kunnen bereiken, en ook wij moesten een' kleinen omweg maken om dit rif te vermijden.

Te Soasio aan wal stappende begaven wij ons dadelijk naar het tijdeiijke verblijf des sulthans, geheel nabij het gedeeltelijk verwoeste paleis ingerigt. Een steenen trap van eenige honderden schreden lengte geleidt van het strand derwaarts. Deze trap was belegd met wit lijnwaad, eene eerbewijzing welke wij op meerdere andere plaatsen in de Molukken aantroffen. De troepen der sulthans en de daar gedetacheerde weinige soldaten van ons leger welke als eerewacht der sulthans figureren, stonden langs den weg geschaard en de tidoresche artillerie deed haar best om het bezoek van den hoogen gast te begroeten.

De sulthanstroepen heetten op europesche wijze gekleed en gewapend te zijn. Wij hadden er vrede mede. De troepen van den sulthan van Ternate zagen er evenwel veel minder onoo-

gelijk uit en in het algemeen had alles wat wij van de inlandsche hof- en huishouding te Ternate zagen een gunstiger uiterlijk dan op Tidore, waarschijnlijk door de meerdere aanraking van de Ternatanen met de Europeanen.

Op Tidore toch is zelfs geen vertegenwoordiger van ons gezag, niettegenstaande bij het van kracht zijnde traktaat het regt van het gouvernement om ambtenaren op het grondgebied van den sulthan te plaatsen is erkend.

De sulthan van Tidore ontving den gouverneur generaal en mevrouw Duymaer van Twist in eene lange smalle gaanderij, welke tamelijk netjes gedrapeerd en van eenige oude europesche meubelen voorzien, doch er geenszins mede versierd was. Ook eenige prinsessen waren bij de ontvangst tegenwoordig, alsmede de voornaamste prinsen en rijksgrooten. Na het gebruiken van eenige ververschingen werden wij hier even als bij den sulthan van Ternate onthaald op eenige inlandsche dansen, uitgevoerd door vrouwen van uiterst geringe schoonheid. Deze dansen waren door niets anders merkwaardig als door eene bijzondere onbevalligheid van de trage en als kruipende bewegingen der danseressen en werden dan ook zooveel bekort als de etikette slechts toeliet.

Na afloop der ontvangst bezigtigden wij nog de bouwvallen van het paleis. Het hoofdgebouw had, hoezeer zwaar beschadigd, het minste geleden en zal misschien nog weder bewoonbaar kunnen worden gemaakt, doch de bijgebouwen lagen grootendeels in puin. Belangrijker dan dit vorstenverblijf was het fraaije gezigt, wat het terras voor hetzelve aanbood op de reede en het tegenover liggende gedeelte van Halmaheira.

Ruim een paar eeuwen geleden, waren op Tidore drie europesche forten, Tahoela aan de oostkust en Romi en Mareico aan de westkust, die waarschijnlijk door de Portugezen en Spanjaarden gebouwd waren. Zij hadden in den tijd van Valentijn reeds opgehouden te bestaan.

Ons verblijf op Tidore duurde niet veel langer dan een uur. Onder hetzelfde plegtstatige geleide als bij de aankomst ging

het reisgezelschap naar boord van de Ambon terug.

De sulthan van Tidore, hoezeer het voorkomen van zijn hof en van zijne troepen en vaartuigen minder gunstig is dan dat van het hof van Ternate, moet niet zoo arm en zelfs tamelijk vermogend zijn, met meer beleid regeren en althans op Tidore minder door de bevolking zijn gehaat. Hij wordt gezegd te zijn spaarzaam en zeer gehecht aan den Islam. Hij heeft de sagoweer-palmen op Tidore doen uitroeijen om te voorkomen, dat zijn volk zich aan het gebruik van palmwijn te buiten zou gaan, doch hun daardoor tevens een' hunner nuttigste gewassen ontnomen. Zijn gezag is niet minder uitgebreid dan dat van den sulthan van Ternate, hoezeer hij de tweede in rang is der Moluksche vorsten. Het gouvernement heeft in het rijk van Tidore geen ander grondgebied, dan hetgeen den sulthan in leen is afgestaan, zoodat geheel het rijk staat onder het onmiddellijke beheer van den sulthan.

De bezittingen van den sulthan, zijn, voor zooverre ze bij name bekend zijn, de volgende.

1°. De eilanden Tidore, Tilango (Filongia), Siboe, Mareh.

2°. De twee oostelijke schiereilanden van Halmaheira, begrepen tusschen de in het vorige hoofdstuk gegevene grenzen van het ternataansche gebied aldaar, waartoe behooren de eilanden Jchoe op de westkust, Woda, Radja Liawohoe, Tamin, Goratoe, Djodi, Poeloe Roniri op de westkust, Baija-eh, Kappal, Ef-pakkal, Geeeeh, Samedi, Sau, Ef-miloeas, Nailoei-pakkal, Seloton, Saje, Nasloei-miakol, Man, Belengsel, Lai-lai, Ef-mia, Kapaja, Oroe, Ingalan, Ota, Tjampanes-moleles, Se-ofi, Lan, Eeöe, Mor, Moetoe-maja, Oe-ef, Telingi-mendi; langs Weda-Oewan-wajotaw, Liab, Je-ef, Oela-i-ef, Salotan.

3°. Het gedeelte van Nieuw-Guinea, zich uitstrekkende van af den hoek Seprop-maneh (hoek Bonpland, 140°47′ lengte beoosten Greenwich), op de noordkust, langs die kust, de baai van Wandammen (Geelvinksbaai), tot den hoek Kain-kain-beba (Kaap de Goede Hoop) en verder west, zuid en zuidoostelijk tot aan de, bij de Proklamatie van 24 Augustus 1828 voorloopig aangeno-

mene grens op 141° oosterlengte op de zuidkust, met inbegrip van het binnenland; zijnde onder dit gedeelte van Nieuw-Guinea begrepen, de krachtens de Proklamatie van 14 Augustus 1828 in bezit genomene landstreek, uitmakende de landschappen Wonin di bawa (1) en Namatotta van en met Poeloe Adi tot de bij die Proklamatie voorloopig aangenomene scheiding op 141° lengte lengte, waaronder de eilanden: Adi-besar, Adi-ketjil (6 eilanden), Toekarwatoe of Kerwatoe, Selinalam, Boeroe, Mandoeis, Namatotta, Saretta, Sagil, Aidoema, Dramaai, de eilanden der Oeroe Lagoeroe, Lakahia, drie ongenaamde eilanden, Prins Frederik Hendrik-eiland; behoorende verder nog tot het voormelde gedeelte van Nieuw-Guinea de eilanden gelegen langs de noordkust t. w. Pamaris (in de Lintjoebaai), Leesioe, Oeakedeh, Tabi, Soerabi, Padima, Bongka, Samit, Nirom, Koeramba of Arimoa, alsmede de eilanden in en voor de Geelvinksbaai t. w. Mofia (3 eilanden), Biah en Soök of Mijsole (Willem Schoutens-eiland), waaronder Korido, Meskaroar, Manor, Pade-ido (15 eilanden), Mafor, Manim, Jaoer, Soebiba, Mimomin, Jappens (Jobi), Ansoes (6 eilanden), Koeroedoe (7 eilanden), Amboi, Aropin (5 eilanden), Wandammen (10 eilanden), Missian (6 eilanden), Arpai, Woendes, Yob, Roni (3 eilanden), Wammessan, Rembab en een aantal eilanden zonder naam; voorts Poeloe Doewa (2) aan de noordwestkust.

4°. De Wageoe-Misool-archipel t. w. Wageoe, Batampele, Tamagoei, Lontjoe-i, Wagloel, Alioe-keteo, Esmal, Eritopago, Kamtoem, Aalebas, Fagi, Tip, Keboe, Moeter, Biantji, Beankeli, Gof-pial, Gof-kali, Kofani, Kapegog, Gemien, Mangoleh, Oewoffo, Kapatboes, Boeiem, Ballabollah, Oewajagoe, Metjee, Jen, Bag, Patjao, Alifin, Oneh, Sipasipa, Mammau, Lau-lau,

---

(1) Wonin-di-bawa en de eilanden langs de zuidkust van Nieuw-Guinea van Adi en Namatotta tot 141° o. l. zijn administratief gebragt tot de residentie Banda. Merkusoord, met de Tritonsbaai, aan welke het fort Du Bus was opgerigt, liggen in het westen van de uitgestrekte landstreek Wonin-di-bawa.

(2) De eilanden op de oude Kompagnie's kaarten Amsterdam en Middelburg genaamd en onder anderen door Abel Tasman gezien. Zie de plaat op bladz. 57 van het 3e deel 2e stuk van Valentijn.

benevens de eilanden zonder namen; voorts Passi (3 eilanden), Ayoe (9 eilanden); Gebeh, waaronder Ayoe, Oetoe, Tanau, Solil, Fau, Gag, IJoe; Gagi met Ajoe. De Faam-groep (15 eilanden), Poeloe Pisang (2 eilanden), Boh (2 eilanden), Poppa (10 eilanden); Salwatti, waaronder Batanta, IJoef, Wariri, Man, Man-ketjil, Kessim, Djaudjaha, Kebiah, Balbil, Maij-maij, Iref, Menil, Moh, Bih, Messigiet, Gellewoh, Peleh, Labah, Pahan, Denneh, Poeloe Jegin (4 eilanden), Misool, waaronder de groepen Temmee (13 eilanden), Daram (27 eilanden), Oea (24 eilanden), Mateloh (8 eilanden), Kanari (13 eilanden), Woni-melot (6 eilanden), Ajergoenoe in de Berrowbaai (9 eilanden), Mafoe-portih (2 eilanden), Noessa Oelar, Toegoe serang, Botor, Noessa Oelar en Karrawari (2 eilanden).

De bovengenoemde talrijke eilanden en eilandgroepen zijn voor een groot gedeelte aangeduid op de „Kaart van Ternate, Halmaheira en omringende eilanden" en de „Kaart der Nederlandsche bezittingen op het eiland Nieuw-Guinea", beide zamengesteld door den heer P. Baron Melvill van Carnbee in de jaren 1855 en 1853 en behoorende tot den Geographischen Atlas, waarmede deze uistekende zeeofficier thans de kennis van den Indischen Archipel verrijkt.

Ons gezag over die menigte van gewesten bestaat thans wel slechts door tusschenkomst van den sulthan van Tidore, doch het gezag van den sulthan, die gezegd wordt in 1638 een leger van 50000 man te velde te hebben gebragt, heeft sedert lang reeds onzen steun en onze bescherming noodig. Zonder die bescherming zou het rijk van Tidore waarschijnlijk reeds opgehouden hebben te bestaan of teruggebragt zijn tot de nabij de hoofdplaats gelegene gewesten.

De bevolkingen van de noordkust van Nieuw-Guinea en die der eilanden van de Geelvinksbaai zijn onderling in onophoudelijke oorlogen gewikkeld en talrijk zijn hunne pogingen in de laatste jaren geweest om zich van het juk van Tidore te ontslaan. Men verlangt er naar onze vestiging en vereert bij voorraad reeds de door ons geplaatste merkpalen, omdat zij eerst in onze vestiging een einde zien aan de plunder- en moordtogten der hongi-

vloten, die, nu ze niet meer gebezigd worden ter uitroeijing der specerijen, zich slechts schijnen te bemoeijen met het uitroeijen van eigendommen en menschen. De Tobellorezen, overigens zelve een volk van zeeroovers, voeden een' ingewortelden haat tegen Tidore. Gebeh en de bevolkingen in de nabuurschap, nog niet lang geleden door Tidore ten onder gebragt, zullen niet nalaten het juk van Tidore af te schudden, zoodra zij bebegrijpen, dat zij slechts met Tidore en niet met ons gouvernement te doen zullen hebben. En ofschoon het schijnt, dat de Tidorezen zelve het bestuur van hunnen vorst minder haten dan de Ternatanen dat van hunnen sulthan, lijdt het geen twijfel of het rijk van Tidore heeft evenzeer uitgeleefd als zijn tegenwoordige sulthan.

Wanneer men nu echter bedenkt, dat de steun aan den sulthan van Tidore verleend, de uitwerking heeft, dat de veelsoortige bevolkingen van het rijk van Tidore overgelaten blijven aan de willekeur van den vorst, of wat erger is, aan dien van zijne plaatsbekleeders en van zijne chefs der hongivloten, blijkt de wenschelijkheid van meerdere dadelijke inmenging van ons gezag in het beheer der onder Tidore behoorende gewesten. Die wenschelijkheid wordt dan ook door het gouvernement weder gevoeld en er bestaat vooruitzigt, dat binnen kort, althans op de noordkust van Nieuw-Guinea, eene nederlandsche vestiging zal verrijzen.

Er zal echter meer behooren gedaan te worden dan dat, en er bestaat veel grond om te vermoeden, dat zulks zal kunnen geschieden door het aangaan van nieuwe kontrakten, hetzij met den nog levenden vorst, hetzij met zijnen door het gouvernement te benoemen opvolger.

De gouverneur generaal Van der Capellen had het nuttige van het zenden van vertegenwoordigers van ons gezag beoosten Ternate reeds ingezien en op Halmaheira twee adsistent-residenten geplaatst, een te Galela (aan de oostkust van het onder Ternate behoorende noordelijke schiereiland) en een te Bitjoli (aan de noordkust van het onder Tidore behoorende zuidoostelijke schiereiland). De kommissaris generaal Du Bus de Gisighnies trok

die posten te Galela en Bitjoli in, doch slechts als bezuinigingsmaatregel. Hij was zelf overtuigd van de noodzakelijkheid van onze dadelijke vestiging beoosten Halmaheira en het fort Du Bus aan de zuidkust van Nieuw-Guinea (aan de Tritonbaai) werd onder zijn bestuur gesticht. Ook die vestiging is eenige jaren later weder ingetrokken, niet omdat, zoo als voorgegeven is, de plaats zoo ongezond was, maar omdat zij als een bannelingsoord beschouwd werd, waar bij voorkeur menschen werden geplaatst, die door kennis en gedrag het minst geschikt waren, om onzen invloed daar te vestigen en uit te breiden en evenmin geschikt door hunne levenswijze om daar eene eenigzins duurzame gezondheid te genieten.

Te dikwijls helaas stuit de vooruitgang der buitenbezittingen op de ongeschiktheid der daar geplaatste ambtenaren.

Ruim als de werkkring daar in den regel is voor de vertegenwoordigers van ons gezag, van onze nationale eer, behooren tot de vervulling er van geroepen te worden mannen van kunde, talent en veerkracht;- niet, zoo als meermalen is gebeurd, ambtenaren, welke men liever niet op Java plaatst en die men toch niet, ofschoon rijp voor pensioenering, zooals men met eene triviale uitdrukking pleegt te zeggen, aan den dijk wil zetten. Die ambtenaren hebben dan veelal nog hunne eischen, zijn ontevreden, omdat zij meenen op eene voor hunne belangen betere plaatsing aanspraak te hebben en het natuurlijke gevolg is geringe ijver in de behartiging der hun toevertrouwde belangen, stilstand of achteruitgang van onzen invloed, verzwakking van ons gezag, verwaarlozing der inlandsche bevolkingen.

Kundige en talentvolle ambtenaren zijn op de buitenbezittingen meer nog noodig dan op Java, waar de gang van zaken geregeld is en routine gebrek aan kennis of talent veel kan vergoeden.

De vraag is, en ik heb haar meermalen door hooggeplaatste ambtenaren hooren uiten: of men voor die afgelegene posten wel de geschikte personen zou kunnen vinden?

Het antwoord, dunkt mij, is niet moeijelijk. Vooreerst neem ik aan, dat het gouvernement over zijne ambtenaren moet kunnen

beschikken, zoo als het werkelijk doet over zijne officieren, dat is, ze overal kunnen plaatsen, waar het nuttig wordt geacht. Maar ook zonder dat zal men steeds onder onze minder in leeftijd gevorderde ambtenaren, vooral in den tegenwoordigen tijd, mannen genoeg vinden van lust en talent, welke, indien gunstige vooruitzigten worden geopend, eene plaatsing op de buitenbezittingen zullen begeeren en zullen trachten zich daar te onderscheiden.

Dit punt is ten opzigte de verheffing van de Molukken uit hunnen tegenwoordigen toestand van geen ondergeschikt belang en wel waardig, dat er eene bladzijde aan wordt gewijd.

Ten opzigte van onze kennis der gewesten, welke onder het gebied van Tidore behooren, is het nog treurig gesteld. Van vele weten wij iets, van de meeste niets, tenzij de namen en de ligging en die nog niet eens voldoende. Tidore naauwalijks uitgezonderd, weet men, zonderling genoeg, nog het meest van Nieuw-Guinea. De voornaamste zeereizigers van vroegere en latere tijden hebben Nieuw-Guinea bezocht, Schouten en Le Maire, Abel Tasman, Vink, Joannes Keijts, Dampier, Cook, Bougainville, d'Entrecasteaux, Forrest, Delano, MacCluer, W. Bampton, B. Alt, Duperrey, Dumont d'Urville, Jacquinot.

In de laatste tijden is door de bemoeijingen van ons gouvernement, veel betreffende westelijk Nieuw-Guinea bekend geworden. De bijdragen tot die kennis van Kolff, Modera en Langenberg Kool en van de heeren J. H. Van Boudijck Bastiaanse, S. Müller en G. F. De Bruijn Kops zijn in verschillende vormen door den druk bekend gemaakt. Wetenswaardige mededeelingen omtrent Gebeh en Fow heeft men te danken aan den heer De Bruijn Kops. Omtrent Halmaheira, zoowel het Ternataansche als het Tidoresche gedeelte, zullen hieronder eenige mededeelingen volgen.

Aan eene eenigzins der juistheid naderende opgave der sterkte van de bevolkingen, onder den sulthan van Tidore behoorende, is in de eerste jaren nog niet te denken. Men kent naauwelijks met eenige juistheid de cijfers der populatie van het eiland Tidore zelf, van Mareh en van het tidoresche gedeelte van Halmaheira. In 1829 vind ik voor de bevolking van Tidore en Mareh te

zamen opgegeven een rond cijfer van 10000 zielen en voor tidoreesch Halmaheira van 5000 zielen. In 1836 zou de bevolking van Tidore met Mareh slechts 5720 en die van Tidoreesch Halmaheira slechts 3900 zielen sterk geweest zijn. Van 1836 tot 1845 zou de bevolking van Tidore met Mareh weder tot 7488 en die van tidoreesch Halmaheira tot 4102 zielen vermeerderd zijn. In de bevolkingsstaten van 1846 zie ik de cijfers voor Tidore en Mareh voor het eerst gescheiden. Tidore alleen zou toen 7338 en Mareh 204 inwoners hebben gehad. Later komen die cijfers weder vereenigd voor en in 1852 werd de geheele bevolking van het tidoresche grondgebied opgegeven als volgt.

Tidore en Mareh	7316	zielen.
Tidoreesch Halmaheira	4638	〃
Nieuw-Guinea, noordelijk gedeelte .	11400	〃
Idem, zuidelijk gedeelte met inbegrip van de eilanden Batoer en Vaoer	3107	〃
Idem, binnenland	14000	〃
Te zamen. .	40461	〃

In die opgave wordt niet gesproken van de bevolking der talrijke eilanden, welke tusschen Halmaheira en Nieuw-Guinea en in en voor de Geelvinksbaai zijn gelegen, en het blijft bij de weinige zorg, waarmede de algemeene verslagen van de residentie Ternate in den regel zijn opgemaakt onzeker, of die eilanden in de opgave zijn begrepen. In allen gevalle zijn de cijfers, misschien Tidore (welks bevolking in 1854 tot een cijfer van 8157 geklommen was) slechts uitgezonderd, zeer verre beneden de werkelijkheid. De eilanden Gebeh, Misool, Batanta, Salwatti, Wageoe, herbergen een talrijke bevolking en even zoo verscheidene eilanden van de Geelvinksbaai. In de Voijage pittoresque autour du Monde, gepubliceerd onder de leiding van Dumont d'Urville wordt de bevolking van Wageoe gezegd 100000 zielen sterk te zijn, welk cijfer schijnt overgenomen te zijn uit de beschrijving der reis van Forrest in 1775, doch wel in hooge mate overdreven zal wezen.

Westelijk Nieuw-Guinea heeft aan zijne kusten talrijke dorpen

en in zijne binnenlanden eene nog geheel wilde populatie, welker gezamenlijk cijfer zeker ver de hierboven medegedeelde overtreft. Amasa Delano spreekt in zijne reizen om de wereld van eene plaats aan de Golf van MacCluer, welker bevolking hij (in 1791) op 20000 of 30000 zielen schatte. Die schatting was zeker wel te hoog, maar het is toch buiten twijfel, dat thans nog aan genoemde golf talrijke dorpen gelegen zijn, even als aan de Geelvinksbaai en aan de zuidkust van het zuidwestelijk schiereiland.

De heer S. Müller heeft talrijke dorpen opgesomd, welke in en om Merkusoord gelegen zijn.

De singadji van Gebeh, zou nog niet lang geleden en voordat hij door den sulthan van Tidore ten onder gebragt is, 300 wel uitgeruste vaartuigen in zee hebben kunnen brengen. Van het eiland Misool weet men, dat er minstens 3 negorijen zijn, t. w. Waigamma, Silinta en Kakap. Salwatti wordt gerekend buiten de bewoners der negorijen Semeter en Sailolo eene binnenlandsche bevolking van 4000 zielen te hebben. Batanta zou met minstens 1000 zielen bevolkt zijn.

Ten opzigte van hetgeen omtrent den aard, de levenswijze en de zeden dier bevolkingen bekend is, verwijzende naar de bestaande geschriften, wil ik hier slechts met een paar woorden spreken van die van Tidore.

De Tidorezen worden minder verdrukt door hunnen vorst dan de Ternatanen. De sulthan van Tidore is sedert lang bekend als spaarzaam. De inkomsten, die hij van Halmaheira en zijne overige buitenbezittingen trekt, de sago, massooi, karet, tripang en paradijsvogels, die jaarlijks van de Papoesche eilanden als kontributie door de hongivloten worden aangebragt, gevoegd bij de jaarlijksche rekognitiegelden ten bedrage van ƒ 12800, welke het gouvernement ook na het afschaffen van het extirpatiestelsel der specerijboomen aan den sulthan blijft uitbetalen, hebben het, bij de spaarzaamheid des sulthans, niet noodig gemaakt, dat der bevolking van Tidore de zware lasten werden opgelegd, waaraan de Ternatanen zijn onderworpen. De Tidorezen belijden de mohammedaansche godsdienst en hebben daarin een' ijverigen voorganger in hunnen vorst. Zij zijn werkzamer en onderne-

mender dan de Ternatanen en genieten ook meer welvaart. De handel van Ternate wordt voor een groot gedeelte door Tidorezen gevoed. Den overvloedigen visch, dien zij vangen, brengen zij te Ternate ter markt. Zij leggen zich met goed gevolg toe op den landbouw, en hoezeer Tidore door zijne geologische gesteldheid niet geschikt is voor den rijstbouw, kweekt men er toch met goed gevolg verschillende aard- en boomvruchten, tabak, katoen, muskaatnoten en koffij. In 1852 zouden er 20000 katoenheesters, 3980 muskaatnotenboomen en 15729 koffijheesters op Tidore geteld zijn. De op het zuidelijk aan Tidore grenzende eilandje Mareh wonende Tidorezen leggen zich met goed gevolg toe op het vervaardigen van aardewerk, hetwelk tot ver buiten Tidore zeer gewild is. Op het eiland Morti, zuidelijk van Mareh gelegen, hebben de Tidorezen hunne plantsoenen, niettegenstaande Morti onder het gebied des sulthans van Ternate behoort. De Tidorezen zijn bedreven in het breijen van vischnetten. Zij zijn goede smeden en ondernemen zelfs verre togten om hun smidsambacht uit te oefenen, zoo als ik reeds hiervoren, van Manado sprekende, aangeteekend heb.

Behalve de hoofdnegorij of Soasio heeft Tidore nog eenige andere negorijen, welke echter meest alle langs de oostkust des eilands gelegen zijn. Bijzonderheden omtrent die negorijen vind ik nergens vermeld.

Ten opzigte der flora en fauna van Tidore verkeert men nog in nagenoeg volkomene onwetendheid. Het eiland schijnt rijk te zijn aan herten en wilde varkens, doch men weet nog niet tot welke soorten ze behooren. Van de vogels kent men er tot nog toe slechts eene kleine soort, de versierde papegaai (Psittacus ornatus Gm.), welke algemeen in de Molukken verbreid is. Reptiliën en visschen zijn in het geheel nog niet van Tidore bekend geworden, tenzij men de visschen van Ternate en Sindangole, wegens de nabijheid van Tidore, insgelijks als bij Tidore voorkomende, beschouwe. Van de ongewervelde dieren kent men tot nog toe geen' enkelen tidoreschen vorm.

HOOFDSTUK V.

MAKJAN.

Mareh of Pottebakkers-eiland. — Motir of Morti. — Makjan. — Bijzonderheden omtrent deze eilanden. — Ngofomofakia en Ngofogita. — Bezoek van Ngofogita. — Verlangen der Makjanners om onder het dadelijk bestuur van het gouvernement te komen. — Wenschelijkheid van het toegeven aan dat verlangen. — Onlusten van 1848 en 1849. — Vertrek naar Batjan.

Tidore verlaten hebbende zette het reisgezelschap de reis voort naar Batjan.

De togt derwaarts was als een pleiziertogt, altijd in het gezigt van fraaije landschappen en dikwerf zoo nabij de kusten, dat de boomen zich lieten onderscheiden. Zoo passeerden wij Mareh en Morti.

Mareh is, zooals ik hierboven reeds heb gezegd, met ruim een 200-tal Tidorezen bevolkt, die zich toeleggen deels op de vischvangst, deels op het vervaardigen van aardewerk, waartoe de bodem van het eiland eene goede grondstof levert. Het eilandje is veel kleiner dan Tidore. Het is ook bekend onder den naam van Pottebakkerseiland. Het zal zich naar mijne gissing ongeveer 300 meters boven de zee verheffen. Het kwam mij voor de meertoppige kruin te zijn van een' thans onwerkzamen vulkaan.

Het eiland Motir of Morti is door eene smalle straat van Mareh gescheiden. Het is een trachietkegel, even als Ternate en Tidore, doch kleiner van omvang en minder hoog. Zijne hoogte schat ik op niet veel meer dan 700 meters. Oostelijk

van Motir strekt zich een parelbank tot vrij ver in zee uit. Tusschen Mareh en Motir is een lage zandbank, welke tijdens ons voorbij stoomen op enkele punten droog lag en daar bedekt was met eene menigte zeevogels, die wij echter wegens den te grooten afstand niet konden herkennen. Ik zag Motir van de noordoost-, oost-, zuid- en zuidwestzijde, omdat wij, na de ooskust langs gestoomd te zijn, tusschen Motir en Makjan doorgingen. Het eiland is niet anders bewoond als door eenige Tidorezen, die er geregelde katoenaanplantigen (te zamen ongeveer 12000 heesters bevattende) hebben aangelegd. De Ternatanen, aan welke het eiland behoort, verzetten er zich niet tegen.

In het begin der 17e eeuw, toen hier eene nederlandsche versterking bestond, was Motir met een paar duizend inwoners bevolkt, die de Kompagnie deels van Halmaheira, deels van Kajoa had doen overkomen, doch bij het slechten der versterking naar Makjan deed verhuizen. Aan de zuidzuidwestzijde van Motir ziet men nog de groote kraterkloof van den berg, die zich van de zee af tot nabij den top des eilands laat nagaan. Deze kloof is thans, even als het geheele eiland, met een rijk plantenkleed bedekt.

Tegen 3 uur in den namiddag waren wij bij den noordoostelijken hoek van het eiland Makjan. Dit eiland is evenzeer een vulkanische kegel als Motir, Tidore, Mitarra, Ternate en Hieri. De kegel is tijdens eene hevige uitbarsting, welke gezegd wordt in het jaar 1646 plaats te hebben gehad en vele dorpen verwoest zou hebben, in tweeën gespleten en inderdaad strekt thans de groote kraterkloof zich niet, zooals bij de meeste vulkanische kegels, slechts naar eene zijde des bergs uit, maar heeft den top des bergs geheel gespleten, zoodat het eiland, van de zijde der kloof gezien, twee spitse toppen heeft, welke zich meer dan 1000 meters boven de zeevlakte verheffen. De rigting der groote kloof is van z. w. naar n. o. De berg van Makjan werd in 1854 door den heer C. De Groot beklommen. Binnen den krater des bergs moet zich eene kleine eruptiekegel verheffen, welke geheel begroeid moet wezen en daardoor aanduidt, dat sedert lang geene uitbarstingen meer hebben plaats gehad.

Makjan is aanmerkelijk grooter en hooger dan Motir, doch kleiner en lager dan Tidore en Ternate. Het is lang een twistappel geweest tusschen Ternate en Tidore en eindelijk onder Ternate verbleven. De Portugezen en Spanjaarden hebben het achtereenvolgens in bezit gehad. Meer dan twee eeuwen is het thans reeds onder onze oppermagt. Nog thans wordt de overlevering van onze voormalige vestiging op het eiland levendig gehouden door de overblijfselen der forten, die er in vroegere tijden zijn gebouwd. Valentijn beschrijft zeer omstandig Makjan's geschiedenis tot op zijnen tijd. Ik zal die geschiedenis hier niet overschrijven, en verwijs slechts naar de niet onbelangrijke mededeelingen, door Valentijn geboekt. Van hetgeen met Makjan na Valentijn is voorgevallen is weinig bekend.

Makjan heeft eene nijvere mohammedaansche bevolking, welke, zooals boven reeds gezegd is, uit meer dan 6000 zielen bestaat. De Makjanners wonen in groote bloeijende negorijen en leven van landbouw en vischvangst en handel. De negorijen Ngofomofakia en Ngofogita schijnen tot de voornaamste te behooren. Wij stoomden digt langs beide heen, eerst langs de negorij Ngofomofakia, die meer in het noordoosten ligt, en toen langs Ngofogita. De Ambon namelijk hield koers tusschen Motir en Makjan om de westkust van Makjan te bereiken en dan zuidelijk naar straat Herberg te stevenen voor welke wij in den vroegen morgen van den volgenden dag dachten aan te komen.

Bij Ngofogita passeerden wij twee groote praauwen van deze negorij, versierd met vlaggen en scheppende op het maatgeluid van tifa en gong. Blijkbaar hadden de Makjanners, kennis dragende van de reis van den opperlandvoogd, de stoomschepen met hunne versierde en sterk bemande praauwen opgewacht om den gouverneur generaal bij het voorbijstoomen te begroeten. Nadat de stoomschepen gepasseerd waren spanden zij alle krachten in om ze te volgen en niettegenstaande ze veel terrein verloren, bleven zij trachten de schepen zoolang mogelijk nabij te blijven. Men meende daarin te zien een blijk van bijzondere belangstelling en gehechtheid en de gouverneur generaal besloot negorij

Ngofogita daarvoor met een bezoek te vereeren De steven werd alzoo weder gewend naar Ngofogita.

Ngofogita is eene vrij groote negorij, onmiddellijk aan het strand gelegen. Dadelijk achter het strand verheft zich het terrein met sterke hellingen, zoodat het hoogere gedeelte der negorij meer dan 100 voeten boven de zee is gelegen. Van zee gezien, doet de negorij zich zeer bevallig voor. De huizen, achter elkander oprijzende en met vruchtboomen omgeven, zijn van zee af meest alle zigtbaar. Ik telde er van de Ambon af ruim 80. Misschien zijn er meer dan 100 en bedraagt het aantal bewoners ruim 800.

De landing was moeijelijk door de steilte van het strand, dat van koraalriffen omgeven is. Groote trachietblokken liggen op het terrein der negorij tusschen de huizen verspreid. Er was geen sprake van eene wandeling door de negorij, want het was letterlijk eene beklimming, zoo spoedig rijst er de grond, welke ook niets anders is als de voet des bergs of beter gezegd, het gedeelte van de berghelling, dat zich nabij de zeevlakte bevindt, want de eigenlijke voet des bergs verliest zich onder de zee. De negorijbewoners waren naar het strand gestroomd om de hooge gasten te zien en begeleidden ons door het geheele dorp. Vrouwen echter waren er niet te zien, noch buiten, noch in de huizen welke wij bezochten. Misschien dat vroegere bezoeken aanleiding hadden gegeven om de vrouwen niet aan de blikken van vreemde bezoekers bloot te stellen. De vrouwen hielden zich voor het oog verborgen en trokken zich, wanneer wij de huizen binnen gingen, op de zolderingen terug of verlieten ze door eene achterdeur. De mannen echter toonden zich zeer vrolijk en vertrouwvol en waren zelfs luidruchtig. Men leidde het daarheen, dat men het hooge reisgezelschap, na de beklimming der negorij, bragt in het huis van het dorpshoofd. Men had dat in der haast zoo feestelijk mogelijk ingerigt, de wanden behangen met wit lijnwaad en gezorgd voor de noodige muziek, althans voor de noodige instrumenten om geraas te maken. Ook aan ververschingen ontbrak het niet. Er was

geen twijfel aan of men was zeer verblijd over de eer, door den opperlandvoogd Ngofogita aangedaan.

Makjan is sedert lang de heerschappij van Ternate moede. Het verlangt niet liever dan onder het dadelijk beheer van het gouvernement te komen. In 1848 kwam het in openlijk verzet tegen Ternate, verjoeg den oetoesan van Ternate, riep, hoezeer vergeefs, de hulp in van Tidore om het ternataansche juk af te schudden en gaf den resident van Ternate te kennen het verzoek om door een' ambtenaar van ons gouvernement beheerd te worden. De Makjanners erkenden gaarne het gezag van een' door den resident van Ternate naar hun eiland gezonden' beambte, doch wilden niets weten van onderwerping aan den sulthan van Ternate. Gebonden als wij waren door de kontrakten met de vorsten, moesten wij den sulthan wel hulp verleenen tegen de opstandelingen en in Julij 1849 vertrok van Ternate derwaarts eene expeditie, bestaande uit de brik de Zwaluw en eenige korra-korra's van Ternate, aan boord hebbende een detachement infanterie van het garnizoen te Ternate en een aantal vrijwilligers van de ternataansche schutterij, alsmede eenige honderden ternataansche krijgslieden van den sulthan. De tegenstand der Makjanners had weinig te beduiden en de hoofdschuldigen werden den derden dag na de aankomst der expeditie uitgeleverd, waarmede de opstand gedempt was.

Het verschijnsel is treurig genoeg en bewijst hoe noodig het is, dat de kontrakten met de sulthans gewijzigd worden. Wij hebben, om getrouw te zijn aan die kontrakten, een volk moeten tuchtigen, dat, willekeur en afpersing moede, ons aanhangt en ons bestuur en onze bescherming zoekt.

Het kan niet moeijelijk zijn, door minnelijke schikking met den sulthan van Ternate, het beheer van Makjan geheel op ons te doen overgaan. Wij hebben er bovendien het regt toe, want het gouvernement heeft zich voorbehouden, om ten allen tijde de in leen afgestane gewesten volkomen tot zich te trekken en er ambtenaren te plaatsen waar het zal verkiezen. De tijd schijnt reeds lang gekomen te zijn, om van dat regt gebruik te maken, indien eene

minnelijke schikking niet in het vooruitzigt mogt liggen, wat ik echter geenszins betwijfel. Een beter beheer zou de nijvere bevolking van Makjan ontheffen van de drukkende lasten, die zij nu in produkten en heerendiensten zonder erlanging van betaling moet opbrengen en het eiland is volkrijk en vruchtbaar genoeg, om het gouvernement schadeloos te stellen voor de kosten, die zijne dadelijke bescherming noodwendig zou veroorzaken.

Makjan werd gezegd het vaderland te zijn der nagelen, die er sedert 1655 door het extirpatiestelsel der Kompagnie zijn uitgeroeid. De kultuur er van is er welligt met goeden kans van slaging weder in te voeren. Makjan levert uitmuntenden tabak op, die heinde en ver in den eigenlijken Molukschen archipel zeer gewild is. De koffijkultuur en de muskaatnotenkultuur zijn er waarschijnlijk met goed gevolg op eene eenigzins belangrijke schaal in te voeren. Aard- en boomvruchten tieren er weelderig.

In oude tijden moet Makjan veel sterker bevolkt geweest zijn dan thans. Men leest van 9000 mannen, welke in vorige eeuwen daar zouden hebben gewoond en van nog 2220 mannen in het jaar 1627. In het begin der vorige eeuw waren er nog 14 negorijen. Aardbevingen en berguitbarstingen hebben de bevolking dikwerf geteisterd en van het eiland verjaagd.

In den laatsten tijd echter moet de bevolking er weder vrij aanmerkelijk toegenomen zijn, althans indien de desbetrekkelijke opgaven eenig vertrouwen verdienen. Van 1836 tot 1846 zou zij ongeveer stationnair gebleven zijn en nog geene 4000 zielen sterk geweest zijn. Van 1852 af komt zij echter voor met een cijfer van meer dan 6000, in 1853 met een cijfer van 6326 en in 1854 met dat van 6152 zielen. In meerdere negorijen langs de kusten des eilands verdeeld, moet deze bevolking gemakkelijk onder een geregeld bestuur zijn te brengen, wat voor den billijk geëischten arbeid een billijk loon en eene behoorlijke bescherming zal over stellen.

Tegen 5 uur in den namiddag waren wij aan boord van de Ambon terug en werd de reis naar Batjan vervolgd.

HOOFDSTUK VI.

BATJAN.

De Goearitji-eilanden. — Kajoa. — Straat Herberg. — Aanzien van Groot Tawalli en Batjan van de noordzijde. — De kapitein laut en sekretaris van Batjan. — Nagelboomen. — Mandioli. — De sulthan van Batjan aan boord van de Ambon. — Aankomst te Laboeha. — De negorij Laboeha. — Fort Barneveld. — Bevolking van Batjan. — Inlandsche christenen. — Togt naar Mombia. — Kali Amasing. — Etablissement voor de ontginning van steenkolen. — Rijkdom van Batjan aan kolen, goud en koper. — Zandsteenheuvels. — Goudwasscherij door Chinezen te Soengei-Poang. — Chinesche ballingen te Laboeha. — Toekomst van Batjan. — Wenschelijkheid van een nader onderzoek van Batjan.

Tusschen Makjan en Batjan ligt eene groep van vrij talrijke eilanden, welke wel met den algemeenen naam van Goearitji-eilanden worden aangeduid, ofschoon daartoe gewoonlijk slechts gebragt worden de westelijke onbewoonde eilandjes der groep, Laijgoma, Goenange, Sikou, Lealij, enz. De oostelijke eilanden der groep liggen nagenoeg regt ten zuiden van Makjan en zijn grooter t. w. Miskien, Kajoa of Kiouw en Bentjan.

Kajoa is het grootste der geheele groep, schijnt vulkanisch te zijn en heeft eene bevolking van 500 tot 600 zielen, welke in vischvangst en rijstbouw, alsmede in de klapperpalmen, waaraan het eiland rijk moet zijn, de voornaamste middelen van bestaan vinden. Het eiland staat onder Ternate en is gehouden jaarlijks

75 ponden rijst per huisgezin aan den sulthan op te brengen, alsmede tripang, paarlen, schildpad en vogelnestjes.

Wij stoomden s'nachts tusschen de eigenlijke Goearitji's en Miskien en Kajoa en Bentjan door en zagen er alzoo weinig van. Met het aanbreken van den dag, den 29en September, hadden wij Bentjan niet ver van ons in het noordoosten en het eiland Klein Tawalli, dat reeds tot de Batjan-eilanden gerekend wordt, nabij ons in het noordnoordwesten. De noordelijke ingang van Staat Herberg zagen wij duidelijk regt voor ons in het zuiden.

Straat Herberg is de enge zeeweg, welke het eiland Batjan scheidt van de westelijk nabij hetzelve gelegene eilanden. Men kan zich naauwelijks meer schilderachtige natuurtooneelen voorstellen, dan die, welke zich in deze zeeëngte voordoen. De rijk begroeide heuvelachtige kusten van Batjan en Groot Tawalli of Kasiroeta en de talrijke overige kleinere, de straat westelijk begrenzende, eilandjes omgeven een bekken, dat nu eens zich meervormig verbreedt en nergens eene opening bespeuren laat, dan weder zich riviervormig vernaauwt, zoodat de tegenover elkander liggende kusten weinig meer dan een honderdtal ellen van elkander zijn verwijderd.

Batjan en Kasiroeta, van Straat Herberg gezien, hebben meer een heuvelachtig dan een bergachtig voorkomen. Het zijn eilanden van eene oudere, geheel andere vorming dan de eilandenreeks tusschen Hieri en Makjan. Nergens ontwaart men op Tawalli en de noordelijke helft van Batjan de kegelvormige gedaanten, welke vulkanen zoo gemakkelijk op groote afstanden, zelfs door weinig deskundigen, doen herkennen, en welke wij aan den ingang van Straat Herberg nog ver achter ons aanschouwden in de zich boven den horizon verheffende toppen van Makjan en Tidore.

Het gebergte van noordelijk Batjan heeft geene bijzonder gekenmerkte toppen en zal zich weinig meer dan 300 meters boven de zeevlakte verheffen. De hoogste plaatsen op het noordwestelijke gedeelte van Batjan noemt men Boekit Sembakeh en Boekit Loid.

Groot Tawalli en de omliggende kleinere eilanden zij nog lager. Maar waar het oog op de kusten of verder in het binnenland van beide eilanden blikt, ontwaart het geen plekje, wat niet met een rijk plantenkleed is bedekt, een plantenkleed, dat door zijn veelvuldig geschakeerd groen en heerlijke groepering het oog bekoort, vooral aan en in de nabijheid der kust, van welke wij nergens in de geheele Straat Herberg meer dan een of een paar palen verwijderd waren, en welke wij dikwerf geen geweerschot afstands nabij ons hadden.

Neemt men aan, dat Straat Herberg zich uitstrekt van af de noordkust van Batjan tot aan de zuidelijke opening der baai van Laboeha of den zuidoostelijken uithoek van het eiland Mandioli, dan kan men haar verdeelen in drie groote bekkens, welke men zou kunnen noemen het bekken van Tawalli, het bekken van Soengei-Poang en het bekken van Laboeha. Het bekken van Tawalli is het noordelijkste. Het schijnt ook wel straat Sembaki genoemd te worden. Is men het van de noordzijde een eindwegs binnengedrongen, dan verbeeldt men zich ligtelijk zich op een fraai meer te bevinden, dat, behalve met zijne groenende heuvelachtige oevers, prijkt met enkele kleine geheel met vegetatie bekleede eilandjes en rotsen. Nergens ziet men dan een' uitgang, die zou kunnen aanwijzen, welken koers te volgen om weder uit het bekken te geraken.

Toen wij dit bekken naauwelijks waren binnen gestoomd, kwam eene met vlaggen versierde praauw op ons aanhouden. Het was een vaartuig van den sulthan van Batjan, aan boord hebbende den kapitein laut en den rijksbestierder des sulthans, alsmede den batjanschen loods. De beide eerstgenoemde autoriteiten kwamen den opperlandvoogd namens den sulthan verwelkomen en mededeelen, dat de sulthan zelf nabij den ingang van de baai van Laboeha, de Ambon opwachtte om daar aan boord te komen. De afgevaardigden des sulthans en de loods bleven aan boord van de Ambon, terwijl hunne praauw op sleeptouw werd genomen.

De kapitein laut, gekleed in onze uniform van kapitein lui-

tenant ter zee, maakte met zijnen persoon en zijne kleeding een' minder gunstigen indruk op ons dan de kapiteins laut van Ternate en Tidore. Hij deelde mij eenige bijzonderheden mede omtrent het gebied van Batjan, welke mededeelingen mij echter voorkwamen niet veel vertrouwen te verdienen, daar hij b.v. zelfs met de namen der eilanden, welke wij later passeerden en tusschen Groot Tawalli, Batjan en Mandioli zijn gelegen, niet goed bekend bleek te zijn.

In het zuiden van het bekken van Tawalli, langs de kust van Groot Tawalli, strekt zich eene vrij groote parelbank uit.

Groot Tawalli en Batjan zelf moeten nog rijk zijn aan nagelboomen, welke er overvloedig in het wild zouden groeijen, doch door gebrek aan bevolking geene voordeelen afwerpen. Het schijnt ook, dat zich hier geene bevolking durft vestigen uit vrees voor de zeeroovers, die hier tusschen de talrijke nabijliggende eilandjes veilige schuilplaatsen vinden en nog weinige maanden voor onze komst vele menschen van Batjan hadden weggevoerd.

Het bekken van Tawalli is van dat van Soengei-Poang gescheiden door een zeer smalle zeeëngte, welker breedte niet meer dan 100 meters zal bedragen. Deze engte, straat Herberg in engeren zin, reeds zeer nabij gekomen zijnde, bespeurden wij er nog niets van. De Vesuvius, welks kommandant, de heer Valentini, straat Herberg reeds vroeger had bezocht, ging voor de Ambon uit. Eensklaps zagen wij dat stoomschip tusschen het geboomte verdwijnen. De engte maakt namelijk een' hoek met het bekken van Tawalli en opent zich westelijk in het bekken van Soengei-Poang. Zij wordt gevormd door Batjan zelf en het eilandje Tambeli, dat noordelijk door eene enge straat van Groot Tawalli is gescheiden, welke men echter van het bekken van Tawalli naauwelijks kan herkennen, omdat Tawalli zich achter Tambeli nog een eind wegs zuidelijk uitstrekt, zoodat beide eilanden slechts een enkel schijnen uit te maken. Ook wij waren weldra in de engte tusschen Tambeli en Batjan. De kust was aan beide zijden niet verder dan een steenworp van de Ambon verwijderd. Wij konden als het ware van het schip af botaniseren.

Spoedig echter veranderde weder het tooneel. Wij waren nu in het midden-bekken van straat Herberg. Dit is wijder en niet zoo besloten als het bekken van Tawalli. Westelijk is het begrensd door het zuidelijke gedeelte van Groot Tawalli, door Tambeli en door een aantal kleine eilanden, welke zich tusschen Tawalli en Mandioli uitstrekken en slechts door naauwe straten van elkander zijn gescheiden. In dit bekken opent zich de rivier Poang of Poean van Batjan, de Soengei Poang, welke weldra eene meerdere bekendheid zal erlangen door de rijke goudgronden, welke zij doorstroomt en met welker ontginning reeds een begin is gemaakt. De lengte van het bekken van Soengei-Poang verschilt niet veel van dat van Tawalli. Botangloman en Mamboeat en nog enkele kleinere eilandjes, Poeloe Ra en Poeloe Dekat, scheiden het van de baai van Laboeha.

Wij gingen tusschen Botangloman en Batjan door. Dit gedeelte der straat wordt ook wel straat Mamboeat of Botangloman genoemd. Daar kwam een praauw des sulthans van Batjan ons te gemoet scheppen, den sulthan zelven aan boord hebbende, alsmede eene kommissie, bestaande uit den officier van gezondheid der 2e klasse den heer Bernelot Moens en den ingenieur der mijnen den heer Schreuder, de eenige Europeanen van eenigen rang, welke zich op Batjan bevonden.

De sulthan van Batjan, Moehamad Haijatoedien, heeft, niettegenstaande zijnen ruim 60jarigen leeftijd, een nog fiksch en krachtig voorkomen. Zijne lengte gaat niet boven het middelmatige en zijne leest nadert het tengere, doch zijne houding is die van iemand van veel minder rijpen leeftijd en zijn gelaat vol uitdrukking en innemend. Zijne gehechtheid aan het gouvernement is boven allen twijfel verheven en hij gevoelt ook dat hij zijne kroon geheel aan het gouvernement heeft te danken, zonder hetwelk zijn rijkje zeker reeds zou opgehouden hebben te bestaan. Geheel vrijwillig heeft hij het gouvernement de rijkdommen van zijne landen aangewezen en zich steeds bereid getoond, om bij de nasporingen naar steenkolen, goud en koper alle mogelijke hulp te verleenen. Indien hij over eene meer talrijke bevolking

regeerde, zou zeker Batjan reeds in meerdere opzigten meer zijn vooruitgegaan dan Ternate en Tidore. Maar de geringe bevolking en de betrekkelijk talrijke hoofden maken zijne magt niet noemenswaardig en zijnen invloed beperkt.

De sulthan, aan boord van de Ambon gekomen, wist zich zeer waardig te gedragen. Hij was zeer goed gekleed, beter nog dan de sulthans van Ternate en Tidore, in europeesch geborduurd kostuum, met uitzondering van zijn hoofddeksel, dat van het voorhoofd af min of meer waaijervormig oprees en met vederen was versierd. De Moluksche vorsten zijn sedert oude tijden aan de europesche kleederdragt gewoon.

Tegen 1 uur in den namiddag kwamen wij voor de negorij Laboeha, welke ook wel Batjan genoemd wordt, ten anker. Fraai is het gezigt van de reede op de lief aan het strand gelegene negorij en het nabijgelegene fort Barneveld, doch fraaijer nog op het overige kustgedeelte der baai, op het eiland Mandioli en het gebergte van Zuid-Batjan.

Batjan is als in twee ongelijke helften verdeeld, welke door eene landtong van eenige palen breedte met elkander zijn verbonden. De noordelijke helft, welke de grootste is en welke wij in hare geheele lengte waren langs gestoomd, heeft geen hoog gebergte en schijnt uit nieuwere en oudere bezinkselvormingen te bestaan, in welke goud, steenkolen en koper op meerdere plaatsen zijn afgezet. Zandsteen en dioriet beslaan er geheele terreinen en vormen er talrijke heuvels. De zuidelijke helft van Batjan heeft aanmerkelijk hooger gebergte en schijnt althans gedeeltelijk vulkanisch te zijn. De Sebela, welke zich op het zuidwestelijke gedeelte van het eiland het meest verheft, heeft eene eenigzins kegelvormige gedaante en reikt met zijnen top tot zeker niet veel minder dan 600 meters boven de zeevlakte. De landtong, welke beide helften vereenigt en op welker westkust de negorij Laboeha is gelegen, is laag land, zoodat men, Batjan op eenigen afstand uit zee op dit punt aanschouwende, het zich zou kunnen denken als uit twee eilanden te bestaan.

De gewone welkomstschoten vielen van de Vesuvius (die vóór

de Ambon de reede bereikt had) en van het fort Barneveld, bij het ten anker komen en het landen.

De kommandant van de Vesuvius ontving den last om dadelijk door te stoomen naar Kajeli op het eiland Boeroe, om den gezaghebber aldaar kennis te geven, dat de opperlandvoogd voornemens was ook Kajeli een bezoek te brengen. De heer Bosscher ging op de Vesuvius over, om te Kajeli met den gezaghebber aldaar een en ander voor de onverwachte komst van den gouverneur generaal te regelen.

Te Laboeha aan wal gekomen zijnde, begaven wij ons dadelijk naar het nabijgelegene gouvernementshuis, waar de voorstelling plaats had van de batjansche rijksgrooten en hoofden. Het kleine garnizoen van Batjan, bestaande uit een paar dozijn manschappen en de geringe militaire magt des sulthans reikten naauwelijks toe, om het kleine eind wegs van het strand tot het gouvernementshuis te bezetten.

De bevolking van Batjan is bijkans geheel zamengedrongen in en om de negorij Laboeha en bedroeg in 1854 slechts ruim 1800 zielen, waaronder 13 blanke Europeanen, 211 Mestiezen en andere kleurlingen, 1421 inlanders en 25 militairen, zijnde de overigen chinesche bannelingen (ongeveer 25) en inlandsche veroordeelden. Vroeger moeten er meerdere negorijen langs de kusten zijn geweest, welke voornamelijk door de vrees voor zeeroovers zijn opgebroken, doch nooit schijnt de bevolking zeer talrijk geweest te zijn (1).

---

(1) Hoezeer ik in het algemeen in dit reisverhaal geene melding maak van de tallooze verkeerde voorstellingen, bij verschillende schrijvers over de Molukken geboekt, mag ik hier niet verzwijgen, dat zoodanige voorstellingen zelfs voorkomen in de werken van de hoogste achting verdienende schrijvers. Zoo is b.v. het artikel van den heer Temminck over Batjan (Coup d'oeil. Tom. III. p. 417, 418) slechts eene opeenhooping van onnaauwkeurigheden.

Deze aanmerking is noodig om te voorkomen, dat het in de bestaande werken over de Molukken geschrevene, niet onvoorwaardelijk als waarheid worde aangenomen.

Ik ken, wat deze eeuw betreft, geene vroegere opgaven omtrent de sterkte der bevolking van Batjan dan die van 1829. Toen zou de bevolking (waarschijnlijk slechts de inlandsche), niet sterker geweest zijn dan 1000 zielen. Voor 1838 zie ik nog hetzelfde cijfer vermeld, doch het is waarschijnlijk dat men in de dienstverslagen, waaraan ik deze cijfers heb ontleend, de getallen van vroegere jaren zonder nader onderzoek overnam. In de verslagen van 1840 komt de eerste splitsing der bevolking voor in inlanders (mohammedanen) en inlandsche christenen. De inlanders zouden toen 1111, de inlandsche christenen 161 zielen sterk geweest zijn. Van 1840 tot 1846 nam het cijfer der inlanders toe tot 1230, dat der inlandsche christenen tot 187. Voor 1848 zie ik slechts het cijfer 1010 vermeld zonder specifikatie. Voor de jaren 1849, 1850 en 1851 zijn in het geheel geene cijfers vermeld en voor 1852 is het eensklaps gebragt tot 2863, terwijl het voor 1843 weder gedaald zou zijn tot 1459. Ik kan niet beoordeelen in hoeverre die vroegere cijfers vertrouwen verdienen, maar hecht meer waarde aan die na 1852, vermits sedert dat jaar Batjan meer bekend is geworden door de ijverige nasporingen van den toenmaligen resident van Ternate Jkhr C. F. Goldmann, thans gouverneur der Moluksche eilanden.

Het christendom bestaat op Batjan reeds sedert vorige eeuwen.

De inlandsche christenen (Mestiezen en andere kleurlingen) gevestigd in de eigenlijke gouvernements-kampong Laboeha, worden ook wel Laboeharezen genoemd. Laboeha werd in 1699 door ons op de Portugezen veroverd, zoodat het ons eigendom geworden is door het regt van overwinning. De Laboeharezen staan onder het gezag van een' beambte met den titel van sergeant laboeha, die eenige hoofden met den titel van kapala laboeha onder zich heeft. Deze christenen vormen eene gemeente, welke van tijd tot tijd bezocht wordt door den zendelingleeraar van Ternate. Voor het onderwijs is gezorgd door eene school, in welke 40 tot 50 kinderen door een inlandschen schoolmeester onderwezen worden. De Laboeharezen leven meest alle van den kleinhandel, althans

komen de 53 mannen, welke in 1854 tot deze afdeeling der bevolking van Batjan behoorden op de dienststaten voor als te te zijn 1 sergeant laboeha, 9 kapala, 1 vakcinateur en 42 handelaars.

De inlanders, waaronder meerdere Ternatanen voorkomen, leven grootendeels van handel en vischvangst. De landbouw is op Batjan nog van weinig beteekenis.

De negorij Laboeha heeft een vrij goed voorkomen. De huizen, meest van bamboe gebouwd, hebben veelal ruime met vruchtboomen beplante erven en zijn door bamboezen of levende heggen van de breede straten gescheiden. Het paleis des sulthans, alles behalve paleisachtig van voorkomen, is een onaanzienlijk gebouw. Het fort Barneveld ligt eenige minuten gaans buiten de negorij en heeft een goed voorkomen. De infirmerie, welke wij bezochten en waar ongeveer een 40-tal lijders verpleegd werd, was vrij goed ingerigt. Wij hadden evenwel den tijd niet om de negorij in bijzonderheden op te nemen. s'Namiddags ten een uur aangekomen, moesten wij nog vóór den avond weder aan boord zijn om naar Boeroe te stevenen, en het vier- tot vijftal uren, wat beschikbaar was, moest besteed worden aan een togtje per draagstoel naar de zoogenaamde vlakte van Mombia, een vijf- tot zestal palen binnen s'lands gelegen, waar sedert eenigen tijd belangrijke werkzaamheden waren aangevangen voor de ontginning van steenkolen.

Zoodra de noodige draagstoelen dan ook gereed waren, verlieten wij, niettegenstaande het regenachtige weder, Laboeha, om ons naar het kolen-etablissement te Mombia te begeven. De sulthan en eenige prinsen maakten dit togtje mede.

Van Laboeha gaat een goede kortelings aangelegde weg naar Mombia. Indien te Laboeha rijpaarden waren aanwezig geweest, zouden wij den geheelen weg zeer goed te paard hebben kunnen afleggen en dan zeker aangenamer dan in draagstoelen, welke, hoe goed ook ingerigt en hoe goed ook gedragen, toch een onaangenaam vervoermiddel zijn. De weg is aangelegd ten behoeve van de steenkolen-ontginning, daar het nut er van voor de Batjanners

zelve, die slechts aan de kust wonen, niet zou opwegen tegen de aan het daarstellen en onderhouden er van besteeden arbeid.

Hij volgt den loop der Amasing, eene vrij breede doch ondiepe rivier, welke te Laboeha zich in zee ontlast. Eene groote bamboezen brug geleidt even buiten de negorij over die rivier. De weg blijft dan een eindwegs aan haren regteroever, om later over eene andere brug weder op haren linkeroever over te gaan.

Tot op ongeveer drie palen afstands van de hoofdplaats is het terrein vlak, geheel bedekt met hooger en lager geboomte, tusschen welke nog eene veelsoortige vegetatie van bamboe, varens, lianen, aronskelken, enz. wortelt. De Amasing is op vele plaatsen door het geboomte geheel beschaduwd en heeft hare ondiepe bedding geheel bedekt met rolsteenen van eene zandsteenachtige of dioritische geaardheid.

Nadat wij ongeveer 3 palen wegs hadden afgelegd, werd het terrein heuvelachtig. De Amasing komt hier uit zandsteenheuvels te voorschijn, langs welker hellingen de weg is uitgekapt.

Op meerdere plaatsen heeft men de zandsteenmassa door buskruid moeten doen springen, om den weg geene te groote hellingen te geven. Overal omringde ons eene krachtige vegetatie.

Meerdere edele stammen wachten er nog slechts op den bijl, om den mensch tot nut te zijn; vele lagen reeds geveld.

Batjan moet rijk zijn aan apen, papegaaijen en reptiliën. Behalve enkele apen en vlinders zagen wij echter bijna geen dierlijk leven op onzen togt door deze nog woeste natuur.

Na een paar uren gaans, gedeeltelijk per draagstoel, gedeeltelijk te voet, bereikten wij het etablissement te Mombia.

De zoogenoemde vlakte van Mombia is eene kleine vallei, door vrij hooge heuvels omsloten. Men meent daar rijke kolenlagen te zullen aantreffen en heeft daartoe reeds kostbare werken begonnen. Men heeft met veel moeite een' weg van 6 palen lengte aangelegd en duizenden besteed aan den aanleg van en de vervaardiging der materialen voor eene zinkput, welke reeds tot op eenige diepte gevorderd is. Eene goede woning voor den mijningenieur of voorman is reeds in gereedheid. Evenzoo woningen voor de

arbeiders. De omstreken van het etablissement zijn met veel arbeid kaal gekapt en forsche boomstammen lagen nog hier en daar neergeveld.

De gouverneur generaal nam alle bijzonderheden van het etablissement in oogenschouw. Nergens echter was een spoor van steenkool te ontwaren. Wij vernamen nu, dat de vindplaats der reeds van Batjan onderzochte steenkolen ongeveer nog 1—2 palen van het etablissement verwijderd was. Voor wie onzer niet in de geheimen der wetenschap was doorgedrongen, zou het uitwerking gemaakt hebben, indien men nu te Mombia alleen op de gegevens der wetenschap af inderdaad kolen gevonden had of met eenige zekerheid de diepte had kunnen bepalen op welke ze zouden aangetroffen worden. Toen wij echter uit den mond van den mijningenieur, den heer Schreuder, vernamen, dat het nog geenszins zeker was, dat de zinkput te eeniger tijd op eene kolenlaag zou treffen, waren de meer eenvoudigen onder ons van oordeel, dat het welligt beter ware geweest te beginnen met eene boring bij wijze van onderzoek, dan eerst een' kostbaren weg aan te leggen en de kostbare werken te Mombia daar te stellen. Indien het waar mogt wezen, dat men het verder bouwen der zinkput heeft gestaakt en boortoestellen heeft ontboden, om alsnog eerst boringen te bewerkstelligen, zou zulks er voor schijnen te pleiten, dat te Mombia noodeloos veel nutteloos werk is verrigt.

Maar zoo wij te Mombia al geene kolen zagen, werd zulks eenigzins vergoed door het gezigt van eene hoeveelheid van een ander mineraal, waaraan Batjan bijzonder rijk schijnt te zijn.

De heer Schreuder vertoonde den gouverneur generaal eene hoeveelheid goud, te Soengei-Poang gewasschen door eenige Chinezen.

Deze hoeveelheid had de waarde van ongeveer *f* 1400.

Later is dit goud te Batavia voor rekening van den lande verkocht.

Het voorkomen van goud op Batjan is sedert lang bekend. Forrest sprak reeds van het voorkomen van goud op Batjan in 1774. De toenmalige sulthan van Batjan had vroeger reeds de goudgronden op zijn eiland willen doen ontginnen, doch schijnt

daarvan te hebben afgezien, omdat de Kompagnie de uitsluitende opkooper daarvan wilde zijn. In 1781 had de toenmalige sulthan van Batjan het goudgraven op zijn eiland verpacht. Later liet die sulthan goudgravers komen van Gorontalo en Bwool, om de Batjanners in dit werk te onderrigten. De zaak werd echter niet lang voortgezet, omdat er gebrek was aan handen en toezigt. Het gegravene goud werd verduisterd.

Het was toen evenwel reeds bekend, dat de goudhoudende grond zeer uitgestrekt is en zeer gunstig voor de goudwassching door de aanwezigheid van geschikte rivieren. In 1835 stelde de toenmalige resident van Ternate Van Olpen voor, om de goudgraving op Batjan voor gouvernementsrekening door Chinezen te doen plaats hebben, welk voorstel echter toen zonder gevolg bleef. In 1848 werd door den oud-kapitein der artillerie F. A. Neijs op nieuw het voorstel gedaan om de goudgronden van Batjan voor gouvernementsrekening te bewerken. De sulthan van Batjan had veel met dat voorstel op, doch de toenmalige resident van Ternate, wijlen de heer C. M. Visser, adviseerde er tegen, waarschijnlijk ten gevolge van ongunstige berigten uit Manado omtrent de verkrijgbaarheid van goudgravers van daar. In den jongsten tijd echter heeft het gouvernement besloten eene proef te nemen door 24 chinesche opstandelingen van Borneo, gevangen genomen tijdens de expeditie tegen Montrado, naar Batjan te verbannen en door hen de gouddelving aldaar te doen plaats hebben.

Het waren deze Chinezen, welke in het laatst van Maart 1855 op Batjan aankwamen, die het te Mombia vertoonde goud hadden gewasschen.

Uit de ingewonnen berigten was voldoende op te maken, dat de omstreken van Soengei-Poang veel rijker zijn aan goud, dan de afgeleverde hoeveelheid zou doen vermoeden. Inderdaad, het opzigt over de Chinezen, op eene ongeveer 20 palen van Laboeha verwijderde plaats, op een eiland, waar buiten Laboeha naauwelijks eenige bevolking is en geen europeesch bestuur, moet uiterst onvoldoende zijn. De Chinezen, gewezene opstande-

lingen tegen ons gezag en thans bannelingen, zullen zich geenszins verpligt achten, om *al* het goud, wat zij winnen, aan het gouvernement af te staan en de gelegenheid moet hun niet ontbreken om het grootste gedeelte van het gewonnen goud te verduisteren en tot op voor hun meer gunstige tijden verborgen te houden of het met inlandsche hoofden te deelen. Bovendien heeft een der op Batjan aanwezige Europeanen, die Soengei-Poang heeft bezocht, mij verzekerd, dat hij daar persoonlijk in twee dagen tijds, zonder zwaren arbeid, voor eene waarde van *f* 18 aan goud gewasschen heeft.

De bestaande gegevens schijnen genoegzaam te zijn om vast te stellen, dat Batjan bijzonder rijk is aan goud. Dit aangenomen, zou slechts de vraag te beantwoorden zijn, op welke wijze van dezen rijkdom het beste partij zal kunnen worden getrokken.

Het schijnt mij toe, dat de goudgraving van wege het gouvernement de minst goede wijze is. Steeds zal een groot gedeelte van de opbrengst het gouvernement worden onthouden. Indien, wat niet te betwijfelen is, ondernemingen van industrie of landbouw in de regel gunstiger uitkomsten opleveren onder beheer van bijzondere personen of ondernemingen, dan onder, dat van het gouvernement, hetwelk altijd genoodzaakt is het beheer toe te vertrouwen aan gemagtigden, die niet hetzelfde belang bij die ondernemingen hebben als partikulieren, moet zulks in nog hoogere mate het geval zijn bij goudontginningen, waar de prikkel tot verduistering van het produkt zoo ligtelijk werkt, niet alleen bij de mijnarbeiders, maar ook bij wie het toezigt over die arbeiders hebben. Ik geloof alzoo, dat de goudontginning op Batjan zal behooren over te gaan op partikuliere ondernemers, onder voorwaarde altijd van afstand van een bepaald deel der winst aan het gouvernement of aan den eigenaar van den grond, voor de vergunning, de ondersteuning en de bescherming, der onderneming verleend. Handen voor den arbeid, thans misschien nog moeijelijk te erlangen, zouden wel gevonden worden, hetzij op of buiten Batjan, zoodra het bekend zou wezen, dat de arbeid behoorlijk wordt beloond en de eigendom der arbeiders geëerbiedigd.

Na het gebruiken van eenige ververschingen te Mombia keerden wij langs denzelfden weg, langs welken wij gekomen waren, naar Laboeha terug.

Ik moet hier nog aanteekenen dat, alhoewel wij te Mombia geene steenkolen zagen, er echter niet de minste twijfel bestaat aan den rijkdom van Batjan aan steenkolen. In de Javasche Couranten en in het Natuurkundig tijdschrift voor Nederlandsch Indië is deze aangelegenheid reeds dikwerf kortelijk ter ter sprake gebragt. Het zal zeker niet overbodig geacht worden het daarin desbetrekkelijk voorkomende in het kort te overzien.

Reeds in 1852 werd eene hoeveelheid steenkolen van Batjan op het stoomschip Vesuvius beproefd. Die kolen waren weinig bruikbaar. In 1853 werd de eerste mijn geopend op een' heuveltop op ongeveer een paar palen afstands van Mombia. Men ontdekte spoedig ook nog andere kolenlagen, elders op het eiland. Eene hoeveelheid van 10000 ponden kolen werd op het stoomschip Etna beproefd en bleek zoo goed te zijn, dat engelsche kolen in hoedanigheid niet boven ze gesteld werden. Men begon te Amasing, 6 palen ten noorden van Laboeha, kolen te graven voor de stoomboot-onderneming van den heer Cores de Vries doch staakte dit weder, vermits de kolen minder goed bleken te zijn dan men verwacht had. De bewerking der mijnen had aanvankelijk plaats met Ternatanen, welke echter, daar zij niet voldeden, door kettinggangers werden vervangen. Sedert werden de werkzaamheden meer zamengedrongen te Mombia, met de bedoeling om door het zinken eener put de geregelde ontginning der kolenlagen te bespoedigen.

Hierboven heb ik reeds gezegd, dat het nog zeer twijfelachtig schijnt te zijn of de ingeslagen weg wel het spoedigste tot bereiking van het doel zal leiden.

De onderzoekingen naar kolen en goud hebben ook op meerdere plaatsen kopererts doen ontdekken. Die erts moet vrij rijk zijn en het koper er in aanwezig in den vorm van malachiet. Het is echter nog niet gebleken of de kopergronden rijk genoeg zijn om geregeld ontgonnen te worden.

Tusschen 5 en 6 uur in den namiddag kwamen wij te Laboeha terug. Er bleef slechts nog tijd beschikbaar voor eene kleine wandeling door de negorij en het bezoek der infirmerie.

De chinesche bannelingen hadden zich voor het gouvernementshuis verzameld en wierpen zich voor de voeten van den gouverneur generaal ter neder, vergiffenis smeekende voor hetgeen zij tegen het gouvernement hadden misdreven. Van het bijzondere van hun verzoek werd gelast aanteekening te houden.

Volgens den heer Bernelot Moens is het geheele eiland nog woest, uitgezonderd Mombia en Laboeha, alsmede eenige gedeelten der alluvievlakte van Laboeha, Amasing, Ne-neri, Ajerbesaar, Indommoet, enz., waar enkele Batjanezen kleine rijstvelden hebben aangelegd. Sommige inlanders begeven zich nu en dan naar verschillende plaatsen aan de kusten des eilands om te visschen, te jagen, dammerhars te verzamelen of sago te kloppen. Wegen bestaan op Batjan geene andere dan de genoemde naar Mombia, alsmede een naar Soengei-Poang en een over Ne-neri naar straat Patientie.

Terwijl het nog dag was gingen wij weder naar boord, om nog vóór den avond de reis naar Boeroe voort te zetten. De sulthan en rijksgrooten en de europesche beambten van Batjan deden den opperlandvoogd tot aan boord uitgeleide.

Batjan belooft veel voor de toekomst. Indien het gouvernement de bezittingen van den sulthan geheel aan zich trekt, derwaarts bevolking lokt en een geregeld bestuur invoert, laat zich verwachten, dat Batjan eene belangrijke bezitting zal worden.

De sulthan van Batjan zou waarschijnlijk niet ongenegen bevonden worden om zijn leenrijkje geheel aan het gouvernement af te staan, indien men hem voor dien afstand schadeloos stelde en hem zijn' titel liet behouden. Hij is thans nog leenheer van de geheele Batjan groep t. w. van de eilanden Batjan, Mandiolo, Botang loman, Ora-ora, Embatoe, Waindi (3 eilanden), Yojo, Embatien, Kasiroeta of Groot Tawalli, Wiri, Batoe-ampat, Wai-Apokan, Nanoang, Lintang-barat, Oewah, Bamilajoe, Tambeli, Tiwada, Onoh, Beroe, Lintang-timor, Salipogat, Tawalla (3 ei-

landen), Raloeit, Babi, Djilalan, Allang-allang, Roewo, Pigiradja, Latta-latta (Lawe en Moring), Towapien, Goranofodjojo en Kappal.—Maar die eilanden, onbevolkt als zij thans zijn, met uitzondering slechts van Batjan zelf, dienen tot niets dan tot verblijf en schuilplaatsen voor de zeeroovers, die nog pas eenige maanden voor onze komst verwoesting en schrik over Batjan verspreid hadden. De sulthan zal zich gelukkig mogen achten, wanneer het gouvernement hem boven de rekognitie-gelden, die hij thans geniet, ten bedrage van *f* 1920 s'jaars, voor den algeheelen afstand van zijn grondgebied eene jaarwedde toekent of eene som in eens, welke hem in staat zal stellen, om hem en zijne nabestaanden onbekrompen te doen leven.

Aan bevolking zal het niet behoeven te ontbreken.

Nog slechts weinige jaren geleden verhuisde een vrij groot aantal Bonoarezen vrijwillig naar Batjan, doch de toenmalige gouverneur der Molukken, de generaal Cleerens, dwong hen naar Bonoa terug te keeren.

Men ziet daaruit, dat er wel neiging bestaat bij de bewoners der omliggende eilanden om zich naar Batjan te verplaatsen. Het voorbeeld van Bonoa is echter afschrikkend en zal veel kwaad doen voor den vervolge, tenzij het gouvernement zelf de indruk er van tracht weg te nemen, door volksverhuizingen naar Batjan te begunstigen.

Batjan verdient in hooge mate de belangstelling van het gouvernement. Zijne rijkdommen zijn nog slechts voor een gedeelte bekend. Behalve kolen, goud en koper, is er eene menigte in het wild groeijende specerijboomen, voornamelijk nagelboomen, welke het extirpatiestelsel hebben overleefd en er thans weder welig tieren. Aan voortreffelijk bouw- en meubelhout is groote overvloed. Lang werd reeds uit de bosschen van Batjan geput om in de behoefte aan bouwhout te Ternate te voorzien.

Maar men kent die rijkdommen op verre na nog niet in hunne uitgebreidheid en de rijkste plaatsen aan alle die voortbrengselen zijn waarschijnlijk nog niet gevonden.

Batjan is zeker niet minder dan eenig ander van onze Moluk-

sche eilanden waardig om nader en grondiger onderzocht te worden, dan tot nu toe heeft plaats gehad.

De togtjes van een' mijningenieur of van een' resident zijn daartoe niet voldoende.

Groote schreden zouden in de kennis onzer uitgestrekte bezittingen kunnen worden gedaan, indien het gouvernement kon besluiten tot de wederoprigting eener Natuurkundige Kommissie in deze gewesten.

Sedert de opheffing dier Kommissie zijn wel andere ligchamen daargesteld, welker doelwit insgelijks geheel of gedeeltelijk is uitbreiding der natuurkennis van den Indischen Archipel, zoo als de Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië, de Mijnbouwkundige genie, de Landbouw-scheikundige inrigting te Buitenzorg, — en gewis wordt door die instellingen veel goeds verrigt en veel bijgedragen tot de betere kennis van vele punten der natuurlijke geschiedenis van deze gewesten. Maar de Natuurkundige kommissie is daardoor geenszins overbodig geworden. Er bestaat behoefte aan natuurkundige reizigers, pionniers der wetenschap, tirailleurs, die de nog niet bekende terreinen onderzoeken en de schatten ontdekken, welker exploitatie dan voor zooveel noodig aan andere ligchamen kan worden opgedragen.

De fout der voormalige Natuurkundige kommissie lag niet in de instelling zelve, maar in hare organisatie, in hare leiding. Er moet een vast plan van werken zijn. De verschillende takken der natuurwetenschappen moeten in de verschillende leden der kommissie vertegenwoordigd zijn en de chef der kommissie iemand van veel talent en veerkracht, en van voldoende omvattende kennis, om te kunnen oordeelen over den gang der nasporingen van elk lid in het bijzonder. De leden, den aanstoot van den chef volgende, zouden overigens geheel onafhankelijk moeten zijn in hunne bijzondere studiën, zoodra zij zich bevinden op het te onderzoeken terrein, en geheel moet hun worden gewaarborgd de eer, die groote prikkel tot ijver voor den wetenschappelijken man, welke hun voor de gedane nasporingen en ontdekkingen zal

toekomen. Eene zoo zamengestelde kommissie, voorzien van de noodige hulpmiddelen, zou in betrekkelijk korten tijd tot tallooze ontdekkingen kunnen geraken, afgescheiden nog, dat zij tevens in een staatkundig opzigt van groot nut zou kunnen wezen in het aanknoopen van betrekkingen of het sluiten van kontrakten met vorsten en volken, daar waar zulks noodig of wenschelijk geoordeeld mogt worden. Ik geloof niet onjuist te zijn, wanneer ik zeg, dat men b. v. door zoodanige kommissie in eenige maanden tijds eene grondige kennis zou kunnen erlangen van het land, van de natuur en van de bevolkingen van alle voorname eilanden der groep van Halmaheira. In een paar maanden tijds zou zoodanige kommissie in een grondig geologisch, mineralogisch, botanisch en zoölogisch onderzoek van Batjan ver gevorderd kunnen zijn. De oppervlakte van het eiland zal in uitgestrektheid niet veel verschillen van de residentie Batavia en ongeveer $\frac{1}{15}$ van die van Nederland bedragen.

Wat wij thans weten van Batjan in een natuurhistorisch opzigt is niet veel meer dan het hierboven medegedeelde.

De flora van Batjan is nog eene terra incognita.

Van de fauna weten wij niet veel meer.

Herten en varkens bevolken Batjan's bosschen, doch wij weten niet of het elders ook voorkomende of aan Batjan eigene soorten zijn. Er moet eene kleine soort van apen voorkomen, welke evenmin bekend is.

Met de vogels en reptiliën is het niet anders. De heer Bernelot Moens zond mij eene slang van Batjan, welke ik herkend heb te zijn Brachijorrhos albus Kuhl.

Van de batjansche visschen weet men nog het meest. De heeren Goldmann en Bernelot Moens hebben mij in de gelegenheid gesteld, onze kennis in deze rigting aanmerkelijk te verrijken, ofschoon ook ten deze nog veel te doen overblijft. Uit de mij van Batjan gewordene verzamelingen is mij gebleken, dat in zijne wateren leven eenige soorten, welke elders nog niet zijn aangetroffen t. w. Mugil heterocheilos Blkr, Glyphisodon batjanensis Blkr en Dascyllus polyacanthus Blkr. In de

zoete wateren ontbreken hier, even als op Celebes, de karperachtige visschen, welke er vervangen zijn door soorten van Ambassis, Dules, Mesoprion, Eleotris enz., van welke slechts die van Dules als eigenlijke zoetwatervisschen zijn aan te merken. In het geheel ken ik 149 vischsoorten van dit eiland, welke stellig echter slechts een gering gedeelte voorstellen van zijne vischfauna. Aan het einde van dit reisverhaal zal ik alle de mij tot nu toe van Batjan bekend gewordene vischsoorten vermelden.

Ten opzigte van de ongewervelde dieren van Batjan bestaat tot nog toe volstrekte onbekendheid.

HOOFDSTUK VII.

VAN BATJAN TOT BOEROE.

Afwisseling van tooneelen op de reis. — Rhizostomen. — Wit water. — Potvisschen. — De Obi-eilanden. — Obi major. — Reis derwaarts van den heer Goldmann in 1855. — Ontginning van Obi-major door bijzondere personen. — Natuurlijke geschiedenis van de Obi-eilanden.

In den vooravond van den 29n September stoomden wij uit de baai van Laboeha. Het weder, dat bijkans den geheelen namiddag regenachtig was geweest, klaarde op en beloofde een' aangenamen avondtogt.

De afwisseling in onze togten, nu op het land dan weder op zee, welke aanhield van de Minahassa af tot op onze terugreis van Banda naar Batavia, droeg niet weinig bij om de reis door de Molukken te veraangenamen. Het beeld van een eiland of van een landschap had zich naauwelijks in onzen geest geprent of het werd tijdelijk weder verdrongen door andere tooneelen. Het was alsof die talrijke eilanden als een panorama voor ons heen werden bewogen. Veertien dagen vroeger waren wij nog te Manado. Acht dagen slechts waren besteed voor de Minahassa. Zes dagen vroeger waren wij nog te Kema. Tifore en Mayo, Mitarra, Ternate en Hieri, Tidore, Mareh en Makjan, de Goearitji's, Halmaheira en de talrijke eilanden van Batjan, zij waren als in een' droom ons voorbijgegaan. Wij

hadden moeite om ons in onze voorstellingen van die talrijke eilanden niet te verwarren, zoo spoedig hadden hunne beelden zich bij ons verdrongen.

Nog in de baai van Laboeha waren wij getuigen van een belangwekkend natuurverschijnsel. Wij zagen de zee rondom ons schip eensklaps als bezaaid met witte, meer dan vuistgroote, bolvormige ligchamen, welke talrijker en talrijker werden en bij het vallen der duisternis een zacht licht van zich gaven. De helderheid der zee liet deze ligchamen niet alleen nabij maar tot diep onder de oppervlakte der zee ontwaren. Millioenen en millioenen dier bollen deinden met de golven op en neder of volbragten hunne langzame schommelende bewegingen op grootere diepte. Ik herkende ze voor rhizostomen, wortelbekkige zeenètels of kwallen, die ook elders in de indische wateren leven en in de Java-zee vroeger meermalen door mij werden waargenomen, doch die ik nooit in zulke uitgebreide en digte scholen had gezien. Ik dacht dadelijk aan het in de bandasche wateren zoo dikwerf waargenomene en in meerdere wetenschappelijke werken ter sprake gebragte, doch nog niet genoegzaam verklaarde, verschijnsel van het zoogenaamde witte water, ajer poeti. Ook in de baai van Laboeha was het water door de millioenen rhizostomen min of meer wit gekleurd en indien wij het verschijnsel niet slechts in den laten namiddag en den beginnenden avond hadden gezien maar in het donkere van den nacht, had het zich zeker aan ons voorgedaan zooals het witte water is beschreven. Maar voordat het nog goed donker was, waren wij deze mijriaden van zeenetels voorbijgestoomd en bleef niets over dan het gewone lichten van het kielwater.

In den nacht stoomden wij door den breeden zeeweg, welke de Obi-eilanden scheidt van den Soela-archipel. Obi-lattoe, het meest westelijke der Obi-groep, alsmede Obi-major of Groot-Obi waren s'morgens vroeg nog flaauw te zien. Life-matoela het meest oostelijk gelegene eiland van den Soela-archipel gingen wij op grooteren afstand voorbij en kwam niet in het gezigt.

Een potvisch (Phijseter macrocephalus) passeerde vroeg in

den morgen op geringen afstand van het schip. In den namiddag werden nog enkele walvischachtige zoogdieren gezien doch op grooteren afstand, zoodat niet bepaald kon worden of zij behoorden tot de overigens gemakkelijk aan hunnen stompen hoogen snuit herkenbare potvisschen of tot andere soorten. De zee om Boeroe schijnt het rijkste aan deze nuttige dieren te zijn en maakt het verklaarbaar, waarom zij zoo veelvuldig door walvischvaarders wordt bezocht.

Niet zonder leedwezen had ik gestaard op de doffe omtrekken van de Obi-eilanden en op den horizon, achter welken de Soela's lagen verborgen.

Zoo gaarne had ik deze lang bekende en toch nog zoo weinig bekende eilanden een bezoek gebragt.

De Obi-eilanden, zoo als ik hierboven reeds heb gezegd geheel gouvernements-grond, liggen daar onbewoond en onbenuttigd, tenzij door de zeeroovers van Galela en Tabello, die er eene ververschingplaats van hebben gemaakt op hunne strooptogten. Nadat de Kompagnie door aankoop meester van de Obi-groep geworden was, stichtte zij op Groot-Obi of Obi-major eene vestiging, de Bril genaamd, van welke de overblijfselen nog heden bestaan. De gouverneur generaal Van der Capellen gaf reeds in 1824 last om Obi-major naauwkeurig te doen onderzoeken. Hij was niet vreemd aan het denkbeeld, dat het zou kunnen dienen als eene plaats van ballingschap voor misdadigers uit het moederland, een denkbeeld, dat zeker op nieuw overweging zou verdienen, indien het eiland niet aan de partikuliere industrie mogt worden dienstbaar gemaakt, waartoe reeds aanzoek is gedaan.

Het is mij niet gebleken, welke de uitkomst is geweest van den last van Van der Capellen.

Ook zie ik vermeld, dat in 1828 een voorstel is gedaan om de muskaatnotenkultuur van Banda naar de Obi-eilanden over te brengen en dat in 1829 aan den toen benoemden gouverneur der Moluksche eilanden Besier opgedragen werd om te dienen van berigt, in hoeverre zoodanige verplaatsing was aan te raden.

Aan die opdragt is echter nooit voldaan geworden.

In 1847 werden de Obi-eilanden bezocht door een jong ambtenaar, welke ze afschetste als zeer onbelangrijk, doch zijne rapporten, ook over andere gewesten, zijn gebleken weinig vertrouwen te verdienen.

De heer Goldmann, gouverneur der Moluksche eilanden, bezocht Obi-major eenige maanden geleden en bragt van zijn bezoek verslag uit aan het gouvernement. Volgens dit verslag stonden in April 1855 nog de muren van het fort of blokhuis de Bril en bevond zich noch eene merkpaal met het naamcijfer der Kompagnie nabij die bouwvallen in gaven toestand. De Tabellorezen zijn, zonderling genoeg, gewoon aan deze merkpaal offerhanden te brengen, een feit, wat het plaatsen van merkpalen op de kust van Nieuw-Guinea in 1850, onder de leiding van wijlen den heer Van der Dungen Gronovius in een geheel ander dan een bespottelijk licht stelt, daar het bewijst, dat de eenvoudige inlanders een' bijgeloovigen eerbied voor zoodanige palen kunnen hebben, dien zij inderdaad ook thans er nog voor hebben op Nieuw-Guinea. Het bezoek van Obi-major door den heer Goldmann heeft voorts nog aan het licht gebragt, dat de omstreken van het oude kompagnie's fort thans nog moerassig zijn en bedekt met uitgestrekte sagobosschen, die zwervende visschers en ook de zeeroovers uitlokken om er hun voedsel uit te trekken. De Galelorezen, voor zooverre zij vreedzame handelaren of visschers zijn, bezoeken Obi nu en dan om er karet te vangen. Het is voorts gebleken, dat Obi-major, Obi-lattoe en de beide Tapa-eilanden rijk zijn aan muskaatnotenboomen.

Overigens is van de geologische gesteldheid van de Obi-eilanden niets noemenswaardigs bekend, evenmin als van hunne flora.

Wat de fauna betreft is tot nog toe slechts iets bepaald bekend geworden betreffende de visschen, welke aan de kusten van Groot-Obi leven. De heer Goldmann had de goedheid mij 32 vischsoorten van daar te doen geworden, waarover ik berigt heb in een artikel, geplaatst in het negende deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië. Ik vond onder die soorten twee, welke tot nog toe nergens anders dan bij Obi zijn aange-

troffen t. w. Serranus Goldmanni Blkr en Lethrinus Moensii Blkr.

Terwijl ik dit schrijf zal waarschijnlijk reeds eene kommissie naar Obi-major vertrokken zijn, om de rijkdommen van dit eiland op te sporen en te beoordeelen, in hoeverre het wenschelijk zal kunnen worden geacht om Obi-major ter ontginning af te staan aan partikulieren.

Den 30n September bragten wij geheel op zee door. s'Nachts stoomden wij langzamer, om eerst met het aanbreken van den dag de baai van Kajeli binnen te stevenen.

HOOFDSTUK VIII.

AANTEEKENINGEN BETREFFENDE HALMAHEIRA, DE SOELA-EILANDEN, DE RIJKJES BANGGAAI EN TOMBOEKOE, EENIGE EILANDEN VAN DEN PAPOESCHEN ARCHIPEL EN NIEUW-GUINEA.

Halmaheira. — Fauna en flora van Halmaheira. — Morotai. — Soela-eilanden. — Banggaai-Archipel. — Banggaaisch gedeelte van Celebes. Saloewan, Patti patti, Boalemon, Balante, Batoei of Mondono. — Tomboekoe. — Boboni. — Manoei. — Tomori. — Boh-eilanden. — Poppa. — Misool. — Gebeh. — Wageoe. — Salwati. — Batanta. — Nieuw-Guinea. — Natuurlijke geschiedenis van Nieuw-Guinea. — Dorei. — Massinama. — Eilanden der Geelvinksbaai. Jobi, Saök, Mafor, Amberpoea, Miaswar, Run, Ansoes, Koeroedoe. — Tabi.

Alvorens afscheid te nemen van de residentie Ternate, wil ik nog enkele bijzonderheden mededeelen aangaande eenige der meer belangrijke eilanden en gewesten, welke tot Ternate behooren, doch niet door mij bezocht zijn geworden.

Midden in de Moluksche zee (1), op ongeveer gelijken afstand van Celebes en Nieuw-Guinea, ligt een eiland, het grootste van alle eilanden der Molukken, weinig in algemeenen vorm verschillende van Celebes, even als Celebes uit 4 schiereilanden zamengesteld en met zijne lengte-as van het zuiden naar het noorden gerigt. Halmaheira wordt gerekend, met de kleine eilandjes

(1) Het gedeelte der Moluksche zee beöosten Halmaheira gelegen, wordt ook wel de Zee van Halmaheira of Zee van Gilolo genoemd.

die zijne kusten omringen, eene oppervlakte te beslaan van 353 □ duitsche mijlen, dat is, veel meer dan de helft der uitgestrektheid van Nederland en bijkans dezelfde oppervlakte als de residentiën Batavia, Bantam, Buitenzorg en Krawang te zamen. Dit groote eiland heeft, indien men de opgaven eenigzins mag vertrouwen, slechts eene bevolking van 27½ duizend zielen, welke wezenlijk of in naam zijn onderworpen aan de sulthans van Ternate en Tidore. Het grootste gedeelte van Midden-Halmaheira, de beide oostelijke en het noordelijke gedeelte van het zuidelijke schiereiland staan onder Tidore, — het noordelijke schiereiland en de grootste helft van het zuidelijke schiereiland onder Ternate. Het grondgebied, onder beide rijken behoorende, zal in uitgestrektheid niet veel van elkander verschillen, maar het ternataansche gedeelte heeft verre weg de grootste bevolking, aangezien van de geheele populatie slechts ruim 4½ duizend zielen gerekend worden als gevestigd op tidoreesch grondgebied.

De negorijen zijn meest aan of nabij het strand gelegen.

Het grootste gedeelte der bevolking woont om de baai van Dodinga en op het noordelijke schiereiland. Langs de genoemde baai liggen de negorijen Kajassa, Tonika, Dodinga en Sindangole. Aan de westkust van het noordelijke schiereiland liggen voorts, gerekend van het zuiden naar het noorden, de negorijen Djilolo of Djaïlolo, Sahoe, Gamoekoenora, Folofoëo, Loloda en Toebaro. De bevolkingen dezer negorijen gehoorzamen nog het meest de bevelen des sulthans van Ternate, die, wat Halmaheira betreft, de meeste inkomsten en heeren- en krijgsdiensten trekt van de inwoners van Dodinga, Sindangole, Djaïlolo en Sahoe. Sahoe ligt in eene vruchtbare vlakte, waar veel rijst wordt verbouwd. In 1848 werden 125 kojangs rijst van Halmareira op Ternate ingevoerd. De geheele opbrengst aan rijst van het noordelijke schiereiland van Halmaheira wordt op 260 kojangs jaarlijks geschat. Sahoe brengt ook een weinig kruidnagelen op. Een goede weg geleidt van Sahoe naar Djaïlolo. Het bergachtige terrein, dat zich bijkans overal tot aan zee toe uitstrekt, maakt de gemeenschap over land tusschen de

verschillende negorijen moeijelijker dan die over zee.

Aan de oostkust van het noordelijke schiereiland wonen de Galelorezen en Tabellorezen, berucht in de Moluksche wateren door hunne zeerooverijen. Meer zuidelijk op de oostkust liggen de negorijen Kaoe en Babane, de laatstgenoemde aan de landengte van Dodinga, welke tusschen Dodinga en Babane slechts een drietal palen of een uur gaans breed is en den handelaren dient om hunne produkten over te dragen en dus in weinig tijds van de westkust- naar de oostkust-wateren des eilands en omgekeerd over te brengen.

Het noordelijke schiereiland van Halmaheira is meer bekend geworden door een belangrijk artikel van den heer T. J. Willer getiteld: „Aanteekeningen omtrent het noorderschiereiland van het eiland Halmaheira" en geplaatst in het eerste deel van den eersten jaargang van het Indisch Archief. Volgens dit artikel is het schiereiland verdeeld in 10 distrikten, welke staan onder het beheer van ternataansche babatto's, djoeroetoeli's, kalaodi's, luitenants of oetoesans, onder welke halmaheirasche hoofden met de titels van sengadji's, kimelaha's, ngofamanira's of kolano's het gezag voeren. Van de 10 distrikten of djiko's liggen 7 aan de westkust, t. w. Dodinga, Djaïlolo, Sahoe, Gamoekoenora, Toebaroe, Folofoëo en Loloda, en 3 aan de oostkust t. w. Galela, Tabello en Kaoe. Deze distrikten zouden, ongeveer 8 jaren geleden, bevolkt geweest zijn met 20684 zielen, t. w. Dodinga met 75, Djaïlolo met 200, Sahoe met 4649, Gamoekoenora met 1070, Toebaroe met 4400, Folofoëo met 260, Loloda met 1100, Galela met 4200, Tabello met 2234 en Kaoe met 2460 zielen. Omtrent den aard der bevolking van deze distrikten, hare talen, maatschappelijken toestand, godsdienst en gewoonten heeft de heer Willer talrijke bijzonderheden medegedeeld, welke der nalezing overwaardig zijn. Men weet daaruit, dat bij de alfoeren van het noordelijke schiereiland, behalve die van de djiko's Dodinga, Djaïlolo en Sahoe, de gewoonte van het koppensnellen nog in volle kracht is.

Het zuidelijke schiereiland van Halmaheira behoort ongeveer

van de hoogte van het eiland Tidore tot op de hoogte van de noordkust van Batjan of tot aan Straat Patientie, onder den sulthan van Tidore. Aan de westkust van dit gedeelte liggen, van het noorden naar het zuiden, de negorijen Kalam, Taoena, Gita, Pajali, Maidi en Wama, en aan de oostkust de negorijen Weda en Taja. Het geheele gedeelte van Halmaheira, oostelijk van Straat Patientie, is weder ternataansch. Aan Straat Patientie ligt de negorij Sakitta en aan den zuidelijken ingang der straat, Talangami, terwijl de negorijen Maffa, Osia en Ganediloir aan de oostkust zijn gelegen.

Het noordoostelijke schiereiland heeft aan zijne noordkust de negorijen Jofongo, Wassilee en Lolobato en aan zijne zuidkust aan de vereenigingsplaats met het zuidoostelijke schiereiland de negorij Maba.

Het zuidelijke schiereiland eindelijk heeft aan zijne noordkust de negorijen Tawia, Gottowassia en Bitjoli, aan zijne oostkust Gali, Kokawari, Dolafeij, Tippalaho, Gemia en Patani en aan zijne zuidkust Kobi, Koje, Walli, Maïssa, Dote en Gammasoengi.

Ik heb de namen dezer negorijen ontleend aan de „Kaart van Ternate, Halmaheira en omringende eilanden door P. Baron Melvill van Carnbee.” Op de „Kaart der Molukschе eilanden en vaarwaters door F. A. A. Gregory,” komen die negorijen gedeeltelijk met andere namen voor, terwijl er meerdere andere negorijen zijn aangeduid, van welke op de kaart van den heer Melvill van Carnbee geen gewag is gemaakt.

Zeker is het geen verblijdend verschijnsel, dat deze uitmuntende arbeiden van twee uitstekende officieren, kaarten, vervaardigd op geheel nabij elkander liggende tijdstippen, ten genoemden opzigte nog zoo weinig overeenstemmen en zeker is zulks toe te schrijven aan de nog volstrekt onvolledige en onzekere kennis, welke wij van Halmaheira en zijne bevolking bezitten.

Inderdaad, dat groote eiland, sedert meer dan twee eeuwen onder onze opperheerschappij, ligt, wat drie zijner schiereilanden betreft, nog daar als een' land, waarvan wij niet veel meer kennen dan de omtrekken. Onze vroegere vestiging te Bitjoli blijkt niet

de kennis van de oostelijke schiereilanden eenigzins vermeerderd te hebben en zelfs zijn van die tijden (1825 — 1827) geene dienstverslagen in de gouvernements archieven te Batavia aanwezig.

Op ternataansch zoowel als op tidoreesch Halmaheira moeten veel muskaatnotenboomen voorkomen, welker vruchten men zich evenwel de moeite niet geeft te verzamelen, of welker aanplanting, voor zooveel tidoreesch Halmaheira betreft, door den sulthan van Tidore, in navolging zeker der Kompagnie, wordt tegengegaan om den prijs van het produkt niet door zijne hoeveelheid te schaden. De muskaatnoot van Halmaheira is van eene mindere hoedanigheid dan die van Banda en zelfs dan die van Amboina, doch haalt te Makassar nog p. m. *f* 50 de pikol, terwijl zij op Halmaheira slechts *f* 25 kost in ruil tegen lijnwaden of andere goederen.

Halmaheira is nog niet door natuurkundigen bezocht geworden, tenzij Sindangole door Forsten.

Bijzondere soorten van zoogdieren van Halmaheira zijn mij nog niet bekend geworden. Waarschijnlijk echter zijn meerdere halmaheirasche zoogdieren door Forsten naar ons groot Nationaal Museum van Natuurlijke Historie te Leiden verzonden. Herten en wilde zwijnen schijnen op Halmaheira in menigte voor te komen.

De van dit groote eiland bekend gewordene vogels zijn nog weinig talrijk. Zij bepalen zich tot eenige soorten van papagaaijen (Eclectus grandis Wagl., Geoffroyus cyanicollis Bonap., Platycercus hypophonius S. Müll., Eos riciniata Bonap., Plyctolophus æquatorialis Bp., Tanygnathus macrorhynchos Wagl.), eene groote soort van Centropus (Centropus goliath Temm.), eene groote soort van Pitta (Brachyurus maximus Bp.), een paar duiven (Ducula basilica Bp., Janthoenas albigularis J.) en voorts nog enkele raven, jaarvogels en honigzuigers (Corvus pyrrhopterus Temm., Corvus validus Temm., Calao ruficollis Bp., Nectarinia eques Schl. Müll.), alsmede Lamprotornis obscura Forst., Tropidorhynchus gilolensis Temm., Cinnyris zenobia Less. en Graucalus magnirostris Forst.

Van de reptiliën kent men van Halmaheira nog slechts een schildpad (Testudo Forstenii Schl. Müll.) en een paar leguanen (Varanus bivitttatus DB. en Varanus chlorostigma DB.).

Het meest weet men nog van de aan de kusten van Halmaheira levende visschen, welke ik door de verzamelingen, welke de heer Goldmann te Sindangole en Sahoe gemaakt heeft en mij welwillend ten geschenke gegeven, althans gedeeltelijk heb kunnen vermelden. Het geheele aantal mij bekend gewordene vischsoorten van Halmaheira bedraagt echter nog slechts 89. Eenigen dier soorten, zooals Helotes polytaenia Blkr, Cichlops trispilos Blkr, Scarus macrocheilos Blkr en Belone brachyrhynchos Blkr, zijn tot nog toe nergens anders aangetroffen en zijn welligt aan Halmaheira eigen. Alle die soorten zijn opgesomd in mijne Nieuwe Bijdrage tot de kennis der ichthyologische fauna van Halmaheira, opgenomen in het 9e deel (1855) van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.

Wat de ongewervelde dieren van Halmaheira betreft, laat onze kennis nog alles te wenschen over. Ik zie geene andere soort van daar vermeld als Octopus indicus Rapp.

De flora van Halmaheira is nog minder bekend dan de fauna. Muskaatnotenboomen en nagelboomen groeijen er nog in het wild.

De sagopalm tiert er op meerdere plaatsen, doch daar het eiland bijkans geheel bergachtig is en de bergribben zich veelal tot aan zee toe uitstrekken, zijn er slechts weinige vochtige vlakten, waar de sagopalm geschikten bodem heeft. In het noordelijke schiereiland is hij thans slechts eene kultuurplant, welke trouwens der bevolking goede winsten afwerpt.

De geologische gesteldheid van Halmaheira is evenmin nog onderzocht. Men weet alleen, dat zich talrijke vulkanen op het eiland verheffen.

Zoo stuit men, de Molukken doorreizende, bijkans overal op eilanden, van welke de bestaande kennis nog nagenoeg in alle opzigten te wenschen overlaat en welker bevolkingen, indien zij er al zijn, nog op een' uiterst lagen trap van beschaving staan en bij sommige van welke koppensnellen of menschenroof tot de deugden behooren, zonder welke een jong man zelfs niet waardig geacht wordt een huwelijk aan te gaan.

Een ruime werkkring is daar geopend voor onze zendelingen.

Noordoostelijk van het noorderschiereiland van Halmaheira ligt een ander eiland, wel veel kleiner dan Halmaheira, doch ongeveer even groot als de Minahassa. Morotai of Moro schijnt vulkanisch te zijn. Er is een vuurberg, de Tolo, die in vorige eeuwen hevig gewerkt moet hebben. Het eiland moet vroeger eene vrij talrijke bevolking hebben gehad doch thans onbewoond zijn. Slechts de Galelorezen of Tabellorezen houden er nu en dan slechts tijdelijk verblijf in gehuchten aan de westkust.

Vestigen wij een' blik op de kaart op het westelijke gedeelte der Moluksche zee, dan zien wij daar twee eilandengroepen, bekend onder de namen van Soela-eilanden en den Banggaaischen archipel.

De Soela-eilanden zijn in den laatsten tijd een weinig nader bekend geworden door den kapitein ter zee C. Van der Hart, welke hoofdofficier ze in 1850 met de schepen van oorlog Argo en Bromo bezocht. De voornaamste dier eilanden zijn 4 in getal Taliaboe, Mangoeli, Lifa-matoela en Soela-besi. Taliaboe is het grootste, Soela-besi het belangrijkste. De bevolking dezer eilanden, welke te zamen eene uitgestrektheid hebben van ongeveer 67 □ duitsche mijlen, is zeer schaarsch. Men vindt vermeld, dat zij in vroegere tijden eene bevolking hadden van ongeveer 40000 zielen, doch thans is zij nog geene 6½ duizend zielen sterk. Sedert 1836 is dit cijfer zoowat blijvende, zijnde het in 1853 tot slechts 7193 gestegen. Mangoeli en Lifa-matoela zijn onbewoond even als de talrijke kleinere om Mangoeli en Taliaboe gelegene eilandjes. De kapitein luitenant Valentini, de Soela's in 1855 bezoekende met Z. M. stoomschip Vesuvius, vond aan den zuidwesthoek van Mangoeli eene schoone baai, zeer geschikt als ankerplaats voor schepen. Taliaboe, het grootste der Soela's, heeft slechts 4 negorijen, Soela-besi 11 aan de oostkust bijeenliggende negorijen of kampongs met ongeveer 2500 inwoners.

De Soela's staan, zooals ik reeds hierboven gezegd, heb onder

690 op Banggaai, 166 op Labobo en 280 op Bankoeloe. Peling is verdeeld in 17 distrikten, t. w. Seasea (906 inwoners), Bolagi (1291 inwoners), Tomboelak (74 inwoners), Kananda (142 inwoners), Paisiloenoe (191 inwoners), Tinanko (200 inwoners), Sopessi (343 inwoners), Totikan (419 inwoners), Sembioe (314 inwoners); Kobotokan (298 inwoners), Pondipondi (252 inwoners), Tatakolaij (215 inwoners), Pilila (383 inwoners), Bonitam (66 inwoners), Tanato (244 inwoners), Bansama (110 inwoners) en Mowala (440 inwoners).

Het eiland Banggaai geeft 5 negorijen, Soasio (231 inwoners), Tanan-bonoa (96 inwoners), Gonggong (87 inwoners), Doedong (115 inwoners) en Bontonge (161 inwoners).

De eilanden Labobo en Bankoeloe schijnen elk slechts één negorij te hebben.

Alle deze eilanden staan onder een' radja. De radja bezit dit rijk in achterleen, zijnde hij ondergeschikt aan den sulthan van Ternate, die zelf al zijne landen in leen heeft van het gouvernement. De tegenwoordige radja heet Kaitjil Tatoetong. De sulthan van Ternate heeft er zijnen oetoesan, sekretaris en alfieri's, alsmede eenige ternataansche soldaten, ter handhaving zijner belangen, welke geenszins zijn die der bewoners.

De toestand der Banggaai-eilanden schijnt allertreurigst te zijn. De inheemsche bevolking gaat er gedrukt onder de banggaaische en ternataansche gezaghebbers en de vreemdelingen (Tabellorezen, enz.), die er zich gevestigd hebben, plegen ongestoord menschenroof op de omliggende kusten en verkoopen hunnen buit aan andere vreemdelingen, die ten dien einde Banggaai bezoeken. Omtrent bijzonderheden moet ik verwijzen naar de bovenaangehaalde berigten van de heeren Van der Hart, Bosscher en Matthijsen. De gegevens daarin voorkomende betrekkelijk de natuurlijke geschiedenis der Banggaai-eilanden hebben voornamelijk slechts betrekking tot eenige opgaven omtrent kultuurgewassen, de schildpad-, visch- en tripangvangst en de was-inzameling. De landbouw staat er op een' lagen trap. De visscherij laat men grootendeels over aan Badjorezen en Mandharezen.

Het grootste eiland van den Banggaaschen archipel, Peling, is slechts door de smalle straat Balante van het noordoostelijke schiereiland van Celebes gescheiden.

Dit schiereiland behoort voor een gedeelte tot het vroeger reeds vermelde en tot de residentie Manado behoorende rijkje Todjo en voor een ander gedeelte tot het rijk Tomboekoe. Het overige schiereiland, gelegen beoosten eene lijn, welke men zich getrokken kan denken tusschen Tandjong Api (in de Tominibogt) en het eilandje Tegonteja (westelijk van den zuidwesthoek van het eiland Peling), heeft den naam van tot Banggaai te behooren.

De gegevens, welke men omtrent het banggaaische gedeelte van het schiereiland bezit, zijn nog weinig voldoende.

Langs de noordkust (aan de Tominibogt) liggen de gewesten Saloewan, Pattipatti en Boealemon, welke nog in het 1853 gerekend werden onder de residentie Manado te behooren. Deze gewesten zijn nog uiterst weinig bekend. In een verslag van de afdeeling Gorontalo over het jaar 1852 vind ik aangeteekend, dat aan de baai van Pattipatti, ruim 20 jaren geleden, eene negorij heeft gestaan, welker bewoners destijds naar het binnenland zijn verhuisd, dat in Boealemon de bevolking door de gedurige invallen van de Tabellorezen en van de magindanaosche zeeroovers verstrooid is en dat men er eerst na anderhalve dagreis binnenslands hier en daar eene woning aantreft; en voorts nog, dat de alfoeren, die het gebergte van af Boealemon tot aan de rivier Posso bewonen, zeer talrijk zijn en voornamelijk leven van rijst en djagong, die zij zelve verbouwen.

Omtrent de gewesten der zuid- en oostkust van het banggaaische gedeelte van Celebes weten wij iets meer door de reizen der reeds meergenoemde heeren. Aan de oostkust ligt het gewest Balante, aan de zuidkust het landschap Batoei of Mondono.

Deze landschappen schijnen eene vrij talrijke, vreedzame en nijvere landbouwende bevolking te bezitten, welke zich echter grootendeels van de kusten heeft teruggetrokken uit vrees voor de zeeroovers. Men verbouwt er rijst, djagong, de katoen- en indigoplant en suikerriet, weeft er kleedjes en bouwt er praau-

wen, de laatste echter meer om ze te verkoopen, dan er zelf gebruik van te maken wegens de onveiligheid der zee. De rijstbouw zou er jaarlijks 400 tot 500 kojangs voor den uitvoer leveren. Sagopalmen zijn in sommige streken in overvloed aanwezig. Men heeft er voorts karbouwen, wilde runderen en geiten, doch geene paarden. De bevolking woont in geregelde negorijen, in welke de huizen, op hooge palen gebouwd, aan meerdere gezinnen tot verblijf dienen. De heer Van der Hart hoorde het cijfer der bevolking van Balante en Mondono op 40000 tot 50000 zielen begrooten. De heeren Bosscher en Matthijsen, welke de negorij Mondono bezochten, spreken van 8 negorijen in het landschap of distrikt Mondono alleen, welke te zamen op het einde van 1852 eene bevolking zouden gehad hebben van 9843 zielen. Onder die negorijen zouden er zijn met eene bevolking van ruim 3000 (La-inang barat) en ruim 4000 zielen (La-inang timor). De negorij Mondono, welke als zeer bloeijend wordt afgeschetst, zou toen bevolkt geweest zijn met 575, de negorij Batoei met 606, Tankean met 234, Kintow met 306, Lantio met 451 en Loeok met 561 zielen.

Ook in deze gewesten wordt de druk van het gezag van Ternate gevoeld. Te Mondono is een ternataansch hoofd gevestigd met den titel van sekretaris. Deze is ondergeschikt aan den oetoesan van Banggaai.

Uitgestrekter dan het banggaaische gedeelte van Celebes is het rijk van Tomboekoe. Dit rijk beslaat een groot gedeelte van de oostkust van Celebes, grijpt in het noordoostelijke schiereiland tot aan het landschap Batoei (Mondono) en in het zuidoostelijke schiereiland tot het rijkje Lawoei. De golf van Tomini scheidt dit rijk in twee ongelijke helften, van welke de zuidelijke verreweg de grootste is.

Ook omtrent dit rijk zijn de nieuwste openbaar gemaakte berigten, die van de heeren Bosscher en Matthijsen.

Tomboekoe is, niet minder dikwerf dan Banggaai, in verzet

geweest tegen den sulthan van Ternate. Meerdere hongitogten zijn nog in de latere tijden noodig geweest om er het gezag des sulthans te herstellen. De opstand van Tomboekoe van het jaar 1842 tegen Ternate is niet gedempt, dan nadat eene aanzienlijke vloot van korra-korra's derwaarts was gezonden en 500 Ternatanen er het leven gelaten hadden. Sedert is het er zelden rustig geweest.

De radja van Tomboekoe, verkiesbaar door de rijksgrooten van Tomboekoe doch slechts benoembaar door den sulthan van Ternate, is evenzeer leenpligtig aan den sulthan als de radja van Banggaai, en de sulthan heeft er evenzeer zijnen oetoesan en andere beambten, officieren en soldaten, die even als elders, de bevolking meer onderdrukken en afpersen dan de sulthan kan wenschen en weinig aan het gezag van den radja overlaten.

De tegenwoordige radja heet Kaitjil Baba.

Tomboekoe is verdeeld in de 4 distrikten Tomboekoe, Bahoesolo, Toe-eppeh en Toffi, welke te zamen op het einde van 1852 bevolkt geweest zouden zijn met 15030 zielen, of, het eiland Manoei niet medegerekend, met 13411 zielen, een uiterst gering cijfer, wanneer men in het oog houdt, dat Tomboekoe meer dan de dubbele uitgestrektheid beslaat van de Minahassa. Noordelijk Tomboekoe, dat is, het aan Mondono grenzende gedeelte, schijnt weinig of niet bewoond te zijn. De distrikten Toffi en Toeeppeh liggen om en nabij de golf van Tomori, Tomboekoe meer naar het zuiden en het distrikt Bahoe-solo het meest zuidelijk.

Het distrikt Tomboekoe, uitmakende bijkans het geheele kustland van het rijk, t. w. van de grenzen van Banggaai tot aan de kaap Tapoe-oeloeno, waar de negorij Faja gelegen is, had op gezegd tijdstip 18 negorijen met 9687 inwoners t. w. Lanona of de hoofdplaats Tomboekoe met (1438 inwoners), Wosso (200 inw.), Kolono (418 inw.), Tanda-olio (83 inw.), Bahoe (75 inw.), Faro (74 inw.), Faja (126 inw.), Betteh-betteh (28 inw.), Amboenoe (30 inw.), Bahoe-eja (115 inw.), Tafaroe (518 inw.), Talabahoe (634 inw.), Tokondidi (170 inw.), Topogaroe (379 inw.) Tokonoewa (263 inw.), Tonkalla en Teronga en Bahoesoeaai (86 inw.), te zamen 5060 inwoners.

De hoofdnegorij van Tomboekoe is in dit jaar verplaatst van Lanona naar Sakita, wat zuidelijker aan de oostkust.

Het distrikt Bahoe-solo beslaat het zuidelijke kustgedeelte van het rijk, strekt zich uit van kaap Tapoe-oeloeno tot tegenover het eilandje Lambiki (Labenke), waar Lawoei begint, en had in 1852 slechts 5 negorijen op de vaste kust met 423 inwoners t. w. Matarape (74 inw.), Bahoe-inso (53 inw.), Bahoe-solo (136 inw.), Tomofi (57 inw.) en Bilalo (103 inw.). Tot dit distrikt behoort het bovengenoemde eiland Manoei, gelegen oostelijk van het rijkje Lawoei, eenige mijlen uit den wal. Dit eilandje heeft meer bevolking dan het eigenlijke distrikt Bahoe-solo, t. w. 1619 zielen, welke in 9 negorijen wonen, t. w. Manoei (304 inw.), Tofoni (373 inw.), Boelelee (74 inw.), Tana-eteh (84 inw.), Labota (47 inw.), Toelang-batoe (372 inw.), Toerete (125 inw.), Mintasalla (180 inw.) en Falantea (60 inw.).

De Manoeiërs vervaardigen goede praauwen en padoeakans, van welk bedrijf velen hunner leven.

Het distrikt Toe-eppeh ligt ten westen van Bahoesolo, wordt zelf westelijk en zuidelijk begrensd door het rijk Loefoe en noordelijk door het distrikt Tomboekoe en het landschap Tomori en had in 1852 10 negorijen met 2186 inwoners t. w. Torooeta (187 inw.), Padabahoe (204 inw.), Tafaro (236 inw.) Tarongtong-doea (160 inw.), Masara (160 inw.), Topodoie (386 inw.), Tiferano (413 inw.), Tifijaö (140 inw.), Fatoepali (169 inw.) en Tapodidi (131 inw.).

Het distrikt Toffi ligt westelijk van de golf van Tomori, sluit zich noordelijk aan het noordelijke gedeelte van het distrikt Tomboeko en zuidelijk en oostelijk aan Tomori. Het had in 1852 slechts 3 negorijen met 1115 inwoners, t. w. Toffi (411 inw.) Tambilalan (480 inw.) en Tapada (224 inw.).

De Tomoriërs hebben dit distrikt sedert eenige jaren overheerd. Tot nog toe is de magt van den radja van Tomboekoe, gesteund door die van den sulthan van Ternate, niet voldoende geweest, om Toffi den Tomoriërs weder te ontweldigen.

Het distrikt Toe-eppeh lijdt insgelijks door de invallen der

Tomoriërs, die er in 1853 meerdere negorijen verwoest en de inwoners weggevoerd hebben. Zonder onze hulp is ook hier de sulthan van Ternate niet in staat zijn gezag te handhaven. Terwijl ik dit schrijf, wordt gevolg gegeven aan eene reeds sedert een paar jaren bestaand plan, om eene militaire expeditie naar Tomboekoe te zenden, ten einde het gezag van Tomboekoe tegenover de Tomoriërs te handhaven.

De negorijen van Tomboekoe staan onder tomboekoe'sche sengadji's, welken echter, indien de negorijen groot zijn, een ternataansche ambtenaar ter zijde staat, die ondergeschikt is aan den oetoesan ter hoofdplaatse.

Het bovenvermelde bevolkingscijfer van Tomboekoe (15030) drukt nog geenszins uit de geheele hoegrootheid der populatie. Van de binnenlanden van de noordelijke helft van Tomboekoe is het cijfer der bevolking niet bekend en zelfs nog niet gegist.

Bovendien is het eiland Boboni bewoond, zonder dat ik ergens iets omtrent de sterkte der bevolking aldaar zie opgegeven. Zij schijnt vrij talrijk te zijn, vermits het eiland gezegd wordt overvloed te hebben aan aard- en andere vruchten, karbouwen en geiten, terwijl het voorts roode en zwarte rijst, rotan en klappers zou opleveren. Ook het eiland Lenoei (wat ik echter op geene der mij beschikbare kaarten vermeld zie, — misschien hetzelfde als Manoei), moet volgens den heer Bosscher bewoond zijn en dezelfde voortbrengselen opleveren als Boboni.

De bevolking van Tomboekoe, aan de stranden gedeeltelijk mohammedaansch, is in de binnenlanden grootendeels heidensch. Zij woont in op hooge palen gebouwde huizen. In meerdere streken van Tomboekoe wordt rijst verbouwd. Ook vindt men er djagong, katoen, tabak, verschillende aardvruchten, sago-, klapper- en pisangpalmen enz. IJzer wordt in overvloed in het distrikt Toe-eppeh en het aangrenzende rijk Loefoe gevonden. Onder de Tomboekoerezen bevinden zich vrij goede wapensmeden. De Badjorezen vangen veel tripang op de riffen der talrijke nabij de zuidkust van Tomboekoe gelegene eilandjes. Voor elke praauw, die er komt visschen, wordt een regt van *f* 2 geheven.

Van de natuurlijke geschiedenis der oostkust van Celebes is nog uiterst weinig bekend.

Van de geologische en mineralogische gesteldheid weet men niet veel meer dan niets.

De flora is nog geheel te onderzoeken en wat de fauna betreft weet men niet veel meer dan dat er (behalve de tamme dieren, karbouwen, varkens en herten) eenige zoogdieren gevonden worden, welke ook elders op Celebes voorkomen, zooals de tonggallong of timpoes, de anoa of anoenang (Anoa depressicornis), de babiroessa, en voorts apen, wilde varkens, herten, ratten enz. welker soorten uit de oppervlakkige opgaven daaromtrent niet te bepalen zijn. Sawa-slangen en krokodillen schijnen in het Tomboekoesche veel voor te komen. De visschen van de oostkust van Celebes zijn nog volstrekt onbekend. Even zoo de ongewervelde dieren.

Omtrent talrijke nadere bijzonderheden, de oostkust van Celebes betreffende, moet ik verwijzen naar de aangehaalde werken van de heeren Van der Hart, Bosscher en Matthijsen.

In de rapporten van beide laatstgenoemde heeren werd de beklagenswaardige toestand van land en volk in Tomboekoe toegeschreven aan het wanbestuur van den radja, aan de zeerooverijen der Magindanaozen en Tabellorezen. De tomboekoesche zoowel als de ternataansche hoofden bleken met de zeeroovers te heulen. Zekere oetoesan Abdoel Rachman had zelfs met Robodoij, een' beruchten zeeroover, die zich later aan ons onderwierp, een verbond van vriendschap aangegaan en aan zijne vrouwen en kinderen eene schuilplaats te Banggaai verleend, terwijl hij in de golf van Tomini op een' rooftogt was. Sedert zijn de wateren van Tomboeko nog bekruist geworden door een onzer oorlogsstoomschepen, de zeeroovers daar ten onder gebragt en verjaagd, de ternataansche oetoesan van Tomboeko gevangelijk naar Ternate opgebragt, de nieuwbenoemde radja van Tomboekoe, Kaitjil Baba in zijn gezag bevestigd, enz. De toestand van Tomboekoe werd daardoor veel verbeterd, doch de invallen der Tomoriërs houden een gedeelte der bevolking steeds in onrust en angst.

Hiervoren heb ik reeds een en ander aangeteekend betreffende de eilanden, gelegen oostelijk van Halmaheira en de eilanden en landstreken van Nieuw-Guinea, welke tot de bezitttngen van den sulthan van Tidore behooren. Ik wil hier nog enkele aanteekeningen bijvoegen, gedeeltelijk getrokken uit een officieel verslag van een' togt derwaarts door den heer Goldmann in de eerste helft van 1855 ondernomen, verwijzende ik overigens naar de over die gewesten reeds openbaar gemaakte geschriften.

De belangrijkste eilanden tusschen Halmaheira en Nieuw-Guinea zijn Gebeh, Wagcoe, Batanta, Salwatti en Misool.

Ook de kleine Boh-eilanden, gelegen te midden van den zuidelijken ingang der zee van Halmaheira verdienen eenige vermelding, omdat zij bevolkt zijn en rijk aan visch en klappers. Zooook nog het eiland Poppa (gelegen tusschen de Boh-eilanden en Salwatti), waarop zich de negorijen Moepalli en Ma ta bevinden.

Misool moet ongeveer 11 duitsche mijlen lang zijn en 5 breed. De negorij Kakap of Koppop ligt aan de oostzijde des eilands aan eene diepe baai, Silinta aan de zuidzijde en Waigamma aan de noordzijde, laatsgenoemde plaats aan eene uitmuntendende baai, welke eene menigte schepen kan bevatten. Het eiland staat onder een' radjah, leenman van Tidore.

Gebeh ligt te midden der oostelijke Moluksche zee, welke ook wel zee van Gilolo of Halmaheira genoemd wordt. Het eiland is ongeveer 6½ duitsche mijlen lang doch veel smaller. Het verheft zich ongeveer 140 tot 150 meters boven de zeevlakte en heeft aan de zuidoostkust, waar het eilandje Fow ligt, eene goede ankerplaats in eene veilige baai. Drinkwater en brandhout zijn daar in overvloed te verkrijgen, even als schoone lolaroestammen voor masthout, aard- en boomvruchten, enz. De sengadji van Gebeh staat wel onder den sulthan van Tidore doch bekommert zich weinig om zijne bevelen. Engelsche en amerikaansche walvischvaarders doen nu en dan Gebeh aan, waardoor het verklaarbaar is,

dat de bevolking, deels Ternatanen, deels alfoeren, zeer vrij is in haren omgang met Europeanen en dat meerderen onder haar het engelsch verstaan en zelfs een weinig spreken. Men teelt er ook djagong en suikerriet.

De kennis der fauna van Gebeh bepaalt zich tot die van eenige weinige vogels t. w. Barita tibicen QG., Alecthelia Urvillei Less, Dacelo Gaudichaudii QG., Lorius guebeënsis Less., Chalcopsitta rubiginosa Bonap., Columba Pinon QG. en Megapodius Freycinetii QG. Een zeenetel, Pontocardia cruciata Less., stelt al onze kennis voor van de ongewervelde dieren, welke zich bij of op dit eiland ophouden.

Wageoe, ongeveer 16 duitsche mijlen lang, is meer bekend geworden, zelfs wat zijne natuurlijke geschiedenis betreft, door de reizen van Dampier, Bougainville, Forrest, Sonnerat, d'Entrecasteaux, De Freycinet, Duperrey en Dumont d'Urville. Quoy en Gaimard, welke als naturalisten De Freycinet vergezelden, en Lesson, de reisgenoot van Duperrey, hebben vooral de zoölogische merkwaardigheden van dit eiland toegelicht. Quoy en Gaimard hebben in hunne zoölogie der Uranie en Lesson in zijne beschrijving der reis van de Coquille en in de zoölogie dier reis menig belangrijk artikel, tot de fauna van Wageoe betrekking hebbende, openbaar gemaakt (1).

---

(1) Men kent thans de volgende diervormen van Wageoe.

Zoogdieren. Babyrusa alfurus Less. (twijfelachtig), Perameles ? kalubu Less., Cuscus maculata Less., Cuscus macrourus Less., Phalangista Quoyi G.

Vogels. Calao ruficollis Bp., Calao plicatus Bp., Barita tibicen QG., Paradisea rubra Vieill., Cicinnurus regius Vieill., Nectarinia eques Schl. Müll., Dacelo Gaudichaudii QG., Microglossus aterrimus Wagl., Trichoglossus ornatus Vig., Psittacus Stavorini Less., Psittacodis paragua, Psittacodis magnus Wagl., Lorius tricolor Less., Eclectus puniceus Bp., Megapodius Freycineti QO., Columba aenea Lath., Columba Pinon QG.

Reptiliën. Varanus chlorostigma DB.

Visschen. Psammoperca waigiensis Blkr, Serranus punctulatus CV., Serranus merra CV., Serranus guttatus CV., Mesoprion vitta T. Schl., Mesoprion octolineatus Blkr, Mesoprion olivaceus CV., Mesoprion semicinctus CV., Mesopri-

Salwatti staat even als Wageoe en Misool onder een' radja, die aan den sulthan van Tidore leenpligtig is. Volgens de den heer Goldmann tijdens zijn bezoek van het eiland gewordene

on olivaceus CV., Mesoprion Sebae Blkr, Myriodon scorpaenoides Bris. Barn., Holocentrum leo CV., Upeneus waigiensis CV., Dactylopterus orientalis CV., Pterois antennata CV., Platycephalus isacanthus CV., Scorpaena vaigiensis QG., Scorpaena rawakensis QG., Pelor maculatum CV., Synanceia brachio CV., Diagramma Lessonii CV., Scolopsides temporalis CV., Scolopsides margaritifer CV., Scolopsides cancellatus CV., Dentex tolu CV., Lethrinus reticulatus CV., Lethrinus waigiensis CV., Gerres argyreus CV., Holacanthus semicirculatus CV., Pimelepterus marciac QG., Scomber loo CV., Caranx Forsteri CV., Caranx melampygus CV., Equula filigera CV., Acanthurus lineatus Lac., Acanthurus nummifer CV., Naseus fronticornis Comm., Naseus brachycentron CV., Mugil melanochir K. v. H., Atherina cylindrica CV., Atherina lacunosa CV., Periophthalmus Koelreuteri CV., Periophthalmus argentilineatus CV., Eleotris nigra QG., Pomacentrus emarginatus CV., Glyphisodon unimaculatus CV., Glyphisodon antjerius K. v. H. (Glyphisodon zonatus CV.), Xyrichthys macrolepidotus CV., Scarus vaigiensis CV., Scarus longiceps CV., Callyodon vaigiensis CV., Plotosus anguillaris CV., Saurida tombil CV., Rhombus pantherinus Rüpp., Anguilla Elphinstonei Syk., Ophisurus rostratus QG., Muraena canina QG., Muraena marmorata QG., Balistes praslinus Lac., Alutarius personatus Less., Scyllium? ferrugineum Less., Chiloscyllium plagiosum MH., Chiloscyllium malayanum MH., Carcharias (Priodon) melanopterus QG., Taeniura lymma MH.

Schaaldieren. Cyclocarcinus pinnotheroides Guér., Palaemon ornatus Oliv.

Spinnen. Gastracantha rubrospinis Guér, Scorpio waigiensis Gerv.

Insekten. — *Schildvleugeligen.* Therates labiata Fab., Tricondyla aptera Oliv., Anomala aeruginosa d' Urv., Anomala assimilis Dej., Cetonia bifasciata QG., Cetonia papua Guér. (Lomaptera papua Gor. Perch.), Lamprima fulgida Dup., Tmesisternus spinicollis d' Urv., Altica chalybeipennis (Podagrica chalybeipennis Dej.), Phyllocharis sinuata Oliv., Hispa speciosa d' Urv., Galeruca subsulcata d' Urv. (Monolepta subsulcata d' Urv.), Callistola speciosa d' Urv., Lycus parallelus Guér., Lycus crocicollis Boisd. (Lycus ruficollis Guér.), Lampyris marginipennis Guér. (Colophotia marginipennis Dej.), Cantharus acutipennis Boisd. (Telephorus acutipennis Guér.), Lagria castanea Guér., Oedemera substriata Guér., Aporhina spinosa d'Urv., Pachyrhynchus aeneus Guér., Rhynchaenus doryphorus QG., Coccinella signatipennis d'Urv. — *Halfvleugeligen.* Pentatoma crassula Guér., Halys Winthemii Guér., Nematopus flaviceps Guér., Alydus annulicornis Guér., Scutellera Billardieri Fabr., Scutellera papua Guér., Flata pyralis Guér. — *Schubvleugeligen.* Ornithoptera priamus Boisd., Ornithoptera hellen Boisd., Ornithoptera

opgaven moet de bevolking in de binnenlanden van Salwatti 8000 tot 10000 zielen sterk zijn. Deze alfoeren komen weinig met de strandbewoners in aanraking. De hoofdplaats van Salwatti, waar de zetel is van den radja, heet Samateis en ligt in een

---

Urvilleanus Guér., Papilio axion Boisd., Papilio ormenus Guér., Papilio erectheus Donov., Papilio sarpedon L., Pieris bajura Boisd., Pieris gabia Boisd., Damis coritus Guér., Damis Sebae Boisd., Simoethes rex Boisd., Simoethes pandu Boisd., Arhopala meander Boisd., Lycaena Duponchelii God., Hamadryas zoilus Boisd,, Hamadryas assaricus Boisd., Nymphalis nais Guér., Euploea Herbstii Boisd., Euploea aglicide Boisd., Euploea melina Boisd., Euploea alcathoë Boisd., Danais sobrina Boisd., Danais meganira God., Danais juventa God., Argynnis lampetia God., Argynnis erymanthis God., Cyrestis acilia Boisd., Vanessa algina Boisd., Vanessa amelia Guér, Mynes leucis Boisd., Mynes Geoffroyi Guér., Limenitis melaleuca Boisd., Limenitis venilia Boisd., Cyllo constantia Boisd., Satyrus manipa Boisd., Satyrus remulia Boisd., Satyrus osirus Boisd., Hyades jairus Boisd., Thymelea odix Boisd., Thymelea orida Boisd., Glaucopis irius Boisd., Leptosoma aëres Boisd., Leptosoma agacles Boisd., Leptosoma artemis Boisd., Hazis militaris Boisd., Hazis agotrias Boisd., Hazis mars Boisd., Chelonia saucia Boisd. (Euprepia saucia Blkr), Phyllodes conspicillator Boisd., Aganais caricae Boisd., Damias elegans Boisd., Damias dichroa Boisd., Callimorpha rawakensis QG. — *Peesvleugeligen.* — Agrion australis Guér. — *Vliesvleugeligen.* Bracon concinnus Brull., Formica macra Guér., Formica sericata Guér., Formica sexspinosa Latr. — *Tweevleugeligen.* Calliphora papua Guér., Sarcophaga musca Guér. (Myophora musca Desv.), Chrysosoma maculipennis Guér., Musca mirabilis Guér. (Rutilia mirabilis Guér.), Calobata indica Guér. (Neria indica Rob. Desv.) — *Duizendpooten.* Julus dorsalis Le Guill., Julus longipes Le Guill.

Ringwormen. Homopneusis frondosus Less.

Gastropoden. Helix rawakensis Fér., Helix circumdata Fér., Helix cristula Fér., Helix argilacea Fér., Helix zonaria L., Helix zonalis Fér., Helix exclusa Fér., Helix citrina L., Scarabus castaneus Less., Scarabus undatus Less., Scarabus imbrium Montf., Scarabus Petiverianus Desh., Onchidium vaigiense QG., Auricula Judae L., Melania setosa Swains., Melania inermis Less., Melania offachiensis Less., Melania waigiensis Less., Neritina undata Desh., Neritina sumatrensis Sow., Neritina pulligera Link, Neritina waigiensis Less., Turbo marmoratus Lam., Turbinella racemosa Less., Cerithium sulcatumLam., Delphinula laciniata Lam., Hipponix acuta QG., Dolabella truncata Rang, Dolabella ecaudata Rang, Doris eolida QG.

Schelpdieren. Tridacno gigas Lam., Cyrena Keraudreni Less., Cyrena papua Less., Salpa informis QG.,

Stekelhuiden. Holothuria (Phallusa) quadrangularis Less., Holothuria (Phallusa) timama Less., Holothuria (Phallusa) edulis Less.

moerassig terrein op de noordooskust. Zij heeft 85 môhammedaansche ingezetenen. Het bestuur van het eiland bestaat, behalve uit den radja, uit een djoegoegoe, majoor, sengadji, kapitein, iman en hoekom. De sulthan van Tidore laat zich op Salwatti vertegenwoordigen door een' alferes. Aan de zuidwestkust van Salwatti ligt nog eene mohammedaansche negorij, Sailo genaamd, welke beheerd wordt door een' kapitein laoet, bijgestaan door een' djoegoegoe en iman. De waardigheden van radja en kapitein laut zijn erfelijk in de familie volgens volkskeuze, welke keuze de bekrachtiging noodig heeft van den sulthan van Tidore en, volgens de bestaande kontrakten, ook die van het gouvernement. De radja benoemt de overige volkshoofden onder nadere goedkeuring des sulthans.

Onder Salwatti behooren de landstreken Assi en Megga op het noordwestelijke schiereiland van Nieuw-Guinea, waar de fraaiste paradijsvogels gevonden worden. Salwatti is gehouden als gewone schatting aan den sulthan van Tidore jaarlijks op te brengen 100 paradijsvogels en 100 pakken sago. Er is tamelijk veel handel tusschen Salwatti en Wageoe. Veel sago wordt uitgevoerd naar Ceram. Men schat dezen uitvoer op ongeveer 200 kojangs in het jaar. De jaarlijks uitgevoerd wordende schildpad schat men op 50 katti's en de tripang op 400 pikols.

Batanta schijnt wel waardig te zijn nader onderzocht te worden. Het schijnt tamelijk wel bevolkt te zijn, doch men heeft daaromtrent slechts weinige gegevens. Batanta heeft eene negorij nabij den zuidoosthoek. De bevolking woont er grootendeels aan de zuidkust en leeft voornamelijk van sago en visch. Zeevaarders vinden er goede gelegenheid om zich te voorzien van goed drinkwater, vruchten en gevogelte.

Op de genoemde eilanden en langs de westkust van Nieuw-

Zeenetels. Discus hydropotes Less., Bursarius cythereae Less., Turris papua Less., Cephea papua Less., Microstoma ambiguus Less., Aequorea mitra Less.

Polypen. Sarcophinanthes papillosus Less., Actinia Novae Hiberniae Less., Actinantha florida Less.

Guinea moet een levendige handel in wilde muskaatnoten gedreven worden. Wijlen de heer Visser schatte de jaarlijksche uitvoer van die streken op ruim 2000 pikols. Massooi levert Nieuw-Guinea in overvloed.

De natuurlijke geschiedenis van de beide westelijke schiereilanden van Nieuw-Guinea is door meerdere natuurkundigen toegelicht. Het noordwestelijke schiereiland is ten dezen opzigte meer toegelicht door fransche naturalisten, het zuidwestelijke schiereiland door nederlandsche natuuronderzoekers.

De fauna is beter onderzocht dan de flora.

Men kent ongeveer 12 zoogdiervormen (1) van Nieuw-Guinea, waarvan bijkans de helft buideldieren en drie zeezoogdieren.

Het aantal van Nieuw-Guinea bekend gewordene vogels (2) be-

---

(1) Petaurus sciurus S. Müll. (Belideus ariel Gould), Cuscus maculata Less. (Phalangista maculata Temm.), Dendrolagus ursinus S. Müll. (Hypriprymnus ursinus Temm.), Dendrolagus inustus S. Müll., Dorecopsis asiaticus Gr. (Hypsiprymnus Brunii S. Müll.), Perameles doreyanus QG., Phascogalea melas S. Müll., Sus papuensis Less., Halicore australis Owen, Delphinus Peronii QG., Physeter polycyphus QG..

(2) Platycercus dorsalis QG., Platycercus tabuensis Less., Charmosina papuensis Wagl., Trichoglossus ornatus Vig., Trichoglossus placentis Temm., Trichoglossus capistratus Temm., Chalcopsitta Novae Guineae Bp., Chalcopsitta scintillatus Bp., Cyclopsitta diophthalma Hombr. Jacq., Eos ruber Wagl., Lorius tricolor Less., Lorius domicella Briss., Lorius guebensis Levaill., Eclectus grandis Wagl., Eclectus puniceus Bp., Psittacodis magnus Wagl, Tanygnathus macrorhynchos Wagl., Tanygnathus Mülleri Bp., Geoffroyus personatus Bp., Pionus fuscicapillus Wagl., Psittacula diophthalma Hombr. Jacq., Psittacula Desmarestii Garn., Nasiterna pygmaea Wagl., Microglossus aterrimus Wagl., Microglossus gigas Wagl., Microglosus alecto Bp., Calyptorhynchus funereus Shaw, Plyctolophus goliath Vieill., Plyctolophus galerita Vieill., Plyctolophus aequatorialis Vieill., Plyctolophus triton Temm., Dasyptilus Pecquetii Wagl., Haliastur ponticerianus Bp., Haliaetus blagrus Bp., Astur Novae-Hollandiae Bp., Astur longicauda Bp., Athene humeralis Hombr. Jacq.. — Podargus papuensis QG., Podargus ocellatus QG., Dendrochelidon mystaceus Bp., Calao ruficollis Bp., Calao plicatus Bp., Eudynamis punctatus Müll., Hierococcyx leucolophus Bp., Chrysococcyx lucidus Bp., Centropus violaceus QG., Centropus menebiki Less. Garn., Edolisoma Marescoti Puch., Pteruthius spinicaudus Puch., Rectes strepitans Puch., Rectes ferrugineus Bp., Ptiladela Boyeri Puch., Chrysocaleptes cardinalis Bp., Melidora

draagt reeds minstens 170, hoezeer ook ten deze nog talrijke ontdekkingen te maken zijn. Nieuw-Guinea is het land der paradijsvogels, papagaaijen en duiven bij uitnemendheid. Van de pa-

Euphrosiae Less., Syma torotoro Less., Dacelo Gaudichaudii QG., Todiramphus collaris Bp., Todiramphus saurophagus Bp, Tanysiptera dea Vig., Ceyx lepida Temm., Alcyone solitaria Bp., Alcyone pusilla Temm., Alcyone azurea Bp., Alcedo meninting Horsf., Merops monachus Luth., Coracias Temminckii Wagl., Coracias gularis Bp., Peltops Blainvillei Wagl., Turdirostris murinus Temm., Eupetes ajax Temm., Eupetes coerulescens Temm., Brachyurus Mackloti Bp., Brachyurus Novae Guineae Bp., Rhipidura threnothorax S. Müll., Rhipidura gularis S. Müll., Rhipidura rufiventris S. Müll., Muscipeta Gaimardi Bp, Monarcha velata Bp., Monarcha guttata Gr., Arses telescophthalma Garn. Less., Arses chrysomela Garn. Less., Hirundo neoxena Gould, Herse nigricans Bp., Artamus papuensis Bp, Mimeta melanotis Bp., Mimeta Mülleri Bp., Sericulus aureus Bp., Sericulus anais Less., Dicrourus carbonarius Bp., Dicrourus megarhynchus Gr., Campephaga cinnamomea Gr., Campephaga melas Gr., Campephaga plumbea Gr , Graucalus melanops Blyth , Graucalus fasciatus Bp., Graucalus papuensis Bp, Graucalus Desgrazii Gr., Ceblepyris schisticeps Hombr. Jacq., Myiolestes megarhyncha Bp., Myiolestes pulverulentus S. Müll., Cracticus varius Bp., Phonygama viridis Bp., Phonygama Keraudreni Less., Phonygama atra Less., Ptilorhynchus buccoides Bp., Corvus orru S. Müll., Gymnocorvus senex Bp., Tropidorhynchus Novae Guineae S. Müll., Ptilotis similis Hombr. Jacq., Ptilotis fumata S. Müll., Glyciphila ocularis Gould, Myzomela chermesina Gr. et Mitch., Zosterops albiventer Hombr. Jacg., Dicaeum papuense Gr., Dicaeum pectorale S. Müll., Nectarinia eques Schl. Müll., Cinnyris frenata Bp., Cinnyris zenobia Less., Cinnyris aspasia Less., Arachnothera Novae Guineae S. Müll., Epimachus magnus Bp., Ptiloris Victoriae Gould, Craspedophora magnificus Bp., Seleucides alba Bp., Paradisea apoda L., Paradisea papuana Bechst., Paradisea rubra Vieill., Diphyllodes magnificus Bp., Diphyllodes respublica Bp., Cicinnurus regius Vieill., Lophorina superba Vieill., Parotia aurea Bp., Astrapia nigra Bp., Paradigalla carunculata Less , Lamprotornis cantor Temm., Gracula Dumontii Wagl., Megapodius Duperreyi Less. Garn., Megapodius rufipes., Tallegallus Cuvieri Less., Hemipodius thoracicus Temm., Columba rufigaster QG., Columba puella Less., Columba zoë Less., Columba humeralis, Columba pulchella Temm., Columba perlata Temm., Columba Mülleri Temm., Columba nana, Columba viridis, Columba (Peristera) javanica Less., Columba (Ptilinopus) cyanovirens Less., Columba (Ptilinopus) virens Less., Columba (Ectopistes) Reinwardtii Less., Trugon terrestris Hombr. Jacq., Megapelia coronata Kaup, Megapelia Steursii v. d. Hoev., Megapelia Victoria Fras., Ardea virescens, Ardea heliosyla Less., Oedicnemus magnirostris Shaw, Haematopus ostralegus, Nu-

pagaaijen kent men er reeds meer dan 30, van de paradijsvogels ongeveer 10 en van de duiven minstens 10 soorten.

De van Nieuw-Guinea bekend gewordene kruipende dieren (1) bedragen nog slechts een veertigtal soorten, waaronder 3 schildpadden, 1 krokodil, 2 leguanen, 4 gekko's, 3 hagedissen, 8 skinken, 17 slangen en 3 kikvorschen.

Uit de klasse der visschen (2) kent men tot nu toe ongeveer 100 soorten van Nieuw-Guinea.

---

menius phaiopus Less., Totanus hypoleucos, Himantopus leucocephalus Gould, Himantopus melanopterus, Tringa pusilla, Tringa minuta Leisl., Sterna velox Rüpp., Sterna melanauchen Temm. (Ter opsomming van de vogels van Nieuw Guinea heb ik slechts van zeer onvolkomene hulpmiddelen gebruik kumen maken).

(1) *Schildpadden.* Chelonia midas Schw., Chelonia imbricata Schw., Chelonia virgata Dum. — *Hagedissen.* Crocodilus biporcatus Cuv., Varanus chlorostigma DB., Varanus prasinus DB., Platydactylus bivittatus DB., Hemidactylus baliolus A. Dumér., Gymnodactylus marmoratus Cuv., Phyllodactylus Lesueurii DB., Brachylophus fasciatus Cuv., Lophyrus dilophus, DB., Tribolonotus Novae Guineae DB., Gongylus (Eumeces) Baudinii DB. Gongylus (Eumeces) Freycinetii DB., Gongylus (Eumeces) Oppellii DB., Gongylus (Euprepes Physicae DB., Gongylus (Lygosoma) melanopogon DB., Gongylus (Lygosoma) smaragdinum DB., Gongylus (Lygosoma) Mülleri DB., Dibamus Novae Guineae DB. — *Slangen.* Onychocephalus multilineatus DB., Enygrus carinatus Wagl., Brachyorrhos albus Kuhl., Chersydrus fasciatus DB., Lycodon cucullatum DB., Dendrophis picta H. Boie, Tropidonotus picturatus Schl., Tropidonotus semicinctus DB., Hemiodontus leucobalia DB, Cerberus boaeformis DB., Triglyphodon Drapiezii DB., Pseudelaps Mülleri DB., Pseudelaps squamulosus DB., Trimeresurus ophiophagus DB., Platurus fasciatus Daud. (Pelamis bicolor Daud.), Hydrophis pelamidioides Schl., Hydrophis gracilis Schl.—*Kikvorschen.* Hyla cyanea Daud., Cornufer unicolor Tschudi, Ceratophrys turpicola S. Müll.

(2) Apogon fraenatus Valenc., Apogon Novae Guineae Valenc., Serranus boelang CV., Serranus myriaster CV., Serranus Quoyanus CV., Serranus Gaimardi CV., Mesoprion fulviflamma Blkr, Mesoprion octolineatus Blkr, Mesoprion macolor Blkr, Mesoprion rufolineatus Blkr, Mesoprion bottonensis Blkr, Holocentrum argenteum CV., Holocentrum binotatum QG. (Holocentrum leonoïdes Blkr?), Upeneus crassilabris CV., Mulloides zeylonicus Blkr, Pterois zebra CV., Platycephalus pristiger CV., Scorpaena diabolus CV., Scorpaena Novae Guineae CV., Scorpaena papuensis CV., Synanceia brachio CV., Synanceia astroblepa Richds., Scolopsides lycogenis CV., Scolopsides temporalis CV., Heterognathodon bifasciatus Blkr, Malacanthus taeniatus CV.,

Ook ten opzigte van de kennis der ongewervelde dieren van Nieuw-Guinea heeft men in de laatste tientallen jaren groote voortschreden gemaakt.

Voor zoover ik uit de mij beschikbare hulpmiddelen heb kunnen nagaan, zijn van de ongewervelde dieren als bewoners van Nieuw-Guinea bekend geworden 14 schaaldieren (1), 16 spinnen (2), een

---

Dentex tolu CV., Lethrinus anatarius Richds., Lethrinus waigiensis CV., Lethrinus reticulatus CV., Lethrinus sordidus CV., Lethrinus latidens CV., Gerres filamentosus CV., Chaetodon princeps CV., Chaetodon ephippium CV., Heniochus macrolepidotus CV., Drepane punctata CV., Holacanthus dux Lac., Platax vespertilio Cuv., Platax Gaimardi CV., Platax teira CV., Pimelepterus altipinnis CV., Toxotes jaculator CV., Scomber loo CV., Auxis taso CV., Selar Hasseltii Blkr, Selar Novae Guineae Blkr, Caranx Lessonii CV., Caranx Forsteri CV., Carangoides citula Blkr, Carangoides coeruleopinnatus Blkr, Seriolichthys bipinnulatus Blkr, Amphacanthus vulpinus Müll. Schl., Amphacanthus vermiculatus CV., Amphacanthus lineatus CV., Acanthurus hepatus Bl., Acanthurus doreënsis CV., Acanthurus ctenodon CV., Acanthurus strigosus Benn., Acanthurus scopas CV., Naseus brevirostris CV., Axinurus thynnoides CV., Mugil axillaris CV., Atherina endrachtensis CV., Petroskirtes filamentosus Rüpp., Gobius elegans K. v. H., Gobius criniger CV., Gobius sphynx CV., Gobius papuensis CV., Periophthalmus Koelreuteri CV., Periophthalmus Freycineti CV., Periophthalmus argentilineatus CV., Antennarius marmoratus Blkr, Antennarius raninus Cant., Amphiprion laticlavius CV., Amphiprion percula CV., Glyphisodon rahti CV., Glyphisodon antjerius K. v. H. (Glyphisodon biocellatus CV., Glyph. zonatus CV.), Heliases lepisurus CV., Heliases coeruleus CV., Labrichthys? Arago Blkr, Julis (Julis) dorsalis QG., Xyrichthysmacrolepidotus CV., Cheilinus radiatus Blkr, Hemiramphus Quoyi CV., Chirocentrus dorab CV., Albula neoguinaica CV., Albula seminuda CV., Alausa melanurus CV., Saurus synodus CV., Saurida nebulosa CV., Leptocephalus taenia Less., Muraena siderea Richds., Muraena lita Richds., Balistes conspicillum Bl. Schn., Balistes maculatus Bl. Balistes rectangulus Bl. Schn., Alutarius personatus Less., Alutarius Berardi Less., Tropidichthys mappa Blkr, Diodon coeruleus QG., Diodon novemmaculatus Cuv., Pegasus natans L., Carcharias (Hypoprion) Macloti MH., Carcharias (Prionodon) pleurotaenia Blkr, Taeniura lymma MH., Trygon Kuhlii MH.

(1) *Schaaldieren.* Cyclograpsus Audouinii M. Edw. (an var Cyclogr. punctat. M. Edw?), Leucosia urania Lichtenst., Camposcia retusa Leach, Pagurus annulipes M. Edw., Pagurus tomentosus M. Edw., Pagurus setosus M. Edw., Erichtus narwal Guér., Alima tetracanthura Latr., Alima laticauda M. Edw., Alima incisa M. Edw., Phyllosoma Freycinetii Guér., Phyllosoma laticorne Leach, Phyllosoma affinis Guér., Phyllosoma longicornis Guér.

(2) *Spinnen.* Attus ruber Walck., Attus d'Urvillei Walck., Attus doreyanus

groot aantal insekten (1), waaronder meer dan 140 torren, meer dan

Walck., Attus lepidus Walck. (Salticus lepidus Guér.), Clastes Freycinetii Walck. Epeira alveata Walck., Epeira grata Guér., Epeira doreyana Walck., Epeira aetherea Walck., Epeira prudens Walck., Plectana variegata Walck., Plectana, praetextata Walck., Plectana taeniata Walck., Tetragnatha granulata Walck., Drassus dysderiformis Guér., Gastracantha Thesii Guér.

(1) *Schildvleugeligen.* Cicindela Urvillei Dej., Cicindela Latreillii Guér., Cicindela funerata Boisd., Therates labiata Dej., Therates festiva Dup., Therates basalis Dej., Tricondlya aptera Oliv., Passalus australis Boisd., Passalus compergus Boisd., Passalus timoriensis Perch., Scapanes australis Burm. (Oryctes australis Boisd.), Lomaptera papua Gor. Perch., Oryctoderes latitarsis Boisd., Celidia marginata Dej., Pyronota refulgens Boisd., Lucanus cancroides Fabr., Buprestis aurofoveata Guér., Buprestis arrogans Boisd., Buprestis foveicollis Boisd., Buprestis laevipennis Boisd., Buprestis Lottinii Dup., Buprestis bipustulata Boisd., Acanthocinus fastidiosus d'Urv., Cerambyx dorycus Boisd., Tmesisternus jaspideus d'Urv., Tmesisternus mirabilis Boisd., Tmesisternus bicinctus d' Urv., Tmesisternus unipunctatus Guér., Tmesisternus distinctus d'Urv. (Tmesisternus marmoratus Guér.?), Tmesisternus oblongus d'Urv., Tmesisternus tessellatus d'Urv., Coptops fastidiosa d'Urv., Gnoma giraffa Donov., Gnoma affinis Guér., Gnoma antilope Dej., Colobothea picta Boisd., Sphenura viridi-signata d'Urv., Saperda elongatula Dup., Saperda festiva d'Urv., Saperda vittifera Boisd., Saperda rubropunctata Guér., Saperda Lefebvrii Guér., Lamia punctatissima Boisd., Dytiscus flavocinctus Guér., Saerangodes sulcicollis d'Urv., Nyctozoïlus obesus Guér., Upis Lottinii Dup., Upis janthina Dup., Amarygmus cupreus Guér., Deloyala divisa d'Urv., Coptocycla sexguttata d'Urv., Coptocycla diomma Boisd., Adorium ponticum Dej., Adorium melanocephalum d'Urv., Adorium basale Guér., Adorium posticale Guér., Crioceris unifasciatus Guér., Hispa Fabricii Guér., Podontia splendens Guér., Eumolpus cyanellus Dej., Callipepla postica d'Urv., Callipepla sexsignata d'Urv., Aulacophora cyanoptera d'Urv., Aulacophora dorsata d'Urv., Aulacophora vicina d'Urv., Aulacophora viridipennis Dej., Raphidopalpa bipes Chevrol., Cerotoma melanura Oliv., Monolepta argutula Dej., Monolepta basimarginata Dej., Philocalis pulchra d'Urv., Promechus splendidus d'Urv., Typophorus cyanellus d'Urv., Cassida novaeguineënsis Boisd., Cassida punctum Fabr., Cassida Guérini Boisd., Cassida sexguttata Dej., Cassida diomma Boisd., Cassida divisa Dej., Lema doryca Boisd., Lema bicolora Boisd., Lema cyanesthis Boisd., Galeruca melanoptera Dej., Galeruca psittacina Boisd., Galeruca palliata Fabr., Galeruca flaveola Dej., Altica azurea Latr., Altica Chevrolatii Buér., Promechus splendidus Dej., Colaspis corinthius Boisd., Telephorus praeustus Buér., Arrhenodes puncticollis d'Urv., Arrhenodes digramma Boisd., Leptorhynchus bicolor Guér., Leptorhynchus an-

30 halfvleugeligen, meer dan 30 regtvleugeligen, ongeveer 80

gustatus Boisd., Geonemus Geoffroyi Guér., Geonemus Cuvieri Guér., Geonemus arrogans Boisd., Geonemus striatopunctatus Guér., Eupholus Schönherri Boisd., Eupholus Petitii Guér., Elythrogonus griseus Guér., Amycterus tristis Schoenh., Lixus australis Dej., Lixus farinosus Dup., Alcides australis Dej., Alcides luctuosus d'Urv., Alcides dealbatus Boisd., Alcides praeustus Guér., Otiorhynchus luctuosus d'Urv., Otiorhynchus australis Boisd., Mecopus strigatus d'Urv., Mecopus trilineatus Guér., Sphaeropterus albolineatus Guér., Stenocerus Garnotii Guér., Pachyrhynchus aeneus Guér., Coptorhynchus bombilius Guér., Rhinaria variegata Boisd., Laemosaccus australis Dup., Arachnobas striga Boisd., Arachnobas gazella Oliv., Zygops Boisduvalii Dup., Cleogonus rubricollis Schoenh., Sipalus Burmeisteri Bohem., Malachius heterocerus d'Urv., Lagria aureopilosa Le Guill., Lagria longicollis Dup., Lagria pulchella Guér., Staphylinus apicicornis Dej., Callirhipis Dejeanii Latr., Cryptochilus melanoptera Latr., Pterotarsus marmoratus Guér., Lycus thoracicus Fabr., Bycus dorycus Boisd., Cladophorus dimidiatus Guér., Cladophorus suturalis Guér., Cladophorus collaris Guér., Metriorhynchus funestus Guér., Metriorhynchus ephippiger Guér., Lucciola ruficollis Guér., Dictyoptera dichroma Boisd., Mordella decemguttata Boisd., Mordella Bottinii Dup. Boisd., Mordella Urvillei Boisd., Apate religiosa Dej., Epilachna signatipennis d'Urv., Epilachna haemorrhoa d'Urv., Coccinella undecimvariolata Boisd., Coccinella arcuata Fabr., Coccinella lunata Fabr., Coccinella signatipennis d'Urv., Coccinella doryca Boisd., Coccinella haematomelas Boisd., Coccinella pteromelas Boisd., Coccinella haemorrhoa Dej., Coccinella endomycina Dup. — *Halfvleugeligen.* Pentatoma melacanthus Boisd., Pentatoma Le Reddi Le Guill., Pentatoma Fallenii Guér., Halys Winthemii Guér., Tesseratoma flavicorne Boisd., Megymenum dentatum Guér., Megymenum crenatum Le Guill., Megymenum affine Boisd., Plataspis nigriventris Hope, Lygaeus atrorufus Guér., Dysdercus pyrochroa Boisd., Helonotus tuberculatus Guér., Pristhesancus dorycus Boisd., Zelus dorycus Boisd., Nematopus altithorax Boisd., Alydus annulicornis Boisd., Gonocerus collaris Guér., Anisoscelis macromerus Guér., Astacops australis Boisd., Astacops dorycus Boisd., Pelogonus laticollis Guér., Cicada doryca Boisd., Cicada microcephala Le Guill., Cercopis discolor Boisd., Cercopis xanthorhina Boisd., Flata doryca Boisd., Flata io Boisd., Aphaena fuscata Guér., Ricania trimaculata Guér., Ricania iodipennis Guér., Ricania splendida Guér., Ricania oculata Guér., — *Regtvleugeligen.* Mantis Novae Guineae DH., Phasma (Ectatosoma) tiaratum Macl., Phasma (Phyllium) siccifolium L., Phasma (Cyphocrania) maculatum Oliv., Phasma (Cyphocrania) Reinwardtii DH., Phasma (Pachymorpha) coronatum DH., Phasma (Euryacantha) horridum d'Urv., Phasma (Cyphocrania) goliath Gr., Acridium (Pyrgomorpha)) Novae Guineae DH., Acri-

vlinders, slechts 14 vliesvleugeligen, slechts 10 tweevleugeligen, en 7 duizendpooten.

---

dium (Pyrgomorpha) brachypterum DH., Acridium (Acridium) consanguineum S., Acridium (Oxya) unistrigatum DH., Acridium (Hymenotes) arcuatum DH., Acridium (Tetrix) breve DH., Acridium (Tetrix) emarginatum DH., Locusta Novae Guineae DH., Locusta laticeps DH., Locusta megacephala DH., Locusta (Phaneroptera) adusta DH., Locusta (Conocephalus) Troudeti Charp., Locusta (Phyllophora) Gaimardi Charp., Locusta (Phyllophora) speciosa Thunb., Locusta (Phyllophora) Habasqui Charp., Locusta (Locusta) loboënsis DH., Locusta (Locusta) pectinata Guér., Locusta (Gryllacris) rubrinervosa S., Locusta (Rhaphidophorus) picea L., Locusta (Rhaphidophorus) marmorata DH., Gryllus (Eneoptera) cinereus DH., Gryllus (Platydactylus) Novae Guineae DH., Gryllus (Platydactylus) Gaimardi S., Forficula (Psalidophora) rufitarsis S., *Schubvleugeligen.* Ornithoptera priamus Boisd., Ornithoptera tithonus DH., Papilio ambrax Boisd., Papilio erectheus Donov., Papilio euchenor Guér., Papilio aegeus Boisd., Papilio codrus Fabr., Papilio severus Cram., Papilio phestus Boisd., Papilio ormenus Guér., Papilio amanga Boisd., Papilio axion Boisd., Papilio eurypilus L., Papilio puella Boisd., Idea Urvillei Boisd., Pieris philyra God., Pieris aruna Boisd., Pieris teutonia God., Pieris ada God., Pieris celestina Boisd., Terias candida Boisd., Emesis leosida Boisd. (Argynnis pulchra Guér.), Damis epicoritus Boisd., Damis Sebae Boisd., Damis coritus Guér., Damis hylas Guér., Simoethes rex Boisd., Arhopala phryxus Boisd., Lycaena? cilinde Boisd., Lycaena dionijsius Boisd., Hamadryas zoilus Boisd., Euploea callithoë Boisd., Euploea Herbstii Boisd., Euploea melina Boisd., Cethosia cydippe God., Argynnis erymanthis God., Cyrestis acilia Boisd., Vanessa cardui Latr., Vanessa algina Boisd., Lexias europus Boisd., Minetra nodrica Boisd., Minetra sylvia Boisd., Amathusia nacer Boisd., Limenitis Brebissonii Boisd., Limenitis venilia Boisd., Diadema lasinassa Boisd., Cyllo constantia Boisd., Satyrus shiva Boisd., Satyrus mahadeva Boisd., Satyrus dorycus Boisd., Satyrus cyamitis Boisd., Hyades jairus Boisd., Hyades indra Boisd., Thymelea dichroa Boisd., Thymelea triton Boisd., Thymelea lugubris Boisd., Thymelea phalos Boisd., Agarista? megisto Boisd., Urania orontes Boisd., Macroglossa alcedo Boisd., Cocytia d'Urvillei Boisd., Glaucopis irius Boisd., Ophideres princeps Boisd., Phyllodes inspicillator Guér., Phyllodes conspicillator Boisd., Aganais caricae Boisd., Aganais strigosa Boisd., Aganais dama Boisd., Aganais doryca Boisd., Aganais australis Boisd., Aganais versicolor Boisd., Leptosoma annulatum Boisd., Leptosoma aëres Boisd., Leptosoma artemis Boisd., Callimorpha lesne Boisd., Cypra delicatula Boisd., Damias elegans Boisd., Urapteryx equestraria Boisd., Urapteryx caudiferaria Boisd. — *Vliesvleugeligen.* Bracon tricolor Guér., Bracon marginellus

Eene Borlasia en een Dentalium zijn alle ringwormen (1), van Nieuw-Guinea tot nog toe ter onzer kennis gekomen.

De groote afdeeling der weekdieren (2) is van Nieuw-Guinea reeds voor een vrij aanmerkelijk gedeelte vertegenwoordigd, voornamelijk de klasse der gastropoden. Uit deze klasse kent men

Brull., Stephanus coronator Boisd., Pompilus ichneumoneus Guér., Macromeris violacea St. Farg., Sphex dorycus Guér., Rhopalidia maculiventris Guér., Ischnogaster fulgipennis Guér., Polistes Lefebvrii LeGuill., Formica grisea Le Guill., Pimpla crassipes Brull., Ophion flavolinea Brull., Ischnoceros? dimidiatus Brull., Labium bicolor Brull. — *Tweevleugeligen.* Cleitamia Astrolabei Boisd., Ortalis Astrolabei Boisd., Cruphiocera sp?, Nerius cyaneus Guér., Pangonia lasiophthalma Macq., Laphria cyanea Macq. Laphria coerulea Meig. Boisd., Lampria claripennis Le Guill., Dasypogon dorycus Boisd., Agonosoma fasciata Guér., Anthrax dorycus Boisd. — *Duizendpooten.* Polydesmus denticulatus Le Guill., Polydesmus impressus Le Guill., Polydesmus Brandtii Gerv., Julus Blainvillei Le Guill., Julus spinosus Julus doreyanus Gerv., Julus Roissyi Le Guill.

(1) *Ringwormen.* — Dentalium Lessonii Desh., Borlasia quinquelineata QG.

(2) *Cephalopoden.* — Onychoteuthis Banksii, Sepia latimanus QG., Sepioteuthis guineënsis GQ., Sepioteuthis Lessoniana Fér., Loligo brevitentaculata QG., Octopus membranaceus QG.

Gastropoden. Kamkieuwigen. Strombus papilio Chemn., Strombus lentiginosus Lam., Strombus luhuanus Lam., Strombus plicatus Lam., Conus citrinus Gm., Conus guinaicus Brug., Conus janus Brug., Conus striatus Lam., Conus pulicarius Lam., Conus arenatus Lam., Conus textilis Lam., Clavatula sinensis Hinds, Clavatula spurca Hinds, Clavatula debilis Hinds, Clavatula rubida Hinds, Clavatula laeta Hinds, Clavatula nitens Hinds., Clavatula fimbriata Hinds, Clavatula donata Hinds, Clavatula dentifera Hinds., Clavatula glumacea Hinds., Conopleura striata Hinds, Daphnella marmorata Hinds, Daphnella ornata Hinds, Mangelia cinnamomea Hinds, Mangelia oriza Hinds, Defrancia linearis Hinds, Pleurotoma violacea Hinds, Pleurotoma babylonia Lam., Pleurotoma echinata Lam., Pleurotoma tenuis Gr., Buccinum thyrsites (wordt als sieraad gebruikt), Buccinum coronatum Lam., Buccinum commaculatum Gm., Terebra violascens Hinds, Cancellaria antiquata Hinds, Turbinella rhinoceros Lam., Turbinella lineata Lam., Turbinella nassatula Lam., Turbinella rustica Lam., Tritonium anus Cuv., Columbella pardalina Lam., Purpura sertum Lam., Purpura buccinea Desh., Purpura violacea Kien., Cassis cornuta Lam., Voluta diadema (wordt door de vrouwen gebezigd om voor de schaamdeelen te hangen), Voluta vespertilio Lam., Voluta cymbium, Mitra corrugata Lam., Mitra lutea Q., Mitra

reeds ongeveer 173 vormen van Nieuw-Guinea en voorts uit de klasse der cephalopoden 6, uit die der schelpdieren ongeveer 17, uit die der zakdieren 4 soorten, terwijl men van de draadvoeten nog slechts een' enkelen vorm kent.

---

adusta Lam., Mitra stigmataria Lam., Oliva elegans Lam., Oliva erythrostoma Lam., Oliva sanguinolenta Lam., Oliva textilina Lam., Harpa ventricosa Lam., Cypraea arabica L. Cypraea variolaria Lam., Cypraea olivacea Lam., Ovulum oviforme Lam., Ovulum gallinaceum Hinds, Ovulum corrugatum Hinds, Triphoris corrugatus Hinds, Triphoris (Ino) gigas Hinds, Triphoris (Ino) asperrimus Hinds, Triphoris (Ino) micans Hinds, Pirena atra Lam., Pirena tereoralis Lam., Cerithium taeniatum QG., Cerithium vertagus Lam., Cerithium rugosum Kien., Cerithium turritella QG., Cerithium sulcatum Lam., Melania erosa Less., Melania papuensis Q., Melania setosa Swns., Melania spinescens Less., Melania terebra Less., Melania aspera Less., Melania doreyana Less., Melania Blossevilleana Less., Melania graciosa Less., Littorina angulifera Q., Planaxis brevis Q., Planaxis decollata Q., Valvata hebraica Less., Paludina tricostata Less., Solarium fragile Hinds, Solarium fulvum Hinds, Solarium virgatum Hinds, Solarium fenestratum Hinds, Scalaria vestalis Hinds, Scalaria creberrima Hinds, Natica marochiensis Lam., Natica melanostomoides QG., Siphonaria viridis QG. — *Schildkieuwigen.* Nerita doreyana QG., Nerita reticulata QG., Nerita Novae Guineae Less., Nerita papuana Récl., Nerita guttata Récl., Nerita trifasciata Récl., Nerita corrosula Hinds, Neritina pulligera Lam., Neritina lugubris Lam., Neritina morio Swb., Clithon coronoïdes Less., Clithon variabilis (Neritina brevispina Lam.), Navicella depressa Less. — *Kringkieuwigen.* Chiton aculeatus Gm., Chitonellus oculatus QG. — *Bedektkieuwigen.* Aplysia striata Q.G., Bulla lutea Q.G. — *Longslakken.* Helix papua Less., Helix planorbis Less., Helix lituus Less., Helix Rangii Less., Helix cheiri Less., Helix lemniscata Less., Helix translucida QG., Helix explanata QG., Helix exclusa Fér., Helix Baudinii Desh., Helix granulata QG., Helix multizona Less., Helix acuta Q., Helix Gaberti Less., Helix tortilabia Less., Helix purpurostoma Le Guill., Helix Fouillioyi Le Guill., Helix undulata Le Guill., Helix tritoniensis Le Guill.; Helix spiralis Le Guill., Helix arrowensis Le Guill., Helix Blainvillei Le Guill., Helicogenia Ferrusacii Less., Partula grisea Less., Partula bulimoides Less., Auricula fasciata Desh., Auricula Midae Lam., Cyclostoma multilabris QG., Cyclostoma distomella Sowb., Cyclostoma Massena Less., Cyclostoma vitrea Less., Cyclostoma papua Q., Cyclostoma cancellata Wood, Helicina lutea Less., Helicina margaritacea Less., Pupina aurea Hinds, Onchidium ater Less., Onchidium punctatum QG., Onchidium ferrugineum Less. — *Naaktkieuwigen.* Doris tuberculo-

Onze kennis van nieuw-guinesche dieren uit de nog lagere klasse is nog van uiterst geringe beteekenis en bepaalt zich tot die van eenige weinige stekelhuiden, zeenetels en polypen (1).

De geologische kennis van beide schiereilanden is nog niet noemenswaardig.

Ik ben in het bezit geweest van de rijke botanische nalatenschap van Zippelius, bestaande uit een groot aantal beschrijvingen van planten van Merkusoord, Aidoema en Namatotte, Timor, Amboina, enz. met talrijke fraaije afbeeldingen dier planten. Ik heb die nalatenschap eenige jaren geleden door tusschenkomst der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië doen aanbieden aan den hoogleeraar Blume te Leiden, nadat vooraf de verzekering was verkregen, dat de heer Blume genegen was die nalatenschap voor de pers te bewerken en van de uitkomsten daar-

---

sa QG., Doris atromarginata Cuv., Doris scabra Cuv., Doris cruenta QG., Doris magnifica QG., Aeolis annulata QG., Scyllaea fulva QG., Nerea punctata Less., Phyllidia trilineata, Phyllidia pustulosa. — *Kielpootigen.* Atlanta Keraudrenii Less., Pterotrachea placenta Less., Pterosoma plana Less.

Schelpdieren. Cyrena papua Less., Cyrena cyprinoïdes QG., Venus aspera QG., Donax australis Lam., Donax cardioïdes Lam., Corbula albuginosa Hinds, Corbula eburnea Hinds, Neaera elegans Hinds, Neaera Gouldiana Hinds, Neaera rosea Hinds, Nucula Cumingii Hinds, Nucula lata Hinds, Nucula recta Hinds, Perna isognomum, Pecten asper Sowb., Lima linguatula Lam., Lithodomus laevigatus QG.

Zakdieren. Ascidia aurata QG., Salpa monotoma QG., Salpa emarginata QG., Pterolyra beroïdes Less.

Draadvoeten. Trilasmis eburnea Hinds.

(1) *Stekelhuiden.* — Culcita Novae Guineae Müll. Trosch., Goniosdiscus Sebae Müll. Trosch., Synapta (Fistularia) punctulata QG., Synapta (Fistularia) doreyana QG., Holothuria quadrangularis Less., Holothuria ophidiana QG.

Zeenetels. Melitra brachyura Less., Aegina semirosea Less., Marsupialis flagellata Less., Bursarius cythereae Less., Cephea papua Less,, Euryale dubia Less., Sarcoconus foliaceus Less., Lemniscus marginatus Less., Beroe (Idya) macrostoma Péron, Diphyes cucullus QG., Eudoxia triangularis Eschh., Porpita chrysocoma Less., Velella oblonga Chamiss., Velella emarginata QG. — *Polypen.* Goniopora pedunculata QG., Ammothea ramosa Desh., Eumenides ophiseocoma Less., Actinodendron arboreum Blv., Actinia papuana QG., Actinia doreënsis QG., Actinia aurora QG., Actinia arborea QG., Actinia vagans Less.

van de genoemde vereeniging kennis te doen dragen. Handschriften en platen zijn aan den heer Blume, thans ruim vier jaren geleden verzonden, maar ik heb sedert niets meer daarvan vernomen. De wetenschap mag alzoo waarschijnlijk nog veel, de flora van Nieuw-Guinea, Timor, enz. betreffende, van den heer Blume te gemoet zien.

Het bezoek van den heer Goldmann van Dorei, aan den noordoostelijken hoek van het noordwestelijke schiereiland van Nieuw-Guinea is het laatste, waaromtrent mij enkele bijzonderheden bekend zijn. Dorei is dikwerf door Europeanen bezocht geworden en in verschillende werken vermeld.

De aandacht van het gouvernement is sedert lang op Dorei gerigt, als een punt, welligt geschikt voor eene meer dadelijke vestiging van ons gezag.

Dorei wordt door den heer Goldmann echter weinig geschikt geacht voor zoodanige vestiging. Het gebergte, dat zich langs de noordkust van het noordelijke schiereiland van Nieuw-Guinea uitstrekt, heeft meerdere toppen van 2000—3000 meters hoogte en gaat in een steil en onherbergzaam kustland over, het land van Amberbaki, dat zich oostelijk tot ten zuiden van Dorei uitstrekt, waar de Arfak met zijnen 2900 meters hoogen top het gebergte kroont. Hooge deining en branding maken Dorei, volgens den heer Goldmann, voor inlandsche vaartuigen schier ongenaakbaar.

De heer De Bruijn Kops, die Dorei in 1850 bezocht, heeft evenwel een gunstiger oordeel over Dorei als plaats eener vestiging en haven.

Het komt den heer De Bruijn Kops voor, dat Dorei of het voor de baai van Dorei gelegen bewoonde eilandje Massinama voor eene nederzetting aan de noordkust van Nieuw-Guinea het eerst in aanmerking dient te komen. De gunstige ligging van Dorei aan en nabij baaijen van goede diepte, waar de schepen ten allen tijde veilig liggen en met alle winden gemakkelijk binnen kunnen loopen door zuivere en diepe vaarwaters; de overvloed aan goed drinkwater; de vruchtbaarheid van den bodem; de gesteldheid van de landstreek, eenigzins bergachtig zonder moerassen; de geringe moeite, welke het zou kosten om eene groote vlakte ter bebouwing geschikt te maken wegens de zach-

te helling en dunne begroeijing van het terrein; het voor de gezondheid gunstige klimaat; de zachte geaardheid der bevolking; de handelsartikelen, die vooral in China eene voordeelige markt vinden; de nabijheid van verschillende eilanden in de Geelvinksbaai en van de westkust over de smalle landtong beoosten de Telok-berouw (golf van MacCluer); overvloed van bouwhout en kalk, — alle deze omstandigheden worden door den heer De Bruijn Kops opgesomd, om Dorei als een geschikt punt voor eene nederzetting aan te bevelen. Bij het bestaande verschil van meening omtrent Dorei is het te meer wenschelijk, dat het gouvernement een nader onderzoek doe plaats hebben en eene kommissie zende van kundige personen, om de gesteldheid van Dorei nader te onderzoeken en de noodige nasporingen te doen, ook in andere der meest bevolkte landstreken aan de Geelvinksbaai.

De binnenlandsche bevolking van Amberbaki moet vrij talrijk zijn en zich op den landbouw toeleggen. Ook langs de oostkust van de Geelvinksbaai moet het land sterk bevolkt zijn. Er schijnt een levendig handelsverkeer met de bevolkingen der kusten en eilanden van de Geelvinksbaai te bestaan.

De zendelingen Ottow en Geisler hadden zich in 1855 bij Dorei gevestigd en waren door de inlandsche bevolking, te Dorei zelf 250 — 300 zielen sterk, wel gezien. Een dier zendelingen heeft echter deze plaats weder moeten verlaten wegens eene gevaarlijke ziekte. De ander is er gebleven, niettegenstaande hij insgelijks met ziekte had te kampen.

Van de talrijke eilanden, in en voor de Geelvinksbaai gelegen, hebben meerdere eene belangrijke grootte en bevolking. Jobi is meer dan 22 duitsche mijlen lang. Saök en Biah hebben te zamen eene uitgestrektheid van meer dan 15 duitsche mijlen. Mafor (Myfore), Misnoem, Amberpoea, Miaswar (Muismar), Run, Ansoes en Koeroedoe, hoezeer kleiner, huisvesten eene bevolking, welke tot het levendig verkeer in de groote baai veel bijbrengt.

De bevolkingen dier eilanden erkennen het gezag van Tidore slechts uit vrees voor de hongivloten en zelfs zijn deze schrik en verwoesting verspreidende vloten daartoe niet voldoende en zetten daar, waar de bevolking meer binnenlands gevestigd

is en dus minder van de korra korra's des sulthans behoeft te vreezen, aan tot opstanden, die in de laatste jaren meermalen zijn ontstaan en niet overal geheel bedwongen. De bevolkingen, voor zooverre ze reeds met ons in aanraking zijn geweest, verlangen vurig naar ons beheer en koesteren bij voorraad reeds een' grooten eerbied voor de merkpalen, welke tot nog toe ons gezag vertegenwoordigen.

De heer De Bruijn Kops heeft zeer lezenswaardige aanteekeningen medegedeeld betreffende de eilanden Run, Jobi, Koeroedoe, Saök en hunne bewoners, alsmede omtrent Mabi, een der meest oostelijke punten langs de noordkust van Nieuw-Guinea, onder ons gezag behoorende.

Opmerkelijk is het, dat wij van de westelijke schiereilanden van Nieuw-Guinea meer en betere kennis bezitten dan van zoo vele eilanden der Molukken en landstreken op Celebes, welke ik hierboven heb genoemd.

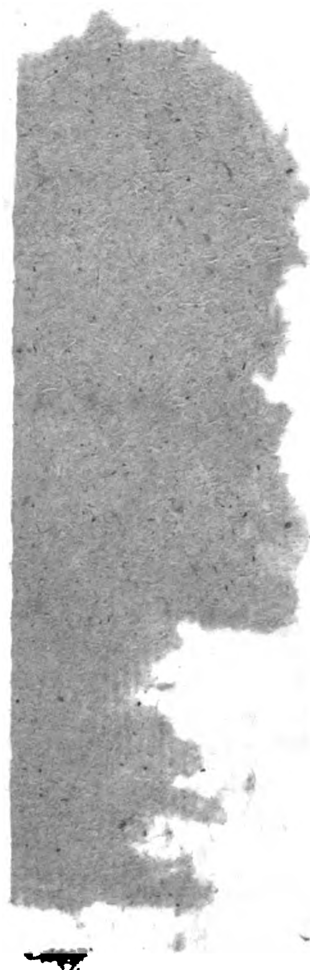
Nieuw-Guinea is echter als een werelddeel op zich zelf en biedt nog op die schiereilanden zelve een rijk veld aan voor nasporingen, terwijl men van de groote centrale massa van het eiland niets anders weet dan dat het is *geheel en al onbekend.* En zelfs, niettegenstaande reeds van de beide westelijke schiereilanden meerdere plantenvormen en talrijke diervormen zijn bekend geworden, zijn de voorwerpen, van daar verkregen, slechts afkomstig uit de omstreken van Dorei, of van den noordoostelijken hoek van het noordwestelijke schiereiland, en van eene betrekkelijk kleine streek van Merkusoord, uitmakende het zuidoostelijke gedeelte van het zuidwestelijke schiereiland.

Men kan daaruit opmaken, dat een verder onderzoek, ook van westelijk Nieuw-Guinea, nog tot talrijke ontdekkingen zal leiden.

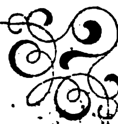
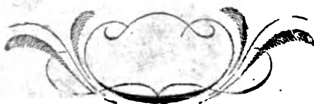
Verbeteringen.

Bladz. 45 en 46. In plaats van *Temoempah* leze men *Bailang.* Temoempah is de naam van het riviertje, niet die der negorij.

Bladz. 109 regel 13 van onderen, late men weg Papakelang, en voege achter Paslaten, regel 12, Kolongan en Matani.

REIS

DOOR DE

MINAHASSA

EN DEN

MOLUKSCHEN ARCHIPEL.

GEDAAN

IN DE MAANDEN SEPTEMBER EN OKTOBER 1855

IN HET GEVOLG VAN DEN GOUVERNEUR GENERAAL Mr. DUYMAER VAN TWIS

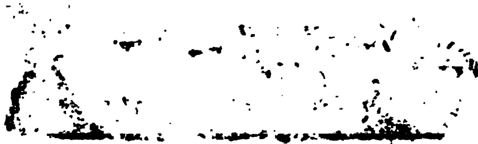
DOOR

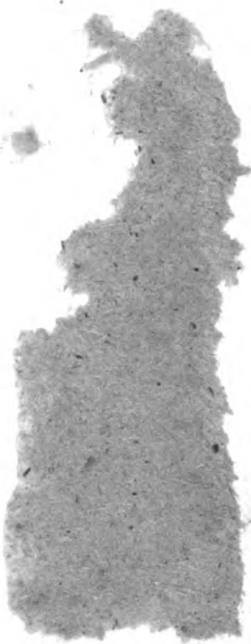
P. BLEEKER,

Doktor in de Genees-, Natuur- en Wiskunde, Lid Korrespondent der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Lid van de Academia Caesarea Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum en van verschillende andere binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen, President der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië, Lid der Hoofdkommissie van Onderwijs in Nederlandsch Indië, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, enz.

TWEEDE DEEL.

BATAVIA,
LANGE & CO.
1856.

REIS

DOOR DE

MINAHASSA

EN DEN

MOLUKSCHEN ARCHIPEL.

REIS

DOOR DE

MINAHASSA

EN DEN

MOLUKSCHEN ARCHIPEL.

GEDAAN

IN DE MAANDEN SEPTEMBER EN OKTOBER 1855

IN HET GEVOLG VAN DEN GOUVERNEUR GENERAAL Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST,

DOOR

P. BLEEKER,

Dokter in de Genees-, Natuur- en Wiskunde, Lid Korrespondent der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Lid van de Academia Caesarea Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum en van verschillende andere binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen, President der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië, Lid der Hoofdkommissie van Onderwijs in Nederlandsch Indië, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, enz.

TWEEDE DEEL.

BATAVIA,
LANGE & CO.
1856.

BRIEF VAN OPDRAGT

aan den heere

Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST,

Oud Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indië, Kommandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Ridder met de Ster van de Orde der Eikenkroon, enz. enz. enz.

Excellentie!

De betuiging van goedkeuring over het eerste deel van dezen arbeid, waarmede Gij mij wel hebt willen vereeren, is mij een spoorslag geweest, te trachten, ook dit tweede deel die goedkeuring waardig te maken.

Het eerste deel droeg ik U op, als een blijk van hulde, voor wat beschaving en wetenschap, gedurende het tijdvak van Uw bestuur van Nederlandsch Indië, aan U te danken hadden.

Dit tweede deel draag ik U op, als een blijk mijner bijzondere erkentelijkheid, voor de vele blijken van belangstelling in mijne veelsoortige studiën, welke ik van U heb mogen ondervinden,

tijdens Gij als Opperlandvoogd aan het hoofd dezer gewesten waart geplaatst.

Wat ik in dit reisverhaal tot de kennis der Minahassa en van de Molukken heb mogen bijdragen, is te danken aan de gelegenheid, waarin Gij mij wel hebt willen stellen, U op de reis door die gewesten te vergezellen, en niet minder aan de welwillendheid, waarmede Gij mij toegang hebt willen verschaffen tot de archieven van den staat.

Mogten de wenken, welke in dit werk voorkomen, betrekkelijk hetgeen kan bijdragen om de Molukken weder te maken tot bloeijende en volkrijke gewesten, ingang vinden bij Uwen Opvolger, gelijk ik vertrouw, dat zij ingang zouden gevonden hebben bij U, en mogt daardoor verkregen worden, wat een voornaam doel is van dit werk, eene meerdere zedelijke en stoffelijke verheffing van de volken der Molukken, met gelijktijdige toename van den bloei van onzen nationalen handel, dan zal die uitkomst, als een gevolg Uwer Reis door de Molukken, voor geen gering gedeelte te danken zijn aan Uw bestuur, en er toe bijdragen, dat bestuur in gezegend aandenken te doen houden.

Batavia, Julij 1856.

P. Bleeker.

INHOUD

VAN HET

TWEEDE DEEL.

DERDE AFDEELING.

REIS DOOR DE RESIDENTIE AMBOINA.

HOOFDSTUK I.

ALGEMEENE BLIK OP DE RESIDENTIE AMBOINA.

HOOFDSTUK II.

BOERO.

BLADZ.

BLADZ.

HOOFDSTUK X.

AMBOINA.

HOOFDSTUK XI.

AMBOINA.

HOOFDSTUK XII.

HAROEKO.

HOOFDSTUK XIII.

SAPAROEA.

BLADZ.

Hoofdstuk XIV.

Noessalaut.

Hoofdstuk XV.

Ceram.

VIERDE AFDEELING.

REIS DOOR DE RESIDENTIE BANDA.

Hoofdstuk I.

Van Amahaai naar Neira.

BLADZ.

Hoofdstuk II.

De Banda-groep.

Hoofdstuk III.

Neira.

Hoofdstuk IV.

Lonthoir.

BLADZ.

HOOFDSTUK V.

VERDERE BIJZONDERHEDEN OMTRENT DE BANDA-EILANDEN.

HOOFDSTUK VI.

ZUIDOOSTER - EN ZUIDWESTER - EILANDEN.

HOOFDSTUK VII.

HET NOTENSTELSEL OP DE BANDA-GROEP.

BLADZ.

Hoofdstuk VIII.

Terugreis naar Batavia.

Aanhangsel I.

Aanhangsel II.

DRUKFOUTEN.

1e DEEL.

Bladz.	20	regel	14	v. bov.	staat	*welker*	lees	*welke.*
»	34	»	14	»	»	*voor anker*	»	*ten anker*
»	46	»	29	»	»	*Temoempah*	»	*Bailang.*
»	65	»	13	»	»	*onder*	»	*Sonder.*
»	77	»	12	»	»	*oever*	»	*oever der rivier.*
»	84	»	9	»	»	*genieten ze*	»	*geniet zij.*
»	88	»	10	»	»	*beide*	»	*beide, doch de laatste slechts gedeeltelijk.*
»	123	»	15	»	»	*ongeveer f* 23000	»	*ongeveer f* 237500.
»	146	»	24	»	»	*instelling*	»	*instellingen.*
»	193	de cijfers 339 en 5860 in de voorlaatste en de cijfers 323 en 5250 in de laatste kolom staan één regel te hoog.						
»	199	regel	21	v. bov.	staat	*maandelijks*	lees	*maandelijksche.*
»	201	»	30	»	»	*lijdwaden*	»	*lijnwaden.*
»	203	»	20	»	»	1844	»	1843.
»	214	»	24	»	»	*tijdeiijke*	»	*tijdelijke.*
»	221	»	8	»	»	*de verheffing*	»	*der verheffing.*
»	223	»	14	»	»	*naauwalijks*	»	*naauwelijks*
»	223	»	12	»	»	*is*	»	*was.*
»	227	»	35	»	»	*besloot*	»	*besloot de.*
»	233	»	1	»	»	*zij*	»	*zijn.*
»	243	»	19	»	»	*in de regel*	»	*in den regel.*
»	262	»	7	»	»	*op*	»	*of.*
»	263	»	25	»	»	*Noorden*	»	*Noord en.*
»	270	»	21	»	»	*Magindanaozen*	»	*Magindanaorezen.*
»	285	»	2	»	»	*klasse*	»	*klassen.*
»	285	»	28	»	»	*Goniosdiscus*	»	*Goniodiscus.*
»	287	»	21	»	»	*door*	»	*bij.*

2e DEEL.

Bladz.	74	regel	12	v. boven	staat	*eiland*	lees	*eiland Amboina.*
»	107	»	34	»	»	*het lommer*	»	*de lommer.*
»	111	»	20	»	»	*ten zuidzuidoosten*	»	*zuid ten oosten.*

Bladz.	122	regel	4	v. boven	staat	*der waarheid*	lees	*de waarheid.*
»	142	»	26	»	»	*sckretaris*	»	*sekretaris.*
»	142	»	27	»	»	*landoaad*	»	*landraad.*
»	148	»	22	»	»	*der noten*	»	*de noten.*
»	158	»	28	»	»	*burges*	»	*burgers.*
»	166	»	5	»	»	*mij mij*	»	*mij.*
»	172	»	5	»	»	*Pelan*	»	*Pelau.*
»	186	»	6	»	»	*baai uit*	»	*baai.*
»	189	»	23	»	»	*zij*	»	*het.*
»	194	»	15	»	»	*beenij*	»	*bijeen*
»	197	»	13	»	»	*westhoek*	»	*oosthoek.*
»	197	»	14	»	»	*westelijk*	»	*oostelijk.*
»	213	»	22	»	»	*deel*	»	*deels.*
»	218	»	21	»	»	*niet de velen*	»	*niet tot de velen.*
»	220	»	34	»	»	*zijn,*	»	*zijn'*
»	229	»	25	»	»	*Ten*	»	*Ter.*
»	238	»	13	»	»	*herrinnert*	»	*herinnert.*
»	257	»	21, 22	»	»	*zonden*	»	*zouden.*
»	262	»	5	»	»	*den, uitvoer*	»	*den uitvoer.*
»	272	»	82	»	»	*produkt* 1854	»	*produkt van* 1854
»	277	»	24	»	»	*hem zelven*	»	*hun zelve.*
»	279	»	3	»	»	*f* 2240	»	*f* 1240.
»	313	»	15	»	»	*zou*	»	*zouden.*
»	318	»	27	»	»	*betreklijk*	»	*betrekkelijk.*

DERDE AFDEELING.

REIS

DOOR DE

RESIDENTIE AMBOINA.

HOOFDSTUK I.

ALGEMEENE BLIK OP DE RESIDENTIE AMBOINA.

Algemeen overzigt der eilanden, tot de residentie Amboina behoorende.— Hunne oppervlakte. — Bevolking. — Administratieve indeeling. — Ambtenaren. — Politie. — Schutterijen. — Justitie. — Militaire magt. — Godsdienst der verschillende bevolkingen. — Elke negorij een kleine staat. — Bestuursvorm. — Klassen der bevolking. — Algemeene staat der bevolking op het einde van 1854 en 1855.

Tot nu toe heb ik in dit reisverhaal getracht den lezer eenigzins nader bekend te maken met twee der vier residentiën, uit welke het gouvernement der Molukken bestaat.

Blijven ter nadere beschouwing over de residentiën Amboina en Banda, welke ik in de maand Oktober 1855 bezocht.

Beide deze residentiën maken de zuidelijke helft uit van het gouvernement der Molukken.

Zij bevatten de gewesten, ook thans nog van hooge waarde door de nagel- en muskaatnoten-kultuur, welke, in oude tijden daar zamengedrongen, niettegenstaande de verbreiding der specerijboomen buiten de Molukken, thans nog van veel belang zijn voor het gouvernement en voor de bevolkingen der betrokkene gewesten.

De belangrijkheid van sommige dier eilanden heeft meer van ze bekend doen worden, dan van de talrijke eilanden, welke tot het gebied der sulthans van Ternate, Tidore en Batjan be-

hooren, maar het is er nog verre af, dat onze kennis, zelfs die van Amboina, het eiland waar de eerste zetel was van ons gezag in deze gewesten, eenigzins bevredigende zou zijn te noemen. Die kennis is nog zeer gering en ik zal meermalen gelegenheid hebben, in den loop van dit verhaal, de zwakke punten ten deze te doen uitkomen.

Ik wil mij voorloopig slechts bepalen tot het geven van een algemeen overzigt van de residentie Amboina en zal in eenige volgende hoofdstukken beschrijven de punten dezer residentie, welke door den gouverneur generaal Duymaer van Twist zijn bezocht geworden op de eilanden Boero, Amboina, Saparoea en Ceram, om daarbij ook eenige aanteekeningen mede te deelen omtrent eenige punten en eilanden, welker bezoek niet in het reisplan lag.

Wij zetten voet in de residentie Amboina te Kajeli, op Boero.

Boero is het meest westelijk gelegene eiland van Amboina. Eenige kleine eilanden liggen langs zijne kust, Tomahaö, Tenga, Lawit-panjang, Embati, Okki en Wahio.

Zuidoostelijk van Boero, op geringen afstand, ligt het veel kleinere eiland Amblaauw.

Behalve de genoemde behooren nog talrijke andere eilanden tot de residentie Amboina.

Straat Manipa scheidt Boero van Amboina en Ceram.

Tusschen Boero en Ceram liggen de eilanden Manipa, Kelang en Bonoa, alsmede, nabij de kusten dezer eilanden, eenige kleinere eilandjes, Serongi, Ampat, Swangi, Babi, Heili, Massawooi en Loehoe.

Het groote eiland Ceram begint ten noorden van het eiland Amboina en strekt zich ongeveer drie graden naar het oosten uit, waar alleen de zuidoosthoek des eilands, gelegen ten zuidoosten van eene lijn, welke men zich getrokken kan denken tusschen de negorijen Waroe aan de noord- en Batoewassa of Tobo aan de zuidkust, niet tot Amboina maar tot de residentie Banda behoort. Tot het amboinasche gedeelte van Ceram behooren tevens de kusteilandjes Ressa (2 eilanden), Assa-oesseh (8 eilanden), Passa (3 eilanden), Rikio (4 eilanden),

Mansigo, Sori, Ajer-besar, Anjang, Ajer-ketjil, Moäl (2 eilanden), Esau, Hatoeweh, Kapor, Salawa, Sapalama, Haai (2 eilanden) en Awa.

Verreweg de belangrijkste eilanden der residentie Amboina, als bezittingen, zijn Amboina zelf en de zoogenaamde Uliassers, Haroeko of Oma, Saparoea of Honimoa en Noessalaut, tot welke nog behooren de kleinere eilandjes Tiga en Pomba (nabij de kust van Amboina), en Melano en Gombo (zuidelijk van Saparoea).

Alle deze eilanden te zamen worden door den heer P. Baron Melvill van Carnbee geschat eene oppervlakte te beslaan van ruim 544 □ duitsche of geographische mijlen, waarvan, na aftrekking van het gedeelte van Ceram, hetwelk onder de residentie Banda behoort, ruim 477 □ mijlen overblijven, als ongeveer de uitgestrektheid aanduidende der landen, onder de residentie Amboina behoorende, dat is, eene uitgestrektheid, nog een weinig grooter dan Java's oostelijk gedeelte met inbegrip van Soerabaja, Pasoeroean, Probolingo, Bezoeki en Banjoewangi.

Ceram is verreweg het grootste dier eilanden, beslaande het eene oppervlakte van ongeveer 346 □ mijlen, dat is, ongeveer de uitgestrektheid van de residentiën Bantam, Batavia, Buitenzorg en Krawang te zamen. Den tweeden rang, wat grootte betreft, bekleedt Boero. Het is grooter dan de residentie Bantam en wordt gerekend eene uitgestrektheid te beslaan van 170 □ mijlen. De overige eilanden der residentie zijn, wat grootte betreft, tegenover Ceram en Boero van weinig beteekenis, en zelfs Amboina, wat daaronder nog verre weg het grootste is, beslaat slechts eene oppervlakte van 14¼ □ mijlen. Amblaauw, Manipa, Kelang en Bonoa zouden te zamen slechts ruim 8 □ mijlen groot zijn en de Uliassers te zamen slechts 5,4 □ mijlen, waarvan Saparoea 2,5, Haroeko 2,0 en Noessalaut 0,9 □ mijlen (1).

In het algemeen zijn deze eilanden slecht bevolkt. Het amboina-

---

(1) De opgaven der oppervlakte van de hier genoemde eilanden heb ik te danken aan den heer P. Baron Melvill van Carnbee en zijn de uitkomsten zijner nieuwste berekeningen.

sche gedeelte van Ceram zou niet meer bevatten dan ruim 65000 inwoners, Boero met Amblaauw slechts ruim 10000 inwoners, Amboina nog geene 28000, Manipa 700, Bonoa 1500, Saparoea ruim 11000, Haroeko ruim 7000 en Noessalaut nog geene 3500 inwoners. Het geheele bevolkingscijfer der residentie is in de staten van het einde van 1854 gebragt op ruim 130,000 en in die van het einde van 1855 op ruim 127000.

De residentie Amboina staat onder het onmiddellijke beheer van den gouverneur der Moluksche eilanden. Administratief is zij verdeeld in:

1e. Afdeeling Amboina, bevattende geheel Leitimor alsmede de zuidkust van Hitoe van af Tandjong Allang tot over de Pas Baguala en voorts den zuidoostelijken hoek van Hitoe van de Pas Baguala tot en met de negorij Waai. Deze afdeeling heeft, behalve de hoofdplaats Amboina, 35 negorijen.

2e. Afdeeling Hila en Larike, bevattende de noord- en westkust en een gedeelte van de oostkust van Hitoe, de eilanden Manipa, Kelang en Bonoa, alsmede het westelijke gedeelte van Ceram, gerekend van de negorij Eti (nabij Kaibobo) aan de zuidkust tot de negorij Lissabatta aan de noordkust. Deze afdeeling bevat 32 negorijen, waarvan 14 op het eiland Amboina, 7 op Manipa, 2 op Bonoa en 9 op Ceram.

3e. Afdeeling Saparoea en Haroeko, bestaande uit de eilanden Saparoea, Melano, Haroeko en Noessalaut, alsmede uit het grootste gedeelte van Ceram's zuidkust, t. w. van Kaibobo, aan de golf van Taroeno tot de negorij Hatoemeten, waar het Bandasche gedeelte van Ceram begint. Tot deze afdeeling behooren 62 negorijen, van welke 16 zijn gelegen op Saparoea, 11 op Haroeko, 7 op Noessalaut en 28 op Ceram's zuidkust.

4e. Post Boero, omvattende het geheele eiland Boero, alsmede Amblaauw.

5e. Post Wahaai, omvattende het grootste gedeelte van Ceram's noordkust, van af Lissabatta tot aan de negorij Waroe, met welke het Bandasche gedeelte van Ceram aan de noordkust begint.

Over de afdeelingen Amboina, Hila en Saparoea zijn adsistent-residenten geplaatst; over de afdeeling Boero en Amblaauw een ambtenaar met den titel van opziener, en over den post Wahaai een officier met den titel van civiele en militaire gezaghebber.

De gouverneur der Molukken heeft tevens de verrigtingen van resident van Amboina en onderhoorigheden, en geniet eene bezoldiging van ruim *f* 1700 s'maands. Tot het algemeen bestuur van het gouvernement behooren nog een sekretaris en een kommies. De regenten der negorijen van de verschillende afdeelingen staan onder de onmiddellijke bevelen van de eerste europesche gezaghebbers, hoezeer zij geene eigenlijke ambtenaren zijn en hunne inkomsten trekken van de negorijen zelve, welke zij beheeren.

De handhaving der goede orde en politie is in de verschillende afdeelingen der residentie toevertrouwd aan de eerste plaatselijke autoriteiten, welke de inlandsche regenten onder hunne bevelen hebben. Ter hoofdplaatse Amboina zijn wijkmeesters aan den eersten plaatselijken ambtenaar toegevoegd, terwijl deze tevens over een aantal politiedienaren beschikt.

Op Amboina, Saparoea, Haroeko, Boero, Manipa en Ceram zijn schutterijen. Zij zijn gezamenlijk bijkans 2000 leden sterk. Op Amboina zelf zijn drie dier schutterijen t. w. ter hoofdplaatse, te Hila en te Larike. Die van Hila bestond op het einde van 1855 slechts uit 1 officier en 33 leden, die van Larike uit 19 leden en die van de hoofdplaats uit 31 officieren en 1641 leden. De schutterij op Boero, te Kajeli, bestond op hetzelfde tijdstip uit 1 officier en 70 schutters, die van Manipa uit 25 schutters, die van Ceram (te Lokki) uit 20 schutters, die te Saparoea uit 3 officieren en 119 schutters en die van Haroeko uit 1 officier en 31 schutters. De diensten der schutterijen bestaan in gewone tijden in het betrekken van eenige wachten en in het verleenen van hulp aan de politie, in het doen van nachtronde, het transporteren van gevangenen, enz.

Ter hoofdplaats Amboina is een raad van justitie gevestigd, bestaande uit een president, drie leden, een officier van justitie

en een griffier. De magt van dezen raad strekt zich uit over de geheele residentie. In de afdeelingen der residentie zijn landraden; ter hoofdplaatse een groote landraad en een gewone landraad, te Saparoea, Haroeko, Hila en Kajeli gewone landraden, welke worden voorgezeten door de eerste gezaghebbers dier plaatsen. De landraden spreken regt over de inlandsche bevolkingen.

De militaire magt in de residentie Amboina bestaat uit een gedeelte van het zoogenaamde garnizoensbataillon der Moluksche eilanden, benevens eenige artillerie en eenige officieren van de geneeskundige dienst en administratie. Deze magt is geplaatst onder het bevel van een' luitenant kolonel der infanterie, onder wien ook staan de garnizoenen in de residentiën Manado, Ternate en Banda. In de residentie Amboina zijn slechts militaire bezettingen te Amboina, te Hila en te Larike, op het eiland Amboina; te Loehoe en Wahaai op Ceram; te Kajeli op Boero; te Pelau of Pillauw op Haroeko; te Saparoea op Saparoea.

Het geheel der militaire magt in de residentie Amboina bestaat, volgens de formatie, uit 19 officieren en 540 onderofficieren en manschappen der infanterie, 3 officieren der artillerie en 52 artilleristen, en voorts uit 1 officier der genie, 7 officieren der geneeskundige dienst en 1 officier der administratie. Deze magt is verdeeld als volgt:

Eilanden.	Plaatsen.	Officieren.	Onderofficieren en manschappen.		Totalen.
			Europ.	Inland.	
Amboina . .	Amboina.	23	120	271	414
	Hila.	1	3	28	32
	Larike.	—	2	9	11
Boero . . .	Kajeli.	1	3	24	28
Ceram . . .	Wahaai.	3	17	27	47
	Loehoe.	—	—	10	10
Haroeko . . .	Pelau.	1	3	21	25
Saparoea . .	Saparoea.	2	5	49	56
	Totaal.	31	153	439	623

Forten en redouten, vroeger in de Molukken talrijk, bestaan thans nog slechts op Amboina ter hoofdplaatse (Nieuw-Victoria), te Hila (fort Amsterdam) en Larike (fort Rotterdam); op Ceram te Wahaai en Loehoe (fort Overburg); op Boero te Kajeli (fort Defensie); op Haroeko te Haroeko (Nieuw-Zeelandia) en Pelau (fort Hoorn); op Saparoea te Saparoea (fort Duurstede) en te Nolloth (versterkingen Delfshaven en Buyskes), en op Noessalaut te Silla en Lemitoe (fort Beverwijck).

De verschillende gesteldheid der eilanden, onder de residentie Amboina behoorende, de verschillende geaardheid hunner bevolkingen, hunne verschillende eerediensten, zeden en gewoonten, laten niet toe, een' algemeenen blik te slaan, welke die eilanden en hunne bewoners zou omvatten.

De geologische gesteldheid van die eilanden, althans van de grootere der groep, hoe weinig ook bekend, is blijkbaar verschillend.

De inlandsche bevolkingen, van zeer verschillenden oorsprong, doch alle tot het maleische ras behoorende, zijn heidenen, mohammedanen of christenen.

De alfoeren van Ceram en Boero, ofschoon beide nog volkomen heidensch, verschillen grootelijks van elkander in aard en zeden.

De strandbevolkingen zijn deels christenen deels mohammedanen. Hoezeer in vrede levende, houden mohammedanen en christenen zich zoowel in het maatschappelijke als godsdienstige van elkander afgezonderd. De verschillende negorijen zijn in den regel bewoond of geheel door christenen of geheel door mohammedanen.

Daar waar heidenen in de strandnegorijen wonen, zooals te Kajeli, op Boero, houden zij slechts tijdelijk daar verblijf in eene soort van dienstbaarheid aan hunne mohammedaansche beheerschers.

De regeringsvorm der strandvolken is in het algemeen eene gemeenebestelijke. Elke negorij is een kleine staat. De hoofden dier staatjes, de radja's, orangkaja's, patti's, presidenten hunner republiekjes, worden door de bevolking gekozen en in hunne handelingen nagegaan en gesteund of tegengewerkt, door mindere hoofden en oudsten van huisgezinnen, al naar dat zij hen voor zich

hebben weten te winnen. Maar er bestaat thans geen verband meer tusschen die staatjes onderling, niets wat zweemt naar een bond. Alle negorijen staan op zich zelve en onmiddellijk onder het gezag van onze ambtenaren. Buiten Amboina en de Uliassers, waar geene gouvernements-kultuur van specerijen plaats heeft, leven de bevolkingen bijkans volkomen onder hunne eigene instellingen, beschermd evenwel, althans wat de kustlanden betreft, door onze zachtere wetten, met welker handhaving de landraden zijn belast. Op Amboina en de Uliassers daarentegen is de bevolking nog tot de nagelkultuur verpligt.

Het monopolie- en extirpatie-stelsel heeft een' autokratischen regeringsvorm op de gemeenebestelijke vormen van de volken der specerijeilanden geënt.

Dat stelsel wist wat het wilde en schrikte niet terug voor de verste gevolgen, tot welke het noodwendig moest leiden. En toen men later verzachting wilde brengen in het lot der zwaar gedrukte bevolkingen, schrikte men terug voor de algeheele toediening van het geneesmiddel, dat vereischt werd, om om aan zoo groot eene kwaal grondige hulp te brengen. Thans nog is de bevolking te beschouwen als slaaf van den grond, ieder persoon gebonden aan zijne negorij en aan zijne nagelbosschen of plantsoenen. Uitzondering daarop maakt de vrij talrijke klasse van inlandsche burgers, welke ongeveer een zesde gedeelte uitmaken der gezamenlijke mohammedaansche en christen-bevolking van de residentie en geheel of grootendeels zijn zamengedrongen in de hoofdplaatsen der afdeelingen.

Het is voor alsnog niet mogelijk, met juistheid de sterkte van de bevolkingscijfers van alle tot de residentie Amboina behoorende eilanden op te geven. Ten opzigte van de binnenlandsche en bergvolkeren van Boero en Ceram bezit men wel eenige gegevens, doch slechts voor Boero verdienen die eenig vertrouwen en hoezeer men thans de sterkte der alfoeren op het Amboinasche gedeelte van Ceram op ruim 52000 stelt, is het evenzeer mogelijk, dat dit cijfer nog niet de helft uitdrukt van het ware bevolkingscijfer. Wat evenwel de overige afdeelingen der

bevolking betreft, bezit men tamelijk voldoende gegevens. De niet heidensche bevolking is gesplitst in: 1e Europeanen en mestiezen. 2e Burgers, dat is inboorlingen, welke vrijgesteld zijn van de verpligte kultures of leverantiën, in tegenstelling van: 3e Negorijvolken, welke weder verdeeld zijn in christenen en mohammedanen. 4e Chinezen. 5e Arabieren en andere vreemde oosterlingen, en 6e Slaven.

Ik zal hier een overzigt laten volgen van den stand der verschillende bevolkingen van de residentie, zooals die was en gegist werd te zijn op het einde van de jaren 1854 en 1855. In de volgende hoofdstukken zal ik betreffende de bevolkingscijfers meer in bijzonderheden treden, naarmate ik zal spreken over de eilanden, tot welke zij betrekking hebben.

Algemeene bevolkingsstaat der residentie Amboina op het einde van

1854.

Afdeelingen.	Europeanen en mestiezen.	Burgers.	Negorijvolken.		Chinezen.	Arabieren en andere vreemde oosterlingen.	Heidenen.	Slaven.	Totaal.
			Christenen.	Mohammedanen.					
Amboina	731	7433	8401	2655	227	400	—	610	20457
Hila en Larike.	17	366	758	9863	—	—	—	49	11053
Saparoea	167	2837	7417	1189	—	—	—	98	11708
Haroeko	88	323	3196	3468	—	—	—	83	7158
Noessalaut....	4	61	3438	—	—	—	—	28	3531
Boero	27	199	—	2602	2	172	6812	8	9822
Ceram (onder Saparoea).	—	—	5379	5763	—	—	13050	—	24192
„ (onder Hila).	4	111	357	942	—	—	1054	—	2468
„ (onder Wahaai). ...	—	—	—	2140	2	10	38150	—	40302
Totalen.	1038	11330	28946	28622	231	582	59066	876	130691

Algemeene bevolkingsstaat der residentie Amboina op het einde van

1855.

Afdeelingen.	Europeanen en mestiezen.	Burgers.	Negorij-volken. Christenen.	Negorij-volken. Mohammedanen.	Chinezen.	Arabieren en andere vreemde oosterlingen.	Heidenen.	Slaven.	Totaal.
Amboina	653	6828	7983	2477	246	283	—	526	18996
Hila en Larike.	12	305	727	8397	—	—	—	18	9459
Saparoea	162	2912	7340	1154	—	—	—	97	11665
Haroeko	88	288	3204	3544	—	—	—	64	7188
Noessalaut ...	4	63	3386	—	—	—	—	26	3479
Boero	23	174	—	2376	2	120	7521	—	10216
Ceram (onder Saparoea).	—	—	5377	5151	—	—	12928	—	23456
„ (onder Hila)	17	117	368	810	—	—	892	—	2204
„ („ Wahaai)	1	—	—	2123	4	16	38780	1	40925
Totalen.	960	10687	28385	26032	252	419	60121	732	127588

Ter opheldering van deze staten diene, dat onder de bevolking van Hila en Larike tevens begrepen is die van de eilanden Bonoa en Manipa en onder de bevolking van Boero tevens die van Amblaauw, terwijl de van Ceram vermelde populatie niet voorstelt die van het geheele eiland, zijnde daaronder niet begrepen de bevolking van het oostelijke gedeelte des eilands, hetwelk administratief tot de residentie Banda behoort.

De aanmerkelijke vermindering van het bevolkingscijfer van 1855, vergeleken bij dat van 1854, drukt voornamelijk op Amboina en Hila, en werd grootendeels veroorzaakt door de hevige pokken-epidemie van het jaar 1855.

In het werk van Adolph Eschels-Kroon, getiteld: „Beschrijving van het eiland Sumatra", vind ik eenige gegevens betrekkelijk de bevolking der Amboinasche eilanden, welke ongeveer tot het jaar 1770 moeten betrekking hebben. Ik laat zijne cijfers hier

volgen, alsmede nog eenige cijfers van den lateren tijd, uit officiële bescheiden geput.

Bevolking der Amboinasche eilanden.

Eilanden.	In 1770.	In 1834.	In 1840.	In 1846.
Amboina	20000	31008	29592	29073
Oma (Haroeko) . . .	5000	5936	6253	6370
Honimoa (Saparoea) .	11400	10289	11114	11193
Noessalaut	4500	3021	2893	3248
Bonoa	1000	1524	1608	3413 (2)
Manipa	800	905	910	—
Amblaauw	200	765	733	802
Boero	6000	1338(1)	1282(1)	5270
Ceram (langs de kusten)	—	—	27087	—
〃 onder Hila (strandvolken).	—	—	—	1483
〃 〃 Haroeko (〃)	—	—	—	2923
〃 〃 Saparoea . . .	—	—	—	21103
〃 〃 Wahaai . . .	—	42006(3)	—	41186

Onder de cijfers van Ceram zijn niet begrepen de bewoners van het oostelijke, onder de residentie Banda behoorende gedeelte van het eiland, welks bevolking, volgens eene opgave van den heer C. Bosscher, van 1854 of 1855, ruim 22000 zielen bedraagt.

---

(1) De hoofdplaats.
(2) Met Manipa.
(3) Volgens eene telling in December 1836.

HOOFDSTUK II.

BOERO.

Baai van Kajeli. — Aankomst ter hoofdplaats. — Pokken-epidemie. — De bevolking naar het gebergte gevlugt. — De hoofdplaats Kajeli. — Bevolking. — Alle regenten van het eiland te Kajeli woonachtig. — Negorijen van Kajeli, tevens regentschapshoofdplaatsen. — Alfoersche bevolking van Boero. — Topographie van Kajeli. — Fort Defensie. — Mislukte togt naar de vlakte van Waailea. — Vakcine. — Bestuur van Boero. — Politie en justitie. — Handel en industrie. — De christenen en mohammedanen te Kajeli.

Den 1en Oktober 1855, nog voor het aanbreken van den dag, lagen wij voor eene kleine baai aan den noordoosthoek van Boero, een weinig ten oosten van de baai van Kajeli. De lichten, op den achtergrond der kleine baai zigtbaar, hadden den gezagvoerder der Ambon eenigzins misleid en hem doen denken, dat wij ons voor de baai van Kajeli bevonden. De dag deed de dwaling herkennen. Wij stoomden nu noordwestwaarts en hadden weldra den ingang der baai van Kajeli bereikt. De Vesuvius, voor de hoofdplaats Kajeli reeds ten anker liggende, deed een schot ter aanduiding van de ankerplaats. Wij hadden toen trouwens de Vesuvius en het fortje van Kajeli reeds door den kijker ontwaard.

De baai van Kajeli vormt een' diepen inham aan het noordoostelijke gedeelte van het eiland Boero. De ingang der baai

tusschen Tandjong Roeba en Tandjong Karbouw of Lissaletta, hoezeer ruim, is veel enger dan de baai zelve, die met twee diepe bogten zich zuidelijk en westelijk uitstrekt en in hare grootste middellijn weinig minder dan twee duitsche mijlen breed is. De begrenzing van den ingang is bergachtig, doch het gebergte is niet hoog.

De baai binnen geloopen zijnde, ontwaart men, dat haar westelijk en zuidelijk kustland zich weinig boven de zeevlakte verheft en eerst vrij ver achter de kust in heuvelland overgaat. De oostkust der baai daarentegen verheft zich spoedig aanmerkelijk boven de zee en vormt een lief heuvelland, dat meer naar achteren eene bergachtige geaardheid aanneemt en daar hoogere toppen en hakkelige kammen vertoont, welke op een' geheel anderen dan vulkanischen aard van het terrein duiden. De heuvels nabij de oostkust der baai zijn over eene vrij groote uitgestrektheid met kajoepoeti-bosschen bekleed, bosschen gemakkelijk herkenbaar aan de witte hooge stammen der boomen en aan hun dun gebladerte. De achtergrond der baai, daar waar de hoofdnegorij Kajeli ligt, heeft een niet onbevallig aanzien. Wel is er het terrein vlak, maar de negorij en het fort Defensie, geheel van de reede af zigtbaar, bieden een lief gezigt aan, een aangenaam rustpunt voor het oog.

Wij waren naauwelijks ter reede van de hoofdplaats aangekomen, toen de heer Bosscher en de civiele gezaghebber, de militaire kommandant en de kommandant der schutterij van Kajeli aan boord van de Ambon kwamen, de laatste drie autoriteiten om den opperlandvoogd te verwelkomen.

Het bezoek van den gouverneur generaal was eerst den avond te voren door de Vesuvius aangekondigd en er kon alzoo geen sprake zijn van eene ontvangst, zooals die elders plaats had. Hoezeer niet ver van de negorij ten anker liggende, hadden wij dan ook aan strand en in de negorij niets ontwaard, wat op eene plegtige ontvangst duidde. Geene eerebogen of eerepoorten, geene wimpels en vlaggen, geene versierde gebouwen of praauwen, ja zelfs naauwelijks eenige menschen langs het strand. Evenwel, die

stilte was niet verklaarbaar door den weinigen tijd, welke der bevolking was gelaten om den opperlandvoogd te ontvangen.

De oorzaak van het doodsche aanzien van Kajeli leerden wij weldra kennen.

Kajeli was niet verschoond gebleven van de pokken-epidemie, welke de residentie Amboina in 1855 zoo zwaar bezocht. Ruim eene maand voor onze komst was de kinderziekte ook te Kajeli uitgebroken en had van de niet talrijke ingezetenen dagelijks een of meer ten grave gesleept De bevolking, door schrik voor de ziekte bevangen, was haren zieken en de negorij ontvlugt en naar het gebergte geweken. Slechts enkele ingezetenen, gesteund door het voorbeeld der Europeanen, waren te Kajeli gebleven. Bijna alle huizen waren gesloten en door de eigenaars en bewoners verlaten. De epidemie had juist in de laatste dagen haar toppunt bereikt. Nog den vorigen dag waren eenige lijders gestorven Andere lijders, verlaten door de hunnen, lagen hulpeloos nog in hunne hutten met den dood te worstelen.

Geen wonder alzoo, dat de negorij geen feestelijk aanzien had.

De heer Bosscher berigtte nu ook, dat, niettegenstaande de door den opziener van Boero, den heer De Fretes, aangewende pogingen, slechts weinige hoofden der inlandsche bevolking hadden kunnen worden overgehaald om naar Kajeli af te komen, ten einde den gouverneur geneneraal te ontvangen. Zoo ook had men slechts eenige weinige dragers kunnen vinden en tijd noch menschen, om hulpbruggen te slaan over de talrijke riviertjes, welke zouden moeten worden gepasseerd bij een voorgenomen togtje naar het binnenland.

Niettegenstaande alle deze ongunstige tijdingen besloot de opperlandvoogd aan wal te gaan en te trachten een bezoek te brengen aan de vlakten van Waailea en Foggi, zooals voorgenomen was. De landing te Kajeli is niet van de gemakkelijkste of aangenaamste. Breede strooken zand, door met zeewater gevulde geulen van elkander en van het eigenlijke strand gescheiden, liggen voor de landingsplaats. Droogvoets kan men het strand niet bereiken, tenzij met behulp van dragers. Eenige draag-

stoelen werden tot aan de sloepen gebragt om het reisgezelschap op te nemen en naar den vasten wal over te voeren.

Kajeli ligt onmiddellijk aan het strand. Te midden der hoofdplaats, insgelijks geheel nabij het strand, ligt het gouvernementshuis of de woning van den opziener en een weinig oostelijk van deze het fort Defensie. De negorij is uit meerdere kampongs zamengesteld, welke zich westelijk en oostelijk van het fort uitstrekken. De gezamenlijke bevolking der hoofdplaats bedraagt naauwelijks 1600 zielen. De christenwijk is gelegen achter het gouvernements-huis. Het aantal christenen bedraagt er nog ruim 200. Op eenigen afstand van de reede gezien heeft Kajeli een min of meer schilderachtig aanzien door de betrekkelijk talrijke moskeeën en hare spitse daken, doch alle begoocheling verdwijnt, wanneer men deze moskeeën van nabij aanschouwt en ontwaart, dat zij bijkans even eenvoudig zijn als de gewone kampongshuizen.

Kajeli is met het volste regt de hoofdplaats van Boero te noemen. Alle hoofden van dit uitgestrekte eiland, hetwelk gerekend wordt 170 □ geographische mijlen groot te zijn, en alzoo meer dan $\frac{1}{4}$ der uitgestrektheid van Nederland beslaat, hebben hunnen zetel te Kajeli en zulks reeds sedert twee eeuwen.

Na de onderwerping van Boero in 1657 door Arnold de Vlaming van Oudshoorn, welke dit eiland schijnbaar weder onder Ternate bragt, waaronder het sedert 1511 had behoord, doch wezenlijk onder ons onmiddellijk gezag, zijn alle negorijen van Boero naar Kajeli verlegd en ook de regenten gedwongen geworden zich te Kajeli met der woon te vestigen. Deze negorijen, hoezeer sedert tot de hoofdplaats Kajeli zamengesmolten, hebben hare oude namen behouden, en de regenten, ter hoofdplaatse zamengedrongen, zijn plaatselijk niet veel meer geworden dan kampongshoofden of wijkmeesters. Plaatselijk zeg ik, want de regentschappen met de trouwens zeer verspreid wonende alfoersche bevolking van het eiland, zijn onder hun gezag gebleven, een gezag, hetwelk zich over een grooter of geringer gedeelte van het eiland uitstrekt en door de bevolking der binnenlanden steeds is erkend geworden.

Aan de bovengenoemde regeling van zaken, welke trouwens in den tijd der Kompagnie op meerdere specerij-eilanden plaats had, waar men de bewoners noodzaakte zich aan de stranden te vestigen, om ze beter onder toezigt te hebben, is het toe te schrijven, dat men de namen der boerosche regentschappen in de negorijen, kampongs of buurten ter hoofdplaats terugvindt.

De hoofdplaats Kajeli was op het einde van 1854 zamengesteld en bevolkt, zooals hieronder is aangetoond.

Bevolking der hoofdplaats Kajeli.	*Zielen.*
Christenwijk (22 mestiezen, 194 inlandsche christenen en 9 slaven)	225
Inlandsche wijk (101 mohammedanen en 4 Chinezen).	105
Negorij Kajeli (mohammedanen)	357
〃 Lesela (id.)	47
〃 Lelialeh (id.)	113
〃 Maroelat (id.)	63
〃 Waaisama (id.)	96
〃 Tagalisa (id.)	91
〃 Loemaëteh (id.)	89
〃 Hoekomina (id.)	150
〃 Palamata (id.)	144
〃 Foggi (id.)	50
〃 Massareteh (id.)	146
〃 Tomahoe (id.)	22
Totaal	1698

Deze cijfers zijn getrokken uit den officiëlen bevolkingstaat van den opziener van Boero, welke ik ter mijner beschikking heb gehad. Volgens den in het eerste hoofdstuk dezer afdeeling medegedeelden algemeenen bevolkingstaat waren de cijfers der bevolking van Boero, de alfoeren niet mede gerekend, op het einde van 1854.

Mestiezen	27
Burgers (christenen).	199
Inlanders (mohammedanen).	2602
Chinezen.	2
Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. . . .	172
	3002

Onder deze cijfers zijn begrepen die der bevolking van het eiland Amblaauw = 1048, zoodat het cijfer 1954 voor Boero zou overblijven. Het verschil tusschen 1954 en 1698 = 256 schijnt te moeten gebragt worden, deels op de 172 Arabieren en andere vreemde oosterlingen, welke ik op den bedoelden staat van den opziener van Boero niet zie vermeld, deels op de hier en daar langs de kust verspreid wonende mohammedanen, welke alzoo niet tot de bevolking der hoofdplaats konden gerekend worden.

Op het einde van 1855 was het cijfer van 3002, waarschijnlijk grootendeels ten gevolge der gemelde pokken-epidemie, tot op 2695 teruggebragt.

De bevolking der binnenlanden van Boero is nog geheel heidensch. De hoofden der negorijen Maroelat, Hoekomina, Palamata en Tomahoe schijnen geene alfoersche bevolking onder zich te hebben, althans maken de nieuwste bevolkingsstaten daarvan geene melding. In de overige regentschappen is de bevolking zeer gering met betrekking tot de uitgestrektheid van het eiland. Onder het regentschap Kajeli zouden volgens de telling van 1854 behooren 490 alfoeren, onder Lesela of Licella 2527 alfoeren, onder Lelialeh 18, onder Waaisama 1875, onder Tagalisa 144, onder Loemaëteh 53, onder Foggi 140 en onder Massareteh 1565, dat is te zamen 6812 alfoeren. Op het einde van 1855 zou dit cijfer tot 7521 gestegen zijn.

Indien men aan de opgaven van vroegere tijden eenige waarde mogt toekennen, zou de bevolking van Boero in de laatste anderhalve eeuw meer dan verdubbeld zijn. Boero en Amblaauw te zamen toch werden in 1708 gerekend slechts eene bevolking van 3734 zielen te hebben, waaronder toen reeds ongeveer

100 christenen. Valentyn, die deze algemeene cijfers opgeeft, spreekt echter zich zelven tegen, vermits eene eenvoudige optelling der bijzondere cijfers, welke hij van de dorpen van Boero opgeeft, een totaal van ruim 4000 zielen geeft voor Boero alleen, terwijl hij van meerdere dorpen de bevolking niet eens opsomt. Men mag daaruit gerustelijk opmaken, dat Valentyn's opgaven ten deze geen' grondslag van vergelijking kunnen geven om het verschil tusschen het toen en het heden te beoordeelen. Omstreeks het jaar 1770 werd de bevolking van Boero, volgens Eschels-Kroon, geschat op 6000 zielen. Volgens het verslag der kommissarissen tot het overnemen der Oostersche possessiën in 1803 zou Boero toen bevolkt geweest zijn met slechts 248 zielen, terwijl in het belangrijke artikel van H. J. Van de Graaff en G. J. Meijlan, opgenomen in den 18n jaargang van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië (1856) de bevolking van Boero opgegeven wordt als te zamen met die van Amblaauw op het einde van het jaar 1819 slechts uit 1635 zielen bestaan te hebben. Laatstgenoemd cijfer heeft waarschijnlijk betrekking tot Amblaauw en wat Boero betreft slechts tot de hoofdplaats Kajeli. Dat van 1803, aanwijzende een totaal van 248 zielen, schijnt volstrekt geen vertrouwen te verdienen zelfs niet, indien daarmede de toenmalige christenen bedoeld zijn. Deze waren in 1824 volgens eene opgave van den adsistent resident Lans 144 zielen sterk, zoodat ten hunnen aanzien in de ruim 20 jaren, welke sedert verloopen zijn, eene aanmerkelijke vermeerdering heeft plaats gehad, welke echter gedeeltelijk is toe te schrijven aan landverhuizers van Amboina, Haroeko, Saparoea en Timor De mohammedaansche bevolking te Kajeli bestond in 1824 uit 1210 zielen.

In 1847 bestond de bevolking der hoofdplaats uit 202 christenen en 1411 mohammedanen.

Ik zal hier naauwelijks behoeven te spreken van de opgave van den heer P. P. Roorda van Eijsinga, welke het geheel der bevolking van Boero op 60000 zielen stelt, een volstrekt foutief cijfer, hetwelk ik ook bij andere schrijvers heb terug gevonden.

Boero werd reeds in 1511 voor den sulthan van Ternate Ba-

yang Ullah veroverd en door een' kimelaha van Ternate beheerd. Dit gezag bleef in stand tot 1657, toen Arnold de Vlaming de onder ontevredene ternataansche rijksgrooten tegen Ternate en de Kompagnie opgestane Boeroëzen ten onder bragt.

De binnenlandsche bevolking van Boero leeft zeer verspreid. Nergens, buiten Kajeli, zijn negorijen of kampongs van eenige uitgestrektheid. Nergens vindt men meer dan eenige huizen bij elkander, welke dan toch nog dikwijls op eenige honderde schreden van elkander liggen verwijderd. Men noemt deze gehuchten hoemalolin. Zij behooren meestal tot een' stam, fenna, tot welke echter dikwerf meerdere hoemalolin behooren. Elke stam staat onder een' hoofd, matlea of gebha, welke hoofden gewoonlijk ergens aan of nabij de kust wonen, waar de vreemde kooplieden komen handelen. Men noemt deze handelplaatsen wanangan. De tweede chef eener fenna heet parwies, de gehuchtshoofden balistoea. Eene vereeniging van meerdere fenna onder één hoofd noemt men fogmorin en den chef eener zoodanige fogmorin, johoe. De regenten te Kajeli zijn op die wijze johoe over de fenna, welke onder hun gezag staan. In het regentschap Massareteh zijn meerdere fenna tot distrikten of fennalolin zamengetrokken. Die distrikten staan onder hoofden met den titel van hennolon.

De heer T. J. Willer heeft eene uitmuntende verhandeling over Boero geschreven, welke in de beide deelen van den eersten Jaargang van het Indisch Archief is openbaar gemaakt. Deze grondige arbeid zal nog lang eene belangrijke bron van kennis van Boero blijven en bevat talrijke tot zeer in bijzonderheden gaande opgaven betreffende het geheele eiland, de christen- en mohammedaansche bewoners der hoofdplaats, de bevolking der binnenlanden, de zeden en gewoonten, enz.

Trekt men de staten der alfoersche bevolking, door den heer Willer medegedeeld, zamen, dan erlangt men volgend overzigt.

Regent-schappen.	Stammen of Fenna.	Gehuchten of Hoemalolin.	Zielen.	Regent-schappen.	Stammen of Fenna.	Gehuchten of Hoemalolin.	Zielen.
Kajeli....	Baman,	Wasoehan	16	Waaisama	Wanheran	Fiendarslameb	6
		Resim-lau	21		Wahamoha	Tifoe	6
		Niwelahin	22			Watebeh	14
		Kafhoto	15		Kakanha.	Kembang po-	
		Wagapa	21			[hon	11
	Dafa	Wakoniet	19			Gebabohio.	11
		Wakaliti	14			Lekawa	9
		Piterlaleh	9		Waailoepa	Orohi	60
		Goefoetfohim	30			Loelweleh	53
	Kofan	Walaboteh	16			Fenana	31
		Basalaleh	18		Reboe	Tenfoegoel	22
	Wiriet	Kripsooël	13			Sega	10
	Wahiri	Waleman	15		Kaklamitin	Walia	5
		Kapanwam	27			Wamloa	6
		Wahiri	12		Tawar	Wagi	8
	Watemoen	Wahata	14				6
		Walisafata	18			Totaal.	678.
		Watina	19				
	Wafefoe	Kibo	16	Massareteh	Waaikibo	Wasamat	15
	Tawar	Warmoli	27			Tifoko	14
	Haïng	Watori	20			Wali	17
						Katiempo	19
		Totaal.	382		Maasbaai	Fakakoe	20
						Lisoemboer	16
Loemaëteh	Wohamoha	Walpiri	12			Wakeroe	15
		Polotnoa	9		Moël.	Kakbilleh	62
		Semana	14			Wapatah	17
	Klaklamitin	Wahisa	12			Wabeheh	18
	Boaai.	Birlena	19			Wapedeh	14
		Wamora	11			Wanama	22
		Tofa	11			Foedeh	27
		Fatoebakang	10		Taslatoe.	Reblalha	23
						Waloebhara.	26
		Totaal.	98		Waloesoe.	Wamina	22
						Wafita	22
Waaisama	Watemoen	Waailatoe	25			Bolale	14
		Defoe	100		Mefa	Waaslaleh	18
		Lawat	25			Warohoh	13
	Toeaai	Tietbari	8			Sibot	24
		Tatalmina	7		Dimpoöon	Sapiktaboön	11
	Waaigira	Laiët	105			Doditsjia	13
		Waloepa	105			Waaskiki	22
		Wali	10			Watemeh	19
	Wahamoha	Totatak	10		Hoemawan	Taoekeh	13
		Ihil	5			Lepah	20
	Wanheran	Toena	9		Tatoepa	Tatoepa	13
		Loema	10		Waaikibo	Kakrema	20
		Omimlabeh	7			Wawali	14

Regent-schappen.	Stammen of Fenna.	Gehuchten of Hoemalolin.	Zielen.	Regent-schappen.	Stammen of Fenna.	Gehuchten of Hoemalolin.	Zielen.
Massareteh	Watoeren	Wamongi	15	Licolla.	Kafafa	Intamga	84
		Wahaka	24		Wakolo	Wakolo	90
		Sikatkakoe.	22		Waaieno	Kapoto	61
	Hangwasi	Ekpoto	16		Wadoepa	Wasapoea	79
		Fatraman	12		Nalbessi	Waha	122
		Poenfaai	9		Walpanga	Wagrahi	124
		Wadina	10			Wameta	31
					Fanaboe	Wamiti	171
		Totaal.	691				
						Totaal.	1276
Foggi	Ilfatoe	Karaweh	27				
		Mboeheneh	13	Tagalisa.	Wahangan	Teboe	10
		Tafoe bahasat	13			Koelibleo	8
		Walmanoe	16			Batolong	10
	Faboti	Siopoe	5			Depati	10
	Ilkakoe	Leanakehoe.	8		W aaikibo.	Walisi	15
		Fokeka	8			Hatwano	9
		Waboho	6			Mistello	12
		Bahoekakoe	12			Watebeh	12
	Kamiteh	Ramongika-				Ihalboön	7
		[koen.	17			Wamiti	6
		Marisampoön	13		Fraha	Batassa	8
		Noekeh	15			Wamsinoe	8
	Wanoso	Misfaka	13			Wamttin	8
		Waldehakakoe	9			Samietna	8
		Totaal.	175			Totaal.	130
Licella	Wamniboe	Wanipa.	42				—
		Tifoe	44				
		Waaspaai	44	Leliali.	Tiengapi	Batassa	8
		Wapoteh	27			Sawa	8
	Foewa	Wamana	52			Wanaoe	8
		Watawi	32			Waloho	8
	Wanangan	Wamata	52			Waminoet	8
		Wamangi	33				
	Waaili	Wakreh	49			Totaal.	40
	Wamlobi	Walanga	29				
	Gebriki	Wabebeh	67			Algemeen totaal.	3470
	Lekka	Wakassi	43				

Deze cijfers hebben betrekking tot het jaar 1845. Zij schijnen tot grondslag te hebben gediend van latere tellingen, welke echter hebben aangetoond, dat in sommige regentschappen een groot aantal alfoeren door de hoofden aan den heer Willer is verzwe-

gen. Althans toonen de cijfers van 10 jaren later, door den opziener van Boero, den heer De Fretes, aangegeven voor de regentschappen Kajeli, Waaisama, Massareteh en Licella eene veel sterkere alfoersche bevolking aan, terwijl daarentegen die der regentschappen Loemaëteh, Foggi en Leliali zou zijn verminderd. Men kan zulks ontwaren uit volgend overzigt.

Alfoersche bevolking in het	1845	1854	1855
Regentschap Kajeli	382	490	—
〃 Loemaëteh . .	98	53	—
〃 Waaisama . .	678	1875	—
〃 Massareteh . .	691	1565	—
〃 Foggi	175	140	—
〃 Licella . . .	1276	2527	—
〃 Tagalisa . . .	130	144	—
〃 Leliali	40	18	—
Totaal	3470	6812	7521

Men heeft alzoo niet zoozeer te denken aan eene spoedige toename der bevolking, als wel aan eene allengs toenemende betere kennis van het cijfer der bevolking.

Kajeli strekt zich langs het strand der baai ongeveer een half uur gaans uit. Het fort Defensie en het gouvernements-huis, waar de opziener van het eiland verblijf houdt, liggen ongeveer in het midden der hoofdplaats. De wijk der christen-bevolking ligt zuidelijk van het gouvernements huis. Oostelijk van het fort, langs eene enkele straat, liggen, van het westen naar het oosten, de mohammedaansche negorijen Loemaëteh, Hoekoemina, Palamata, Tomahoe, Foggi en Massareteh. Meerdere riviertjes, de Waaisoewel, Lissesseh, Waaimoni en Makrella, zenden hunne wateren door of langs deze negorijen naar zee. Westelijk van het gouvernementshuis strekken zich uit, van het oosten naar het westen, de negorijen Leliali, Tagalisa, Maroelat, Waaisama en Kajeli en achter

Kajeli de negorij Licella. Ook deze negorijen of buurten zijn van meerdere riviertjes doorsneden, de Saskalwane, Wasalboeta, Wargoena en Waaibara.

De huizen zijn zeer eenvoudig opgetrokken van houten stijlen, bamboe en gabba-gabba en meestal met atap gedekt. Elke negorij had vroeger hare eigene moskee, maar tijdens ons bezoek waren de moskeeën tot 6 verminderd, makende de bewoners van enkele der kleinste negorijen thans gebruik van de moskee der aangrenzende grootere negorij.

Het gouvernements-huis, de zetel van den met het gezag over het eiland bekleeden ambtenaar, heeft weinig voorkomen en onderscheidt zich niet van een minder dan middelmatig europeesch woonhuis te Batavia.

Het fort Defensie heeft een vrij goed aanzien. Het is een vierkant van ongeveer 70 schreden lengte met 4 halve bastions, van steen opgetrokken en met 2 goede 8 ponders en nog eenige minder bruikbare stukken bewapend. Het bestaat sedert 1778, dat is te zeggen, in zijne tegenwoordige gedaante en met zijnen tegenwoordigen naam, want reeds dadelijk na de bemagtiging van Boero door onze wapenen (in 1657) bouwde men ter zelfder plaatse eene houten versterking, welke men den naam gaf van den toenmaligen sulthan van Ternate Mandar Sjah. Eenige jaren later, in 1664, werd deze versterking herbouwd van steen en eerst Cosburg en later Oostburg genoemd, totdat zij in 1688 in de lucht sprong en in 1689 vervangen werd door eene versterking van palissaden, Pagger Defensie genaamd, welke eindelijk in 1778 voor het tegenwoordige fort Defensie plaats maakte. Thans ligt er eene bezetting van 25 man, meest alle inlanders, onder een' 2n luitenant der infanterie. Op het laatst der 17e eeuw was de bezetting ongeveer even sterk (30 man), maar toen was er tevens een geneesheer geplaatst, welke thans ontbreekt, een gebrek, dat vooral gevoeld wordt in tijden van heerschende ziekten, zooals tijdens ons verblijf te Kajeli.

De schutters te Kajeli, 70 man sterk en alle tot de burgerij behoorende, hebben geene uniform en zijn slechts met pieken

gewapend Hunne diensten bepalen zich voornamelijk tot het betrekken van eenige wachten.

Het hooge reisgezelschap begaf zich, na aankomst aan wal, naar het gouvernements-huis, waar de voornaamste regenten van Boero den opperlandvoogd hunne hulde kwamen brengen.

Het bleek al spoedig, dat men niet meer dan een zestiental mannen had kunnen bijeenbrengen, om het reisgezelschap in draagstoelen naar de vlakte van Waailea te brengen Alle gezonde mohammedaansche ingezetenen waren, uit vrees voor de kinderziekte, naar het gebergte gevlugt en ook de christen-ingezetenen hadden gedeeltelijk dat voorbeeld gevolgd. De bedoelde zestien mannen waren ter naauwernood voldoende voor het vervoer van den gouverneur-generaal en zijne gemalin en den gouverneur der Moluksche eilanden en den opziener van Boero, welke ambtshalve den opperlandvoogd moesten vergezellen. Voor de heeren van het gevolg bleef alzoo niets anders over dan het voorgenomen togtje in de brandende zon te voet te maken of te Kajeli de terugkomst van den opperlandvoogd af te wachten, aan welk laatste door ons allen de voorkeur werd gegeven.

Ik besteedde dien tijd aan eene wandeling door Kajeli en langs de riviertjes, welke de hoofdplaats doorsnijden, in de hoop, daar een en ander voor mijn kabinet te zullen kunnen verzamelen, waarin ik echter slechts in zeer geringe mate slaagde. De genoemde riviertjes zijn alle ondiep en van een' lossen moerassigen bodem omringd, welke, voor zooverre hij niet tot het bewoonde gedeelte der negorij behoort, met sagopalmen en andere moerasplanten is begroeid. Eigenlijke bruggen zijn over die riviertjes niet aangelegd, zelfs niet te midden der hoofdplaats. Eenige losse ruwe planken zijn genoegzaam geacht voor de gemakkelijke gemeenschap te midden der hoofdplaats en verder van het middenpunt treft men slechts enkele boomstammen aan als bruggen of wel moet men de modderige riviertjes doorwaden om de wandeling voort te zetten, indien men door de bruggen nog niet voldoende is afgeschrikt. Onze wandeling door de negorij had nog niet lang geduurd, toen wij het hooge reisgezel-

schap reeds van den togt zagen terugkomen. Wegen en passages over de riviertjes buiten de hoofdplaats waren in zoo slechten toestand, dat het niet mogelijk bevonden was, den togt per draagstoel voort te zetten, te meer, daar het aantal dragers onvoldoende was om bij moeijelijke passages de vrees voor ongelukken overbodig te doen zijn. Het geheele reisgezelschap keerde alzoo naar het gouvernements-huis terug.

Alvorens ons weder in te schepen bezochten wij het fort Defensie. De kleine bezetting had een goed voorkomen. Opmerkelijk was het, dat niemand der bezetting door de pokziekte was aangetast, niettegenstaande deze ziekte in de het fort omringende buurten zoo hevig had gewoed. Het bleek ook, dat alle manschappen ingeënt waren, en zeker mag men daaruit wel de gevolgtrekking maken tot de, in de jongste tijden weder door zoo velen betwijfelde, voorbehoedende kracht der koepokstof tegen de kinderziekte. Onder de Boeroëzen toch is de vakcine nog onbekend en indien al die onbekendheid zich niet uitstrekt tot de bewoners van Kajeli, vreezen zij toch nog de inenting en onderwerpen er zich niet aan. Trouwens daartoe bestaat ook weinig gelegenheid. Indien te Kajeli een geneesheer geplaatst ware, zouden de vooroordeelen der bevolking tegen de inenting binnen weinige jaren uitgeroeid kunnen worden, even als de overmatige vrees voor de pokziekte zelve, en een noodlottige toestand van zieken en gezonden, zooals wij dien te Kajeli aantroffen, zou voortaan slechts tot de overleveringen behooren.

En bijaldien de plaatsing van een' geneesheer te Kajeli vooralsnog moeijelijk mogt kunnen geschieden, niet wegens de daaraan verbondene uitgaven, waarin geen bezwaar zou mogen gevonden worden, maar wegens gebrek aan geneeskundig personeel in Indië, zou men in het belang der vakcine reeds dadelijk een' inlandschen (amboineschen) vakcinateur te Kajeli kunnen plaatsen en door het opleiden van amboinesche jongelieden in de geneeskunde aan de school te Batavia binnen eenige jaren ook in de behoefte aan geneeskundige hulp te Kajeli en elders in de residentie Amboina kunnen worden voorzien, gelijk de voorziening in het onderwijs

en de godsdienstige leiding ook grootendeels door amboinesche schoolmeesters plaats heeft.

Het plaatsen van een' vakcinateur te Kajeli kan evenwel al dadelijk geschieden. Op Ceram's zuidkust en noordkust (te Wahaai) is men ten deze minder achterlijk, zijnde eene post van *f* 300 op de begrooting uitgetrokken voor twee vakcinateurs op Ceram, terwijl ook op Amboina, Haroeko en Saparoea vakcinateurs zijn aangesteld.

Het korte verblijf te Kajeli en de treurige omstandigheden, in welke wij de plaats vonden, waren niet zeer geschikt om vele inlichtingen betreffende de hoofdplaats en het eiland zelf in te winnen.

De eenige europesche ambtenaar op Boero, de opziener, geniet eene bezoldiging van *f* 1200 s' jaars benevens vrije woning. Zijn gezag bepaalt zich niet tot Boero alleen, maar strekt zich ook uit over het nabij de zuidkust van Boero gelegene eiland Amblaauw Het onmiddellijke bestuur over de mohammedaansche en alfoersche bevolking dezer beide eilanden is evenwel verbleven bij de regenten, die wel verschillende titels voeren, zooals die van radja, sengadji, orangkaja en patti, doch in gezag en verhouding tot den gouvernements-ambtenaar met elkander gelijkstaan.

De uitoefening der politie in de negorijen is, onder toezigt van den opziener, opgedragen aan de regenten, overeenkomstig het reglement op het binnenlandsche bestuur en dat der finantiën op Amboina en onderhoorigheden, welk reglement in het Nederlandsch-indisch Staatsblad van het jaar 1824 is opgenomen. Regtszaken van eenig belang worden gebragt voor een' landraad, in welken de regenten leden zijn en waarvan de opziener voorzitter is. Misdaden worden zelden gepleegd. In het jaar 1854 is geene enkele kriminele zaak voorgekomen.

Te Kajeli is eene marktplaats. Elders op het eiland, aan of nabij de kusten, zijn meerdere marktplaatsen of handelplaatsen, waar de handelaren van Amboina en andere plaatsen hunne handelsartikelen met de alfoeren ruilen. Zoo heeft men in het regentschap Loemaëteh de marktplaatsen Pole en Lomara, in het regentschap Waaisama de marktplaatsen Nala, Waaiolo, Tiboe,

Lata, Oki en Tietbareh; in het regentschap Massareteh de marktplaatsen Namrole, Batoetoelies, Nalbesi, Leksoela, Mefa, Talaga, Kawiri, Waaimala en Waaikoema; in het regentschap Foggi de marktplaatsen Wamsasi en Siopo; in het regentschap Licella de marktplaatsen Waaimani, Wamlana en Maspait; in het regentschap Tagalisa de marktplaats Waaipoti; in het regentschap Lelialeh de marktplaats Samlagi; en in het regentschap Kajeli de marktplaatsen Waaiapoe, Ilat en Waaipoti. De meeste handel op Boero heeft plaats door Amboinezen (van Larike en Hila) en Maniparezen, welke lijnwaden en andere zaken aanbrengen en tegen kajoepoeti-olie, tabak, katjang, rottan, aardappelen, varkens, dinding, zeilmatten, lassi-hout en kamoni-hout ruilen.

Sedert 1854 is Kajeli vrijhaven. In Oktober 1855 had de vrijverklaring der haven nog weinig invloed gehad op den handel. De handel is evenwel voor eene aanmerkelijke uitbreiding vatbaar. Boero is rijk aan gewilde produkten en de bevolking is noch aan belastingen van eenig belang, noch aan gedwongen kultuur-arbeid onderworpen, zoodat aan hare vrije ontwikkeling geene hinderpalen in den weg staan. In 1854 trok het gouvernement aan inkomsten van Boero nog geene *f* 100 t. w. aan kleinzegelregt *f* 14, aan venduregten *f* 44 en aan slavenbelasting *f* 23.

De marktprijzen der eerste levensbehoeften zijn te Kajeli als volgt. Rijst *f* 10 de pikol; sawah-padi *f* 4 en padi van drooge velden *f* 3,40 de pikol; sago 24 duiten de toeman van 25 katti's; dinding *f* 16,80 de pikol; versch spek 80 duiten een kwart beest; versch hertenvleesch 60 duiten een kwart beest; kippen 24 duiten het stuk; eenden *f* 1,30 het stuk; ganzen *f* 4 het stuk. In het zoogenaamde achterland van Boero, waarmede waarschijnlijk de overige marktplaatsen bedoeld worden, geldt een pikol padi *f* 1,80, een pikol aardappelen *f* 4, een hoen 16 duiten, een groot varken *f* 6, een klein varken *f* 3 en een mandje tabak 10 duiten.

De veeteelt bepaalt zich ter hoofdplaatse tot runderen (voor

rekening van het gouvernement), schapen en geiten. Men houdt er ook veel ganzen, hoenders en eenden. Verder van de hoofdplaats legt men zich meestal toe op de teelt van varkens en hoenders. Van vischvangst wordt weinig werk gemaakt, niettegenstaande de baai van Kajeli bekend is rijk aan visch te zijn en jaarlijks eenige vaartuigen van Amboina (van de kust van Hila) de baai bezoeken om er te visschen. Ook bezoeken de Mandharezen en Badjorezen jaarlijks de baai voor de karet- en tripang-vangst.

Een der voornaamste takken van nijverheid der bevolking van Kajeli is het stoken van kajoepoeti-olie. Deze tak van nijverheid is grootendeels in handen der christen-bevolking en kan gezegd worden voortdurend in bloei toe te nemen. Boero levert, zooals bekend is de beste kajoepoeti-olie op. Rijke kajoepoeti-bosschen liggen in den omtrek van eenige palen der hoofdplaats en de opbrengst van olie is zeer toegenomen. De kosten der eduktie zijn veel verminderd, sedert de stokers zich meer destilleerketels hebben aangeschaft en het stoken in de nabijheid der bosschen doen plaats hebben. Van 1817 tot 1818 bezat men te Kajeli slechts 2 ketels, van 1819 tot 1823 3, van 1824 tot 1825 4, van 1826 tot 1829 5, van 1830 tot 1832 6, in 1833 7, en in 1835 8 ketels. Sedert nam het aantal ketels geleidelijk toe. In 1836 was het gestegen tot 11, in 1840 tot 16, in 1845 tot 23, in 1850 tot 30 en in 1855 tot 50, zoodat vooral in de laatste jaren deze industrie zeer is vooruitgegaan. Evenwel is de opbrengst aan olie niet in dezelfde evenredigheid toegenomen als het aantal ketels. In 1817 toch verkreeg men met de beide toen bestaande ketels 800 flesschen olie, terwijl de opbrengst van 46 ketels in 1854 bedroeg ongeveer 7000 flesschen, dat is gemiddeld per ketel slechts ruim $\frac{1}{3}$ van hetgeen men in 1817 verkreeg. Ook de prijs der kajoepoeti-olie is aanmerkelijk gedaald en thans te Kajeli ongeveer *f* $1\frac{1}{2}$ flesch.

De heer Willer hangt een gunstig tafereel op van de nijverheid der christen-bevolking van Kajeli. Tot zeer in bijzonder-

heden heeft hij die nijverheid nagegaan en hoezeer zijne opgaven loopen over het jaar 1847, is het aannemelijk, dat die nijverheid sedert nog is vooruitgegaan.

In gezegd jaar bedroeg het aantal christenburgers te Kajeli 66, waaronder 3 van 18–20 jarigen leeftijd, 19 van 20-30 jarigen, 18 van 30–40 jarigen, 12 van 40–50 jarigen, 5 van 50–60 jarigen, 7 van 60–70 jarigen en 2 van 70–80 jarigen leeftijd. De meesten waren geboortig van Kajeli zelf, slechts 15 van Amboina, 3 van de Uliassers en 4 van Timor. Drie der mannen, alle grijsaards, genoten eene eervolle rust en slechts één jongman van twintig jaar was zonder beroep. De overigen mannen oefenden de volgende bedrijven uit.

Kajoepoeti-oliefabrikant.	2
Kajoepoeti-oliefabrikant en visscher of jager of sagoklopper enz.	4
Kajoepoeti-oliekoker.	3
Kajoepoeti-bladenplukker.	2
Kajoepoeti-bladenplukker en visscher.	3
Sagoklopper.	5
Sagoklopper en jager of visscher.	7
Tifadoor (sagoweer-ber).	7
Tifadoor en jager of tuinier.	3
Jager	5
Jager en tuinier of visscher.	6
Visscher.	4
Handelaar.	3
Timmerman en visscher of sagoklopper.	2
Kleërmaker.	1
Schoenmaker, tevens goudsmid, violist en visscher. .	1
Metselaar.	1
Schoolmeester.	1
Arbeiders.	2
Totaal	62

Men ziet hieruit, wat er is van de zoo algemeen be-

weerde luiheid der moluksche christenen, wat Kajeli betreft. Slechts één jongman was zonder bepaald beroep. Meerderen oefenden meer dan een bedrijf, ja tot vier en meer bedrijven, om hun bestaan te verbeteren en tot eene redelijke mate van welvaart te geraken, die zij inderdaad ook genieten. Later zal ik nog ruimschoots gelegenheid hebben, om ook de inlandsche christen-bevolking van Amboina en de Uliassers in een minder ongunstig licht te stellen, dan door zoovele weinig zaakkundige of bevooroordeelde schrijvers is gedaan.

Het maatschappelijk kapitaal der christenen van Kajeli moet niet onbelangrijk zijn. Behalve hunne huizen, hun geldelijk kapitaal, hetwelk grooter is dan men zou vermoeden, en hun kapitaal in de kajoepoeti-oliefabrikatie, is het bekend, dat zij in het bezit zijn van goede vuurwapenen, van meerdere vischtuigen van waarde, van eenige orembaaijen en semans, van eenige duizenden vierkante roeden bebouwden tuingrond, van meer dan 2000 klapperboomen, van nabij de 3000 sagopalmen, enz. Bij dit kapitaal is nog te rekenen eene krachtige en gezonde ligchaamsgesteldheid, zelfs bij de in jaren gevorderde ingezetenen, opgewekt en onderhouden door lust tot den arbeid.

De toestand der mohammedaansche inwoners van Kajeli is minder gunstig dan die der christenen. Velen vinden hun bestaan in de kajoepoeti-olie-industrie, in het sagokloppen, wat ieder man gedurende een gedeelte van het jaar doet om in zijne behoefte aan voedsel te voorzien, in de visscherij, in de kleine zeevaart en in eenige ambachten. Zij bezitten een aantal geweren, enkele djarings (groote vischnetten), een aantal djala's (werpnetten) en njemoe (groote vischlijnen), bij de 2000 klapperpalmen, meer dan 170000 sagostammen, een aantal tuingronden, eenige weinige vaartuigen van 1 tot 5 kojangs ruimte en een 150- tot 200-tal kleine praauwen, enz. Hoezeer zij in welgesteldheid onder doen voor de burgers, schijnen zij toch nog eene redelijke mate van welvaart te genieten.

HOOFDSTUK III.

BOERO.

Vroegere reizigers. — Oude kaarten. — Meer van Wakaholo. — Geologie. — Flora — Fauna. — Geographie. — Regentschappen. — Kolonisatie van Boero door Europeanen.

Tot op de eerste twee tientallen jaren dezer eeuw wist men weinig meer van Boèro, dan hetgeen Wouter Schouten, Johan Nieuhof en François Valentyn ons in hunne werken hebben vermaakt.

Wouter Schouten bezocht Boero herhaaldelijk, thans bijkans twee eeuwen geleden, en deelde in de beschrijving zijner reizen eenige bijzonderheden mede omtrent Kajeli en Tomahoe.

Johan Nieuhof bezocht het eiland in 1659. In zijne „Gedenkweerdige zee- en lantreize" gaf hij eene korte beschrijving der kust van Tomahoe en Kajeli, eene vrij goede afbeelding en beschrijving van het hertzwijn of babiroesa en maakte hij ook melding van civetkatten als talrijk op Boero voorkomende, alsmede van de voornaamste voortbrengselen van het plantenrijk.

Valentyn boekte omtrent Boero de berigten, welke hij omtrent dit eiland van anderen had ingewonnen. Zijne mededeelingen hebben slechts voor een gering gedeelte betrekking tot de natuurlijke gesteldheid van het eiland. Valentyn heeft meer de bouwstoffen geleverd voor eene geschiedenis van de boerosche bevolking, dan voor eene eenigzins voldoende kennis van het eiland zelf. De kaarten van Boero, in het tweede deel van zijn werk voorkomende, geven, wat de binnenlanden betreft, slechts terug, wat men vóór en in zijnen tijd meende van Boero te weten en waren meer het

uitvloeisel van onjuiste berigten en voorstellingen dan van waarneming. Behalve eene dorre opsomming van namen van rivieren en dorpen, leert Valentyn ons van het binnenland niet veel anders kennen dan de namen van eenige bergen en het bestaan van het bergmeer van Wakaholo, in de westelijke helft van het eiland. Dit meer werd in 1668 bezocht door Johan Leipzig en in 1710 door den sergeant Hans Conraad Keller, welke laatste den togt derwaarts volbragt, nadat de gouverneur der Molukken Van der Stel, welke dien had ondernomen, onverrigter zake was teruggekeerd. De resultaten der togten van Leipzig en Keller zijn door Valentyn geboekt, doch de wetenschap heeft er weinig door gewonnen.

Sedert verliepen meer dan tachtig jaren, alvorens eenige nadere onderzoekingen omtrent Boero werden bekend gemaakt. D'Entrecasteaux bezocht Kajeli in 1793. Het meer van Wakaholo is in 1825 van de zuidkust uit weder bezocht door Engelhard en in 1847 van de noordkust uit door den generaal Cleerens en den heer Roskott. Omtrent de resultaten dezer beide laatste togten is slechts openbaar geworden een kort verhaal van den heer Roskott, hetwelk de heer L. J. Van Rhijn in zijne „Reis door den Indischen archipel" heeft opgenomen. Het meer schijnt ongeveer 4000' boven de zeevlakte gelegen te zijn.

Opmerkelijk genoeg zijn de eerste nieuwere onderzoekingen van Boero te danken aan fransche naturalisten, vooral aan Lesson en Garnot en Dumont d' Urville, welke deel uitmaakten van de wetenschappelijke expeditie, welke onder Duperrey met de Coquille ook Kajeli bezocht.

Lesson heeft, in het 3e deel zijner „Voyage autour du monde" en in de Zoölogie der reis van de Coquille, menige opmerking omtrent Boero medegedeeld, en vooral in laatstgenoemd werk zijn kostbare bouwstoffen geleverd voor de eerste noemenswaardige kennis der natuurlijke geschiedenis van het eiland. De expeditie van Duperrey bezocht echter van het geheele eiland slechts Kajeli en omstreken. Omtrent de geologie van het eiland heeft zij geene onderzoekingen van eenig belang gedaan, zoodat men ten deze door de

reis der Coquille weinig gevorderd is. De heuvels in de nabijheid van Kajeli schijnen schieferachtig te zijn en doorbroken van magtige kwartsaderen.

Al wat van de flora van Boero bekend is, heeft slechts betrekking tot eenige kultuurplanten en tot een aantal aan de stranden der Moluksche eilanden min of meer algemeen voorkomende gewassen.

Hetgeen men van de fauna van Boero weet heeft insgelijks slechts betrekking tot de hoofdplaats van het eiland en tot hare onmiddellijke omstreken. Door de expeditie van Duperrey zijn niettemin vrij talrijke diervormen van Kajeli bekend geworden.

Van de zoogdieren verdienen voornamelijk vermelding de babiroessa (Babirusa alfurus Less.) en het moluksche hert (Rusa moluccensis Gr.). De in den Indischen Archipel zoo verbreide kalong (Pteropus edulis) is ook op Boero gevonden. Een spitsmuis en twee soorten van ratten of muizen, tikoes tanah en tikoes padi, leven in de omstreken van Kajeli. De gevlekte Koeskoes (Cuscus maculata Gr) schijnt in de binnenlanden niet minder talrijk te zijn dan op Amboina en Ceram. Van de stranden tot hoog op de bergen moet Boero rijk zijn aan wilde varkens, welke door de alfoeren worden gevangen en tam gemaakt, doch omtrent welker soort de wetenschap nog in het onzekere is. Bruinvisschen en walvisschen zijn in de baai van Kajeli en langs de overige kusten van het eiland geene zeldzaamheden.

Hoezeer Boero zonder twijfel rijk is aan vogels, zijn nog slechts weinige soorten van daar bekend geworden. Die soorten bepalen zich voornamelijk tot eenige papagaaijen, enkele duiven, honigzuigers en eenden. De meest uitkomende vorm is wel de kasuaris (1).

(1) In het geheel zijn tot nog toe, voor zoover ik kan nagaan, slechts de volgende soorten van vogels van Boero bekend geworden. Geoffroyus personatus Bp., Psittacodis magnus Bp., Trichoglossus ornatus Vig., Lorius gueboënsis Less., Cacatua sulphurea Vieill., Cacatua moluccensis (Cacatua erythrolophus Less.), Haliastur ponticerianus Bp., Alcedo ispida L., Merops corniculatus Lath., Dicaeum erythrothorax Less., Lanius bouriensis Cuv., Philedon buroensis QG., Loxia molucca Gm., Columba phasianella Temm., Hemipodius pugnax Temm., Casuarius orientalis, Anas radja Garn.

Van de reptiliën van Boero is evenzeer slechts weinig bekend. De groene zeeschilpad (Chelonia midas Schw.) leeft in de baai van Kajeli, waar ook de karetschildpad (Chelonia imbricata Schw.) wordt gevangen. Krokodillen (Crocodilus biporcatus Cuv.) en leguanen (Varanus bivittatus DB.) houden zich in groot aantal op aan de stranden en in de rivieren. Maar van de eigenlijke landreptiliën van Boero is tot nog toe slechts bekend geworden eene soort van boenglong (Bronchocela cristatella Kaup), eene soort van gekko (Platydactylus vittatus Cuv.), de gestreepte draak (Draco lineatus Daud.), twee skinken (Lygosoma taeniolata DB. en Eumeces Lessonii DB.) en eene soort van pad (Bufo minimus Less.), alle welke soorten in de omstreken van Kajeli zijn aangetroffen. Tijdens mijn kort verblijf te Kajeli zag ik langs de oevers der riviertjes ook meerdere voorwerpen van Euprepes Sebae DB. Van de uitgebreide orde der slangen, aan welke Boero zeker niet minder rijk is dan Amboina of Ceram, is slechts Chrysopelea rhodopleuron Boie van Boero bekend geworden. De overleveringen spreken van het voorkomen van bijzonder groote slangen op Boero, welke wel tot het geslacht Python zullen behooren. Lesson zag bij Kajeli twee of drie soorten van slangen, welke echter niet door hem werden herkend. Zelf zag ik tusschen de struiken nabij een Kajeli doorstroomend riviertje Triglyphodon irregulare DB.

Van de visschen van dit belangrijke eiland kan reeds iets meer worden gezegd. Ruim een twintigtal soorten is door de reizen van de fransche naturalisten bekend geworden. Mijne onderzoekingen stellen mij in staat dit cijfer met meer dan 130 te verhoogen. Slechts wil ik hier aanteekenen, dat de wateren van Kajeli eigene soorten voeden van Apogon, Cheilodipterus, Ambassis, Scorpaena en Gobiodon. Van de kennis eener zoetwatervischfauna van Kajeli is nog naauwelijks sprake. In de riviermondingen van Kajeli leven Ambassis buruënsis Blkr, Mugil cunnesius CV., Petroskirtes anema Blkr, Eleotris ophicephalus K. v. H., Periophthalmus Koelreuteri CV., maar geen dier soorten behoort tot de eigenlijke zoetwatervisschen. Als zoodanig geldt slechts een paling,

Anguilla Elphinstonei Syk., welke eene zeer uitgestrekte verbreiding heeft, ook te Kajeli voorkomt en hoogstwaarschijnlijk tot dezelfde soort behoort, als de palingen, welke gezegd worden in het meer van Wakoholo te leven. In de baai van Kajeli leven meerdere soorten, welke tot nog toe nergens elders waargenomen zijn, zoo als Scorpaena cyanostigma Blkr, Pholidichthys leucotaenia Blkr, en Gobiodon heterospilos Blkr (1).

Ten opzigte van de kennis der ongewervelde dieren van Boero is men insgelijks nog zeer weinig gevorderd. Criocarcinus superciliosus Guér., Grapsus scaber Edw. en Palinurus ornatus Fab. zijn de eenige schaaldieren, welke van Boero zijn bekend geworden. Ik ontdekte te Kajeli nog een paar soorten, een van welke behoort tot een nieuw geslacht der garnalen, door mij Nematophyllum genoemd, wegens de bladvormige ontwikkeling van de bovenste voeldraden, waardoor het zeer na verwant is aan het geslacht Gnathophyllum. De andere soort heb ik genoemd Hippolyte buruënsis.

Plectana Lepelletieri Walck. is de eenige spin, welke wij tot nog toe van Boero kennen. Van de klasse der insekten zijn ruim 60 soorten (2) van Boero vermeld, grootendeels torren en vlinders. Van deze laatste zou Dumont d'Urville 55 soor-

(1) De nieuwe soorten, welke ik te Kajeli ontdekte, zijn beschreven in mijne Bijdrage tot de kennis der ichthyologische fauna van het eiland Boero, opgenomen in het 11e deel (1856) van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië. In die bijdrage zijn ook alle thans van Boero bekende vischsoorten vermeld.

(2) *Schildvleugeligen.* Cicindela decemguttata Fab., Protaetia taciturna Burm., Euchlora lucidula Guér. (Anomala lucidula d'Urv.), Buprestis laevipennis Boisd., Buprestis bipustulata Boisd., Buprestis bimaculata L. Boisd., Buprestis scutellaris Fab., Euphron coerulescens d'Urv., Opatrum complanatum Guér., Amarygmus mutabilis Guér., Helops coerulescens Guér., Monohammus sericeus d'Urv., Cantharis acutipennis Boisd. (Teleporus acutipennis Guér)., Xanthestia antennata d'Urv., Otiorhynchus mutilatus d'Urv. Boisd., Phyllocharis sinuata Oliv., Adorium Olivierii Guér., Cistela pilosula Guér. *Halfvleugeligen.* Pentatoma Wolffii Guér., Pentatoma Germarii Guér., Anisoscelis coeruleipennis Guér., Leptocorisa flavida Guér., Cicada exhausta Guér.— *Schubvleugeligen.* Ornithoptera hellen Boisd., Papilio empedocles Fab., Papilio sarpedon L., Papilio phillyra God., Papilio theodice Boisd., Hamadryas assaricus Boisd., Euplaea eunice Boisd., Euplaea hisme Boisd., Euplaea

ten op Boero verzameld hebben, doch ik zie in de mij beschikbare werken slechts 29 soorten genoemd.

Onze kennis der weekdieren van Boero is nog uiterst oppervlakkig. Van de cephalopoden kent men nog geene enkele soort, evenmin als van de pteropoden, brachiopoden, zakdieren en cirrhopoden. Van de gastropoden kent men slechts eenige soorten van kamkieuwigen, schildkieuwigen, kringkieuwigen en longslakken (1). De schelpdieren van Boero worden in de wetenschap tot nog toe slechts vertegenwoordigd door enkele soorten van ostraceeën, solenaceeën en tellinaceeën (2), terwijl de vakken voor de lagere dierklassen nog nagenoeg geheel ledig zijn en slechts een paar polypen (Zoantha thalassanthos Less. en Spongodes celosia Less.) daarin hebben plaats genomen.

Duponchelii Boisd., Euplaea melina Boisd., Euplaea alcathoë Boisd., Danais sobrina Boisd., Danais juventa God., Cyrestis thyoneus Boisd., Lexias europus Boisd., Minetra nodrica Boisd., Limenitis venilia Boisd., Diadema lasinassa Boisd., Diadema alimena Boisd., Diadema pipleis Boisd., Satyrus manipa Boisd., Thymelia Feisthamelii Boisd., Thymelia thridas Boisd., Idea aza Boisd., Urapteryx infuscatoria Boisd., Leptosoma aëres Boisd., Leptosoma baulűs Boisd., Glaucopis bourica Boisd., Damias dichroa Boisd.— *Regtvleugeligen.* Lithroscelis pectinata Guér. — *Vliesvleugeligen.* Vespa bimaculata Guér., Scolia dimidiata Guér., Scolia micans Guér., Campsomoris Urvillei Guér., Agathis terminalis Brull. — *Tweevleugeligen.* Ommatius fulvidus Wied., Anthrax unicincta Guér., Anthrax nigrocostalis Guér. — *Duizendpooten.* Scolopendra cribrifera Guér.

(1) Triton variegatum Lam., Buccinum olivaceum Lam., Conus figulinus Lam., Conus lacteus Lam., Cerithium telescopium Lam., Cerithium obtusum Lam., Marginella geographica Philippi, Voluta aethiopica L., Nerita strigilata Lam., Patella costata Less., Patella bourouniensis Less., Patella granulosa Less., Patella unguis L., Helix zonaria Lam., Cyclostoma vitrea Less., Scarabus imbrium Montf., Auricula Judae Lam.

(2) Placuna sella Lam., Solen violaceus Lam. [Psammosolen], Mactra radiosa Less., Psammobia vespertinioides Less.—Lesson heeft tijdens zijn verblijf te Kajeli een veel grooter aantal soorten van weekdieren en ook van dieren van lagere klassen verzameld, maar het is mij niet bekend of hunne namen ergens vermeld zijn. Lesson duidt althans daarop in zijne » Voyage autour du monde" en aan het einde zijner beschrijvingen der Mollusken in de Zoölogie der reis van de Coquille.

De belangrijkste arbeid, welke tot nog over Boero is openbaar gemaakt, is ongetwijfeld die van den heer T. J. Willer, getiteld: „Beschrijving van het eiland Boero, voor zooveel betreft de hoofdplaats en binnenlanden van Kayelie en de vier kusten, volgens eene reis gedaan in Januarij en Februarij 1847". Hoezeer die beschrijving zich niet beweegt op eigenlijk natuurkundig gebied, bevat zij toch mededeeling van talrijke waarnemingen, welke de natuurlijke gesteldheid des eilands en zijner kustwateren min of meer toelichten, alsmede een goed overzigt van de administratieve indeeling, van de verdeeling der bevolking over het eiland, hare zeden en gewoonten, middelen van bestaan, enz.

De Lemadang of berg van Tomahoe is de hoogste van het geheele eiland. Zijne hoogte bedraagt volgens de hoekmeting van den luitenant ter zee A. Dronkers 2599 of 2600 meters. De Kakoesiël bekleedt ten opzigte van zijne hoogte den tweeden rang. Men schijnt die hoogte op ongeveer 2300 meters te mogen stellen. Op dezen berg zou het reeds gemelde meer van Wakaholo zijn gelegen. De Batoeboea, naar gissing ongeveer 1300 meters hoog, verheft zich nabij de oostkust des eilands, gelijk de Lemadang nabij de westkust. Van den aard dier bergen, in eene geologische beteekenis, weten wij niets, hoezeer de berigten, bij Valentyn geboekt, er op schijnen te duiden dat de Kakoesiël van vulkanischen aard is. Evenmin weten wij iets naders omtrent de gesteldheid van de tusschen de drie genoemde hoofdpunten gelegene gebergten. Uit het verschil der klimatologische gesteldheid van de noordkust- en zuidkustlanden van Boero mag men opmaken, dat de voornaamste bergen door vrij hooge ribben met elkander zijn verbonden. De zuidoostenwinden brengen der zuidkustlanden overvloedige regens, terwijl in de noordkustlanden droogte heerscht; de westmoesson brengt regens aan de noordkustlanden, terwijl de zuidkustlanden in den droogen tijd verkeeren.

Talrijke rivieren leiden de zoete wateren van Boero zeewaarts, doch slechts weinigen daarvan zijn bruikbaar voor de scheepvaart. Slechts de Waaiapoe is van 1½ tot 2 dagen stroomopwaarts bevaarbaar.

De heer Willer heeft talrijke mededeelingen geleverd voor eene nadere kennis der verschillende regentschappen van Boero.

Het regentschap Kajeli is rijk aan vruchtbare vlakten, alle niet ver binnen s'lands gelegen. De vlakten van Waailea, Wabooi, Leba, Arnoto, Hettima, Walalmata, Rorenzo, Wasoehan en Baman, verdienen de bijzondere aandacht voor eene gebeurlijke kolonisatie op Boero.

Aan de zuidoostkust van Boero ligt het thans onbewoonde regentschap Ilat, alsmede de regentschappen Lomaëteh en Waaisama, uit welke de bevolking van Amblaauw de haar benoodigde sago trekt.

De regentschappen Massareteh en Foggi beslaan het zuidelijke gedeelte van eiland. Massareteh is, behalve Kajeli, nog het minst onbelangrijke regentschap, en levert nog het meest voor den uitvoer op, voornamelijk tabak, aardappelen, hotton (gierst), katjang en varkens, welke door amboinesche handelaren van de wanangan worden afgehaald in ruiling tegen sumanapsche sarongs, messen, enz.

Foggi is zonder eenige bekende belangrijkheid.

De westkust van Boero, in vroegeren tijd omvattende de drie staatjes Tomahoe, Palamata en Hoekoemina, is thans geheel onbewoond.

Langs de noordkust liggen, gerekend van het westen naar het oosten, de regentschappen Bara, Licella, Tagalisa, Maroelat en Leliali.

Bara schijnt rijk te zijn aan ebbenhout doch is onbewoond.

Licella strekt zich ongeveer 9 mijlen ver langs de noordkust uit. Tot dit regentschap behoort het boven reeds genoemde meer van Wakaholo, welks omstreken nog het meest bevolkte gedeelte van het eiland zijn, met uitzondering van de hoofdplaats Kajeli. Niet ver van de handelplaats Licella-lama is eene vlakte van eenige vierkante palen uitgestrektheid, ongeveer een paarhonderdtal voeten boven de zeevlakte gelegen, waar de heer Willer duizenden kajoepoeti-boomen zag, welke een' kostbaren voorraad beloven aan ieder, die zich hier zou willen neerzetten om kajoepoeti-olie over te halen. Deze vlakte verlengt zich wes-

telijk in uitgestrekte lagere doch niet minder vruchtbare vlakten, doorstroomd door de wateren der Waaiili, eene breede doch wegens ondiepte volstrekt onbevaarbare rivier. De bevolking van Licella levert geene artikelen voor den uitvoer, behalve sago en dammar.

Het uiterst schaars bevolkte regentschap Tagalisa en het thans onbewoonde en naauwelijks enkele palen groote regentschap Maroelat bieden geene meldenswaardige bijzonderheden aan, tenzij dat zich in Tagalisa, hetwelk zich slechs twee mijlen ver langs de kust uitbreidt, nabij de handelplaats Waaipohte, eene vlakte bevindt van ongeveer 3 palen lengte en 1 paal breedte.

Het regentschap Leliali heeft slechts eene oppervlakte van ongeveer 5 □ mijlen, van welke ruim drie 3 mijlen langs de kust. Het kustland is er rijk aan ebbenhout, ijzerhout en kajoepoeti. Er is eene ruime vlakte van ongeveer 3 palen lengte en ruim 2 palen breedte, doorstroomd van meerdere kleine rivieren en in de nabijheid een groot meer, Waaimereh geheeten. De geringe bevolking levert eenig ebbenhout en dinding voor den uitvoer.

Boero heeft sedert lang de aandacht getrokken van de voorstanders eener europesche kolonisatie in deze gewesten. Inderdaad schijnt het de elementen te bezitten, om eene vestiging van eene nederlandsche landbouwende kolonie te kunnen doen slagen, niettegenstaande zulks door sommigen wordt ontkend.

Onder de tegenstanders eener kolonisatie van Boero behoort ook de heer L. J. Van Rhijn, die op zijne reis door den Indischen Archipel in 1849 en 1850 Boero op een' afstand zag. Deze heer besluit uit eene mededeeling van den heer Roskott betreffende de reis van den generaal Cleerens naar het meer van Wakaholo, welke mededeeling in zijne „Reis door den Indischen Archipel in het belang der evangelische zending" is opgenomen, dat eene kolonisatie van Boero een onbegonnen werk zou zijn en men alle gedachten van dergelijke plannen en uitzigten op Boero hebbe af te trekken. De heer Van Rhijn

verwart in zijn oordeel echter de onherbergzame terreinen der omstreken van het meer van Wakaholo met het geheele eiland. Het is alsof iemand, die van Java niets kende dan het bosch van Soemberwaroe, beweerde, dat Java een woest en voor het aanleggen van wegen en kultures volstrekt ongeschikt eiland is.

De gouverneur generaal Merkus, nog gouverneur der Molukken zijnde, heeft reeds op Boero gewezen als een geschikt eiland voor eene kolonisatie.

De heer Willer heeft zegevierend aangetoond, dat Boero vruchtbare vlakten heeft, uitgestrekt genoeg om duizenden landbouwers een ruim veld voor hunnen arbeid te verzekeren en in een belangrijk artikel van zijne hand, getiteld „Exploitatie van Boero", opgenomen in het tweede deel (1854) van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, is hij met kennis van zaken op dit onderwerp teruggekomen.

In dit artikel toont hij aan, dat eene kolonisatie in het regentschap Kajeli alleen reeds dadelijk beschikbaar zou vinden eene uitgestrektheid van 46000 bouws vlak open terrein van de mildste aardsoorten, overvloed van reeds aanwezig voedsel en van bouwmaterialen, en een' grooten voorraad sago in de sagobosschen, welker fabriekmatige zuivering reeds dadelijk een geschikt artikel voor den uitvoer zou kunnen opleveren, terwijl de ligging van Kajeli aan een' grooten handelsweg en eene uitmuntende baai, onze reeds daar bestaande vestiging en versterking en nog andere gunstige omstandigheden, als zeer gunstige voorwaarden te beschouwen zijn voor de slaging eener gebeurlijke kolonisatie.

Dit punt is door den heer Willer met zooveel zaakkennis uitgemaakt, dat geen twijfel meer kan bestaan aan de geschiktheid van Boero voor eene kolonisatie van landbouwers.

Eene andere vraag is echter, *welke soort* van kolonisatie òf het meest wenschelijk zou zijn, òf den meesten kans zou aanbieden van slaging.

De heer Willer heeft in zijn genoemd artikel de aandacht gevestigd op de volgende grondslagen, van welke men bij eene exploitatie van Boero zou kunnen uitgaan.

1. Door europesche ondernemers en indische werklieden.
2. Door het plaatselijk bestuur met de beschikbare bevolking.
3. Met kettinggangers.
4. Met Javanen (javaansche volkplanting).
5. Met Nederlanders (nederlandsche volkplanting).
6. Met in Indië veroordeelde Europeanen.
7. Met in Nederland veroordeelden.

Meerdere dezer punten vallen met eene eigenlijke kolonisatie zamen. Ten opzigte eener kolonisatie zouden slechts het 1e en de 3 laatste punten overweging verdienen.

De vestiging van eene nederlandsche nijvere bevolking zou ongetwijfeld het meeste wenschelijk zijn, vooral met het oog op de vrijstelling van de voorname moluksche havens voor den algemeenen handel.

Zou alzoo slechts te beslissen zijn de uitvoerbaarheid der daarstelling en de mogelijkheid der instandhouding en uitbreiding, met het oog op het klimaat en den te verrigten arbeid.

Vrij algemeen heerscht de meening, dat de Europeanen ongeschikt zijn om binnen de keerkringen eene landbouwende kolonie te vormen, omdat zij niet bestand zouden zijn tegen aanhoudenden veldarbeid onder de keerkringszon, en zouden missen de grondstoffen van duurzaamheid en uitbreiding zonder aanvoer van buiten. Ongelukkig is deze meening, welke volstrekt niet op afdoende feiten steunt, doorgedrongen tot de magthebbenden in de hedendaagsche maatschappij en het struikelblok voor het bevorderen of ondernemen van landverhuizingen uit Nederland herwaarts.

Ik ben die ongunstige meening niet toegedaan. Integendeel staat de overtuiging bij mij vast, dat de Europeaan in de keerkringsgewesten duurzaam zich op den landbouw kan toeleggen, zonder dat zijne gezondheid daaronder meer zal lijden dan onder de oefening van eenig ander bedrijf, en zelfs meen ik te mogen beweren, dat de levenskansen in Indië voor ordelijke europesche landbouwers grooter zullen zijn, dan voor wie hier het grootste gedeelte van den dag aan de schrijftafel doorbrengen.

De ondervindingen ten deze, hier te lande opgedaan met europesche militairen, in de kampementen en bij de geniewerken, en in verwijderde bezittingen met eigenlijke kolonisten, hebben dit punt genoegzaam in het licht gesteld.

Men moet bij het beoordeelen der onderwerpelijke aangelegenheid weten te onderscheiden en in rekening te brengen, de soms veelvuldige oorzaken, buiten het tropenklimaat gelegen, welke dikwerf eene groote sterfte onder landbouwende kolonisten hebben te weeg gebragt en daardoor de kolonisatie zelve doen mislukken.

Voorts houde men in het oog, dat het volstrekt geene noodzakelijkheid zou wezen voor den europeschen landbouwer *den geheelen dag* in de open lucht of in de hitte der zon ter arbeiden. Integendeel, de vroegere morgen- en de late namiddaguren zijn voldoende om door veldarbeid eene opbrengst te erlangen, welke ruimschoots zou voorzien in de behoeften van het gezin en in eenige besparing voor de toekomst, terwijl de uren van hoogen zonnestand zouden kunnen benuttigd worden tot arbeid in de schaduwen van de aangelegde plantsoenen of binnenshuis. De vruchtbare bodem geeft hier voor minder arbeids een grooter produkt, en zoo heeft de natuur het evenwigt hersteld tusschen de aanwendbare krachten en de te verkrijgen uitwerkselen. Artikelen voor eigen verbruik en voor den uitvoer zouden in de vlakten van Kajeli in grooten overvloed zijn voort te brengen: rijst, sago, turksche tarwe, aardappelen, kool, uijen, tabak, koffij, suiker, kruidnagelen, muskaatnoten, klapper-olie, kakaö, kajoepoeti-olie, enz. Veeteelt, vischvangst en jagt zouden overvloedige dierlijke voedingsmiddelen opleveren, niet alleen voor het verbruik van de kolonisten, maar ook voor den uitvoer, in den vorm van versch vleesch (voor de Kajeli aandoende vaartuigen), van dinding en gedroogden visch.

Het kan mijne bedoeling niet zijn, het gewigtige vraagstuk eener kolonisatie van Nederlanders in deze gewesten in haren uitgebreiden omvang te behandelen. Het zou stof geven voor meer ruimte, dan waarover ik voor dit reisverhaal kan beschikken en ik heb hier dan ook slechts willen bevestigen en nader toelichten de

meening van den heer Willer, dat Boero *geschikt* is om eene europesche kolonisatie te ontvangen. De wijze om de volkplanting te organiseren, de volkplanters naar Boero over te brengen en daar in hunne dadelijke behoeften te voorzien, is het moeijelijkste gedeelte van het vraagstuk, welks voldoende oplossing afhankelijk is van het beschikbaar te stellen kapitaal, van de te verkrijgen medewerking van het bestuur, enz.

HOOFDSTUK IV.

AMBLAAUW, MANIPA, KELANG, BONOA.

Vertrek van Kajeli. — Straat Manipa. —Amblaauw.—Eiland Manipa.— Poeloe Swangi en Toeban. — Kelang. — Poeloe Babi. — Bonoa. — Volksverhuizing van daar. — Kust van Hitoe. — Negorijen Wakasihoe en Allang. — Kust van Leitimor. — Baai van Amboina. — Negorijen aan de buitenbaai gelegen. — Aankomst en ontvangst te Amboina.

Kort voor het vallen van den avond van den 1n Oktober verliet de Ambon de reede van Kajeli, om ons naar de hoofdplaats van de Molukken over te brengen. De Vesuvius was reeds een paar uren vroeger de baai uitgestoomd om te Amboina de tijding te brengen, dat de opperlandvoogd binnen eenige uren ter hoofdplaatse verwacht kon worden en de autoriteiten in de gelegenheid te stellen, het noodige voor de ontvangst van het hooge reisgezelschap te bevelen.

Onze overtogt naar Amboina bood geene bijzonderheden aan. De baai van Kajeli verlaten hebbende stoomde de Ambon langs de noordoostkust van Boero tot Tandjong Pela en stak toen straat Manipa over, koers houdende naar de kust van Hitoe, het noordelijke schiereiland van Amboina.

De eilanden Kelang en Manipa hadden wij nog bij het verlaten der baai van Kajeli in de verte kunnen waarnemen. Eene menigte vuren op de noordoostkust en oostkust van Boero trok s'avonds onze aandacht.

Amboina ligt regt oostelijk van Boero en is daarvan slechts gescheiden door straat Manipa, welke tusschen Tandjong Seroma

van Boero en de kust van Larike van Hitoe slechts 42 minuten of ruim ¾ graad breed is.

In het noorden wordt deze straat verengd door de eilanden Manipa en Kelang en het westelijke schiereiland van Ceram; zuidelijk, op ongeveer een paar mijlen afstands van de zuidoostkust van Boero, door het eiland Amblaauw.

Geen dezer eilanden door mij bezocht zijnde, zal ik slechts tot hunne nadere kennis mededeelen, wat in de jongste gedrukte en ongedrukte berigten daarover is vermeld.

Amblaauw of Belaauw, hetwelk zoowel in een geographisch en ethnologisch als in een admininistratief opzigt tot Boero behoort, is door eene slechts een paar mijlen breede, veilige, straat, van Boero gescheiden en heeft ongeveer de grootte van Tidore, beslaande zijne oppervlakte slechts ongeveer een paar □ mijlen. Zijn bodem is bergachtig en weinig vruchtbaar.

Amblaauw heeft thans eene bevolking van ruim 1000 zielen, welke in zeven negorijen of béna is verdeeld. De namen dezer negorijen zijn Loemooi, Elara, Oelima, Salate, Salasi, Siwar en Massawooi. Zij staan onder hoofden, welke den titel voeren van pati of orangkaja en bestaan ieder uit 2 tot 5 noeroe (wijken of gehuchten), welke zelve weder verdeeld zijn in dati of geslachten. In het begin van 1855 was de bevolking in de verschillende negorijen verdeeld als volgt.

	zielen.
Loemooi (met de noeroe Sowakil, Waaisehi, Asa en Batha).	275
Elara (met de noeroe Behelo, Loemooi en Relolo).	177
Oelima (met de noeroe Namkatoe, Booi, Belaseh, Salihoe en Maaswooi).	180
Salate (met de noeroe Belateh en Waaisehi). .	69
Salasi (met de noeroe Lolike, Matmaloea en Salasi).	189
Siwar (met de noeroe Solisa en Lowsileh). . . .	53
Massawooi (met de noeroe Toekmoeli, Mahte'loe en Boetoeteh).	105
Totaal	1048,

waaronder 260 mannen, 404 vrouwen, 261 jongens en 223 meisjes, of te zamen 521 personen van het mannelijk en 527 van het vrouwelijk geslacht.

Loemooi ligt aan de oostkust van het eiland, Massawooi en Salate aan de noordkust, Oelima aan de westkust en Elara, Salasi en Siwar aan de zuidkust. Deze 7 negorijen zijn alle aangeduid op de „Kaart der Moluksche eilanden en vaarwaters door F. A. A. Gregory", uitgegeven in 1847, doch de namen zijn daar gedeeltelijk anders gespeld, t. w. Loemooi als Limo, Elara als Bijlara, Salasi als Seijlassi, Oelima als Delittima, Salate als Salatti, terwijl Massawooi daar genaamd is Oelima. Op de „Kaart van het midden- en zuidelijke gedeelte van den Molukschen Archipel, zamengesteld door P. Baron Melvill van Carnbee" in 1854, zijn slechts drie dier negorijen aangeduid, met de namen Eilara, Silassi en Oelima.

Volgens Valentyn zou Amblaauw in oude tijden sterk bevolkt geweest zijn, doch in zijnen tijd nog slechts eene populatie van ruim 1800 zielen hebben bezeten. Sedert is die bevolking in aantal verminderd tot op 1840, toen zij nog slechts 689 zielen bedroeg. Na 1840 kwam zij allengs op haar tegenwoordig cijfer.

De bevolking is geheel mohammedaansch en wordt geschetst als nijver. De Amblaauwers kloppen hunne sago, voor zoover hun eilandje zelf niet genoeg voor de behoefte oplevert, in de uitgestrekte doessons langs de zuidkust van Boero en winnen daar nog zoo veel over, dat zij nog een gedeelte daarvan in den handel kunnen brengen. Zij houden zich overigens onledig met de vischvangst en met den handel op Boero en Amboina. Zij zijn verpligt jaarlijks eene hoeveelheid van eenige kojangs kalk aan het bestuur te Amboina te leveren, welke hun echter met ruim *f* 50 zilver de kojang betaald wordt.

Valentyn heeft eenige geschiedkundige bijzonderheden betreffende Amblaauw in zijn groot werk medegedeeld, werwaarts ik mijne lezers verwijs. In vroeger tijd, toen het eiland nog nagelbosschen bezat, of toen men er den sluikhandel in nagelen wilde tegengaan, hield de Kompagnie er een fortje en eene bezetting.

Van de natuurlijke geschiedenis van Amblaauw is tot nu toe niets bekend geworden.

Straat Manipa is tusschen het eiland Manipa en Tandjong Pela, den noordoosthoek van Boero, ongeveer 4 geographische mijlen breed.

Manipa zelf, ook wel Herrea, Basia en Kondea genoemd, is slechts weinig kleiner dan Amblaauw en evenzeer bergachtig. In 1629 had het nog eene bevolking van 3000 tot 4000 zielen, maar in het begin der 17e eeuw was dat cijfer reeds tot 800 gedaald en thans, 1½ eeuw later, heeft het eiland nog slechts eene bevolking van ruim 700 zielen, welke in acht kampongs of negorijen is verdeeld t. w.

Loehoe.	81	zielen.
Toeban.	84	〃
Massawooi.	87	〃
Kelang en Assawoedi. . . .	162	〃
Toemalehoe.	177	〃
Bonoa-Hatoepoeti.	64	〃
Toeniwara.	41	〃
Totaal.	726	〃 .

Onder die bevolking zijn ruim 600 mohammedanen en nog geene 100 christenen. Zij leven voornamelijk van den handel met Boero, Amboina en de Soela-eilanden en van een weinig landbouw. Volgens eene opgave van den heer J. Olivier Jz. in het 1e deel zijner „Reizen in den Molukschen Archipel", had Manipa in 1824 eene bevolking van slechts 320 zielen, waarvan 30 te Loehoe, 40 te Toeban, 40 te Massawooi, 60 te Kelang, 20 te Assawoedi, 40 te Toemalehoe, 50 te Bonoa-Hatoepoeti en 40 te Toeniwara. Volgens deze cijfers zou in de laatste 30 jaren tijds de bevolking van Manipa meer dan verdubbeld zijn.

Manipa's geschiedenis is een treurspel. Het eiland is herhaaldelijk door de Kompagnie verwoest en de bevolking vertiend om het extirpatiestelsel te handhaven, aan hetwelk de eilanders,

daardoor in hun stoffelijk bestaan benadeeld, zich niet goedschiks wilden of konden onderwerpen.

Thans is het eiland van weinig gewigt. Specerijen worden er sedert lang niet meer gekweekt, evenmin als op Amblaauw, Kelang en Bonoa, en ik zie in de mij beschikbare verslagen nog slechts gewag gemaakt van ruim 11000 klapperboomen, als van de eenige kultuurplant, welke van Manipa eene bijzondere vermelding waardig is geacht. Er schijnt evenwel een overvloed te zijn van sagopalmen. De talrijkheid der herten doch vooral der wilde varkens wordt gezegd een voorname hinderpaal te zijn tegen de uitbreiding van den landbouw. Manipa behoort, even als Kelang en Bonoa, in een administratief opzigt onder de afdeeling Hila. De burgers verrigten schutterlijke diensten en erlangen als schutters gouvernements-geweren ten gebruike.

Westelijk van Manipa, in de nabijheid zijner kust, ligt het onbeduidende en onbewoonde eilandje Swangi, even als nabij zijne zuidoostkust het even onbeduidende lage eilandje Toeban. De riffen van Toeban schijnen rijk te zijn aan goede tripangsoorten.

Het eiland Kelang of Hatipoeti of Ijal ligt noordoostelijk van Manipa en is er door de nog geene geographische mijl breede staat Kelang van gescheiden. Het eiland is kleiner dan Manipa doch verheft zich hooger boven de zeevlakte, ofschoon het gezegd wordt nog geene 200 meters hoog te zijn.

In 1629 schatte men zijne bevolking op 400 weerbare mannen, wat duidt op ongeveer 1600 zielen. In 1760 was zij reeds tot 500 zielen versmolten en is sedert geheel van het eiland verdwenen. Kudden van herten en wilde zwijnen weiden thans den door menschen verlaten bodem.

Kelang was overigens nooit van veel belang. Nagelboomen, slechts korten tijd onder de Kompagnie daar aangeplant, werden later op haren last weder uitgeroeid; de sagopalm was er schaarsch en slechts de muskaatnotenboom, de kanariboom en goed timmerhout kwamen er nog vrij overvloedig voor en zijn daar waarschijnlijk nog te vinden.

Een klein onbewoond eilandje, Poeloe Babi, verengt nog den naauwen zeeweg, door welken Kelang is gescheiden van den meest

westelijk gelegen' hoek van Howamohel of het westelijke schiereiland van Ceram.

In de noordoostelijke verlenging van Kelang, ruim 1½ duitsche mijl van hetzelve verwijderd, ligt het eiland Bonoa, hetwelk ook wel Boan, Boannoa, Bonno en Buano wordt genoemd. Het eiland heeft een gehakkeld aanzien, is rotsig en onvruchtbaar en niet veel grooter of kleiner dan Kelang en Manipa, doch meer langwerpig van gedaante, bedragende zijne lengte ongeveer 3 duitsche mijlen. Het levert goede houtsoorten op voor den scheepsbouw. Zijne bevolking, in 1629 nog op ongeveer 6000 zielen geschat, doch door de Kompagnie deels verjaagd, deels uitgeroeid, was in 1770 tot een duizendtal zielen versmolten. Sedert is zij in stand gebleven en thans tot een cijfer van bijkans 1500 zielen gestegen. De Bonoarezen zijn voor de helft mohammedanen, terwijl de andere kleinere helft zich christenen noemt. Zij zijn verdeeld in twee negorijen, Bonoa-serani en Bonoaislam, welke aan de zuidoostkust des eilands zijn gelegen. Zij bebouwen den grond alleen tot eigen voeding en onderhoud en drijven handel met Ceram, Hila en omliggende eilanden. Zij munten uit in het vervaardigen van praauwen. In het onderwijs van het christelijke gedeelte der bevolking wordt eenigzins voorzien door een amboineschen schoolmeester, die tevens de godsdienstoefeningen leidt. De Bonoarezen zijn verpligt tot de levering van kalk, gabba-gabba en hout aan het gouvernement. Weinig aan den bodem gehecht, zouden zij gaarne elders zich vestigen, indien zij niet, even als de bevolking van Amboina en de Uliassers, aan het land hunner inwoning gebonden waren.

In het hoofdstuk over Batjan heb ik reeds met een enkel woord melding gemaakt van de verhuizing van Bonoarezen naar Batjan. Dit had plaats in het jaar 1837. Onderlinge geschillen hadden een gedeelte der christenbevolking tot die uitwijking naar Batjan bewogen. De generaal Cleerens, toen gouverneur der Molukken, schijnt zich verpligt te hebben geacht, deze uitgewekenen naar Bonoa te doen terugkeeren en, nadat aanmaningen daartoe vruchteloos waren gebleven, hen in persoon met een onzer

oorlogschepen van Batjàn af te halen en naar Bonoa terug te brengen.

Indien de belangen der nagelkultuur op Amboina en de Uliassers het stelsel van grondslavernij, hoe verwerpelijk ook in beginsel, nog noodig maakte, zou zoodanig stelsel gewis geheel overbodig zijn op de eilanden, op welke de specerijkultuur niet verpligt is, maar waar in vroegere tijden de nagelkultuur en handel onmedoogend zijn uitgeroeid en daardoor de bevolkingen in de hartader van haar bestaan gewond.

Er schijnen alzoo geene redenen te bestaan om de bevolkingen van Bonoa, Manipa, Amblaauw enz. onder een stelsel te doen blijven leven, van hetwelk zij slechts de nadeelen en geen der voordeelen genieten en het zal kunnen strekken tot bevordering der ontwikkeling van de Molukken, wanneer aan deze volken hunne vrijheid ten deze zal worden teruggegeven.

Met het aanbreken van den dag van den 2n Oktober bevonden wij ons nabij Wakasihoe, eene mohammedaansche negorij aan de westkust van Hitoe met ruim 700 inwoners, en stoomden verder om den hoek van Allang en langs de met bijkans 1000 zielen bevolkte christennegorij Allang de prachtige baai van Amboina binnen

De baai van Amboina mag inderdaad prachtig genoemd worden door hare scherpe begrenzing door een lagchend heuvelland, dat meestal met steile hellingen naar de baai daalt doch ook hier en daar eerst overgaat in kleine vlakten, welke de Amboinezen niet hebben nagelaten in kultuur te brengen.

Regenachtig weder verhinderde ons echter de schoone groepen, welke de kusten van Hitoe en Leitimor aanbieden, in hare bevalligheid te aanschouwen. Ofschoon de baai van Amboina in haar eerste derde gedeelte nog de breedte heeft van ongeveer een duitsche mijl, is die breedte schijnbaar veel minder door het hooge kustland en waant men eerder zich in eene breede rivier te bevinden, vooral wanneer men de hoofdplaats Amboina meer nadert, waar de baai allengskens smaller wordt.

Aan de kust van Hitoe, links van ons, passeerden wij achter-

eenvolgens de christen- negorijen Liliboói (570 inwoners) en Hatoe (260 inwoners) en de mohammedaansche negorij Laha (180 inwoners). Het schiereiland Leitimor is langs de baai van af zijnen westhoek, den hoek van Noesaniwe, tot meer dan een duitsche mijl oostwaarts onbewoond. Dan komt men langs de christen negorij Amahoessoe (350 inwoners) en verder aan de christennegorijen Hative-besar (550 inwoners) en Noessaniwe (200 inwoners), welke zich aan de hoofdplaats sluiten.

De Vesuvius kwam ons nabij den ingang der baai te gemoet stoomen en vergezelde de Ambon toen verder weder tot voor de hoofdplaats.

De kust van Leitimor vormt een weinig ten zuiden van de hoofdplaats een' vrij ver westelijk uitspringenden hoek, welke de hoofdplaats lang verbergt voor de nieuwsgierige blikken der de baai binnen komende reizigers. Dezen hoek echter gepasseerd zijnde, wordt men verrast door het gezigt op de stad, welke men geheel in de nabijheid voor zich heeft.

Amboina heeft, van de baai gezien, inderdaad een lief aanzien. Het fort Nieuw-Victoria teekent zich scherp op den voorgrond af en ter weerszijden daarvan de eenvoudig gebouwde doch niet onoogelijke huizen der europesche en chinesche wijken, terwijl de achtergrond wordt ingenomen door de heuvels, welke de kleine vlakte van Amboina naauw omsluiten. De reede was bij onze komst verlevendigd door twee onzer oorlogschepen, het fregat Palembang en de schoenerbrik Rembang, door eene handelsbrik en door een aantal inlandsche vaartuigen.

De reede naderende kwam de havenmeester van Amboina aan boord om zijne diensten aan te bieden bij het ten anker gaan van de Ambon, en dadelijk daarop eene kommissie om den opperlandvoogd te ontvangen bestaande uit den luitenant kolonel militairen kommandant der Molukken, den adsistent resident magistraat van Amboina, den president van den raad van justitie en den sekretaris van het gouvernement der Molukken, terwijl ook de kommandant van het fregat Palembang en de kommandant van de schoonerbrik Rembang aan boord kwamen om de hooge gasten te verwelkomen. De oorlogsbo-

dems paradeerden, terwijl de overige ter reede liggende vaartuigen vlagden. Wij kwamen op nog geene kabellengte van de kust, voor het fort Nieuw-Victoria ten anker en gingen dadelijk aan wal. Oorverdoovend was het geschutgebulder bij het ter reede komen en het naar wal gaan. De Vesuvius en de Ambon voegden hunne welkomstschoten bij die van de Palembang en Rembang en bij die, welke van de partikuliere vaartuigen en van Nieuw-Victoria werden gelost. Het was een lange rommelende donder, veelvoudig teruggekaatst door de gebouwen der stad en de omliggende heuvels.

Wij ontscheepten aan het havenhoofd, dat voor de waterpoort van Nieuw-Victoria een eindwegs in de baai is uitgebouwd. Daar stond het korps muzikanten van de amboinasche schutterij gereed en verwelkomde de hooge gasten met de muziek onzer volksliederen. Rijtuigen waren daar insgelijks in gereedheid om den landvoogd en zijn gevolg naar Batoegadja, het verblijf van den gouverneur der Molukken over te brengen. De optogt derwaarts had plaats stapvoets, door het fort, over het kasteelsplein en door de met eerebogen, eerepoorten en vlaggen versierde Burgtstraat, te midden van de toegestroomde volksmenigte en van de langs beide zijden van den weg geschaarde militairen en leden der schutterij.

Te Batoegadja werd het hooge reisgezelschap luisterrijk ontvangen. Ook het gevolg werd te Batoegadja gelogeerd.

HOOFDSTUK V.

AMBOINA.

Bestemming der dagen van het verblijf te Amboina. — Korte beschrijving van het eiland. — Hitoe en Leitimor. — Geologische opmerkingen. — Flora. — Fauna.

Het lag in het reisplan, dat wij slechts eenige dagen op het eiland Amboina zouden doorbrengen. Den 2n Oktober ter hoofdplaatse aangekomen, zouden wij 6 dagen later weder van daar vertrekken om een' togtje naar de oostkust des eilands te doen en den 9n Oktober van de negorij Waai over te steken naar het eiland Saparoea.

Van die weinige dagen verblijfs ter hoofdplaatse van het gouvernement der Molukken was de eerste bestemd tot rustdag; de tweede tot de officiële voorstelling van de ambtenaren, officieren, kollegiën en voorname ingezetenen en tot de inspektie van de troepen en de schutterij; de derde tot de bezigtiging van het fort, van het hospitaal, het stadhuis en andere landsgebouwen; de vierde tot een togtje naar Batoelobang en het bezoek der scholen; de vijfde tot een togtje naar de negorijen van midden Leitimor; terwijl de zesde dag, een zondag zijnde, als rustdag zou beschouwd worden.

Hoezeer ik wel gewenscht had, dat voor het verblijf op het eiland eene grootere tijdruimte ware bepaald geworden, ten einde

in de gelegenheid te zijn meerdere togten in andere rigtingen op de beide schiereilanden te ondernemen, was toch de omschrevene tijdruimte voldoende om over meerdere punten, deze belangrijke bezitting betreffende, eene nadere en gedeeltelijk juistere kennis te erlangen dan in de reeds zeer talrijke geschriften over Amboina is geboekt. Gunstiger nog zou die gelegenheid zijn geweest, indien ik mij gevoegelijk had kunnen onttrekken aan de talrijke inspekties en feesten en indien het veelal regenachtige weder niet meerdere plannen onuitgevoerd had moeten doen blijven.

Wanneer men van Amboina spreekt, is het noodig, om verwarring te voorkomen, dat men aanduidt, wat men onder Amboina verstaat. Het is hiermede als met Ternate, zooals in de vorige afdeeling van dit reisverhaal reeds is ontvouwd.

Amboina, als *residentie*, omvat de eilanden, in het 1e hoofdstuk opgesomd.

Amboina, als *eiland*, omvat natuurlijk slechts het eiland.

Amboina, als *afdeeling*, omvat het grootste gedeelte van het *eiland*, met uitsluiting van de west- en noordkust van Hitoe.

Amboina, in *engeren zin*, beteekent slechts de hoofdplaats.

In dit hoofdstuk zal ik trachten eenige nadere kennis te geven van het *eiland* Amboina.

Het eiland is in talrijke werken zoo dikwerf vermeld, dat het overbodig kan schijnen, op nieuw eene beschrijving daarvan te geven. Ik zal mij dan ook slechts bepalen tot eene korte schets, terwijl ik daarbij gelegenheid zal hebben te wijzen op de leemten, welke thans nog, na ons zoo langdurig bezit, ten opzigte van vele wetenswaardige punten betrekkelijk dit belangrijke eiland bestaan.

Amboina kan men beschouwen als te bestaan uit twee schiereilanden, welke slechts door eene smalle strook alluvieterrein van ruim 1100 meters breedte met elkander zijn verbonden. Deze eilanden, Hitoe en Leitimor, liggen nagenoeg evenwijdig aan elkander, in eene rigting van het zuidwesten naar het noordoosten, Hitoe ten noorden van Leitimor. De baai van Amboina scheidt Leitimor in nagenoeg zijne geheele lengte van Hitoe en is zelve

door de landengte van Baguala gescheiden van de baai van Baguala, een diepe inham tusschen de zuidoostkust van Hitoe en de oostkust van Leitimor. Hitoe heeft eene lengte-uitgestrektheid, van 29 minuten of ruim 7 geographische mijlen en eene breedte, welke tusschen 4 en bijkans 10 minuten of 1 en 2½ mijlen verschilt. Leitimor's grootste lengte bedraagt nog niet de helft van die van Hitoe. Het heeft de gedaante van een' driehoek, welks smalle grond op de baai van Baguala rust en welks top, de hoek van Noessaniwe, den oostelijken ingang der baai van Amboina begrenst.

Hitoe en Leitimor hebben hun ontstaan aan eene zelfde geologische oorzaak te danken. In een vroeger geologisch tijdperk, toen Amboina nog onder de zeevlakte was bedolven, bestond het toekomstige eiland nog slechts uit banken van jongeren zandsteen. Op die banken vestigden zich banken van polypen en toen tallooze geslachten dezer dieren elkander hadden opgevolgd, werden zandsteen en polypenbanken door vulkanische krachten opgeheven tot hoog boven de zeevlakte. Bij die opheffing werd de koraalbank door den zandsteen doorboord en ter zijde geworpen en op Hitoe werd zelfs de zandsteen uiteengedreven door de trachietische of basaltische massen van het aardbinnenste en de daarop rustende gekristalliseerde aardkorst. Deze oorsprongsgeschiedenis is thans nog nog op het eiland zelf te lezen, in zijne gesteenten en in hunne algemeene rangschikking.

Wanneer men een' togt maakt dwars over Leitimor, bijv. van Amboina naar Ema, trekt men eerst over kalkheuvels, dan over zandsteenheuvels, die het hoogere middengedeelte van Leitimor innemen, en dan nogmaals over kalkheuvels. De kalk is polypenkalk, de zandsteen van jongere vorming. Als een bewijs, dat in de geologische tijden hier ook eene vegetatie heeft gebloeid, vertoonen zich op enkele plaatsen nesten of zwakke lagen van bruinkolen. Op anderen plaatsen, zelfs op Leitimor, vindt men ook serpentijn en veldsteen-porfier, zooals bij Batoemerah, in de nabijheid der hoofdplaats Amboina.

Is het op Hitoe anders? Van Hitoe heb ik slechts den zuidoosthoek bezocht, maar de gegevens, welke ik bij verschillende

schrijvers vermeld vind, duiden er op, dat daar insgelijks de kustgedeelten polypenheuvels, en de meer binnenwaarts gelegene streken zandsteenheuvels tot bodem hebben. Maar het voorkomen van graniet- en trachiet-gesteenten duidt er tevens op, dat tijdens Hitoe's opheffing ook hier en daar de de zandsteenlagen zijn verbroken door de oudere gekristalliseerde aardkorst en zelfs door de deze korst opgeheven en doorboord hebbende gesmoltene massen van het aardbinnenste. Thans nog duidt het aanwezen van solfataren aan den Wawani, dat de vulkanische werkingen op Amboina zich niet slechts bepalen tot de daar zoo veelvuldige aardbevingen.

Ook op enkele plaatsen van Leitimor schijnt graniet doorgebroken te zijn, daar ik vermeld zie, dat zich de bij negorij Roebang (zeker Roetong) in het noorden van Leitimor een heuvel bevindt van eenige honderden voeten hoogte, welke geheel uit graniet zou bestaan.

Hitoe en Leitimor zijn beide zeer bergachtige landen. Gelijk Hitoe veel grooter is dan Leitimor, verheft het zich ook aanmerkelijk hooger boven de zee. Twee hoogere toppen, de Latoea en Wawani, beide in de westelijke helft van Hitoe en van de hoofdplaats Amboina uit zigtbaar, reiken tot meer dan 1000 meters boven de zeevlakte en in het noordoostelijke gedeelte van Hitoe bevindt zich een nog hooger gebergte, gekroond door den top van den Salhoetoe, die zich tot meer dan 1200 meters boven de zeevlakte verheft.

Leitimor daarentegen, hoezeer even bergachtig in zijne geheele uitgestrektheid als Hitoe, heeft geene toppen, welke hooger zijn dan ruim een zeshonderdtal meters. Slechts de Nonna en de Hori bereiken zoodanige hoogte.

De wijze van ontstaan van Hitoe en Leitimor heeft Amboina gemaakt tot een eiland, opmerkelijk door de veelheid en de aaneenschakeling van bergachtige terreinen en door de spaarzaamheid en geringe uitgestrektheid van vlakten. Van vlakten is op Amboina naauwelijks sprake, ten zij hier en daar aan de kusten, waar de voet van het heuvelland door strooken alluvialen grond is bedekt. Rivieren van eenige belangrijkheid

konden op Amboina evenmin gevormd worden. De rigting dier rivieren vormt in het algemeen een' min of meer regten hoek met de lengte-as der beide schiereilanden, en hoe talrijke kronkelingen zij door het hakkelige terrein ook hebben moeten maken, alvorens zij de zee konden bereiken, was toch de afstand van het midden des eilands tot aan het strand te gering, om de vorming van grootere stroomen toe te laten.

Amboina's geologische gesteldheid heeft van invloed moeten zijn op zijne vegetatie, op zijne fauna, op den aard en de bedrijvigheid zijner bevolking.

De voorwaarden van het terrein zijn der vegetatie en den landbouw geenszins gunstig. De algemeenheid der kalkachtige en zandsteenachtige gronden en het veelvoudig afgebrokene daarvan, de afwezigheid van grootere rivieren of van verzamelplaatsen van zoetwater van eenigen omvang, ter besproeijing van omliggende terreinen, maken Amboina tot een rotsig en betrekkelijk weinig vruchtbaar eiland, welks vegetatie slechts in de hoogere streken van Hitoe en in eenige ravijnen weelderig is te noemen en waar aan geregelden graanbouw van eenigen omvang niet te denken valt.

De gesteldheid van het terrein heeft dan ook de kultuur bepaald. Sagobosschen bedekken hier en daar de kleine moerassige kustvlakten. Andere kustvlakten zijn voornamelijk beplant met vruchtboomen en aardvruchten. De heuvel- en bergachtige streken voeden kajoepoeti- en kanari-bosschen en de nagelboom bloeit daar bij voorkeur op de berghellingen deels in het wild, deels door den mensch aangeplant en verzorgd. De heuvels zijn in het algemeen met eene slechts schrale vegetatie bekleed, onder welke melastomen, akaciën en varens in meerdere vormen en hier en daar in talrijke individu's uitkomen, terwijl het hoogere geboomte zich grootendeels heeft zamengedrongen in de ravijnen, waar de bodem het een' vasteren grondslag aanbood, en een grooter vochtgehalte van lucht en bodem het een ruimer voedsel kon bereiden. Op vele plaatsen is de strandvegetatie rijk aan klapperpalmen, aan bintangor, aan pandanen, hoetoe, katappan (Terminalia katappan), goemila, kanari (Canarium commune), gomoe (Artocarpus incisa), potjoan, varens,

zelfs boomvarens melastomen, kajoetimoe, kinar, kojawas, kener, en zelfs orchideën. Op enkele moerassige stranden tieren rhizophoren, even als elders op gelijke plaatsen. Zware bosschen vindt men slechts om en op het hoogere gebergte van Hitoe. Daar is een rijkdom en veelsoortigheid van gewassen, welke nog slechts gedeeltelijk is bekend en welke nog op een' tweeden Rumphius wacht, om onze kennis daarvan op een meer voldoend standpunt te brengen. Inderdaad, hoeveel ook door Rumphius omtrent Amboina's flora aan het licht moge zijn gebragt, en hoeveel ook nog in de ruim anderhalve eeuw, die sedert is verloopen, en vooral in de laatste tientallen jaren, door Zippelius en den heer Blume, de kennis aan plantenvormen van Amboina moge zijn uitgebreid, is het beeld van die flora nog te ontwerpen en heeft de reis van den gouverneur generaal Duymaer van Twist aangetoond, door de verzamelingen van levende planten, welke toen voor den plantentuin te Buitenzorg zijn gemaakt, dat zelfs in de bewoonde en veel bezochte streken van het eiland nog meerdere sierlijke planten bloeijen, van welke de wetenschap nog geene kennis draagt. Wat men alzoo van een nader onderzoek van Amboina's wouden en vooral van zijne bergbosschen mag verwachten, schijnt niet twijfelachtig.

Wenschelijk zou het zijn, dat een kruidkundige op zich name, volledige lijsten op te maken van alle planten, welke tot dusverre, zoowel van Amboina als van andere moluksche eilanden bekend zijn geworden. Dergelijke lijsten zijn onmisbaar voor de studie der geographische botanie der Molukken en ontbreken nog geheel en al. De kennis der moluksche planten is thans verspreid in eene menigte grootere en kleinere werken, welke niet alle in Nederlandsch Indië aanwezig zijn. Ik moet mij alzoo van eene zamenstelling van zoodanige lijsten onthouden, vermits ik ze op verre na niet volledig zou kunnen geven.

Het dierenleven op Amboina is tamelijk rijk aan vormen.

Van de zoogdieren kent men, de tamme dieren niet medegerekend, een vierentwintigtal soorten. Twee daarvan, de doejong en kasjelot, behooren tot de zeefauna. Van de landzoogdieren bestaat de grootste helft uit vleermuizen van de geslachten der bladneuzen, harpiën, vliegende honden, enz. De vierhandige dieren schijnen op Batjan hunne meest oostelijke woonplaats

in den Archipel te hebben en ontbreken geheel op Amboina. Van verscheurende dieren leven op Amboina geene andere dan een paar soorten van civetten en eene spitsmuis. Drie soorten van koeskoes vertegenwoordigen er de orde der buideldieren, de gewone rat en de sierlijke vleugelmuis de orde der knaagdieren en het molukshe hert de orde der herkaauwers (1).

Ten opzigte van de vogelfauna van Amboina is de bestaande kennis nog gering te noemen. Ik zie van daar nog geene 40 soorten vermeld (2) waaronder slechts een paar roofvogels, een jaarvogel, den bouwer der kostbare eetbare vogelnestjes, eenige honigzuigers, winterkonings en andere zingvogels, eenige klimvogels, waaronder een koekoek en meerdere soorten van papegaaijen, en voorts eenige soorten van duiven, hoenders, steltloopers en zwemvogels. Onder die vogels verdienen meer-

---

(1) De thans bekende zoogdier-soorten van Amboina zijn: Hipposideros bicolor Gr., Hipposideros speoris Geoffr., Phyllorhina nobilis Gr., Asellia tricuspidata Gr., Trilatitius blepotis Gr., Pteropus funereus Temm., Pteropus phaiops Temm., Pteropus chrysoproctus Temm., Pteropus griseus Geoffr., Xantharpya amplexicaudata Gr.?, Macroglossus minimus Gr., Harpyia cephalotes Peronii Geoffr., Viverra zibetha L., Viverra tangalunga Gr., Sorex myosurus Pall., Cuscus orientalis Gr., Cuscus chrysorrhos Gr., Cuscus maculata Less., Mus decumanus Pall., Pteromys elegans S. Müll., Rusa moluccensis Gr., Halicore dugong F. Cuv., Physeter macrocephalus Cuv.

(2) Nisus hiogaster S. Müll., Strix magica S. Müll., Collocalia nidifica Gr., Calao ruficollis Bp., Nectarinia zenobia Schl. Müll., Nectarinia aspasia Schl. Müll., Dicaeum erythrothorax Less., Ceyx lepida Temm., Todiramphus diops Bp., Todiramphus lazuli Bp., Trichophorus flavicaudus Bp., Lamprotornis cantor Temm., Lamprotornis metallicus Temm., Myiagra manadensis Bp. (Muscicapa manadensis Q.G.), Pachycephala macrorhynchus Strickl., Trichoglossus ornatus Vig., Trichoglossus haematodus Wagl., Eos ruber Wagl., Eclectus grandis Wagl., Eclectus puniceus Bp., Cuculus lucidus S. Müll., Eudynamis picatus S. Müll., Eudynamis punctatus S. Müll., Columba (Peristera) javanica Less., Columba (Ectopistes) Reinwardtii Less., Columba littoralis Temm., Columba tigrina Temm., Columba superba Temm., Columba aenea Temm., Columba perspicillata Temm., Columba phasianella Temm., Columba malaccensis Temm., Columba viridis Temm., Columba luctuosa Temm., Megapodius rubripes Temm., Megapodius Freycineti QG., Parra gallinacea Temm., Numenius minor S. Müll., Sterna velox.

dere honigzuigers, duiven en papegaaijen bijzondere opmerking wegens hunne schitterende kleuren. Enkele duiven (Columba viridis, superba en Reinwardtiana) en de metaalglanzige lamprotornis azen op de vruchten der nagelen, terwijl de roshalzige jaarvogel de muskaatnoten verslindt en voortplant, even als de befaamde noteneters (Columba aenea en perspicillata).

Meer dan van Amboina's vogels, weten wij van zijne kruipende dieren. Tot op den tegenwoordigen tijd zijn 36 soorten van reptiliën van Amboina bekend geworden en door mijne eigene onderzoekingen heb ik daaraan nog 10 soorten kunnen toevoegen (1) en het geheele cijfer alzoo op 46 brengen. Van die soorten behooren 3 tot de schildpadden, waaronder de gewone groene zeeschildpad en de karetschildpad; 20 tot de hagedissen, waaronder de gewone krokodil, de gewone en goudspikkelige leguaan, de amboinasche istiurus, de tweehoorige kameleon, 5 gekko's en tjitjaks, de gestreepte draak en 7 skinken; 20 tot de slangen, waaronder 1 petola- of sawahslang, 6 echte gifslangen (drie zeeslangen, de brilslang, de geringde bungarus of belan en de roodbekkige driehoekkopsslang of de biloedak der Javanen), en 3 tot de kikvorschen (2). Verreweg de meeste dezer soorten

(1) In mijn kabinet bevinden zich 21 reptiliën, welke ik deels zelf te Amboina heb verzameld, deels van daar ontvangen. Deze soorten zijn: Cistudo amboinensis Gr., Platydactylus vittatus Cuv., Hemidactylus variegatus Cuv., Istiurus amboinensis Cuv., Bronchocela cristatella Kaup, Draco lineatus Daud., Eumeces Fréycinetii DB., Eumeces Lessonii DB., Euprepes Sebae DB., Lygosoma brachypoda DB., Lygosoma smaragdina DB., Ophthalmidion crassum A. Dum., Enygrus carinatus Wagl., Tropidonotus quincunciatus Schl., Tropidonotus vittatus Schl., Tragops prasinus Wagl., Triglyphodon irregulare DB., Bungarus annularis Daud., Naja tripudians Wagl., Trigonocephalus rhodostoma Rwdt en Hyla cyanea Daud.

(2) De bedoelde 46 soorten zijn de volgende: Cistudo amboinensis Gr., Chelonia viridis Schw., Chelonia imbricata Schw., Crocodilus biporcatus Cuv., Chamaeleo bifidus Brongn., Platydactylus vittatus Cuv., Platydactylus monorchis Schl., Hemidactylus marginatus Cuv., Hemidactylus frenatus Cuv., Hemidactylus variegatus Cuv., Varanus bivittatus DB., Varanus chlorostigma DB., Istiurus amboinensis Cuv., Lyriocephalus margaritaceus Merr., Bron-

zijn ook over andere Moluksche en Soendasche eilanden verbreid. Geene enkele is Amboina's fauna eigen.

De vischfauna van Amboina heeft reeds in de oudere tijden meer bijzonder de aandacht getrokken. Valentyn heeft reeds in het begin der vorige eeuw de afbeeldingen van eenige honderden vischsoorten publiek gemaakt en de natuurkenners der vorige eeuw in verbazing gebragt over den rijkdom en de vreemdsoortigheid der vischvormen van Amboina's wateren. Hoezeer die afbeeldingen deels zeer overdreven en deels geheel onherkenbaar zijn, is in den lateren tijd gebleken, dat aan nagenoeg alle de natuur ten grondslag was gelegd. Maar het is tevens bewezen, dat die afbeeldingen niet voorstellen, enkel amboinasche visschen, waarvoor Valentyn ze uitgaf, maar dat zij oorspronkelijk vervaardigd zijn naar visschen, op de meest verwijderde punten van den Indischen oceaan en de Soenda-moluksche wateren gevangen. Niettemin is uit mijne onderzoekingen gebleken, dat Amboina's vischfauna nog oneindig rijker is, dan Valentyn die met al zijne dwalingen had voorgesteld, kennende ik thans reeds meer dan 620 vischsoorten, welke in de wateren van Amboina zijn gevangen en zich, op weinige uitzonderingen na, alle in mijn kabinet bevinden.

Niet minder belangstelling dan de visschen wekten in den ouden tijd ook Amboina's schaal- en schelpdieren.

De eerste eenigzins beteekenende kennis van Amboina's schaal-

---

chocela cristatella Kaup, Draco lineatus Daud., Cyclodus Boddaertii DB., Euprepes Sebae DB., Eumeces Lessonii DB., Eumeces Freycinetii DB., Lygosoma brachypoda DB., Lygosoma taeniolata DB., Lygosoma smaragdina DB., Ophthalmidion crassum A. Dum., Python reticulatus Gr., Liasis amethystinus Gr., Enygrus carinatus Wagl., Dendrophis picta Boie, Lycodon aulicum Boie, Lycodon modestum Schl., Tropidonotus quincunciatus Schl., Tropidonotus vittatus Schl., Brachyorrhos albus Kuhl, Cerberus boaeformis DB., Tragops prasinus Wagl., Chrysopelea rhodopleuron Boie, Triglyphodon irregulare DB., Hydrophis colubrina Schl., Hydrophis pelamis Schl., Hydrophis pelamidioides Schl., Bungarus annularis Daud., Naja tripudians Wagl., Trigonocephalus rhodostoma Rwdt, Rana grunniens Daud., Hyla cyanea Daud., Bufo minimus Less.

dieren heeft de wetenschap te danken aan Georg Everhard Rumph. Na zijne onderzoekingen evenwel is de kennis ten deze betrekkelijk weinig vooruitgegaan en raadpleegt men de tegenwoordige literatuur, dan vindt men slechts ruim een dertigtal soorten vermeld, als met eenige zekerheid tot Amboina's carcinologische fauna te brengen (1). Zeker eene weinig bevredigende uitkomst, verkregen na drie eeuwen vestiging van het europesche gezag aldaar. Tijdens mijn verblijf te Amboina verzamelde ik niet minder dan 38 soorten, van welke slechts elf van daar bekend waren en meerdere van welke nieuw zijn voor de wetenschap. Ik heb alle die soorten reeds bepaald en de nog onbekende beschreven in mijne „Recherches sur les Crustacés de l'Inde Archipélagique", welke worden gedrukt in de Acta Societatis Scientiarum Indo-Neêrlandicae (2).

---

(1) Criocarcinus superciliosus Guér., Micippe cristata Leach, Egeria arachnoides Latr., Lambrus longimanus Leach, Lambrus Rumphii Blkr, Lambrus contrarius Edw., Parthenope horrida Latr., Carpilius maculatus Edw., Xantho octodentatus Edw., Oceanus crucifer DH., Charybdis sexdentatus DH., Neptunus pelagicus DH., Gelasimus Marionis Edw., Macrophthalmus incisus Edw , Pseudograpsus penicilliger Edw., Calappa fornicata Fab., Matuta victor Fab., Leucosia urania Lichtst., Myra fugax Leach, Dromia Rumphii Edw., Ranina dentata Latr., Ranina dorsipes Latr., Pagurus Gaimardi Edw., Cenobita perlata Edw., Birgus latro Leach, Thenus orientalis Edw., Palemon ornatus Oliv., Squilla maculata Lam., Gonodactylus scyllarus Latr., Limulus moluccanus Latr.

(2) De voor de Amboina en gedeeltelijk ook voor de wetenschap nieuwe soorten mijner verzameling zijn: Doclea hybrida Edw., Doclea Sebae Blkr, Cancer ocijroë Herbst, Rüppellia micracanthus Blkr, Zozymus roseus Blkr, Neptunus sanguinolentus DH., Thalamita? natator Edw , Calappa cristata Latr., Calappa gallus Edw., Calappa tuberculata Fab., Dorippe polytrichos Blkr, Callianassa leiochir Blkr , Scyllarus amboinensis Blkr, Galathea elegans White, Palinurus melanotaenia Blkr, Pagurus punctulatus Oliv., Pagurus Herbstii Blkr, Squilla nepa Latr., Gonodactylus chiragra Latr., Palemon amboinensis Blkr, Palemon Brongniartii Blkr, Palemon Dumerilii Blkr, Palemon Edwardsii Blkr, Hippolyte Hasseltii Blkr, Penaeus monodon Fab., Penaeus canaliculatus Oliv., Stenopus hispidus Latr.

Van de kennis der amboinasche arachniden bestaat nog naauwelijks een begin. Solpuga chelicornis Licht., Plectana Lepelletieri Walck. en Gastracantha Audouini Guér. zijn de eenige spinnen, welke ik in de registers der wetenschap van Amboina zie vermeld.

Ten opzigte van de insekten is men meer gevorderd, alhoewel slechts ten opzigte van de orden der vlinders en torren en regtvleugeligen, latende die der halfvleugeligen, vliesvleugeligen, tweevleugeligen enz. nog bijkans alles te wenschen over. Van de amboinasche vlinders of schubvleugelige insekten zijn thans ongeveer 65 soorten (1) in de verschillende werken vermeld, doch het zijn voornamelijk slechts de dagvlinders, de papilioniden, welke bekend zijn geworden. De schemering- en nachtvlinders van Amboina, en deze zijn zeker niet minder talrijk dan de overige, zijn op eenige weinige na alle tot nog toe onbekend gebleven.

---

(1) Ornithoptera priamus Boisd., Ornithoptera remus Boisd., Ornithoptera amphimedon Boisd., Ornithoptera helena Boisd., Ornithoptera hellen Boisd., Papilio codrus Fab., Papilio eurypilus L., Papilio sarpedon L., Papilio deiphobus L., Papilio ulysses L., Papilio Blumei Boisd., Papilio severus Cram., Papilio gambrisius Cram., Papilio amphitrion Cram., Papilio drusius Cram., Papilio aristaeus Cram., Papilio polydorus L., Papilio alphenor Cram., Pieris isse God., Pieris philyra God., Pieris darimene Boisd., Pieris ada God., Pieris albina Boisd., Pieris eleonora Boisd., Pieris placidia God., Pieris liberia God., Iphias leucippe Boisd., Terias candida Boisd., Terias ignatia Boisd., Damis Sebae Boisd., Damis hylas Guér., Simoethes pandu Boisd., Lycaena Duponchelii Boisd., Hamadryas assaricus Boisd., Euplaea eunice Boisd., Euplaea melina Boisd., Euplaea alcathoë Boisd., Danais juventa God., Cethosia cydippe God., Argynnis egista God., Argynnis lampetia God., Argynnis erymanthis God., Cyrestis thyoneus Boisd., Vanessa arsinoë Boisd., Nymphalis herminia Boisd., Lexias europus Boisd., Minetra sylvia Boisd., Melanites melaleuca Boisd., Limenites venilia Boisd., Diadema alimena Boisd., Diadema pipleis Boisd., Cyllo constantia Boisd., Satyrus manipa Boisd., Satyrus remulia Boisd., Satyrus hesione Fab., Satyrus mineus Fab., Hyodes jairus Boisd., Thymele Feisthamelii Boisd., Hazis militaris Boisd., Callimorpha lemnia Boisd, Glaucopis irius Boisd., Aganais caricae Boisd., Nyctipao ephesperis Hb, Phyllodes conspicillator Boisd., Phyllodes inspicillator Guér.

De van Amboina bekend gewordene schildvleugelige insekten zijn nog weinig in getal met betrekking tot den grooten rijkdom dezer orde aan soorten. Ik zie van daar slechts 28 soorten vermeld (1). Van de regtvleugelige insekten van Amboina is insgelijks nog slechts ruim een twintigtal soorten bekend (2). Van de halfvleugeligen kent men slechts 3 soorten (3) even als van de peesvleugeligen (4) en slechts 2 vliesvleugeligen (5), terwijl Laphria spectabilis Guér., tot nog toe de eenige vertegenwoordigster is van onze kennis der amboinasche tweevleugelige insekten.

Van Amboina's ringwormen kent men tot nog toe slechts Borlasia quadripunctata QG.

Na de kennis der visschen mag men zeggen, dat die van

---

(1) Cicindela decemguttata Fab., Diceros plagiatus Gor. Perch., Protaetia taciturna Burm., Cetonia xanthopus Boisd., Scarabaeus atlas Boisd., Euchlora chlorotica Guér., Amarygmus jodicollis Guér., Upis sulcigera Boisd., Gnoma girafa Guér., Tmesisternus septempunctatus Boisd., Lamia hercules Boisd., Lamia fasciolata Boisd., Saperda sobrina Boisd., Phyllocharis bicincta Guér., Adorium Olivieri Guér., Crioceris Goryi Guér., Colymbetes lineatus Guér., Otiorhynchus mutilatus Boisd., Alcides sulcatus Schoenh., Geonemus gemmans Chevr. Schoenh., Apocyrtus aeneus Schoenh., Eupholus Chevrolatii Guér., Sipalus granulatus Boisd., Callirhipis Dejeanii Latr., Podontia tricolor Chevr., Cistela luteola Guér., Notoxus quadrimaculatus Guér., Coccinella arcuata Fabr.

(2) Mantis valida Hag., Mantis oligoneura DH., Mantis timorensis DH., Phasma [Cyphocrania] gigas L., Phasma [Cyphocrania] maculatum Oliv., Phasma [Cyphocrania] viridanum DH., Phasma [Bacteria] femoratum Stok., Phasma [Pachymorpha] coronatum DH., Acridium [Acridium] ruficorne F., Acridium Gohieri Charp., Acridium [Oxya] velox F., Acridium [Oxya] dimidiatum DH., Acridium [Oxya] humile S., Acridium [Oxya] luteolum S., Locusta [Phyllophora] speciosa Thunb., Locusta [Pseudophyllus fenestrata Stoll [of myops Serv.], Locusta [27] laticeps DH., Locusta [Conocephalus] oxycephala Stoll, Locusta [Mecopoda] javana L., Locusta [Locusta] armata Guér., Locusta [Conocephalus] mucro DH.

(3) Eurymela Lessonii Boisd., Scutellera dilaticollis Guér., Anisocelis abdominalis Guér.

(4) Libellula elegans Guér., Libellula apicalis Guér., Mantispa grandis Guér.

(5) Crocisa lamprosoma Boisd., Stephanus coronator Boisd.

Amboina's weekdieren het meest gevorderd is. Wel kent men van daar nog slechts eene enkele soort van draadpoot, Pollicipes mitella Sow., en zijn van de waarschijnlijk talrijke vormen van cephalopoden van Amboina nog slechts enkele in de wetenschap bekend geworden, zooals de gewone nautilus, enkele argonauten en Peron's spirula, welker merkwaardigheid als voorwereldlijke vormen en welker sierlijkheid ze reeds in oude tijden boven andere deed opmerken (6), maar daarentegen is een groot aantal gastropoden en schelpdieren ter onzer kennis gekomen. In vroegere tijden hebben de inspanningen van liefhebbers van hoorns en schelpen, in de latere tijden meer de wetenschappelijke zin van de nieuwere dierkundigen er toe bijgebragt, om de oneindige vormverscheidenheid der bekleedsels en der inwendige bewerktuiging van de dieren dezer klassen toe te lichten. De bekende hoorns en schelpen van Amboina zijn sedert Rumphius en Valentyn, die de eerste belangrijke verzamelingen van goede afbeeldingen daarvan hebben gegeven, in talrijke oudere en nieuwere prachtwerken, doch meestal verspreid, afgebeeld. Vele uit de Molukken afkomstige hoorns en schelpen zijn evenwel als amboinasche opgegeven, alhoewel ze van Boero, Ceram en andere Moluksche eilanden afkomstig waren. Van vele andere moluksche hoorns en schelpen daarentegen zie ik de juiste plaats van voorkomen niet vermeld, hoezeer het vermoedelijk is, dat velen daarvan ook om Amboina leven. Van deze laatste kan in een overzigt van Amboina's fauna natuurlijk geene sprake zijn, terwijl men die soorten, welke men als bewoonsters van Amboina's wateren heeft opgegeven bij nadere kennis der woonplaatsen waarschijnlijk uit de lijsten hunner fauna zal moeten schrappen.

Van de gastropoden zijn tot heden toe minstens 275 als am-

---

(6) Spirula Peronii Lam., Nautilus pompilius L., Argonauta argo L., Argonauta tuberculosa Lam., Argonauta nitida Lam. Bovendien nam ik zelf te Amboina nog waar Octopus rugosus en eenige andere acht- en tienpootige cephalopoden, welke ik, naar de nieuwere werken over deze klasse, niet heb kunnen bestemmen.

boinasche vermeld (1) waaronder meer dan 230 kamkieuwigen (t. w. ongeveer 23 vleugelhoorns, 41 kegelhoorns, 1 torenhoorn, 60 purperhoorns, 20 helmhoorns, 14 mijterhoorns, 10 olijfhoorns,

---

(1) I *Kamkieuwigen. a. Vleugelhoorns.* Pterocera lambis Lam., Pterocera millepeda Lam., Pterocera scorpio Lam., Pterocera chiragra Lam., Strombus latissimus L., Strombus gallus L., Strombus laciniatus Chemn., Strombus bituberculatus Link, Strombus lentiginosus L., Strombus auris dianae L., Strombus gibberulus L., Strombus luhuanus L., Strombus canarium L., Strombus vittatus L., Strombus taeniatus QG., Strombus epidromis L., Strombus succinctus L., Strombus troglodytes Lam., Strombus tridentatus Lam., Strombus urceus L., Strombus plicatus Lam., Strombus floridus Lam., Rostellaria fusus Hinds, Terebellum subulatum Lam. *b. Kegelhoorns.* Conus marmoreus L., Conus imperialis L., Conus fuscatus Born., Conus minimus L., Conus hebraeus L., Conus arenatus Brug., Conus fustigatus Brug., Conus geographus L., Conus litteratus L., Conus tessellatus Brug., Conus generalis L., Conus virgo L., Conus capitaneus L., Conus mustelinus Brug., Conus vexillum Martini, Conus miles L., Conus ammiralis L., Conus genuanus L., Conus siamensis Brug., Conus glaucus L., Conus achatinus Chemn., Conus cinereus Brug., Conus mercator L., Conus betulinus L., Conus figulinus L., Conus proteus Brug., Conus augur Brug., Conus acuminatus Brug., Conus lithoglyphus Brug., Conus testudinarius Martini, Conus aurisiacus L., Conus striatus L., Conus spectrum L., Conus cervus Lam., Conus stercus muscarum L., Conus dux Brug., Conus nussatella L., Conus aulicus L., Conus pennaceus Born., Conus radiatus Gmel., Conus aureus Brug. *c. Torenhoorns.* Pleurotoma babylonia Lam *d. Purperhoorns.* Fusus colus Lam., Fusus proboscidiferus Lam., Fusus laneca Desh., Fasciolaria tulipa Lam., Fasciolaria trapezium Lam., Turbinella pyrum Lam., Turbinella ceramica Lam., Turbinella cornigera Lam., Turbinella leucozonalis Lam., Pyrula canaliculata Lam., Pyrula melongena Lam., Pyrula ficus Lam., Pyrula ternatana Lam., Pyrula papyracea Lam., Pyrula galeodes Lam., Pyrula angulata Lam., Murex cornutus L., Murex brandaris L., Murex crassispina Lam., Murex tenuispina Lam., Murex haustellum L., Murex inflatus Lam., Murex axicornis Lam., Murex microphyllus Lam., Murex saxatilis Lam., Murex scorpio L., Murex vitulinus Lam., Tritonium [Triton Lam.,] variegatum Cuv., Tritonium lampas Cuv., Tritonium lotorium Cuv., Tritonium pyrum Cuv., Tritonium tuberosum Cuv., Tritonium anus Cuv., Tritonium maculosum Cuv., Tritonium undosum Cuv., Ranella gigantea Lam., Ranella argus Lam., Ranella crumena Lam., Purpura persica Lam., Purpura hippocastanum Lam., Purpura haemastoma Lam., Purpura mancinella Lam., Purpura

30 porceleinhoorns, 8 spitshoorns, 8 moerashoorns, 3 wenteltrappen, 13 natikaceën, 1 narikaceën, 1 hevelhoorn, 1 kaphoorn, 2 akmeaceën), ongeveer 23 schildkieuwigen (t. w. ongeveer 9 neritinen, 13 cirkelhoorns, 1 spleethoorn), slechts 1 kringkieuwige, 4 bedektkieuwigen, 12 longslakken, 2 naaktkieuwigen en 3 kielpootigen.

Uit de klasse der vleugelpooten kent men tot heden toe nog

---

lagenaria Lam., Ricinula arachnoides Lam., Nassa glans Desh., Nassa papillosa Desh., Nassa inflata Desh., Nassa arculasia Lam., Buccinum Cumingianum Dunker, Terebra raphanula Lam., Terebra maculata Lam., Terebra crenulata Lam., Terebra dimidiata Lam., Terebra subulata Lam., Terebra oculata Lam., Terebra myuros Lam., Terebra lanceata Lam., Terebra concinna Desh., Cancellaria senticosa Lam. *e. Helmhoorns.* Cassis cornuta Lam., Cassis flammea Lam., Cassis fasciata Lam., Cassis glauca Lam., Cassis areola Lam., Cassis zebra Lam., Cassis rufa Lam., Cassis pennata Lam., Cassis testiculus Lam., Cassis saburon Lam., Cassis vibex Lam., Cassis erinaceus Lam., Oniscia Lamarckii Desh., Dolium olearium Lam., Dolium maculatum Lam., Dolium pomum Lam., Dolium perdix Lam., Dolium minjak Lam., Eburna spirata Lam., Eburna areolata Lam. *Mijterhoorns.* Voluta diadema Lam., Voluta pellis serpentis Lam., Voluta vespertilio L., Voluta lapponica L., Voluta vexillum Chemn., Mitra episcopalis Lam., Mitra papalis Lam., Mitra pontificalis Lam., Mitra costa Lam., Mitra granatina Lam., Mitra taeniata Lam., Mitra corrugata Lam., Mitra vulpecula Lam., Mitra stigmataria Lam., *g. Olijfhoorns.* Oliva erythrostoma Lam., Oliva maura Lam., Oliva fulminans Lam., Oliva guttata Lam., Oliva undata Lam., Oliva ispidula L., Oliva acuminata Lam., Harpa ventricosa Lam., Harpa nobilis Lam., Harpa minor Lam. *h. Porceleinhoorns.* Cypraea exanthema L., Cypraea argus L., Cypraea testudinaria L., Cypraea mauritiana L., Cypraea mappa Lam., Cypraea histrio Gmel., Cypraea scurra Chemn., Cypraea mus L., Cypraea tigris L., Cypraea tulpa L., Cypraea carneola L., Cypraea vitellus L., Cypraea caput serpentis L., Cypraea variolaria Lam., Cypraea lynx L., Cypraea erosa L., Cypraea caurica L., Cypraea isabella L., Cypraea ursellus Gm., Cypraea asellus L., Cypraea cicercula L., Cypraea globulus L., Cypraea helvola L., Cypraea nucleus L., Cypraea moneta L., Cypraea annulus L., Cypraea oryza Lam., Ovula oviformis Lam., Ovula angulosa Lam., Ovula verrucosa Lam. *i. Spitshoorns.* Cerithium sulcatum Lam., Cerithium telescopium Lam., Cerithium palustre Brug., Cerithium nodulosum Brug., Cerithium granulatum Brug., Cerithium aluco Brug., Cerithium vertagus Brug., Cerithium procerum Kien. *k. Moerashoorns.* Melania

slechts eenige weinige amboinasche vormen (1) uit de familiën der cavoliniaceën, cymbuliaceën en kieuwhuidigen.

De schelpdieren zijn om Amboina echter weder op ruimere schaal vertegenwoordigd. Men kent van deze klasse minstens 63 soorten, welke aan Amboina's kusten leven (1), waaronder 38 tweespierigen (t. w. 19 venusschelpen, 1 eendenschelp, 3 buisschelpen, 2 boorwormen, 1 gieter, 4 hartschelpen, 1 chamacee,

---

amarula Lam., Melania atra = Piprena atra Mouss., Melania setosa Swains., Melania moluccensis QG., Melania rudis J. et H. Lea, Melanopsis atra Fér., Planaxis sulcata Lam., Solarium perspectivum Lam. *l. Wenteltrappen.* Scalaria pretiosa Lam., Scalaria glabrata Hinds, Scalaria Philippinarum Sowb. *m. Natikaceën.* Natica albumen Lam., Natica mamilla Lam., Natica vitellus Lam., Natica rufa Lam., Natica zebra Lam., Natica chinensis Lam., Natica albula Récl., Natica ochrostoma Récl., Natica puncticulata Récl., Natica calliandi Récl., Sigaretus haliatoideus Lam., Sigaretus helicoideus Le Guill., Sigaretus lacteus Récl. *n. Narikaceën.* Narica helicoidea Le Guill. *o. Hevelhoorns.* Siphonaria viridis Q. *p. Kaphoorns.* Crepidula porcellana Lam. *Akmeaceën.* Acmaea rugosa Eschh., Acmaea orbicularis Eschh. II *Schildkieuwigen. a. Neritinen.* Nerita exuvia L., Nerita textilis Gm., Nerita polita L., Nerita albicilla L., Nerita chamaeleon L., Nerita grossa L., Neritina pulligera Lam., Neritina corona L., Nerita venusta Dunker. *b. Cirkelhoorns.* Turbo chrysostomus L., Turbo margaritaceus L., Turbo setosus Gm., Turbo petholatus L., Turbo marmoratus Lam., Delphinula laciniata Lam., Trochus niloticus L., Trochus marmoratus Lam., Trochus fenestratus Gm., Monodonta pagodus Lam., Stomatella auricula Lam., Haliotis asinina L. Haliotis unilateralis Lam. *c. Spleethoorns.* Emarginula lata Q. III. *Kringkieuwigen. a. Knieschijven.* Patella testudinaria L. IV. *Bedektkieuwigen. a. Zykieuwigen.* Pleurobranchus cornutus Q. *b. Aplysiaceën.* Aplysia Rumphii Rang. *c. Blaashoorns.* Bulla ampulla L, Bulla naucum L. V. *Longslakken. a. Slakkenhoorns.* Helix ungulina L., Helix citrina L., Helix fasciolata Less., Helix pileus Müll., Bulimus laevis Brug., Bulimus contrarius Müll., Nanina vitellus Gould, Nanina Stuersii Gould. *b. Oorslakken.* Scarabus imbrium Montf., Auricula Midae Lam. *c. Limneaceën.* Physa moluccensis Less. *d Vaathoorns.* Ampullaria fasciata Lam. VI. *Naaktkieuwigen. a. Dorishoorns.* Doris marginata QG., Doris limacina QG. VII. *Kielpootigen. a. Atlantaceën.* Atlanta Keraudrenii Less. *b. Phylliroaceën.* Phyllira amboinensis QG., Phyllira rubrum QG.

(1) *Schaaldragende.* Clio pyramidalis QG., Hyalaea [Cavolinia] longirostris Less., Cymbulia ovata QG., Cymbulia radiata QG. *Naakte.* Pelagia alba QG., Pneumodermon ruber QG., Pneumodermon pellucidus QG.

1 lucina-schelp, 2 karditaceën, 4 arken), 7 ongelijkspierigen (t. w. 4 mosselen, 3 vinmosselen) en 23 eenspierigen (t. w. 3 paardenpooten, 5 hamerschelpen, 10 kamschelpen en 5 oesters).

De kennis der armpooten van Amboina wordt tot nog toe slechts vertegenwoordigd door eene soort uit de familie der tongschelpen, Lingula anatina Lam.

Van de amboinasche zakdieren kent men eenige weinige soorten uit de orde der salpaceën (2).

Amboina's riffen zijn zeker rijk aan stekelhuiden, aan zeesterren, zeeëgels en tripangs, maar tot nog toe zijn slechts wei-

---

(2) I *Tweespierigen. a. Venuschelpen.* Cytherea castrensis Lam., Cytherea tigrina Lam., Cytherea dione Lam., Cytherea punctata Lam., Cytherea scripta Lam., Cytherea flexuosa Lam., Venus plicata Gm., Venus punctifera Lam., Venus litterata L., Donax pubescens L., Donax scripta L., Tellina virgata L., Tellina foliacea L., Tellina rostrata L., Tellina sulcata Lam., Tellina lingua felis L., Tellina gargadia L., Cyrena zeylanica Lam., Psammobia radiata Dunker. *b. Eendenschelpen.* Anatina subrostrata Lam. *c. Buisschelpen.* Solen cultellus L., Solen radiatus L., Machaera radiata W. Jay. *d. Boorwormen.* Cyphus arenarius Guett., Pholas globulosa QG. *e. Gieters.* Aspergillum javanum Lam., *f. Hartschelpen.* Cardium costatum L., Cardium unedo L., Cardium fragum L., Cardium hemicardium L. *g. Chamaceën.* Chama damaecornis Lam. *h. Lucina-schelpen.* Lucina virginea Desh. *i. Karditaceën.* Cardita bicolor Lam., Cardita phrenetica Lam. *k. Arken.* Arca tortuosa L., Arca ventricosa Lam., Arca rhombea Born., Arca granosa L. II. *Ongelijkspierigen. a. Mosselen.* Modiola castanea Gr., Modiola tulipa Lam., Modiola vagina Lam., Modiola lithophaga Lam. *b. Vinmosselen.* Pinna muricata L., Pinna saccata L., Pinna nigrina Lam. III *Eenspierigen. a. Paardenpooten.* Hippopus maculatus Lam., Tridacne gigas Lam., Tridacne squamosa Lam. *b. Hamerschelpen.* Aricula crocea Lam., Meleagrina margaritifera Lam., Meleagrina albina Lam., Vulsella lingulata Lam., Malleus vulgaris Lam. *c. Kamschelpen.* Lima squamosa Lam., Pecten pleuronectes Lam., Pecten radula Lam., Pecten plica Lam., Pecten nodosus Lam., Pecten pallium Lam., Pecten senatorius Lam., Pecten aurantius Lam., Spondylus crassisquama Lam., Spondylus ducalis Chemn. *d. Oesters.* Ostrea parasitica Gm., Ostrea folium L., Ostrea crista galli Chemn., Ostrea imbricata Lam., Ostrea spinosa Q.

(2) Salpa nucleata QG., Salpa tunicata QG., Salpa cylindrica Less., Doliolum denticulatum QG., Doliolum? caudatum QG.

nige dier soorten in de wetenschap als amboinasche geboekt. De tripangsoorten of holothuriën van Amboina zijn nog geheel te onderzoeken. De wetenschap vermeldt er nog slechts eene enkele van, doch het is mij bekend, dat dáár, even als op de riffen der meeste omliggende eilanden, behalve de ananas-tripang, nog verschillende andere soorten voorkomen. Rumphius heeft reeds de meeste zeesterren en zeeëgels, welke tot nu toe van Amboina zijn bekend geworden, beschreven en afgebeeld en in het geheel kent men van deze orden thans ongeveer 21 amboinasche soorten (3) t. w. 8 asteriden en 13 echiniden.

Van dc zeenetels kent men tot nog toe slechts enkele soorten van Carybdea, Diphyes en Callianira (4). Wat betreft de polypen, hoe rijk de kustwateren daaraan ook zijn, ziet men tot nog toe slechts enkele soorten van Amboina vermeld (5). Daar intusschen eene groote eenvormigheid heerscht in de verbreiding der polypen in den Indischen Archipel, is er niet aan te twijfelen, dat Amboina's wateren ongeveer dezelfde vormen voeder als de aangrenzende zeeën, en dat er even als hier soorten voorkomen van astraeën, karyophylliën, meandrinen, fungiën, tubiporen, milleporen en madreporen, korallinen, isideeën, cel-

---

(3) *Asteriden.* Oreaster reticulatus Müll. Trosch., Oreaster turritus Müll. Trosch., Astrogonium inaequale J. E. Gray, Ophidiaster miliaria Müll. Trosch., Goniodiscus Sebae Müll. Trosch., Stellaster Belcheri J. G. Gray, Ophiarachna incrassata Müll. Trosch ?, Astrophyton verrucosum Müll. Trosch. *Echiniden.* Echinotrochus dentatus [Scutella dentata Blv.], Echinoglycus inauritus v. Phels. [Scutella bifissa Desl.], Echinodiscus parma Blv. [Scutella parma Desl.], Clypeaster laganum Desl., Echinorhodum ovatum v. Phels. [Clypeaster oviformis Desl.], Echinoneus cyclostomus Leske, Micraster canaliferus Agass., Echinus ventricosus Desl., Echinocidaris punctulata Desm., Echinometra atra Blv., Echinometra mamillata Blv., Cidarites tribuloides Desl., Diadema turcarum Desm. [Cidarites diadema Desl.],

(4) Carybdea bitentaculata QG., Callianira amboinensis QG. [Callianira triploptera Lam.], Diphyes cucubalus QG.,

(5) Actinia fusco-rubra QG., Astrea amboinensis QG., Madrepora plantaginea Lam., Mamillifera viridis QG., Alcyonellum speciosum QG.

leporinen, pennatulen, tertularinen, enz. Eene bepaling der om Amboina levende soorten is evenwel noodig, om ze in de registers der wetenschap in te schrijven.

De amboinasche infusoriën zijn nog ten eenemale onbekend.

Hoezeer nu de kennis der fauna van Amboina nog zeer veel te wenschen overlaat, blijkt toch uit de hier gegevene opsomming, welke zoo volledig is, als de mij ten dienste staande hulpmiddelen hebben toegelaten, dat de zoölogische verhoudingen van Amboina tot meer in bijzonderheden zijn nagevorscht dan die van eenig ander der Moluksche eilanden.

HOOFDSTUK VI.

AMBOINA.

Bevolking van het eiland. — De Amboinezen. — Hunne afkomst en karakter. — Wat zij geworden zijn onder het stelsel der Kompagnie. — Beweging in de bevolking sedert 1629. — Negorijen van het eiland. — Mohammedanen en christenen — Burgers en negorijvolken. — Hervormingen van Van der Capellen. — Herstelling der grondslavernij door Du Bus de Gisighnies. — Regenten. Hunne inkomsten. — De landbouw op Amboina. — Doessong-dati, doessong-bablian, doessong-poesaka en doessong-tatanaman. — Muskaatnoten-, kaneel-, klapper-, kakao-kultuur. — Veestapel. — Heerendiensten der bevolking.

De bevolking van het eiland is tamelijk veelsoortig. De Europeanen en hunne afstammelingen, blanken en mestiezen, zijn er naauwelijks 750 zielen sterk en wonen bijkans alle ter hoofdplaatse. De eigenlijke Amboinezen maken nog eene populatie uit van ongeveer 29000 zielen. Zij worden verdeeld in burgers en negorij-menschen en deze laatste weder in christenen en mohammedanen. Het aantal burgers beliep op het einde van 1854 ongeveer 7800, dat der christen-negorij-menschen ruim 9100 en dat der mohammedanen ruim 12500. De burgers zijn voornamelijk in de hoofdplaatsen Amboina en Hila gevestigd. Bovendien telde men op Amboina op gezegd tijdstip nog ruim 280 Chinezen, 400 Arabieren en andere vreemde oosterlingen,

610 slaven, alsmede enkele honderden staatsgevangenen en bannelingen.

De Amboinezen stammen af deels van javaansche landverhuizers, deels van Cerammers, Gorammers en andere moluksche volken. Van een oorspronkelijk ras is hier alzoo geen sprake. Niettemin heeft de groote meerderheid der Amboinezen iets typisch in het gelaat. Ik zal niet spreken van de kleur, welke, hoewel in het algemeen donkerder dan bij de maleische volken, hare schakeringen heeft als bij deze. Maar in het algemeen zijn de Amboinezen kenbaar aan aan ver vaneenstaande en eenigzins schuins gespletene oogleden, breede neuswortelvlakte, platten breeden neuswortel en neusvleugels, eenigzins naar voren gekeerde neusgaten, uitpuilende doch niet zeer breede jukbogen en breeden door dikke lippen begrensden mond. Zij hebben deze vorming des gelaats wel met de meeste volken van het maleische ras gemeen, doch in het algemeen sterker uitgedrukt, terwijl de stand der oogspleet hét gelaat iets mongoolsch bijzet. De vorm des schedels beantwoordt in het algemeen aan dien des Javaans, is gewelfd en vrij breed ofschoon het achterhoofd er gemeenlijk minder ontwikkeld is dan bij den Javaan en Madurees en in vorm het midden houdt tusschen dat der Javanen en het smalle en korte van dat der Boeginezen.

De Amboinezen waren vroeger een ondernemend en nijver volk. Hoezeer vóór onze overheersching cijnsbaar aan Ternate, hadden zij hunne oude instellingen behouden. Zij waren zoovele volken als er groote negorijen waren, alle onder eigene door hun zelve gekozene hoofden, welker magt beperkt was door het toezigt van oudsten, een toezigt wat het volk zich op hunne handelingen had voorbehouden. Tot in 1644 stond de bevolking van Hitoe onder orangkaja's, onderworpen aan vier opperhoofden, welke onder den sulthan van Ternate de zaken des lands naar hunnen wil bestuurden, zoodat de regeringsvorm reeds van de oudste tijden af aan gevestigd was op monarchale en republikeinsche beginselen. De Amboinezen dreven handel tot ver buiten hun eiland en voerden oorlogen met hunne

buurvolken of met de volken van andere eilanden. De zachte overheersching van Ternate werd gevolgd door de drukkende en vernederende van Portugal. Reeds vroeger had het heidendom plaats gemaakt voor den islam. De europesche overheersching bragt er het christendom en scheidde de bevolking in heidenen, mohammedanen en katholieke christenen.

Het portugesche juk moede, namen de Amboinezen gretig de hulp aan onzer voorzaten. Eerst verbondenen, vervielen zij onder ons ook weldra tot overheerden. De druk der Kompagnie, haar monopolie- en haar uitroeijingsstelsel hebben niet nagelaten Amboina's volkeren zedelijk, geestelijk en stoffelijk te doen dalen en ze, niettegenstaande hunne vrije instellingen, welke ze gedeeltelijk schijnbaar behielden, te doen buigen onder eene kwellende onderdrukking, welke eerst in de jongere tijden voor een meer menschelijk stelsel heeft plaats gemaakt. Gedwongen tot een' arbeid, waarvan zij de vruchten grootendeels en dikwerf geheel voor zich zagen verloren gaan, werd het hun zelfs niet gegund, méér van hunne specerijen, hun voornaamste middel van bestaan, voort te brengen, dan de wil was der Kompagnie, en terwijl zij dikwerf gedwongen werden hunne eigene aanplantingen op last der Kompagnie weder te vernietigen, moesten zij nog bovendien deel nemen aan de hongitogten, om de eigendommen hunner stamverwanten op de nabijliggende eilanden te helpen verwoesten.

Niettegenstaande dit stelsel vond men goed, het christendom onder hen uit te breiden, de katholieken tot protestanten te vervormen en allerwege scholen op te rigten. Indien men niet doordrongen was van den toenmaligen geest des tijds, zou men dat christendom en dat volksonderwijs, naast eene kwellende onderdrukking, houden voor eene bespotting.

Kon het anders dan dat de Amboinezen werden, zooals ze door de latere schrijvers zijn afgeschilderd? — konden, meer in het bijzonder, de amboinesche christenen anders zijn of worden dan naam-christenen, lui, woelziek, zedeloos? Waar de arbeid niet beloond wordt, daar is het woord nijver een wanklank. Waar de vruchten van den arbeid willekeurig door de magthebbenden

worden verwoest en het eigendomsregt niet wordt geeerbiedigd, daar is slechts voedsel voor wrok en haat. Waar de mensch wordt verjaagd van zijn' geboortegrond, gelijk de Amboinees van zijne bergen, en gedwongen wordt te leven onder het geschut zijner beheerschers of vernederd wordt tot slaaf van een' hem vreemden grond, daar wordt hij verdierlijkt en verdwijnen noodzakelijk de goede zeden.

En toch, niettegenstaande de zware beproevingen, welke de Amboinezen sedert eeuwen hebben moeten doorstaan, is, opmerkelijk genoeg, meer goeds in hen overgebleven dan verwacht kon worden. Er is eene goede kiem voor verstandelijke en zedelijke ontwikkeling in hen blijven bestaan, welke veel goeds voor de toekomst belooft, indien men hen geleidelijk brengt onder betere instellingen dan de tegenwoordige. Ligchamelijk is de Amboinees nog weinig verachterd, ten zij de stadbewoners, die, door het heerschende stelsel, den arbeid niet hebben leeren beschouwen als eervol, maar als vernederend, en daarom, van hun regt als burger gebruik makende, voor een groot gedeelte niet meer werken dan volstrekt noodig is voor hun bestaan. Ook meerderen dier burgers echter leggen zich toe op den handel met de omliggende eilanden of met negorijen van hun eigen land, of vinden een bestaan in vischvangst, tuinbouw en nuttige ambachten. Velen hunner zijn geene echte Amboinezen, maar de verre afstammelingen van europesche vaders en inlandsche of half-inlandsche moeders.

Men moet een' togt dwars door het eiland hebben gemaakt om de eigenlijke Amboinezen te kunnen bewonderen in hunne ligchaamssterkte, onvermoeidheid en vaardigheid in het torschen van lasten over bergpaden en schrikbarende steilten. Indien de Amboinees zoo loom en lui was als hij wordt afgeschilderd zou onverklaarbaar zijn, niet alleen de krachtsuiting en vaardigheid, met welke men hem, zwaar belast, ravijnen ziet overschrijden en bergtoppen beklimmen, maar ook zijne levendigheid van karakter, zijne luidruchtigheid en zijne zucht om zijne kameraden in krachtsinspanning en vlugheid te overtreffen, om geen achterblijver te zijn op moeijelijke togten. Sedert lang

reeds maken de amboinesche soldaten een bestanddeel uit van ons indisch leger, en de aanvulling van het leger met deze soldaten is den legerhoofden nog steeds zeer gewenscht en een bewijs, dat de deugden, welke men in een soldaat verlangt, den Amboinezen worden toegekend.

De Amboinezen hebben, tegen hunne onderdrukking in, steeds gepoogd hun goed of vermeend regt gehandhaafd te zien, indien zij daartoe slechts de mogelijkheid meenden te bestaan. Van daar zijn zij thans nog dikwerf in processen gewikkeld en hebben zij den naam van woelziek te zijn. Niet allen evenwel schilderen hun karakter als ongunstig af. De tegenwoordige kommandant van het Indische leger, de luitenant generaal Jkhr F. V. A. Ridder de Stuers schreef in 1839, als gouverneur der Moluksche eilanden, in zijne dienstverslagen, dat de bevolking der Ambonsche eilanden uitmunt door hare verstandelijke vermogens, goed oordeel en onafhankelijk karakter, en dergelijke getuigenissen van deskundigen zijn er meer.

Gaan wij nu na, in hoeverre Amboina's bevolking sedert onze overheersching in getalsterkte is vooruit- of achteruit gegaan. De oudste opgaven van die getalsterkte dagteekenen van het jaar 1629, en duiden op eene bevolking van ruim 22000 zielen. In het begin der 18e eeuw was dat cijfer ruim 21000, en nog een eeuw later, in 1803, was het tot 18299 gedaald. Alles heeft zamengewerkt, gedurende de twee eerste eeuwen onzer vestiging, om den bloei en toename der bevolking van Amboina tegen te houden. Monopolie- en extirpatie-stelsel, dwangkultuur en ondragelijke heerendiensten, afpersingen der ambtenaren en gedwongene leverantiën, zijn meer dan voldoende geweest, om de bevolking te knakken en te ontzenuwen. Hevige epidemiën voegden zich van tijd tot tijd daarbij en toen de bevolking, uitgeput en verarmd, voor een groot gedeelte versmolten was, werd onder Daendels een nieuw middel van ontvolking uitgevonden, door de Amboinezen op groote schaal in het leger te doen dienst nemen.

Men mag aannemen, dat de bevolking van Amboina in het jaar 1810 haar minimum van getalsterkte bereikte.

Zachtere beginselen verzwakten het stelsel der Kompagnie en ambtenaren op eene goede bezoldiging traden in de plaats van de slecht betaalde dienaren der edele Kompagnie. De gevolgen bleven niet achter. Spoedig verhief zich de bevolking eenigzins uit haren treurigen toestand en in het begin van 1820 was zij reeds weder 24000 tot 25000 zielen sterk.

Sedert nam zij allengskens toe, tot dat zij in 1854 tot een aantal van 31½ duizend zielen gestegen was, op welk cijfer zij thans zeker minstens nog zou staan, indien niet eene hevige heerschende ziekte haar in het vorige jaar had geteisterd.

Ik zal hier laten volgen de bevolkings-cijfers der verschillende negorijen van Amboina, zooals die waren op elkander verwijderde tijdstippen. Deze negorijen zijn thans nog, de eigenlijke hoofdplaats niet medegerekend, ten getale van 49 (1). In het begin der 17e en zelfs in het begin der 18e eeuw waren zij veel talrijker. De toenmalige dorpen van Leitimor bestaan thans nog wel alle, maar van Hitoe's noordkust zijn talrijke dorpen verdwenen, gelijk ten tijde van Valentyn reeds vele negorijen hadden opgehouden te bestaan, welke in de 16e en 17e eeuw op Hitoe hadden gebloeid. De nieuwere bescheiden maken sedert lang geene melding meer van de negorijen Poloet, Lojen en Hausihol, welke aan de noordoostkust van Hitoe noordelijk van Mamalo waren gelegen; van Eli, Senalo en Mossappal, welke in Hila zijn versmolten; van Nokohali, Theälaä, Wawani en Essen, welke in Kaytitoe zijn opgelost; van Hahoetoena, Libalehoe, Wauselaä en Laijn, welke om Ceith werden bijeengetrokken; van Nau, Binau, Henneheloe, Hennelale en Hennelatoea, welke thans de negorij Lima uitmaken. Van andere Hitoe'sche nego-

(1) Aan de binnenbaai van Amboina, op de kust van Hitoe, liggen nog enkele negorijen van christenburgers, zooals Poka, Waaiheroe en Nania, welke enkel bewoond zijn door christenburgers, en niet op den hieronder volgenden staat zijn gebragt, vermits die bevolking gerekend wordt te behooren tot die der buitenwijken van de hoofdplaats. Poka heeft ongeveer 40, Waaiheroe 100 en Nania 200 zielen.

rijen uit het begin der 17e eeuw, is zelfs bij Valentyn reeds geen spoor meer te vinden.

Ten opzigte van de hoofdplaats Amboina zelve vind ik in de oude bescheiden geene gegevens, uit welke zich de toenmalige sterkte der bevolking met juistheid laat opmaken (1) en ben ik ten deze beperkt tot de opgaven, welke over de laatste 20 jaren loopen. Tot de stadsbevolking worden ook gerekend de ingezetenen der. buitenwijken en doessong, ten getale van ongeveer 3000 zielen, waaronder een paar honderd mestiezen, meer dan 100 mohammedanen en de overige christen-inlanders (alle burgers).

In 1833 bedroeg de bevolking der stad nog 11814 zielen en achtereenvolgens in 1834 11566, in 1835 11433, in 1836 11702, in 1837 10909, in 1838 9041, in 1839 9274 en in 1840 8966 zielen. Sedert schijnt zij weder eenigzins toegenomen te zijn en thans, de bevolking der buitenwijken medegerekend, uit ruim 9000 zielen te bestaan, t. w. 700 tot 800 Europeanen en mestiezen, ruim 7000 inlandsche burgers, ruim 200 Chinezen, ruim 400 Arabieren en andere vreemdelingen en eenige honderden slaven en bannelingen.

Tot eene opsomming van de bevolking der verschillende negorijen van Amboina overgaande, zal ik in de eerste plaats hier teruggeven, wat men daarvan wist in het jaar 1629, alzoo thans ruim 2¼ eeuw geleden. De heer P. A. Leupe heeft de desbetrekkelijke bescheiden, waarschijnlijk opgemaakt door den gouverneur der Molukken Ph. Lucassen, der vergetelheid ontrukt. Ik zal achter de oude en veelal verkeerd gespelde namen, de tegenwoordige namen voegen, voor zoover ik daartoe in staat ben.

(1) Valentyn spreekt van meer dan 1000 huizen ter hoofdplaatse, hetwelk doet denken, dat de stad toen zeker niet minder bevolkt was dan thans. Volgens de bescheiden van 1629 bestond de stadsbevolking uit ongeveer 3500 Amboinezen, zonder de Europeanen, mestiezen, Chinezen, slaven, enz.

Bevolking van het eiland Amboina in 1629.

I. *In de stad Amboina of aan het Kasteel.*

	Weerbare mannen.
Kampong Rocsaniva. (Noessaniwe).	150
Kampong Farnande of Paette. [Batoemerah?].	100
Poetta.	60
Capa. [Soja-dibawa?].	30
Serie. [Seilale?].	25
Ammahoesa. [Amahoesoe].	20
Ahoesfa. [Ahoesing].	20
Amanteela. [Amanteloe.]	30
Atena. [Hative].	90
Tamrij. [Tawiri].	40
Tamrij ketjil. [Hative-ketjil?].	30
Halouw. [Halong].	120
Kampong Ottoumourij. [Hoetoemoeri].	20
Mardiques. [Mardika].	100
Totaal.	835

II. *In het gebergte van Letimo (Leitimor).*

Soija, 1½ mijl van 't strand. [Soja-diatas].	60
Emauw, 1½ mijl van 't strand. [Ema].	120
Onkaxiel, ½ mijl van 't strand. [Hoekoerila?].	50
Roetton, aan het strand. [Roetong].	30
Kielangh, 1 mijl van het strand. [Kilang].	90
Naecquo, in het midden van 't land. [Nakoe].	30
Hattela, 2 mijlen van 't strand. [Hatalai].	60
Totaal	440

III. *Negorijen op Hitoe, onder het gebied der Kompagnie.*

Oerion, op een' berg aan het strand. [Oering].	60
Assaloelij, ½ mij van 't strand. [Assiloeloe].	80
Larique-lamma, op een' berg. [Larike-lama].	50
Larique-baro, op een' berg aan 't strand. [Larike].	70
Wacquesie lamma, 1½ mijl van het strand. [Wakasihoe-lama].	80

	Weerb. mannen
Tapij, aan 't strand. Onbewoond	—
Allangh, 1 mijl van 't strand. [Allang].	100
Lilleboij, ½ mijl van 't strand. [Lilibooi]. . . .	70
Hattouw, ¼ mijl in 't bosch. [Hatoe].	25
Lissiala, aan het strand.	12
Bachwala, aan 't strand. [Baguala of Passo]. . .	50
Soulie, ¼ mijl van 't strand. [Soeli].	30
Waij, ½ mijl van 't strand.	60
Waijlean, ¼ mijl van 't strand. . . . . . :	33
Totaal.	770

IV. *Negorijen op Hitoe, onder het gebied van Ternate en de 4 orangkaja van Hitoe.*

Hengelouw, op een' hoogen berg aan 't strand. . . .	110
Latouwa, als voren.	70
Henlalie, als voren.	150
Bijnauw, als voren.	90
Nauw.	60
Nauw-baro, aan 't strand.	—?
Lebeleeuw, in 't gebergte. [Libalehoe].	160
Laijen, in 't gebergte. [Laijn].	90
Wanebsala. [Wauselaä].	40
Anthoena. [Hahoetoena].	60
Zeijt d' Allas. [Ceith-diatas].	50
Zeit d' Bana. [Ceith-dibawa].	50
Essen.	40
Woebain. [Wawani?].	50
Caijtetto. [Kaytitoe].	180
Nock Walij d' Allas. [Nokokali-diatas].	20
Nock Walij d' Bana. [Nokohali-dibawa].	30
Teela-kitjil. [Thealaä-ketjil].	40
Teela-besaer. [Thealaä-besaar].	80
Hiella of Hittou. [Hila].	160
Elij. [Eli].	70
Senalouw. [Senalo].	80
Paijlissa.	20
Lato.	40
Massapal. [Mosappal]. . . . :	60

	Weerb. mannen.
Wackel. [Wakkal].	60
Thoom. [Tomaä].	30
Homudt. [Hoenoet].	20
Hittou-lamma. [Hitoe-lama].	30
Polut. [Poloet].	40
Mamalouw. [Mamala].	50
Looijen. [Lojen].	60
Atticihul. [Hausihol-lama].	80
Atticihul-lamma [Hausihol-lama].	120
Ammalij.	30
Leijen. [Laijn]	70
Moesel.	30
Toulehouw. [Toelehoe].	70
Amma Waijil.	30
Salemette.	40
Teckal.	60
Totaal.	2630
Algemeen totaal.	5675

Men kan alzoo het cijfer der toenmalige inlandsche bevolking van het eiland schatten op 4 maal 5675 of 22700 zielen. Rekent men daarbij de toenmalige bevolking van Europeanen, mestiezen, Chinezen, slaven, enz., dan kan het totale cijfer niet veel van het tegenwoordige verschild hebben en in allen gevalle blijkt het, dat men zich in de latere tijden het oude bevolkingscijfer veel te groot heeft voorgesteld.

De Hitoeëzen van 1629 waren reeds voor een groot gedeelte mohammedanen, doch de bergbewoners nog meest alle heidenen. Ongeveer 36 negorijen leverden toen nagelen, doch alle die negorijen waren op Hitoe gelegen. Leitimor's bewoners waren toen reeds bijkans alle christenen en ook op de zuidkust van Hitoe had het christendom reeds vorderingen gemaakt.

Ik zal thans laten volgen een overzigt van de bevolking der negorijen, zoo als ik die uit de opgaven van Valentyn en uit de bescheiden van de jaren 1834 en 1854 heb kunnen zamenstellen.

Bevolking der negorijen van het eiland Amboina (1).

Negorijen	1854.	1834.	1700.
I. Negorijen onder de Hoofdplaats en op Leitimor.			
Mardika. C.	61	68	527, met Batoemerah.
Soja-dibawa. C.	38	48	— , onder Soja-diatas.
Ahoesing. C.	8	11	—
Amanteloe. C.	12	36	—
Batoemerah. M.	357	389	— , onder Mardika.
Noesaniwe. C.	208	241	450, met Seilale.
Seilale. C.	178	200	— , onder Noessaniwe.
Oeremissing. C.	94	40	126
Amahoesoe. C.	352	221	128
Latoehalat. C.	762	901	520, met Rissakotta.
Hative-besaar. C. . . .	558	474	532, met Tawiri.
Tawiri. C.	190	252	— , onder Hative-besaar.
Hative-ketjil. C. . . .	64	33	103
Halong. C.	139	73	364, met Lateri.
Passo of Baguala. C. . .	146	171	433
Hoetoemoeri.	765	817	998, met Hoetoemoeri-ketjil.
Leahari. C.	98	71	177, met Roetong.
Roetong. C.	214	188	— , onder Leahari.
Hoekoerila. C.	66	73	307
Ema. C.	506	412	712
Soja-diatas. C.	78	112	914, met Soja-dibawa.
Hatalai. C.	268	294	324
Nakoe. C.	222	249	328
Kilang. C.	327	329	425
Totaal.	5711	5703	7368

(1) Ten opzigte van dezen staat moet ik aanteekenen, dat zij slechts betrekking heeft tot de *inlandsche* bevolking. De kolom van 1700 geeft de cijfers aan van de geheele bevolking; die van 1834 omvat de inlandsche burgers, voor zooverre ze niet gerekend worden tot de bevolking der hoofdplaats en der buitenwijken, alsmede de slaven. De cijfers van 1854 daarentegen hebben enkel betrekking tot de negorijbevolking. Bij eene vergelijking der cijfers moet zulks in het oog gehouden worden. De letters C. en M., achter de namen der negorijen geplaatst, duiden aan of zij door christenen of door mohammedanen zijn bewoond.

Negorijen	1854.	1834.	1700.	
II. Negorijen op Hitoe onder de afdeeling Amboina.				
a. Zuidkust.				
Allang. C.	961	928	1015	
Lilibooi. C.	572	601	849	
Hatoe. C.	262	250	333	
Laha. M.	179	140	—	eenige mohammedanen.
Hoekonaloe. C.	—	—	130	
Roematiga. C.	35	17	—	
Soeli. C.	488	498	403	
Tial-serani. C.	37	74	—	
Tial-islam. M.	235	280	408	
b. Oostkust.				
Tenga-tenga. M.	358	303	274	
Toelehoe. M.	1521	1402	520	
Waai. M.	697	712	472	
Totaal.	5745	5205	4404	
III. Negorijen op Hitoe onder Hila.				
a. Westkust.				
Larike. C.	633	494	837	
Wakasihoe. M.	726	725	990	
b. Noordkust.				
Liang. M.	632	651	1129	
Mamala. M.	740	776	271	
Morella. M.	540	686	—	
Hitoe-lama. M.	220	—	—	
Hitoe-missing. C. . . .	881	646	694,	met Hoenoet en Tomaä.
Wakkal. M.	332	353	304	
Hila. C. M.	669	671	541	
Kaytitoe. M.	219	286	163	
Ceith. M.	693	649	186	
Lima. M. :	806	901	1189	
Oering. M.	430	455	527	
Assiloeloe. M.	900	904	500	
14 vroegere negorijen. M. (1)	—	—	2286	
Totaal .	8421	8197	9617	
Algemeen totaal .	19877	19105	21389	

(1) Deze negorijen, bij Valentyn vermeld, zijn grootendeels bij de nog bestaande getrokken en waren

Poloet, Lojen en Hausihol, (bij Mamala) . met 682 inw. (thans Morella?).
Mosappal, Eli en Senalo, (bij Hila) . . . » 346 » .

De bovenstaande opgaven, uit echte bescheiden zamengesteld, hebben eene bijzondere en eigenaardige waarde, als omvattende een tijdperk van meer dan 2¼ eeuw en betrekking hebbende tot eene bevolking, welke, zich niet vrijwillig hebbende kunnen verplaatsen, bestemd was te blijven leven en zich voort te planten op den grond harer geboorte, en niet noemenswaardig gevoed werd door volksverhuizing van elders.

De gevolgtrekkingen, waartoe zij aanleiding geven, zijn geenszins verblijdende. Men ontwaart toch, dat, bijkans over de geheele uitgestrektheid van het eiland, de bevolking zoo niet in aantal is verminderd, dan toch niet van eenig belang is toegenomen, en, met het oog op het ruime tijdvak, als stilstaande is te beschouwen.

Die stilstand duidt op eene groote oorzaak, welke de toename der bevolking heeft tegengehouden, eene oorzaak, welke grooter moet zijn geweest en dieper moet hebben ingewerkt dan oorlogen of heerschende ziekten, welker uitwerkselen op de maatschappij slechts tijdelijk zijn en spoedig worden uitgewischt in jaren van kalmte en gezondheid.

Men is gewoon de toe- of afname der bevolking van eenig gewest in verband te brengen met hare welvaart, en de geschiedenis heeft het bestaan van dat verband aangetoond, indien men geen te kort tijdvak tot grondslag neemt.

Wat Amboina betreft, mag men aannemen, dat het stelsel der Kompagnie de oorzaak is geweest van grooten stoffelijken achteruitgang der bevolking, en dat het stelsel der latere gouvernementen, zachter dan dat der vroegere, dadelijk heeft ge-

---

Nokohali, Thealaä, Wawani en Essen (bij Kaytitoe) met 370 inwoners.
Hahoetoena, Libalehoe, Wauselaä en Laijn (bij Ceith) » 880 » .

De thans bestaande negorijen zijn meest alle juist aangduid op de Kaart van Amboina en de Uliassers van den kapitein-luitenant ter zee P. Baron Melvill van Carnbee, welke kaart deel uitmaakt van zijnen reeds meermalen aangehaalden voortreffelijken Atlas van Nederlandsch Indië. Ten opzigte van de daarop voorkomende negorijen Hative-besaar en Tawiri, moet ik aanteekenen, dat een *gedeelte* dier negorijen zich inderdaad nog op de kust van Hitoe bevindt, terwijl het andere gedeelte nabij de hoofdplaats gelegen is.

leid tot meerdere welvaart en toename der bevolking.

De hervormingen van Van der Capellen hadden een' zeer gunstigen invloed en indien zij geheel en niet slechts gedeeltelijk waren ten uitvoer gelegd (1), zou waarschijnlijk reeds een geheel andere toestand van Amboina zijn geboren, als die, welken men thans nog betreurt.

---

(1) Ik zal hier slechts eenige artikelen in de herinnering terug brengen, welke in het » Reglement op het Binnenlandsche Bestuur en dat der Financiën op Amboina en onderhoorigheden" vastgesteld bij gouvernements-besluit van den 15n April 1824 No 1, zijn opgenomen, voorschrijvende:

Art. 14. Onthouding van eenige harde of willekeurige behandeling der ingezetenen.

Art. 15. Verbod tegen knevelarijen, geldafpersingen, dwangarbeid, mishandelingen of willekeurige handelingen jegens de inlanders

Art. 39. Aanmoediging van landbouw en handel en vischvangst.

Art. 55 en 148. Regeling der heerendiensten, met uitzigt op hare vervanging door vrijwilligen arbeid.

Art. 58. Verbod tegen onwettige heffingen, leverantiën, enz. van den gemeenen man.

Art. 71. Beperking van het verbod (jassi) op het plukken van vruchtboomen of vruchten.

Art. 72. Opheffing der grondslavernij.

Art. 79. Openbaarheid van het finantieel bestuur der negorijen, en goedkeuring daarvan door de bevolking.

Art. 150. Betaling van alle gouvernements-diensten, zonder uitzondering, volgens tarief, dat wel verhoogd maar niet verminderd kan worden.

Art. 151. Betaling van alle leverantiën voor het gouvernement, volgens tarief.

Art. 163. Afschaffing der hongi en der daarmede in verband staande verpligtingen.

Art. 164. Afschaffing van het extirpatie-stelsel.

Art. 165. 166. Vrije kultuur van alle voortbrengselen, met regeling der nagelkultuur.

Art. 167. Toezegging van vrije beschikking over of hoogere prijzen voor de nagelen.

Art. 170. Regt der bevolking tot beklag der regenten bij het gouvernement.

De grondslavernij, bij artikel 72 van het reglement opgeheven, werd reeds in

Hierboven heb ik reeds gezegd, dat de negorijen van Amboina beschouwd kunnen worden als zoovele staatjes, welke, behoudens hunne verpligtingen jegens het gouvernement, hun eigen bestuur en staatsregeling hebben. De hoofden dier negorijen, de regenten, zijn geene ambtenaren, hoezeer geheel van het gouvernement afhankelijk. Zij dragen den titel van radja, patti, of orangkaja. Slechts de regenten van Batoemerah, Waai, Toelehoe en Passo zijn radja. De regenten van Noesaniwe, Soeli, Seilale, Nakoe, Laha, Soja-diatas, Halong, Liliboi, Roetong en Tial-serani dragen den titel van patti.

Ieder regent heeft aandeel in de nagelgelden en regt op een gedeelte van den arbeid zijner onderhoorigen. Van de geleverde nagelen genieten de hoofden *f* 15 per bahar van 550 amst. ℔, hetwelk, het jaarlijksche produkt op 350000 ℔ stellende, eene som van ruim *f* 9500 geeft, van welke som het grootste gedeelte, drie vijfden, in handen der regenten komt. De bevolking is verpligt zonder belooning de negorijhuizen of de regentswoningen te bouwen en

---

1828 weder hersteld door de intrekking van dat artikel (besluit van den kommissaris generaal van 28 Mei 1828 No 10, Staatsblad van Nederlandsch Indië 1828 No 43). En waarom? Om een verlies van eenige meer schijnbare dan wezenlijke winsten te voorkomen. In eene memorie van een' overleden gouverneur der Molukken, wien het niet aan goede bedoelingen ontbrak, maar die zich niet op het hem waardige standpunt ten deze kon verheffen, lees ik »die maat»regel (de herstelling der grondslavernij) werd door de noodzakelijkheid ge»boren, vermits de inlander, wisselziek van aard en volstrekt niet aan zij»nen geboortegrond gehecht zijnde, bij de minste grief zijne negorij verliet »en zich elders vestigde. Hieronder nu kwam de nagelkultuur grootelijks »te lijden, daar het getal boomen, hetwelk hij verpligt was te verzorgen en »te onderhouden, voortaan onverzorgd bleef en de vruchten niet werden in»geoogst. Wel was hij in de negorij, waar hij zich kwam vestigen, even»zeer verpligt, het bepaalde getal van 90 boomen te planten en voor zijn »aandeel te onderhouden, doch het behoeft geen betoog, dat deze gestadige »verhuizingen nadeelig op den oogst moesten terugwerken." Men ziet, om welke weinig beteekenende redenen de vrijheid der bevolking, na een bestaan van slechts 4 jaren, weder werd opgeofferd.

te onderhouden, en de regenten overal te vervoeren, waar hunne tegenwoordigheid in dienstzaken gevorderd wordt.

Ieder regent beschikt voorts over de persoonlijke diensten van een tot vijf inwoners zijner negorij (naar evenredigheid van de sterkte der bevolking) gedurende den tijd van één maand, na welken tijd andere negorij-bewoners tot hetzelfde doel voor eene zelfde tijdruimte gebezigd worden. Deze diensten, welke zonder belooning verrigt worden, zijn bekend onder den naam van kwartsdiensten en de personen, welke daaraan onderworpen zijn, onder den naam van kwarto's.

De regenten genieten voorts eene waarde van ongeveer *f* 25 s'jaars in lijnwaden, welke geschenkgoederen zijn toegekend in plaats van het vroeger gebruikelijke orangkaja-feest.

De boven genoemde inkomsten zijn door het gouvernement als wettig erkend en bij bijzondere besluiten aangeduid. Nog andere voordeelen, welke de regenten genieten, zijn door overoud gebruik gewettigd en bestaan daarin, dat ieder hunner beschikt over twee djodjaro's of meisjes, ten einde in het verrigten van huisselijken arbeid hunne vrouwen, moeders of zusters behulpzaam te zijn; voorts, dat bij uitbetaling der nagelgelden aan de bevolking, eene belasting (bekend onder den naam van pities) van 4 percent wordt geheven ten behoeve van den regent en de nagelschrijvers; en eindelijk, dat de regent, zoodra hij aan het bestuur komt, als dati-hoofd of kapala-dati optreedt en de voordeelen geniet, welke daaraan verbonden zijn.

De Amboinezen zijn een landbouwend volk. De geringe kusthandel met de omliggende eilanden is grootendeels in handen der burgers van de hoofdplaats en van de kust van Hitoe. Een groot gedeelte der bevolking steekt jaarlijks wel tijdelijk over naar Ceram, maar het is om zich in de sagobosschen van Ceram te voorzien van het rijke voedingsmiddel, dat bij haar de plaats van der Maleijers rijst of van der Europeanen aardappelen en brood vervangt en waarvan de beperkte sagobosschen van Amboina's kusten niet de benoodigde hoeveelheid opleveren.

Wel houdt de strandbevolking zich ook bezig de met vischvangst, maar slechts weinigen maken daarvan een' tak van bedrijf.

Het heerschende stelsel van bestuur heeft den Amboinees ook min of meer tot den landbouw bepaald. De bevolking van alle negorijen, in den hiervoren gegevenen staat genoemd, is bij de nagelkultuur ingedeeld. Alle negorijen hebben hare nageltuinen en nagelgronden, welker meer dan tweemaal honderdduizend nagelboomen door hare bevolkingen moeten worden onderhouden.

Nadere beschouwingen over deze kultuur zullen in een volgend hoofdstuk hare plaats vinden.

In de oude tijden zijn de meeste negorijgronden van Amboina verdeeld in doessong, welke aan verschillende huisgezinnen ter beplanting werden aangewezen. Deze gronden heeten doessong-dati en blijven in de geslachten der oorspronkelijke eigenaars erfelijk. Later zijn door verschillende omstandigheden meerdere gronden de eigendom geworden van verschillende personen. Is het regt op die gronden door aankoop verkregen, dan heeten zij doessong-bablian, terwijl zij doessong-poesaka worden genoemd, wanneer de eigendom berust op versterfregt. Er zijn nog andere gronden, vooral op Hitoe, welke nooit onder dati zijn verdeeld geworden en doessong-tatanaman genoemd worden. De bezitter van die doessong hebben slechts regt op de aanplantingen.

In 1785 werd den Amboinezen opgelegd het aanplanten en onderhouden van 10000 muskaatnotenboomen, met verpligting tot levering der noten en foelie aan de Kompagnie tegen onevenredige betaling, de noten tegen 10 stuivers de 100 stuks. Deze kultuur bragt jaarlijks gemiddeld op 3000 amst. ponden (noten en foelie te zamen).

Bij besluit van den kommissaris generaal van den 13n Augustus 1827 No 18 werd die kultuur geheel vrij gelaten.

Zóó bitter was den Amboinezen het dwangstelsel, dat velen, voorbijziende het belang, hetwelk zij bij die kultuur hadden, nu zij vrij geworden was, in hunne blijdschap hunne muskaatnoten-

boomen omkapten en ze voor brandhout verkochten. Daarbij werkte echter ook de vrees, een gevolg der vroegere handelingen van het bestuur, dat de opheffing van den dwang dier kultuur slechts tijdelijk zou zijn, en men meende door de verwoesting der plantsoenen zoodanig besluit tot nieuwen dwang te voorkomen. Toen echter de vrees voor herhaling van het stelsel der Kompagnie meer en meer week, begon men vrijwillig muskaatnotenboomen te planten en thans bedraagt het aantal dier boomen, der negorij-bevolking behoorende, 12000 tot 15000, dat is, 2000 tot 5000 meer dan onder het dwangstelsel, terwijl eenige partikuliere ingezetenen bovendien eenige niet onbelangrijke aanplantingen bezitten aan de westzijde der baai, welke meer zouden bloeijen, indien zij over genoegzame handen konden beschikken.

De muskaatnotenboom tiert op Amboina zeer goed. De amboinasche noten halen echter gewoonlijk slechts *ƒ* 25 tot *ƒ* 30 de pikol, niet omdat het produkt van geringe hoedanigheid is, maar omdat de noten meestal onrijp worden geplukt uit vrees van ontvreemding der vrucht van de boomen en uit het verlangen om spoediger in het bezit te zijn van de opbrengst, al bedraagt die dan minder dan na rijpwording der vruchten.

In 1853 werden 13500 amst. ponden muskaatnoten uitgevoerd, dat is ruim 10000 ponden meer dan gemiddeld jaarlijks, tijdens de notenkultuur door dwang plaats had en het produkt gemonopoliseerd was.

De kaneelkultuur werd in 1833 op voorstel der toenmalige hoofdkommissie van landbouw ingevoerd, doch hare uitbreiding in 1839 gestaakt.

De koffijkultuur, onder de Kompagnie op haren last beproefd, is niet geslaagd en bestaat thans in het geheel niet meer, tenzij men als zoodanig nog zou willen aanmerken de enkele koffijheesters, welke nog hier en daar in en om de hoofdplaats worden aangehouden.

De teelt van Fernambuk-katoen werd ruim een twintigtal jaren geleden op Amboina ingevoerd.

De kultuur van arrowroot was nog in de jongere tijden op Amboina algemeen verbreid.

Amboina is rijk aan klapperboomen, welker aantal dat der nagelboomen overtreft en vooral in de laatste tientallen jaren zeer is toegenomen. Deze kultuur wordt sedert jaren door het bestuur zeer aangemoedigd.

De kakaokultuur slaagt op Amboina voortreffelijk en kan eene rijke bron van inkomsten worden voor de toekomst. Tot nog toe heeft zij echter slechts plaats door ingezetenen ter hoofdplaats. In 1854 verkreeg men van ongeveer 5000 vruchtdragende boomen ongeveer 15 pikols boonen, welke tegen *f* 40 tot *f* 50 de pikol verkocht werden en naar Manilla uitgevoerd. Deze opbrengst, welke echter nog zeer voor verhooging vatbaar is, overtreft verreweg die, welke gemiddeld verkregen werd in de Minahassa en doet slechts onder voor de opbrengst van het distrikt Klabat-dibawa, alwaar in 1854 van 2000 kakaoboomen 18 pikols geoogst werden. Volgens mij gewordene mededeelingen is een der meest gegoede ingezetenen van Amboina voornemens, de kakaökultuur op Amboina op eene groote schaal in te voeren. Het lijdt geen twijfel, dat dergelijke onderneming ruime winsten belooft. Zeer wenschelijk zal het wezen, dat handen genoeg zullen beschikbaar zijn om haar te doen slagen. Het gegeven voorbeeld zou niet nalaten tot navolging op te wekken.

Talrijke andere vruchtboomen zijn in en om de negorijen aangeplant. De sagoweerpalm bekleedt daaronder eene voorname plaats, wat reeds daaruit is op te maken, dat de pacht van het regt om sagoweer te verkoopen jaarlijks eenige duizenden guldens opbrengt. Andere vruchtboomen zijn de reusachtige kanari, de tamarinde en doerian, de djamboe, mangostan, mangga, litji, doekoe, belimbi, zuurzak, broodboom, oranje- en citroen-boomen, boea-nonna, dalima, papaja, enz., alle ook op Java overbekend, terwijl van de eenzaadlobbige planten de pisang en djagong, na de palmen, wel tot de voornaamste behooren.

Kajoepoeti-bosschen bedekken nog hier en daar geheele uitgestrektheden van Leitimor's en Hitoe's heuvelen.

De sagopalm is op Amboina geene eigenlijke kultuurplant, niettegenstaande meermalen zijne kultuur door het bestuur aangemoedigd is. Hij komt aan de stranden nog in vrij groote hoeveelheid in het wild voor, doch niet in voldoende mate, om in de behoeften van het eiland te voorzien.

De bosschen van Amboina zijn nog altijd rijk aan edele houtsoorten voor vaartuigen, huizen en meubelen, en maken geen gering, hoezeer een nog weinig rentegevend, gedeelte uit van Amboina's maatschappelijk kapitaal.

Leitimor's negorij-volken bezitten thans nog een achthonderdtal runderen in eigendom.

Alle kultures op Amboina zijn nog voor eene groote uitbreiding vatbaar.

Dikwijls hoort men den Amboinees verwijten, dat hij te lui is om rijstvelden aan te leggen of te bewerken. Met hetzelfde regt zou men den Amsterdammer kunnen verwijten, dat hij te lui is om in zijne stad gronden te ontginnen en tarwe te zaaijen. Amboina heeft naauwelijks vlakten voor zijne negorijen en geene of slechts zeer kleine voor kultures en zijne steile heuvels en bergen zijn voor den rijstbouw even ongeschikt, als zijne enge ravijnen. Van rijstbouw, met het oog op het voortbrengen van een algemeen voedingsmiddel der bevolking, kan op Amboina nimmer sprake zijn. In de behoefte aan rijst op het eiland wordt steeds van buiten voorzien. Slechts op enkele plekken van het eiland, zooals op de kust van Hitoe aan de binnenbaai, wordt door Soelarezen eenige rijst op drooge velden geteeld. De Soelarezen houden zich ook bezig met de kultuur van wat tabak, welke van zeer goede hoedanigheid is.

De bevolking is gehouden tot het verrigten van heerendiensten. Deze diensten onderscheidt men in beloonde en onbeloonde. Tot de *beloonde* behooren de verpligte werkzaamheden bij en aan s'lands gebouwen; het lossen en laden van gouvernements-goederen; het lossen van rijst van den leverancier; het vervoeren van reizende ambtenaren en officieren en militairen per orembaai en draag-

stoel; het afhalen en overbrengen van gouvernements-gelden en goederen van en naar Amboina; het boegseren van schepen; het leveren van houtwerken en andere materialen ten behoeve der verschillende gouvernements-werken, zoowel te Amboina als in de onderhoorige afdeelingen; het overbrengen van brieven van Amboina naar Saparoea, Haroeko en Hila en van daar naar Amboina. De *onbeloonde* diensten bestaan, behalve in de boven reeds genoemde ten behoeve der regenten, in het bouwen en onderhouden van de woning van den schoolmeester, de kerk, de moskee, het schoolgebouw, de baileo of het raadhuis, de negorij-orembaaijen en andere tot de negorij behoorende vaartuigen; het maken en onderhouden van wegen en bruggen in en buiten de negorij; het overvoeren van schoolmeesters naar Amboina en andere plaatsen, waar hunne tegenwoordigheid in dienstzaken gevorderd wordt, en eindelijk in de op elke negorij rustende verpligting voor elke dati of familie een aantal van 90 nagelboomen, zoo in- als buiten de tuinen te onderhouden en aan de nagelgekommitteerden vrije vervoermiddelen te verschaffen.

Het is het moeijelijk, met juistheid op te geven den tijd, waarover de inlander geacht kan worden vrije beschikking te hebben. In de meeste negorijen moet hij om de maand en in sommige negorijen, waar eene talrijke bevolking is, om de twee maanden dienst doen. Volgens den tegenwoordigen gouverneur der Molukken, den heer Jkhr C. F. Goldmann, zal men niet ver van de waarheid zijn, wanneer men in het algemeen stelt, dat een inlander gedurende het jaar 6 maanden ten arbeid wordt gesteld in zoogenaamde heeren- en negorij-diensten, waarvan 4 maanden tegen loon, en dat hij alzoo gedurende slechts 6 maanden vrij over zijnen tijd kan beschikken. Van ontwikkeling van nijverheid kan, met het oog op die diensten, geene sprake zijn.

De Amboinezen zijn gedeeltelijk christenen, gedeeltelijk mohammedanen.

Volgens den bevolkingsstaat van het einde van 1854 beston-

den de negorijvolken toen uit 19477 zielen of, de eilanden Bonoa en Manipa medegerekend, uit 21677 zielen. Van dit cijfer waren 12518 mohammedanen en 9159 christenen, zoodat de christenen der negorijen nog staan tot de mohammedanen der negorijen = 1: $1\frac{1}{3}$. Brengt men echter de Amboinezen der burgerij in rekening, welke, die in de stad en in de verschillende negorijen van het eiland bijeengenomen, ter zelfder tijde 7799 zielen sterk waren en onder welke slechts enkele honderden tot de mohammedaansche godsdienst behooren, dan komt men tot het resultaat, dat de christenen de mohammedanen nog met enkele duizenden overtreffen.

De belijders van beide godsdiensten zijn overigens zeer ongelijk over het eiland verdeeld. Hiervoren heb ik reeds gezegd, dat zij zich vrij scherp van elkander afgezonderd houden en afzonderlijke negorijen bewonen, en hoezeer er nu wel christen-negorijen zijn, in welke tevens enkele mohammedanen wonen en omgekeerd, beteekenen die enkelen weinig of niet op de massa, zoodat de benaming van christen- en islamsche negorijen vrij juist is.

In dien zin dan is Leitimor, de hoofdplaats uitgezonderd, bijkans uitsluitend door christenen bewoond. Slechts één negorij, Batoemerah, bij de hoofdplaats gelegen, is islamsch. De negorijen aan de zuidkust van Hitoe en aan den noordkant der baai van Amboina gelegen, zijn insgelijks alle door christenen bewoond, met uitzondering slechts van Laha. De negorijen op het oostelijke gedeelte van Hitoe zijn voor een gedeelte islamsche, zooals Tial-islam, Tengatenga, Toelehoe en Liang, terwijl Soeli, Tial-serani, en Waai door christenen bewoond worden. De negorijen van Hitoe's noordkust daarentegen zijn alle mohammedaansch, wonende slechts te Hila ongeveer een paar honderd christenen. Van de negorijen op de westkust eindelijk is Larike bijkans uitsluitend bewoond door christenen en Wakasihoe bijkans uitsluitend door mohammedanen.

Hoezeer beide klassen van bevolking in een godsdienstig opzigt zeer verdraagzaam jegens elkander zijn, schijnen bekeerin-

gen van mohammedanen tot het christendom nooit, en die van christenen tot mohammedanen uiterst zelden plaats te hebben.

Het verstandelijk en godsdienstig onderwijs van het mohammedaansche gedeelte der bevolking is overgelaten aan zijne regenten en priesters en staat op een' lagen trap.

Voor het verstandelijk en godsdienstig onderwijs der christenbevolking wordt zorg gedragen door het gouvernement, en gedeeltelijk ook door zendelingen. Ter hoofdplaatse zijn predikanten en europesche onderwijzers. In de negorijen, ook in die, welke tot de hoofdplaats behooren, wordt het onderwijs geleid door schoolmeesters uit de bevolking, van welke de jongere hunne opleiding hebben genoten aan het onderwijzersgesticht ter hoofdplaatse, hetwelk onder de leiding staat van een' zendeling, den heer Roskott, die sedert lang te Amboina is gevestigd. De amboinesche schoolmeesters zijn tevens de voorgangers der christelijke gemeenten en volgen in maatschappelijken rang op de regenten, zoodat zij eene betrekkelijk hooge mate van aanzien genieten.

Over den aard van het onderwijs zal ik later gelegenheid hebben een en ander mede te deelen.

HOOFDSTUK VII.

AMBOINA.

De stad Amboina. — Topographie. — Marktplaats. — Tjakalang-visscherij. — Ongezondheid der hoofdplaats. — Oorzaken der koortsepidemieën. — Aardbevingen. — Pokken-epidemie van 1855. — Voorstelling der regenten. — De heuvels van Soja. — Garnizoen. — Schutterij. — Fort Nieuw-Victoria. — Hospitaal. — Instituut tot opleiding van inlandsche schoolmeesters. — Tombe van Rumphius. — Batoelobang. — Ambonsche dragers. — Bal te Batoegadja. — Mestiezen en burgers te Amboina.

Zoodra de plegtigheden van de ontvangst van den opperlandvoogd te Batoegadja waren afgeloopen, begaf ik mij stadwaarts, om mij tot meer in bijzonderheden met de hoofdplaats bekend te maken.

Men kan zich eene tweeledige voorstelling van de stad Amboina maken.

Amboina, in beperkten zin, omvat het fort Nieuw-Victoria en de blokken huizen, bewoond door Europeanen, mestiezen, christenburgers, Chinezen en Arabieren en andere vreemde oosterlingen, welke gelegen zijn tusschen de riviertjes Tomo en Gadja en zich tot niet verder dan een honderdtal roeden van het strand of van het fort uitstrekken. Maar buiten deze enge begrenzing zijn de woningen nog zoo talrijk en vormen zoodanig een geheel met de eigenlijke stad, dat men ze geschikt tot de stad kan rekenen, al is het, dat de daar woonachtige bevolking administratief voor een gedeelte tot de negorij-bevolking is gebragt.

In dezen zin wil ik het begrip der stad opvatten en daarvan thans eene korte beschrijving geven.

De hoofdplaats Amboina dan beslaat de ongelijkzijdig driehoekige alluvievlakte, welke begrensd is door de heuvels van Soja en Batoegadja, die zich noordelijk en zuidelijk tot een honderdtal roeden van het strand uitstrekken, doch bij Batoegadja meer dan een driehonderdtal roeden van het strand terugwijken.

Het zandstrand van Amboina maakt de basis dier vlakte uit, terwijl Batoegadja den top van den driehoek inneemt. Het riviertje Batoemerah vloeit noordelijk van de stad in de baai, terwijl de zuidelijke grens door het riviertje, Batoegantong wordt daargesteld. Twee andere rivieren, de Waaitomo en de Gadja of de Olifantsrivier, zenden hare spaarzame wateren door de stad, om ze, de Waaitomo noordelijk van het fort, de Gadja ruim een honderdtal roeden zuidelijk van het fort, in de baai te ontlasten. De Waaititar, een derde riviertje, dat midden door de oude stad vloeit, is meer eene waterleiding, welke hare wateren uit de Gadja ontvangt.

Van de brug over de Batoemerah tot de brug over de Batoegantong heeft de stad eene lengte van ongeveer 570 roeden of nog geen paal. De afstand van Batoegadja tot aan de brug van de Batoemerah is ongeveer 500 roeden en die van Batoegadja tot de brug van de Batoegantong slechts ruim 300 roeden.

De eigenlijke stad ligt nagenoeg in het midden tusschen de Batoemerah en de Batoegantong en het fort noordwestelijk van de eigenlijke stad en daarvan slechts gescheiden door een plein, het kasteelsplein.

De stad heeft meerdere straten of wegen, welke meest alle regtlijning zijn en elkander met regte hoeken snijden. De voornaamste dier straten zijn de burgtstraat, de olifantsstraat en de weg van Oeremissing. Deze loopen nagenoeg evenwijdig aan elkander en verlengen zich in eene zuidwestelijke rigting, tot nabij Batoegadja, waar ze verbonden zijn door eene dwarsstraat, welke van Batoegadja afgaat en, om het westen der stad

loopende, de noordelijke grens der stad bereikt, na vooraf nog een paar zuidwestelijk van het strand afgaande wegen te hebben opgenomen. Meerdere dwarsstraten maken de gemeenschap tusschen de verschillende stadsgedeelten gemakkelijk.

De meeste Europeanen wonen zuidwestelijk van het fort, in meestal nette doch lage steenen woningen, welke slechts hier en daar door erven van elkander zijn gescheiden.

Zuidelijk van het fort, tusschen de wijk der Europeanen en het strand, ligt de wijk der Chinezen, welke in het algemeen beter gehuisvest zijn dan de Chinezen elders in den Archipel.

De amboinesche burgers bewonen de wijken, welke aan die der Europeanen en Chinezen grenzen, hoezeer ook daar nog hier en daar enkele huizen van Europeanen of mestiezen gevonden worden.

De meer van het middelpunt der stad verwijderde wijken zijn gedeeltelijk bewoond door negorij-volken, liggende daar, hetzij geheel hetzij gedeeltelijk de negorijen Halong, Ahoesing, Amanteloe, Mardika, Ema, Oeremissing, Latoehalat, Seilale, Tawiri, Noessaniwe en Hative-besaar. Geheel of gedeeltelijk zeg ik, want de eigenlijke negorijen Halong, Ema en Latoehalat liggen elders op Leitimor en de eigenlijke negorijen Tawiri en Hative-besaar aan den overkant der baai op de kust van Hitoe. Zij hebben slechts een aantal harer ingezetenen daar voortdurend of tijdelijk woonachtig, ter verrigting der heerendiensten, enz. Enkele hebben er haar schoolgebouw, zooals Hative-besaar.

De stad maakt in het algemeen een' aangenamen indruk. Van de reede gezien is zij niet onbevallig. Het fort maakt eene goede vertooning door den omvang en het uiterlijk zijner wallen. Nog weinige jaren geleden was het gezigt van de reede op de stad grootelijks belemmerd door eene breede rei onoogelijke hutten, welke zich zuidelijk van het fort langs het strand uitstrekten. Een hevige brand heeft die hutten opgeruimd en het belendende stadsgedeelte van de reede af meer aanschouwelijk gemaakt.

Fraaije of indrukkende gebouwen zal men evenwel te Amboina vergeefs zoeken. Stadhuis, kerk, hospitaal en andere

publieke gebouwen trekken slechts de aandacht door eene onbehagelijke eenvoudigheid en zelfs het verblijf van den landvoogd der Molukken te Batoegadja, mist alles, wat men grootsch of paleisachtig zou kunnen noemen.

De woningen der burgers en der negorij-menschen maken op niets aanspraak, tenzij op eenvoudigheid. Hout, gabba-gabba en atap zijn de voornaamste bouwstoffen, uit welke ze zijn zamengesteld.

Mijn eerste bezoek van de stad werd de volgende dagen van ons verblijf door meerdere wandelingen en toerridjes achtervolgd. De afstand van Batoegadja tot het middenpunt der stad bedraagt naauwelijks een driehonderdtal roeden, zoodat, bij niet voortdurende beschikbaarheid van rijtuigen, welke te Amboina niet talrijk zijn, weinig bezwaar bestaat in het ondernemen van wandelingen door de hoofdplaats, zelfs op het midden van den dag.

Veelal echter begaf ik mij naar de marktplaats, welke zuidelijk van het fort aan het strand is gelegen, met het doel voornamelijk om na te gaan,. wat de wateren der baai aan visschen en ongewervelde dieren tot de volksvoeding bijdragen en wat van die diervorming nog nieuw mogt zijn voor de kennis der fauna van Amboina of nog nieuw voor de wetenschap. En inderdaad, hoezeer ik op die bezoeken veelal regenachtig weder trof, wat vele visschers terughield in de oefening van hun bedrijf, zoodat minder visch en schaaldieren ter markt werden gebragt dan op heldere dagen, was ik toch gelukkig genoeg, vele soorten te verzamelen, zoowel nieuw voor de kennis van het eiland, als voor de zoölogie.

Te Amboina zag ik voor het eerst ter markt brengen eene soort van tonijn of boniet, welke de Amboinezen tjakalang noemen. Deze soort is de Thynnus pelamys der ichthyologen. Zij wordt soms in groote hoeveelheden te Amboina aangebragt en bekleedt onder de voedingsmiddelen van het volk eene niet onbelangrijke plaats.

De Amboinezen gaan dikwijls uit ter tjakalang-visscherij. Zij begeven zich ten dien einde buiten de baai met orembaaijen, in welke bakken met zeewater zijn geplaatst, waarin zich eene

menigte levende poeri, eene soort van sardijn (Engraulis Brownii CV.) bevindt. In de open zee gekomen, werpen zij eenige sardijntjes in het water, een geliefd voedsel der tjakalang, die weldra toeschieten. Bemerkt men dit, dan brengt men hengels uit met vederen aan den hoek en laat dan snel voortroeijen. De tjakalang, de vederen voor vischjes houdende, bijten toe. Men doet soms groote vangsten. De tjakalang heeft gewoonlijk eene lengte van 1 tot 2 voeten en eene waarde van 30 duiten tot een gulden.

Met veel genoegen maakte ik te Amboina persoonlijk kennis met den heer D. S. Hoedt, sekretaris van het gouvernement der Molukken, aan wien ik sedert jaren groote verpligting had, door de schatten van naturaliën, welke hij zoo welwillend als belangeloos voor mij heeft bijeengebragt. Opmerking verdiende de fraaije verzameling van hoorns en schelpen, welke toen nog in zijn bezit was en later te Batavia is verkocht, voor de som van *f* 5000. Eene rijke verzameling visschen van Amboina en Boero was de heer Hoedt op nieuw zoo goed ter mijner beschikking te stellen, zoodat ik te Amboina een' rijken buit voor de wetenschap opdeed. De resultaten van het onderzoek dier verzamelingen heb ik nedergelegd in het eerste deel der Verhandelingen der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië (1) en in het elfde deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië (2).

Amboina is in de laatste jaren berucht geworden door daar geheerscht hebbende koortsen. Men heeft tot nog toe geene voldoende verklaring weten te geven van de onbestendigheid der gezondheid van Amboina's klimaat. In lang verloopen jaren heeft men tijden gekend, als de jaren na 1837, tijden van aanmerkelijke sterfte en van hardnekkig geheerscht hebbende koortsen. In 1855 schijnt het tijdperk van koortsepidemieën weder zijn einde te hebben bereikt.

---

(1) Beschrijvingen van nieuwe of weinig bekende vischsoorten van Amboina, verzameld op eene reis door den Molukschen Archipel.

(2) Bijdrage tot de kennis der ichthyologische fauna van het eiland Boero.

Amboina is eene beschaming van de boekenwijsheid der europesche wetgevers in de geneeskundige wetenschap.

Het terrein der hoofdplaats is zandachtig en hellend. Eenige uren na de hevigste en meest aanhoudende regens, te Amboina zoo veelvuldig, is het water in den bodem getrokken en in de baai afgevoerd. Moerassen zijn er noch aan het strand noch in of om de stad, tenzij men een weinig uitgestrekt, digter begroeid en minder vast terrein nabij de Waaitomo, tusschen de eigenlijke stad en Batoegadja, als zoodanig zou wenschen te bestempelen. Het strand zelf is zandachtig en verliest zich spoedig zoo diep onder de zeevlakte, dat de schepen slechts geheel in de nabijheid van de kust eene geschikte ankerplaats kunnen vinden. Geene koraalriffen zijn er, welke de dampkringslucht tijdens de ebbe met de onaangename uitwasemingen hunner bewoners zouden kunnen bezwangeren.

De voornaamste voorwaarden tot het ontstaan van koortsen, zooals lage, vochtige bodem en uitwasemingen van moerassen of koraalriffen, bestaan alzoo te Amboina niet.

Het ontbrak echter te Amboina, evenmin als elders, aan wijzen, die toch meenden de oorzaken van Amboina's koortsepidemieën te hebben gevonden. Men bragt de ziekte in verband met de aardbevingen, welke Amboina zoo dikwerf bezoeken en beschuldigde Amboina's bodem van het uitstooten van vulkanische dampen, welke het bloed zijner bewoners vergiftigden. Men meende zeer geniaal te zijn, door in een wóórd de oorzaak der ziekte te hebben gesteld en de elektriciteit kreeg van Amboina's ongezondheid de schuld. Wie meer aan feiten hechtte dan aan theorieën vestigde zijne blikken op de digte bebouwing der stad en op de digte begroeijing der door de burgers en negorijvolken bewoonde wijken, welke, niettegenstaande de gunstige gesteldheid des bodems, eene vochtigheid van huizen en erven onderhield, de vruchtbare moeder der zoo gevreesde ziekte. Anderen nog rigtten hunne blikken op den warmtemeter en meenden de oplossing van het raadsel te hebben gevonden in de 20 graden verschil van stand der kwik- of alkoholkolom van eenen Fahren-

heitschen thermometer, soms in 24 uren tijds waargenomen. Nog weder anderen beschouwden den onschuldigen dauw, die Amboina's bodem soms als met een wolkenkleed bedekt, of zelfs de mist, dat is, de op de aarde rustende wolken, in welke de hoofdplaats soms is gehuld, als miasmatische uitvloeisels van den bodem, zonder zich er rekenschap van te geven, dat hetgeen zij zagen eenvoudig dauw en mist was, en dat bovendien het *woord* miasma zonder zin is, zoolang men nog zelfs de flaauwste kennis niet heeft van de *stof* miasma, welker aanwezen tot nog toe slechts in de verbeelding bestaat. Vreemd is het, dat het ozon in die theorieën nog geene rol heeft gespeeld.

Maar het vraagstuk is door alle die theorieën geen haarbreed nader tot zijne oplossing gebragt.

Niet dat sommigen dier vermeende oorzaken, zooals de toestand der luchtelektriciteiten, de vochtigheid des dampkrings en sterk afwisselende temperatuur-verschillen niet te beschouwen zijn als te kunnen daarstellen der gezondheid schadelijke magten, maar die oorzaken bestonden in 1855 zoowel als in 1838 en als in de vorige eeuw, zonder dat de koortsepidemieën zich gestoord hebben aan haar bestaan, hetzij in haar verschijnen, hetzij in haar verdwijnen. Maar bovendien, alle die plaatselijke omstandigheden blijken buiten berekening te moeten blijven, wanneer men in het oog houdt, dat de koortsepidemieën niet alleen de hoofdplaats teisterden, maar de bevolking van geheel het eiland, en evenzeer woedden in de dorpen der bergen als in die der stranden, gelijk de pokziekte zulks deed in 1855.

De zaak is deze. Wij kennen de oorzaken van koortsepidemieën evenmin als die van andere heerschende ziekten, van pokken, mazelen, kinkhoest, dysenterie, typhus, cholera, enz. Mogen wij trotsch zijn op de stellige kennis, welke de exakte rigting der nasporingen omtrent den aard en de herkenning en genezing van zoovele vroeger duistere ziekten heeft aangebragt, ten opzigte van de oorzaken van kosmische ziekten staan wij nog aan den laagsten trap van kennis, en het is al veel, dat wij bij magte zijn te bepalen en gedeeltelijk weg te nemen de

momenten, welke het woeden van volksziekten begunstigen.

Die exakte rigting in het onderzoek zal er welligt in een' lateren tijd toe leiden, de kosmische oorzaken der volksziekten te ontdekken, misschien zelfs ze te beheerschen.

Over Amboina's ziekten sprekende, kan ik geschikt terugkomen op de pokkenepidemie, welke tijdens ons verblijf op Amboina en de omliggende eilanden woedde. Duizenden menschen zijn daardoor in eenige weinige maanden ten grave gesleept. De epidemie heerschte van Mei tot November op Amboina en de Uliassers, en begon en eindigde wat later op Boero en Ceram. Van Mei tot November werden op het eiland Amboina alléén niet minder dan 6336 personen door de ziekte aangetast. 1466 dier lijders bezweken. Die lijders waren bijna alle inlanders. Alzoo werd 1 van de 4 tot 5 Amboinezen door de pokken bezocht en $\frac{1}{20}$ van de geheele bevolking er door weggerukt. Treurig verschijnsel, wat zich op de Amboinasche eilanden maar al te dikwerf herhaalt.

De pokziekte rigt in den Indischen Archipel van tijd tot tijd nog groote verwoestingen aan, maar, bijkans zonder uitzondering slechts in die gewesten, waar de vakcine nog niet is doorgedrongen of gebrekkig wordt uitgeoefend.

Op Amboina evenwel bestaat de vakcine sedert lang. Zij staat daar onder het toezigt van officieren van gezondheid en wordt door opzettelijk voor de koepokinenting aangestelde en bezoldigde personen uitgeoefend. Ik heb nagegaan het aantal inentingen op Amboina, Leitimor en Hitoe gedurende de laatste 25 jaren en bevonden, dat, volgens de verslagen, gemiddeld jaarlijks bij 620 personen de inenting geslaagd is. Hoezeer nu dit cijfer met betrekking tot de bevolking van het eiland geenszins als voldoende is te beschouwen en van het revakcineren weinig werk is gemaakt, is het niet verklaarbaar, dat de kinderziekte op Amboina in zoodanige hevigheid en uitgebreidheid heeft kunnen woeden als in 1855 het geval is geweest, tenzij daarbij andere gewigtige invloeden werkzaam waren. Vooreerst diende ten deze bekend te zijn, in hoeverre de cijfers, in de verslagen voorkomende, vertrouwen verdienen, in hoeverre de gebezigde vakcine *goede* stof was,

in welke mate de ontwikkeling der vakcinepuist door slechte zorg, huidziekten of vooroordeelen der moeders is verhinderd, enz., maar ook dan nog, wanneer men, met het oog op die ongunstige invloeden, slechts de helft van het cijfer der geslaagde inentingen zou mogen aannemen als met de waarheid overeen te komen, zou men moeten denken aan andere oorzaken, welke de heilzame kracht der vakcine tegenwerken.

En wie vestigt dan niet in de eerste plaats het oog op de volksvoeding?

Epidemieën in het algemeen woeden altijd en overal het hevigste onder de minder door het lot begunstigde klassen der maatschappij. De uitwerkselen van voeding, dekking, woning, levenswijze, bepalen de ontvangvatbaarheid voor die geessels der menschheid. Bij eene bevolking, welke voornamelijk leeft van zetmeel (sago) en welke goede stikstofhoudende voedingsmiddelen (visch en vleesch) in te geringe hoeveelheid nuttigt, moet voortdurend eene kiem bestaan tot ziekten, welke, bij heerschende kosmische invloeden, plotseling tot groote ontwikkeling kunnen komen en de volken vertienen. Zulke verschijnselen zijn altijd en overal waargenomen, waar misgewas, groote duurte, algemeene armoede of de ontberingen tijdens oorlogen, toevlugt hebben moeten doen nemen tot voedingsmiddelen, scheikundig niet geëvenredigd (adekwaat) aan de behoeften van het menschelijke ligchaam.

Ik zal ten deze in geene nuttelooze bespiegelingen treden. Genoeg zij het, op een gewigtig feit de aandacht te hebben gevestigd. De Amboinees bemint zijne sago, maar nog meer bemint hij de rijst, welke hem te duur is. Die rijst kan algemeen voor hem bereikbaar zijn, indien dagen van meerdere welvaart voor hem zullen aanbreken.

Ik moet ook nog met een paar woorden terugkomen op de aardbevingen, welke te Amboina, zooals bekend is, zeer veelvuldig zijn. Ook de weinige dagen van ons verblijf gingen niet voorbij, zonder dat ook wij er getuigen van geweest waren, vermits, zooals ik elders gemeld heb, een ligte schok door ons werd waargenomen in den middag van den 4den Oktober.

Aan die aardbevingen is het toe te schrijven, dat men Amboina zoo algemeen voor een vulkanisch eiland houdt. In het hoofdstuk over de natuurlijke geschiedenis van dit eiland heb ik reeds aangetoond, dat zulks slechts gedeeltelijk als juist te beschouwen is, vermits bijkans geheel Leitimor bestaat uit aangespoelde gronden, uit opgeheven koraalriffen en uit nieuwere bezinkselvormingen. Daaruit kon tevens blijken, wat er is van de bewering van sommige schrijvers, dat de atmosfeer der hoofdplaats nu en dan bezwangerd zou zijn met vulkanische dampen, en wat er is van de uitstootingen van zwavel en aluin. Die uitstootingen, althans die van zwavel, hebben ook thans nog wel plaats, maar slechts op Hitoe, ver van de hoofdplaats verwijderd, op de hellingen van den Wawani, bij de voormalige negorij Essen, waar thans nog door de Hitoeëzen zwavel wordt ingezameld.

Den dag na onze aankomst, den 3den Oktober, had te Batoegadja de plegtige voorstelling plaats aan den opperlandvoogd van de ambtenaren, officieren en aanzienlijke ingezetenen, van de regenten en schoolmeesters der verschillende negorijen, en van de hoofden der Chinezen en Arabieren. Deze voorstelling bood weinig opmerkenswaardigs aan, tenzij dit, dat de regenten en schoolmeesters volstrekt niet beantwoordden aan de voorstelling, welke ik mij daarvan had gemaakt uit de geschriften en mondelijken berigten. Even als in de Minahassa, waren de christen-regenten en schoolmeesters zeer goed in het zwart en naar den nieuweren smaak gekleed. De meeste kleedingen droegen echter het kenmerk van nieuwheid en waren waarschijnlijk kort geleden vervaardigd, met het oog op de komst van den gouverneur generaal. De mohammedaansche regenten hebben de europesche kleederdragt niet aangenomen.

Na de genoemde voorstelling werd een algemeen gehoor verleend.

Ik maakte mij den ochtend van den dag ten nutte, door eene wandeling te doen in de omstreken van Batoegadja en de geheel in de nabijheid liggende heuvels van Soja te beklimmen.

Steil verheffen zich deze heuvels, tot enkele honderden voeten boven de zeevlakte. Schijnbaar onregelmatig verspreid, doet een juistere blik, van een hooger punt geworpen, toch zekere orde in ze ontwaren en herkennen, dat zij meer of min evenwijdige reeksen vormen, welke naar mate ze meer binnen 's lands gelegen zijn, zich hooger verheffen. De reijen meer nabij de kust bestaan uit kalkheuvels. De kalk is een jongere polypenkalk, in welken zich de geslachten van de tegenwoordige schepping nog laten herkennen, voor zooverre ze niet door het doorzijpelende regenwater zijn opgelost en gekristalliseerd. Op sommige plaatsen, waar de kalk holen vormt of uitstekende rotspunten, zooals te Batoelobang en Batoegantong, kristalliseert die opgeloste kalk aan de ondervlakte der gesteenten en vormt daar stalaktieten of druipsteenen van de meeste verschillende gedaanten en schoonheid. Sommige schrijvers hebben die rotsen als basaltrotsen voorgesteld en als in een' adem de stalaktieten vermeld, welke ze aan die rotsen zagen hangen. Blijkbaar wisten die schrijvers noch wat basalten, noch wat stalaktieten zijn, en hunne verkeerde voorstellingen zouden ook niets te beteekenen hebben, indien zij er niet toe hadden bijgedragen om de meening, dat de hoofdplaats Amboina op vulkanischen bodem rust, veld te doen winnen.

De beklimming van de heuvels van Soja beloont ruimschoots de moeite. Niet door het schoone der heuvels zelve, welke slechts spaarzaam zijn begroeid met grassen, varens, melastomen en leguminosen, maar bij uitnemendheid schilderachtig zijn de gezigten, welke men van die heuvels geniet, op Batoegadja, op de stad zelve, op de baai en op het hooge land van Hitoe. De baai doet zich daar voor als een meer, overal door groenend heuvelland ingesloten. De grootere en kleinere vaartuigen ter reede, langs het strand der hoofdplaats geschaard, waren er alle met het bloote oog zigtbaar. Het fort Nieuw-Victoria en de wijken der Europeanen en Chinezen, onbeschaduwd als zij zijn, vertoonen er hare naakte daken, terwijl de woningen der Amboinezen zelve grootendeels verscholen zijn in het lommer harer vruchtboomen.

Blikt men van die heuvels naar de landzijde, dan stuit het oog op hooger heuvelland, door breede ravijnen of kleine valleijen van de lagere toppen gescheiden en gestoffeerd, grootendeels door eene schrale vegetatie en de grafteekens van Chinezen en mohammedanen, maar meer op den achtergrond ook door hooger geboomte en kajoepoeti-aanplantingen en in de ravijnen met een krachtig en frisch plantenkleed.

In den namiddag van den 3^n Oktober had eene inspektie plaats van de troepen en de schutterij. De militaire magt te Amboina bestaat uit 3 kompagnieën infanterie en eenige artillerie en maakt een sterkte uit, volgens de formatie, van 23 officieren en 391 onderofficieren en manschappen. De militairen zijn gedeeltelijk Europeanen, gedeeltelijk Javanen. De amboinesche militairen van het leger worden slechts buiten Amboina gebezigd.

De schutterij te Amboina bestaat uit een bataillon van 7 kompagnieën, dat op het einde van 1854 een totaal opleverde van 32 officieren en 1755 onderofficieren en schutters. Het bevel over de schutterij is opgedragen aan den adsistent-resident-magistraat met den rang van luitenant kolonel. De kompagnieën zijn verdeeld in gewapende of exercerende of flankkompagnieën (2) en in ongewapende of centrum-kompagnieën (5). De exercerende kompagnieën telden op het einde van 1854 16 officieren en 360 onderofficieren en manschappen en de centrum-kompagnieën 14 officieren en 427 onderofficieren en manschappen. De overige leden der schutterij, ten getale van 970, behoorden tot de bevolking van de buitenwijken der hoofdplaats en, om zoo te zeggen, tot eene reserve of derde ban. Op het einde van 1855 rekende men het totaal der schutterij op 31 officieren en 1610 schutters. De schutters te Amboina zijn, even als elders in de Molukken, ververpligt tot eenige diensten, het betrekken van wachten, het transporteren van gevangenen enz. De schutterij bezit een korps muzikanten, alle echte Amboinezen, welke het tijdens ons verblijf te Amboina in het uitvoeren van de meest verschillende muziekstukken reeds tot eene tamelijke hoogte hadden gebragt en zich niet alleen alle avonden te Batoegadja deden hooren,

maar ook het reisgezelschap naar Saparoea en Banda vergezelden.

Op den avond van den 3n Oktober was er groote receptie en illuminatie te Batoegadja.

Den 4n en 5n Oktober werden de inspektiën van den gouverneur generaal voortgezet. Nieuw-Victoria, het hospitaal, het gouvernementshuis, de gevangenis, de scholen, het schoolmeestersinstituut en de werf werden achtereenvolgens in oogenschouw genomen.

Nieuw-Victoria bestaat reeds sedert 1580, hoezeer zijne tegenwoordige gedaante van nieuweren tijd is en schijnt te rekenen van 1757 en 1786. In 1605 werd het op de Portugezen veroverd en Victoria genaamd. Het is een onregelmatig zevenhoekig gebastionneerd en gereveteerd fort, met nattte gracht en een naar de baai gekeerd hoornwerk. De geheele bezetting is in het fort gehuisvest, in kazernes, welke in meerdere opzigten te wenschen overlaten. Ook meerdere officieren wonen in het fort. In vroeger jaren hield ook de gouverneur der Molukken daar zijn verblijf. Thans zijn meerdere der oude woonhuizen ingerigt voor kantoren en magazijnen.

Het hospitaal, hoezeer uitwendig zonder eenig aanzien, is inwendig vrij goed ingerigt. Het staat onder een' officier van gezondheid der 1e klasse, die tevens chef is van de geneeskundige dienst ter hoofdplaats en in de geheele residentie. Buiten het eiland zijn slechts officieren van gezondheid geplaatst te Saparoea en te Wahaai.

Bijzondere vermelding verdient het instituut ter opleiding van inlandsche jongelingen tot onderwijzers. Deze inrigting bestaat op kosten van het Nederlandsch-zendeling-genootschap en heeft aan haar hoofd den heer Roskott. Zij is gelegen bij zijne woning, nabij de negorij Batoemerah. Het onderwijs van den heer Roskott is in het algemeen zeer doelmatig. Het gemiddeld getal kweekelingen, alle Amboinezen, in het instituut onderhouden voor rekening van het zendelinggenootschap, bedraagt 18, doch behalve deze zijn er in den regel nog evenveel of meer aspirant-kweekelingen. De tijd van het onderwijs is be-

paald op drie jaren, maar wordt zooveel mogelijk verlengd. Daar de leerlingen opgeleid worden, niet alleen tot onderwijzers der jeugd maar ook tot leeraren der christengemeenten, begrijpt men, dat de rigting van het onderwijs voor een groot gedeelte godsdienstig, ik meen, kerkelijk is. Sedert de oprigting van het instituut hadden, tijdens ons bezoek, 190 leerlingen daar voor korteren of langeren tijd onderwijs genoten. Van die leerlingen waren tot onderwijzers aangesteld 82 en wel 61 in de residentie Amboina, 15 in de residentie Banda (waarvan 6 op de Aroe- en 6 op de Zuidwester-eilanden), 1 in de residentie Ternate, 3 in de residentie Manado en 2 te Timorkoepang. De leerlingen verrigten, buiten hunne leeruren, tuinarbeid, timmermans- en ander werk onder de leiding van hunnen leeraar, welke arbeid zeker nuttig is voor leerling en leeraar èn een niet onbelangrijk kapitaal voorstelt.

Wie Amboina bezoekt, wordt gewoonlijk als eene merkwaardigheid der stad gewezen op de tombe van Rumphius. Deze tombe bevindt zich op het erf van een' ingezetene, niet ver van Batoegadja, in de verlenging der burgtstraat. Zij is slechts merkwaardig door den naam van den uitstekenden natuuronderzoeker en door de hulde, door Van der Capellen aan zijne nagedachtenis gebragt, in het bevelen van hare herstelling. Het monument is thans weder in verval niettegenstaande men het op nieuw met kalk had gewit. Het opschrift was moeijelijk leesbaar en gedeeltelijk door fouten niet meer beantwoordende aan het oorspronkelijke.

Op de geene 100 roeden van de tombe van Rumphius verwijderde europesche begraafplaats verheffen zich meerdere grafteekenen, grootscher en sierlijker dan dat van Rumphius.

Maar de wereld is dikwerf billijk. Een groot man heeft geene andere gedenkteekenen noodig, dan die hij zelf zich heeft gesticht. Tombes en standbeelden moesten slechts worden opgerigt voor mannen van twijfelachtige verdiensten. De nakomelingschap is steeds regtvaardig in haar oordeel. Zoo de namen de gedenkteekenen niet overleven, vergaan deze van zelve.

Den 5den Oktober werd een uitstapje gemaakt naar Batoelobang. Reeds vroeg in den morgen waren de benoodigde draagstoelen en dragers voor het gouverneurshuis te Batoegadja in gereedheid. Op Amboina reist men slechts per draagstoel of te voet. Weinige streken uitgezonderd, zou ook geene andere wijze van reizen mogelijk zijn, wegens de gesteldheid van het terrein. De wegen of voetpaden slingeren zich langs te steile heuvel- of berghellingen, dan dat paarden, laat staan rijtuigen, gebezigd zouden kunnen worden. Het reizen per draagstoel is zeker alles behalve aangenaam, doch de wijze van dragen en gaan der dragers kan er veel toe bijdragen, om die wijze van reizen zoo weinig onaangenaam mogelijk te maken. De Amboinezen munten hierin uit en indien het terrein niet te ongelijk is, ziet men zich door hen met rijtuig-snelheid vervoerd, terwijl men daarbij zoo weinig onregelmatig bewogen wordt, dat men in zijne draagstoel zou kunnen schrijven. Althans zoo trof ik het met mijne dragers, op de togten van het reisgezelschap naar Batoelobang, naar Ema en naar Waai.

Batoelobang is eene grot op, naar ik gis, een twee tot drietal palen afstands ten zuidzuidoosten van de hoofdplaats. De weg derwaarts geleidt van de negorij Oeremissing, nabij Batoegadja, over de rivier Batoegadja en slingert zich langs de steile hellingen der heuvels, welke de kom van Batoegadja begrenzen. De heuvels zijn daar op sommige plaatsen uitgekapt om de steilten te verminderen.

Na de eerste heuvels beklommen te hebben, welke hetzelfde aanzien hebben als de boven reeds beschrevene heuvels van Soja en hier en daar niet minder fraaije gezigten aanbieden op de baai en op het land van Hitoe, leidde de weg door kleine valleijen en ravijnen naar nieuwe heuvelreijen, totdat wij Batoelobang waren genaderd.

De optogt had een feestelijk aanzien. Het gebruik wil, dat bij de togten van hooggeplaatste personen, de inlandsche muziek, tifa en gong, zich doet hooren en zich aan het hoofd van den trein stelt, waar ook onze nationale vlag steeds prijkt. De levendige aard

der dragers, in dubbel aantal ter verwisseling bij elke draagstoel geplaatst, hun gejoel en gejuich en gewoel en getwist om den voorrang, en de liefhebbers, welke vrijwillig den togt medemaakten, deden de luidruchtige muziek naauwelijks hooren. Aan de grot genaderd, verwelkomde een aantal burgers van de hoofdplaats het reisgezelschap met salvo's van geweerschoten. Voor een overvloed van ververschingen aldaar was door den heer Goldmann gezorgd.

Weldra waren wij in de grot afgedaald, dat is te zeggen, een gedeelte van het reisgezelschap, want eenige heeren waren verstandig genoeg, aan den ingang te blijven. Inderdaad, de grot is slechts merkwaardig door de moeijelijkheid om in haar af te dalen en zich in haar te bewegen. Zij is tamelijk uitgestrekt en in meerdere kamers verdeeld, welke door enge doorgangen met elkander in gemeenschap staan en enger en lager worden, naarmate men verder doordringt. De bodem is zeer ongelijk en glibberig door de vochtigheid, welke onderhouden wordt door het doorzijpelende water.

In een der verste afdeelingen van de grot, tot welke men kan doordringen, zijn gedenksteenen geplaatst ter herinnering van de bezoeken van Prins Hendrik der Nederlanden en Dumont d'Urville.

De gouverneur generaal en mevrouw Duymaer van Twist bezochten insgelijks deze afdeeling der grot. Misschien was mevrouw Duymaer van Twist de eerste dame van rang, welke Batoelobang heeft bezocht. Voor eene dame behoort er geestkracht toe, om in de grot tot aan de cel der gedenksteenen door te dringen.

Grotten zijn in opgehevene jongere kalkterreinen vrij algemeen. Op Java bezocht ik er meerdere en veel grootere dan Batoelobang. Batoelobang bewijst echter, indien het bewijs nog noodig was, dat de heuvels zuidelijk van de hoofdplaats kalkheuvels zijn. De kalk is tertiaire polypenkalk en zeer poreus. Het doorzijgende water, in de grot druipende, zet een gedeelte van den door hetzelve opgelosten koolzuren kalk aan het verwulf af en heeft daar groote massen druipsteen gevormd, welke, bij het fakkellicht gezien, noch door fantastische vormen, noch door schitterende kristallisatiën

uitmunten. Daarentegen is geen gebrek aan vleërmuizen (Trilatitius blepotis Gr.), welke zich in menigte in de grot ophouden en den bodem bedekken met hare uitwerpselen, welker gedeeltelijke ontbinding tot het onaangename van de atmosfeer der grot bijdraagt.

Den avond van den 5n Oktober was er groot bal te Batoegadja. Ongeveer 200 personen waren daar tegenwoordig, een voor Amboina gewis groot getal. Behalve ambtenaren en officieren met hunne dames, waren er talrijke ingezetenen van de hoofdplaats, welke, als afstammelingen van Europeanen, tot de europesche bevolking der hoofdplaats gerekend worden. Meerdere dames, waaronder ook eenige njora, echtgenooten van regenten, verschenen op het bal, gekleed in saja en kabaja. De honneurs werden met uitnemenden takt door mevrouw Goldmann waargenomen.

Wanneer men van de Amboinezen spreekt, moet men weten te onderscheiden, om niet in dwaling te vervallen. Meerdere schrijvers en woordvoerders over de Amboinezen maken geen onderscheid tusschen Amboinezen en Amboinezen. Anderen maken een onderscheid tusschen de ambonsche christenen en mohammedanen, en spreken dan ten ongunste van de eersten, als te lui om te arbeiden, uit trots op de godsdienst, die zij heeten te belijden, niettegenstaande ongeveer de helft der werkende negorij-bevolking van Amboina uit christenen bestaat. Bij alle schrijvers vind ik of onvolledige of verwarde voorstelling van de zaak.

De Amboinezen zijn:

a. Negorijvolken, dat is, bij de nagelkultuur ingedeelden en aan hunne negorij gebondenen, alle inlanders, welke men weder kan onderscheiden in christenen en mohammedanen. Die van Leitimor zijn, zoo als reeds aangetoond is, nagenoeg alle christenen.

b. Vrije lieden of burgers (alle inlanders), niet tot de nagelkultuur verpligt, en, hoezeer over het eiland, althans over

Leitimor verspreid, grootendeels in en om de hoofdplaatsen woonachtig. Men verstaat er gewoonlijk onder de burgers ter hoofdplaats, voor het meerendeel christenen. De gewone christenburger kleedt zich in lange broek, borstrok en gekleurde of bij sommige gelegenheden zwarte kabaai, steeds met pet of hoed.

c. Afstammelingen van Europeanen, mestiezen of zoogenaamde inlandsche kinderen, welke administratief tot de Europeanen gerekend worden, alle christenen. Zij bewonen de hoofdplaatsen, en kleeden zich zooveel mogelijk als de Europeanen.

Van de negorijvolken heb ik vroeger reeds aangeteekend, dat zij gedurende ongeveer 6 maanden van het jaar tot beloonde en onbeloonde heerendiensten worden gebezigd. De hun overblijvende tijd is benoodigd ter voorziening in hun voedsel door landbouw of togten naar Ceram tot het verzamelen van sago. Het zou een onverklaarbaar verschijnsel zijn, indien zij onder het bestaande stelsel veel nijverheid ontwikkelden.

De burgers, allen ingedeeld bij de schutterijen, hetzij als dienstdoende hetzij als kontribuërende leden, en, behalve enkele heerendiensten, hunnen tijd geheel beschikbaar hebbende, vinden hun onderhoud in het oefenen van eenige ambachten, de kultuur van vruchten en groenten, het stoken van geurige oliën, alsmede door vischvangst en handel ter hoofdplaats en op de omliggende eilanden. Zij vinden voor een groot gedeelte hun bestaan in nuttigen arbeid.

Maar treurig is het gesteld met die Amboinezen, welke de nakomelingen zijn van vroegere en latere vermengingen van het kaukasische met het maleische ras. De trotschheid en luiheid, den Amboinezen verweten, is grootendeels dezer ongelukkige klasse der maatschappij toe te rekenen, of beter gezegd, in haar te beklagen. Het is eene klasse der maatschappij, welke thans nog ter hoofdplaatse meer dan 600 leden telt, van welke slechts een betrekkelijk gering aantal Europeanen tot vader heeft. De voorouders der mestiezen waren Europeanen en vrouwen van het land, maar hunne achtergrootouders, overgrootouders, grootouders of ouders waren van Amboina of omliggen-

de eilanden geboortig en moeijelijk zou het zijn, in de meerderheid hunner nog de teekenen te vinden van europesche afstamming. Zij maken eene klasse der bevolking uit, welke verwaarloosd is en verstooten op Amboina, gelijk elders in den Archipel, en welke men zich thans niet schaamt, het lage zedelijke en verstandelijke standpunt te verwijten, waarop onze eigen stam haar heeft gebragt. Op het einde van 1854 bestond het totaal der mestiezen te Amboina uit 628 zielen, waaronder 189 mannen, 231 vrouwen en 208 kinderen. Van de 189 mannen waren er 167 *zonder beroep*, vonden 20 een bestaan in s'gouvernements dienst, meestal als klerken, en wijdde slechts één zich aan den handel.

Eene bevolking, die niet arbeidt, draagt de kiemen van ontbinding in zich en moet noodwendig vergaan. Armoede en zedebederf nemen er hand over hand toe en stellen perk aan de voortplanting van het geslacht. Onder de 628 mestiezen werden reeds slechts 208 kinderen geteld, dat is nog geen kind op twee volwassenen. Het kwaad van luiheid onder de mestiezen schijnt in de laatste tientallen jaren nog toegenomen te zijn. Ruim twintig jaren geleden, op het einde van 1834, waren zij nog 958 personen sterk. Toen kwamen op de 491 volwassenen nog 467 kinderen, of bijkans 1 op 1. In twintig jaren tijds is het personeel dezer bevolking met ruim $\frac{1}{3}$ verminderd.

Gewis is het bedroevend, eene bevolking in ledigheid en armoede te zien versmelten, vooral in een gewest, waar werkzame handen zoo gewenscht zijn en zoo noodig, om het uit zijnen achteruitgang op te heffen.

Ik zal op dit punt terug komen, wanneer ik zal spreken over de middelen, welke kunnen aangewend worden om de bevolkingen van Amboina gelukkiger te maken en het eiland meer produktief.

HOOFDSTUK VIII.

AMBOINA.

Togt over Leitimor. — Hatalai. — Bijzonderheden omtrent de nagelkultuur op Amboina en de Uliassers.—Waarde dezer kultuur voor de bevolking en voor het gouvernement. — Handel. — Ema. — Scholen en schoolonderwijs. — Hoekoerila. — Kilang. — Nakoe.

Bijkans alle negorijen van het eiland Amboina liggen aan of geheel nabij de kust. De negorijen, welke in oude tijden in het gebergte lagen, zijn tijdens het woeden der Kompagnie verwoest en hare bewoners omgebragt of verstrooid, of genoodzaakt zich aan de stranden te vestigen.

Het middengedeelte van Leitimor maakt daarop echter eene uitzondering. Thans nog bestaan daar de negorijen Soja-diatas Hatalai, Ema, Hoekorila, Kilang en Nakoe, Leahari, Roetong en Hoetoemoeri, welke in het gebergte zijn gelegen, waar hare bevolking aan de nagelkultuur is werkzaam gesteld.

De 6e Oktober was bestemd tot het doen van een' togt dwars over Leitimor naar de negorijen Ema en Kilang. Een

zestiental draagstoelen was voor dezen togt in gereedheid gebragt. Het was een optogt als die naar Batoelobang, maar op grootere schaal.

De weg van Amboina naar Ema leidt over de heuvels van Soja, hierboven vermeld, dwars door Leitimor, over de kalk- en zandsteenribben, welke zich min of meer evenwijdig aan zijne lengte-as uitstrekken. De weg, deze ribben snijdende, volgt de golvingen van het terrein, hetwelk zich meer en meer verheft en in de oostelijke helft van het schiereiland zijne grootste hoogte bereikt, welke ik op 400 tot 500 meters schat. Die hoogte is op zich zelve weinig beteekende, maar de plotselinge dalingen en verheffingen van het terrein hebben op meerdere plaatsen, vooral in de oostelijke helft van het schiereiland, het aanleggen van eigenlijke wegen of paden niet toegelaten. Het zijn daar niets anders als trappen, in de steile heuvelhellingen uitgehouwen en welke de beklimming uiterst vermoeijend doen zijn. Onze dragers echter wisten ons met vaardigheid en zekerheid over de moeijelijkste punten te brengen en trokken onverdeeld onze bewondering over hunne vlugheid en spierkracht en onvermoeidheid, bij gelijktijdige opgewektheid, luidruchtigheid en naijver. De dragers zullen ruim een paar honderd man sterk geweest zijn en waren grootendeels christenen. Onwillekeurig dachten wij: zijn dat nu de luije en vadzige Amboinezen?

Op anderhalf uur gaans van hoofdplaats, te midden van het gebergte, ligt de christen-negorij Hatalai. Zij staat onder een' orangkaja en had op het einde van 1854 eene bevolking van 268 zielen. Wij dachten er ons weder als verplaatst in de Minahassa. Negorijhoofden en schoolmeester kwamen ons te gemoet. De schooljeugd ontving ons met gezang en fluitspel. De tjakaleleh en legolego, ondersteund door de muziek der tifa en rabana, der gindier, gong en tataboang, herinnerden ons de dansen van de kabesaran der Minahassa. Ook aan voordansers of voorvechters ontbrak het niet. Eereschoten vielen uit lilla's en

geweren.—Die feestelijke ontvangsten hadden evenzoo plaats in de negorijen, welke wij nog denzelfden dag en een paar dagen later bezochten.

Te Hatalai zagen wij de eerste nageltuinen. De 22 dati of huisgezinnen van de negorij onderhielden 4170 nagelboomen, 1800 in tuinen en 2370 verspreid in bosschen, dat is, ruim 189 boomen per dati. Een nageltuin heeft meer van een bosch dan van een' tuin. De nagelboomen hebben schaduw noodig, wat in de tuinen niet ontbreekt, en eene welige vegetatie van lagere gewassen deelt het voedsel van den bodem met de kultuurplant en het haar beschaduwende geboomte. Men beweert, dat de nagelboom zoodanige omringing behoeft. Dit wordt niet weersproken door de wijze, waarop de nagelboom in het wild voorkomt en overigens allezins bevestigd door de ondervinding, welke men heeft opgedaan sedert 1826, in welk jaar men begon, tot groot nadeel der kultuur, de nagelboomen te planten zonder beschutting en in een zorgvuldig schoon gehouden terrein.

Hatalai is nog rijker aan klapperpalmen dan aan nagelboomen. In zijne doessong telde men op het einde van het jaar 1854, behalve de overige vruchtboomen, sago- en sagoweerpalmen, 6427 klapperpalmen, dat is gemiddeld 292 palmen per dati of 24 palmen per ziel. Alleen in zijne klapperboomen bezit Hatalai reeds een' grooteren rijkdom, dan in zijne nagelboomen, want indien men aanneemt, dat een nagelboom, jong en oud dooreen gerekend, gemiddeld jaarlijks afwerpt 1 tot 1½ amst. pond nagelen, vertegenwoordigende, voor den negorij-bewoner, eene vaste waarde van 30 tot 45 duiten (van 120 op *f* 1), blijkt het, dat de geheele negorijbevolking daarvoor in het genot komt van *f* 1042 tot *f* 1563 s'jaars, dat is ruim *f* 47 tot *f* 71 per dati van ruim 12 zielen, terwijl de opbrengst der klapperboomen, op gemiddeld *f* 1 tot *f* 2 per boom gerekend, voor elke dati eene waarde voorstelt van *f* 292 tot *f* 584 s'jaars.

Ik vind hier eene geschikte plaats, een en ander betreffende de nagelkultuur mede te deelen.

Men bezit naauwkeurige opgaven van de jaarlijksche opbrengst dezer kultuur van de jaren 1675 tot 1855. Die opgaven, loopende over een tijdvak van ruim 1¾ eeuw, hebben echter niet alleen betrekking tot het eiland Amboina, maar omvatten ook de Uliassers, Haroeko, Saparoea en Noessalaut. Meer dan honderd millioenen ponden kruidnagelen zijn in genoemd tijdvak door de bevolkingen dier eilanden aan de Kompagnie en de op haar gevolgde gouvernementen afgeleverd, zoodat de opbrengst gemiddeld ruim 564000 ponden s'jaars bedroeg. In sommige jaren steeg de opbrengst tot een millioen, anderhalf millioen en in enkele jaren, zooals in 1760, 1769 en 1776 zelfs tot meer dan twee millioen ponden. In deze eeuw evenwel heeft men nooit eene zoo groote opbrengst gehad en slechts in 1839, nadat een zeer ongelukkig nageljaar was voorafgegaan, steeg zij tot boven de millioen ponden. Maar talrijke jaren ook, en zulks reeds in oude tijden, gaven een produkt van minder dan honderdduizend ponden, en in het jaar 1728, hetwelk het ongunstigste van alle was, bedroeg de opbrengst slechts 8256 ponden. Men beweert, dat er eene wet is waargenomen opzigtelijk het produkt der nagelboomen. Om de vier jaren zou een jaar van mislukking en van buitengewoon rijke opbrengst plaats hebben en buitengewoon vruchtbare jaren zouden door een ongunstig jaar worden voorafgegaan en gevolgd. Ik heb zoodanige wet in de cijfers der dienststaten niet bevestigd gevonden, evenmin in de opgaven van vorige eeuwen als in die der latere tijden. Bovendien moet bij de beoordeeling van de cijfers van de vorige eeuwen niet worden uit het oog verloren, dat het produkt dikwerf opzettelijk werd verminderd naar de geschatte behoefte, door extirpatiën, wering van het plukken door gedwongen deelneming der bevolking aan de hongitogten in den oogsttijd en andere kwellende maatregelen, terwijl op andere tijden weder alles in het werk werd gesteld om eene zoo groot mogelijke opbrengst te erlangen.

Voor wie genegen is de jaarlijksche opbrengsten der nagelkultuur na te gaan, laat ik hier eene desbetrekkelijke opgave volgen.

Jaren.	Amst. ® nagelen.	Jaren.	Amst. ® nagelen.	Jaren.	Amst. ® nagelen.	Jaren.	Amst. ® nagelen.
1675	1382150	1714	1408937	1753	365742	1792	974462
1676	61440	1715	187297	1754	308919	1793	94215
1677	919760	1716	599297	1755	692665	1794	690055
1678	64549	1717	547565	1756	624057	1795	400599
1679	1147614	1718	853432	1757	318944	1796	298644
1680	655295	1719	796738	1758	1117869	1797	201312
1681	558930	1720	411960	1759	24733	1798	94942
1682	551613	1721	586900	1760	2060776	1799	593751
1683	1364811	1722	523916	1761	57412	1800	808504
1684	405397	1723	585898	1762	194692	1801	649000
1685	121378	1724	140261	1763	980755	1802	649550
1686	1126632	1725	575102	1764	1139290	1803	766563
1687	975899	1726	132803	1765	51185	1804	142895
1688	610638	1727	768003	1766	1667499	1805	174123
1689	560493	1728	8256	1767	278538	1806	385968
1690	764870	1729	516907	1768	159836	1807	255530
1691	401432	1730	222402	1769	2268126	1808	163872
1692	1357464	1731	422276	1770	126127	1809	onbekend
1693	664226	1732	454366	1771	1030234	1810	onbekend
1694	1056158	1733	407034	1772	387140	1811	onbekend
1695	1436134	1734	641321	1773	1452200	1812	288411
1696	49423	1735	209232	1774	782895	1813	659370
1697	973501	1736	242650	1775	206454	1814	793368
1698	948458	1737	394714	1776	2081164	1815	811000
1699	612090	1738	702118	1777	331965	1816	339130
1700	668733	1739	87177	1778	52802	1817	26442
1701	1091213	1740	606016	1779	1327723	1818	194588
1702	1568847	1741	135275	1780	616024	1819	453357
1703	1065541	1742	435035	1781	337788	1820	82077
1704	727634	1743	507697	1782	422037	1821	394423
1705	692387	1744	450161	1783	1136096	1822	203685
1706	988898	1745	324493	1784	245317	1823	233487
1707	334423	1746	813003	1785	634579	1824	298844
1708	1624859	1747	486480	1786	131122	1825	306223
1709	519883	1748	335366	1787	1882613	1826	60234
1710	663993	1749	417089	1788	99732	1827	295753
1711	888390	1750	120179	1789	399584	1828	215384
1712	757684	1751	1490051	1790	1391818	1829	392752
1713	170967	1752	149137	1791	945512	1830	266487

Jaren.	Amst. ℔ nagelen.	Jaren.	Amst. ℔ nagelen.	Jaren.	Amst. ℔ nagelen.	Jaren.	Amst. ℔ nagelen.
1831	289651	1838	61854	1845	210926	1852	309296
1832	245639	1839	1106821	1846	869727	1853	343209
1833	612096	1840	54038	1847	238278½	1854	580592
1834	509152	1841	517140½	1848	430935		
1835	17727	1842	105813	1849	89923	Tot.	10003408б
1836	679564	1843	687899½	1850	394907		
1837	308307	1844	97781½	1851	97742		

Blijkens dezen staat was het jaar 1854 te beschouwen als een gunstig nageljaar, vermits sedert 1846 geen zoo rijke oogst had plaats gehad. Het produkt van 1854 = 580592 ponden, van Amboina en de Uliassers, werd verkregen van 405639 boomen, dat is ruim 1½ pond per boom. Van die 405639 boomen waren echter slechts ruim ⅓ of 129544 vruchtdragende, zoodat elke vruchtdragende boom gemiddeld afwierp bijkans 4½ ponden nagelen. In het geheel waren in 1854 bij de nagelkultuur ingedeeld 2775 dati, zoodat elke dati gemiddeld 147 boomen onderhield, dat is, 57 meer dan is voorgeschreven. De kultuur wordt gezegd, wat de tegenwoordige nageleilanden, betreft, uit gebrek aan gronden, voor geene uitbreiding van eenig belang vatbaar te zijn, wat echter, met het oog op de uitgestrekte onbebouwde streken, niet met de werkelijkheid schijnt overeen te komen.

Voor eenige verwijderde tijdstippen vind ik de volgende cijfers, welke alle 4 de nageleilanden omvatten.

Jaren.	Vruchtdragende boomen.	Pd. produkt.	Pd. per boom.
1795	139696	400599	2,86
1803	120436	766563	6,36
1819	205139	453357	2,21
1854	129554	580592	4,48

Ik zal mij van gevolgtrekkingen uit deze cijfers onthouden, maar slechts aanteekenen, dat men de gemiddelde produktie van een' vruchtdragenden boom stelt op 2½ ponden, wat zeker ook niet ver van der waarheid zal verwijderd zijn.

Ik wil het gunstige jaar 1854 tot grondslag nemen van eenige nadere mededeelingen omtrent deze gewigtige kultuur en haren invloed op de welvaart der bevolking van Amboina.

Van de genoemde 580592 amst. ponden nagelen werden 240689 ponden opgebragt door het eiland Amboina. — 49 negorijen op Amboina deelen in de kultuur en in die negorijen 1264 dati, bestaande uit 19477 zielen, waaronder ongeveer 5400 mannen. Het geheele aantal boomen bedroeg 218911, waarvan 98158 in tuinen en 120753 in de doessong buiten de tuinen.

Uit den ondervolgenden staat kan men ontwaren, op welke wijze de kultuur onder de verschillende negorijen van het eiland was verdeeld.

Negorijen.	Dati.	Negorijbevolking.				Nagelboomen.			Klapperboomen.	Runderen.
		Mannen.	Vrouwen	Kinderen.	Totaal.	In tuinen.	Buiten de tuinen.	Totaal.		
Mardika.	3	18	20	23	61	—	197	197	74	—
Soja-dibawa.		10	10	18	38					
Ahoesing.	8	2	4	2	8	610	1388	1998	90	34
Amanteloe.		5	5	2	12					
Oeremissing.	4	35	35	24	94	425	682	1107	3043	20
Noessaniwe.	21	65	84	59	208	893	2029	2922	8127	23
Batoemerah.	19	113	130	114	357	1315	1204	2519	64	17
Latoehalat.	50	238	227	297	762	3295	4539	7834	22331	74
Passo.	20	42	41	63	146	1045	2124	3169	3081	127
Soja-diatas.	15	17	29	32	78	1094	1659	2753	292	9
Halong.	15	39	42	58	139	869	1742	2611	4637	56
Ema.	46	138	145	223	506	1964	4838	6802	8654	—
Hoekorila.	7	15	22	29	66	670	878	1548	2000	—
Seilale.	16	53	59	66	178	716	1456	2172	6061	34
Hatalai.	22	51	92	125	268	1800	2370	4170	6427	—
Nakoe.	16	58	67	97	222	1051	1808	2859	13353	—
Amahoesso.	17	56	115	181	352	725	1678	2403	1329	32

Negorijen.	Dati.	Negorijbevolking.				Nagelboomen.			Klapper-boomen.	Runderen.
		Mannen.	Vrouwen	Kinderen	Totaal.	In tuinen.	Buiten de tuinen.	Totaal.		
Hative-besaar	32	162	150	246	558	2245	2798	5043	8042	31
Hative-ketjil.	5	15	17	32	64	278	365	643	183	—
Kilang.	22	78	101	148	327	1443	2112	3555	8520	—
Hoetoemoeri.	48	216	239	310	765	4851	1688	6539	12139	—
Leahari.	7	33	27	38	98	354	1343	1697	1905	—
Roetong.	15	65	67	82	214	994	1242	2236	1836	—
Tawiri.	17	59	47	84	190	885	1133	2018	1395	39
Allang.	74	209	262	490	961	4076	8180	12256	7517	31
Liliboi.	55	155	159	258	572	2294	5777	8071	1338	—
Hatoe.	25	83	88	91	262	1431	3199	4630	7075	34
Laha.	3	51	49	79	179	465	924	1389	2094	72
Roematiga.	5	11	14	10	35	—	530	530	8319	—
Soeli.	36	139	147	202	488	1973	4964	6937	6595	125
Tial-serani.	6	13	14	10	37	431	1070	1501	968	—
Tial-islam.	30	65	44	126	235	1312	2913	4225	2869	65
Tengatenga.	35	99	68	191	358	2150	4245	6395	2490	—
Toelehoe.	44	429	438	654	1521	4193	4695	8888	9691	107
Waai.	41	178	209	310	697	2376	6533	8909	6083	86
Liang (1).	36	—	—	—	632	4104	2700	6804	4033	—
Mamala.	29	—	—	—	740	2668	2668	5336	1300	—
Morella.	31	—	—	—	540	3162	2945	6107	2950	—
Hitoemissing.	13	—	—	—	220	1326	299	1625	395	—
Hitoelama.	28	—	—	—	881	3276	728	4004	2415	—
Wakkal.	23	—	—	—	332	2760	851	3611	1706	—
Hila.	32	—	—	—	669	3492	1824	5316	3400	—
Kaititoe.	20	—	—	—	219	1540	800	2340	160	—
Ceith.	59	—	—	—	693	5428	3009	8437	1282	—
Lima.	62	—	—	—	806	5704	4588	10292	2990	—
Oering.	34	—	—	—	430	3332	2992	6324	5935	—
Assiloeloe.	44	—	—	—	900	3999	6106	10105	22890	—
Larike.	38	—	—	—	633	4788	4332	9120	1310	—
Wakasihoe.	36	—	—	—	726	4356	4608	8964	2557	—
Totaal.	1264	—	—	—	19477	98158	120753	218911	221945	?

Ik zal niet in bijzondere beschouwingen treden betrekkelijk hetgeen deze staat leert, ten opzigte van de verhouding der na-

(1) Van Liang en overige negorijen, onder de afdeeling Hila en Larike behoorende, zijn de cijfers van de mannen, vrouwen en kinderen der negorijbevolking niet vermeld in de ter mijner beschikking staande dokumenten. Zoo ook zie ik het aantal runderen dier negorijen niet opgegeven.

gelboomen tot het aantal dati en zielen in elke negorij, maar slechts wijzen op eenige eenvoudige gevolgtrekkingen. Men ontwaart:

1e. Dat het aantal nagelboomen op het geheele eiland = 218911 stond tot het aantal dati = 1264, als ruim 173: 1, zoodat elke dati gemiddeld 83 boomen meer onderhield dan waartoe verpligting bestond.

2e. Dat het aantal nagelboomen in geregelde tuinen = 98158 stond tot het aantal dati = 1264 als bijkans 70: 1.

3e. Dat de opbrengst van 240689 amst. ponden nagelen, verkregen zijnde van de aanwezige 218911 boomen, elke boom gezegd kan worden gemiddeld te hebben opgebragt ruim één pond nagelen. Hierbij moet evenwel worden in het oog gehouden, dat van de genoemde boomen slechts ongeveer 90000 gerekend werden vruchtdragende te zijn, zoodat elke vruchtdragende boom gemiddeld opbragt ruim ongeveer 2,7 ponden nagelen, terwijl gedurende de laatste 10 jaren berekend werd, dat elke vruchtdragende boom gemiddeld 2,5 ponden produkt afwierp. Het gunstige van het nageljaar 1854 kwam voornamelijk ten voordeele van de Uliassers.

4e. Dat het produkt = 240689 ponden, aan het gouvernement afgeleverd zijnde tegen 30 duiten het pond, eene som gelds onder de negorijbevolking heeft gebragt, groot *f* 62206 koper of *f* 51839 zilver, welke som met 4 percent wordt verminderd door de 4 duiten van elken gulden koper, welke der bevolking wordt afgehouden door de regenten.

5e. Dat het produkt = 240689 ponden, gelijkstaande met ruim $437\frac{1}{2}$ bahar, voor elke van welke het gouvernement aan hassilgelden uitkeert *f* 15, een som van *f* 6562 heeft gebragt in handen van de regenten en verdere hoofden (kapala-soa, enz.).

6e. Dat de som van *f* 51839, over de dati verdeeld, heeft bedragen *f* 41 per dati, dat is, nog geene *drie en een halve gulden* per dati s'maands, of, na aftrekking van de 4 percent door de regenten, slechts ruim *f* 3 per dati s'maands.

7e. Dat, aangezien elke dati bestond uit gemiddeld bijkans $15\frac{1}{2}$ zielen of het geheel der negorijbevolking uit 16477 zielen, slechts

eene som van *f* 2,60 per ziel s'jaars of van 21 centen per ziel s'maands werd uitgekeerd.

Hierbij is nog in het oog te houden, dat 1854 een gunstig nageljaar is geweest en alzoo de berekende sommen aanmerkelijk meer bedragen dan het gemiddelde over een aantal jaren. Volgens mijne berekening was de nagelkultuur voor de bevolking van twee der Uliassers in hetzelfde jaar, wegens den rijken oogst, gunstiger, en te stellen: voor Saparoea op *f* $5\frac{1}{4}$ per ziel of *f* 68 per dati van bijkans 13 zielen; voor Noessalaut zelfs op *f* $8\frac{3}{4}$ per ziel of *f* $112\frac{1}{2}$ per dati van ruim $12\frac{1}{2}$ zielen, terwijl zij in hetzelfde jaar voor Haroeko ongunstiger was dan voor Amboina, t. w. nog geene *f* $1\frac{1}{2}$ per ziel of slechts *f* $17\frac{1}{3}$ per dati van bijkans 12 zielen.

Stelt men voor een nageljaar van de gezamenlijke nageleilanden een gemiddeld produkt van 350000 ponden, wat voor de laatste 30 jaren nog een weinig boven de werkelijkheid is, en neemt men daarbij de tegenwoordige bevolkingscijfers tot grondslag, wat met het oog op het afwezen van belangrijke golvingen in de populatie, geene fout van eenig belang kan geven, dan mag men aannemen, dat de nagelplantende bevolking gemiddeld geniet *f* $2\frac{1}{4}$ per ziel s'jaars of *f* $31\frac{3}{4}$ per dati van ruim $13\frac{3}{4}$ zielen.

Het blijkt alzoo, dat, bijaldien al mag worden aangenomen, dat de nagelkultuur eene niet onbelangrijke geldsom onder de bevolking brengt, het bedrag daarvan slechts een gering gedeelte uitmaakt van de inkomsten der bevolking, jaarlijks benoodigd ter voorziening in haar onderhoud, en dat die som in jaren van geringen of mislukten oogst tot een naauwelijks noemenswaardig bedrag moet dalen, wat trouwens dikwerf plaats heeft.

Men ontwaart voorts uit den staat, dat de bevolking reeds van de klapperkultuur alleen meer voordeelen moet genieten dan van de nagelkultuur. Sommige negorijen bezitten zelfs een niet onbelangrijk kapitaal aan deze nuttige palmen, zooals Oeremissing met 4 dati meer dan 3000 klapperboomen, Noessaniwe met 21 dati meer dan 8000, Halong met 15 dati meer dan 4600, Nakoe met 16 dati meer dan 13000, Laha met

3 dati meer dan 2000, Roematiga met 5 dati meer dan 8000 klapperboomen, enz. Neemt met het totaal der klapperboomen van alle negorijen en stelt men, dat elke boom gemiddeld ƒ 1 tot ƒ 2 in geld of waarde jaarlijks opbrengt, dan blijkt het, dat de negorij-bevolking in hare klapperpalmen een jaarlijksch inkomen bezit, vertegenwoordigende eene waarde van ƒ 221945 tot ƒ 443850, dat is ƒ 175 tot ƒ 350 per dati of ƒ 11 tot ƒ 22 per ziel.

Bovenstaande staat toont voorts nog aan, dat de negorij-bevolking van Leitimor in het bezit is van ruim een duizendtal runderen (1).

Voegt men daarbij nu nog, hetgeen de negorijen bezitten in den vorm van sagoweer- en sago-palmen, kajoepoeti en vruchtboomen, edele houtsoorten en tuinen, vaartuigen, vischtoestellen enz., omtrent al hetwelk het wenschelijk en gemakkelijk zou zijn bescheiden te bezitten, dan komt men onwillekeurig tot het besluit, dat, zelfs thans nog, meer welvaart onder de negorijbevolking bestaat of kan bestaan dan haar wordt toegekend.

Gelukkig dan ook heeft eene mislukking van den nageloogst voor de bevolking zelve niet veel meer te beduiden, dan dat zij den aan de nagelkultuur besteden tijd meer produktief had kunnen aanwenden, vermits de derving van een gedeelte der 2 tot 4 stuivers s'maands per ingezetene wel niet in staat is, zeer merkbaar op de welvaart der bevolking in te werken.

Maar, indien al de bevolking deze kultuur zeer wel zou kunnen ontberen, welke haar thans slechts tot last strekt, omdat zij gedwongen plaats heeft en uit overlevering gehaat is, rijst de vraag, of zij door de vrijlating, dat is, door opheffing van het dwang-

---

(1) Volgens het algemeen verslag van Amboina over het jaar 1854 bezat het gouvernement op Amboina 1302 runderen en de bevolking 866, terwijl bovendien nog 265 runderen door partikulieren werden aangevoerd. De meeste runderen in de negorijen behooren aan het gouvernement en zijn aan de bevolking afgestaan onder genot van de helft der overwinsten. De overwinsten voor de bevolking, wat betreft de runderen, niet meer voor de voortteling geschikt, worden aan den aannemer van het leveren van vleesch aan het garnizoen en de marine verkocht en de daaruit voortspruitende gelden in de negorijkassen gestort.

stelsel, niet geheel in verval zou geraken en een voornaam artikel van uitvoer grootendeels zou verdwijnen.

De waarde van het behoud van het tegenwoordige stelsel ten opzigte der nagelkultuur wordt bepaald door twee voorwaarden, t. w.

1e. De belangen der betrokkene bevolking.

2e. De belangen der schatkist.

Wat de eerste voorwaarde betreft, zij is hierboven reeds toegelicht. De waarde der kultuur voor de bevolking is thans zoo gering, dat deze zich gaarne er van zou ontheven zien. Laat men kultuur en handel vrij, dan zal, nu Amboina voor den algemeenen handel is geopend, de mededinging den marktprijs bepalen en de instandblijving der kultuur zal dan gedeeltelijk afhankelijk zijn van dien prijs. Er is echter veel grond om te vermoeden, dat de Amboinees niet dadelijk zou inzien, welke de gevolgen zullen wezen van de vrijlating van het produkt en aanvankelijk onbedachtzaam de kultuur zal verwaarloozen, welke hem ruime winsten voor de toekomst belooft.

Door het produkt vrij te geven, wat zeker zal zijn in het belang van geheel Amboina, is het nog niet geraden, de verpligting tot de kultuur vooreerst op te heffen.

Later zal ik hierop terug komen.

Er zou alzoo nog te beslissen zijn, of het behoud van het dwangstelsel en van het monopolie is in het belang van het gouvernement en zoo ja, of dat belang geacht kan worden de handhaving van het tegenwoordige stelsel te billijken of te verontschuldigen.

Ten einde deze beslissing mogelijk te maken is het noodig, nog een' naderen blik te werpen op de nagelkultuur, voornamelijk in hare uitkomsten voor het gouvernement.

Ik zal daarbij tot grondslag nemen de bescheiden over de jongste vijf jaren.

Zooals uit den hierboven gegeven' staat kan blijken, heeft de hoeveelheid aan het gouvernement door Amboina en de Uliassers in de jaren 1850 tot en met 1854 geleverde nagelen bedragen eene hoeveelheid van 1,725,746 amst. ponden, dat is, gemiddeld per jaar 345149 ponden.

Deze 345149 ponden vertegenwoordigen eene marktwaarde, te Batavia, van *f* 103541 tot *f* 120798, wanneer men den marktprijs per pond stelt op 30 tot 35 centen (1).

Welke is nu de som, door het gouvernement besteed, om gezegde waarde te verkrijgen?

Ik zal hier laten volgen eene berekening daarvan, welke ik ontleen aan eene mij afgestane ambtsnota, en tot grondslag heeft het genoemde vijfjarige tijdvak.

De 1725746 ponden, afgeleverd in de jaren 1850 tot en met 1854, hebben het gouvernement gekost:

Aan de negorijbevolking, gerekend tegen 30 duiten het pond.	*f* 431436,60
〃 hassilgelden à *f* 15 de 550 ponden (gouvernements-besluit 30 Oktober 1850 no. 55).	〃 47064,96
〃 lijnwaden voor geschenken aan de regenten, à *f* 2500 s'jaars.	〃 12500,00
〃 traktement van 5 gekommitteerden voor de nagelkultuur à *f* 2500 s'jaars.	〃 12500,00
〃 traktement en indemniteit van een' weger à *f* 215 s'jaars.	〃 1075,00
〃 25000 stuks goeni-zakken tot het zakken der nagelen à 36 duiten het stuk.	〃 7500,00
〃 vracht van Amboina naar Batavia berekend tegen *f* 22 de kojang van 2000 ponden.	〃 18983,24
〃 administratie-kosten, kalkulatief tegen 25%	〃 132765,15
Totaal	*f* 663,825,75

De 1725746 ponden nagelen alzoo, welke het gouvernement *f* 663,825 hebben gekost, vertegenwoordigden slechts eene marktwaarde van *f* 431436, wanneer men die waarde stelt op 30 cen-

(1) In Junij 1856 golden in Nederland de nagelen 1e soort 38, 2e soort 36 tot 37 centen. — Bijkans een halve eeuw geleden werden de nagelen nog tegen 3 stuivers het pond ingekocht en tegen 50 stuivers het pond van de hand gezet. Daendels, Staat der Nederl. Bezitting. I p. 72.

ten per pond en eene marktwaarde van *f* 503,342, wannneer men die stelt op 35 centen per pond. Bij vervoer naar Europa zouden bij de lasten zijn te voegen de scheepsvrachten naar Nederland, spillagie, provisie enz. waartegen ook de marktprijs in Nederland hooger is, en, berekend tegen gemiddeld 37 centen per pond, voor de 1725746 pd. zou bedragen *f* 532105.

Men ontwaart alzoo, dat de schatkist jaarlijks eene niet onbelangrijke som op de nagelkultuur verliest.

En hoezeer dat verlies nu ook gezegd kan worden niet zoo groot te zijn, wegens de zijdelingsche voordeelen, tot welker opbrenging de aan het nagel-monopolie ten offer gebragte gelden bijdragen, zoowel in Indië als in het moederland, waar de stapelplaats is van het nagelprodukt der Molukken, schijnt het niet twijfelachtig, dat de weinige scheepsvrachten en de geringe voordeelen voor het moederland, verbonden aan de stapeling van het produkt aldaar, volstrekt niet kunnen opwegen tegen hetgeen de bevolkingen van Amboina, Haroeko, Saparoea en Noessalaut er door lijden in hunne vrijheid en tegen het belemmerende van het monopoliestelsel in de ontwikkeling der genoemde eilanden, welke ontwikkeling de bedoeling is geweest van de openstelling van Amboina voor den algemeenen handel.

Uit een en ander blijkt alzoo, dat het monopoliestelsel, wat de nagelen betreft, gerustelijk kan worden opgeheven, zoowel met betrekking tot de bevolking der nageleilanden, als met betrekking tot de belangen van het gouvernement en het moederland.

Het hierboven ter sprake gebragte onderwerp leidt als van zelf tot eene nadere beschouwing van den handel van Amboina.

Hoezeer de handel van Amboina sedert de werking van het monopolie-stelsel nooit van veel beteekenis schijnt te zijn geweest, komt men daarin overeen, dat hij sedert de laatste 25 jaren nog steeds afnemende was. Vroeger werd de handel van Amboina nog eenigzins gevoed door den uitvoer van tripang, karet, paradijsvogels, paarlen, was, massooi, agar-agar, enz., welke men van de Cerammers, Gorammers, Aroeëzen, enz. opkocht. Maar se-

dert lang reeds hebben de Boeginezen en Makassaren zich van dien handel meester gemaakt en de Amboinezen verdrongen. De Amboinezen bepalen zich thans slechts tot den handel met orembaaijen en jonken van 1 tot 4 kojang ruimte, op Ceram en Boero, waar zij sago, aardvruchten, varkens, enz. tegen lijnwaden en snuisterijen inruilen. Niettemin heeft men in den jongsten tijd op de Soela-eilanden een viertal kleine schooners laten bouwen, een van welke tijdens mijn verblijf te Amboina naar de Zuidwester-eilanden was gestevend tot het innemen van eene lading uijen, varkens en was. Indien deze proef slaagt, is men voornemens, weder eene geregelde vaart op de Zuidwester-eilanden te openen.

Ten einde echter een juister inzigt van den handel van Amboina te erlangen, is het noodig, de algemeene handelsbeweging na te gaan.

Belangrijk ten deze zijn vooral de laatste jaren.

De cijfers van die jaren hebben eene historische waarde, omdat zij loopen over een gewigtig tijdvak; dat is, de jaren onmiddellijk vóór de vrijverklaring van de haven van Amboina, en de jaren 1854 en 1855, de eerste na die vrijverklaring. In de eerste plaats laat ik hier volgen een overzigt van de invoer- en uitvoerwaarden.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Jaren.	Invoer.	Uitvoer.
1816	*f* 700,000	—	1852	*f* 438,845	*f* 76,819
1823	430,000	—	1853	429,178	65,530
1850	420,884	*f* 141,804	1854	397,252	40,912
1851	492,422	127,775	1855	518,438	34,884

De jaren van het engelsche tusschenbestuur, jaren van vrije vaart (het cijfer van 1816 is het gemiddelde van 1814, 1815 en 1816), komen hier zeer gunstig uit.

Gedurende de laatste jaren heeft de invoer weinig verandering ondergaan en zelfs komt 1855 met het grootste cijfer voor, welk cijfer volgens sommigen op bij de *f* 600,000 te stel-

len is. De uitvoerwaarden zijn echter jaarlijks standvastig en aanzienlijk verminderd en wel, in vergelijking met 1850, in 1855 met meer dan *f* 100,000.

Volgend staatje geeft een overzigt van de geheven regten op verschillende tijdstippen der laatste halve eeuw.

Geheven regten te Amboina.

1812	*f* 42,140	1831	*f* 8,984	1838	*f* 9,081	1848	*f* 10,201
1813	37,265	1832	8,575	1839	7,000	1849	14,632
1814	36,735	1833	7,395	1840	6,137	1850	11,422
1815	46,552	1834	6,503	1844	4,846	1851	13,690
1816	40,308	1835	9,973	1845	6,786	1852	9,255
1818	36,728	1836	5,802	1846	5,691	1853	8,516
1819	47,338	1837	4,309	1847	7,106	1854	1.390

Men ontwaart uit dit overzigt, dat in de jaren van het engelsche bestuur en de eerste jaren na de laatste overname der Molukken van de Engelschen, de geheven regten nog op eenen niet onbeduidenden handel wezen. Na het invoeren der verbodsbepalingen van dat hernieuwd bestuur der Molukken, verviel de handel spoedig, getuige het cijfer der regten over 1831, vergeleken bij dat over 1819. Die kwijning heeft niet opgehouden voort te duren tot op den tegenwoordigen tijd.

Raadpleegt men de bescheiden omtrent de vaartuigen, welke Amboina in de laatste tientallen jaren hebben bezocht, dan blijkt het, zooals in den ondervolgenden staat is aangetoond, dat de vaart van op europesche wijze getuigde vaartuigen op Amboina, in de laatste twintig jaren weinig verandering heeft ondergaan, doch in dat geheele tijdvak aanmerkelijk geringer was dan in de jaren van 1827 tot 1835, terwijl daarentegen de vaart van op inlandsche wijze getuigde vaartuigen in de laatste 3 jaren aanmerkelijk is toegenomen, en, in vergelijking met de jaren 1840, 1841 en 1842 zelfs is verdrievoudigd.

Jaren.	Vaartuigen.		Totaal.	Jaren.	Vaartuigen.		Totaal.
	Europ. getuigde.	Inlandsch getuigde.			Europ. getuigde.	Inlandsch getuigde.	
1827	54	66	120	1838	36	33	68
1828	61	48	109	1839	32	26	58
1829	52	27	79	1840	50	17	67
1830	50	29	79	1841	36	17	53
1831	51	18	69	1842	34	11	45
1832	49	36	85	1851	38	—	—
1833	39	74	113	1852	31	—	—
1834	58	46	104	1853	30	149	179
1835	59	81	140	1854	24	153	177
1836	44	83	127	1855	36	144	180
1837	43	67	110				

Vóór 1827 is de vaart van op inlandsche wijze getuigde vaartuigen veel belangrijker geweest, dan in dat en volgende jaren. Althans zie ik vermeld, dat te Amboina soms gelijktijdig 70 tot 80 makassaarsche en boeginesche padoeakan lagen, welke een groot gedeelte van de te Amboina ingevoerde goederen weder naar elders uitvoerden.

Onder de artikelen van invoer te Amboina bekleeden lijnwaden de voornaamste plaats. In 1855 werd voor eene waarde van *f* 163976 aan lijnwaden te Amboina ingevoerd, dat is, bijkans $\frac{1}{3}$ van de geheele invoerwaarde. Na de lijnwaden is rijst het belangrijkste invoerartikel. Op de staten over 1855 komt het voor met een cijfer van *f* 133011, dat is, meer dan $\frac{1}{4}$ van de geheele invoerwaarde. Bijkans $\frac{1}{5}$ dier waarde wordt voorgesteld door dranken, provisiën, tabak, koffij en thee, terwijl de overige artikelen van eenige beteekenis voor den invoerhandel bestonden uit aarden-, ijzer- en koperwerken en gambier en amfioen.

De voornaamste uitvoer-artikelen behalve de nagelen, waren muskaatnoten, foeli, kajoepoeti-olie, houtsoorten en was. De waarde deze artikelen komt voor op de staten van 1853 tot 1855 als volgt:

Uitvoerartikelen.	1853.	1854.	1855.
Muskaatnoten . . .	*f* 5063	*f* 2943	*f* 4575
Foeli	1670	903	894
Kajoepoeti-olie . . .	16750	8376	13192
Houtsoorten	1304	1142	1596
Totaal .	*f* 24837	*f* 13364	*f* 20257

Men ontwaart hieruit, dat de vrijverklaring van de haven van Amboina nog geene gunstige verandering heeft te weeg gebragt in den uitvoer der voornaamste artikelen, en het laat zich ook niet voorzien, dat daarin eene gunstige verandering van veel belang zal komen, zoolang niet het stelsel van bestuur van de nageleilanden met het stelsel van vrijen handel zal zijn in overeenstemming gebragt. Zoolang bovendien de Amboinees 6 maanden van het jaar aan verpligte diensten moet wijden, zal hij weinig lust gevoelen tot het voortbrengen van artikelen voor den uitvoer en zal het zelfs voor partikuliere ondernemers moeijelijk zijn arbeiders te erlangen.

De internationale handel in den Molukschen Archipel is nog voor eene groote ontwikkeling vatbaar, maar het ontbreekt op Amboina en de Uliassers aan persoonlijke vrijheid, aan vrije beschikking over het voornaamste handelsartikel, en, wat de vrije ingezetenen betreft, aan kapitaal, aan kennis van scheepsbouw, scheepvaart en handel, en aan veerkracht. Men heeft, zoo als de gouverneur der Molukken Visser in zijne Memorie van overgave zegt, den boom zoodanig gesnoeid en van zijne beste takken beroofd, dat hij thans niet dan weinige schrale vruchten meer afwerpt.

De invoerhandel is thans voornamelijk in handen van Arabieren. Zij varen van Java op Amboina of zenden slechts de artikelen per stoomgelegenheid gekonsigneerd aan hunne landslieden en agenten, welke zich tijdelijk te Amboina gevestigd hebben.

Men klaagt thans te Amboina, dat de invoerartikelen, met uitzondering echter der lijnwaden, sedert de vrijverklaring der haven, in prijs zijn gestegen, terwijl de uitvoerartikelen in prijs

zijn gedaald. Deze toestand kan echter niet het gevolg zijn der vrijverklaring, en moet aan andere voorbijgaande oorzaken zijn toe te schrijven.

Van Hatalai vervolgden wij den togt naar Ema. De weg tusschen beide plaatsen is veel moeijelijker dan die tusschen Hatalai en de hoofdplaats, wegens de diepte der ravijnen en de steilte der heuvelhellingen. Niettemin is de vegetatie tusschen Hatalai en Ema zeer weelderig en slechts op enkele heuvelkruinen hadden een wij eenigzins ruim uitzigt tot op de zee, welke de oostkust van Leitimor bespoelt.

In de nabijheid van Ema bestaat de weg slechts uit in de heuvels gekapte trappen. Niet zonder huivering blikt men daar van uit zijne draagstoel in de diepten en naar de de hoogten en indien niet de verzekering ons was gegeven, dat wij met onze dragers geen gevaar hadden te vreezen, zouden wij allen zeker liever te voet den verderen togt hebben afgelegd.

Ema is een lieve negorij, gebouwd op de kruin eens heuvels op ongeveer een tot een halve paal van het oosterstrand. Er is niet zoo veel vlak terrein, dat twee of drie huizen er naast elkander plaats zouden vinden en inderdaad staan er de huizen ook als het ware boven elkander. Dezelfde feestelijke ontvangst was ons hier bereid als te Hatalai, maar op eene grootere schaal.

Wij gebruikten te Ema eenige ververschingen en bezochten er kerk en school. Ema heeft eene bevolking van 500 zielen waaronder 360 kinderen. De school was dan ook rijk aan scholieren. Een examen der leerlingen, hetwelk ik bijwoonde, bragt mij alles weder voor den geest, wat ik van de inlandsche scholen in de Minahassa had gezien. Dat het onderwijs en de kennis der leerlingen veel uitmuntten boven die der alfoeren in de Minahassa, kon wel niet beweerd worden. Aanmerkelijk verder hadden zij het echter gebragt in het bespelen der dwarsfluit, waarin zij evenwel zelve nog overtroffen worden door de scholieren van eenige andere negorijen, welke wij later bezochten. De bijbel-

sche geschiedenis en de aardrijkskunde van Palestina wordt den leerlingen met den meesten ijver ingeprent. Er worden menschen gevormd, die wat lezen, schrijven en rekenen, die eenig denkbeeld erlangen van de geographie van de Molukken, doch vooral van het Heilige land, die meer gevormd worden tot leden van een kerkgenootschap dan tot ware christenen en aan welke volstrekt niet worden onderwezen die kundigheden, welke hen tot industriële en meer praktische menschen zouden kunnen maken.

Het geheugen der kinderen wordt veelal goed geoefend. Zij zullen geheele bladzijden zonder hapering van buiten opzeggen. Het ware echter beter, van hun geheugen minder te vorderen en meer hun verstand te scherpen. De aanleg der kinderen is in het algemeen gunstig. Hoezeer de Amboinezen verder gevorderd zijn in het maleisch dan de bewoners der Minahassa, bleek het echter ook te Ema en in de overige negorijen van Leitimor en Hitoe, welke wij bezochten, dat het op de scholen gebruikelijke hoog maleisch slechts gedeeltelijk door de onderwijzers, de marinjo-midras (1), de awrang-toewa-agama en de scholieren wordt verstaan, en dat alzoo eene voorname voorwaarde om goed te onderwijzen en goed te begrijpen volstrekt ontbreekt.

Ik moet hier bijvoegen, dat, volgens de verslagen van de schoolbezoeken, het onderwijs in de scholen der meeste overige negorijen zeer veel te wenschen overlaat, vooral echter in die der burgerij en waar gemengde bevolking is van burger- en negorijkinderen. De burgers zijn zeer nalatig in het naar school zenden hunner kinderen, vooral waar op de scholen tevens kinderen der negorij-bevolking onderwijs ontvangen. Zij achten zich in den regel verlaagd, door hunne kinderen het onderwijs te doen deelen met kinderen van menschen, die hunne vrijheid missen.

Het aantal inlandsche scholen op het geheele eiland, ik bedoel christen-scholen, bedroeg tijdens ons verblijf 28. Enkele school-

(1) Personen als helpers aan de schoolmeesters toegevoegd en tevens belast om de schoolpligtige kinderen, welke de school verzuimen, tot hunnen pligt te brengen.

gebouwen dienen tevens tot kerk, of zoo men wil, sommige kerken tevens tot school. Sommige schoolgebouwen dienen voor meer dan één negorij. Zoo gaan de kinderen van Tawiri ter school in de nabij liggende negorij Hative-besaar, die van Soja-dibawa te Mardika; die van Latoehalat, Seilale en Oeremissing te Noessaniwe; die van Nania, Hoenoet en Dorianpatta te Waaiheroe; die van Hative-ketjil te Halong. Aan 2441 kinderen werd in de verschillende scholen onderwijs gegeven. De schoolgebouwen worden door de negorijen opgerigt en onderhouden, doch de schoolmeesters (goeroe) worden door het gouvernement bezoldigd, met ƒ8 tot ƒ32 's maands, naar gelang van hunne rangen. Eenige schoolmeesters, zooals die van de burgerscholen te Galala, Poka, Waaiheroe en Lata, alsmede een der twee schoolmeesters van Waai en Allang, genieten hunne bezoldiging van het zendelinggenootschap.

Volgend staatje toont aan de negorijen, waar in het jaar 1855 christenscholen waren, alsmede het aantal schoolkinderen.

Negorijen.	Scholieren.	Negorijen.	Scholieren.	Negorijen.	Scholieren.
Mardika.	103	Roematiga.	27	Roetong.	61
Noessaniwe.	217	Poka.	33	Hoetoemoeri.	180
Hative-besaar.	157	Soja-dibawa.	52	Allang.	202
Amahoesoe.	110	Hatalai.	72	Lilibooi.	130
Galala.	62	Nakoe.	94	Hatoe.	67
Halong.	60	Kilang.	102	Tial.	18
Passo.	45	Hoekoerila.	22	Soeli.	121
Lata.	93	Ema.	103	Waai.	226
Waaiheroe.	60	Leahari.	24	Totaal.	2441

Onder dit cijfer zijn niet begrepen de leerlingen van de gouvernements-school ter hoofdplaats, over welke hollandsche leermeesters zijn gesteld en waar de kinderen der Europeanen en mestiezen onderwijs ontvangen.

Van Ema begaven wij ons naar het bijgelegene Hoekoerila, eene kleine negorij met 60 tot 70 inwoners, insgelijks na-

bij het oosterstrand gelegen, en van Hoekorila naar de negorij Kilang, welke met ruim 300 zielen is bevolkt.

Te Kilang werd het ochtendmaal genuttigd en de school bezocht, welke een der meest gunstig bekende is van het geheele eiland. Van Kilang ging de togt over de negorij Nakoe (met ruim 200 inwoners) naar Hatalai en van daar naar Batoegadja terug, waar wij in den namiddag aankwamen.

Alle negorijen, welke wij op dit togtje bezochten, hadden een gunstig voorkomen, zoowel door den goeden bouw en het nette der huizen, als door de zindelijke en nette kleeding der bewoners.

HOOFDSTUK IX.

AMBOINA.

Vermindering der slaven op Amboina. — Industrie. — Inkomsten van het gouvernement. — Traktementen der beambten. — Amboina een lastpost. — Mevrouw Goldmann.

De 7e Oktober was de laatste dag van ons verblijf ter hoofdplaats. Ik moest mij dezen dag grootendeels bezig houden met het in orde brengen en inpakken der belangrijke verzamelingen, welke ik te Amboina had opgedaan en besteedde het overige van den mij beschikbaren tijd aan het aanteekenen van eenige bijzonderheden betreffende Amboina, welke ik hier zal teruggeven.

In een vorig hoofdstuk heb ik slechts met een woord gesproken van eene klasse der bevolking, welke binnen eenige weinige jaren in deze gewesten, althans volgens de wet, zal opgehouden hebben te bestaan.

De sterke vermindering der slavenbevolking in de laatste jaren, een verschijnsel, wat reeds van vele gedeelten van Nederlandsch-Indië van openbare bekendheid is, duidt op den veranderden en verbeterden tijdgeest, welke niet duldt, in den evenmensch te zien een verhandelbaar voorwerp, en gewis zouden de slaven, door Europeanen en mestiezen gehouden wordende, reeds tot een veel geringer cijfer zijn

teruggebragt, indien niet zoovelen dier slaven deel uitmaakten van het beperkte vermogen van zoovele eigenaars, welke in den arbeid hunner slaven nog een karig middel bezitten om hun sober bestaan te onderhouden of voor grooteren achteruitgang te behoeden. Hierin zoeke men de reden, waarom op Amboina thans nog betrekkelijk vele slaven gevonden worden. Maar verblijdend is het, dat hun aantal ook hier van jaar tot jaar aanmerkelijk vermindert.

Slaat men een blik op de slavenstatistiek van een twintigtal jaren geleden en vergelijkt men die met de tegenwoordige, dan ontwaart men, dat in die twintig jaren het slavencijfer met *twee derden* is verminderd.

In 1834 toch telde men op het geheele eiland nog 1892 slaven, 1550 ter hoofdplaatse, 45 in de buitenwijken der hoofdplaats en 297 in de verschillende negorijen. Een jaar later stond dit cijfer nog hooger en wel op 2160.

In 1846 was het reeds tot 1059 gedaald.

In 1854 bedroeg het nog slechts 659.

Nog sterker was de vermindering, wanneer men haar beschouwt met betrekking tot de geheele residentie, zooals volgend overzigt aantoont.

Jaren.	Slaven.	Jaren.	Slaven.	Jaren.	Slaven.
1834	2841	1839	2551	1852	920
1835	2560	1840	1676	1853	909 of 895
1837	2640	1846	1309	1854	876
1838	2810	1851	1013	1855	768

Hierboven heb ik reeds aangeteekend den treurigen toestand der mestiezen op het eiland; hoe meer dan $\frac{7}{8}$ hunner leven zonder eenig beroep en hoe nog geen achtste hunner een sober bestaan vindt in s'lands dienst. Industrie bestaat onder deze klasse der bevolking niet of niet noemenswaardig. Het vervaardigen van vederen kunstbloemen en van nagelwerkjes en het stoken van eenige geurige oliën, is meer als liefhebberij dan als indus-

trie te beschouwen. Evenmin bloeit nijverheid onder de blanke Europeanen van het eiland, onder welke slechts 4 kooplieden en geen enkele industrieel gevonden worden, maar welke bijkans alle in 's lands dienst zijn of gepensioeneerd.

De handel is grootendeels in handen der Chinezen en Arabieren, terwijl de meeste takken van industrie door de inlandsche burgers worden uitgeoefend. Onder de inlandsche bevolking telde men op het einde van 1854, 144 hoofden, 86 schoolmeesters en priesters en 4906 industriëlen. De industriëlen zouden, naar deze opgave te rekenen, meer dan de helft uitmaken der geheele volwassene mannelijke bevolking van het eiland, welke op de staten over 1854 met het cijfer van 8755 voorkomt.

Amboina, ik bedoel thans de geheele residentie, wel verre van der schatkist voordeelen af te werpen, is een zoogenaamde lastpost. Inderdaad, men heeft reeds gezien, dat het nagelmonopolie geene voordeelen afwerpt, laat staan, de kosten van bezetting en administratie eenigzins zou kunnen dekken. Buiten het nagelmonopolie trekt het gouvernement ruim $\frac{1}{2}$ tot ruim $\frac{3}{4}$ ton gouds jaarlijks aan inkomsten van de verschillende eilanden, welke tot de residentie behooren. Die inkomsten bepalen zich na de vrijverklaring der havens van Amboina en Kajeli slechts tot die, welke eenige sago-bosschen van Ceram en de verschillende belastingen en verpachtingen opbrengen, tenzij men nog tot ze wil rekenen het kapitaal in arbeid der verstrekte onbeloonde heerendiensten. De bedoelde sommen verschillen echter van *f* 60,000 tot *f* 80000 jaarlijks en zijn alzoo volstrekt ontoereikende ter goedmaking van de kosten van beheer.

Volgende staat geeft een overzigt van de verschillende middelen van 's lands inkomsten over twee verschillende reeksen van jaren. Dat overzigt doet zien, dat ook in die inkomsten meer achteruitgang dan vooruitgang te bespeuren is. Meerdere middelen, zooals de pachten der vischmarkten, van den verkoop van sagoweer, van de pandjeshuizen, alsmede enkele belastingen, hebben in de laatste jaren minder opgebragt dan een vierde eeuw geleden, terwijl de opbrengsten van andere middelen daarentegen zijn gestegen.

Benaming der Middelen.	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1851	1852 (1)	1853	1854	1855
Sagobosschen op Ceram.	*f* 8350	*f* 4884	*f* 3055	*f* 4102	*f* 3104	*f* 849	*f* 1625	*f* 995	*f* 995	*f* 2025	*f* 2078	*f* 2433
Verponding	2718	2960	2943	2943	2940	2893	2978	1728	1589	1641	1753	1611
Hoofdgeld der Chinezen.	292	374	349	322	302	312	414	302	278	362	342	325
Vischmarkten en Vischpachten.	12540	12600	12720	12780	13140	13560	13680	9350	8625	9585	9400	10320
Arak en andere sterke dranken.	2280	1740	1740	2400	3720	4020	3240	1301	1430	2000	1930	1920
Verkoop van sagoweer.	12840	11460	12180	12840	12900	12840	11400	5845	6540	6390	7988	7440
Kleine lombard. . . .	4080	4080	4080	2400	1860	1980	3600	650	710	885	1065	1080
Amfioen	12300	14040	14040	12600	12720	13740	14160	12980	13830	14470	15840	15960
Inkomende en uitgaande regten, enz.	6503	9973	5802	4309	9081	7000	4337	13691	9256	7125	1391	—
Haven- en ankeragegelden.	1263	1179	1092	1225	1171	908	817	657	769	338	201	—
Kleinzegelregt . . .	4320	6881	5215	5786	5613	6438	5646	4482	4117	3858	3190	4176
Kollateraal sukcessieregt.	1138	618	412	458	701	14319	157	2322	331	678	329	223
Overschrijving van vaste goederen.	1788	2023	1295	1901	1171	1212	842	1300	1533	638	1340	1811
Slavenbelasting. . . .	4080	4814	4643	4558	3951	3883	3669	1407	1347	1371	1258	1166
Paarden en rijtuigen. .	164	163	136	136	138	108	204	157	306	234	230	195
Venduregten	6836	7200	7987	9484	14730	11262	8668	10743	11818	8051	8732	7086
Po- en tophospelen . .	1800	960	1008	2100	1860	3240	2160	2183	3483	3160	2610	2820
Posterijen	201	208	157	339	474	532	646	1055	906	1579	2237	1652
Verkoop van specerijen.	34	63	134	132	32	184	38	42	120	18	20	28
Verkoop van diversen .	401	726	273	321	466	415	476	3103	2966	2301	1872	—
Boeten en konfiskatiën .	2585	1156	782	507	617	1497	1921	1874	2425	2818	1437	1946
Totaal .	86513	88102	80043	81643	90683	101187	80678	75967	73074	79527	65243	62192

(1) De verschillende officiële bescheiden, welke ik over het jaar 1852 heb geraadpleegd, komen in de cijfers niet overal overeen, doch de verschillen zijn van weinig beteekenis.

De boven opgesomde inkomsten zijn op verre na niet voldoende ter betaling der ambtenaren, in de residentie geplaatst, zoodat een gedeelte daarvan, alsmede de traktementen, het onderhoud van 's lands werken en gebouwen, de kosten van de militaire bezettingen enz. geheel vallen ten laste der algemeene geldmiddelen van het gouvernement.

De tegenwoordige bezoldigingen der verschillende ambtenaren in de residentie kan men ontwaren uit de hier volgende opgave.

Ambtenaren ter hoofdplaats Amboina.	Traktem. 's jaars.
1 Gouverneur der Moluksche eilanden, tevens resident van Amboina en president van den grooten landraad. . . :	ƒ 20,000
1 Adsistent-resident magistraat van de afdeeling Amboina, tevens luitenant-kolonel kommandant der schutterij en president van den gewonen landraad. . : . :	» 6,000
1 Adsistent-resident ter beschikking van den gouverneur. . .	» 6,000
1 Sekretaris van het gouvernement der Moluksche eilanden, tevens lid van den raad van justitie en algemeene ontvanger. . .	» 5,400
1 Eerste kommies ter gouvernements sekretarie, tevens ambtenaar van den burgelijken stand en postmeester	» 3,000
1 Derde kommies ter gouvernements-sekretarie	» 1800
1 Ambtenaar ter beschikking van den gouverneur der Moluksche eilanden.	» 1,800
1 Cipier van 's lands boeijen.	» 600
1 President van den raad van justitie.	» 7,200
1 Officier van justitie.	» 6,000
1 Griffier bij den raad van justitie, tevens sekretaris van den grooten landoaad.	» 2,400
1 Gewoon deurwaarder bij den raad van justitie. . : .	» 720
1 Hoofd-djaksa bij den grooten en gewonen landraad te Amboina .	» 1800
1 Pakhuismeester, tevens notaris, lid der weeskamer en sekretataris der subkommissie van onderwijs. ;	» 3.600
1 Havenmeester	» 2,400
1 Bootsman.	» 600
1 Vendumeester.	» 3,600
1 Opzigter van den waterstaat en 's lands civiele werken, tevens landmeter.	» 1,200
1 Translateur in de maleische taal.	» 1,200
1 Opziener van 's lands steen- en pannenbakkerij	» 600
1 President der weeskamer. . . . . . . : .	» 3,600
1 Sekretaris en boekhouder der weeskamer. : : : .	» 1,800

	Traktem. 's jaars.
1 Predikant, tevens lid der subkommissie van onderwijs. . .	*f* 4,800
1 Organist.	» 600
1 Voorlezer bij de hollandsche gemeente.	» 360
1 Opperschoolmeester, voorlezer en voorzanger bij de maleische gemeente	» 384
1 Koster.	» 280
1 Amanuensis en thesaurier van het diakonie-weeshuis. . . .	» 300
1 Binnenregent en regentes van het diakonie-weeshuis . . .	» 720
1 Schoolopziener.	» 1,200
1 Onderwijzer, 1 ondermeester en 1 kweekeling bij de gouvernements lagere school.	» 5,101
Totaal	*f* 95,064

Ambtenaren op de buitenposten van Amboina.

1 Adsistent-resident van Saparoea en Haroeko, tevens president van den landraad, ambtenaar van den burgelijken stand, notaris en vendumeester.	*f* 6,000
1 Kommies te Saparoea, tevens sekretaris van den landraad. .	» 1,200
1 Djaksa bij den landraad te Saparoea	» 480
1 Kommies te Haroeko.	» 1,200
1 Djaksa bij den landraad te Haroeko.	» 360
1 Djaksa bij den landraad op Noessalaut	» 360
1 Adsistent-resident van Hila en Larike, tevens president van den landraad, ambtenaar van den burgelijken stand, notaris en vendumeester.	» 4,800
1 Klerk te Hila, tevens sekretaris van den landraad.	» 600
1 Djaksa bij den landraad te Hila	» 360
1 Kommies te Larike.	» 1,100
1 Opziener van Boero en Amblaauw, tevens president van den landraad, ambtenaar van den burgerlijken stand, notaris en vendumeester.	» 1,100
1 Djaksa bij den landraad te Kajeli	» 360
1 Civiele gezaghebber van Wahaai, tevens ambtenaar van den burgerlijken stand.	» 900
Totaal . .	*f* 19,020
Totaal van de hoofdplaats . . .	» 95,064
Te zamen	*f* 114,084

In deze opgave zijn niet opgenomen de talrijke mindere beambten op de verschillende hoofdplaatsen, de goeroe (inlandsche schoolmeesters), vakcinateurs, enz. waardoor de totale som der traktementen, nog met wel *f* 20000 verhoogd wordt.

Er is de eerste jaren niet aan te denken, dat de kosten van beheer der residentie door de inkomsten zullen kunnen worden opgewogen. Het kan ook de bedoeling van het gouvernement niet zijn, daarnaar in de eerste tijden te streven. Het eerst noodige voor de bevolkingen der amboinasche eilanden is ontwikkeling harer beschaving en welvaart en om dat doel te bereiken zullen nog middelen behooren te worden aangewend, welke in de eerste tijden tot meerdere uitgaven zullen leiden. Dat het gouvernement niet terug schrikt voor de aanwending van zoodanige middelen, indien slechts de overtuiging bestaat, dat zij doel zullen treffen, is door de geschiedenis der jongste dertig jaren genoegzaam bewezen. Niet altijd echter schijnen deskundige of juist ziende ambtenaren het gouvernement ten deze ter zijde te hebben gestaan en thans zijn er nog meerdere hoog geplaatste beambten, welke aan de mogelijkheid eener verheffing van de bevolkingen der Molukken twijfelen, en slechts in de handhaving van het bestaande het middel zien om verderen achteruitgang dier bevolkingen te voorkomen. En geen wonder. Onbekendheid met de Molukken, wat hunne geschiedenis, hun wezen en hunne behoeften betreft, is zelfs te Batavia nog van eene verbazing wekkende algemeenheid.

Ik mag niet verzuimen in een paar woorden mijn verblijf te Batoegadja te herdenken. Den heer Goldmann, gouverneur der Molukken, kende ik sedert lang. Aan zijne vriendschappelijke welwillendheid had ik reeds sedert meerdere jaren een rijkdom van voorwerpen uit het dierenrijk van de Molukken te danken. Ik gevoelde mij ten zijnen huize meer vriend dan gast. Geheel het reisgezelschap roemde de uitstekende gastvrijheid van Batoegadja en was niet minder voldaan over de uitgezochte ontvangst, dan bekoord door de bevalligheid en takt, waarmede mevrouw Goldmann ons het verblijf ten harent wist te veraangenamen.

HOOFDSTUK X.

AMBOINA.

Middelen om de nageleilanden uit hun verval op te heffen. — Verschillende behoeften der verschillende klassen van bevolking. — Opheffing van het monopolie-stelsel. — Opheffing der grondslavernij. — Verpligting tot de nagelkultuur met vrijlating van het produkt. — Openstelling van Haroeko, Saparoea en Noessalaut voor den algemeenen handel. — Verbetering van het onderwijs. — Verpligting tot kakao-, muskaatnoten- en djati-kultuur met vrije beschikking over het produkt. — Benoeming der regenten tot ambtenaren op vaste bezoldigingen. — Invoering van een geregeld belastingstelsel. — Beperking der heerendiensten. — De afkeer van den arbeid niet het gevolg van de bekeering tot het christendom. —Middelen om dien afkeer te overwinnen. — Oprigting van burgerscholen. — Verheffing van den nijverheidsstand. — Handel. — Kultures. — Sagobereiding.

Zooals men uit vorige hoofdstukken heeft kunnen ontwaren, hebben de nageleilanden, Amboina, Haroeko, Saparoea en Noessalaut, te zamen eene bevolking van ruim 50000 zielen.

Onder die bevolking zijn bijkans 900 mestiezen, ruim 10000 inlandsche burgers en ruim 38000 negorijmenschen, welke voor verreweg de grootste helft christenen zijn.

Wanneer men de middelen wil nagaan, geschikt om de nageleilanden uit hunnen toestand van verval op te heffen, moet men deze drie groote afdeelingen der bevolking weten te onderscheiden, vermits hunne behoeften verschillend zijn en de mid-

delen tot voorziening in aard en aanwendbaarheid uiteenloopen.

Ik moet alzoo aan elke der klassen eene afzonderlijke beschouwing wijden.

Ik zal mij in de eerste plaats bepalen tot de negorij-bevolking.

Reeds heb ik aangetoond, dat de nagelkultuur weinig bijdraagt tot de welvaart der negorij-bevolking, niettegenstaande zij de zeer billijke betaling van 30 duiten per pond voor het produkt ontvangt.

Evenzoo heb ik doen zien, dat de geldelijke opbrengst van het produkt niet goed maakt de kosten, welke het gouvernement daaraan besteedt, en dat de hoeveelheid van het produkf te gering is om de scheepvaart en den handel in het moederland van eenig belang te voeden.

Er schijnen alzoo, uit geen van beide oogpunten beschouwd, redenen te zijn, waarom men den dwang op de nagelkultuur zou laten rusten.

Evenwel zou eene plotselinge vrijlating der nagelkultuur geenszins zijn in het belang der bevolking. Ontheven van den thans bestaanden dwang, zou zij hare nagelboomen misschien verwaarloozen, zoo niet uitroeijen, om van een' arbeid ontslagen te zijn, die zij reeds uit overlevering heeft leeren haten, wegens den dwang en willekeur, daarbij steeds uitgeoefend. En ofschoon de nagelkultuur voor elk huisgezin thans slechts eene geringe som jaarlijks afwerpt, is de arbeid, aan de kultuur en inzameling besteed, ook betrekkelijk gering te noemen, terwijl zich laat vermoeden, dat, bij een ander stelsel van bestuur, de nagelkultuur allengskens weder, even als in vroegere eeuwen, in den smaak der bevolking zal kunnen komen en grootere betrekkelijke of volstrekte winsten afwerpen dan thans.

Er zijn meerdere redenen, welke de negorij-bevolkingen een afkeer doen hebben van het tegenwoordige stelsel.

Een daarvan is de grondslavernij, aan welke zij onderworpen zijn. Het is haar niet geoorloofd, hare negorijen met der woon te verlaten, zonder daartoe vergunning van hare regenten of van het bestuur te hebben erlangd en daar deze vergunning niet behoeft gegeven te worden en afhankelijk is van de luimen der magt-

hebbenden, is de negorij-amboinees inderdaad te beschouwen als slaaf van den grond (1).

Op dien grond is hij verpligt een bepaald aantal nagelboomen te planten en te onderhouden.

Evenmin als hij dien grond dus mag verlaten, heeft hij daarover vrije beschikking.

En evenmin als hij vrij beschikken kan over dien grond, heeft hij vrije beschikking over het produkt, hetwelk hij tegen vastgestelde prijzen moet leveren aan het gouvernement.

De negorijbevolking van Amboina en de Uliassers leeft thans alzoo onder den drieledigen druk van grondslavernij, dwangkultuur en monopolie.

Bij dien druk voegt zich nog een niet geringere, gelegen in de verpligting tot het doen van zwaar drukkende heerendiensten.

Zijn er nu al redenen, zooals ik boven gezegd heb, welke het niet wenschelijk doen voorkomen, de kultuur der nagelen in de eerste jaren vrij te laten, niets schijnt te pleiten voor de handhaving van het stelsel van grondslavernij en monopolie.

Ik weet wel, dat er zijn, die beweren, dat de grondslavernij en het monopoliestelsel, hoezeer in het afgetrokkene verwerpelijk, met het oog op de nagelplantende bevolking, gehandhaafd behooren te worden in het belang der bevolking zelve, vermits zonder de handhaving der grondslavernij de bevolking hare negorijen en zelfs het eiland zou verlaten, om zich aan de specerijkultuur te onttrekken en zonder de handhaving van het monopoliestelsel de bevolking minder prijs voor hare nagelen zou erlangen, terwijl zij die thans, krachtens gouvernementsbesluit van den 30n Oktober 1850, ten allen tijde tegen een' billijken prijs van 30 duiten per pond kan van de hand zetten.

---

(1) Door de bepaling, dat hij zich kan begeven waar hij wil, mits hij zekerheid geve voor de behoorlijke naleving van de op hem rustende verpligtingen (Staatsblad 1828) is de grondslavernij geenszins weder opgeheven, daar hij die verpligtingen niet *kan* naleven, wanneer hij voor goed naar elders verhuist, waar hij over geene gronden voor de nagelkultuur beschikken kan of waar de nagelkultuur niet bestaat.

Maar indien de eerste bewering door de ondervinding mogt worden bevestigd, zou deze bewijzen, dat de bevolking zoodanig gedrukt ging onder de verpligte kultuur, dat zij verkoos, den geboortegrond en het vaderland te verlaten, om dien druk te ontgaan, en de opheffing der grondslavernij zou dan blijken te zijn, wat er mede bedoeld zou worden, eene weldaad voor de bevolking, die nu elders zich toch door een bedrijvig leven de middelen zou moeten verschaffen om te kunnen bestaan.

Die bewering zal echter door de ondervinding niet bevestigd worden, vermits de druk der verpligte kultuur, bij overigens genoegzamen beschikbaren tijd, niet noemenswaardig is en de enkele personen of huisgezinnen, welke, bij bekomen vrijheid tot verhuizing, hunne negorijen zouden verlaten, elders een grooter kapitaal aan arbeid zouden aanbrengen, noodzakelijk om in hun onderhoud te voorzien, dan waarmede zij dat kapitaal hunner negorijen zouden verminderen.

Wat de gevolgen zouden zijn der opheffing van de verpligte levering, welke het natuurlijke en eerste uitvloeisel zou wezen van de opheffing van het monopoliestelsel, laat zich niet geheel bepalen.

Sedert de verpligting tot de muskaatnotenkultuur en het op der noten rustende monopolie op Amboina zijn opgeheven, is die kultuur wel uitgebreid en het produkt in hoeveelheid toegenomen, maar de noten zijn tevens in waarde gedaald, omdat ze veelal onrijp worden geplukt of de inzameling door onachtzaamheid te laat plaats vindt, en men heeft uit deze omstandigheid zelfs het bewijs willen putten, dat het verkeerd zou zijn, het bestaande stelsel ten opzigte der nagelen te veranderen.

Voor eene daling der waarde van de nagelen zou men echter niet behoeven te vreezen, wanneer, althans in de eerste jaren, de ter markt gebragt wordende nagelen aan eene keuring worden onderworpen. Daardoor zou, in het belang van de markt en van de bevolking zelve, de waarde der nagelen kunnen worden gehandhaafd. Zoodanige keuring had men

ook op de muskaatnoten van Amboina behooren toe te passen.

Indien dan het produkt op de hoofdplaatsen der verschillende specerijeilanden den algemeenen handel zou worden aangeboden, zou men mogen verwachten, dat het gereeden aftrek zou vinden tegen even hooge of hoogere prijzen, dan welke het gouvernement thans betaalt. De bevolking zou weldra de overtuiging opdoen van de weldadige bedoeling van het gouvernement; de overtuiging, dat zij geheel en al in het genot komt der voortgebragte waarde, en hoogstwaarschijnlijk ook de ondervinding, dat de kultuur der nagelen ruimschoots de daaraan besteede moeite beloont. De afkeer van die kultuur zou in dezelfde mate afnemen. Er zou meer zorg worden gedragen voor de plantsoenen; meer boomen zouden vrijwillig worden aangeplant en de oogst met meer ijver ingezameld. Ik geloof te mogen beweren, dat de nagelboomen, welke thans, jong en oud dooreen gerekend, slechts gemiddeld 1 tot 2 pd. produkt geven, dan veel ruimere oogsten zouden afwerpen. De produktie zou in allen gevalle aanmerkelijk toenemen, zoodat, zelfs zonder stijging der marktprijzen, de winsten voor de bevolking aanmerkelijk meer zouden bedragen dan die, welke zij thans geacht kan worden van hare nagelboomen te trekken.

Zelfs eene daling der prijzen, door ruime produktie voortgebragt, zou hare voordeelen hebben, want de nagelen der Molukken, thans op de wereldmarkt gedeeltelijk verdrongen door de nagelen van andere gewesten, zouden door hunne menigte en hoedanigheid de nagelen van die gewesten van de markten verdringen en de voordeelen der kultuur den bloei der moluksche volken weder tot eene vooraf niet te schatten hoogte kunnen opvoeren.

Ik weet wel, dat in de jongste tijden een kundig gouverneur der Molukken, aan wiens goede bedoelingen niet te twijfelen was, eene rei van bezwaren tegen de opheffing van het monopolie-stelsel heeft geopperd, maar een ieder, begaafd met een' onbenevelden geest en genoegzame zaakkennis, die bezwaren lezende, zal ze van weinig gewigt achten en ze meer beschouwen als uitingen van een' zwaartillend gemoed.

Ik zou mij dus ten opzigte van het nagelstelsel op Amboina en de Uliassers verklaren voor de volgende veranderingen in het bestaande stelsel.

1e Opheffing der grondslavernij.

2e Opheffing van het monopolie.

3e Voorloopige handhaving van de verpligting tot kultuur met vrijlating van het produkt, behoudens keuring ter markt.

4e Openstelling van Hila en van de voornaamste havens der Uliassers voor den algemeenen handel.

Indien tot deze wijzigingen besloten mogt kunnen worden, zou men ten opzigte van de opheffing der verpligte leverantie en de vrijlating van het produkt kunnen bepalen, dat zij eerst na twee jaren in werking zal treden, dat het noodige zal worden gedaan om de nieuwe bepalingen ter kennis van den algemeenen handel te brengen en dat, gedurende die twee jaren, de planters hun produkt tegen den gewonen prijs aan het gouvernement zullen kunnen afleveren. Deze bepaling zou noodig zijn, om te voorkomen, dat een stilstand uit gebrek aan koopers of aan mededinging in den nagelhandel ontsta, welke stilstand al dadelijk ontmoedigend op de nagelplanters zou werken en de weldadige bedoelingen der nieuwe regeling van zaken doen miskennen.

Maar behalve de genoemde hoofdpunten, is nog meer te doen in het belang der negorij-bevolkingen van de nageleilanden.

Eene groote voorwaarde van de ontwikkeling van volksgeluk en nijverheid is de aard van de opvoeding en van het onderwijs.

Door meerdere deskundigen is de opmerking gemaakt, dat de aanleg tot verstandelijke ontwikkeling bij de negorij-bevolkingen der nageleilanden zeer gunstig is en zelf heb ik mij bij meerdere gelegenheden op Amboina en Saparoea daarvan kunnen overtuigen.

Ten opzigte der mohammedaansche bevolking valt van onze zijde ten deze niet veel te doen, daar zij, in het algemeen, door hare godsdienstige begrippen niet ligt zou zijn over te halen tot het ontvangen van een meer beschavend en praktisch onderwijs, ofschoon toch het feit opmerking verdient, dat meerdere regenten van Hila zich tot den gouverneur der Molukken hebben gewend,

met verzoek, dat in hunne negorijen van gouvernementswege mohammedaansche scholen mogten worden opgerigt, even als in de christen-negorijen.

Met betrekking tot de christen-bevolking is eene verbetering in het onderwijs wenschelijk en zeer uitvoerbaar. Zij zal tot doel moeten hebben de leiding in de kennis der natuur, de grondslag, op welken alle ontwikkeling van landbouw en nijverheid berust. Slechts bekrompene verstanden of dweepers kunnen schrijven, zooals zeker predikant: „dat het ambonsche kind voor zijn maatschappelijk belang geen lezen of schrijven of rekenen van noode heeft en dat het zedelijk en godsdienstig belang het een en al is, waarom het de school behoeft." Maar al ware dit laatste het geval, ook dat zedelijk en godsdienstig onderwijs laat nog bijkans alles te wenschen over. Hoe zou het ook anders kunnen zijn, wanneer de bekrompene kennis van den goeroe den negorijbewoner moet voorlichten in het leeren verstaan van een diepzinnig boek, over welks verklaring de meest uitgelezene verstanden van vroegere en latere tijden het niet eens zijn kunnen worden en waarin aanleiding gevonden is tot het oprigten van de menigte van sekten, in welke het gedeelte der christenheid, wat den bijbel mag lezen, is verdeeld.

Indien ik wel ben onderrigt, heeft de opleiding aan het onderwijzers-gesticht te Amboina reeds eenigzins in een' meer praktischen geest plaats en worden vertalingen vervaardigd in het maleisch van enkele nuttige werkjes, op landbouw en natuurkunde betrekking hebbende. Dat onderwijs, eenmaal op eene voldoende hoogte gebragt, zal meer vruchtbrengende zijn voor de bevolking, dan het duistere onderwijs, wat zij thans ontvangen.

De negorij-bevolking is, behalve aan den kultuurarbeid, zooals reeds gezegd is, nog aan talrijke heerendiensten onderworpen. Indien het juist is, wat de tegenwoordige gouverneur der Molukken getuigt, dat de negorijbevolking gedurende 6 maanden van het jaar tot verpligte diensten wordt gebezigd, kan het niet anders of landbouw en nijverheid moeten daaronder in hooge mate lijden en

alle aanmerkelijke vooruitgang daarin zal ondenkbaar zijn, zoolang die diensten in dezelfde mate blijven bestaan.

Geheel opgeheven zullen die diensten vooreerst nog niet wel kunnen worden en voor den bloei der nageleilanden is zulks ook niet noodig. Ik behoor niet tot degenen, welke het stelsel van heerendiensten in beginsel afkeuren. Ik wenschte ze slechts genoemd te zien staatsdiensten en naar billijkheid beperkt en verdeeld. Ieder ingezetene toch is gehouden bij te dragen tot de instandhouding van den staat, waarin hij leeft en bescherming vindt. Hij kan die bijdragen leveren in geld of in personlijke diensten en in deze laatste is niets harders gelegen dan in de diensten, welke van de ingezetenen van het grondwettige moederland worden geeischt in het kleed van schutter of soldaat. Maar indien de van de negorijbevolkingen geeischte heerendiensten te veel tijds haar ontnemen, dan behooren die diensten beperkt te worden.

Vele van die diensten zijn waarschijnlijk te verrigten door bannelingen en gevangenen, welke dan in grooter aantal zouden kunnen worden aangevoerd (1).

Amboina en de Uliassers liggen voor een gedeelte nog onbebouwd. Hoezeer voor rijstkultuur ongeschikt, wegens de geaardheid van het terrein, hebben die eilanden een' voortreffelijken bodem voor vruchtboomen en voor talrijke gewassen, welke produkten geven, geschikt voor den uitvoer. Meerdere kultures zijn nog in te voeren of te ontwikkelen, van welke de bevolking nut kan trekken en welke zouden kunnen leiden tot het voortbrengen van artikelen van uitvoer en daardoor tot het lokken van handelsschepen, welke dan door goede terugvrachten de invoer-artikelen tegen mindere prijzen zouden leveren.

(1) Indien, hetgeen ik omtrent eene nieuwe regeling van het kultuurstelsel op de Banda-eilanden, in een volgend hoofdstuk zal mededeelen, tot uitvoering mogt komen, zouden de bannelingen van de Banda-eilanden allengs naar Amboina kunnen worden overgebragt. De meest drukkende der heerendiensten op Amboina is thans nog de verpligte houtlevering. Deze zou in de eerste plaats behooren te worden afgeschaft.

De kultures, welke ik hier vooral op het oog heb, zijn die der muskaatnoten, kakao en djati. Die der klapper- en sagoweer-palmen is reeds in de gewoonten der bevolking. Voor de sago-kultuur zijn nog genoegzame gronden geschikt of beschikbaar, hoezeer de vrijwillige opbrengst van het eiland niet voldoet aan de behoefte der bevolking. In de jongste jaren is de bevolking van Amboina en de Uliassers door het bestuur meermalen aangemoedigd tot de kultuur van den sagopalm, ten einde zij door hare eilanden zelve zou kunnen voorzien in hare behoefte aan dit gewigtige artikel, ook met het oog op de winsten, te behalen door de sago voor den uitvoerhandel te bereiden. Deze aanmoedigingen, bij eene gedrukte bevolking, hebben geene gunstige uitkomsten van eenig belang opgeleverd en de aanvankelijke slaging van eene partikuliere, door het gouvernement ondersteunde, sago-onderneming, leed schipbreuk op gebrek aan aanvoer van de grondstof, en, zoo het schijnt, ook aan gebrek aan veerkracht bij den ondernemer.

Maar zeer zeker zal van die kultuur vrijwillig meer werk gemaakt worden, wanneer de Amboinezen door de werking van andere instellingen tot andere menschen gemaakt zullen zijn en zullen hebben geleerd, aan de goede bedoelingen van het gouvernement hun vol vertrouwen te schenken.

Omtrent de muskaatnoten-kultuur zou het misschien niet staatkundig zijn, nieuwe bepalingen in te voeren. Tot in 1827 verpligt, is zij in dat jaar vrijgelaten, en die vrijlating heeft goede uitkomsten opgeleverd. Misschien zou de invoering van eene nieuwe verpligting ten deze, al was het ook met vrijlating van het produkt, doen vreezen voor eene hernieuwing der oude kultuur-tijden.

Wat kakao en djati betreft zal echter eene aanmoediging of eene lastgeving van het bestuur noodig zijn. Men zou elke dati kunnen verpligten tot het planten en onderhouden van een aantal kakao- en djati-boomen, daar, waar de bodem voor de kultuur, en, wat de djatiboomen betreft, ook voor den afvoer van hout, geschikt mogt blijken te zijn, en deze verpligting zou men kunnen stellen tegenover de opheffing van sommige heerendiensten. Maar geheel zou der be-

volking moeten vrijgelaten worden de beschikking over het produkt, ten einde zij de opbrengsten harer arbeid geheel zou kunnen genieten.

Eene regeling van de nageleilanden in den boven omschreven zin, zou naar mijn oordeel het beste zijn, wat men voor het tegenwoordige zou kunnen doen om die eilanden op te beuren, hun eene schoonere toekomst voor te bereiden en de uitkomsten te erlangen, tot welke de weldadige openstelling van Amboina voor den algemeenen handel de baan heeft gebroken.

Den regenten zou behooren verzekerd te worden eene gelijkwaardigheid (ekwivalent) voor de te vervallen nagelgelden (in den vorm van hassil, percenten van de bevolking en geschenken van lijnwaden) en kwartsdiensten.

Maar ook daarin is op eene billijke wijze te voorzien, door de regenten toe te leggen vaste traktementen en ze geheel te brengen in de verhouding van ambtenaren, wat geheel in hunne wenschen ligt en waartegen de bevolking wel niet zal opkomen, wanneer zij ziet, de weldaden, haar door de nieuwe bestuursregeling ten deel gevallen.

Een vast stelsel van belastingen zal dan ook in de plaats moeten treden van het afgeschafte stelsel, waarbij tot grondslag zou kunnen worden gelegd de betaling van *f* 1 's jaars per ziel, of van *f* 5 per huisgezin (1), waardoor eene opbrengst zou ver-

---

(1) Elke dati bestaat gemiddeld, op Amboina uit 15 tot 16 zielen, op Saparoea uit bijkans 13, op Haroeko uit bijkans 12 en op Noessalaut uit 12 tot 13 zielen. Er zijn echter dati, welke uit meer dan 6 tot 7, en andere, welke uit meer dan 24 zielen bestaan. De dati stellen geene eigenlijke huisgezinnen voor, maar meer geslachten of stammen of familiën. Er zijn meerdere dati, tot elke van welke 6 tot 9 volwassen mannen en evenveel volwassen vrouwen behooren. Zoo komen op de negorij Iha van het eiland Saparoea 60 mannen en 62 vrouwen op de 10 dati, uit welke de negorij bestaat; op de negorij Oeremissing 35 mannen en evenveel vrouwen op de 4 dati, enz. De belasting zou alzoo tot grondslag kunnen hebben de huishoudingen, of, bij aanname van dati, het aantal gezinnen of hoofden, welke daartoe behooren.

kregen worden, op Amboina alleen, van meer dan *f* 20000 's jaars, uit welke de traktementen der regenten geheel zouden kunnen worden gevonden.

Thans geniet een regent van de nagelkultuur, alles te zamen genomen, slechts ruim *f* 200 's jaars, van welke hij een gedeelte moet afstaan aan den kapala-soa en den nagelschrijver. Bovendien is hij, als kapala-dati, in het bezit der opbrengsten van de doessong, welke hem bij zijne benoeming tot regent wordt toegekend.

Deze doessong, welke steeds van regenten op regenten zijn overgegaan, zouden bij eene nieuwe regeling aan de regenten toegekend kunnen blijven, terwijl hun uit de opbrengst der gezegde belasting eene bezoldiging toegekend zou kunnen worden van ruim *f* 400 's jaars, en dus het dubbele bedragende van hun tegenwoordig geldelijk inkomen, zonder dat de staatskas daardoor eenigzins zou worden bezwaard (1).

Niemand zal willen beweren, dat door die belasting een nieuw kwaad zal worden gesticht. Zij zal de eenige belasting zijn, welke de bevolking zal hebben op te brengen, behalve de beperkte heerendiensten, welke zij nog zal hebben te verrigten, en bezwarend kan die belasting niet zijn, wanneer zij in twee termijnen zal worden geheven, even als in de Minahassa. De verpligting tot kultuurarbeid zal niet als eene belasting zijn te beschouwen, vermits de bevolking de opbrengst van dien arbeid in haar geheel zal genieten. Die verpligting zal ook slechts behooren beschouwd

---

(1) Op Amboina zijn thans 57 regenten. Ieder hunner zou, bij gelijkmatige verdeeling der *f* 20000, eene bezoldiging van *f*. 425 's jaars hebben. Beter zou het echter zijn, de verdeeling der traktementen te regelen naar de verdiensten der regenten en den omvang hunner negorijen, bijv. 20 regenten op *f* 360, 20 op *f* 400 's jaars, terwijl de overige van *f* 500 tot *f* 600 's jaars zouden kunnen genieten. De regenten van Saparoea, Haroeko en Noessalaut zouden naar denzelfden maatstaf kunnen betaald worden, alswanneer nog een batig saldo zou overblijven, vermits het aantal regenten op de Uliassers minder groot is in evenredigheid tot de bevolking. De regenten zouden daar met gemiddeld *f* 550 's jaars kunnen betaald worden, zonder dat de staatskas daardoor zou worden bezwaard.

te worden als een overgangsmaatregel, en opgeheven moeten worden, zoodra men zal mogen aannemen, dat de bevolking zoodanig doordrongen is van de voordeelen dier kultures, dat zij die ook zonder verpligting met ijver zal voortzetten.

Ik kom thans tot de klasse der burgers. Een vijfde gedeelte uitmakende van de bevolking der nageleilanden, kan zij een belangrijk gewigt leggen in de schaal hunner industrie en handel.

Thans doet zij dat niet.

De klasse der burgers is ontstaan door de gedurige pogingen der negorijvolken, om zich te onttrekken aan den vroeger nog meer dan thans gehaten kultuur-arbeid en aan de hongitogten en heerendiensten. Zij heeft den kultuurarbeid van harte leeren haten en, bevrijd van gedwongen' arbeid, dien haat op den arbeid in het algemeen overgebragt. De tegenstelling tusschen negorijvolk en burgerij is thans nog zoo groot, dat de burger zich beschouwt als een ander wezen, als een bevoorregt persoon, veel hooger staande in de maatschappij dan zijne negorij-, lands- en geloofsgenoot. Hij zou zich vernederd achten, door zich toe te leggen op de kultures, waartoe zijne landgenooten verpligt zijn en op vele plaatsen is hij zelfs te trotsch, zijne kinderen op eene zelfde school te laten gaan met de kinderen der negorij-bevolking.

Meerdere hedendaagsche schrijvers hebben bijgedragen tot het algemeen maken der dwaling, dat de wijze, waarop het christendom tot de Amboinezen is gebragt, de groote oorzaak is van hunne beweerde luiheid.

Boven heb ik reeds gewezen op de verwarring, met welke die schrijvers van de Amboinezen spreken en hoe zij geen verschil maken tusschen mestiezen, burgers en negorijbewoners. Die verwarring van denkbeelden of, welligt beter gezegd, die onkunde, heeft de vrije menschen doen voorstellen als christenen, de kultuur-arbeiders als mohammedanen of heidenen. Zij heeft het doen voorkomen, alsof de Amboinees, door christen te worden, ontslagen werd van de lasten, welke op de negorij-

volken rusten en zocht dan in dien overgang de oorzaak zijner luiheid.

Niets is meer bezijden de waarheid. De Amboinees is niet vrij geworden door het christendom en wordt het nòg niet. Op Amboina behooren nog 9000 tot 10000 christenen tot de negorijbevolking, op Saparoea nog 7000, op Haroeko nog 3000 en op Noessalaut, waar volstrekt geene mohammedanen of heidenen bestaan, insgelijks nog ruim 3000 christenen, welke onder geheel dezelfde verpligtingen leven, wat kultuurarbeid en heerendiensten betreft, als de mohammedaansche negorij-volken.

De afkeer van kultuurarbeid en van arbeid in het algemeen bij de burgers, heeft zijnen grond in het stelsel van bestuur en is sedert oude tijden van de ouders op de kinderen overgegaan.

Die afkeer schijnt niet meer zoo groot te zijn als zij is geweest, maar is nog geenszins geweken. De noodzakelijkheid van voedsel en kleeding en woning drijft de burgers tot wat kleinhandel, vischvangst, tuinarbeid en de oefening van enkele bedrijven, maar geene zucht wordt opgemerkt tot spaarzaamheid, tot vermeerdering van stoffelijk welzijn, tot het verkrijgen van eenig kapitaal, ten einde handels- of industrie-zaken op een' grooteren voet te brengen.

Deze afkeer van den arbeid is de groote kwaal, welke de burgerij van de nageleilanden verteert en alle ontwikkeling tegenhoudt.

De uitroeijing van dit kwaad is alzoo het hoofdvereischte tot opheffing van deze talrijke klasse der bevolking uit haren tegenwoordigen toestand.

Dit kwaad is sedert lang bekend, maar het middel tot uitroeijing nog niet gevonden.

Zal het niet te vinden zijn?

Ik betwijfel het niet. Niet zonder zedelijken invloed zou zijn, ook op de burgers, eene verheffing der negorij-bevolking, in verband met de vrijlating der specerijen en de reeds bestaande vrijheid der haven van Amboina, welke vrijheid tot de voorname havens der overige nageleilanden uitgestrekt zou dienen te worden.

Maar daar het kwaad diep wortelt, moet het ook diep opgezocht en bestreden worden.

Hier, meer nog dan voor de negorijbevolking, is noodig eene verbetering van het bestaande onderwijs.

Laat dit onderwijs voor de negorijvolken veel te wenschen over, voor de burgers is het daarmede nog ongunstiger gesteld. Niet dat hun de gelegenheid ontbreekt, minstens hetzelfde onderwijs te ontvangen als de kinderen der nagelplanters, maar de burgers van vele negorijen, vooral van die, welke aan de baai van Amboina gelegen zijn, houden hunne kinderen opzettelijk van de school terug, omdat zij ze niet met de kinderen der negorijbevolkingen willen laten omgaan en leeren. Er is dan ook reeds door bevoegden op aangedrongen, daar, waar de kinderen der burgers talrijk genoeg zijn, afzonderlijke scholen voor deze op te rigten. Dit zou ook in de gegevene omstandigheden het beste zijn, want hoezeer men ten deze wel dwang zou kunnen bezigen, zou daardoor wel het schoolgaan maar niet het doen verkrijgen van nuttige kennis worden bereikt, en beter is het, aan het vooroordeel ten deze toe te geven, dan vruchtelooze pogingen aan te wenden tot buiging van den trots der burgers.

De voorkeur zou het misschien verdienen, wanneer men te Amboina zelf eene groote burgerschool oprigtte en daarbij de kundigste onderwijzers plaatste, welke, behalve het gewone onderwijs, voornamelijk tot taak zouden hebben, de schande te verkondigen van den lediggang en het eervolle van den arbeid. Een aanhoudend en werkdadig toezigt van de subkommissie van onderwijs zou daarbij noodzakelijk zijn.

Maar de burgers hebben een slecht voorbeeld in de mestiezen.

De mestiezen staan hooger in de maatschappij aangeschreven dan de burges, doordien zij tot de Europeanen gerekend worden. Boven heb ik reeds aangestipt, dat de mestiezen, thans nog eenige honderden zielen sterk, eene treurige toekomst te gemoet gaan. Wars van arbeid, meer nog dan de burgers, kwijnt deze beklagenswaardige klasse voort, zonder dat zij zich uit haren toestand weet op te heffen en zonder dat zij er uit opgeheven wordt.

Men schijnt er aan te wanhopen, dat de mestiezen door onderwijs en opvoeding alleen te brengen zullen zijn tot eene nijve-

re klasse. Ambten of gouvernements-betrekkingen zijn slechts voor weinigen verkrijgbaar, en het laat zich niet voorzien, dat zij, zonder aanstoot van buiten zal trachten door den handel of door de oefening van ambachten zich meer welvaart te verschaffen.

Men zou de vraag kunnen opperen, of het gouvernement zich niet bevoegd zou mogen achten, zich meer ingrijpend met de mestiezen en de burgers te bemoeijen. Indien die bevoegdheid ware erkend, zouden misschien maatregelen kunnen worden genomen, de strekking hebbende, deze beide klassen der bevolking door eene doelmatige leiding in voor haar zelve meer gunstige verhoudingen te brengen.

Dit punt is echter van zoo teederen aard en zou kunnen leiden tot gevolgen, te diep in eene vrije maatschappelijke orde ingrijpende, dan dat ik mij voor zoodanige inmenging zou mogen verklaren, tenzij die slechts ware van zedelijken aard.

Zoo zou men met onderscheiding kunnen behandelen de ouders, welke hunne kinderen geregeld ter school doen gaan en zich moeite geven voor hunne opvoeding. Zoo zou men van gouvernementswege het schandelijke kunnen verkondigen van den lediggang en die ingezetenen en burgers met onderscheiding vereeren, welke zich met ijver toeleggen op den handel of op handwerksbedrijven. De tegenstelling van eer en schande tusschen den nijveren ingezetene en den lediglooper, zou den arbeid weldra verheffen in het oog dezer klasse en de goede vruchten zouden niet achter blijven. Nieuwe geslachten zouden weldra vatbaarder gevonden worden voor nijverheid dan de tegenwoordige.

Voor mestiezen en burgers is nog een ruim veld open, in verschillende takken van nijverheid. Voor gewone bedrijven en den kleinhandel en kleine vischvangst weinig kapitaal benoodigd zijnde, hangt de bloei dezer bedrijven grootendeels af van den ijver der ondernemers, terwijl er welligt geen bezwaar in zou zijn, ter aanmoediging van sommige ambachten, aan wie het noodig mogt hebben, van gouvernements wege eenig kapitaal renteloos voor te schieten.

Maar er zijn ook ondernemingen daar te stellen, welke hoogelijk tot den bloei der nageleilanden zouden kunnen bijdragen.

Boven heb ik reeds gezegd, dat eene poging wordt in het werk gesteld om den handel op de Zuidwester- en Aroe-eilanden weder in het leven te roepen. Het is te wenschen, dat die poging gelukke. De produkten dier eilanden, voor den uitvoer van Amboina geschikt, zouden gretig door de nagelschepen van de nageleilanden worden afgehaald en er toe bijdragen aan de handelschepen terugladingen te verzekeren.

Er zijn nog andere takken van nijverheid, welke goede uitkomsten beloven.

Amboina is gebleken zeer geschikt te zijn voor de kakao-kultuur. De kakao is een uitmuntend uitvoerartikel, hetwelk van *f* 40 tot *f* 70 de pikol haalt en in de Philippijnen steeds zeer gewild is. Eene kakaokultuur, met vereenigd kapitaal van eenige ingezetenen, op eene eenigzins ruime schaal daargesteld, zal niet nalaten ruime voordeelen af te werpen.

De kochenille- en zijdeteelt verdienen allezins behartiging. De aard dier teelt kan haar bij eenige aanmoediging in den smaak doen vallen der mestiezen en burgers. Zij zouden aanmerkelijk tot hunne welvaart kunnen bijbrengen.

De gekorrelde sago is een artikel, zeer geschikt voor den uitvoer naar Singapore. De nageleilanden leveren wel is waar geene sago voor den uitvoer, maar de sago is in zoo groote hoeveelheid van Boero en Ceram te verkrijgen, tegen zoo lage prijzen, dat eene sago-onderneming op Amboina allen kans aanbiedt tot slaging, indien men slechts zorg draagt voor een' onafgebroken' aanvoer der grondstof. Dit punt is reeds hiervoren in een der hoofdstukken over Boero toegelicht.

Indien de punten, welke ik, door den aard van dit werk, slechts vlugtig heb kunnen behandelen, mogten geoordeeld worden behartiging te verdienen en tot de invoering van de voorgestelde hervormingen mogt worden besloten, zal nog een vereischte zijn, eene gemoedelijke en verstandige uitvoering.

HOOFDSTUK XI.

AMBOINA

Uitgeleide van Amboina. — De binnenbaai van Amboina. — De pas van Baguala. — Passo. — Togt langs het strand der baai van Baguala. — Soeli. — Zuidoosthoek van Hitoe. — Kajoepoeti-bosschen. — Nageltuinen. — Ziekte der nagelboomen. — Toelehoe. — Sagobosschen. — Sagokloppen. — Waai.

In den vroegen morgen van den 8n Oktober verliet het hooge reisgezelschap Batoegadja, zich begevende naar de negorij Waai.

Het uitgeleide van de hoofdplaats der Molukken was niet minder plegtig dan de intogt. Wij scheepten ons weder in aan het havenhoofd voor Nieuw-Victoria. Daar lag een tiental orembaaijen gereed, om ons naar de pas van Baguala over te brengen. Onder de muziek van de schutterij en de salvo's van het fort en van de schepen ter reede verlieten wij Amboina.

De baai van Amboina verlengt zich nog bijkans 1¼ duitsche mijl noordoostwaarts van de hoofdplaats. Op ongeveer een halve mijl van de stad, tusschen de negorijen Galala en Roematiga of Tandjong Martafons, is de baai niet breeder dan 500 meters.

Deze engte scheidt de buitenbaai van de binnenbaai. De binnenbaai heeft nog eene lengte van nagenoeg $\frac{3}{4}$ mijl en nabij haren ingang eene breedte van bijkans $\frac{1}{3}$ mijl. Zij biedt eene ruime en veilige ligplaats voor schepen aan en heeft overal goeden ankergrond. Tot nabij de pas van Baguala heeft zij nog eene diepte van 4 tot 9 vademen, terwijl zij nergens dieper is dan 20 tot 25 vademen.

De kusten der binnenbaai leveren talrijke fraaije gezigtspunten op. Regts blikten wij op de met kokospalmen gekroonde negorijen Halong, Waaiapoe, Lateri en Naulitoen, welke zich langs de enge kustvlakten van Leitimor uitstrekken en waarachter het heuvelland steil opstijgt; links op de verder verwijderde kust van Hitoe, langs den voet van welks kustheuvels de burgers van Amboina de negorijen Poka, Hoenot, Waaiheroe en Nania bewonen. Regenachtig weder vergezelde ons evenwel op dit watertogtje en belette ons, al het schoone van de kusten van Hitoe en Leitimor te genieten.

Aan de pas van Baguala waren de noodige dragers en stoelen gereed, voor den verderen togt naar de negorijen Passo en Soeli.

De pas van Baguala is niet breeder dan 4000 voeten of nog geene 1200 meters. Zij bestaat uit eene strook alluvie-terrein, welke zich slechts weinige voeten boven de zeevlakte verheft en naar de zijde der binnenbaai bedekt is met een bosch van rhizophoren, naar de zijde van de baai van Baguala met eene zandvegetatie van cyperaceën, gramineën en konvolvulaceën. De negorijen Passo en Hoetoemoeri-ketjil zetten aan deze landengte nog eenige levendigheid bij. In vroeger jaren was hier een fortje van de Kompagnie.

Voor honderd jaren reeds verbond een kanaal de baai van Baguala met de baai van Amboina en strekte tot groot gemak aan de handelaren, welke produkten van Ceram naar Amboina hadden over te brengen. Dat kanaal verzandde evenwel en werd weldra geheel onbruikbaar. In 1826 en 1827 werd het andermaal bevaarbaar gemaakt, doch in 1839 was het weder geheel toegeslibt. In lateren tijd heeft men

wel voorgesteld het weder te openen, doch die voorstellen hebben telkenmale schipbreuk geleden op de bijgeloovigheid of onwil der bevolking of op de zienswijze van wie daarover geraadpleegd werden (1). Thans bestaat evenwel nog een gedeelte van het oude kanaal, dat men, bij hoogen waterstand, met kleine praauwen van uit de binnenbaai van Amboina nog ongeveer 1600 voeten ver kan bevaren.

De negorij Passo heeft slechts 20 dati en ongeveer 140 zielen, alle christenen. De bevolking onderhoudt ruim 3000 nagelboomen en bezit evenveel klapperpalmen, eene menigte andere vruchtboomen, ruim 120 runderen, enz. en kan geacht worden eene redelijke mate van welvaart te genieten.

Na te Passo eenige ververschingen te hebben gebruikt, werd de togt naar Waai voortgezet.

Van Passo volgden wij het strand van Hitoe langs de baai van Baguala. Langs de geheele zuidoostkust van Hitoe bestaat het strand uit zand, hier en daar afwisselende met koraalblokken, bijkans overal bedekt met veelsoortige rolsteenen. Een eigenlijke weg bestaat hier niet. Waar de rolsteenen te zeer waren opeengehoopt, had men ze wat opgeruimd, ten einde het den dragers, die het toch al moeijelijk hadden in het mulle zand en op de kleinere rolsteenen, een weinig gemakkelijker te maken. Dikwerf moesten de dragers een eind wegs door de zee zelve gaan wegens de te groote moeijelijkheid van het terrein.

Ik had gehoopt op dezen strandtogt veel merkwaardigs te zullen zien, vooral op de riffen, over welke wij hier en daar moesten

(1) Hoogst wenschelijk blijft het, dat dit kanaal spoedig weder worde geopend, vooral ook in het belang der houtleverende negorijen op Ceram. Thans moet men, met praauwen van meer dan 2 kojang ruimte, òf het eiland omvaren om langs den hoek van Allang of Noessaniwe naar Amboina te komen, wat voor een groot gedeelte van het jaar moeijelijk en gevaarlijk is, òf, indien men de baai van Baguala verkiest, de lading aan de pas van Baguala lossen en na haar en de praauwen over het land gesleept te hebben, in de binnenbaai weder laden. Veel tijd en arbeid gaan daardoor natuurlijk verloren.

waden. Die hoop werd echter geheel teleurgesteld, deels door het ongunstige weder, deels door branding en de menigte wieren, welke den bodem der zee grootendeels voor het oog verborgen.

Meerdere beekjes, zooals de Waaitatiri en Waaiari, storten hunne heldere wateren in de baai van Baguala uit. Alle zijn zij ondiep en gemakkelijk doorwaadbaar. Zij komen te voorschijn uit eene digte vegetatie van bintangor, katappan (Terminalia moluccana), hoctoe, goemila, dawon-tiker, dawon-kapoer, dawon hawoe, koeso-koeso, lelebeh, kanari (Canarium commune), kinar, gomoe (Artocarpus incisa), tonkaseta (Melastoma sp.,) potjoan, musaceën, piperaceën, varens en pandanen. Op meerdere plaatsen verheffen zich klapperpalmen boven het omringende woud of herinneren enkele sagoweer- en sago-palmen den geliefden drank en spijs van den Amboinees. Op enkele plaatsen sneden wij een' in zee uitspringenden hoek van het terrein af, door dien over te trekken, alswanneer wij ons te midden dier vegetatie bevonden.

Na ruim een uur lang op gezegde wijze langs het strand te zijn gedragen, bereikten wij Soeli, eene fraaije christen-negorij met nette woningen en een lief kerkje, bevolkt met ongeveer 500 zielen. Indien men uit het uiterlijke mag besluiten, is eene zekere welvaart hier niet te ontkennen, evenmin als in de negorijen van Leitimor, welke ik bezocht, en even als in de negorijen Toelehoe en Waai, welke wij nog denzelfden dag zouden bezoeken.

Het reisgezelschap hield hier halt en de gouverneur generaal bezocht, even als elders, school en kerk. Het huis van den regent (patti) was, hoezeer niet groot, zeer netjes en goed ingerigt. Meerdere dames, welke de echtgenoote van den opperlandvoogd ontvingen, trokken onze opmerking door hare schoone leest en gelaatstrekken en blanke kleur. De njora, regentsvrouw, gekleed in saja en kabaja even als de overige vrouwen, was bedeesd, doch had beschaafde manieren.

Soeli bestond op het einde van 1854 uit 36 dati, welke een totaal van 6900 nagelboomen onderhielden. Tot de negorij

behoorden meer dan 6500 klapperboomen en ruim 120 runderen.

In de nabijheid zag ik nog een' vervallen kanceltuin.

De pokken hadden te Soeli evenzeer gewoed als elders op het eiland en waren tijdens ons bezoek nog heerschende.

De zuidoosthoek van Hitoe bestaat uit hoog heuvelland, of zoo men wil, matig hoog bergland, dat door een uitgestrekt, vlakker, terrein van het overige Hitoe is gescheiden. Over dit terrein loopt een weg, welke den zuidoosthoek afsnijdt en zich in eene in het algemeen noordnoordoostelijke rigting begeeft naar de baai van Waai, welke hij bij de negorij Toelehoe bereikt.

Soeli verlatende, sloegen wij dezen weg in. Het terrein tusschen Soeli en Toelehoe is gedeeltelijk dienstbaar gemaakt aan de nagelkultuur. Het heeft een' kalkachtigen bodem en bestaat blijkbaar uit jongeren polypen-kalk, bedekt met eene betrekkelijke dunne laag ijzerhoudende klei en humus.

De vegetatie biedt er weinig merkwaardigs aan. Hier en daar groepen kojawas en kajoe-keñer, afwisselende met lang gras, melastomaceën, sagopalmen en enkele boomvarens. Tusschen deze vegetatie uitgestrekte kajoepoeti-bosschen en nageltuinen.

Een dier nageltuinen werd door ons bezocht. De boomen kwijnden. Niettegenstaande de oogsttijd naderde, was men reeds zeker van eene mislukking van den oogst. Ik werd hier bekend met eene ziekte, aan welke de nagelboomen onderhevig zijn en welke spoedig hun afsterven ten gevolge heeft. De oorzaak dier ziekte zeide men onbekend te zijn, maar de ziekte zelve zou bestaan uit eene soort van vezelig uitslag, dat zich op de grootere takken zou vormen en zich van daar allengs tot aan de toppen der dunste takjes uitbreiden. Natuurlijk dacht ik dadelijk aan rupsen, welke bij het kruipen over de takken haar spinsel achterlieten. Maar men beweerde, dat men niet wist wat het wèl was, maar wèl, dat bij de ziekte geene rupsen in het spel waren. De tuinen doorwandelende, vonden wij weldra eenige takken, welke door de zooge-

naamde uitslag-ziekte waren aangetast. De beschouwing van die vezelachtige, overlangs verloopende en min of meer kleverige draden deed mij niet meer twijfelen aan de juistheid mijner meening en weldra had ik de voldoening, aan eenen tak, welken men mij mij ter onderzoeking gaf, nog het omhulsel aan te wijzen der pop, tot welke zich de nagelrups in een celachtig, tusschen 2 tot 4 topbladen van het takje gesponnen, omhulsel had vervormd.

Ik toonde den gouverneur generaal den ziekelijken tak met spinsel en pop-omhulsel en liet niet na er op te wijzen, dat het thans noodig zou zijn de zaak nader waar te nemen, ten einde tot de nadere kennis te geraken van rups en vlinder en tot het middel om hunne verschijning in de nagelboomen te voorkomen of te beperken. De zaak was evenwel den meeste heeren te eenvoudig, dan dat zij dadelijk ingang vond. Na mijne terugkomst te Batavia lokte ik eene prijsvraag betrekkelijk dit belangrijke onderwerp uit, welke in het Programma der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië voor het jaar 1856 is uitgeschreven.

Men verwarre bedoelde ziekte niet met eene andere ziekte der nagelboomen, veroorzaakt door de larve eener boktor, verwant aan Lamia rubus Fab., welke de schors in den geheelen omtrek doorknaagt en daarna tot in het midden van den stam doordringt. Volgens den heer S. Müller heeft deze larve in 1836 te Benkoelen in korten tijd eenige duizenden nagelboomen doen sterven.

Laat in den voormiddag bereikten wij Toelehoe, de sterkst bevolkte negorij van het geheele eiland, hebbende zij een aantal van ongeveer $1\frac{1}{2}$ duizend ingezetenen, alle mohammedanen.

De regent van Toelehoe heeft den titel van radja. Hij heeft een ruim en zeer goed ingerigt huis, van waar men een fraai gezigt heeft op de baai van Waai en het eiland Haroeko. De bevolking onderhoudt $8\frac{1}{2}$ tot 9 duizend nagelboomen, beschikt over 9000 tot 10000 klapper- en eene menigte sago- en sagoweerpalmen en andere vruchtboomen, over ruim een honderdtal runderen, enz.

Toelehoe maakte weder een' geheel nieuwen indruk op ons. Het was de eerste en de eenige mohammedaansche negorij op

Amboina, welke wij bezochten. Alles had er een geheel ander aanzien. De geheele bevolking en hare priesters en hoofden, op islamsche wijze het hoofd met een doek omwonden of met eene wrong omgeven en geen hunner, zoo als de christen-regenten en christen-orang-toewa en schoolmeesters, op europesche wijze gekleed.

Toelehoe heeft, even als Soeli, een welvarend uiterlijk, hoezeer het ons voorkwam, dat de woningen, veelal van gabba-gabba, in netten bouw en zindelijkheid voor die van Soeli onderdeden. Talrijke broodboomen (Artocarpus incisa) versieren wegen en erven.

Van Toelehoe tot Waai is de afstand ongeveer een uur gaans. De weg loopt gedeeltelijk langs het strand der baai, gedeeltelijk meer binnenslands over een laag en deels moerassig terrein, doorsneden van meerdere riviertjes de Waaitoeni, Waainanina, Waairoetong en Tahosai en op meerdere plaatsen begroeid met hoog struikgewas (kajoe-hoessir) en sagopalmen.

Tusschen de Waainanina en Waairoetong waren Amboinezen aan het sagokloppen. Deze bewerking is zeer eenvoudig. Men kapt een' stam in de lengte door. Dan hakt men het cellige weefsel laagsgewijze met een' dissel (nani) uit, brengt het haksel in een' waschbak (sahani) en kneedt het daar in water met de handen, om de sago van de vezels te bevrijden. Aan het beneden-einde is de sahani voorzien van eene soort van zeef, welke het water met de daarin zwevende sago doorlaat doch de vezels (ela) terughoudt. Sago en water worden, na door de zeef geloopen te zijn, opgevangen in een' uitgeholden halven sago-stam (goti), welks randen door dwars geplaatste stokjes worden vaneen gehouden en aan welks eene einde eene goot voor den afloop van het water bevestigd is. De sago bezinkt en het water ontlast zich door de goot. Is de hoeveelheid sago voldoende, dan giet men het nog bovendrijvende water af, haalt de sago met de handen uit den stam en droogt die in korfjes (toeman), van sagoloof vervaardigd, waaruit het nog aanhangende water allengskens wegvloeit.

Waai is eene vrij belangrijke negorij, gelegen aan het strand

in den bodem der baai van denzelfden naam. Men heeft er een fraai gezigt op het kustland der baai, op het eilandje Pombo en op het tegenover liggende Haroeko, dat een paar mijlen van Waai verwijderd ligt. Waai heeft eene bevolking van 600 tot 700 zielen, alle christenen. De kerk en het regentshuis zijn goed gebouwd en het laatste goed gemeubileerd. Een voortreffelijk en ruim bad, in de nabijheid van het regentshuis, verdient wel het bezoek van den reiziger. Het water welt uit de kalkrotsen van den bodem kristalhelder op en is bevolkt met eene menigte vischjes van de soorten Dules maculatus CV., Dules rupestris CV., Gobius grammepomus Blkr en Eleotris porocephalus CV., vischjes, welke weinig schuw zijn, doch bij vervolging zich in de holen des welbodems verbergen.

Te Waai verbleven wij tot den volgenden dag. De Ambon en Vesuvius hadden, na ons vertrek van de hoofdplaats, de baai van Amboina verlaten en waren Leitimor omgestoomd, ten einde vroeg in den morgen van den 9n Oktober voor Waai te zijn en het reisgezelschap weder op te nemen voor den overtogt van Waai naar Saparoea.

De namiddag van den 8n Oktober werd besteed aan wandelingen door de negorij en langs het zandige en met koraalriffen omzoomde strand en besloten met een vischpartijtje, met een treknet, door den heer Goldmann geordend en waaraan de opperlandvoogd en zijne gemalin deelnamen. De vangst was evenwel weinig bevredigende en deed mij geene nieuwe soorten kennen.

Ofschoon de ontvangst van het hooge reisgezelschap te Waai niet minder plegtig was dan in de vroeger bezochte negorijen en het aan nationale dansen en muziek en salvo's uit lilla's niet ontbrak, was de stemming der ingezetenen alles behalve opgewekt. De pokken woedden hevig. Reeds had de heerschende ziekte in korten tijd zeventig offers geeischt, dat is, ruim een tiende gedeelte der geheele bevolking, en op den dag van ons verblijf overleden nog 4 personen aan dezelfde ziekte. Meer dan 70 dooden, in slechts 40 dati, hadden in elk huisgezin rouw en angst verspreid, welke niet konden worden opgewogen

door het vereerende van het bezoek des opperlandvoogds.

Tusschen 's morgens 7 en 8 uur van den 9n Oktober zagen wij de Ambon en de Vesuvius de reede van Waai opstoomen.

Na kerk en school bezocht te hebben, scheepten wij ons weder in, vol aangename herinneringen aan de 8 dagen, welke wij op het eiland Amboina hadden mogen doorbrengen. De heer Tobias, adsistent-resident en magistraat van Amboina (thans resident van Ternate), had het reisgezelschap tot Waai, de grens zijner afdeeling, begeleid en bleef daar achter.

HOOFDSTUK XII.

HAROEKO.

Vertrek van Waai. — De Salhoetoe. — Haroeko. — Bevolking. — Negorijen. — Nagelkultuur. — Veestapel. — Natuurlijke geschiedenis. — Melano. — Poeloe Pombo of Gombo. — De baai van Saparoea. — De Vesuvius van Ouw. — Aankomst te Saparoea.

De overtogt van Waai naar Saparoea geschiedde onder het schoonste weder. Die togt was geheel een spelevaart. Fraai zijn de gezigten van de straat van Haroeko op Hitoe en op Haroeko zelf. De baai van Waai uitstoomende hadden wij den noordoosthoek van Hitoe juist achter ons. Die noordoosthoek is het hoogste gedeelte van het geheele eiland, verheffende de Salhoetoe zich daar ter hoogte van 1200 meters boven de zeevlakte. De stompe onregelmatige kruin diens bergs was nu en dan zigtbaar, doch meestal in wolken gehuld. Een veeltoppig hakkelig gebergte scheidt den Salhoetoe van Hitoe's oostkust. De zuidoosthoek van Hitoe lag nu vrij voor onzen blik. Veel minder hoog zijn zijne bergen dan de Salhoetoe, en, daarbij vergeleken, slechts heuvels te noemen.

Koers houdende naar het zuidoosten, teekenden zich de vormen van Haroeko allengskens meer duidelijk af.

Haroeko verheft zich nergens veel meer dan 300 meters boven de zeevlakte en schijnt van dezelfde geognostische beteekenis te zijn als Leitimor. Hoezeer het geene bijzonder uitstekende punten vertoont, is het gezigt op zijne groenende heuvels en wel bevolkte, alle langs het strand gelegene negorijen, niet zonder bekoorlijkheid.

Haroeko of Oma, ook wel Boewang-bessi genaamd, heeft de gedaante van een langwerpig vierkant met een' uitspringenden hoek naar het oosten en een nog spitseren hoek, Tandjong Samet, naar het zuidwesten. Zijne grootste lengte tusschen deze beide punten bedraagt 2¼ geographische mijleu. Zijne grootste breedte, vallende over ongeveer het centrale gedeelte, bedraagt weinig meer dan 1¼ mijl. Zijne geheele oppervlakte bedraagt slechts 2,02 □ geographische mijlen.

Het eiland heeft thans nog eene bevolking van ruim 7000 zielen, waaronder nog geene 100 Europeanen (alle mestiezen), ruim 300 inlandsche burgers, en ruim 6½ duizend negorijmenschen, waarvan de grootste helft mohammedanen, de overige christenen, en voorts nog ongeveer 80 slaven. De bevolking schijnt niet aan groote golvingen onderhevig te zijn en in aantal langzaam toe te nemen, wat uit ondervolgend overzigt kan blijken.

Bevolking van Haroeko.

Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.
1629	6160 (1)	1834	5936	1839	6286	1852	6915
1708	5076	1835	6034	1840	6286	1853	7064
1770	5000	1836	6223	1846	6370	1854	7158
1803	5054	1837	6343	1850	6747	1855	7188
1833	5828	1838	6209	1851	6935		

Een overzigt van de verschillende afdeelingen der bevolking op verschillende tijdstippen volgt hieronder.

Jaren.	Mestiezen.	Burgers.	Negorijvolken.		Slaven.	Totaal.
			Christenen	Mohamm.		
1834	56	131	2762	2862	125	5936
1846	55	179	2879	3145	112	6370
1852	92	286	3152	3295	90	6915
1854	88	323	3196	3468	83	7158
1855	88	288	3204	3544	64	7188

(1) Berekend tegen 4 zielen op 1 weerbaar man.

De bevolking is sedert langer dan een eeuw in 11 negorijen verdeeld. Deze negorijen liggen grootendeels aan de west- en zuidkust. Aan de oostkust, tegenover het eiland Saparoea, ligt slechts de negorij Hoelalioe; aan de noordkust, ongeveer op het midden des eilands, de negorijen Pelau en Karihoe; aan de westkust, tegenover Hitoe, van het zuiden naar het noorden, de negorijen Haroeko, Samet, Rohomoni, Kabauw, Kailolo; en aan de zuidkust, van het westen naar het oosten, de negorijen Oma, Wassoe en Aboro.

Sommige negorijen zijn geheel christen-negorijen, andere mohammedaansche. Pelau, Kailolo, Kabauw en Roemohoni hebben eene mohammedaansche bevolking, terwijl de ingezetenen van Haroeko, Samet, Oma, Wassoe, Aboro, Hoelalioe en Karihoe christenen zijn. De mohammedaansche bevolking bewoont alzoo slechts het noordwestelijke en noordelijke gedeelte van het eiland, de christenen het zuidwestelijke, zuidelijke en oostelijke gedeelte, terwijl zij bovendien bij Pelau aan de noordkust nog bewonen de negorij Karihoe, welke in oude tijden aan de zuidkust lag.

Alle de genoemde negorijen bestonden reeds ten tijde van Valentyn. Volgend staatje geeft een overzigt van de bevolking van elk dorp, zooals zij was op van elkander verwijderde tijdstippen.

	Negorijen.	Aantal zielen in					Negorijen.	Aantal zielen in			
		1629	1708	1834	1854			1629	1708	1834	1854
Christenbevolking.	Haroeko.	160	379	501	602	Mohamm. bev.	Pelau.	—	775	1165	1400
	Samet.	240	320	260	242		Kailolo.	800	632	825	1077
	Oma.	1000	750	572	642		Kabau.	600	470	450	524
	Wassoe.	—	181	224	260		Roemohoni	—	600	422	467
	Aboro.	320	384	555	623		Hatoewe.	2800	—	—	—
	Hoelalioe.	—	302	469	615						
	Karihoe.	240	283	181	212		Totaal.	6160	5076	5624	6664

Onder de bovenstaande cijfers van 1834 en 1854 zijn niet begrepen die der mestiezen, burgers en slaven. De cijfers van Valentyn, in de eerste kolom vermeld, hebben misschien betrekking tot de geheele bevolking. Terwijl enkele negorijen thans

minder bevolkt zijn dan 1½ eeuw geleden, is de bevolking van andere aanmerkelijk toegenomen. De geheele toename der populatie, in bijkans 150 jaren tijds, is onbeduidend en het geringe verschil van 500 tot 600 tusschen de jaren 1708 en 1834 wijst op de ongunstige verhoudingen, onder welke de Haroekonezen gedurende dat tijdvak hebben geleefd. De laatste 20 jaren komen echter gunstiger uit, vermits gedurende dit zoo veel kortere tijdvak, de bevolking met ruim 1000 zielen of ⅕ tot ⅙ van de geheele sterkte is toegenomen.

Vergelijkt men die toename met betrekking tot de twee groote afdeelingen der bevolking, christenen en mohammedanen, dan blijkt het, dat de christenen, in Valentyn's tijd 2598 zielen sterk, sedert tot een cijfer van 3196 toegenomen zijn en dus met 598 vermeerderd, terwijl de mohammedanen, in 1708 2477 zielen sterk, in 1854 met 991 of bijkans 1000 zielen waren vermeerderd en tot een cijfer van 3468 toegenomen. De geheele sterkte der bevolking van de verschillende negorijen in 1854 blijkt uit ondervolgende opgave.

	Inwoners		Inwoners
Fort Zeelandia	229 (1)	Karihoe	256
Haroeko	612	Pelau	1419
Samet	242	Kailolo	1088
Oma	656	Kabauw	532
Wassoe	263	Roehoemoni	467
Aboro	623		
Hoelalioe	771	Totaal	7158

Te Zeelandia, onder het fort Haroeko, woonden 75 mestiezen en 140 burgers en eenige slaven; te Karihoe bij Pelau, onder het fort Hoorn, 13 mestiezen en 27 burgers, te Hoelalioe 156 burgers. Van ruim 80 slaven behoorden 38 aan mohammedaansche opgezetenen.

De negorijen van Haroeko staan, even als die van Amboina, onder

(1) Geene negorij-bevolking.

regenten met den titel van radja of patti. Haroeko heeft tijdelijk een gezaghebber, Samet, Oma, Pelau, Kailolo en Kabauw elk een radja, de overige negorijen patti's.

Administratief staat het eiland onder den adsistent-resident van Saparoea, doch er is een ambtenaar, welke met het dadelijk toezigt van het eiland belast is, met den titel van kommies. Het toezigt van dezen ambtenaar strekt zich ook uit over het gedeelte der zuidkust van Ceram van af de baai van Tanoeno tot nabij de baai van Elpapoeti. De eenige militaire magt, welke op het eiland onderhouden wordt, bevindt zich te Pelau, op het midden der noordkust.

De toestand der Haroekonezen schijnt meer bevredigend te zijn dan die der Amboinezen. De mestiezen zijn er ijveriger en leven voor een niet onaanzienlijk gedeelte van den handel. In 1854 hadden van de 28 mannelijke mestiezen, boven de 12 jaren oud, zich 15 aan den handel gewijd, en vond één zijn bestaan in het beroep van kleermaker. De overige waren meest oude lieden of nog te jeugdig om eenigen tak van nijverheid te leiden.

Van de burgerbevolking, ruim 300 zielen sterk, bezit ik geene gegevens ter beoordeeling van de mate harer arbeidzaamheid of welvaart, doch volgens mondelinge berigten moet zij in beide opzigten staan boven de de burgers van Amboina.

Wat eindelijk de negorijbevolking betreft, deze is, even als de negorijvolken der geheele residentie, gebonden aan hare negorijen en nagelplantsoenen, en staat overigens onder dezelfde verpligtingen.

In 1854 bezat het geheele eiland 52228 nagelboomen, waarvan 19514 in tuinen. Van het geheele aantal boomen waren slechts 7824 vruchtdragende, welke een produkt afwierpen van 38803 amst. ponden nagelen, dat is, bijkans $\frac{3}{4}$ pd per boom, alle bijeen gerekend, of bijkans 5 ponden per vruchtdragenden boom.

De negorij-bevolking was bovendien in het bezit van meer dan 45000 klapperpalmen. Van de overige kultures of kultuur-

gewassen bezit ik geene opgaven. De veestapel was niet van eenig belang. In het geheel telde men er in 1854 134 runderen, verdeeld in de negorijen Haroeko, Samet en Pelau, een zestigtal schapen en geiten en slechts 2 paarden.

Volgend staatje toont meer in bijzonderheden aan, hoe het ten deze gesteld was op het einde van 1854.

Negorijen.	Dati.	Zielen.	Nagelboomen.			Klapperboom.	Runderen.
			in tuinen.	buiten tuinen.	Totaal.		
Haroeko.	55	602	2350	3202	5552	5080	18
Samet.	36	242	1500	2526	4026	1736	23
Oma.	95	642	2177	5375	7552	5009	—
Wassoe.	30	260	150	2200	2350	1105	—
Aboro.	88	623	1157	5009	6166	7900	—
Hoelalioe.	30	615	1173	1966	3139	4968	—
Karihoe.	21	212	760	1132	1892	1055	—
Pelau.	66	1400	3620	3947	7567	12645	93
Kailolo.	67	1077	3777	3306	7083	1600	—
Kabau.	35	524	1463	1688	3151	1443	—
Romohoni.	33	467	1387	2263	3650	3204	—
Totaal.	556	6664	19514	32614	52128	45745	134

Op Haroeko zijn 6 christenscholen, 1 voor Haroeko en Samet te zamen, en voorts 1 te Oma, te Wassoe, Aboero, Hoelalioe en Karihoe. Deze scholen staan onder de leiding van amboinesche meesters. In 1854 genoten daar ongeveer 700 kinderen onderwijs.

Waarschijnlijk is ook van Haroeko meer partij te trekken dan thans geschiedt. De hiervoren voorgestelde hervormingen zouden ook niet nalaten verlevendigende op de bevolking van Haroeko te werken.

Van de natuurlijke geschiedenis van Haroeko is tot nog toe nagenoeg niets bekend. Ik vermoed, dat zijne geologische gesteldheid met die van Leitimor overeenkomt. Bijzonderheden daaromtrent vind ik echter nergens vermeld. Slechts weet men, dat het eiland op

meerdere plaatsen van koraalriffen is omgeven en dat zich nabij de zuidkust, tusschen Oma en Wassoe, warme bronnen bevinden, welke veel ijzeroxyde in den vorm van oker afzetten. Met de kennis der flora en fauna van het eiland is het niet beter gesteld. Zij zijn nog geheel te onderzoeken.

De heer Van Schmid is in een artikel, getiteld: „Aanteekening nopens de zeden, gewoonten en gebruiken, benevens de vooroordeelen en bijgeloovigheden der bevolking van de eilanden Saparoea, Haroeko en Noessalaut en van een gedeelte van de zuidkust van Ceram, in vroegeren en lateren tijd" en voorkomende in het 2e deel van den vijfden jaargang (1843) van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, in uitvoerige beschouwing getreden omtrent der zeden enz. der Uliassers, werwaarts in mijne lezers verwijs.

Na Tandjong Samet, den zuidwesthoek van Haroeko, omgestoomd te zijn, hield de Ambon koers op Melano of Moelana. De zuidkust van Haroeko heeft eene strekking naar het oost-ten-noorden en daar onze koers nagenoeg regt oost was, week het kustland van Haroeko meer en meer op den achtergrond. De negorijen Oma, Wassoe en Aboro, gehuld in hare kokospalmen, konden wij echter van de Ambon af zeer duidelijk zien.

Melano is een eilandje van nog geen uur gaans in omtrek, gelegen op nog geen halve mijl afstands van den zuidwesthoek van het eiland Saparoea. Het zal zich niet meer dan 150 meters boven de zeevlakte verheffen en schijnt van dezelfde formatie te zijn als Haroeko.

In de 16e of 17e eeuw was op Melano eene negorij, welke echter na een' aanval der Ternatanen verlaten werd. De inwoners onderwierpen zich uit vrees, dat de Ternatanen gevolg zouden geven aan hunne bedreiging, dat zij, bij niet onderwerping, het geheele eilandje door hunne praauwen zouden doen wegslepen.

Sedert eenigen tijd is Melano aangewezen tot verblijfplaats der leprozen van Amboina en de Uliassers, welke, ongeveer 40 tot 50 zielen sterk, onder het geneeskundig opzigt gesteld zijn van den officier van gezondheid te Saparoea.

Tegen den middag stoomden wij de ruime baai van Saparoea binnen, nabij het westelijke kustland der baai, welke, aan den ingang ruim één geographische mijl breed en even diep, tusschen de oostelijke en westelijke helft van het eiland indringt.

De zuidoosthoek van Saparoea is zeer steil bergland, dat zich naar mijne gissing ongeveer 300 meters boven de zeevlakte verheft en met eene rijke boomvegetatie is bekleed. Wij gingen als rakelings langs een voor de kust vrij in zee liggend rotsgevaarte, Poeloe Pombo of Gombo genaamd. Ongeveer een kwart mijl verder, aan het westerstrand der baai, passeerden wij de negorij Booi.

Weldra werd onze aandacht van het eiland zelf afgeleid door een aantal met vlaggen en wimpels versierde orembaais, van de verschillende aan de baai liggende negorijen afgezonden, om den opperlandvoogd te gemoet te scheppen. Alle die vaartuigen waren opgepropt van mannen, welke de brommende muziek van tifa en gong vlijtig ondersteunden door luidruchtig gezang en geschreeuw. Op de meeste orembaais waren dansende en schermende voorvechters, op de gewone opzigtelijke wijze uitgedost.

Het meest trok echter onze aandacht een vaartuig, dat veel geleek op een stoomscheepje en zich ook als een stoomer bewoog. Nader bij gekomen, bleek het eene raderboot te zijn, door menschen bewogen. Om er meer het voorkomen van een' stoomer aan te geven, had men een' schoorsteen midden op het dek geplaatst en door een onder den schoorsteen aangehouden vuur zooveel rook mogelijk ontwikkeld. Het was de „Vesuvius van de negorij Ouw", zooals in groote letters op het vaartuig te lezen was. Hoezeer alles, van nabij gezien, gebrekkig ingerigt was, kwam ons dit vaartuigje toch voor te pleiten voor zekere bekwaamheid en kunstzin van de bouwers. In elk geval was het een in de Molukken vreemd verschijnsel en is misschien tot nog toe het eenige vaartuig van dien aard, door inlanders vervaardigd.

Het was nog geen uur na den middag, toen de Ambon ter reede van Saparoea, voor het fort Duurstede, op ongeveer 10 vadem ten anker kwam.

Nadat de adsistent-resident en de militaire kommandant van Saparoea aan boord gekomen waren, ter verwelkoming van den opperlandvoogd, ging het reisgezelschap aan wal, onder de saluutschoten van de Vesuvius en het fort Duurstede.

De kommandant van de Vesuvius kreeg in last, naar Banda door te stoomen, ten einde daar namens den gouverneur generaal last te geven tot het aanhouden der overlandmaal-brieven enz., voor het reisgezelschap bestemd, welke per stoomer Makassar aldaar verwacht werden. Den 12n Oktober toch, dachten wij te Banda te zullen zijn.

HOOFDSTUK XIII.

SAPAROEA.

Ontvangst te Saparoea. — Korte schets van het eiland. — Natuurlijke geschiedenis. — Negorijen en bevolking. — Nagelkultuur. — Volksonderwijs. — De hoofdplaats Saparoea. — Tiouw. — Fort Duurstede. — Togtje naar Hatoewana. — Negorijen Toehaha, Mahoe, Iha, Nolloth en Itawaka. — Christenen en mohammedanen. —

Duizenden Saparoeëzen hadden zich aan de landingsplaats en voor het residentiehuis te Saparoea verzameld, ter ontvangst van den hoogen gast. Schutterij en bezetting stonden langs den weg geschaard. Eene talrijke kabesaran, voorafgegaan door trommen of gong en tifa, hield hare luidruchtige optogten in wijde kringen voor den zetel des bestuurs. Aan den stoep van het residentie-huis stond geschaard eene groep van djojaro, saparoeasche maagden uit de meer gegoede klasse, keurig en gedeeltelijk rijk gekleed. Aan het hoofd dier groep bevonden zich zes dochters van de radja's van het eiland, bloemen strooijende voor den opperlandvoogd en zijne gemalin.

Het hooge reisgezelschap in het smaakvol versierde residentiehuis afgestapt zijnde, had dadelijk de voorstelling plaats van de volkshoofden der Uliassers en van de onder Saparoea en Haroeko behoorende negorijen op de zuidkust van Ceram. De regenten der Uliassers en van Ceram maakten alleen reeds eene stoet uit van een zestigtal

hoofden, radja, patti, orangkaja en gezaghebbers, die der christen-negorijen alle in zwarte europesche, die der mohammedaansche negorijen alle in inlandsche kleeding, alle voorzien van den stok met zilveren of gouden knop, het teeken hunner waardigheid.

Na deze voorstelling begon op nieuw het spel der kabesaran. Ook de djojaro, gewapend met schilden en krissen of klewang in miniatuur, voerden een' inlandschen krijgsdans uit. In het spel van de kabesaran zoowel als van de djojaro, was weder iets geheel eigenaardigs, wat ons, reeds gewoon aan veelsoortige voorstellingen van dien aard, op nieuw min of meer boeide. Het spel der djodjaro had bovendien meerdere aantrekkelijkheid, doordien vele maagden bekoorden door sierlijke vormen en fraaije gelaatstrekken. In het algemeen zijn de saparoeasche vrouwen schooner dan die, welke ik elders in de Molukken heb gezien.

Te Saparoea zouden wij, den dag onzer aankomst niet medegerekend, slechts één dag verblijven, om den 11den Oktober naar Ceram te vertrekken. De tijd van dit korte verblijf was bestemd tot het bezigtigen van fort en kerk en school van Saparoea en het maken van een' togt naar Hatoewana, het noordelijke gedeelte van het eiland, ter bezigtiging van de daar gelegene negorijen en nageltuinen.

Alvorens in bijzonderheden omtrent deze bezoeken te treden, wil ik een en ander omtrent het eiland zelf mededeelen.

Saparoea, ook Honimoa en Liase genaamd, ligt op $\frac{1}{4}$ duitsche of geographische mijl afstands van Haroeko, heeft slechts eene oppervlakte van 2,48 □ mijlen en de gedaante van eene schuins staande *H*, dringende de baaijen van Saparoea en Toehaha zoo diep noordelijk en zuidelijk tusschen de oost- en westhelft van het eiland in, dat zij slechts door eene landtong van ruim $\frac{1}{2}$ uur gaans met elkander zijn vereenigd. Men kan het eiland alzoo beschouwen als te bestaan uit twee schiereilanden, even als Amboina. Het westelijke dier schiereilanden is wat grooter dan het oostelijke en heeft eene lengte van $2\frac{1}{4}$ geogra-

phische mijlen. De grootste lengte van het geheele eiland, gemeten tusschen den noordwest- en zuidoosthoek bedraagt, ruim 3 mijlen.

Het zuidelijke gedeelte van het eiland draagt bij voorkeur den naam van Honimoa, het noordelijke dien van Hatoewana.

Saparoea is zeer bergachtig. De hoogste toppen reiken echter niet meer dan tot ongeveer 500 meters boven de zeevlakte. De landtong tusschen de beide schiereilanden bestaat grootendeels uit laag zacht glooijend heuvelland, waar men zelfs ruime grasvlakten heeft.

De natuurlijke geschiedenis van Saparoea is nog geheel te maken.

Van zijne geologie weet men nog nagenoeg niets. Ik vermoed, dat tertiaire kalk er de overwegende formatie is, althans trof ik dien algemeen aan op den togt dwars over het eiland, van Saparoea naar Nolloth. Andere terreinen heb ik niet kunnen onderzoeken. Het zou mij echter niet bevreemden, indien men bevond, dat, althans op het westelijke schiereiland, de kalk van zandsteenlagen of kristalgesteenten doorbroken is.

Op enkele plaatsen, zooals bij het voormalige Pia, aan de noordkust, vindt men goede pijpaarde; op andere eene soort van kleiaarde, batoe-poan of ampo, welke door de inboorlingen, vooral door de vrouwen, genuttigd wordt en waarschijnlijk rijk is aan infusoriën-resten. Op eene andere plaats, Kamei geheeten en mij niet nader bekend, zou in oude tijden zwavel uit den bodem voortgekomen zijn.

Van de flora en fauna is niet veel meer bekend dan van de geologische gesteldheid. De in de Molukken gewone kultuurplanten treft men ook hier aan. Sagobosschen of, beter gezegd, boschjes, vindt men nog hier en daar in de lagere streken. Katappan, kanari, tamarinde, pandanen, alle zoo kenbaar aan hunne eigenaardige vormen, groeijen op vele plaatsen in het wild, even als eenige weinig sierlijke melastomen en varens. De hoogere streken voeden echter nog digte bosschen en dáár is het, dat de eigenlijke botanische verhoudingen van het eiland zullen behooren onderzocht te worden.

De fauna van Saparoea is een nog niet ontgonnen veld van kennis. In de registers der wetenschap zijn nog geene diervormen van Saparoea geboekt, tenzij de voortreffelijke beurskrab (Birgus latro Leach), enkele slangen (Liasis amethystinus Gr., Enygrus carinatus Wagl., Triglyphodon irregulare DB., Cerberus boaeformis DB.), de gewone zeeschildpad (Chelonia midas Schw.) en de gewone krokodil (Crocodilus biporcatus Cuv). Ten deze is alzoo nog bijkans alles te onderzoeken. In het 10e deel van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië heb ik 18 vischsoorten van Saparoea, tijdens mijn verblijf daar verzameld, bekend gemaakt. Die soorten zijn bijna alle in de Moluksche zeeën gewone vormen. Ik verzamelde op Saparoea voorts nog enkele krustaceën t. w. Neptunus sanguinolentus DH., Matuta victor Fab., Palaemon macrorhynchos Blkr, Palaemon Brongniartii Blkr en Gonodactylus chiragra Latr.

De bevolking is geheel aan de kust gevestigd, voornamelijk aan de baaijen van Saparoea en Toehaha. Het noordwestelijke gedeelte van het eiland is bijkans geheel onbewoond. Men heeft er slechts de negorij Koelor, aan den uitersten noordwesthoek. Aan de westkust, aan eene kleine baai tegen over den zuidoosthoek van Haroeko, liggen slechts, geheel in elkanders nabijheid, de negorijen Porto en Haria. Aan de geheele oostkust bevindt zich geene enkele negorij. Daarentegen is de baai van Saparoea verlevendigd, aan de westkust door de negorijen Booi en Paperoe; aan de oostkust door de negorijen Ouw, Oelat, Sirrisorri-islam, en Sirrisorri-serani; en in den achtergrond door de hoofdplaats Saparoea en de aan haar sluitende negorij Tiouw. Langs de oostkust der baai van Toehaha liggen de negorijen Toehaha, Ihamahoe, Iha, Nolloth en Itawaka.

De bevolking van Saparoea bestond op het einde van 1854 uit 11708 en op het einde van 1855 uit 11665 zielen.

Raadpleegt men de oudere bescheiden, dan blijkt het, dat de bevolking van het eiland, wat hare getalsterkte betreft, reeds gedurende 1½ eeuw als stilstaande is te beschouwen. Zij schijnt in het begin dezer eeuw haar minimum bereikt te hebben en is sedert we-

der tot haar oude cijfer toegenomen. Van tijd tot tijd wordt zij door hevige heerschende ziekten letterlijk vertiend en zij heeft dan weder eenige jaren noodig om op haar vroeger cijfer te komen.

Bevolking van Saparoea.

Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.
1629	9020	1834	10289	1839	10986	1852	12319
1708	11453	1835	10374	1840	11114	1853	12503
1770	11400	1836	10592	1846	11193	1854	11708
1803	7217 (1)	1837	10787	1850	11928	1855	11665
1833	10084	1838	10879	1851	12148		

Ik laat hier nog volgen een overzigt van de afdeelingen der bevolking op verschillende tijdstippen.

Jaren.	Europeanen en Mestiezen.	Burgers.	Negorijvolken.		Slaven.	Totaal.
			Christenen.	Mohammed.		
1834	12	2202	7016	904	155	10289
1846	165	2630	7117	1178	103	11193
1852	168	3021	7705	1817	108	12319
1854	167	2837	7417	1189	98	11708
1855	162	2912	7340	1154	97	11665

De christenen zijn op Saparoea betrekkelijk veel talrijker dan op Haroeko. Van de 16 negorijen zijn slechts 3 door mohammedanen bewoond t. w. Koelor, Ihamahoe en Sirrisorri-islam.

De bevolking was in de negorijen verdeeld, zooals in volgenden staat is aangetoond.

(1) Waarschijnlijk met inbegrip der bevolking van Noessalaut.

Negorijen.	Zielen. 1629.	1708.	1834.	1854.	Aanmerkingen.
Saparoea	—	182	992	1394	
Tiouw	280	480	241	204	
Paperoe	1000	550	512	677	
Booi	400	506	576	710	
Haria	800	1008	1251	1287	
Porso	—	510	750	646	
Koelor	—	—	156	248	
Toehaha	800 (1)	446	674	832	(1) Oud Toehaha.
Ihamahoe	800	1260 (2)	635	898	(2) Met Iha.
Iha.	2800	—	70	247	
Nolloth	—	970	968	1009	
Itawaka	240	449	494	669	
Sirrisorri-serani	800 (3)	2340	786	674	(3) De beide Sirrisorri.
Sirrisorri-islam .	—	—	678	665	
Oelat	1000	1324	626	689	
Ouw	—	1428	880	859	
Tekeko (4) . . .	100	—	—	—	(4) Bestaat niet meer.
Totaal .	9020	11453	10289	11708	

De opgave van 1708 is aan Valentyn ontleend.

De burgers van Saparoea en Tiouw maken ongeveer $\frac{1}{3}$ gedeelte uit van het geheele aantal burgers van het eiland. De overige zijn in de verschillende negorijen verdeeld en in enkele negorijen, zoo als Paperoe, Porto, Haria, Itawaka, Ihamahoe, Toehaha en Oelat, van meer dan 100 tot meer dan 200 zielen sterk. Ook de slavenbevolking is in verschillende negorijen verdeeld.

Saparoea is na Amboina het belangrijkste nageleiland. In 1854 bedroeg er het aantal nagelboomen 91124, waarvan 25090 in tuinen en 66034 buiten tuinen. — 29732 dier boomen werden gerekend vruchtdragende te zijn. Het produkt in hetzelfde jaar beliep 181137 amst. ponden, dat is, bijkans $\frac{1}{3}$ gedeelte van den geheelen nageloogst over gezegd jaar = 510,912 ponden, hebbende Amboina daarin gedeeld voor 240689 amst. ponden, Haroekò voor 38803 en Noessalaut voor 120283 amst. ponden. De oogst van 1854 bedroeg bijkans 2 ponden

per boom in het algemeen, en ruim 6 ponden per vrucht-dragenden boom, zoodat hij nog voordeeliger was dan op Haroeko.

Volgend staatje geeft een overzigt van de verdeeling der nagelboomen op het eiland, met betrekking tot de dati, negorijen en nagelplantende bevolking.

Negorijen.	Dati.	Zielen.	Nagelboomen.			Klapperboom.	Runderen.
			in tuinen.	buiten tuinen.	Totaal.		
Saparoea . . .	19	156	760	2976	3736	2296	133
Tiouw	19	204	385	1809	2194	2308	85
Paperoe	33	551	1326	4738	6064	4251	—
Booi	32	703	1988	4571	6559	11788	—
Haria	80	908	3200	8619	11819	12837	6
Porto	42	494	1680	3849	5529	8447	8
Koelor	12	248	600	25	625	2102	—
Tôehaha	45	415	1875	3219	5094	4394	4
Ihamahoe . . .	53	729	1146	4876	6022	6412	—
Iha	10	247	—	87	87	—	—
Nolloth	78	910	2717	7557	10274	4757	—
Itawaka	45	425	1564	4929	6493	4119	8
Sirrisorri-serani.	60	617	2400	3897	6297	5600	24
Sirrisorri-islam.	37	665	1265	4211	5476	3200	—
Oelat	49	539	2060	4789	6849	3517	—
Ouw	48	766	2124	5882	8006	9881	5
Totalen .	662	8577	25090	66034	91124	85909	273

Saparoea heeft 12 christenscholen, één voor de negorijen Saparoea en Tiouw, en 1 voor elke andere negorij, met uitzondering van de mohammedaansche negorijen Iha, Koelor en Sirrisorri-islam. Meerdere dier scholen werden door mij bezocht, te weten, die van de hoofdplaats en die van de hatoewanasche negorijen. In de gezamenlijke scholen werd in 1854 onderwijs gegeven aan ruim 2100 kinderen. Het onderwijs is er in het wezen hetzelfde, als dat in de negorijen op Amboina en wordt ook geleid door amboinesche goeroe, gedeeltelijk gevormd in het instituut van den heer Roskot. Goede aanleg bij de schooljeugd is niet te ont-

kennen, maar het onderwijs zelf ontwikkelt dien aanleg niet of althans niet in eene praktische rigting. Duistere verhalen uit den bijbel en de aardrijkskunde van het Heilige land zijn ook hier de hoofdzaak.

De hoofdplaats Saparoea breidt zich uit over eene vrij groote uitgestrektheid langs den grond der baai uit. Zij maakt met de westelijk van haar liggende negorij Tiouw als het ware een geheel uit. Schilderachtig doet zij zich voor van de reede gezien, vooral door het op eene kalkrots gebouwde steenen fort Duurstede. Duizenden klapperpalmen en andere vruchtboomen overschaduwen de woningen, welke meer van het middelpunt der hoofdplaats zijn verwijderd. Enkele op europeesch-indische wijze gebouwde huizen, onder welke het residentiehuis het voornaamste is, strekken zich achter het fort uit, langs eene breede straat, in eene lijn, nagenoeg evenwijdig aan het strand. Achter deze rei huizen liggen nog eenige min of meer op europesche wijze gebouwde huizen, bewoond door mestiezen of burgers. Meerdere dwarswegen verbinden de verschillende wijken of buurten.

De bevolking der hoofdplaats, met inbegrip van die van Tiouw, bedraagt ongeveer 1600 zielen, waaronder ongeveer 160 Europeanen en mestiezen, ongeveer 900 inlandsche christen-burgers, een 30-tal mohammedanen en 300 tot 400 negorijmenschen (christenen), alsmede eenige slaven. Blanke Europeanen waren er tijdens ons bezoek, de bezetting niet medegerekend, slechts 2, de adsistent-resident en een zendelingleeraar.

De mestiezen leven evenzeer in lediggang als die van Amboina. Slechts zeer enkelen vinden een bestaan in den kleinhandel en slechts 1, een kleermaker, in een bepaald beroep. Alle andere mestiezen komen op de registers van Saparoea voor als te zijn zonder beroep.

Ik zal over dezen treurigen staat van zaken niet uitweiden.

Kwaal en oorzaken zijn dezelfde als te Amboina.

Het geneesmiddel zal niet anders kunnen wezen.

Onder de burgers schijnt meer bedrijvigheid te heerschen, ofschoon hunne nijverheid nog veel te wenschen overlaat. Hoe-

zeer zij niet minder trotsch zijn dan de amboinesche burgers, verhinderen zij hunne kinderen niet, ter zelfde plaatse school te gaan als de kinderen der negorijmenschen. Zij erlangen daardoor althans meer onderwijs dan de amboinesche burgers.

Laat in den namiddag van den dag onzer aankomst bezocht de opperlandvoogd het fort Duurstede en de christenkerk en school van de hoofdplaats.

Het fort Duurstede, in 1691 gebouwd, ligt op eene hoogte van koraalsteen, onmiddellijk aan zee en bestrijkt zoowel de reede als de bogt der baai, welke zich westelijk van de hoofdplaats tot aan Tiouw uitstrekt. De bezetting bestaat uit ongeveer 50 manschappen, meest alle inlanders, onder een officier der infanterie. Een officier van gezondheid is aan de bezetting toegevoegd en tevens belast met de burgerlijke geneeskundige dienst.

De opstand der Uliassers in 1817, van welken Saparoea het middenpunt was, en onze expeditiën ter demping van dien opstand, hebben eenige historische vermaardheid aan de hoofdplaats gegeven. Het in 1816 herlevende verderfelijke stelsel der Kompagnie, gepaard aan de uitgifte van papieren geld, bragt de volken der Uliassers tot verzet, dat slechts bedwongen is kunnen worden door stroomen bloeds van de opstandelingen en van onze braven, welker dapperheid eene betere zaak waardig ware geweest.

Van het fort begaf de opperlandvoogd zich naar het kerkgebouw, waar de talrijke schooljeugd vereenigd was om te doen blijken van hare bekwaamheden. Zeker behoorden de uitkomsten van het onderzoek tot de meest bevredigende van die van alle examina, welke ik in de Molukken heb bijgewoond, maar, zooals ik boven reeds heb gezegd, speelden hoogmaleische bijbelteksten en het Heilige land daarbij weder de hoofdrol.

De luidruchtige en krakeelzieke aard der Saparoeëzen gaf zich tijdens dit schoolbezoek op eene krachtige wijze te kennen. Het grootste gedeelte der bevolking, jong en oud, was op de been,

om getuige te zijn van de eer, der schooljeugd aangedaan in het bezoek van den hoogen gast. Zij verdrong zich dan ook om en in het kerkgebouw, en geruimen tijd was het niet mogelijk, met het examen te beginnen, wegens het gejoel en geschreeuw en gekrakeel daar buiten. Slechts met moeite werd de orde hersteld.

's Avonds was de voornaamste straat van Saparoea schitterend verlicht. Eerebogen en eerepoorten, meest alle versierd met het nederlandsche wapen en het naamcijfer van den opperlandvoogd, verhieven zich allerwege. Gelijk men te Manado zich ten behoeve der illuminatie, bij gebrek aan glazen, met papajadoppen had weten te redden, had men hier een goedkoop vervangmiddel van glazen gevonden in schelpen. De geschilderde wapens, welke wij niet alleen ter hoofdplaats maar ook op den togt door Hatoewana, tot in het oneindige, zagen, waren zonder onderscheid opmerkelijk door ruwe en slechte uitvoering, en met het naamcijfer van den gouverneur generaal, waarmede alle op de wegen en voor de huizen opgerigte eerebogen prijkten, was men evenmin angstvallig te werk gegaan en had men dikwerf bij plaatsgebrek de laatste letter maar eenvoudig weggelaten.

Vroeg in den morgen van den 10den Oktober vertrokken wij naar Hatoewana. De weg derwaarts gaat in noordelijke rigting over de landtong, welke de beide saparoeasche schiereilanden verbindt, bereikt de noordkust van het eiland nabij het zuidelijkste gedeelte van de baai van Toehaha en geleidt dan langs het oostelijke strand dezer baai naar den noordhoek van het oostelijk schiereiland, waar hij eindigt.

Zeer geschikt zouden wij dit togtje te paard hebben kunnen doen, maar er waren slechts 6 paarden op het geheele eiland, nog wel tot 6 verschillende negorijen behoorende en waarschijnlijk niet van dien aard, dat men ze het reisgezelschap had kunnen aanbieden. Wij gingen dus al weder per draagstoel. Wèl hadden wij onze amboinesche dragers teruggewenscht, want onze Saparoeëzen deden ons het onaangename van een vervoer per draagstoel in de ruimste mate ondervinden.

Achter de hoofdplaats Saparoea verheft zich het terrein met

zachte hellingen tot eene ruime grasvlakte, eene goede weide voor runderen, van welke wij er ook een groot aantal zagen grazen. Overigens is daar slechts eene schrale vegetatie, tenzij op den achtergrond, de meer bergachtige gedeelten des eilands. De landtong was na een paar palen gaans overgetrokken. De weg liep nu over het lage land der oostkust van de baai van Toehaha. Daar zagen wij meerdere groepen bamboe en sago-palmen, de laatste echter bijna alle ongeschikt voor de velling. Saparoea levert veel te weinig sago op voor de behoefte zijner bewoners, die ook, als de Amboinezen, hunne sago op Ceram's zuidkust gaan kloppen.

Na ruim een uur gaans bereikten wij de negorij Toehaha. Feestelijk onthaal door de dorpshoofden, schutters, kabesaran, djodjaro en schoolkinderen; menigte van eerepoorten en eerebogen, even als elders en in de overige negorijen van Hatoewana. Toehaha heeft ruim 800 inwoners, alle christenen, voor de helft burgers, voor de helft negorijmenschen.

Ongeveer 10 minuten gaans noordelijk van Toehaha ligt eene kleine negorij, welke op de nieuwe kaarten en zelfs in de officiële statistieken niet is aangeduid. Zij heet Mahoe. Valentyn zeide van haar, dat zij in vroegere tijden had bestaan. Ik weet niet of het nieuwe Mahoe op dezelfde plaats ligt als het oude, maar zeker is het, dat zij thans weder bestaat. Hare bevolking, welke niet talrijk is, wordt echter gerekend bij die, van de ongeveer een paal verder noordwaarts gelegene groote negorij Ihamahoe, welke met Mahoe thans nog eene populatie heeft van bijkans 900 zielen, waarvan ruim 700 negorijmenschen, de overigen burgers, alle christenen.

Naauwelijks heeft men Ihamahoe verlaten of men bevindt zich bij de negorij Iha. Deze negorij heeft ongeveer 250 zielen, alle mohammedanen, alle tot nagelplantende dati behoorende.

Iha doorgetrokken zijnde, bereikten wij ongeveer 10 minuten gaans verder de christen-negorij Nolloth, met ruim 1000 inwoners, en daarna de aan deze negorij sluitende christen-negorij Itawaka, met 600 tot 700 inwoners. Ruim 1300 zielen van

deze dorpen behooren tot de negorijvolken, de overige tot de burgerij.

Alle genoemde negorijen hadden een net en vrij welvarend uiterlijk, en deden niet onder voor die, welke wij op Amboina bezochten. In alle werden kerk en school bezocht, met uitzondering van het geheel mohammedaansche Iha. De mohammedanen van Saparoea, de weinige ter hoofdplaats woonachtige niet medegerekend, bewonen slechts de drie negorijen Iha, Koelor en Sirrisorri-islam, op geheel tegenovergestelde punten van het eiland gelegen. Die van Koelor zijn, door de ligging der negorij, geheel van de overige bevolking afgezonderd, maar die van Iha en Sirrisorri-islam leven geheel in de nabijheid van de christen-negorijen. Deze nabijheid leidt weinig tot bekeeringen. De christenen gaan wel, hoezeer zelden, tot het mohammedanisme over, maar nooit de mohammedanen tot het christendom. Zelfs schijnt het, dat bij vele christenen, welke niet van godsdienst veranderen, eene neiging tot het mohammedanisme bestaat, daar het niet zelden gebeurt, dat zij hunne kinderen in het geheim laten besnijden.

Te Itawaka hadden wij den noordoosthoek van het eiland bereikt. Wij hadden daar een ruim gezigt op de ongeveer twee mijlen verwijderde kust van Ceram, op het land van Hoewalooi en Latoe en Roemakai en het van 1000 tot 2000 meters hooge gebergte, dat zich trotsch achter Roemakai verheft. Meer noordoostelijk blikten wij in de ruime baai van Elpapoeti, welke wij den volgenden dag een bezoek zouden brengen.

Te Itawaka werden de nageltuinen bezocht. Zij zijn aangelegd op de rotsige heuvels, welke, aan den noordoosthoek beginnende, zich langs de geheele oostzijde des eilands uitstrekken, en daar, hoezeer rijk begroeid, een onherbergzaam kustland vormen.

In den namiddag keerden wij van dit togtje terug, en volgden daarbij denzelfden weg. De 7 palen afstands werden in ongeveer twee uren tijds afgelegd. Meerderen onzer verkozen een gedeelte van den weg te voet te gaan.

Het korte verblijf te Saparoea liet mij niet toe, verzamelingen

van eenig belang te maken. Door bemiddeling van den adsistent-resident, den heer Schmincke, waren eenige Saparoeëzen overgehaald om mij zooveel mogelijk alles te brengen, wat de riffen in de baai aan dieren opleverden, maar alles wat men mij bragt, kwam neder op eenige weinige soorten van visschen en schaaldieren. De Saparoeëzen vierden te zeer feest, dan dat zij zich veel moeite gaven hunne belofte gestand te doen. De marktplaats ter hoofdplaatse stond zelfs ledig, gedurende de beide dagen van het verblijf van het hooge reisgezelschap.

HOOFDSTUK XIV.

NOESSALAUT.

Vertrek van Saparoea. — Voorkomen van Noessalaut. — Bevolking. — Negorijen. — Nagelkultuur. — Onderwijs.

Na een verblijf van slechts anderhalven dag op Saparoea, stoomden wij in den morgen van den 11n Oktober naar de zuidkust van Ceram.

Het uitgeleide van Saparoea was niet minder plegtig dan de intogt. Ten 7 ure waren wij weder aan boord. Een detachement van 25 man van de schutterij van Saparoea ging aan boord van de Ambon over, om te Amahaai tot wacht en eerewacht van den opperlandvoogd te dienen. Ook de heer Schmincke, onder wiens gezag Amahaai is geplaatst, maakte dezen togt mede.

De baai van Saparoea verlaten hebbende, stoomden wij tusschen de eilanden Saparoea en Noessalaut door. Beide eilanden zijn naauwelijks eene halve duitsche mijl van elkander verwijderd.

Noessalaut heeft de gedaante van een langwerpig vierkant en ligt zuidoostelijk van Saparoea. De grootste lengte van het eiland bedraagt een weinig meer dan 1¾ mijl, doch zijne breedte haalt nergens eene volle mijl, meest overal naauwelijks meer dan eene halve mijl, zoodat zijne geheele oppervlakte nog geene □ mijl beslaat. Het zal zich nergens meer dan een driehonderdtal meters boven de zeevlakte verheffen en heeft, wat den vorm van het terrein betreft, veel overeenkomst met Haroeko,

van hetwelk het ook in een geologisch opzigt waarschijnlijk niet veel verschilt.

Het eilandje zou van weinig belang geacht worden, indien het niet dienstbaar was gemaakt aan de nagelkultuur en eene betrekkelijk vrij sterke bevolking bezat.

Zijne natuurlijke geschiedenis zal in de hoofdtrekken wel dezelfde zijn als die van Saparoea en Haroeko, doch zij is nog minder bekend dan die van de overige Uliassers.

Gaea, flora en fauna zijn er nog geheel en al te onderzoeken. Men weet, dat er heete bronnen op het eiland voorkomen, dat op enkele plaatsen veel oker voorkomt, en bij Valentyn is zelfs sprake van het voorkomen van kopersteen (misschien eene soort van malachiet), wat evenwel nog bevestiging verdient.

Ik zag Noessalaut slechts van onzen stoomer. Lagchend is zijn voorkomen door zijne groenende heuvels en wèl bevolkte negorijen. Maar dat zou ook alles zijn, wat ik er van zou weten te zeggen, indien ik niet in het bezit was gesteld van eenige statistische bescheiden, welke, loopende over de jongste jaren, tot de nadere kennis van het eilandje eene bijdrage kunnen leveren.

Anderhalve eeuw geleden was Noessalaut nog met bij de 5000 zielen bevolkt. Die bevolking is sedert tot ongeveer 3 en $3\frac{1}{2}$ duizend zielen teruggebragt, om welk cijfer zij sedert een twintigtal jaren weinig golvingen heeft ondergaan. Op verschillende tijdstippen was het cijfer der populatie als volgt.

Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.
1629	2960	1834	3021	1839	2922	1852	3631
1708	4814	1835	3033	1840	2929	1853	3650
1770	4500	1836	3051	1846	3248	1854	3531
1824	2551	1837	3069	1850	3509	1855	3479
1833	2978	1838	2878	1851	3564		

Noessalaut is het eenige mij bekende eiland van den Molukschen archipel, waar de bevolking geheel uit christenen bestaat. Er zijn noch mohammedanen, noch heidenen, ten zij men de weinige nog

overgeblevene slaven tot de bevolking wil trekken. Europeanen wonen er niet, bestaande de geheele bevolking uit inlanders en eenige mestiezen.

Volgend staatje geeft een overzigt van de zamenstelling der bevolking op verschillende tijdstippen.

Jaren.	Europeanen en Mestiezen.	Burgers.	Negorijvolken. Christenen.	Slaven.	Totaal.
1834	—	61	2918	42	3021
1846	—	61	3165	22	3248
1852	3	73	3524	31	3631
1854	4	61	3438	28	3531
1855	4	63	3386	26	3479

Het aantal negorijen bedraagt 7. Twee daarvan liggen beenij op de westkust, t. w. Sila en Leinitoe, waar nog het fort Beverwijk bestaat, hetwelk echter geene bezetting heeft. De overige negorijen liggen insgelijks aan het strand, Titawaai en Abobo aan de zuidkust, Akoon aan de oostkust en Amet en Nalahia aan de noordkust. Titawaai staat onder een radja, Amet onder een gezaghebber, de overige negorijen elke onder een patti. Deze negorijen zijn dezelfde, welke reeds door Valentyn zijn vermeld. Hare bevolking, op verschillende tijdstippen, was als volgt.

Negorijen.	1629	1708	1834	1854	Negorijen.	1629	1708	1834	1854
Sila	2000	203	102	125	Akoon . .	—	270	176	251
Leinitoe. .	—	399	251	248	Amet . . .	200	1009	839	989
Titawaai .	400	1600	790	938	Nalahia . .	200	636	386	442
Abobo . .	160	697	477	538	Totaal.	2960	4814	3021	3531

Dit staatje toont aan, dat de vermindering der bevolking zich over alle negorijen heeft uitgestrekt, doch dat ook bij alle, uit-

gezonderd Leinitoe, sedert 1834 weder eene vermeerdering plaats heeft.

De burgers maken slechts het $\frac{1}{55}$ gedeelte der bevolking uit. Zij zijn verdeeld in de negorijen Sila, Leinitoe, Titawaai, Amet en Nalahia. Te Abobo en Akoon behooren alle ingezetenen tot de negorijvolken. De weinige mestiezen wonen ter hoofdplaatse Leinitoe of Sila.

Zooals boven reeds gezegd is, deelt Noessalaut voor een niet onbelangrijk gedeelte in de nagelkultuur. In 1854 was er de oogst zeer gunstig en verkreeg men 120283 amst. ponden van 13042 vruchtdragende boomen, zoodat elke vruchtdragende boom afwierp gemiddeld $9\frac{1}{10}$ pond nagelen. Het geheele aantal nagelboomen van het eiland bedroeg echter 24366, zoodat, naar dit totaal cijfer berekend, toch nog elke boom gemiddeld bijna 5 ponden produkt afwierp.

Ik laat hier ook van Noessalaut een overzigt volgen van de verdeeling der nagelboomen op het eiland met betrekking tot de dati, negorijen en nagelplantende bevolking.

Negorijen.	Dati.	Zielen.	Nagelboomen.			Klapper-boomen.
			in tuinen.	buiten tuinen.	Totaal.	
Sila	11	116	570	1233	1803	879
Leinitoe	22	220	1000	1785	2785	1946
Titawaai	82	919	3350	6275	9625	10741
Abobo	44	535	1760	7095	8855	4580
Akoon	18	243	720	4282	5002	2833
Amet	56	972	2517	8142	10659	8236
Nalahia	32	433	1332	2100	3432	1910
Totaal .	268	3438	11249	30912	42161	30125

De veestapel van Noessalaut komt niet in aanmerking. Runderen zijn er in het geheel niet. De geheele veestapel bepaalt zich tot één paard en 40 tot 50 schapen.

Elke negorij heeft haar eigen' schoolmeester, behalve Sila en

Leinitoe, waar eene enkele school is voor de beide negorijen. Het aantal schoolkinderen komt in de registers over het jaar 1854 voor met het cijfer 750.

Spoedig hadden wij de zeeëngte tusschen Saparoea en Noessalaut achter ons. Wij stoomden nu langs de oostkust van Saparoea en kregen weldra het lagere land van de oostkust der baai van Elpapoeti in het gezigt.

HOOFDSTUK XV.

CERAM.

Amahaai. — Soehoekoe. — De radja van Sahoelau. — Voorgestelde houtstapelplaats. — Algemeene beschouwing van Ceram. — Zijne schiereilanden Howamowel, Kaibobo en Wahaai. — Natuurlijke geschiedenis. — Oude en nieuwe negorijen. — Bevolking. — Christenen, mohammedanen en alfoeren. — Kakian-verbond. — Schrijvers over Ceram. — Noordkust- en zuidkustlanden. — Reizen van de heeren Scherius, Bosscher en Schmincke. — Vlakte der Roewata. — Beschaving der alfoeren. — Toekomst van Ceram.

Amahaai ligt aan eene kleine schilderachtige baai, welke een gedeelte uitmaakt van de wijde baai van Elpapoeti, en een weinig bezuiden den westhoek der baai van Elpapoeti eenige minuten ver tusschen het westelijk kustland der groote baai indringt.

Aangenaam werden wij verrast, ons als eensklaps in de bogt van Amahaai verplaatst te zien. Inderdaad verlustigden wij ons naauwelijks in de lieve gezigten op den weinig verhevenen, met frisch gras en spaarzaam geboomte begroeiden Tandjong Kowakko, welken wij als rakelings passeerden, toen de Ambon eensklaps zwenkte en de negorij Amahaai in den grond van den kleinen inham zich vertoonde.

Wij kwamen op minder dan eene kabellengte van de negorij ten anker en begaven ons aan wal, zoodra het detachement saparoeësche schutters was ontscheept.

Amahaai bestaat uit 3 negorijen, Amahaai-serani, Soehoekoe en Amahaai-islam, doch voor het oog vormen zij één geheel. Gezamenlijk hadden zij op het einde van 1854 eene bevolking van 1279 zielen, waarvan 900 christenen, 181 mohammedanen en 198 heidenen. De mohammedanen wonen alle te Amahaai-islam. Amahaai-serani had op genoemd tijdstip 682 christenen en 167 heidenen, Soehoekoe 218 christenen en 31 heidenen. De bevolking staat in beschaving beneden die van Amboina en de Uliassers. Zij had een gunstig voorkomen en scheen, naar kleeding en woningen te oordeelen, eene tamelijke mate van welvaart te genieten.

Meerdere negorijhoofden van Ceram's zuidkust waren te Amahaai verzameld om den opperlandvoogd te ontvangen.

Ook een der voornaamste alfoersche hoofden, de radja van Sahoelau, was ten dien einde naar Amahaai opgekomen, omringd van zijn gevolg. Deze radja muntte uit door zonderlingheid, zijn gevolg door uiterste eenvoudigheid van kleeding. De radja was gekleed in grof rood laken en gedekt met eene kegelvormige muts van dezelfde soort van laken. Zijne volgelingen daarentegen hadden de heupen omgord met een stuk bont linnen met naar voren afhangende slip, doch waren overigens naakt. Dergelijk kostuum dragen ook de hoofden der landsvergaderingen of kapala-saniri. Ieder door het gouvernement erkende kapala saniri (1) erlangt een kostuum van rood laken, eene roode muts met drie opstaande punten en voorzien van eene zilveren plaat, waarop de woorden kapala-saniri van

(1) De radja van Sahoelau, als behoorende tot de stammen van Elpapoeti, is geen kapala-saniri. Deze laatste worden door de bevolking verkozen en door het gouvernement aangesteld. Zij zijn drie in getal, die van Sapoelewah en Eti in het Hilasche, die van Ajertalla in het Saparoeasche. Sahoelau, hoewel tot geen saniri behoorende, vergadert evenwel steeds met de saniri van Ajertalla.

Eti of Talla. Het wapen van een kapala-saniri bestaat in eene drietand met eene ronde zilveren plaat, in welke de naam van zijn gebied is gegrift.

Ik bewonderde den krachtigen en rijzigen ligchaamsbouw der volgelingen, het fraai ontwikkelde van de hiervoren reeds door mij beschrevene amboinesche type, maar zij waren bijkans algemeen afzigtelijk door eene huidziekte, in de Molukken kaskado, in de wetenschap naar hare verschillende graden pityriasis, psoriasis en ichthyosis (zemelhuid, schubhuid en vischhuid) genoemd. Zij behoorden tot de stammen van het binnenland, bij welke het koppensnellen of het moeskoppen nog tot de deugden behoort.

Te Amahaai-serani werden kerk en school bezocht. De patti der negorij is tevens goeroe (schoolmeester). De schoolkinderen, met die van Soehoekoe meer dan 150 in getal, waren in het bedompte steenen kerkgebouw verzameld. Wij werden daar onthaald op een examen, dat verre weg het slechtste was van alle, welke wij tot nog toe hadden bijgewoond. Trouwens was het, naar hetgeen ik vernam, met het onderwijs in de overige christen-negorijen van Ceram's zuidkust nog ongunstiger gesteld.

Na het bezoek der drie genoemde negorijen werd een uitstapje gemaakt naar de vlakte van Kowakko, welke zich tusschen de negorijen en den hoek van Kowakko uitstrekt. Deze vlakte is onlangs weder ter sprake gebragt als geschikt ter oprigting van eene stapelplaats voor hout uit de rijke bosschen van Ceram's zuidkust, waaromtrent een belangrijk verslag is opgemaakt door den luitenant ter zee der 1ste klasse den heer J. H. G. Jordens (zie Tijdschrift voor Nijverheid in Nederlandsch-Indië, derde deel, afl. 1 bladz. 1—20). De vlakte bragt ons de vaderlandsche heiden weder voor den geest en biedt eene rijke weide aan voor een' uitgebreiden veestapel.

Het bezoek van Amahaai duurde niet langer dan één tot een paar uren. Daarna gingen wij weder scheep en stoomden nu naar Banda.

Ik mag echter het belangrijke eiland Ceram niet verlaten, alvorens een overzigt te hebben gegeven, van wat in de hoofdtrekken daarvan thans bekend is. Ik zal daarbij kunnen voegen menige statistische bijzonderheid, tot nog toe niet van openbare bekendheid geworden en ten slotte wijzen op eenige middelen, welke zullen kunnen strekken om zijne bevolking tot meerdere ontwikkeling en welvaart te brengen en het geheele eiland meer onder een geregeld bestuur, ter uitbreiding van ons gezag en onzen handel.

Het is eerst sedert ruim een tiental jaren, dat voor de nadere kennis van Ceram min of meer belangrijke bouwstoffen zijn aangebragt. Die kennis is te danken aan de heeren T. J. Willer, J. F. G. Brumund, R. Scherius, Van Schmid, J. H. G. Jordens, C. Bosscher, J. B. J. Van Doren. Wat de natuurlijke geschienis betreft, heb ik zelf iets mogen toebrengen in eenige artikelen, welke aan de ichthyologie van Ceram zijn gewijd.

Ceram strekt zich uit van 127° 57′ tot 131° o. l. van Greenwich en van 2° 46′ tot 3° 51′ z. b. Zijne oppervlakte bedraagt ongeveer 346 □ mijlen; zijne grootste breedte gaat meer dan 4 maal in zijne lengte.

Het eiland bestaat uit drie schiereilanden, van welke het oostelijke grooter is dan de beide andere te zamen. De landengte van Sawaai, weinig meer dan 3 geographische mijlen breed, verbindt het ooster-schiereiland, wat men, naar onze vestiging aldaar, Wahaai zou kunnen noemen, met het midden-schiereiland, hetwelk, naar een der voornaamste negorijen, den naam van Kaibobo zou kunnen dragen.

Het wester-schiereiland, verre weg het kleinste van de drie, sedert oude tijden onder den naam van Howamowel of Klein-Ceram bekend, sluit zich aan dat van Kaibobo door de landengte van Tanoeno, welke minder dan een mijl breed is.

De genoemde schiereilanden hebben hunnen vorm te danken, aan drie groote baaijen. De baai van Tanoeno scheidt Howamowel van Kaibobo; de baaijen van Sawaai en Elpapoeti Kaibobo van Wahaai.

De gedaante van het eiland en de geaardheid zijner kustwateren zijn door de onderzoekingen onzer zeeofficieren vrij juist bekend geworden. De beste kaarten, welke thans van Ceram bestaan, zijn, voor het hydrographische, de reeds meermalen aangehaalde kaart van de Moluksche eilanden van den heer Gregory en voor het geographische de Kaart van het Midden- en Zuidelijk gedeelte van den Molukschen Archipel (1854) van den heer P. Baron Melvill van Carnbee.

Over bijkans geheel het eiland strekt zich een veelkoppig gebergte uit, hetwelk naar sommige kuststreken toe in laag land overgaat, de vruchtbare moeder van tallooze en uitgestrekte sagobosschen en een geschikte bodem voor de vestiging eener talrijke bevolking.

Op Howamowel verheffen de bergen zich niet tot eene aanmerkelijke hoogte, doch op het middenschiereiland zijn toppen van 1500 tot meer dan 1800 meters hoogte, terwijl zich in het midden van het ooster-schierland de Noesaheli verheft, welke met de hoogste van Java's bergen wedijvert en tot meer dan 3000 meters boven de zeevlakte reikt.

Maar van die bergen zelve, van hunne bijzondere gedaante en verbindingen, van de hooglanden en dalen, welke zij insluiten, is de bestaande kennis nog naauwelijks noemenswaardig. Uit hetgeen ik bij oudere en nieuwere schrijvers vermeld zie, schijnt opgemaakt te mogen worden, dat vele van de bergen van Howamowel en Midden-Ceram uit kalk en krijt bestaan. Wèl is er in de laatste jaren een artikel gepubliceerd over eenige geognostische bijzonderheden van de oostkust van Howamowel, en het voorkomen van tin aldaar, maar het daarin vermelde verdient nog allezins bevestiging. Meer vertrouwen verdienen de berigten van den overleden gouverneur der Molukken C. M. Visser, omtrent het voorkomen van steenkolen op meerdere punten van het eiland. Een nader onderzoek van de terreinen dier steenkolen is wel reeds thans ruim drie jaren geleden gelast, doch nog niet ten uitvoer gebragt.

De flora van Ceram is nog geheel te bewerken. Wèl draagt men

kennis van zijne sago en kajoepoeti-bosschen, van zijnen vroegeren rijkdom aan kruidnagelen en muskaatnoten, van zijne koffijboomen, rijst en suikerriet, van zijnen rijkdom aan vruchtboomen en aan bosschen van katappan, kajoebessi, lingoa, akaro, nanni, govassa, salawakkoe, bintangor, djawan en van talrijke andere boomen, welke edele houtsoorten opleveren; voorts van zijne wouden van kasuarinen en rhizophoren, en van een aantal reeds bepaalde plantensoorten, maar van eene eigenlijke flora van Ceram is in de wetenschap nog geene sprake.

Met onze kennis der fauna van Ceram is het niet veel gunstiger gesteld. Men zou daarvan thans gewis meer weten, indien de verzamelaars, welke van vroegere tijden af Europa hebben voorzien van natuurlijke zeldzaamheden uit de Molukken, hadden zorg gedragen, de woonplaatsen op te geven der dieren en vooral van de horens en schelpen, welke, van Ceram afkomstig, in Europa als voorwerpen van Amboina zijn ontvangen en als zoodanig gedeeltelijk in de registers der wetenschap opgenomen. Maar, niettegenstaande Ceram zooveel van zijne dierlijke voortbrengselen aan de wereld heeft geleverd, kennen wij thans van zijne fauna nog slechts eenige zoogdieren (herten, varkens en koeskoes) en eenige vogels (1), een aantal visschen en eenige weekdieren (2). Mijne eigene onderzoekingen hebben eenig licht verbreid over de vischfauna van het eiland (3) en daarvan 186 soorten doen kennen, welke grootendeels bij Wahaai, aan de

(1) Eos guebiensis Wagl., Psittacodis intermedius Bp., Psittacodis Westermanni Bp., Trichoglossus ornatus Vig., Eclectus puniceus Bp., Eclectus Cornelia Bp., Cacatua sulphurea Vieill., Athene squamipilea Bp., Eudynamis Ransomi Temm., Calao ruficollis Bp., Corvus violaceus Temm., Corvus validus Temm., Tropidorhynchos subcornutus Temm., Graucalus atriceps Bp., Graucalus ceramensis Bp., Mimetes Forsteni Bp. en Casuarius orientalis.

(2) Rostellaria fusus Hinds, Helix guttata Le Guill., Scarabus imbrium Montf., Turbinella ceramica Lam.

(3) Zie mijne desbetrekkelijke bijdragen in het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.

noordkust, maar voor een gedeelte ook aan de zuidkust en in de zoete wateren van Howamowel en Kaibobo leven.

Ook omtrent de kruipende dieren van Ceram ben ik in staat eenig licht te verspreiden, door 33 soorten (1), welke ik eenige jaren geleden van wijlen Dr. Pflaum ontving en te Wahaai waren verzameld. Van die soorten behoort één tot de schildpadden, één tot de krokodillen, vier tot de gekko's, twee tot de leguanen, twee tot de hagedissen, één tot de draken, vijf tot de skinken, waaronder eene uiterst fraaije nieuwe soort, en zeventien tot de slangen, waaronder slechts één tot de echte giftslangen.

Meer weet men van Ceram's bevolking, en hoezeer ten opzigte van de bewoners der binnenlanden nog vele gegevens gemist worden, heeft het laatste tiental jaren veel wetenswaardigs daaromtrent aan het licht gebragt.

In een administratief opzigt is Ceram in 5 deelen verdeeld, zooals reeds uit het in vorige hoofdstukken medegedeelde heeft kunnen blijken.

De oosthoek behoort onder de residentie Banda.

De noordkust-landen, van af de baai van Waroe in het oosten tot aan de negorij Maloean, of volgens eene andere officiële opgave, tot aan de negorij Lissabatta in het westen, behooren onder de Post Wahaai.

Howamowel en een gedeelte van het middenschiereiland, aan

---

(1) Chelonia midas Schw., Crocodilus biporcatus Cuv., Platydactylus guttatus Cuv., Platydactylus vittatus Cuv., Hemidactylus variegatus Cuv., Gymnodactylus marmoratus Cuv., Varanus bivittatus DB., Varanus chlorostigma DB., Istiurus amboinensis Cuv., Bronchocela cristatella Kaup, Draco lineatus Daud., Eumeces Oppelii DB., Euprepes ceramensis Blkr, Euprepes Sebae DB., Lygosoma smaragdina DB., Cyclodus Boddaertii DB., Ophthalmidion crassum A.Dum., Ophthalmidion fuscum A. Dum., Python reticulatus Gr., Liasis amethystinus Gr., Enygrus carinatus Wagl., Calamaria Linnaei Boie, Coryphodon korros DB., Dendrophis picta Boie, Brachyorrhos albus Kuhl, Amphiesma subminiatum DB., Hemiodontus leucobalia DB., Opetiodon cynodon DB., Eurostus plumbeus DB., Cerberus boaeformis DB., Chrysopelea rhodopleuron Boie, Triglyphodon irregulare DB., Acanthophis cerastinus Daud.

de noordkust tot bij Maloean of Lissabatta, aan de zuidkust tot bij de negorij Kaibobo, is gebragt onder de afdeeling Hila en Larike.

De zuidkustlanden, van af Kaibobo tot en met Hatoemeten, ter uitgestrektheid van 2 graden, behooren onder de afdeeling Saparoea, en zijn nog verdeeld in de gewesten, welke meer in het bijzonder onder Saparoea behooren en die, welke onder het dadelijk toezigt van den ambtenaar van Haroeko zijn geplaatst. Onder Haroeko behooren de zuidkustlanden van af Kaibobo tot nabij de baai van Elpapoeti, terwijl de overige landen onder het onmiddellijk gezag staan van den adsistent-resident van Saparoea.

De nieuwe tijden hebben talrijke inlichtingen gegeven omtrent Ceram. Wel had Valentyn reeds veel medegedeeld, omtrent zijne gesteldheid en kusten, zijne negorijen en geschiedenis, de zeden en gewoonten der kustbewoners en der alfoeren, doch na hem verliep meer dan eene eeuw, alvorens eenig nader licht ten deze opging en in die eeuw is op Ceram veel veranderd, uitgenomen zijne bergvolkeren, welke, onbeschaafd en grootendeels buiten ons gezag levende, hunne voorouderlijke kleeding en gewoonten hebben behouden.

Ceram was thans meer dan twee eeuwen geleden, althans wat zijne kustlanden betrof, een volkrijk en bloeijend eiland. Javanen en Makassaren, Batjanezen en Gilolorezen, Papoeërs en Bandanezen stroomden als om strijd derwaarts om handel te drijven en de noten en nagelen af te halen, welke vooral Howamowel in groote hoeveelheid opbragt. Op vele plaatsen hadden zich volken van die verschillende stammen gevestigd en verschillende sulthans der Molukken deden nog lang hunne aanspraken op sommige kustgedeelten gelden. Maar de Kompagnie heeft aan al dien bloei en welvaart een einde gemaakt, Howamowel met zijne talrijke negorijen verwoest en de bevolking vertiend en verjaagd, allerwege langs Groot-Ceram, de specerijboomen uitgeroeid en de negorijen geplunderd of verbrand.

Vóór het begin der 18e eeuw had de Kompagnie, met onverbiddelijke gestrengheid, hare taak reeds volbragt.

Uit onlangs door den heer P. A. Leupe in het 3e deel der Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië medegedeelde bescheiden van het jaar 1629, blijkt, dat Howamowel toen eene bevolking bezat van ongeveer 17000 zielen.

Toen Valentyn optrad, om de geschiedenis van het gepleegde geweld te boeken, kon hij van Howamowel slechts vermelden, stranden en bosschen en bergen, want zijne vroegere bevolking bestond niet meer. Groot-Ceram, wat minder had geleden dan Howamowel, bezat toen nog talrijke dorpen, maar uit wat hij omtrent die negorijen mededeelt, is op te maken, dat zij een tijdperk van grootere welvaart hadden gekend.

De bevolking van Ceram schatte Valentyn in het begin der vorige eeuw op ruim 15000 zielen, zonder die der alfoersche negorijen van het diepe binnenland, welke hij niet alle kende, zelfs niet bij naam. Vele der door Valentyn vermelde negorijen vind ik terug in de nieuwere statistieken, maar vele schijnen ook opgehouden hebben te bestaan, of dragen thans geheel verschillende namen.

De heeren Willer en Bosscher hebben zich de moeite gegeven, de namen der tegenwoordige negorijen, aan de noord- en oostkust gelegen, uit te vorschen en de sterkte der betrekkelijke bevolkingen op te geven. Die der negorijen van Howamowel en van de zuidkust heb ik leeren kennen uit de officiële bescheiden, over welke ik heb kunnen beschikken.

Door een en ander ben ik in staat gesteld, Ceram's bevolking tot meer in bijzonderheden te vermelden, dan tot nu toe is geschied, maar ik mag niet verzwijgen, dat ten opzigte van vele negorijen nog onzekerheid bestaat en dat de meeste alfoersche negorijen, onder de zuidkustlanden behoorende, nog nagenoeg geheel onbekend zijn. De beste kaarten van Ceram van den nieuweren tijd, die van de heeren Gregory en Melvill van Carnbee, laten ten opzigte van de plaatsing, zelfs der kustnegorijen, nog zeer veel te wenschen over. Vele der daar vermelde negorijen bestaan thans niet meer, terwijl vele der tegenwoordige negorijen, omtrent welke in de archieven statistische gegevens bestaan, daarop niet zijn aange-

duid. Met weinig moeite zoude men ten deze de bestaande kaarten kunnen verbeteren. Een enkele togt van een onzer kleinere stoomschepen rondom Ceram, met een met Ceram bekenden ambtenaar, zou daartoe voldoende zijn.

Ik zal Valentyn niet naschrijven over de ceramsche alfoeren. Dat hebben reeds meerdere nieuwere schrijvers gedaan en deels daarbij gevoegd en verbeterd, wat persoonlijk onderzoek hun had geleerd. Slechts wil ik hier herhalen, wat reeds lang doch niet algemeen bekend is, dat het verbond der alfoeren, bekend onder den naam van het kakian-verbond, eene mengeling van hetgeen onze tegenwoordige maatschappij oplevert in de vrijmetselarij en de geheime genootschappen, zijnen oorsprong schijnt te hebben in het extirpatiestelsel der Kompagnie en ontstaan te zijn ten gevolge van de verwoesting van Howamowel door Arnold De Vlaming van Oudtshoorn, wiens talenten en krachtige geest een' schooneren werkkring waardig waren. Dat verbond zou gerigt geweest zijn tegen onze overheersching, en thans nog, nu de neiging bestaat weldaden over de bevolking te brengen gelijk vroeger rampen, is het een magtig beletsel tegen de uitbreiding van ons gezag in de binnenlanden. Dat verbond strekt zich echter niet verder oostwaarts op het eiland uit, dan tot waar de stammen huizen, bij welke het moeskoppen of koppensnellen nog als eene stalen wet wordt gehandhaafd, dat is, tot nabij de oosthelft van het eiland, waar sedert onheugelijke tijden zachtere zeden onder de alfoeren heerschen (1).

---

(1) De heeren C. Bosscher en W. Schmincke bezochten in Maart dezes jaars een groot gedeelte der zuidkust van Midden-Ceram. De heer Bosscher is der meening toegedaan, dat het kakian-verbond zijnen oorsprong heeft in de oude vijandschap tusschen de stammen van West-Ceram en Oost-Ceram en beschouwt het meer als een middel der priesters [mawing] om hunnen invloed op het volk te handhaven, dan als bepaald tegen het gouvernement gerigt. De jongste bemoeijingen van de heeren Bosscher en Schmincke waren reeds vruchtbaar voor de beschaving der alfoeren, vermits zij van meerdere hoofden de plegtige belofte hebben verkregen, dat zij met al hunnen invloed de gewoonte van het koppensnellen zullen tegengaan.

Ik zal thans mededeelen, wat omtrent de tegenwoordige bevolking van Ceram in de gedrukte en ongedrukte berigten van de jongste tijden is vermeld.

Ik mag echter niet onopgemerkt laten, dat de openbaar gemaakte gegevens, verre van voldoende zijn om een juist begrip van de tegenwoordige getalsterkte der bevolking te geven. Zelfs in gouvernements-archieven zoekt men te vergeefs naar eenigzins bevredigende bescheiden betrekkelijk dit onderwerp. Slechts omtrent de strandnegorijen der zuidkust, welke onder de afdeeling Saparoea behooren, en de onder Banda behoorende negorijen der oostkust, gaan die bescheiden eenigzins in bijzonderheden. Evenwel zal ik hier teruggeven, wat ik heb kunnen opsporen.

De gegevens over 1854 omtrent het onder de afdeeling Hila behoorende gedeelte van Ceram, dat is, Howamowel en een gedeelte der noordwestkust van Groot-Ceram, duiden op eene bevolking van slechts 2468 zielen, t. w. 4 mestiezen, 111 inlandsche burgers, 1299 negorijmenschen (waaronder 357 christenen en 942 mohammedanen) en 1054 heidenen. Deze opgave schijnt echter slechts te omvatten, de bevolking langs de baai van Tanoenoe, dat is, de negorijen Loehoe, Iha, Koelor, Lokki, Etti, Piroe en Tanoenoe. Ik lees echter van nog andere negorijen, van Kawa en Assahoedi, terwijl de noordkust-negorijen Kallowai, Noeniali en Maloean in de officiële bescheiden niet vermeld zijn, evenmin als de binnenlandsche negorijen van den noordwesthoek. Ik geloof alzoo de bevolking van het onder Hila behoorende gedeelte gerustelijk te mogen stellen op 6000 zielen.

Van het onder de afdeeling Saparoea behoorende gedeelte, zie ik de bevolking der strandnegorijen tot in bijzonderheden der cijfers opgegeven. In 1854 zou zij 24194 zielen hebben bedragen, waaronder 5379 christenen, 5763 mohammedanen en 13050 heidenen. Onder die cijfers zijn echter op verre na niet begrepen alle heidenen, welke in talrijke dorpen in de binnenlanden verblijf houden en van welke de 28, welke in het jaar 1629 onder onze souvereiniteit stonden, toen geschat werden bevolkt te zijn met 7850 weerbare mannen of meer dan 30000 zielen. Die

binnenlandsche volken hebben van het monopolie- en extirpatie-stelsel weinig of niet te lijden gehad, en indien men al mag aannemen, dat zij wegens hunne onbeschaafdheid en de bij een groot gedeelte hunner gebruikelijke gewoonte van het koppen-snellen, weinig in aantal toegenomen zijn, mag zij zeker thans nog geschat worden ruim 40000 zielen te bedragen. Men erlangt dan voor de totale bevolking van het saparoeasche gedeelte van Ceram een cijfer van ongeveer 65000 zielen.

In de beide genoemde afdeelingen heeft het christendom, zoo-als uit de gegevene cijfers blijkt, geene onbelangrijke vorderingen gemaakt. Sedert oude tijden bestaat het daar reeds, maar het heeft nog geen veld gewonnen op de oostelijke helft van het eiland, en strekt zich niet verder oostelijk uit dan de aan de baai van Elpapoeti gelegene negorijen.

Ten opzigte van de bevolking van Ceram's noordkust bestaan slechts weinig zekere gegevens, wegens den geringen invloed, welke daar door ons wordt uitgeoefend. De heer Willer is omtrent de sterkte dier bevolking het meest in bijzonderheden getreden. In eene opgave, welke betrekking heeft tot het einde van het jaar 1836, heeft hij de bevolking der noordkust begroot op ruim 42000 zielen, waaronder 2874 mohammedanen, 1271 slaven en 36936 alfoeren. Hij verkreeg die cijfers door zamentelling van de bevolkings-cijfers van niet minder dan 95 dorpen, welke alle door hem zijn opgenoemd, doch 19 van welke, met eene bevolking van 4000 zielen, tot het Bandasche gedeelte van Ceram behooren, zoodat 38000 zielen op de afdeeling Wahaai kwamen.

De officiële opgaven, welke ik heb kunnen raadplegen, wijzen voor de bevolking van de noordkust, voor zoover zij onder de post Wahaai behoort, een totaal cijfer aan voor 1854 van 40302 en voor 1855 van van 40925 zielen, onder welk laatste cijfer zijn begrepen 1 Europeaan, 4 Chinezen, 2123 mohammedanen, 16 Arabieren en andere vreemde oosterlingen, 38780 alfoeren en 1 slaaf. Van de slavenbevolking, welke in de mohammedaansche negorijen nog maar al te sterk is, zie ik in de nieuwste

bescheiden geen gewag gemaakt, waarschijnlijk omdat zij niet wettelijk als slaven erkend zijn. Daarom komt de slavenbevolking daar slechts met het cijfer 1 voor.

De afdeeling of post Wahaai is verdeeld in 9 regentschappen of negorijen, door mohammedanen bewoond, onder welke de alfoersche negorijen der noordkustlanden administratief zijn gebragt. De meeste alfoersche negorijen behooren onder de regentschappen Hatiling, Hatoewe en Passanea. Daar de bevolkingscijfers sedert de laatste 20 jaren weinig golvingen hebben ondergaan, hetwelk trouwens weinig voor het wezen der zaak bewijst, wat men, wegens gebrekkige hulpmiddelen, niet juist kent, zal ik in ondervolgenden staat de bevolking der verschillende negorijen opgeven, zooals zij voorkomt in de opgaven van den heer Willer.

Wat eindelijk het Bandasche gedeelte van Ceram betreft, de nieuwste en het meeste vertrouwen verdienende opgaven desbetrekkelijk heeft men te danken aan den heer C. Bosscher. Volgens die opgaven zou dit gedeelte in 1854 of 1855 eene populatie hebben bezeten van ongeveer 21½ duizend zielen, waarvan ongeveer ⅔ alfoeren, de overigen mohammedanen.

Wanneer men de totalen der verschillende afdeelingen van Ceram's bevolking, zooals die hierboven zijn toegelicht, zamentrekt, erlangt men een globaal totaal van ruim 133000 zielen, welk cijfer bij eene nadere naauwkeurige telling der alfoersche bevolking, waarschijnlijk tot 150000 of meer zou stijgen.

Ik zal thans laten volgen eene lijst van de totalen der bevolking van de verschillende negorijen, voor zoo verre ik daaromtrent bijzondere opgaven heb kunnen opsporen. De alfoersche negorijen zijn daar niet vermeld, tenzij wat de noord- en oostkust betreft. De christennegorijen zijn aangeduid met eene c, de mohammedaansche met eene m, en de heidensche met eene h. Meerdere negorijen hebben eene gemengde bevolking van christenen en heidenen of van mohammedanen en heidenen. Achter de negorijen, van welke mij zulks bekend is, heb ik gevoegd de letters c. h., of m. h.

	Zielen.		Zielen.
I. *Ceram onder Hila.*		Apisano. c. h.	406
Loehoe. c. h.	622	Awaja. c. h.	221
Iha.	182	Warakaja. c. h.	448
Koelor.	68	Makariki. c. h.	478
Lokki (Assawoedi en Kawa?)	922?	Soehoekoe. c. h.	249
Piroe. c.	449	Amahaai-serani. c. h.	849
Etti. c.	172	Amahaai-islam. m.	181
Tanoenoe. c.	53	Sepa. m. h.	1059
II. *Ceram onder Haroeko.*		Tamilouw. m.	453
Kaibobo. c.	1135	Haya. m.	821
Waisamoe. c.	105	Toeloeti. m. h.	2113
Hatoesoewa. c.	317	Laimoe. m. h.	1832
Kairatoe. h.	188	Atiahoe. m. h.	7694 (1)
Seroeawan. c.	151	Warinama. m.	476
Kamarian. c.	779	Hatoemeten. m. h. (2).	818
Tihoelaleh. c.	262	IV. *Ceram onder Wahaai.*	
Roemakai c.	414	*a.* Regentschap Lissabatta.	
III. *Ceram onder Saparoea.*	Zielen.	Lissabatta. m.	314
Latoe. m.	393	Loemawe. h.	347
Tomalehoe. m.	53	Loemawoni. h.	70
Hoewalooi. m. h.	428	Latte. h.	75
Paulohi. c h.	1047	Loemapeloe. h.	110
Samasoeroe (Elpapoeti). c. h.	824	Loon. h. (3).	56

(1) Waarschijnlijk met inbegrip der nabij wonende alfoeren.

(2) Op eene manuskript-schetskaart van een gedeelte der zuidkust van Ceram, opgemaakt door den heer J. H. G. Jordens in 1852, zie ik, behalve de hierboven genoemde, nog de volgende binnenlandsche heidensche dorpen vermeld, alle onder Haroeko en Saparoea behoorende, t. w. onder Haroeko, Oeraör, Imahattai, Hoenitetti (in het Kairatoesche), en onder Saparoea; Roemarea Sennaho, Waaisiha, Maäni, Ahilatoe, Matenisse, Ohoeloöni (binnenlanden van de bogt van Elpapoeti); voorts Tehoewa (tusschen Toeloeti en Laimoe) en Tolim en Abletta (tusschen Laimoe en Atiahoe). Langs het uitgestrekte stroomgebied van de Bobat, eene rivier, welke zich in de baai van Toeloeti uitstort, zijn op genoemde kaart ook enkele negorijen aangeduid.

(3) Op Ceram's noordwestkust liggen nog meerdere negorijen, zooals Kallowaai, Noeniali, Maloean, Lakola, Massiroena en Wapoena, welke onder Hila behooren, doch omtrent welker bevolking ik geene opgaven bezit.

	Zielen.
b. Regentschap Sleman.	
Sleman. m.	286
c. Regentschap Passanea.	
Passanea. m. h.	117
Hoerali. h.	394
Massesoelang. h.	244
Waresiwa. h.	250
Marhom. h.	594
Karloetoe. h.	217
Lisella. h.	98
Lissabatta. h.	105
Hereloet. h.	145
Klein-Hoerali. h.	39
Poeni.	81
d. Regentschap Sawaai.	
Sawaai. m.	367
Roemalot. h.	145
Hawaoloe. h.	261
e. Regentschap Bissi.	
Bissi. m.	42
Open. h.	95
f. Regentschap Hatiling.	
Hatiling. m.	280
Waairama. h.	437
Pigowinan. h.	80
Latoe-manasela. h.	740
Oekong. h.	229
Hile. h.	2380
Masoni. h.	2400
Tesawele. h.	3100
Toevantoebit. h.	85
Makwalipan. h.	465
Makatia-moewal. h.	50
Watoeloesi. h.	50
Kapawaai.	1130
Harimoeret. h.	350
Samat. h.	150
Mareae. h.	2800
Lebeh. h.	42
Hopreh h.	66
Seteh h.	2300
Kambali. h.	1300
Konogori. h.	1500
Sirawaai. h.	1000
Mataheke. h.	50
Kapalei. h.	180
Arroembaai h.	100
Irofon. h.	80
g. Regentschap Hatoewe.	
Hatoewe. m.	385
Roemosokat. h.	69
Papoe. h.	23
Waailola. h.	91
Hatoenoevoe. h.	1945
Sahahoevoe. h.	3018
Loemalalat. h.	2235
Oewien. h.	2884
Passinatoe. h.	396
h. Regentschap Goa of Gaä.	
Goa of Gaä. m.	172
Sollat. h.	18
Kattanallat. h.	20
Reffert. h.	58
Saisowon. h.	15
Lolola. h.	7
Boeaklovon. h.	9
i. Regentschap Hotti of Hoti.	
Hotti of Hoti. m.	133
Tauwer-soesoesin. h.	110
Moamat. h.	84
Wetti. h.	72
Bankooi. h.	114
Matakap. h.	160
Wahalet. h.	100
Ajerbotti. h.	45
Toesinhatti. h.	112
Wahalet. h.	37

	Zielen.		Zielen.
V. *Ceram onder Banda.*		Kwaos. m. h.	800
a. Regentschap Tobo.		*e.* Regentschap Kian.	
Tobo, Batoeasa, Osson, Kissalaut, Toem. m. h.	500	Roembow of Roemanda, Nama, Salagor, Gauw. m. h.	700
b. Regentschap Kilmoeri		Artefella, Angar, Kelaba, Gilligah, Arsoli. m. h.	900
Celor, Kilmoeri, Kilbong, Dawang, Afang, Komelang, Tha-oender, Kamar, Batoeloming. m. h.	1200	*f.* Regentschap Denama.	
		Denama. m. h.	650
c. Regentschap Oerong.		*g.* Regentschap Kilbat.	
		Kilbat, Gah. m. h.	500
Oerong, Ena-ena, Lokon, Goeligoeli, Kwammor-ketjil, Kwammor-besaar. m. h.	400	*h.* Regentschap Kilmoei.	
		Kilmoei. m. h.	300
		j. Regentschap Waroe.	
		Waroe, Bilis. m. h.	1600
d. Regentschap Kwaos.			

Onder dit gedeelte van Ceram behooren voorts nog meerdere alfoersche negorijen, gedeeltelijk ook door mohammedanen bewoond, door den heer Bosscher niet genoemd, doch door den heer Willer vermeld, t. w.

Negorijen.	Zielen.	*Negorijen.*	Zielen.
Taroei. m.	165	Watoeletan. h.	289
Kelleser. m.	103	Tamtelas. h.	147
Kafarat. m.	99	Kilbawar. h.	451
Batti. h.	193	Teun. h.	135
Bowatan. m.	97	Watoemasan. h.	30
Mateur. m.	101	Amenloe. h.	90
Kadat. h.	26	Refat. h.	61
Bamfijet. h.	517		

Eene algemeene zamentrekking der bevolking van de Amboinasche eilanden, met inbegrip van geheel Ceram geeft de volgende ronde cijfers.

Eilanden.	*Zielen.*
Amboina.	27500
Manipa.	700
Bonoa.	1500
Boero.	9200
Amblaauw.	1000
Haroeko.	7200
Saparoea.	11600
Noessalaut.	3500
Ceram.	150000
Totaal.	212200

Zoo als ik boven reeds heb gezegd, is Ceram door meerdere nieuwere schrijvers eenigzins nader bekend geworden.

Omtrent Howamowel heeft men een artikel te danken aan den heer J. B. J. Van Doren, getiteld „Howamohel en een gedeelte van de zuidwestkust van Ceram", in het vorige jaar openbaar gemaakt in zijne „Fragmenten uit de reizen in den Indischen Archipel". Dat artikel bevat meerdere onjuiste en verwarde voorstellingen, doch leert toch eenige bijzonderheden kennen omtrent de negorijen Kawi, Lokki, Loehoe en Piroe, de laatste aan de landengte van Tanoeno gelegen, en welker bevolking, deel christenen, deels heidenen, gezegd wordt uit te munten in het vervaardigen van gekleurde bamboe-matjes.

Ten opzigte van Ceram's zuidkust heeft de heer Van Schmid eenige bijzonderheden omtrent de gewoonten en zeden der bevolking medegedeeld in een reeds vroeger aangehaald artikel.

De heer Van Schmid heeft ook toegelicht het kakian-verbond in een artikel, geplaatst in het 2e deel van den 5n jaargang (1843) van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.

De heer R. Scherius volbragt in 1846 een' togt dwars door het eiland, van Makariki naar Horali en Wahaai, en beschreef dien in het 4e deel van den 8n jaargang van hetzelfde tijdschrift, een togt, die later door anderen herhaald is. De reis ging geheel door wildernissen en leverde weinig anders op voor de wetenschap

dan eenige bijzonderheden omtrent Makariki en Horali, de moeijelijkheden van het doortogen terrein en het voorkomen op enkele plekken van petola-slangen en eene menigte jaarvogels.

Zoo als reeds gezegd is, heeft de heer C. Bosscher in Maart 1856 de zuidkustlanden in de omstreken der baai van Elpapoeti bezocht. Overal vond hij uitgebreide vruchtbare vlakten. De koffijheester tiert daar allerwege in het wild en is er, zonder kultuur, zoo rijk aan vruchten als de vruchtbaarste koffijheesters op Java en Sumatra. Te Makariki, aan de baai van Elpapoeti, begint eene uitgestrekte vlakte, van 60 palen lengte en 20 tot 30 palen breedte, doorstroomd van eene prachtige rivier, de Roewatta, welke eene bijna gelijkmatige diepte heeft van 5 tot 6 voeten.

In een artikel, getiteld: "Bijdragen tot de kennis van het oostelijke gedeelte van Ceram en omliggende eilanden", geplaatst in het 4e deel van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde (Batavia 1855), heeft de heer Bosscher eenige korte mededeelingen geleverd omtrent Ceram's oosthoek. Hiervoren zijn reeds de gegevens medegedeeld, welke de heer Bosscher omtrent de sterkte der bevolking van dit gedeelte van het eiland heeft verkregen. Men leert verder uit zijne opgaven, dat Oost-Ceram verdeeld is in de distrikten Tobo, Kilmoeri, Oerong, Kwaos, Kian, Denama, Kilbat, Kilmoei en Waroe, over welke radja en orangkaja bewind voeren, terwijl er het bestuur van vele tot die distrikten behoorende negorijen aan orangtoea is opgedragen. Slechts in het distrikt Kian dragen de hoofden van de beide onderdistrikten, in welke het is verdeeld, de titels van sengadji en kapitein. De alfoeren zijn in den oosthoek vrij talrijk en erkennen min of meer het gezag van sommige strandnegorijen. Omtrent Waroe vindt men ook eenige, hoezeer oudere en deels weinig juiste, mededeelingen in de beschrijving der Zuidpoolexpeditie van Dumont d' Urville, welke de hoofden en bewoners in een weinig gunstig licht stelt.

Over Ceram's noordkust hebben de nieuwere tijden meerdere artikels het licht doen zien, welke echter grootendeels be-

trekking hebben tot de alfoersche bevolking. Deze artikels zijn getiteld:

Aanteekeningen gehouden op eene reis in het oostelijke gedeelte van den Indischen Archipel, door J. F. G. Brumund (Tijdschrift van Nederlandsch Indië, 7e jaargang, 2e deel, 1845).

Aanteekeningen omtrent de instellingen der alfoeren van het landschap Waairama, eiland Ceram, door T. J. Willer (Indisch Archief, 1e jaargang, 2e deel, 1850).

De alfoeren van het eiland Ceram, en Rouwplegtigheden en onthaal bij de alfoeren, door J. B. J. Van Doren (De Globe, 13e deel, 1855).

Beknopte beschrijving van Wahaai op de noordoostkust van het eiland Ceram, door J. B. J. Van Doren (Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, 4e deel 1855).

De belangrijkste dezer bijdragen is gewis die van den heer Willer. Zij heeft geleerd, dat bij de alfoeren noch slavernij, noch pandelingschap bestaat, dat zij verdeeld zijn in stammen (ifan) en gehuchten (lohoki), twee of meer van welke een landschap (amani) uitmaken, welk landschap staat onder een opperhoofd (latoe), in welks stam het bestuur erfelijk is. De alfoer is volgens zijne instellingen gebonden aan het gehucht, waartoe hij behoort, hoezeer hij zijne vrouw moet nemen uit een' vreemden stam. De gehuchten staan onder hoofden met den titel van makahitia. De regeringsvorm is oligarchisch-republikeinsch, houdende de latoe, makahitia en een derde hoofd, malesi (sterrenwichelaar en voorvechter) hunne bestuursvergaderingen gezamenlijk met twee afgevaardigden uit elken stam. Dáár waar de alfoersche landschappen staan onder het gezag of den invloed van de mohammedaansche hoofden der strandnegorijen, heeten deze hoofden beschermheeren of kamal. De grond behoort aan de geheele amani, zonder onderscheiding van dorpsbezit, en is onvervreemdbaar. De alfoeren hebben, merkwaardig voor een zoo onbeschaafd volk, een geregeld stelsel van belasting, waardoor op eene wettelijke wijze wordt voorzien in het onderhoud der bestuurders. Deze belasting bestaat uit 23 tot 25 percent van de

opbrengst van den sago-oogst, welke belasting naarmate van den rang der hoofden onder hen wordt verdeeld. De arbeid is in eere en het deel van den man. Omtrent verdere bijzonderheden, ook omtrent de godsdienst, het regtswezen, het oorlogswezen, het huwelijk, enz. der alfoeren, moet ik naar den heer Willer verwijzen.

De post Wahaai wordt verdeeld in de 9 regentschappen of negorijen Lissabatta, Passanea, Sleman, Sawaai, Bessi, Hatiling, Hatoewe, Gaä en Hoti. Deze negorijen zijn over de uitgestrektheid der noordkust verdeeld en staan onder mohammedaansche radja (Sawaai, Hatoewe, Hoti), orangkaja (Lissabatta, Passanea, Sleman, Bessi, Hatiling) en een gezaghebber (Gaä). De hoofdplaatsen der regentschappen, dat is, de bovengenoemde negorijen zelve, hebben eene grootendeels mohammedaansche bevolking, welke nog vele slaven houdt (ongeveer 1200), die echter niet onder de wettelijke slaven worden geteld. De radja en orangkaja, de regenten, zijn kamal met betrekking tot de alfoeren, welke onder hun regentschap behooren of er mede in aanraking komen en tot nog toe de eenige bemiddelaars van ons gezag, hetwelk overigens algemeen is erkend. Het bestuur der mohammedaansche negorijen wijkt in de hoofdzaak niet af van dat op de overige amboinasche eilanden. De mohammedaansche bevolking staat in beschaving en nijverheid beneden de mohammedanen der zuidkust, welke laatste, even als de daar gevestigde christenen, op eenen lageren trap van beschaving staan dan de Amboinezen en de Uliassers. Zij leven van visch- en tripangvangst en van den handel met de alfoeren. Zij bereiden zelve hun zout, waarvan zij het overvloedige aan de alfoeren verkoopen.

Menige lezenswaardige bijzonderheid, de noordkustlanden betreffende, is in de aangehaalde artikels geboekt, werwaarts ik verwijs.

Omtrent de zuidelijke helft van westelijk Ceram vind ik eenige meldenswaardige mededeelingen in de Memorie van overgave van het gouvernement der Molukken, opgemaakt in 1855 door wijlen den heer C. M. Visser, bij het overdragen van zijn bestuur op den heer Jkhr C. F. Goldmann. Volgens die Memorie zijn daar de voornaamste volkshoofden de kapala-saniri, hoofden door de

strand- en bergvolken gekozen om hunne belangen voor te staan en tevens opperpriesters der heidensche godsdienst. In zaken, de alfoeren betreffende, hebben zij eene onbegrensde magt en zijn hunne uitspraken onherroepelijk. Hoezeer zij zich niet mogen mengen in de zaken der strandnegorijen en daarover nimmer het bestuur mogen voeren, oefenen zij door vrees een' zoo grooten invloed uit onder de strandbewoners, dat in de meeste negorijen niets van belang geschiedt, zonder hunne voorkennis of toestemming. Zij zijn voorzitters in de landsvergaderingen (saniri), welke van tijd tot tijd gehouden worden om de tusschen de alfoeren bestaande veten bij te leggen, en belast met de ten uitvoerlegging van de uitspraken der vergadering. Aan den kapala-saniri zijn nog twee mindere hoofden (siwalehe en kapitein of makarissi) en een oppasser (portero) toegevoegd.

Vat men het geheel der kennis van Ceram zamen, dan is het bedroevend, na onze heerschappij van 2½ eeuw over een eiland, aan de grens van onze oude hoofdplaats van Nederlandsch Indië gelegen, te moeten bekennen, dat die kennis nog zoo uiterst gering is.

De Kompagnie bemoeide zich nagenoeg met geene andere kennis, dan die der specerijboomen, om ze uit te roeijen en te beperken. Zij verbitterde de bevolkingen der kusten en deed de vreesachtige alfoeren op hunne hoede zijn, zich aan de blanke meesters te onderwerpen. Geene natuurkundigen van vak bezochten tot nog toe Ceram, tenzij slechts voor een' zeer korten tijd het lid der natuurkundige kommissie Dr. Forsten. Groot is de buit, daar voor de wetenschap te behalen in de drie groote rijken der natuur.

Ceram's natuurlijke rijkdommen zijn op verre na nog niet bekend, zooals men zou mogen verlangen, maar men weet er toch genoeg van, om een' verdienstelijken schrijver en hooggeplaatsten staatsman na te zeggen: „In tanta rerum abundantia, in tam singulari naturae benevolentia, homines ne recte quidem iis uti scire, sane est quod miremur" (1). Inderdaad, te betreuren is

---

(1) Mr. P. Myer. De commercio et internae administrationis forma possessionum batavorum in India orientali. Amst. 1832 8° pag. 31.

het, dat het rijke Ceram daar, voor zijne bewoners zoowel als voor ons, ligt in barbaarschheid en onbenuttigd en nog niet bekomen van de rampen, in vroegere eeuwen door onze voorvaderen er over gebragt. Maar men wanhope niet aan verbetering. Menschen en stelsels zijn veranderd. Van eenvoudige kooplieden zijn wij geworden bestuurders, en onze verpligtingen zijn daardoor andere geworden, even als onze bedoelingen.

De wil tot het goede bestaat blijkbaar. Indien dezelfde veerkracht ons bezielt, welke het deel was van onze voorvaderen, dan zijn wij in staat, het kwaad te herstellen, door hen over de Molukken gebragt. Dat kan de roem zijn van het tegenwoordige geslacht. Wat waren de middelen, over welke onze voorvaderen konden beschikken om hun indisch rijk te stichten, in vergelijking van die, welke Nederland thans bezit of althans kan bezitten, om die stichting, onbetwist als zij thans is door europesche mededingers, te handhaven en tot heil te doen gedijen van de betrokkene bevolkingen van dezen wijden archipel, zoowel als van die van het moederland. Gewis ons lieve vaderland, klein als het is in Europa, kan nog groot zijn in Indië en zijne grootheid van daar op den moederbodem terugkaatsen. Ik behoor niet de velen, die de magt onzer natie mistrouwen of miskennen. Die magt bestaat nog en meer dan vroeger, en is gelegen in de stoffelijke middelen van moederland en Indië. En die magt kan werken, zoodra slechts de wil daartoe bestaat en de edele veerkracht onzer natie, welke in de laatste tientallen jaren weder zoo schoon is ontkiemd, meer en meer het deel wordt van hare bestuurders. Dan kunnen de vloten van onze vaderen ook de Molukken weder doorkruissen, nú om de bevolkingen veiligheid en welvaart te brengen, gelijk vroeger verwoesting en armoede. Dan zal niet angstvallig worden gezien op de voorbijgaande kosten van nieuwe vestigingen of uitbreiding van bestaande, dáár waar het welbegrepen eigenbelang en dat der onder ons gezag geplaatste volken zulks noodig maakt.

Ook voor Ceram kunnen betere dagen aanbreken. Maar

men late zich niet leiden door hersenschimmen. Een toestand als die van Ceram is niet eensklaps te veranderen. Zijne honderdduizend tot twee maal honderdduizend bewoners zijn niet door eene tooverroede op te wekken uit hunne afzondering en te vervormen tot beschaafde en nijvere menschen.

Maar niemand zal er aan twijfelen, dat die verbetering in hunnen toestand thans reeds kan worden voorbereid.

Indien mijne wenken opzigtelijk Amboina en de Uliassers ingang mogten vinden, zou de terugwerking op Ceram's strandvolken niet achterblijven.

Een levendiger handelsverkeer tusschen Ceram en de nageleilanden zou er een eerste gevolg van zijn. Toenemende handel is toenemende beschaving, en toenemende beschaving is weder toenemende nijverheid.

Goede instellingen en doelmatige volksopvoeding moeten Ceram's bloei vorafgaan.

Slechts op twee zeer verwijderde punten van Ceram, op het midden der noordkust en op de oostkust van Howamowel hebben wij vaste vestigingen. De zuid- en oostkustlanden staan echter onder geen ander beheer, dan wat van uit Saparoea en Banda gevoerd wordt. Maar aan die kusten zijn talrijke groote dorpen, welke verdienen onder een meer dadelijk leidend toezigt te staan. Eene derde vestiging zou daar nuttig wezen.

In de verschillende dorpen der zuidkust van Groot-Ceram wonen reeds van 5 tot 6 duizend christenen, welker onderwijs en leiding in den regel in handen is van onbekwame amboinesche schoolmeesters. Dáár is een vruchtbare akker voor zendelingen. Van uit die christennegorijen zal door middel van geschikte zendelingen de beschaving veld moeten winnen op de alfoeren. Het ontzag voor ons is bij meerdere stammen der alfoeren reeds diep geworteld. Aan de zuidkust worden de moorden door koppensnellen reeds veel zeldzamer. De veten tusschen de alfoeren zijn daar in de laatste tijden meermalen door onze tusschenkomst bijgelegd. Maar hun vertrouwen moet nog gewonnen

worden. „Hoe weinig wij ook van hen weten", ik zeg hier letterlijk de woorden na van den gouverneur der Molukken Visser, „zij weten genoeg van ons en van onze wijze van bestuur, om, naijverig op hunne vrijheid en onafhankelijkheid, zich zoolang mogelijk van alle gemeenschap te onthouden. Zij vreezen, wanneer zij zich aan ons onderwerpen, genoodzaakt te zullen worden hunne geliefde bergen te verlaten en zich aan de stranden neder te zetten tot het verrigten van dwangarbeid en het doen van verpligte leverantiën."

Bij de mildere beginselen van bestuur, welke voortaan, wij mogen het vertrouwen, in de eerste plaats ten doel zullen hebben, de alfoeren tot beschaving en welvaart te brengen, zal de kennis dier beginselen hun het best kunnen worden overgebragt door geschikte menschkundige zendelingen, welke, niet gesteld op de genietingen der wereld en gewijd aan het bekeeringswerk, zich voor de zaak hunner roeping alle opofferingen en ontberingen willen getroosten, zendelingen alzoo, welke niet op Amboina, de Uliassers, Timor of in de Minahassa zijn werkzaam geweest en daar veelal, bij een leven zonder ontberingen, zich hebben leeren beschouwen meer als predikanten van gevestigde gemeenten dan als evangelieboden onder de heidenen. Op meerdere punten van Ceram zijn reeds zendelingen werkzaam geweest, maar het blijkt niet, dat zij de bovenomschreven geschiktheid bezaten. Zelfs op de noordkust, aan de Isal, onder Wahaai, is men reeds bemoeid geweest, het evangelie over te brengen, doch de daar gevestigd geweeste zendeling had, zoo als de heer L. J. Van Rhyn (zie zijne vroeger reeds aangehaalde Reis, blz. 494) zich uitdrukt, „naar het voorbeeld der apostelen, geen lust om het evangelie te verkondigen onder schaars verspreide, afgelegen, wilde natuurmenschen" maar wèl in „sterk bevolkte, meer geciviliseerde streken." Zoodanige zendelingen passen natuurlijk voor Ceram niet.

Het vertrouwen op ons bestuur eenmaal gevestigd, zal het alfoersche verbond van West-Ceram zijn, voornaamsten grondslag missen. De godsdienstige denkbeelden der alfoeren, in de

hoofdzaak reeds zoo verwant aan die der meest beschaafde volken, blijkens hetgeen de heer Willer daaromtrent heeft geboekt, laten vermoeden, dat, na gewonnen vertrouwen, beschaving en christendom zonder tegenstand welig onder hen zullen wortel schieten. Thans reeds zijn vele blijken bekend van verdraagzaamheid jegens hunne stamgenooten, welke christenen of mohammedanen waren geworden. Rijk aan maatschappelijke deugden, zal de alfoer van Ceram's westhelft, onder den invloed der beschaving, weldra zich ontheven achten van de stalen noodzakelijkheid van het koppensnellen, wat door onze vaderen meer werd bevorderd dan tegengegaan.

De Minahassa heeft ons geleerd, wat de beschaving in één menschenleeftijd heeft vermoogd, en moge al de toestand van Ceram's binnenlanden niet op ééne lijn te stellen zijn met die der Minahassa, thans een dertig- of veertigtal jaren geleden, toch schijnt het niet hersenschimmig, dat van Ceram eene tweede Minahassa is te maken, door de vereenigde werking van een wijs bestuur en eene verstandige beschaving.

Men heeft in de jongere tijden den voorslag gedaan, Howamowel, waar thans nog de bevolking zoo gering is, dienstbaar te maken aan eene kolonisatie van Nederlanders. In zijn werk „De Nederlanders in de Molukken, 1848", heeft M. Dassen Hzn op Howamowel gewezen, als daartoe bij uitnemendheid geschikt. Zeker is het, dat vele gunstige voorwaarden zich daar vereenigen voor eene vestiging van kolonisten, dat het land vruchtbaar en gezond is en plantaardige en dierlijke voedingsmiddelen al dadelijk in overvloed aanbiedt; dat zijde-, bijen- en kochenieljeteelt, tabaksbouw en specerij-kultuur daar waarschijnlijk zullen slagen, maar de bergachtige gesteldheid van het schiereiland, de afwezigheid van beschikbare vlakten, enz. zijn omstandigheden, welke Howamowel ten opzigte eener gebeurlijke kolonisatie moeten doen achterstaan bij Boero, waar dezelfde gunstige voorwaarden bestaan, doch bovendien die, welke gelegen zijn in de aanwezigheid van ruime bebouwbare vlakten nabij eene veilige en beroemde haven.

Worden de Amboinasche eilanden met de voorgestelde instellingen begiftigd, dan zal ook weldra eene nieuwe en talrijke inlandsche bevolking op Howamowel verrijzen en deze zal dan, even als die van Groot-Ceram, kunnen worden opgeleid, naar het voorbeeld der Minahassa, tot hoogere beschaving en landbouw, onder een geregeld bestuur, gevoed door een geregeld stelsel van belastingen.

De alfoeren zijn, niettegenstaande hunne nog stand houdende oude gewoonten, van eene zachte geaardheid en tot den landbouw geneigd. Niettegenstaande zij de sago in onmetelijken voorraad slechts voor het kloppen hebben, en zij deze ook naar de stranden afvoeren, leggen vele stammen zich op vrij groote schaal toe op den rijstbouw (vooral op de noordkust) en tabakskultuur (vooral op de zuidkust). Rijst en tabak zijn twee artikelen, welke bij toenemende verzachting der zeden en veiligheid van personen, in de toekomst veel voor den uitvoerhandel beloven en van welke vooral de rijst, op Amboina, de Uliassers en de Banda-eilanden, steeds gezocht zal zijn. De katoenplant tiert welig op Ceram's noordkust, en de koffijboom en het suikerriet komen er goed voort.

Howamowel niet medegerekend, bezit Ceram overvloedige vlakten en zacht hellend heuvelland, geschikt voor een' meer geregelden landbouw. De vlakte van de Isal op Ceram's noordkust is eene der daartoe meest geschikte streken, maar ook de uitgestrekte landstreek aan de zuidkust, tusschen Amahaai en Hatoemeten, en voorts het groote stroomgebied der Roewatta, dat zich van de baai van Elpapoeti oostwaarts in de binnenlanden uitstrekt, worden in de gouvernements archieven daartoe aanbevolen. Wèl zouden de bevolkingen der kustnegorijen nog niet voldoende zijn tot behoorlijke bebouwing dier landen, doch de aangrenzende talrijke alfoeren, bij welke de gewoonte van het moeskoppen niet bestaat, worden door deskundigen geacht, met beleid wel over te halen te zijn, tot het op zich nemen van die bebouwing.

VIERDE AFDEELING.

REIS

DOOR DE

RESIDENTIE BANDA.

HOOFDSTUK I.

VAN AMAHAAI NAAR NEIRA.

Vertrek van Amahaai. — Swanggi. — Gezigt op de Bandagroep. — Goenong-Api van de noord- en westzijde gezien. — Bandasche praauwen. — Het Lonthoirgat. — Baai van Banda. — Aankomst te Neira.—

In den namiddag van den 11n Oktober ligtte de Ambon weder het anker. Met Amahaai verlieten wij de residentie Amboina. Niet langer dan 11 dagen hadden wij in deze residentie doorgebragt. Maar die weinige dagen waren voor mij zeer vruchtbaar geweest. Een geheel nieuw licht was mij opgegaan over de Amboinasche eilanden. Boeijend waren mij de nasporingen betrekkelijk deze zoo lang verwaarloosde gewesten en hare zoolang, deels onderdrukte, deels verontachtzaamde bevolkingen. Slechts betreurde ik het, dat de reis met zoo veel spoed ten einde moest worden gebragt en dat betrekkelijk zoo weinige punten van die gewesten konden worden aangedaan.

De heer Schmincke, adsistent-resident van Saparoea, bleef te Amahaai achter met zijne saparoeäsche schutters, om met orembaai's naar den zetel van het bestuur zijner afdeeling terug te keeren.

Weldra waren wij de kleine lieve baai van Amahaai uitgestoomd. Wij hielden nu een' tijd lang koers langs het zachte heuvelland van Ceram's zuidkust. Indien niet de avond inge-

vallen was, zouden wij de kust tot aan de baai van Toeloeti zijn gevolgd, om het gezigt te hebben op de negorijen Sepa, Tamilouw en Haya, maar de duisternis ons zulks van geen belang makende, stoomden wij weldra in zuidoostelijke rigting regt op de Banda-eilanden aan.

De afstand van Amahaai tot Neira bedraagt 1½ graad of ruim 22 geographische mijlen. Wij konden dus niet voor den volgenden dag de Banda-eilanden bereiken. De overtogt werd geenszins door fraai weder begunstigd, maar wij werden daarvoor steeds ruim schadeloos gesteld, door de rijke bronnen van gezellig onderhoud, in den boezem van het reisgezelschap aanwezig.

Met het aanbreken van den volgenden dag stoomden wij langs Swanggi, het meest noordelijk gelegene der Banda-eilanden. Dit eilandje is eene onbewoonde rots, welke zich 30 tot 40 meters boven de zeevlakte verheft, eene lengte heeft van 150 tot 200 meters en bijkans geheel met planten, waaronder vrij hooge boomen, is bekleed. Wij waren bij Swanggi nog drie duitsche mijlen van Neïra verwijderd. Naarmate de lucht helderder werd kwam weldra de geheel groep der Banda-eilanden in het gezigt en tegen 8 uur 's morgens waren wij geheel in de nabijheid van Goenong-Api, den nog werkenden eruptiekegel van den grooten bandaschen vulkaan.

De schoonheid der Banda-eilanden is reeds dikwerf het onderwerp geweest van bekwame pennen en zij verdiende dat. Inderdaad zal misschien moeijelijk eene tweede plek op aarde te vinden zijn, waar de natuur zoo kwistig is geweest in het te voorschijn roepen van treffende tooneelen. Elk der eilanden van de Banda-groep heeft zijn aantrekkelijk schoon en hunne onderlinge nabijheid en scherpe begrenzing door de zee, doen ze, van eene voldoende hoogte gezien, aanschouwen als een panorama, hetwelk met het bloote oog tot in bijzonderheden is waar te nemen.

Wij naderden Goenong-Api van de noordzijde, vermits wij door het zoogenaamde Lonthoir-gat naar Neïra, de hoofd-

plaats der residentie, zouden stoomen. Trotsch verheft dit berg-eiland zich uit zee. Hoezeer nog geene 600 meters hoog, schijnt het, van de noordzijde gezien, aanmerkelijk hooger door zijne steile verheffing uit zee, door zijnen spitsen kegelvorm, door zijnen van vegetatie ontblooten top en zijne slechts met een spaarzaam plantenkleed bedekte ribben. Wij blikten juist in den kratermond. Dikke kolommen van witte dampen werden uitgedreven en verhieven zich statig tot boven den top, die zelf nog aanmerkelijk boven den kratermond zich verheft. Breede lavastroomen, in vroegere jaren uitgeworpen, teekenden zich scherp af langs de hellingen des kegels.

Een dier stroomen was van den krater af tot in zee te vervolgen. Door een der latere uitbarstingen uitgedreven, was die lavamassa nog geheel onbegroeid en kenbaar als een breede zwarte band. Aan de noordwestkust des eilands zich tot in de zee verlengd hebbende, is zij slechts aan deze zijde van het eiland te ontwaren. Dat is ook het geval met den hoofdkrater, van welken men naar de zijde van Lonthoir en Neira niets bespeurt, tenzij de zich boven den top des bergs verheffende dampen.

Terwijl wij het Lonthoir-gat naderden, kwamen eenige met vlaggen en wimpels versierde praauwen op de Ambon aanhouden. Sierlijk en slank waren die praauwen gebouwd en net beschilderd. Zij zweefden met groote snelheid over de watervlakte. Talrijke bandasche burgers, in feestgewaad gedost, schepten haar met buitengewone snelheid voort op het maatgeluid van tifa en gong en luidruchtig gezang. Twee tot vier voorvechters, in oud bandaneesch krijgskostuum en met stormhelmen uit den ouden tijd gedekt, putten zich uit in een behendig spel hunner spieren. De Ambon genaderd, bewogen zich die praauwen in wijde kringen om ons stoomschip, doch weldra bleek het, dat de zoo geroemde snelheid dier vaartuigen ons met overdrijving was voorgesteld, vermits zij spoedig zooveel op de Ambon verloren, dat zij weldra op een vrij grooten afstand achteruit waren.

Allengs verdween nu ook de krater van den vuurberg achter

den westelijken en zuidelijken kraterwand. Aan de west- en zuidzijde van den vuurberg strekt zich de vegetatie tot eene grootere hoogte uit, dan aan de kraterzijde. De verwoestingen der uitbarstingen zijn daar minder geweest, althans in de laatste jaren, en de steeds uit de kraters opstijgende dampen, hebben door de hoogte van den kratermuur aan de west- en zuidzuide en door de heerschende winden, der vegetatie niet zoo kunnen schaden als aan de noordwest-, noord- en noordoostzijde van den berg (1).

Naauwelijks waren de ijzingwekkende tooneelen van de noordwestzijde des vulkaans verdwenen, of een geheel ander landschap deed zich voor.

Digt langs den hakkeligen voet des vuurbergs stoomden wij het Lonthoir-gat binnen. Onbeschrijfelijk schoon zijn de tooneelen, welke zich bij het opstoomen naar de reede van Neira voor het oog tooveren. Het hooge land van Lonthoir of Groot-Banda, rijk begroeid en bebouwd, ontwikkelt zich allengskens voor den blik, met zijne steile wanden en wijde kromming, langs welke de perkgebouwen als zoovele *villa's* zich voordoen. Zoover als het oog in de baai van Banda reikt, stuit het op dien groenenden wal, welke zich op meerdere punten tot 200 en 250 meters boven den waterspiegel verheft.

Zoo stoomden wij eenige oogenblikken voort, doch werden weldra in het genot van de schoone gezigten gestoord door eene praauw, aan boord hebbende den havenmeester van Banda, alsmede eene kommissie uit de hoofdplaats, om den opperlandvoogd te verwelkomen, bestaande uit den resident, den kapitein militairen kommandant, den sekretaris der re-

(1) Goenong-Api is door zeer talrijke personen beklommen, zoodat de vermelding hunner namen alleen reeds eene uitgebreide lijst zou geven. De dikwerf zich herhalende uitbarstingen hebben allengskens den berg hooger gemaakt door de ophooping van uitwerpings-stoffen rondom den krater. Door deze uitbarstingen ondergaat de vorm des kraters insgelijks van tijd tot tijd eenige veranderingen.

sidentie en nog een officier van het garnizoen. Spoedig daarop hadden wij den zuidoosthoek van den vuurberg bereikt en lag de lieve hoofdplaats der residentie plotseling voor ons.

Wij kwamen niet ver van het havenhoofd der hoofdplaats op 3 tot 4 vademen ten anker.

Uitnemend schoon zijn de gezigten, welke men op dit punt geniet. Links van ons, geheel in de nabijheid, lag de trotsche kegel van den vuurberg, statig, met regelmatige hellingen zich verheffende, aan zijne benedenhelft prijkende met plantsoenen van klapperpalmen en andere vruchtboomen, hooger bedekt met een veelsoortig plantenkleed, aan de grens der vegetatie omgord met eenen breeden zoom van varens, en daarboven niets vertoonende als vulkanische asch en puin, waaruit de top bestaat, alles gekroond door eene veelvormige wolk van de zich in de koude lucht verdigtende dampen des kraters. Regts en achter ons verhief zich de halvemaansgewijze gekromde hooge wal van Lonthoir met zijne talrijke notenperken, de baai scherp begrenzende. Vóór ons breidde zich uit het lieve Neira, geheel in onze nabijheid, op zijne zuidelijke vlakte, de hoofdplaats dragende met hare onbeschaduwde huizen, op eenigen afstand achterwaarts en hooger gekroond door het fort Belgica met zijn antieke vormen, achter hetwelk het eilandje zich meer en meer verheft tot het in het noorden zijne grootste hoogte bereikt in den Papenberg.

Ten reede van Neira waant men zich in een meer of in eene breede rivier, want werwaarts men den blik rigt, stuit die op een der drie middenpunts-eilanden van de Banda-groep.

Wij hadden naauwelijks den tijd, de heerlijke ons omringende tooneelen te bewonderen.

De Vesuvius, die ons te Saparoea had verlaten en regtstreeks naar Banda was gestoomd, ontving de Ambon weder met zijne salvo's en paradeerde. Dadelijk na het ten anker komen begaf het reisgezelschap zich naar wal. De muziek der amboinasche schutterij hief het geliefde volkslied aan. Aan het havenhoofd wachtte ons eene andere muziek, die der chinesche

ingezetenen van Neira, welker onuitstaanbaar geraas slechts door het gebulder van het geschut en het geknal der lilla's werd verdoofd. De troepen van het garnizoen en de bandasche schutters vormden twee reijen tot aan het residentie-huis. De geheele vrije bevolking van Banda was op de been en op den korten weg tusschen het havenhoofd en het residentiehuis zamengedrongen. Twee of drie groote eerepoorten versierden den weg.

Onmiddellijk na de aankomst van het hooge reisgezelschap ter residentiehuize had de plegtige voorstelling plaats van de ambtenaren, officieren, voorname ingezetenen en perkeniers en van de hoofden der chinesche en inlandsche bevolking.

HOOFDSTUK II.

DE BANDA-GROEP.

Neira. — Lonthoir. — Goenong-Api. — Ay. — Rhun. — Rosengain. — Pisang. — Kappal. — Krakka. — Swanggi. — Zuidooster- en Zuidwester-eilanden. — Geologische beteekenis der Banda-groep. — Aardbevingen en berguitbarstingen. — Watervloeden tijdens sommige aardbevingen. — Hoe hunne noodlottige uitwerkselen te verhoeden. — Flora. — Fauna. — Bevolking. — Vrijen en slaven.

Wij verbleven op de Banda-eilanden van den 12n tot den 17n Oktober, tijds genoeg, om ons met de kleine eilanden-groep van naderbij bekend te maken.

De eigenlijke Banda-eilanden, t. w. Neira of Klein-Banda, Lonthoir of Groot-Banda, Goenong-Api, Ay, Rhun, Rosengain, Pisang, Kappal, Krakka of Vrouweneiland en Swanggi, maken slechts een zeer klein gedeelte uit van de groote eilanden-groep, welke tot de residentie Banda behoort.

Hiervoren heb ik reeds gezegd, dat ook het oostelijke gedeelte van Ceram tot de residentie Banda is gebragt. Tot dit oostelijke gedeelte van Ceram behooren ook de nabij zijne noordoostkust gelegene eilandjes Panjang, Makat, en Maderon, en de onder de zuidoostkust liggende eilandjes Kamar, Gosaai en de 2 Goeteh.

Maar behalve deze eilanden rekent men tot Banda nog eenige groote eilandgroepen, vroeger bekend onder de namen van Zuidooster- en Zuidwester-eilanden.

Ik zal mij in dit hoofdstuk bepalen tot eene nadere beschouwing der eigenlijke Banda-groep en eenige mededeelingen omtrent de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden voor een volgend hoofdstuk besparen.

Slechts een stip in den Indischen Archipel, is de Banda-groep niettemin veelzijdig belangrijk. Merkwaardig door hare geologische verhoudingen, door hare specerijen, door hare geschiedenis, heeft zij sedert ruim 2½ eeuw eene belangrijke plaats genomen in de werken van vroegeren en lateren tijd, welke over de Molukken handelen. Geen wonder dan ook, dat hare eilanden beter en naauwkeuriger bekend zijn, dan zoovele andere van den uitgestrekten Molukschen archipel. En toch, hoezeer wij met nagenoeg volkomen juistheid kennen de lijnen hunner stranden, de gesteldheid en diepte hunner wateren, de hoogte hunner bergtoppen, het voortbrengend vermogen van hunnen bodem, de gesteldheid en geaardheid hunner bevolking, zijn talrijke punten, hen betreffende, nog verre van behoorlijk te zijn toegelicht. Uit hetgeen ik hieronder zal mededeelen, zal voldoende blijken, dat de wetenschap ook op deze kleine plek der aarde nog een ruim veld te ontginnen heeft.

Het voornaamste eiland der Banda-groep is Lonthoir of Groot-Banda. Het heeft eene onregelmatig halvemaanvormige gedaante en is met zijnen oostelijken hoorn naar het noorden, met zijnen westelijken hoorn naar het westen gekeerd. Zijne grootste lengte tusschen beide hoornen bedraagt 1½ duitsche of geographische mijl, zijne grootste breedte ongeveer ⅜ mijl, terwijl zijne hoogte van ruim 100 tot ongeveer 250 meters verschilt.

In de verlenging van den oostelijken hoorn van Lonthoir liggen de beide eilandjes Pisang en Kappal, het eerste bijkans ⅙ mijl lang, het laatste niet veel langer dan de romp van een groot schip.

Trekt men een' cirkel, welks omtrek Poeloe Kappal en Tandjong Batoelobang, den westhoek van Lonthoir, raakt, dan ontwaart men, dat Lonthoir met Pisang en Kappal juist de helft van dien cirkel vormen. De andere helft ontbreekt.

Denkt men zich dien cirkel volkomen, dan ontwaart men binnen hem drie andere eilanden, welke te zamen genomen eene eironde vlakte om het middenpunt van den cirkel beslaan.

Het meest westelijk dier eilanden is Goenong-Api, een regelmatige kegelberg, aan zijnen voet ½ mijl lang en een weinig minder breed.

Oostelijk naast Goenong-Api en door eene smalle zeeëngte, het Zonnegat, er van gescheiden, ligt Neira, bijna ½ mijl lang en op zijn breedste gedeelte weinig meer dan ⅕ mijl breed. In het noorden en zuiden buigt het zich naar Goenong-Api om en verlengt zich met zijnen noordelijken hoorn in het eilandje Krakka, hetwelk niet veel grooter is dan het bovengenoemde eilandje Kappal.

Buiten den cirkel eindelijk, van welken Lonthoir een' zoo grooten boog uitmaakt en welks middenpunt valt in het midden van het Zonnegat of de straat tusschen Goenong-Api en Neira, liggen de overige eilandjes der Banda-groep, — Swangi in het noordwesten, Rhun en Ay in het westen, en Rosengain en het verder uit den wal gelegene rif van Rosengain in het zuidoosten.

Buiten Lonthoir kan men een' ruimeren cirkel trekken, evenwijdig aan of eenmiddenpuntig met den beschrevenen, welks omtrek de eilandjes Swangi, Rhun en het rif van Rosengain zal raken.

Tusschen deze beide cirkels eindelijk kan men een' derden cirkel trekken, eenmiddenpuntig met de beide overige, over de eilandjes Ay en Rosengain.

Alle deze buiten-eilandjes verheffen zich betrekkelijk slechts weinig boven de zeevlakte en zijn kleiner van oppervlakte dan Goenong-Api.

Men kan zich alzoo de Banda-groep voorstellen te bestaan uit drie onvolkomene cirkels van eilanden, in den binnensten van welke cirkels Neira en de nog werkzame Goenong-Api zich verheffen.

Ik heb de boven gegevene wijze van voorstelling geko-

zen, omdat ik al dadelijk wensch over te gaan tot eene algemeene natuurkundige beschouwing der Banda-eilanden.

Toen de Ambon het gat van Lonthoir binnenstoomde en Goenong-Api en Lonthoir in de volheid hunner geologische beteekenis voor mij lagen, riep ik onwillekeurig uit: „dat is de Tengger met den Bromo". De groote Tenggersche krater van Oost-Java, met zijnen zandigen bodem (de zandzee of dasar) en zijne eruptiekegels stonden mij eensklaps voor den geest, zoo gelijksoortig was de indruk, welken het Banda-systeem op mij maakte.

En inderdaad, de Banda-groep geeft geheel dezelfde geologische elementen terug, wel niet zoo volkomen, maar op eene niet minder uitgestrekte schaal en voor den geoloog niet minder duidelijk.

Zie hier de oudste geschiedenis van de Banda-groep, niet zoo als zij te lezen is in de geschriften onzer voorzaten, maar zooals zij gegrift is in de vormen en de verhoudingen en den aard harer eilanden.

De Banda-eilanden zijn de stukken van een' grooten vulkaan. Toen deze vulkaan zich uit de diepte verhief, had de opening van zijn' krater eene middellijn van ongeveer 5 palen of 1½ geographische of duitsche mijl. De helft van den kratermuur verzonk weder beneden de zeevlakte. Maar de andere helft bleef staande en werd slechts aan een zijner hoeken verbrokkeld. Dat is het tegenwoordige Lonthoir, met zijne verlengsels Poeloe Pisang en Poeloe Kappal. Door de instorting van de eene helft des kratermuurs drong de zee tot in den krater door. De vulkanische werking was echter met de vorming des vulkaans niet geeindigd. De geweldige krater bleef zijne lava en puinmassen uitwerpen en zoo ontstond de thans reeds sedert onheugelijke tijden onwerkzame eruptiekegel Neira met zijne omliggende eruptieheuvels (1). Later verplaatste zich de vulkanische wer-

---

(1) Ik versta onder eruptieheuvels die heuvels, welke men om en op de

king meer naar het westen en bleef daar aanhouden. Daardoor ontstond de thans nog werkzame eruptiekegel Goenong-Api, die zich, de uitgeworpene massen steeds om haren krater ophoopende, thans reeds aanmerkelijk boven het geheele systeem verheft en door zijne zich dikwerf herhalende verwoestingen de bevolkingen der Banda-eilanden voortdurend in bekommering houdt. De baai van Banda is een gedeelte van den bodem van den grooten oorspronkelijken krater.

Dat de buiten den kratermuur van Lonthoir gelegene eilandjes, bovengenoemd, in oorzakelijk verband met den grooten vulkaan staan, is op te maken uit het boven omschreven feit, dat de kringen, welke men kan trekken over de eilandjes Ay en Rosengain en over Swangi, Rhun en het rif van Rosengain, eenmiddenpuntig zijn met den kraterkring van Lonthoir.

De tallooze uitbarstingen van de eruptiekegels hebben, behalve de omliggende eilanden, ook den ouden kraterbodem opgehoogd. Over alle is een dik kleed gespreid van vulkanische asch of, beter gezegd, van vulkanisch zand. De kraterbodem is thans in het engere gedeelte der baai slechts eenige weinige vademen diep, doch daar waar de eruptiekegels verder van den ouden kratermuur zijn verwijderd, treft men in de baai, tot kort onder den wal, eene diepte aan van 60 en meer vademen, dat is de grootste diepte, welke men in de baai en zelfs tusschen Goenong-Api en Neira heeft gelood. Denkt men zich nu de watermassa der geheele baai van Banda weg, dan blijft tusschen de eilanden eene uitgestrekte zandvlakte over, welke eene treffende herhaling is van de zandzee van den Tengger.

Indien het Banda-systeem zich zoo hoog had verheven als het Tengger-systeem, zou men een dergelijk tooneel hebben, zonder

---

hellingen van kratermuren en eruptiekegels zoo dikwerf aantreft (althans op Java) en bestaan uit vulkanische uitwerpselen, welke zich, *verwijderd* van het middenpunt van uitwerping, uit die uitwerpselen opstapelen. Vergelijk mijne »Fragmenten eener Reis over Java" geplaatst in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, Jaargang 1849 2e deel, bladz. 40 en 41.

dat het noodig zou zijn, zich het water weg te denken.

Behalve de zich opgehoopt hebbende eruptiestoffen, welke in allen gevalle in de tegenwoordige tijden in verhouding tot de te vullen ruimte gelukkig weinig aanmerkelijk zijn, is nog eene andere oorzaak van ophooging van den kraterbodem werkzaam, welke ik hier met een paar woorden moet gedenken.

Ik bedoel de koraalriffen. De koraalpolypen hebben zich overal om de Banda-eilanden gevestigd, waar de kusten zich met geene al te steile hellingen onder de zee voortzetten en de zee dus niet al te diep is. Tusschen Goenong-Api en Lonthoir hebben hunne achtergeblevene woonplaatsen reeds de grootste helft van de ruimte tusschen beide eilanden ingenomen en verengen bij voortduring het thans nog slechts ¼ paal breede vaarwater. Zij omzoomen den geheelen binnenwal van Lonthoir, met uitzondering slechts van eene kleine streek (tusschen Comber en Raning) waar het dieplood eene waterkolom van 30 tot 50 vademen aangeeft. Aan den buitenwal van Lonthoir omzoomen zij de stranden der daar talrijke inhammen tusschen de bergribben, die zich daar met steile hellingen onder de zeevlakte voortzetten. Neira is er aan zijne noord-, oost- en zuidzijde geheel mede omzoomd, en zelfs de zuidoostkust van Goenong-Api, aan het enge gedeelte der baai beantwoordende, is er reeds mede omkorst. De tijd schijnt niet zeer ver meer verwijderd, waarin het Lonthoir-gat, welks diepste gedeelte nabij den zuidoosthoek van Goenong-Api nog slechts 6 tot 7 vademen bedraagt, voor de vaart van groote schepen zal gesloten zijn.

Na hetgeen ik omtrent de vorming van het Banda-systeem heb medegedeeld, zal eene geognostische beschouwing kort kunnen zijn.

Lonthoir is een hooge wal van trachiet, bedekt met dikke lagen van zwart vulkanisch puin en zand. Zijne naar Neira en Goenong-Api gekeerde hellingen dalen steil en op meerdere plaatsen zelfs muurvormig naar de baai, waar op vele plaatsen een smalle zoom van vlak land met zachte hellingen in den bodem der baai overgaat. De naar het zuiden en oosten gekeerde hellingen, de eigenlijke berghellingen, vormen talrijke ribben en

zijn veel minder steil dan de kraterhellingen.

Pisang en Kappal, hoezeer niet door mij onderzocht, zullen wel evenzeer trachietische massen zijn, maar door hunnen verderen afstand van Goenong-Api, waarschijnlijk met minder dikke lagen van vulkanisch zand bedekt.

Neïra en Goenong-Api bestaan uit louter uitwerpingsstoffen, trachietische lava, puin en zand. De kraters en de spleten nabij den top, op de buitenhelling des bergs, stooten groote kolommen zwavelzure dampen uit. Zuivere zwavel wordt daar in groote hoeveelheden afgezet en zou een artikel van handel kunnen worden, indien niet de beklimming des kegels te moeijelijk ware.

Van de eilandjes Ay, Rhun, Rosengain en Swangi, buiten den kring van Lonthoir gelegen, is het mij niet gegeven, bijzonderheden van geognostischen aard mede te deelen, vermits ik ze niet heb kunnen bezoeken. Vermoedelijk echter hebben zij eenen trachietischen grondslag en daarop, gedeeltelijk althans, een' koraalachtigen bodem.

De Banda-eilanden zijn nog bij voortduring onderworpen aan aardbevingen en berguitbarstingen. Groote verwoestingen worden daardoor van tijd tot tijd aangerigt. De jaren 1586, 1598, 1625, 1629, 1632, 1683, 1690, 1710, 1811, 1816, 1852 zijn daarvan getuigen geweest. Dikwerf zijn de gebouwen der hoofdplaats en der notenperken ingestort door de hevige schuddingen des bodems en de plantsoenen verwoest of beschadigd door de aschregens uit Goenong-Api.

De laatste hevige aardbeving van Banda is geweest die van het jaar 1852. Sedert behooren geringere aardbevingen er tot de zeer gewone verschijnselen en hare eenvoudige vermelding zoude thans reeds eene lange lijst uitmaken. Ook weder tijdens ons verblijf te Neira, den 15ⁿ Oktober, werd nog eene aardtrilling, hoezeer van geringe beteekenis, gevoeld.

De aardbeving van December 1852 was bijzonder noodlottig. Van de verwoestingen, door haar aangerigt, bestonden tijdens ons bezoek nog eene menigte sporen, maar toch, zooals zoo dikwijls het geval is, had men ook deze aardbeving met te hooge

kleuren afgeschilderd, want zeer vele goed gebouwde huizen ter hoofdplaats hadden, niettegenstaande vele andere ingestort waren, weinig of geene schade bekomen. Ik wil de bijzonderheden dier aardbeving, welke in geheel Nederlandsch Indië groote deelneming heeft opgewekt en welker mare zelfs in het moederland enkele deelnemende harten heeft bewogen, hier niet herhalen, daar zij reeds omstandig zijn geboekt. Een punt echter, hetwelk ook uit een natuurkundig oogpunt mijne belangstelling reeds vroeger had opgewekt, wil ik hier kortelijk nader bespreken.

Men weet, dat, tijdens de bandasche aardbeving van 1852, een gedeelte van de baai droog liep en de oorlogsbrik de Haai op hare ankerplaats den bodem der baai raakte. Men herrinnert zich voorts, dat de wateren der baai het strandgedeelte der hoofdplaats overstelpten, de praauwen tot in de gracht van het fort Nassau sloegen en een aantal zich aan of nabij het westerhavenhoofd van Neira bevindende personen jammerlijk deden omkomen. Minder bekend is het, dat deze overstrooming zich slechts bepaalde tot den zuidwestelijken hoek van de hoofdplaats en dat het even lage strand voor het slechts weinige minuten gaans van dien hoek verwijderde residentiehuis en kampement, zonderling genoeg, geen' den minsten last van die overstrooming had.

De zaak werd mij echter bij plaatselijke beschouwing dadelijk duidelijk. Zij moet zich op de volgende wijze hebben toegedragen.

Het geheele Banda-systeem werd, tijdens de aardbeving, voor eenige oogenblikken naar de hoogte gedreven. De wateren der baai liepen daardoor gedeeltelijk naar buiten, zoodat de bodem der baai over eene groote uitgestrektheid zigtbaar werd. Na deze opheffing volgde de daling. De wateren stroomden nu met kracht de baai weder binnen, door het Lonthoirgat, het Zonnegat en het gat van Neira. De wateren van het Lonthoir- en Neira-gat, elkander ontmoetende, had eene opstuwing plaats, welker plaats bepaald werd door het punt van zamenkomst der van beide kanten toestroomende massen en er ontstond eene golf,

welker rigting gedeeltelijk bepaald werd door den vorm der kust van Lonthoir en welke op den zuidoosthoek van Goenong-Api en den zuidwesthoek van Neira moest aanloopen, waar zij eerst later kon worden tegengehouden door de door het enge Zonnegat noodzakelijk langzamer zich aanspoedende zee. De gezegde hoek van Neira, uit vlak land bestaande, moest door die opkomende watermassa noodzakelijk worden overstroomd, doch spoedig was het evenwigt in de wateren weder hersteld. Wel zeer ongelukkig was het, dat het juist een punt van Neira trof, waar zoovele menschen bijeen waren, welke door de golf werden medegevoerd en daardoor een' plotselingen geweldigen dood vonden.

Indien deze mijne beschouwingswijze juist is, moet hetzelfde verschijnsel bij vroegere vertikale aardschuddingen zich ongeveer even zoo hebben voorgedaan.

En inderdaad wordt zulks door de geschiedenis allezins bevestigd. Valentyn verhaalt het gebeurde tijdens de geweldige bandasche aardbeving van 1629, alsof hij die van het jaar 1852 had beschreven. De volgende zijn zijne eigene woorden. „In 't jaar 1629 was „hier een groote aardbeving, en een half uur er na een water- „vloed, die zeer swaar was, en bij stil weder quam. De zee „verhief zich tusschen Celamme en Neira als een hoogen berg „die aan de eene zijde regt op t' Kasteel Nassau aanviel, al- „waar 't water 9 voeten hooger dan een gemeene springvloet, „en 't Kasteel binnen en buiten half vol water stond. Het „hoofd voor 't zelve, van zware steenen gemaakt, was, met een „groot stuk van de barm, weggeslagen" enz. „Ook wierden ver- „scheidene huizen omtrent strand, in stukken geslagen en in zee „gedreven, gelijk dat ook t' huis van den Fiskaal, nevens hem „en zijn vrouw, die mede in zee gerukt wierden, overquam, „alwaar hij gebleven, doch zij door een andere baar weer op „land gesmeten is. Het schip den Briel, daar leggende draaide „alleen driemaal rond".

Wat in 1629 en 1852 en tusschen die tijdstippen meermalen gebeurd is (Valentyn 3e deel, stuk 2, bladz. 37), zal bij nieuwe derge-

lijke aardbevingen weder moeten gebeuren. De wetenschap wijst ook hier den weg aan, de onheilen dier jaren, door de opstuwende wateren veroorzaakt, in den vervolge te voorkomen. Men kan zulks, door de steeds bedreigde plek te verlaten en een zeehoofd te bouwen, al moet het dan ook eenige schreden langer zijn, meer oostwaarts, b. v. oostelijk van het tegenwoordige residentiehuis, voor hetwelk trouwens het reeds bestaande fraaije zeehoofd met weinig kosten zou te verlengen en daardoor bij alle getijden bruikbaar te maken zijn

---

De flora der Banda-eilanden mist dien rijkdom aan vormen, welken men op andere tropische eilanden van dezelfde uitgestrektheid aantreft. Inderdaad, de voornaamste eilanden der groep, Lonthoir, Neira en Ay, zijn geheel gekultiveerd en worden geheel of nagenoeg geheel ingenomen door de notenperken, welker plantsoenen slechts weinig plaats overlaten aan eene vrijwillige vegetatie. Goenong-Api, waar geene perken zijn en slechts enkele plantsoenen aan den kustzoom bestaan van klapperpalmen, groenten, enz, heeft wel eene rijkere vegetatie, waaronder vooral de kasuarinen en hooger de varens overwegen, doch zij heeft niet ver naar boven kunnen doordringen, deels wegens het los opeengestapelde van het vulkanische puin en zand, deels door de van tijd tot tijd uitstroomende lava, deels door de zwaveligzure dampen, welke uit zijnen krater opstijgen en door de verschillende winden afwisselend het geheele topgedeelte scheren.

Daar waar de oorspronkelijke vegetatie van Neira en Lonthoir nog in wezen is gebleven, is zij voornamelijk gekenmerkt door de eigenaardige vormen van pandanen, katappan en varens.

Behalve deze vormen en behalve de talrijke vruchtboomen en moesplanten, zijn reeds talrijke plantensoorten van de Banda-eilanden bekend geworden, doch men vindt hare namen nog zeer verspreid in de verschillende werken over de botanie van Nederlandsch Indië. Even als voor de kennis van Amboina, zou het ook voor die der Bandagroep van belang zijn, eene lijst

der reeds bekende vormen zamen te stellen om die tot een uitgangspunt te doen dienen van nieuwe nasporingen.

Aan landdieren is de Banda-groep zeer arm. Op Lonthoir leven wilde herten en zwijnen en de koeskoes (Cuscus maculata Gr?) bewoont er het geboomte. Deze, de gewone rat (Mus decumanus Pall.) en een zevental vleermuizen (Trilatitius blepotis Gr., Scotophilus Temminckii Gr., Pteropus edulis Geoffr. Pteropus phaiops Temm., Pteropus pallidus Temm., Macroglossus minimus Gr. en Cephalotes Peronii Geoffr.) zijn alle zoogdieren, welke men tot nog toe van de Banda-groep kent, tenzij men daar nog bij rekene de doejong (Halicore dugong F. Cuv.), welke in de bandasche wateren geen vreemd verschijnsel is.

Ook ten opzigte van de vogelfauna bestaat eene groote schaarsheid aan vormen, hoezeer zich laat vermoeden, dat een gezet onderzoek talrijke soorten zal aan het licht brengen, welke tot nog toe niet als bandasche bekend zijn. Voor het tegenwoordige bepaalt zich die kennis tot enkele uilen, jaarvogels, papagaaijen, spechten, honigzuigers, meerlen, winterkonings en duiven (1). Onder die duiven zijn de befaamde noteneters (Columba aenea Temm. en Columba perspicillata Temm.), de manok falor der Bandanezen, welke zooals bekend is de noten verslinden en ze onverteerd ontlasten en daardoor de voorplanting des booms bevorderen. Zeer talrijk is op Banda de roode lori (Eos ruber Wagl.).

(1) De thans van de Banda-groep bekende soorten van vogels zijn, voor zoover ik kan nagaan, slechts de volgende. Strix castaneoptera Horsf., Scops Lempiji Bp., Eos ruber Wagl., Trichoglossus haematodus Wagl., Bucco gularis Temm., Picus concretus. L., Calao plicatus Bp., Buceros lunatus Temm., Buceros gularis Rwdt, Myiolestes phaionotus S. Müll., Muscicapa flammea Forsk., Rhipidura squamata S. Müll., Turdus azureus Temm., Ceblephyris fimbriatus Temm., Graucalus papuensis Bp., Glaucopis varians Temm., Temia Levaillantii Less., Nectarinia rubrocana Temm., Nectarinia aspasia Schl. Müll., Nectarinia [Myzomela] Boiei S. Müll., Zosterops chloris S. Müll., Alcedo ispida L., Megapodius Freycineti Gaim., Columba diademata Temm., Columba javanica Temm., Columba aenea Temm., Columba perspicillata Temm.

Aan reptiliën is de Banda-groep niet rijker. De petolaslang (Python reticulatus Gr. of Python molurus Gr.) moet volgens de inlanders op Lonthoir nu en dan zijn aangetroffen. Zelf vond ik op Lonthoir eene kleine onschadelijke slang (Lycodon aulicum Boie). Maar deze beide zijn de eenige soorten van reptiliën, welke mij tot dus verre als bandasche bekend zijn geworden. Zeker echter zullen er nog wel eenige andere soorten leven.

Ten opzigte der visschen van de Bandasche wateren heb ik het voorregt gehad, de eerste geweest te zijn, die daarover eenig licht heeft verspreid. Naauwelijks 5 jaren geleden kende men met zekerheid slechts 2 vischsoorten van de Banda-eilanden. In verschillende bijdragen bragt ik dat aantal op 176. Zelf verzamelde ik tijdens mijn verblijf te Neira 86 vischsoorten. De uitkomsten van het onderzoek dier soorten heb ik nedergelegd in mijne „Vijfde Bijdrage tot de kennis der ichthylogische fauna van de Banda-eilanden, opgenomen in het 11e deel (1856) van het Natuurkundig tijdschrift voor Nederlandsch Indië. Van riviervisschen op de Banda-eilanden is geen sprake.

De karcinologie van de Banda-groep is nog geheel te bewerken. Geene enkele soort van schaaldieren is mij in de registers der wetenschap voorgekomen, als de Banda-eilanden te bewonen. Zelf heb ik daar slechts waargenomen Grapsus scaber Edw., Calappa fornicata Fab. en Birgus latro Leach.

Ten opzigte der spinnen, insekten, weekdieren en overige ongewervelde dieren zijn wij evenmin iets gevorderd. Een halfvleugelig insekt, Pentatoma Petiti Le Guill., en een gastropood, Conus bandanus Brug., zijn de eenige soorten, welke ik bij de mij beschikbare schrijvers vermeld zie. Tijdens mijn verblijf verzamelde ik op de riffen van Lonthoir verschillende soorten van zeesterren en tripangs, welke ik echter, met uitzondering van Oreaster turritus Müll. Trosch., Ophidiaster miliaria Müll. Trosch., Culcita discoidea Ag. en de ananas-tripang (Trepang ananas) nog niet heb bepaald. De riffen waren bovendien met talrijke flustren en wieren bedekt.

De Banda-eilanden zijn slechts gedeeltelijk bewoond. Swangi, Kappal en Krakka, eigenlijk niets meer dan begroeide rotsen, hebben geene bevolking. Op Pisang verblijven slechts eenige leprozen, welke daar onder het gezag van een opziener worden verpleegd. Goenong-Api heeft geene vaste ingezetenen, maar slechts eenige plantsoenen en kleine woningen, waarin burgers van Banda of hunne slaven, nu en dan slechts tijdelijk verblijf houden. Rhun is evenzeer onbewoond.

Slechts Neira, Lonthoir, Ay en Rosengain hebben eene vaste bevolking en deze is nog zeer spaarzaam en bedraagt, die van alle eilanden te zamen genomen, niet meer dan de bevolking van een groot dorp of van eene kleine stad.

In lang verloopene eeuwen was die bevolking aanmerkelijk talrijker. Toen onze eerste schepen Banda bezochten verhieven zich nog allerwege, vooral op Lonthoir, bloeijende steden of dorpen en schatte men de populatie op minstens 15000 zielen.

Men kent de lotgevallen dier bevolking en weet hoe haar verzet tegen onze vestiging en tegen het monopolie-stelsel der Kompagnie haren ondergang ten gevolge had. Thans zou het moeijelijk zijn, nog overblijfselen dier oude bevolking op te sporen. Eene geheel vreemde populatie heeft zich op Banda's bodem gevestigd.

Met de oude bewoners mogt niet verloren gaan de muskaatnotenboom, de reden van onze vestiging en de bron van grootere rampen voor de oude Bandanezen dan Goenong-Api ooit geweest is voor hunne opvolgers. Eene veelsoortige bevolking verrees nu, van Europeanen van verschillende natiën, van mestiezen, van afstammelingen der oude Bandanezen, van Timorezen, Tenimberezen, Cerammers, Galelarezen en Tobellorezen en van uit de meest verschillende oorden van den Archipel afkomstige slaven en boosdoeners, waarbij zich in de jongste tijden nog een aantal vrije Javanen voegde.

Eene zoodanig zamengestelde bevolking kan uit den aard der zaak geen karakter bezitten, waaraan men eenige anthropologische waarde zou mogen toekennen.

Ik zal mij daarom slechts bepalen tot de vermelding van hare cijfers, zooals ik die in verschillende gedrukte en ongedrukte bescheiden zie vermeld.

In het begin der 18e eeuw is de bevolking voor de verschillende eilanden opgegeven als toen bedragen te hebben 3842 zielen, waarvan 1020 op Neira, 1834 op Lonthoir, 938 op Ay, 30 op Rhun en 20 op Rosengain. Vermits echter de kinderen beneden de 12 jaren onder die cijfers niet begrepen zijn, valt het, met het oog op de vreemdaardige zamenstelling der bevolking, moeijelijk, haar totaal cijfer met eenige juistheid te bepalen. Het cijfer van 5000 zal echter toenmaals niet veel van de werkelijkheid hebben verschild. Slechts 100 volwassen mannelijke Bandanezen, voor de helft vrije lieden en voor de helft slaven, vertegenwoordigden toen nog Banda's oude bevolking.

Op de hieronder aangeduide tijdstippen was het totaal der bevolking van de Banda-groep als volgt.

Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.	Jaren.	Zielen.
1818	6000	1847	5821	1853	6179
1840	5081	1852	5880	1854	6333

Bevolking der Banda-eilanden op het einde van 1854.

	Neira.	Lonthoir.	Ay.	Rozengain.	Pisang.	Totaal.
Europeanen en mestiezen.	340	96	10	38	3	484
Inlandsche christenen.	514	163	99	21	0	800
Mohammedanen.	614	204	18	5	0	841
Timorezen en Tenimberezen.	170	36	2	2	0	210
Galelorezen en Tobellorezen.	0	24	9	0	0	33
Chinezen.	143	1	0	1	0	145
Vrije inlandsche arbeiders.	73	705	164	0	0	942
Perkhoorige lieden.	174	864	144	0	0	1182
Partikuliere lijfeigenen.	513	158	16	21	0	708
Bannelingen.	660	253	67	0	0	980
Leprozen.	0	0	0	0	8	8
Totaal.	3201	2504	529	88	11	6333

De genoemde eilanden waren alzoo op het einde van 1854 bevolkt met 6333 zielen, niet medegerekend de militairen en hunne vrouwen en kinderen, welke dat cijfer tot ruim 6700 zouden hebben doen stijgen. Volgens de formatie bestaat de bezetting der Banda-eilanden uit 10 officieren en 320 onderofficieren en manschappen.

Bij nasporingen omtrent de bevolking van de Banda-groep doet men wèl, haar in twee groote afdeelingen te splitsen.

De eene afdeeling bezit de voorwaarden niet, zich geregeld voort te planten en kan daardoor niet in stand gehouden worden, tenzij door aanvoer van buiten. Daartoe behooren de perkslaven, welke tegenwoordig met den zachteren naam van perkhoorige lieden worden aangeduid, en voorts de slaven van partikulieren, de vrije arbeiders en de bannelingen. Deze maakten op het einde van 1854 een aantal uit van 3812 zielen en alzoo de grootste helft der gezamenlijke bevolking. Op de 3170 volwassen personen dezer klassen kwamen slechts 800 vrouwen, zoodat de mannen stonden tot de vrouwen als ongeveer 3: 1. Op deze 3170 volwassenen kwamen dan ook slechts 642 kinderen, dat is, nagenoeg 1 kind op de 5 volwassen personen. De verhouding van vrouwen en kinderen tot mannen is overigens verreweg het ongunstigste bij de vrije arbeiders in de notenperken en bij de bannelingen, zoo als volgend staatje aantoont.

Bevolking.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Slaven.	335	235	73	65	708
Perkhoorigen.	406	314	215	217	1182
Vrije arbeiders.	751	159	18	14	942
Bannelingen.	878	62	23	17	980
Totaal.	2370	800	329	313	3812

De vrije arbeiders of huurlingen, zijn eerst sedert 1852 aan Banda's bevolking toegevoegd, om te voorzien in de behoefte aan werkbare handen, ontstaan door de vermindering der onvrije werklieden.

Tot de eigenlijke ingezetenen zijn te brengen de overige klassen met uitzondering van de Timorezen, Tenimberezen, Galelarezen en Tobellorezen, welke meestal ongehuwd leven en niet als vaste burgers te beschouwen zijn. Op het einde van 1854 was deze klasse der bevolking zamengesteld als volgt.

Bevolking.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens	Meisjes.	Totaal.
Timorezen en Tenimberezen	179	18	6	7	210
Galelarezen en Tobellorezen.	14	6	5	8	33
Tot.	193	24	11	15	243

Van deze klasse van ingezetenen is alzoo geene toename der bevolking te voorzien.

Betrekkelijk de vaste ingezetenen zijn de bovenbedoelde verhoudingen gunstiger t. w.

Bevolking.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Europeanen en mestiezen.	122	107	137	118	484
Inlandsche christenen.	221	238	163	178	800
Mohammedanen.	287	292	145	117	841
Chinezen.	50	58	20	17	145
Totaal.	680	695	465	430	2270

Gaat men nu na de beweging in deze bevolking van ingezetenen, voor zoo verre die uit de bescheiden is op te maken, dan komt men tot de uitkomst, dat ook zij voortdurend in getalsterkte afneemt, wat uit volgend overzigt voldoende blijkt.

Jaren.	Ingezetenen.	Jaren.	Ingezetenen.	Jaren.	Ingezetenen.
1816	3102	1828	1925	1847	2056
1817	2812	1835	1984	1852	2396
1818	2952	1839	1872	1854	2270
1819	2695	1840	1869		

In een tijdsverloop alzoo van bijkans 40 jaren is de bevolking der ingezetenen, na vele golvingen ondergaan te te hebben, van 3102 tot op 2270 versmolten.

Deze vermindering schijnt voornamelijk betrekking te hebben tot de inlandsche christen-ingezetenen, doch de bescheiden van het jaar 1816 geven slechts het cijfer 3102 zonder nadere bijzonderheden. De Europeanen en mestiezen nemen aanmerkelijk in aantal toe, gevende de jaren 1835, 1839 en 1847 voor hen de cijfers 291, 312 en 330, terwijl 1854 een cijfer van 484 aanwijst.

De inlandsche bevolking schijnt haar minimum bereikt te hebben in het jaar 1840 en sedert weder aan het toenemen te zijn. Althans vind ik in genoemd jaar voor de inlandsche christenen het cijfer 654 en voor de mohammedaansche ingezetenen 720.

De slaven en de perkhoorige lieden nemen voortdurend in aantal af. In het jaar 1828 bedroeg het aantal partikuliere slaven nog 1190, in 1836 nog 1074, in 1840 919, in 1847 824 en was op het einde van 1854 tot 708 verminderd. Tot deze vermindering bragten zeker ook bij vrijgevingen of verwisseling der vroegere naar elders verhuisde eigenaars door ambtenaren of officieren, welke geene slaven medebragten.

De perkhoorige lieden of gouvernements-slaven, in April 1818 1613 en in 1828 nog 1352 zielen sterk, waren op het einde van 1840 tot 1274 en op het einde van 1854 tot 1182 zielen versmolten, en alzoo in een tijdvak van 36 jaren met 431, dat is, met meer dan $\frac{1}{4}$ verminderd. Indien het jaar 1860 niet de vrijheid der perkslaven aanbragt, zou deze stand toch allengs verdwijnen, door gemis aan levenskracht.

HOOFDSTUK III.

NEIRA.

De hoofdplaats Neira.— Forten Belgica en Nassau.—Verwoestingen door de aardbevingen aangerigt. — Garnizoen. — Schutterij. — Versterking Voorzigtigheid. — Togtje over het eiland Neira. — Perken Zevenbergen en Hersteller, Bankobatoe en Lautakka. — Het Zonnegat. — Watertogtje van Lautakka naar de hoofdplaats. — Papenberg. — Vischpartijtje op de riffen van Lonthoir. — Zeesterren en tripang, en daarin levende visschen. — De Perkeniers. — Bandasche burgers. — Chinezen. — Handel.

Den dag van onze aankomst ter hoofdplaatse Neira besteedde ik voornamelijk, om mij nader met haar bekend te maken.

De hoofdplaats Neira beslaat het zuidelijke gedeelte van het eiland Neira en strekt zich langs het zuiderstrand uit ter lengte van ongeveer $\frac{3}{4}$ paal of 15 minuten gaans. De westervleugel van de stad wordt ingenomen door de chinesche wijk, welke aan het engste gedeelte van het Zonnegat beantwoordt. De europesche wijk beslaat het middengedeelte der stad en bestaat uit meestal steenen gebouwen, langs twee straten geplaatst, welke door eenige dwarsstraten met elkander zijn verbonden. Tusschen de chinesche en europesche wijken liggen de forten Nassau en Belgica, het eerste nabij het strand, het tweede een paar minuten gaans meer op den achtergrond en op een' heuvel, welke wel een veertigtal voeten hooger zal zijn dan het strand.

Te midden van de europesche wijk ligt het residentiehuis, uitziende op het strand. De oostervleugel van de stad wordt ingenomen door het kampement en de versterking Voorzigtigheid. Achter de europesche wijk en het kampement bevinden zich de kampongs Ratoe, Baroe, Palawar en Moe, waar de inlandsche christen- en mohammedaansche bevolking woont; daar liggen ook het bannelingskwartier, het hospitaal, enz.

Het stadje, hoe lief ook zijn aanzien is van de reede, door zijne uitbreiding langs het strand en door het schilderachtig zich er boven verheffende antieke Belgica, heeft weinig te beduiden. Het geheele eiland Neira is bevolkt met ruim 3000 zielen, doch trekt men van dat aantal af de bevolking der drie notenperken van Neira en de bannelingen, dan blijven voor de eigenlijke stadsbevolking nog geene 2000 zielen over.

Merkwaardige gebouwen bezit Neira niet, tenzij Belgica, eene regelmatige vijfhoekige steenen redoute met torens op de hoeken en van een' ringmuur met 5 holle bastions omgeven. In 1611 gebouwd, heeft het nagenoeg 2½ eeuw lang den tand des tijds, of, wat meer voor zijne hechtheid pleit, de hevige en tallooze aardbevingen weerstaan, en het aanzien, nog vatbaar te zijn 2½ eeuw voort te bestaan.

Nassau, welks bouw een paar jaren voor dien van Belgica werd begonnen, is eene vierhoekige klipsteenen redoute met bastions, hoornwerk, bedekten weg en gracht. De gebouwen binnen zijne wallen zijn tot pakhuizen ingerigt.

Tegenover Belgica maakt Nassau weinig vertooning. De sporen der verwoestingen, door de aardbeving van 26 November 1852 en door den grooten brand van 1856 aangerigt, waren tijdens ons bezoek nog overal zigtbaar. Meerdere gebouwen lagen nog in puin of stonden nog zwaar beschadigd daar. Maar toch kwam het mij voor, dat de berigten van de uitwerkselen dier aardbeving overdreven waren, want het aantal goed in stand geblevene gebouwen overtrof verreweg dat der zwaar beschadigde of vernielde. Aan het residentiehuis, hetwelk ook door die aardbeving had geleden, waren geene de minste sporen daarvan meer zigtbaar.

Na 1852 hebben de aardbevingen de bewoners van de Banda-eilanden nog dikwerf in schrik gebragt en velen er tegen doen opzien, de noodige herstellingen aan hunne woningen te doen of ze te doen herbouwen. Van 1854 alleen zie ik 11 aardbevingen vermeld, waaronder meermalen zware schokken. De schade, door de aardbeving van 1852 op de Banda-eilanden veroorzaakt, is berekend geworden ruim 2½ tonnen gouds te hebben bedragen, ongerekend het huisraad der geheel vernielde gebouwen. De giften in en buiten Nederlandsch-Indië, ten behoeve der Bandasche ingezetenen ingezameld, hebben bedragen eene som van ruim ƒ 43000. De perkeniers hebben verkozen de hun van dit bedrag toegekende sommen niet aan te nemen, omdat zij beweerden geene 14 procent van de geledene schade daardoor terug te zullen erlangen. Men heeft toen het bedrag der giften uitgekeerd aan de eigenaars van de ingestorte gebouwen, aan de „notabelsten", welke daardoor 30 procent hebben terugbekomen van het bedrag der geledene schade. Ik geloof niet, dat deze wijze van verdeeling in de bedoeling zal zijn geweest der gevers.

In den namiddag van den 12n Oktober inspekteerde de opperlandvoogd het kampement, de bezetting, de schutterij, het hospitaal, de versterking Voorzigtigheid, het fort Belgica en de bouwvallen der chinesche wijk.

Dat was eene wandeling rondom de geheele hoofdplaats, welke als wandeling minder aangenaam mogt heeten, wegens het mulle vulkanische zand, waaruit de wegen van Neira bestaan.

Het kampement heeft een lief aanzien, nette officierswoningen en kazernen, kantine, enz. De kommandant van het garnizoen, de kapitein De Quay scheen zich veel moeite te geven voor zijne manschappen, en hen nuttig en voor hun zelve voordeelig bezig te houden met het kweeken van groente en het visschen met staaknetten (sero), enz., waardoor hun goedkoop menige ververschiug gewerd, welke zij zonder dat zouden hebben moeten missen.

Zooals ik gezegd heb, bestaat de geheele militaire bezetting der Banda-eilanden uit ongeveer 330 man. Deze behooren, voor

zooverre zij infanteristen zijn, tot het garnizoensbataillon der Moluksche eilanden. Zij maken, op een dertigtal artilleristen na, de geheele bezetting uit. Volgens de nieuwste formatie is de bezetting verdeeld, zooals het volgende staatje aantoont. Zij bestaat uit Europeanen en Javanen, de Europeanen ten getale van 71, de officieren medegerekend; de Javanen ten getale van 261. Van de 10 officieren behooren 6 tot de infanterie, 1 tot de artillerie, 2 tot de geneeskundige dienst en 1 tot de administratie.

Bezetting der Banda-eilanden.

Eilanden.	Officieren.	Onderofficieren en Manschappen.		Totaal.
		Europeanen.	Inlanders.	
Neira.	10	55	224	289
Lonthoir.	—	2	11	13
Ay.	—	2	11	13
Rosengain.	—	2	15	17
Tot.	10	61	261	332

De schutterij van Banda bestond in 1855 uit drie kompagnieën, te zamen sterk 480 leden, deels met geweren, deels met pieken gewapend. Een groot gedeelte dezer schutters is gevestigd op Lonthoir en Ay. Het bevel is opgedragen aan een' kapitein.

De versterking Voorzigtigheid ligt nabij het kampement, aan de oostkust van Neira. Zij bestaat slechts uit eene aarden borstwering in de gedaante van een' halven cirkel, en eene vierkante enceinte, door een' klipsteenen muur afgesloten. Hier is een gedeelte der militairen gekazerneerd. De forten Belgica en Nassau hebben geene bezetting.

Het hospitaal is vrij ruim en goed ingerigt. Het aantal daar verpleegd wordende lijders is gewoonlijk aanzienlijk, wegens de talrijkheid der bannelingen. Het staat, even als de geheele geneeskundige dienst der Banda-eilanden, onder een' officier van gezondheid der 1e klasse, doch sedert verscheidene jaren reeds, wordt

deze dienst waargenomen door een' officier van gezondheid der 2e klasse. Daarentegen is er een militaire apotheker geplaatst, boven de formatie, wat trouwens ook zeer noodig was.

De chinesche wijk lag nog grootendeels in puin. Wat de aardbeving van 1852 had gespaard, was door den jongsten brand vernield. In de nabijheid stonden nog de muren der christenkerk, welke een fraai gebouw moet geweest zijn en insgelijks door de reeds meermalen genoemde ramp was verwoest. Men wendde pogingen aan, haar op een' waardigen voet te herstellen of op eene andere plaats te herbouwen.

's Avonds, ter gelegenheid van eene algemeene receptie ten residentiehuize, hadden wij gelegenheid, het voornaamste gedeelte van het bandasche publiek bijeen te zien. Behalve de ambtenaren en officieren waren daar ook meerdere perkeniers met hunne dames tegenwoordig.

De 13e Oktober was bestemd tot een togtje over het eiland Neira. Dit togtje was zeker een der bekoorlijkste, welke men zich denken kan. Reeds vroeg in den morgen had ik eene wandeling in dezelfde rigting ondernomen. Voornemens, den Papenberg, het hoogste punt van den neiraschen eruptiekegel, doch nog geene 200 meters boven de zeevlakte verheven, te beklimmen, had ik mij derwaarts op weg begeven, doch was naauwelijks den Goenong Menangies, een heuvel in de nabijheid der hoofdplaats, welke haar en het fort Belgica beheerscht, gepasseerd, toen eene hevige regenbui mij deed aarzelen den togt voort te zetten. Evenwel ging ik door tot het eerste notenperk, Zevenbergen en Hersteller, alwaar ik de woning van den perkenier het einde der bui wenschte af te wachten om den togt te vervolgen.

De regen echter in hevigheid steeds toenemende, besloot ik terug te keeren en eene meer gunstige gelegenheid af te wachten,

In den namiddag was het schoonste weder op het regenachtige gevolgd. De togt ging nu weder naar Zevenbergen en van daar naar de beide andere notenperken van Neira, Bankoebatoe en Lautakka.

Zoo als ik gezegd heb, beslaat de hoofdplaats slechts het zuidelijke gedeelte van het eiland Neira en niet meer dan ongeveer een derde gedeelte van zijne oppervlakte. De overige twee derde gedeelten van het eiland worden ingenomen door drie notenperken, van welke het perk Zevenbergen en Hersteller het middelste gedeelte des eiland beslaat, terwijl Bankobatoe de oostelijke en Lautakka de westelijke helft van het noordelijke gedeelte des eilands uitmaken. Die perken, gelijk alle, welke ik ook op Lonthoir gezien heb, zijn prachtige bosschen, waar de muskaatnotenboom met zijnen regten stam en kegelvormige kruin beschaduwd is door de hooge kroonen van kanari-boomen, welke overal ter zijner beschutting zijn geplant, terwijl de bodem, zooveel mogelijk schoon gehouden om de afgevallene vruchten met gemak te vinden, is als die eens tuins. Aangenaam is de wandeling in deze koele, nette, geurige wouden, aan welke het golfvormige terrein het anders bij lange wandelingen eentoonig wordende van het bosch ontneemt.

Van Zevenbergen slaat de weg met talrijke golvingen en kronkelingen om den Toedjoes, een' heuvel op het midden des eilands, aanmerkelijk lager dan de Papenberg. De weg bestaat er, even als overal op Neira en Lonthoir, uit fijn trachietzand, of zoo men wil, vulkanische asch, uitgeworpen door Goenong-Api en in meerdere of mindere mate met humus bedekt of vermengd. Daar waar de hellingen steiler zijn, komen ook meerdere trachietblokken, sommige zelfs van buitengemeene grootte, aan den dag en herinneren den wandelaar de perioden van Banda, toen de vulkaan deze geweldige blokken deed regenen. Hier en daar werd de togt niet weinig veraangenaamd door de tusschen het geboomte door zigtbare zee.

De gouverneur generaal bezocht alle perkeniers in hunne woningen en onderhield zich minzaam met hen. De geheele bereiding der noten werd in oogenschouw genomen. Alle perkgebouwen hadden veel geleden.

Van de genoemde drie perken is Bankobatoe het belangrijkste, met het oog op het aantal notenboomen en arbeiders. De drie per-

ken bezaten te zamen in 1854 32632 notenboomen en 236 arbeiders. Het produkt in hetzelfde jaar bestond uit 42194 amst. ponden noten (middelbare, magere en stukkende te zamen genomen) en 10504 amst. ponden foeli; noten en foeli te zamen eene geldswaarde voor de drie perkeniers vertegenwoordigende van *f* 8033,60.

Men ziet hieruit reeds, dat de som van ruim *f* 8000, onder drie perkeniers verdeeld, welke daaruit moeten bestrijden de onkosten van voortbrenging, waarin zij slechts gedeeltelijk worden te gemoet gekomen door eene goedkoope erlanging van voedingsmiddelen voor hunne arbeiders, naauwelijks gezegd kan worden een middelmatig bestaan te verschaffen.

Ik zal echter nadere beschouwingen omtrent de notenkultuur en omtrent perken en perkeniers voor een volgend hoofdstuk besparen.

De perkgebouwen van Zevenbergen, Bankobatoe en Lautakka waren zoo veel mogelijk versierd, ter eere van den opperlandvoogd, maar uit de wijze van versiering was op te maken, dat bij de perkeniers meer goede wil dan vermogen bestond om de ontvangst luisterrijk te doen zijn.

Nog voor het vallen van den avond hadden wij Lautakka bereikt. Wij waren den Papenberg noordelijk omgetrokken en hadden zijnen top en zijnen daar geplaatsten seinpost links van ons laten liggen.

Het perkhuis van Lautakka ligt buitengemeen schilderachtig op eene kleine landengte, welke zich westelijk verbreedt tot Batoe-Poeloemati, die de oostelijke grens van den noordelijken ingang van het Zonnegat daarstelt. Noordelijk blikt men van de perkgebouwen in de ruime zee, en daar heeft het uitzigt alzoo niets buitengewoons. Maar zuidelijk reikt het perkhuis tot aan het Zonnegat en boven beschrijving schoon is daar het gezigt op Goenong-Api, op den Papenberg en op de overal scherp begrensde wateren van het Zonnegat.

Wij zagen daar Goenong-Api weder geheel voor ons uitgebreid, met zijnen top in het zuidwesten. Een weinig be-

neden zijn' top stegen op meerdere plaatsen kleinere dampzuilen op, uit openingen, niet tot den eigenlijken krater (welke men van uit Lautakka niet kan zien) behoorende, maar welke zeker met de groote kraterbuis in gemeenschap staan.

Te Laütakka lagen orembaai's in gereedheid om het reisgezelschap naar de hoofdplaats terug te voeren. Andere praauwen van de inlandsche bevolking, versierd met vlaggen en bemand met in feestdos gekleede scheppers en de noodige tjakaleler's vergezelden ons. De togt door het Zonnegat was als in een meer. Overal zagen wij ons omringd door hoog land. De Papenberg daalt met steile hellingen naar het Zonnegat, hetwelk hier op meerdere plaatsen digt onder de kust eene diepte heeft van 40 tot 50 vademen. Snel vlogen wij over de spiegelgladde wateren voort en nog voordat het duister was geworden, waren wij ter hoofdplaatse terug.

De 14e Oktober was tot rustdag bestemd. Ik had mijn voordeel daarmede gedaan, door een vischpartijtje te regelen, waartoe de heer Brandes, een der voornaamste perkeniers, welwillend zijne hulp verleende. Wij begaven ons met eene sloep van de Ambon en eenige met inlanders bemande praauwen naar het breede rif, dat zich tegenover Goenong-Api en Neira langs Lonthoir uitstrekt. Meermalen werd daar een treknet uitgebragt, en hoezeer de vangst niet bijzonder rijk was, gelukte het mij toch, ongeveer een tachtigtal vischsoorten magtig te worden, vele van welke ik nog niet van de Bandasche wateren kende. Er staat zoo weinig water op het rif, dat wij een groot gedeelte er van wadende onderzochten. Het rif is rijk aan groote zeesterren (vooral Oreaster turritus Müll. Trosch. en Ophidiaster miliara Müll. Trosch.) en tripangsoorten, van welke laatste ik meerdere voorwerpen van 1 tot 2 voeten lengte verzamelde. Voornemens deze soorten bij mijne terugkomst te Neira te beschrijven, werd ik daarin verhinderd, doordien zij meest alle zoo groote veranderingen ondergingen, nog voor hun sterven, dat éene beschrijving onmogelijk werd. De kleuren en opperhuid stootten zich meestal af en de ligchaamsbuis der dieren trok zich veelal zoo sterk te za-

men, dat de ingewanden en hunne inhoud, geheel door de mondopening naar buiten werden geperst. Ik had ook gehoopt, bij mijne tripangs of zeesterren, onder welke zich twee voorwerpen bevonden van Culcita discoidea Ag., zelf het verschijnsel waar te nemen van het voorkomen van levende visschen in deze dieren. Elders reeds (1) heb ik het merkwaardige feit vermeld, dat in sommige asteriden en holothuriën soms vischjes leven van het geslacht Oxybeles. Toen ik dat feit beschreef, dacht ik, dat het in de wetenschap nog onbekend was, doch sedert heb ik ontwaard, dat Quoy en Gaimard hetzelfde verschijnsel hebben waargenomen bij de ananas-tripang, in welke zij dezelfde of eene zeer na verwante soort van Oxybeles hebben aangetroffen. Quoy en Gaimard hebben echter het verschijnsel niet nader verklaard, zoodat het vraagstuk, hoe deze vischjes binnen de ligchamen dezer dieren komen en daar blijven leven, nog geenszins opgelost is. Ik had gewenscht tot die oplossing te kunnen bijbrengen, maar in geen der door mij geopende zeesterren en tripangs trof ik de Oxybeles aan.

Ofschoon de zee tusschen en om de Banda-eilanden zeer rijk is aan visch, legt zich de bevolking weinig op de vischvangst toe. Men vischt weinig meer dan voor eigen behoefte, en voor de europesche ingezetenen is het dikwerf moeijelijk visch ter erlangen, niettegenstaande de zee, vooral in de ruimere gedeelten der baai, van goede en smakelijke soorten wemelt.

De Banda-eilanden bloeijen slechts voor het gouvernement. De muskaatnotenkultuur houdt de bevolking der perken bezig, eene bevolking van slaven en misdadigers, en van de ruime winsten, welke met die bloeijende kultuur worden behaald, genieten de eigenaars der perken slechts een betrekkelijk gering gedeelte. En hoezeer zij buiten de notenkultuur om hun bestaan aanmerkelijk zouden kunnen verbeteren, zooals ik nader zal aantoonen, schijnt hun daartoe deels de kennis, deels de opgewektheid te ontbreken.

---

(1) Natuurkundig tijdschrift voor Nederlandsch Indië, 7e deel, bladz. 162.

Het lijdelijke leven der perkeniers heeft niet nagelaten zich op de vrije Bandanezen, de zoogenaamde burgers, terug te kaatsen. De vrije Bandanees is wel omringd van eene werkzame bevolking, maar zooals gezegd is, die arbeiders zijn slaven en bannelingen en dat heeft den arbeid in het oog van den burger vernederd. In den regel werkt hij alzoo niet meer, dan voor zijn dadelijk levensonderhoud noodig is. Het is met hem als met den amboinaschen burger, waar dergelijke, hoezeer niet geheel dezelfde voorbeelden, een zelfde uitwerksel hebben gehad.

De Bandanezen worden dan ook afgeschilderd als lui, trotsch en arm. Handel en nijverheid zijn onder hen niet noemenswaardig. Ter hoofdplaatse is zelfs niet eens eene markt. En toch zijn voor die kleine bevolking, welke nog geene 2000 zielen sterk is, waaronder slechts een vijfhonderdtal mannen, bronnen van welvaart in overvloed. Allen zouden ze nuttig in de notenperken hebben kunnen werkzaam zijn, maar bij het bestaande gebrek aan handen, heeft men Javanen moeten aanwerven, welke thans, reeds ten getale van meer dan 700 (mannen), deel aan de notenkultuur nemen. De vischvangst en de kleinhandel op de Ceramlaut-, Keh-, Tenimber-, Aroe- en Zuidwester-eilanden, zonden de Bandanezen tot welgestelde menschen kunnen maken, maar niemand hunner legt zich daarop met eenige veerkracht toe. Velen hunner zouden een goed bestaan kunnen vinden door hunne diensten en nijverheid te verleenen aan europesche ingezetenen, maar daartoe zijn zij, zelfs tegen hooge loonen, niet te brengen, althans op verre na niet in die mate, dat dit gebrek door de ambtenaren en ingezetenen niet zeer wordt gevoeld.

Een voormalig resident van Banda, R. M. Schabbingh, drukte in eene door hem nagelatene Memorie, van het jaar 1829, zich omtrent den bandaschen burger uit, dat men hem evenmin tot een nijver leven zou kunnen bewegen als men den kasuaris den arend zou kunnen doen navliegen.

Alle bevoegde beoordeelaars hebben sedert deze, zeker te sterke, uitdrukking, toch in zooverre bevestigd, dat zij de bandasche

burgers, zoowel christenen als mohammedanen, afschilderen als in den hoogsten graad lui, trotsch, aanmatigend en bijgeloovig. Wijlen de gouverneur der Molukken C. M. Visser, onze reisgenoot, schildert hen, in zijne reeds meermalen aan gehaalde Memorie van overgave van zijn gouvernement, in de volgende woorden. „Bijna tot geene diensten gehouden, trachten zij zich nog aan het weinige, dat van hen gevergd wordt, zooveel mogelijk te onttrekken. Zij oefenen geen ander bedrijf dan de vischvangst uit, en dat nog wel alleen, voor zooverre hunne behoeften strekken. Zoodra zij genoeg visch gevangen hebben om van de opbrengst wat ceramsche sago te koopen of daartegen zooveel rijst van hetgeen het perkvolk overhoudt, geruild te hebben, dat zij eenige dagen in zorgelooze ledigheid op hunne baleh-baleh kunnen doorbrengen, zou niets ter wereld hen kunnen bewegen, die zoete rust te verbreken, veel min voor gezetten arbeid te verwisselen. Trotsch en aanmatigend van aard, is het grootste gebrek, b. v. wanneer zijn eenig bedrijf, de vischvangst, door harde winden of zware regens, niets oplevert, niet in staat hem te bewegen, zich in dienst der perkeniers of ingezetenen te begeven, en zich daardoor een vast bestaan te verzekeren, of wel als oppassers of handlangers bij ambtenaren of bij het civiel bouwdepartement tegen loon werkzaam te zijn. Bevelen te ontvangen, iemand als zijn' meester te erkennen, dat wil hij niet, dat is goed voor den slaaf, maar niet voor den vrijgeboren' bandaschen burger. Men wete echter, dat de meesten hunner uit den slavenstand oorspronkelijk zijn. Enkelen, doch zeer enkelen, oefenen eenig handwerk uit, bijvoorbeeld dat van kleermaker of schoenmaker, doch al wat van dien aard, na lang verwijl, uit hunne handen komt, is hoogst gebrekkig en moet ten duurste betaald worden. Van daar, dat het bovenmate moeijelijk en kostbaar en voor partikulieren bijna niet mogelijk is, eenig werk van aanbelang tot stand te brengen, daar meest alles door middel van bannelingen geschieden moet. In vroegere tijden, toen er nog eene groote slavenmagt bestond, leerden de mannen eenig ambacht of nuttig bedrijf, hetwelk zij dan, hetzij ten gerieve, hetzij ten voordeele van hunne

meesters uitoefenden. Ook onder het perkvolk werden wel geschikte timmerlieden en metselaars gevonden, doch thans moeten allen voor de dienst in de perken gebezigd worden."

Reeds zeide ik met een woord, dat de bandasche burger slechte voorbeelden vindt in de perkeniers, welke hij als niet meer of althans als niet veel meer dan zijn' gelijke beschouwt. Omtrent de perkeniers wil ik ook de woorden van wijlen den heer Visser laten volgen. "Het is onnoodig tot hunnen (der perkeniers) oorsprong op te klimmen. Het zijn meestal kinderen of afstammelingen van vroegere perkeniers, die het eerst van de Kompagnie perken in vruchtgebruik bekwamen, of van ambtenaren, die vroeger in hare dienst op Banda geplaatst waren, gelijk de namen van de meesten hunner genoegzaam aantoonen. Reeds van de vroegste tijden af is het karakter dier europesche afstammelingen beschreven als vadsig, zorgeloos en spilziek. Velen hunner gaven zich over aan dronkenschap en losbandigheid, waarvan uitputting, geestelijke en ligchamelijke verstomping, het gevolg waren. Dat zulke ouders geen krachtvol, werkzaam en energiek nakroost verwekken konden, te minder nog, daar niet altijd die kinderen uit huwelijken met vrouwen uit gelijken stand gesproten, maar dikwerf bij slavinnen van allerlei landaard en rassen overgewonnen waren, is even duidelijk en onbetwistbaar, als dat de voorbeelden, die de jonge, vaak moederlooze, meisjes en knapen dagelijks voor oogen hadden, hen niet konden vormen tot zedelijke wezens of tot nuttige en werkzame burgers. De tegenwoordige europesche afstammelingen zijn, op enkele loffelijke uitzonderingen na, dan ook nog even lui en zorgeloos en verkwistend van aard, even verslaafd aan den drank, even uitgeput en zwak van ligchaamsgestel, even bekrompen van geestvermogens, als hunne vaderen zulks waren, waartoe de steeds toenemende armoede, die hier oorzaak is en gevolg, het gestadig verval des handels, en de aard- en zeebevingen, het hunne hebben bijgedragen."

De Chinezen, nijver als overal, leven uitsluitend van den geringen handel. Het eenige grootere handelsvaartuig van Banda,

eene bark, is de eigendom van een chineesch hoofd.

Banda heeft gedeeld met Amboina, Kajeli, Ternate, Kema en Manado in de openstelling zijner haven voor den algemeenen handel, en is gelijktijdig met de genoemde plaatsen tot vrijhaven verklaard.

Die vrijverklaring is eene tweede groote en weldadige schrede geweest op den weg van hervorming der Molukken. Het jaar 1853, waarin zij besloten, en het jaar 1854, waarin zij afgekondigd werd, zullen in de jaarboeken der Molukken schitteren als het jaar 1824, het jaar van Van der Capellen, het jaar, waarin de eerste groote schrede tot verheffing dier gewesten werd gedaan.

Maar het weldadige dier vrijverklaring is voor Banda voor alsnog van geene groote beteekenis. Inderdaad, wat zou men ook voor den handel mogen verwachten van de perkeniers en van de bandasche burgers, zooals die hierboven zijn geschetst. Die bevolking moet eerst worden hervormd of door andere meer werkzame elementen verdrongen, indien men meer bedrijvigheid en meer handel op de Banda-eilanden wil zien ontstaan. Bovendien is het voornaamste, ik zou haast mogen zeggen het eenige, uitvoerartikel door het gouvernement gemonopoliseerd en wordt van de plaats van voortbrenging weggevoerd, zonder dat het naauwelijks iets anders tot de bedrijvigheid der eilanden bijbrengt, als dat het den planters een sober bestaan verschaft en eene schamele bevolking voedt van koelies, slaven en misdadigers.

De Banda-groep is niet veel meer dan eene gouvernementsplantaadje, ruime winsten afwerpende aan de staatskas, maar waar de perkeniers, de zoogenaamde eigenaars, eigenlijk niets anders zijn als loontrekkende opzieners of leveranciers, welke slechts een gering gedeelte genieten van de groote voordeelen, welke de notenkultuur 's rijks schatkist opbrengt.

En toch, niettegenstaande het hoofdvoortbrengsel van Banda wordt weggevoerd, om eerst in Nederland te worden ter markt gebragt, zou Banda's handel van meer beteekenis kunnen zijn dan hij is.

Zijne kwijning dagteekent reeds van lang verloopen tijden. Reeds sedert het laatste der vorige eeuw werd dat verval des handels opgemerkt. De stichting van Singapore, de openstelling van den Molukschen archipel voor de makassaarsche en boeginesche handelaren (in 1827) en de vrijverklaring der haven van Makassar, hebben daarna den toen nog bestaanden handel, zooal niet vernietigd, dan toch nog nieuwe slagen toegebragt, van welke hij zich in de eerste tijden niet zal kunnen herstellen, tenzij een krachtig middel worde aangewend, door aan de muskaatnotenkultuur en handel eene geheel andere rigting te geven.

In de jaren 1816 tot 1820 kwamen nog gemiddeld te Neira aan, voor de vaart buiten de Molukken 9 schepen en vaartuigen van 196 tonnen en vertrokken 6 schepen en vaartuigen van 150 tonnen, terwijl voor de vaart binnen de Molukken aankwamen 261 schepen en vaartuigen van 13 tonnen en vertrokken 260 schepen en vaartuigen van 13 of 14 tonnen.

De Boeginezen hebben, niet nagelaten zich meester te maken van den handel in was, karet, tripang, paarlen, massooi, enz., welke artikelen de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden en Nieuw-Guinea in zoo ruime mate afwerpen en waarin ook vele bewoners der Banda-groep een middel vonden tot verbetering van hun bestaan. Maar alles stroomde later naar de vrijhavens, om van daar uit, vrij van heffingen en belemmeringen, over de aarde te worden verspreid.

De armoede nam daardoor op Banda meer en meer toe en thans zouden, bij goeden wil en krachtigen geest, de kapitalen waarschijnlijk ontbreken om den verloren handel tot zijne vorige hoogte op te voeren.

De vrijverklaring van de haven van Banda moet tot de verlevendiging in allen gevalle eenigzins bijdragen, vermits vele handelaren van de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden en van Oost-Ceram, geene belemmeringen meer te Neira ondervindende, gereedelijk zullen besluiten, behalve de sago, aardvruchten, klappers en klapperolie, houtwerken, gabba-gabba, aardewerk enz. van welke zij Banda's bevolking kunnen voorzien, daar tevens

aan te brengen artikelen, geschikt voor den uitvoer van Banda, zoo als was, tripang, schildpad, enz.

En inderdaad heeft reeds het jaar der vrijverklaring van Banda eene gunstige verandering gebragt in de cijfers der waarden, zoowel van den invoer als van den, uitvoer.

Volgend staatje geeft een overzigt dier waarden op drie verschillende tijdstippen, het jaar vóór de openstelling van de Moluksche eilanden voor de Boeginezen, de beide jaren vóór de openstelling der haven van Banda, en het jaar dier openstelling zelf.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.
1826	*f* 250229	*f* 121323
1852	214953	26477
1853	188118	26762
1854	267542	31050

Het is overbodig te zeggen, dat de waarden van muskaatnoten en foeli in de uitvoerwaarden niet zijn uitgedrukt. In andere opzigten evenwel hebben de medegedeelde cijfers eenige toelichting noodig. Nagenoeg de helft van de invoerwaarden komt op de rijst, welke van wege het gouvernement wordt aangevoerd, om te voorzien in de voeding der perkarbeiders, terwijl een ander groot gedeelte vertegenwoordigd wordt door de artikelen van dagelijksch gebruik voor de europesche ambtenaren, militairen en ingezetenen. Verreweg het grootste gedeelte dier waarden wordt op de Banda-groep verbruikt.

Men ziet voorts, dat invoer- en uitvoer-waarden in 1854, die der beide vorige jaren reeds hebben overtroffen en de invoerwaarden zelfs die van het jaar 1826, doch dat de uitvoerwaarden in 1854 nog slechts een vierde gedeelte hebben bedragen van die in 1826. Intusschen verdient het opmerking, dat de uitvoerartikelen, ofschoon in het algemeen eene waarde vertegen-

woordigende van nog geene *f* 5000 meer dan in de jaren 1852 en 1853, toch met betrekking tot den aard der artikelen op eene gunstige verandering in het handelsverkeer wijzen. Want terwijl van de goederen, oorspronkelijk van Europa en Amerika, in 1852 en ook in 1853 voor ruim *f* 20000 weder werd uitgevoerd, werden die goederen in 1854 meer in de residentie zelve behouden en bedroeg de uitvoer er van slechts ruim *f* 4000. Daarentegen nam de uitvoer van goederen van den Oosterschen Archipel betrekkelijk niet onaanmerkelijk toe en klom van *f* 5000 en *f* 6000 in 1852 en 1853 tot meer dan *f* 25000 in 1854.

In 1854 kwamen ter reede van Banda 25 op europesche en 206 op inlandsche wijze getuigde vaartuigen en vertrokken 23 van de eerst- en 112 van de laatstgenoemde.

HOOFDSTUK IV.

LONTHOIR.

Distrikten van Groot-Banda. — Togt naar de perken van Lonthoir en den Voorwal. — De negorij Lonthoir. — Orangdatang. — Gezigten op de Banda-groep — Togt naar de perken van den Achterwal — Trachietribben. — Rosengain. — Djati-kultuur aldaar. — Fort Concordia. — Selam.

De 15e en 16e Oktober waren voor een groot gedeelte gewijd aan togten op Lonthoir.

Lonthoir is een groot muskaatnotenbosch. Van het oosten tot het westen en van het zuiden tot het noorden, op zijne scherpe ribben en kammen zoowel als op zijne kustvlakten, is het allerwege beplant met den specerijboom, welke, hoezeer thans reeds ver in de keerkringslanden verbreid, nergens beter tiert en deugdelijker vruchten voortbrengt dan op de Banda-groep.

Lonthoir of Groot-Banda is verdeeld in de distrikten Lonthoir, Voorwal en Achterwal.

Het distrikt Lonthoir beslaat het westelijke gedeelte van het eiland. Daar ligt nog, aan de noordkust, tegen over Goenong-Api, de negorij Lonthoir, met het oude fort Hollandia, de eerste, met de negorij Selam, in het distrikt Voorwal, de eenige overblijfselen der groot-bandasche steden van de 16e en het begin der 17e eeuw.

Het distrikt Voorwal strekt zich uit van het distrikt Lonthoir tot aan den noordoosthoek van het eiland en omvat daar de aan de baai van Banda beantwoordende perken.

Het distrikt Achterwal eindelijk bevat de perken, welke oostelijk van het distrikt Lonthoir en zuidelijk en oostelijk van het distrikt Voorwal zijn gelegen.

Den 15n Oktober bezochten wij de distrikten Lonthoir en Voorwal. Van Neira staken wij met sloepen over naar de negorij Lonthoir, begeleid wederom door een aantal praauwen der bevolking. De helderheid van het water liet ons toe, den bodem der zee te aanschouwen. De riffen strekken zich verder in het enge der baai uit dan op de zeekaarten is aangegeven, doch de kaarten duiden genoegzaam aan, waar zij zoo nabij de oppervlakte der zee zich bevinden, dat zij de vaart belemmeren.

De negorij Lonthoir ligt op en gedeeltelijk aan de steile helling van den grooten bandaschen kratermuur. Eene in dien muur uitgehouwen trap van eenige honderden treden, geleidt naar de negorij en naar de bouwvallen van het fort Hollandia. De bevolking der negorij bedraagt niet veel meer dan 100 zielen en heeft tot hoofd een' radja.

Te Lonthoir bezochten wij de christenschool, of beter gezegd de kleine christenkerk, in welke de schooljeugd van Lonthoir was vereenigd. Nergens in de Molukken vonden wij de uitkomsten van het onderwijs minder voldoende dan hier. Het onderwijs was opgedragen aan een' amboineschen schoolmeester, wiens geringe kunde aan zijne geringe bezoldiging beantwoordde.

In het algemeen laten de uitkomsten van het onderwijs op de Banda-groep veel te wenschen over. Is de aard van het onderwijs daarvan al gedeeltelijk schuld, niet minder ligt de schuld bij de ouders, welke, uit gebrek aan belangstelling, hunne kinderen niet tot schoolgaan aanhouden of zelfs hen er van terughouden.

Van Lonthoir begaven wij ons eerst naar het een weinig westelijker gelegene perk Takkermoro en van daar over het hoogere gedeelte van het eiland oostwaarts, door de perken Lackoey,

Namoeloe en Boyauw, naar het perk Orangdatang, daalden daar langs den kratermuur een 400-tal voeten naar de vlakte van het perk Klein-Waling en voorts over de smalle strandvlakte langs de baai naar eenige andere daar gelegene perken, Groot Waling, Spantjebij, Keizerstoren, Comber en Raning, van welk laatste perk wij weder per sloep naar Neira overstaken.

Geheel Groot-Banda is, zooals gezegd is, een groot muskaatnotenbosch. Men geniet dan ook weinig afwisseling van tooneelen, wat het land zelf betreft. Bij het aanhoudend klimmen en dalen ziet men in het algemeen weinig anders dan noten- en kanari-boomen, en hoezeer in de lommer van het hooge geboomte eene aangename koelte heerschte, welke meerderen onzer noopte de draagstoelen te verlaten en te wandelen, verlangden wij toch naar meer afwisseling van tooneelen.

Deze afwisseling liet zich op onzen togt door de distrikten Lonthoir en Voorwal niet lang wachten. Het perk Boyauw naauwelijks gepasseerd zijnde, kwamen wij aan het perkgebouw van Orangdatang. Daar, aan de helling van den kratermuur van Groot-Banda, ongeveer 400 voeten boven de zeevlakte, ontwikkelde zich een panorama, welks wedergade in schoonheid ik nog nergens had aangetroffen.

De baai van Banda lag daar ver beneden ons, scherp begrensd, noordelijk door de eruptiekegels Goenoeng-Api en Neira, zuidelijk en oostelijk door het hoefijzer van den geweldigen kratermuur, op welken wij ons bevonden. Goenoeng-Api verhief zich ontzagwekkend met zijnen kalen en dampenden kegel geheel in de nabijheid, gescheiden van het bekoorlijke Neira door het enge Zonnegat, welks gladden waterspiegel wij aanschouwden over de toppen heen der voor deze engte ten anker liggende stoomers. Scherp is er de tegenstelling van den groenenden voet met de naakte bovenhelft van Goenoeng-Api, en niet minder scherp teekent zich de hoofdplaats met hare forten af op den heuvelachtigen achtergrond van Neira, die zich nog verder achterwaarts tot den Papenberg verheft. De afgebrokkelde verlengselen van den grooten kratermuur, Poeloe

Kappal en Poeloe Pisang, waren op ongeveer een duitsche mijl afstands in het noord ten oosten in het gezigt. Meer oostelijk en meer in de nabijheid stuitte de blik op den kratermuur zelven en op zijn hoogste gedeelte, den Goenong Bandera, welke gezegd wordt ongeveer 350 meters zich boven de zeevlakte te verheffen en met digt geboomte is bekleed.

Na eenige oogenblikken te Orangdatang vertoefd te hebben, daalden wij langs den steilen kratermuur naar de kleine maar bekoorlijke vlakte van de perken Waling en vervolgden den togt naar Raning, overal de perkgebouwen bezigtigende.

Den volgenden morgen staken wij andermaal van Neira over naar Groot-Banda, om ook de perken, in het distrikt Achterwal gelegen, te bezoeken. Wij landden toen te Waling, zuidelijk tegenover de hoofdplaats Neira gelegen. Wij beklommen den grooten kratermuur in het perk Groot-Waling, bereikten, na meerdere steilten en ravijnen overgetrokken te zijn, het perk Toetra, dat zich langs de zuidkust van Lonthoir uitbreidt en trokken van daar oostwaarts, in het algemeen de strekking der zuid- en oostkust volgende, door de perken Lust, Everts, Laoetang, Boetong, Babimandi, Drie-gebroeders, Beneden-Dender, Boven-Dender en Zoeten-inval, waarna wij over eene lager gedeelte van den kratermuur en het smalste gedeelte des eilands de negorij Selam bereikten, van waar wij ons naar Neira terug begaven.

De geologische beteekenis van Lonthoir, als de groote kratermuur van de Banda-groep, wordt nog duidelijker, wanneer men de gesteldheid van het terrein van het distrikt Achterwal nagaat. Hier ziet men niets van den steilen muur, welke zich hoefijzervormig om de baai kromt, maar men trekt er aanhoudend over min of meer vaneenwijkende bergribben, welke van de kam des kratermuurs zich zuidwaarts in de zee verliezen en talrijke ravijnen vormen, welke onzen dragers den togt niet weinig bemoeijelijkten. Deze ribben en ravijnen zijn overal met den bandaschen specerijboom beplant. Slechts hier en daar, aan den voet van sommige ravijnen, nabij het strand, ontwaart men eeni-

ge andere vegetatie van reusachtige pandanen, kamiri, tjembiri, njamplong, kajoesikat, bamboe, varens, enz. Op sommige plekken ook, meer in de nabijheid der perkgebouwen, verheffen zich talrijke vruchtboomen, de broodboom, de manga, de sagoweerpalm, enz. Het strand is, in de bogten tusschen de trachietribben, met koraalriffen gezoomd en op meerdere plaatsen met groote trachietblokken bedekt.

Tusschen de perkgebouwen van Laoetang en Boetong hadden wij een lief gezigt op het eiland Rosengain.

Rosengain is niet dienstbaar gemaakt aan de muskaatnoten-kultuur, maar sedert lang bestaat er eene aanplanting van djati, voor welke men zich in de laatste jaren vooral veel moeite heeft gegeven. Die aanplanting bestond in 1855 uit ruim 21000 boomen. De djati groeit daar goed en is eene voortreffelijke kultuur met het oog op Banda's behoefte aan bouwhout. Het eilandje is overigens weinig van belang en heeft, zooals boven reeds is aangetoond, eene bevolking van nog geene 100 zielen, grootendeels mestiezen en inlandsche christenen. Er is eene kleine bezetting van een 15-tal inlandsche soldaten onder een' europeschen onderofficier.

Aan het perkgebouw van Drie-gebroeders werd het reisgezelschap een indisch ontbijt aangeboden. Dit perk is een der voornaamste van het distrikt Achterwal. Het strekt zich uit tot op den top van Goenoeng Bandera, het hoogste punt van het eiland. Aan zijn strand, geheel in de nabijheid van het perkgebouw ligt het fortje Wayer of Concordia, eene vierhoekige klipsteenen redoute met drie bastions. Deze versterking, tot hoofddoel hebbende, de zeeroovers van den achterwal verwijderd te houden, scheen goed onderhouden te zijn. Er lag eene bezetting van eenige weinige inlandsche soldaten onder een' europeschen korporaal of sergeant.

Na een kort verblijf ten huize van den perkenier van Driegebroeders werd de togt langs de oostkust voortgezet, weder dwars over de trachietribben en ravijnen en dus steeds klimmende en dalende. Even na den middag bereikten wij

Selam, na het daar slechts eenige minuten gaans breede gedeelte van het eiland te zijn overgetogen en op de hoogten boven Selam op nieuw een verrukkelijk gezigt op de Bandagroep te hebben genoten.

Selam ligt aan de Banda-baai, op nog geen vierde duitsche mijl afstands van den noordoosthoek van Lonthoir. Het dorpje staat onder een orangkaja en heeft weinig te beduiden, zijnde de bevolking, deels mohammedanen, deels christenen, nog geene 100 zielen sterk. Wij hielden er ons slechts eenige oogenblikken op en keerden per sloep naar Neira terug.

HOOFDSTUK V.

VERDERE BIJZONDERHEDEN OMTRENT DE BANDA-EILANDEN.

De muskaatnotenkultuur. — Overzigt van de opbrengst dezer kultuur sedert 1686. — Tegenwoordige notenperken en hunne opbrengst. — Inkomsten der perkeniers. — Voordeelen der kultuur voor het gouvernement. — Baten en lasten der residentie. — Inkomsten van het gouvernement buiten de notenkultuur. — Bezoldigingen der ambtenaren. — Prijzen der levensmiddelen. — Veestapel.

Tot dusverre heb ik nog slechts ter loops melding gemaakt van de muskaatnoten-kultuur op de Banda-groep.

Voorname reden van onze vestiging, hoofdbron van het bestaan der ingezetenen en goudader voor het gouvernement, verdient deze kultuur allezins eene nadere beschouwing.

Het meest bekende daarvan, de wijze van kultuur, de inzameling der vruchten, het rooken, kalken en verpakken der noten en het droogen der foeli, is reeds door zoovele reizigers herhaaldelijk beschreven, dat eene nieuwe beschrijving overtollig zou zijn.

Slechts wil ik kortelijk in herinnering brengen, dat de muskaatnotenboom op zijn 7e of 8e jaar vruchten begint te dragen en die tot zijn veertigste jaar of nog langer blijft afwerpen; dat de boom tweehuizig is, dat is, of slechts mannelijke of slechts vrouwelijke bloemen voortbrengt, van welke natuurlijk slechts

de laatste tot vruchten worden; dat hij, niettegenstaande hij tot eene hoogte van veertig of vijftig voeten opschiet, schaduw behoeft en daarom geplant wordt in de lommer van hoog geboomte; dat zijne vruchten, hoezeer het geheele jaar door rijpende, het talrijkste zijn in de maanden November en December, doch vooral in Augustus; dat de noten, na van schil en foeli ontdaan te zijn, in zoogenaamde rookkombuizen op gabbagabba of bamboezen rakken eenige voeten boven de stookplaats worden gedroogd en gerookt en daarna ontbolsterd en in een kalkmengsel gedompeld, om na nieuwe drooging in vaten te worden gekuipt en daarin verscheept; terwijl de stukkende noten tot de zoogenaamde notenzeep, de vette olie der noten, wordt verwerkt.

De muskaatnotenkultuur heeft slechts plaats op drie eilanden der Bandagroep, op Neira, Lonthoir en Ay.

Deze eilanden zijn in een aantal perken verdeeld, Neira in 3, Lonthoir in 25 en Ay in 6, dus te zamen in 34 perken.

Omtrent de gezamenlijke opbrengst dezer perken aan noten en foeli kan volgend overzigt inlichting geven.

Jaren.	Amsterd. ponden.		Jaren.	Amsterd. ponden.	
	Muskaatnoten.	Foeli.		Muskaatnoten.	Foeli.
1686	600000	160000	1838	565485	109128
1710 t/m			1839	581949	153407
1763 gem.	704000	176000	1840	511001	119260
1776	483155	89047	1841	627360	172856
1795	54526	17628	1842	625721	173867
1816	127239	31809	1843	711927	121800
1817 t/m			1844	520981	124164
1819 gem.	390491	93285	1845	504115	182270
1820 t/m			1846	548330	120985
1829 gem.	487600	121900	1847	755252	105051
1830	195348	58357	1848	510992	165131
1831	275862	88130	1849	629951	118377
1832	844124	88342	1850	424732	126482
1833	427648	123287	1851	524333	117193
1834	408782	117024	1852	562771	135475
1835	540424	123151	1853	583547	143688
1836	415971	161991	1854	537861	133986
1837	683726	146995			

Brengt men de cijfers der laatste 25 jaren tot groepen, welke 5 jaren omvatten, dan erlangt men de volgende uitkomsten.

Jaren 1830 t./m. 1854	Produkt in amsterd. ponden.	
	Muskaatnoten.	Foeli.
1e Vijftal.	1651764	475140
2e 〃	2787555	699672
3e 〃	3077930	712247
4e 〃	2978640	691814
5e 〃	2633244	656824
Totaal.	13129133	3235697

of gemiddeld 's jaars 525165 ℔ noten en 129428 ℔ foeli.

Van de laatse 25 jaren is alzoo het 3de vijftal het gunstigste geweest en het 1e verreweg het ongunstigste.

De jaarlijksche opbrengst heeft bedragen in de laatste 25 jaren gemiddeld 525165 ponden noten en 129428 ponden foeli, in de laatste 20 jaren gemiddeld 573868 ponden noten en 138028 ponden foeli, en in de laatste 15 jaren gemiddeld 579321 ponden noten en 137392 ponden foeli.

Men ontwaart alzoo, dat de notenkultuur in de laatste 20 jaren weder aanmerkelijk is vooruitgegaan, hoezeer hare uitkomsten nog gebleven zijn verre beneden die van de eerste jaren van de 18e eeuw. In 1835 en 1836 overtrof reeds de hoeveelheid geleverde noten en foeli het maximum van 520000 pd. noten en 130000 pd. foeli, in 1798 door kommissarissen generaal vastgesteld als aan de Kompagnie verkoopbaar, — doch de tijden waren gelukkig veranderd en de extirpatiën werden op Banda niet noodig.

Het produkt 1854 werd verkregen van eene aanplanting van 424573 boomen, van welke echter slechts 297272 gerekend werden vruchtdragende te zijn, hetwelk geeft 1,8 pond noten en 0,45 pond foeli per vruchtdragenden boom, wat verre is beneden hetgeen de muskaatnotenboom gezegd wordt in den regel te kunnen opbrengen.

Begeven wij ons echter van deze algemeene cijfers tot de meer bijzondere van de drie muskaatnoten-eilanden en van de verschillende op ze gelegene perken.

Op Neira bevinden zich de drie hierboven reeds genoemde perken Zevenbergen en Hersteller, Bankoebatoe en Lautakka, welke te zamen in 1854 bevatteden 32632 muskaatnotenboomen.

Ay bezit de 6 perken Welvaren, Westklip, Weltevreden, Matalengko, Kleinzand en Verwachting. Op het einde van 1854 telde men in deze 6 perken 172931 muskaatnotenboomen.

Van de 25 perken van Lonthoir of Groot-Banda behooren 8 tot het distrikt Lonthoir t. w. Simonwal (op de westkust des eilands), Weltevreden en Keli en Noorwegen (aan het Lonthoirgat), Lackoey (achter de negorij Lonthoir en zich tot aan de zuidkust uitstrekkende), Takkermoro (tusschen Simonwal en Lackoey), Namoeloe (oostelijk van de negorij Lonthoir en van Lackoey en daar de geheele breedte van het eiland beslaande), Boyauw (oostelijk van Namoeloe en insgelijks de geheele breedte van het eiland innemende) en Orangdatang (oostelijk van Boyauw en wel tot aan de zuidkust maar niet tot aan de noordkust reikende. Deze 8 perken bezaten op het einde van 1854 te zamen 135145 muskaatnotenboomen.

Het distrikt Voorwal bevat evenzoo 8 perken, welke zich van het westen naar het oosten langs de Banda-baai uitstrekken als volgt: Klein-Waling, Groot-Waling, Spantjebij, Keizerstoren, Comber, Raning, Zoeten-inval en Boerang. De zes eerstgenoemde dezer perken reiken niet tot aan de zuidkust en grenzen zuidelijk en oostelijk aan de langs die kust gelegene perken. Zoeten-inval, aan welks westkust de negorij Selam zich bevindt, neemt ook een groot gedeelte van de oostkust des eilands in, en Boerong beslaat den geheelen smallen noordoosthoek van het eiland. Te zamen bevatteden zij op het einde van 1854 67806 muskaatnotenboomen.

Tot het distrikt Achterwal eindelijk behooren de 9 perken Toetra, Lust, Everts, Laoetang, Boetong, Babimandi, Drie-

broeders, Beneden-Dender en Boven-Dender, welke zich in de opgenoemde volgorde van het westen naar het oosten langs de zuidkust uitstrekken en geen van alle de noordkust bereiken. Op het einde van 1854 bevonden zich daarin 113609 muskaatnotenboomen. De boomen dezer perken staan bekend als de schoonste en als het weelderigste te bloeijen.

Overzigt der Muskaatnoten-kultuur op Neira, Lonthoir en Ay in 1854.

Eilanden.	Perken.	Arbeiders. Mann. Vrouw. en Kinderen.	Boomen.	Opbrengst. Amst. ℔. noten. Middelbare.	Magere.	Stukkende.	Totaal.	Amst. ℔. foeli. Goede.	Gruis.	Totaal.
Neira.	Zevenbergen en Hersteller.	76	8376	6220	942	569	7731	1778	49	1827
	Bankobatoe.	82	14665	12368	3190	2888	18446	4636	72	4708
	Lautakka.	78	9591	12181	1926	1880	15987	3928	41	3969
	Totaal. . .	236	32632	30769	6058	5337	42164	10342	162	10504
Lonthoir of Groot-Banda	Weltevreden.	98	22449	14034	2763	1369	18166	4614	68	4682
	Namoeloe.	90	20820	15137	2361	1405	18903	4777	22	4799
	Simonwal.	68	27742	10587	2025	879	13491	3383	60	3443
	Takkermoro.	131	25493	19625	3792	1567	24984	6167	219	6386
	Keli en Noorwegen.	37	5414	4497	849	324	5670	1546	11	1557
	Lakoey.	45	5213	5592	964	363	6919	1488	39	1527
	Orangdatang.	81	12070	11400	3668	1371	16439	3945	110	4055
	Boyauw.	72	15943	13951	4559	1740	20250	4957	62	5019
	Klein-Waling.	33	4169	5983	1213	355	7551	1844	64	1908
	Groot-Waling.	43	9314	9553	3026	759	13338	3201	50	3251
	Spantjebij.	51	8399	7735	1846	969	10550	2548	65	2613
	Keizerstoren.	63	10054	13484	3237	1010	17731	4322	226	4548
	Comber.	74	12407	9570	2402	1284	13256	3318	58	3376
	Raning.	75	9263	17741	2490	1392	21623	5581	100	5681
	Boerang.	80	6245	10118	1149	821	12088	3100	48	3148
	Zoeten-inval.	121	9578	14814	1637	852	17303	4312	32	4344
	Boven-Dender.	87	12408	17099	2703	1048	20850	4959	49	5008
	Beneden-Dender.	93	9674	13719	3192	1097	18008	4333	91	4424
	Drie-gebroeders.	78	18774	19266	4479	2131	25876	6326	50	6376
	Babimandi.	60	11771	9811	877	870	11558	2918	36	2954
	Boetong.	77	10999	15248	2587	2009	19844	4893	73	4966
	Laoetang.	84	16143	17028	2955	1282	21265	5518	18	5536
	Everts.	62	17418	6173	2709	1158	10040	2479	37	2516
	Lust.	82	12623	7051	2242	916	10209	2504	49	2553
	Toetra.	51	4627	8513	1612	1032	11157	2758	28	2786
	Totaal. . .	1836	319010	297729	61337	28003	387069	95791	1665	97456
Ay	Welvaren.	85	13278	23991	5300	2277	31568	7404	312	7716
	Westklip.	84	27737	24009	4970	2623	31602	7586	128	7714
	Weltevreden.	54	12615	10163	2677	1215	14055	3100	77	3177
	Matalengko.	49	6491	8078	1602	1067	10747	2420	70	2490
	Kleinzand.	66	6059	7764	2197	777	10738	2432	57	2489
	Verwachting.	46	6751	7725	2074	819	10618	2413	126	2539
	Totaal. . .	384	72931	81730	18820	8778	109328	25355	770	26125
	Algemeen totaal.	2456	421573	410228	86215	42118	538561	131488	2597	134085

Aangezien het oogstjaar 1854 (1) vrij wel voorstelt de gemiddelde jaarlijksche opbrengst van de laatste 20 tot 25 jaren, kunnen de cijfers, in bovenstaand overzigt bevat, zonder gevaar van mistasting van eenig belang, gebezigd worden tot grondslag van eenige nadere beschouwingen.

De perken zelve zijn van zeer ongelijke uitgestrektheid en terreins-gesteldheid en hebben eene daarmede zooveel mogelijk in evenredigheid gebragte werkbare bevolking van ongeveer 30 tot 130 zielen.

Het aantal boomen in elk perk verschilt niet minder en wisselt af tusschen 4000 en 28000. Zoo is het ook met de voortbrenging der verschillende perken, welke voor de noten is van 5000 tot 32000 amst. ponden en voor de foeli van 1500 tot 8000 ponden. Niet anders is het met de betrekkelijke waarde van het produkt, de verhouding van de verkregene magere en stukkende noten tot de middelbare en van het verkregen gruis tot de goede foeli.

Vele en veelsoortig zijn de oorzaken, welke, uitgestrektheid van beplanten grond, aantal boomen en arbeiders gelijkstaande, op de hoeveelheid en geaardheid der opbrengst invloed hebben. De ligging der perken met betrekking tot de winden, de meerdere of mindere ongelijkheid van den bodem, wat zijne zamenstelling en helling betreft, de meerdere of mindere gemakkelijkheid der inzameling van de vruchten, de zorg voor tijdigen pluk en bij de drooging, berooking en ontbolstering, het toezigt en de aard der perkeniers, de geaardheid en ijver der huurlingen, perkhoorige lieden en bannelingen, dit alles en nog andere omstandigheden, zouden bij eene beoordeeling der betrekkelijke op-

---

(1) Ik moet hier aanteekenen, dat de totalen van het produkt van 1854 niet overeenkomen met de vroeger gegevene, niettegenstaande beide aan officiële bescheiden zijn ontleend. De verschillen zijn echter van geringe beteekenis en schijnen toe te schrijven te zijn aan het verschil tusschen de hoeveelheid van den oogst en de hoeveelheid van het in 's lands pakhuizen in ontvangst genomen produkt.

brengst van de perken niet buiten berekening mogen blijven.

En die opbrengst is noch onverschillig voor het gouvernement, noch voor de perkeniers.

Want even als het gouvernement, als eigenlijke planter, de ruimste winsten geniet en die winsten ziet toenemen, naarmate de geleverde hoeveelheid noten en foeli toeneemt, terwijl de algemeene administratie-kosten betrekkelijk in dezelfde evenredigheid afnemen, — zoo ook kan het sober bestaan van den perkenier veel worden verbeterd, wanneer goed toezigt en ijver bij de kultuur en bij de inzameling en bereiding van noten en foeli het produkt vermeerderen en zijne waarde verhoogen. Want vooreerst hebben de noot en foeli van elke meer gewonnen vrucht ook voor den perkenier eene volstrekt meerdere waarde, terwijl zijne administratie-kosten voor het geheel dezelfde blijven, en bovendien dalen zijne winsten voor elke magere of stukkende noot of voor alle foeli, welke hij als gruis aan het gouvernement aflevert, wegens de veel geringere betaling, welke hij daarvoor erlangt (1).

De kolommen van het bovengegeven overzigt doen zien, dat de opbrengsten der afzonderlijke perken aanmerkelijk verschillen met betrekking tot het aantal gebezigde arbeiders, en zeer zeker mag men aannemen, dat alleen door meer geschiktheid en ijver van de perkeniers het produkt in het algemeen grooter zou zijn, en zijne waarde voor hem zelven hooger, door minder verkregen stukkende noten en foeli-gruis.

Thans brengt de notenkultuur den perkeniers jaarlijks bruto op eene som van ruim *f* 1100 tot ruim *f* 8000. In 1854 waren er 4 perken, welker opbrengsten bleven beneden de *f* 1500. Alle

(1) De noten en foeli worden aan de perkeniers bij aflevering te Neira betaald per amst. pond, — middelbare noten 16 duiten, magere noten 6 duiten, stukkende noten 4 duiten; goede foeli 40 duiten, gruisfoeli 20 duiten. De perkeniers van Lonthoir en Ay erlangen 4 duiten per pond middelbare noten en goede foeli, en 2 duiten per pond gruis-foeli méér dan die van Neira, ter gemoetkoming in de transportkosten.

de overige perken gaven meer dan *f* 2000 en wel 12 van *f* 2000 tot *f* 3000, 9 van *f* 3000 tot *f* 4000, 5 van *f* 4000 tot *f* 5000, 2 van *f* 5000 tot *f* 6000 en 2 (beide op Ay) van *f* 7000 tot *f* 7150.

De gemiddelde bruto-opbrengst van elk der 34 perken bedroeg in 1854 *f* 3330, zijnde voor de geleverde noten en foeli de som van *f* 113223 aan de gezamenlijke perkeniers uitbetaald in den vorm van geld en rijst. Deze opbrengst was voor elk perk gemiddeld, op Neira ruim *f* 2600, op Lonthoir ruim *f* 3200 en op Ay ruim *f* 4000 (1).

Maar van die sommen moeten de perkgebouwen enz. onderhouden en de arbeiders betaald of gekleed en gevoed worden, en hoezeer nu ook de voor die arbeiders benoodigde rijst door het gouvernement aan de perkeniers wordt verstrekt tegen lagen prijs, komt toch het bedrag daarvan ten laste van den perkenier, zoodat de som der opbrengst van zijne perken er door teruggebragt wordt tot een bedrag, van hetwelk sommigen niet of noode kunnen leven.

Men kan zulks ontwaren uit de volgende opgave, welke de gemiddelde jaarlijksche geldelijke opbrengsten der perken aantoont. De kolom van uitgaven stelt voor, de som, benoodigd tot het onderhoud der perkgebouwen en om in de kleeding, voeding en betaling der arbeiders te voorzien. De kolom der inkomsten geeft aan de bruto-opbrengst der noten en foeli.

---

(1) In het begin der 18e eeuw ontvingen de perkeniers voor het produkt = 704000 amst. ponden noten en 176,000 ponden foeli, verkregen van dezelfde perken en met een ongeveer gelijk aantal arbeiders als in 1854, *f* 96685, zoodat de gemiddelde bruto-opbrengst per perk bedroeg de som van *f* 2843 dat is, nominaal *f* 478 minder dan in 1854.

Overzigt der gemiddelde baten en lasten van de noten-perken.

	Perken.	Inkomsten.	Uitgaven.	Zuivere opbrengst.
Neira.	Zevenbergen en Hersteller.	f 2240	f 1760	f— 521
	Bankobatoe.	4335	2737	+ 1598
	Lautakka.	1895	1524	371
Lonthoir.	Weltevreden.	4589	2601	1988
	Namoeloe.	4197	2809	1388
	Simonwal.	6207	2937	3270
	Takkermoro.	4888	3365	1523
	Keli en Noorwegen.	1568	1423	145
	Lackoey.	1426	1172	254
	Orangdatang.	4688	2390	2298
	Boyauw.	5000	3197	1803
	Klein-Waling.	1927	1338	589
	Groot-Waling.	2935	2354	581
	Spantjebij	2677	1897	780
	Keizerstoren.	2762	1730	1032
	Comber.	2378	1738	640
	Raning.	3275	2385	890
	Boerang.	3052	2392	660
	Zoeteninval.	4974	3871	1103
	Boven-Dender.	4604	2732	1872
	Beneden-Dender.	5280	3352	1928
	Drie-gebroeders.	5246	3389	1857
	Babimandi.	3399	1818	1581
	Boetong.	3598	1918	1680
	Laoetang.	3660	2539	1121
	Everts.	4034	2551	1483
	Lust.	3082	2140	942
	Toetra.	2274	1668	606
Ay.	Welvaren.	8134	3506	4628
	Westklip.	8339	2977	5362
	Weltevreden.	5588	2509	3079
	Matalengko.	3103	1757	1346
	Keinzand.	3106	1613	1493
	Verwachting.	3037	1398	1639
	Totaal.	f 130497	f 79488	f 51009

Men ziet alzoo, dat slechts 1 perk zuiver opbrengt meer dan f 5300; 1 meer dan f 4000, 2 meer dan f 3000, 1 meer dan f 2000, 17 meer dan f 1000, 8 meer dan f 500, 3 minder dan f 500 's jaars, terwijl 1 perk een nadeelig saldo oplevert van ruim f 500 's jaars. Verdeelt men de zuivere inkomsten over

alle perken, dan erlangt men tot uitkomst, dat de gemiddelde zuivere opbrengst der specerijkultuur voor elk perk jaarlijks bedraagt de som van ƒ1500.

Daarbij komt nog, dat meerdere perken de eigendom zijn, niet van één perkenier, maar van meerdere deelhebbers, zoodat in 1854 niet minder dan 18 van de 34 perkeniers hunne winsten moesten deelen met nog één tot negen mede-eigenaars.

En indien men daarbij nog rekent, dat 21 der 34 perken beleend zijn en dat het bedrag dier beleeningen in Junij 1855 reeds uitmaakte eene som van ƒ143867, waarvoor jaarlijks ƒ13213 renten moesten worden betaald, zal het geen verder betoog behoeven, dat, zooals boven reeds is gezegd, het bestaan der perkeniers, hetwelk zij door de specerijkultuur genieten, in het algemeen geenszins benijdenswaardig is.

Eenigen hunner zien dan ook de reeds geringe opbrengst der specerijen geheel of grootendeels weggenomen door de som der hooge renten (9 tot 15 procent 's jaars), welke zij moeten betalen, en voor enkele perkeniers is de rentelast der beleeningen zelfs grooter dan het zuiver bedrag der inkomsten, zooals voor de perken Keli en Noorwegen en Lackoey.

Meerderen hunner zouden dan ook reeds tot volstrekte armoede zijn vervallen, indien niet nog eenige andere middelen van bestaan hun overbleven. Zoo wordt gerekend, dat zij door de visscherij zich jaarlijks eene waarde verschaffen van ƒ900 tot ƒ1200. Met het persen van de voortreffelijke kanari-olie, welke de vruchten van de schutboomen hunner noten-plantsoenen zoo ruimschoots bevatten, kunnen zij ligtelijk ƒ500 tot ƒ800 's jaars winnen. Het verkoopen van sagoweer brengt hun gemiddeld ƒ300 tot ƒ400 's jaars op en ook met het kweeken van vruchten en moeskruiden worden hunne bestaanmiddelen al ligtelijk met ƒ300 tot ƒ400 's jaars vermeerderd. Zonder veel moeite zijn alzoo, buiten de notenkultuur om, ƒ2000 tot ƒ3000 's jaars in waarde of in geld te verdienen om, in het onvoldoende van hunne overige bestaanmiddelen te voorzien of deze er aanmerkelijk door te verbeteren.

Indien de perkeniers in het algemeen meer ontwikkelde en nijvere menschen waren, zou ook thans nog een gelukkig lot hun deel kunnen zijn en het lijdt ook geen' twijfel, dat de perken in het algemeen voor eene veel ruimere opbrengst van noten vatbaar zijn dan er thans van verkregen wordt.

Voor het gouvernement zijn de winsten op de muskaatnotenkultuur niet onbelangrijk. De inkoopskosten der noten en foeli bedroegen, voor het produkt van 1854 = 537861 pd. noten en 133986 pd. foeli, de som van *f* 113223, behalve het bedrag van het verlies op de tegen lage prijzen aan de perkeniers verstrekte rijst voor de arbeiders ten bedrage van *f* 50,912 en overige kosten, traktementen aan opzieners, boschwachters, pakhuizen en pakhuis-administratie, enz.

Ik laat hier volgen eene berekening der totale kosten van het produkt van het jaar 1854, welke ik ontleen aan eene ambtsnota.

Inkoopsprijs der 537861 pd. noten en 133986 pd. foeli, t. w.		
Middelbare noten 410228 pd. tegen 16 tot 20 duiten het pond.	*f* 61218, 40	
Magere noten, 86215 pd. tegen 6 duiten het pond.	〃 4310, 90	
Stukkende noten, 41418 pd. tegen 4 duiten het pond.	〃 1380, 72	
Goede foeli, 131389 pd. tegen 40 tot 44 duiten het pond.	〃 45861, 16	
Gruis-foeli, 2597 pd. tegen 20 tot 22 duiten het pond.	〃 452,102	
		f 113223,80
Kosten vóór den afscheep naar Java.		*f* 109717,23
Kosten voor vracht naar Java, p. m.		〃 7000,
Kosten voor vracht naar Nederland, assurantie, courtage, enz. 12,75°/₀ van den marktprijs in Nederland.		〃 122094,17
Totaal		*f* 352035,00

Daarentegen waren de verkoopprijzen in Nederland.

Middelbare noten, 410228 pd. tegen *f* 1,57 het pond.	*f* 644057,96
Magere noten, 86215 pd. tegen *f* 1,40 het pond. .	〃 120701,00
Goede foeli, 131389 pd. tegen *f* 1,45 het pond. .	〃 190514,05
Gruis-foeli, .2597 pd. tegen *f* 0,90 het pond. . .	〃 2337,30
	f 959610,31
Zuivere winst.	*f* 607575,31.

De prijzen van noten en foeli in Nederland zijn sedert gedaald, althans zie ik die in de handelsberigten over Junij 1856 gesteld op *f* 1,53 tot *f* 1,55 voor de muskaatnoten 1e soort en op *f* 1,33 tot *f* 1,36 voor de foeli (1). Voor de stukkende noten van de opbrengst van 1854, ten bedrage van 41418 pd. is in de bovenstaande berekening geene waarde uitgetrokken. Deze noten vertegenwoordigen evenwel nog eene hoeveelheid van ruim 5½ duizend ponden zoogenaamde notenzeep, eigenlijk de vette olie der noten (oleum macis), welke te Neira uit ze geperst wordt en eene waarde voorstelt van even zoovele duizenden guldens, terwijl de kosten dier persing reeds in de berekening der lasten zijn begrepen. Deze waarde van 5½ duizend guldens zou echter het dubbele kunnen geweest zijn, indien men uit de stukkende noten, in plaats van slechts de vette olie (door persing), de vlugtige olie (door overhaling) getrokken had. Men zou dan ruim 1700 pd. vlugtige olie, oleum nucis moschatae (1 pond van 24 pd.) hebben kunnen verkrijgen, met minder kosten dan die der persing, en deze hoeveelheid stelt eene waarde voor van meer dan *f* 13000, dat is, meer dan het geheele traktement van den resident van

---

(1) De jongste marktberigten uit Nederland, onder het afdrukken van dit deel ter mijner kennis gekomen, geven weder hoogere prijzen aan, t. w. *f* 1,60 tot *f* 1,59 het pond noten 1e soort, *f* 1,46 het pond noten 2e soort en *f* 1,35 tot *f* 1,37 het pond foeli.

Banda. Bovendien zou, na de verkrijging der vlugtige olie, de vette olie niet behoeven verloren te gaan, en hoezeer zij vermoedelijk door de afwezigheid der vlugtige olie minder geurig en daardoor van minder waarde zou zijn, komt het mij niet onwaarschijnlijk voor, dat zij nog altijd waarde genoeg zou hebben om de kosten der persing ruimschoots te vergoeden. Dit punt zou echter slechts door de ondervinding uitgemaakt kunnen worden.

De som van ruim 6 tonnen gouds, het batig saldo der residentie Banda over 1854, is geenszins een maximum. Men kan zulks ontwaren uit ondervolgend overzigt van de lasten en baten over een aantal jaren. De baten vloeiden voor elk jaar, op eene som van *f* 8000 tot *f* 23000 na, geheel voort uit de opbrengst der specerijen.

Jaren.	Baten.	Lasten	Batig saldo.
1840	*f* 810800	*f* 297237	*f* 513563
1841	1028511	333619	694892
1842	1024785	316348	708437
1843	993512	275428	718084
1844	805222	313467	491755
1845	916059	309834	606225
1846	821286	334327	486959
1847	1136736	414935	721801
1848	890102	329921	560181
1849	908911	355873	553038
1853	1232993	383598	849395
1854	959610	352035	607575
Totaal.	*f* 11,528527	*f* 4,016624	*f* 7,511903

De uitkomsten dezer 12 jaren (van de jaren 1850 t/m 1852 heb ik geene berekening gezien), toonen aan, dat de gemiddelde zuivere jaarlijksche opbrengst heeft bedragen *f* 625992, zoodat de cijfers van 1854 nog minder dan het gemiddelde daarvan voorstellen.

Ik zeide zoo even, dat de baten, op eenige duizenden guldens na, alle voortvloeiden uit de opbrengst der specerijen. Inderdaad, de overige inkomsten der residentie zijn van geringe beteekenis en zouden volstrekt onvoldoende zijn ter betaling van het ambtelijk personeel, laat staan nog ter goedmaking van de kosten der militaire bezetting.

De inkomsten, voortvloeijende uit verschillende belastingen en verpachtingen, waren voor de bovengenoemde jaren als volgt.

Jaren.	Verpachte middelen.	Belastingen enz.	Totaal.
1840	ƒ 4110	19311	ƒ 23421
1841	3350	10247	13597
1842	3200	6217	9417
1843	3550	5306	8856
1844	3450	7757	11207
1845	4550	12158	16708
1846	3700	8868	12568
1847	3540	29618	33158
1848	3420	10904	14324
1849	2880	10883	13763
1853	2400	12013	14413
1854	—	—	17500

De lasten der residentie, wat het personeel der ambtenaren betreft, zijn tegenwoordig aanmerkelijk minder dan vroeger. Tijdens het bestuur van Van der Capellen bedroegen de traktementen aan de verschillende ambtenaren en geëmploijeerden op de Banda-eilanden jaarlijks bij de ƒ 100,000. Onder Du Bus de Gisighnies is de administratie op een' minderen voet gebragt, gedeeltelijk door de opeenhooping van onbeloonde diensten op enkele ambtenaren.

Tijdens ons bezoek was het ambtelijk personeel zamengesteld en betaald als volgt.

	Traktement 's jaars.
a. Algemeen bestuur.	
1 resident.	*f* 12000
1 sekretaris	4800
7 mindere beambten, klerken, opziener, leerlingen, enz.	2528
b. Beheer der civiele pakhuizen.	
1 pakhuismeester	4800
1 kommies en 3 klerken	3600
c. Beheer van 's lands algemeene geldkassen.	
1 kommies betaalmeester	3600
4 klerken en geldtellers.	2620
d. Algemeene politie.	
12 klerken, opziener en oppassers . .	3264
e. Onderwijs en eeredienst.	
1 predikant	4800
1 europesche onderwijzer en 1 kweekeling.	3280
4 inlandsche schoolmeesters en 1 schoolbediende	328
f. Geneeskundige dienst en vakcine.	
1 vakcinateur	288
g. Inkoop en kosten van specerijen,	
4 opzieners, 1 klerk, 13 boschwachters, 2 notenkalkers, 8 kuipers en 1 weger. .	12444
h. Justitie.	
1 deurwaarder, 2 klerken en 1 scherpregter.	1368
i. Waterstaat en civiele gebouwen.	
1 opziener	1200
k. Haven-inrigting.	
1 bootsman, 1 mandoor en 1 vlaggeman. .	840
Totaal . . .	*f* 61,760

De resident is tevens president van den raad van justitie; de sekretaris der residentie tevens officier van justitie, president der wees- en boedelkamer, magistraat havenmeester, auditeur

militair en vendumeester; de pakhuismeester tevens griffier van den raad van justitie, sekretaris van de wees en boedelkamer en administrateur van het diakonie-fonds; de kommies-betaalmeester tevens lid van den raad van justitie, lid van de wees-en boedelkamer, administrateur van het kerkfonds en notaris. Alle deze posten behooren tot de onbeloonde en zijn min of meer aan de eigenlijke ambten verbonden. Emolumenten genieten slechts de griffier van den raad van justitie, de president en leden van de weeskamer, de vendumeester en de notaris.

Bij de duurte der levensmiddelen op Banda wordt geklaagd over de traktementen, als onvoldoende, om daarvan naar behooren te leven. Zoo kost de rijst *f* 8 tot *f* 12 de pikol, rundvleesch 40 en varkenvleesch 50 duiten het pond, aardappelen *f* 16 tot *f* 24 de pikol, brood 100 duiten en meel 60 duiten het pond, hoenders *f* 15 het dozijn, lampolie 100 duiten de kan, enz. Europesche provisiën, dranken, boter, enz. zijn in het algemeen 50 tot 100 procent duurder dan te Batavia.

Rundvleesch of varkensvleesch is overigens slechts nu en dan te verkrijgen, wordende voornamelijk slechts *geslagt bij* het aanwezen van groote vaartuigen ter reede. De veestapel op de Banda-eilanden is ook van weinig belang en was op het einde van 1854 als volgt.

Veestapel van Banda in 1854.

Eilanden.	Runderen.	Geiten.	Schapen.	Varkens.
Neira.	58	59	9	67
Lonthoir.	189	154	133	57
Ay.	105	57	56	26
Rosengain.	12	9	6	62
Pisang.	0	0	0	5
Totaal.	364	279	204	217

Men zou zich op de Banda-groep ten allen tijde tegen geringe prijzen van karbouwen, runderen, varkens en geiten kunnen voorzien, indien men zich slechts de moeite wilde geven ze van de Zuidwester-eilanden af te halen, waar alle slagtvee buitengemeen goedkoop is

HOOFDSTUK VI.

ZUIDOOSTER- EN ZUIDWESTER-EILANDEN.

Zamenstelling der residentie Banda. — Eilandgroepen van Ceramlaut, Goram, Matabela, Keh, Keh-Tenimber, Aroe, Tenimber, Babber, Sermatta, Letti, Roma, Wetter, Damme. — Schildpad-eilanden. — Goenong Api. — Tejouw, Nila, Seroea. — Reizen van den heer C. Bosscher. — Eenige bijzonderheden omtrent deze eilanden, hunne bevolking, enz.

Tot dusverre heb ik, van Banda sprekende, slechts de eigenlijke Banda-eilanden op het oog gehad.

Maar de Banda-eilanden maken, zooals ik reeds aangeduid heb, slechts een stip uit van het uitgestrekte gebied, hetwelk tot de residentie Banda behoort, hebbende zij te zamen slechts de uitgestrektheid van nog geene □ duitsche of geographische mijl. De talrijke eilanden, tusschen Timor, Ceram en Nieuw-Guinea gelegen, eilanden meest alle door nijvere bevolkingen bewoond, meest alle rijk aan kostbare produkten, staan alle onder het gezag van Nederland en zijn administratief tot de residentie Banda gebragt. Daaronder zijn eilanden, van ongeveer de grootte van Amboina, zooals Groot-Keh en Klein-Keh en Maikor en Trangan van de Aroe's, maar er zijn er ook, welke Amboina van 3 tot 6 maal in grootte overtreffen, zooals Wetter, Kobroor en Timorlaut, welk laatste meer dan een zevende gedeelte beslaat van de oppervlakte van Nederland.

Lang zijn die rijke eilanden vergeten en verwaarloosd geworden. Na de opheffing onzer vestiging in Merkus-oord was het, alsof men de muskaatnoten-eilanden beschouwde als de oostelijke grens onzer bezittingen in den Indischen Archipel, en niettegenstaande men door de togten van Kolff in 1825 en 1826 reeds genoegzame kennis van den Zuidelijken Molukschen Archipel had erlangd om het wenschelijke in te zien van meerdere bemoeijing met zijne talrijke bevolkingen, moest er nog een vierde gedeelte van eene eeuw verloopen, alvorens men besloot ons gezag daar te hernieuwen, te vestigen en uit te breiden. Centralisatie der middelen van bestuur op Java, minder gelukkige keuzen van de personen, aan het hoofd der residentie Banda geplaatst en niet beschikbaarheid van oorlogsbodems, om ambtenaren of officieren derwaarts bezoeken te kunnen doen afleggen, hebben er veel toe bijgedragen, die eilanden zoolang aan zich zelve over te laten, en zelfs nog tijdens ons verblijf te Neira vernam ik, dat de bemoeijing van den resident van Banda met de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden, met den Oosthoek van Ceram en de zuidwestkust van Nieuw-Guinea te beschouwen was als niet te bestaan.

Niettemin zijn door het gouvernement in de laatste jaren belangrijke schreden ten deze gedaan. De kommissaris A. L. Weddik heeft ten dezen een' belangrijken aanstoot gegeven. Ook de gouverneur der Molukken Visser heeft zich veel aan de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden laten gelegen liggen en het was tijdens zijn bestuur van de Molukken, dat vrij talrijke togten van onze oorlogsbodems in den Zuidelijken Molukschen Archipel hebben plaats gehad en een ambtenaar van veerkracht, de heer C. Bosscher, velen dier eilanden bezocht, onzen invloed en ons gezag aldaar meer wortel deed schieten en door zijne belangrijke, gedeeltelijk openbaar gemaakte, verslagen, veel tot hunne nadere kennis heeft bijgedragen.

Ik zal in dit hoofdstuk eerst opsommen de eilanden en landen, welke tot de residentie Banda behooren, en daarna in enkele bijzonderheden treden, omtrent hetgeen thans van ze bekend en van hetgeen daar in de laatste tijden verrigt is.

Tot de residentie Banda dan rekent men:

1e. De Banda-eilanden, in de vorige hoofdstukken genoemd.

2e. Ceram's Oosthoek en zijne kleine kusteilanden, in het 2e hoofdstuk dezer afdeeling aangeduid.

3e De Ceramlaut-eilanden, t. w. Keffing, Gisser, Keloe, Kilwaroe, Ceramlaut, Maar, Keffar of Kivar, Messiengarat, Sesifi, Kisauw of Kidan, Kenoli, Neddin of Nedi, Loekon of Kon, Grogas of Garogas, Nokas en Marloe.

4e. De Goram eilanden, Soeroeaki of Poeloe Pandjang of Poeloe Magit en Manawoko.

5e. De Matabela-eilanden t. w. Matabela, Igar, Koeroekaf, Baham-besaar, Baham ketjil, Kessowooi of Kissoei, Teor (of Tewer?).

6e. De Key- of Keh-eilanden, t. w. Groot-Keh, waaronder Djan, Nohajani, Aranhoo, Noesolan, Karihoe, Doriën, Kroet, Noehowoe, Arang; Klein Keh, waaronder de eilandjes Doelalaut, Romadang, Bandong, Dranan, Maas, Mewasoema, Bajer, Flaar, Noehoemeo, Ergodan, Hodier, Oet, Oebor, Naaf, Fair, Kraing, Watteloet, Naiamoet, Varkiekon, Tangoain, Warhoe, Wakkokmas en eenige kleinere eilandjes; voorts Kalamel, Booi, Kauwer, Keh-Halwoekan. Verder nog de Tianda-, of Keh-audo-groep, bestaande uit Tianda, Faam, Walier, Hiniar, Noesereen, Raëe-ketjil, Raëe-besaar en Nunja.

7e. De Keh-Tenimber of Ketimber-eilanden, t. w. Keh-Tenimber, Wetter, Fahr en Moessa, alle zuidwestelijk van de Keh-eilanden gelegen.

8e. De Aroe-eilanden, t. w. Wassir, Woedjir of Wadjir, Wokam, Wammer, Babi, Maikor, Trangan, Krei, Workai, Jamboeai, Ponamboloe, Koba, Lolla, Meriri, Wattelei, Warialao, Kolo, Kobroor, Noba, Poba, Konfani, Jedan, Jaoedi, Maar, Djeh of Djeha, Doemaar, Swangi, Barakan, Bamboe, Merang, enz.

9e. De Tenimber- of Timorlaut-eilanden, t. w. Vordate, Larat, Sejrah, Timorlaut, Seloe, Moeroefroean, Ijen, Soekelejr, Boeriaroe, Moessawator, Labobar, Adauth, enz.

10e. De groote groep der Zuidwester-eilanden, waartoe behooren.— *a*. De Babbergroep, bestaande uit de eilanden Babber, Wetan, Daweloor of Dawelora, Dawelaar of Dawera, Marsela en Daai. —

b. De Sermatta- of Sermattang-groep, bestaande uit Klappa, Loewang of Loewau, Kenan, Metawarang, Leakor, Fiata, Menolawna en Oepersooi.—*c* De Letti-groep, bestaande uit Letti, Lakor of Laikor, Mowa en Kisser. — *d.* De Roma-groep, bestaande uit Roma, Noessanuta of Mitta, Jata of Noesiate, Mapora of Motara, Bati, Passir en Noesakitta. – *e.* De Damme-groep, bestaande uit Damme of Dam, Lehor-ketjil, Nera en Nelor.—*f.* De Wetter-groep, bestaande uit Wetter, Babi, Kambing en Andjing.

11e. De Schildpad-eilanden (zes) tot welke groep te brengen zijn, de Lucipara's (zes eilandjes), meer bekend geworden door de schipbreuk van het stoomschip Willem I.

12e. Eenige in de Banda-zee zeer verspreid liggende eilandjes, t. w. Goenong-Api (noordelijk van Wetter), Tiouw of Teon, Nila, Seroea (2 eilanden) en Manok of Boerong of Vogeleiland (tusschen de Babber- en Banda-groep).

Ik zie deze eilanden grootendeels, maar op verre na niet alle, op de nieuwste kaarten aangeduid en zelfs komt de geheele Keh-Tenimber-groep niet eens voor op de nieuwste kaarten van de heeren Gregory en Melvill van Carnbee.

Inderdaad is onze kennis van die eilanden, vooral van de minder belangrijke, nog niet noemenswaardig en voor velen nog slechts nominaal.

Voorts moet ik hier nog aanteekenen, dat, hoezeer, zooals ik in de hoofdstukken over Ternate gezegd heb, het nederlandsche gedeelte van Nieuw-Guinea volgens het gouvernementsbesluit van den 30n Julij 1848 uitdrukkelijk gezegd is onder de residentie Ternate en speciaal onder het gebied van Tidore te behooren, de zuidwestkust-landen van dit eiland evenwel onder het toezigt zijn geplaatst van den resident van Banda, of, zooals in de laatste jaren, meer onder het toezigt van een' reizenden adsistent-resident (thans nog de heer C. Bosscher), toegevoegd aan den gouverneur der Moluksche eilanden. Van Ceram's Oosthoek en Nieuw-Guinea's zuidwestkust heb ik in de betrekkelijke hoofdstukken over Ceram en Ternate reeds gewag gemaakt.

Overzien wij thans in korte trekken de eiland-groepen en reeksen, hierboven opgesomd en welke onder den ouden naam

van Zuidooster en Zuidwester-eilanden bekend, een' wijden halven kring om de Banda-groep vormen. De nieuwste kennis dier eilanden is voornamelijk verkregen door de reizen en verslagen van den adsistent-resident, den heer C. Bosscher (1).

De Ceramlaut-archipel, 17 eilanden sterk, breidt zich over eene uitgestrektheid van ruim ½ graad oostelijk van Ceram uit. Elf dier eilanden, waaronder Ceramlaut, het grootste der groep, zijn onbewoond. De overige hebben eene geheel mohammedaansche bevolking van 2½ tot 3 duizend zielen, waarvan bijkans 800 op Keffing (in de 2 negorijen Keffing en Kilberoea), ruim 600 op Keloe (in 2 negorijen, Keloe en Kwaai), ruim 100 op Gisser, ongeveer 700 op Kilwaroe (in 2 negorijen Kilwaroe en Kiltaai), ruim 400 op Maar (in 4 de negorijen Maar, Enemelas, Namaloewin en Kilhoeran) en ongeveer 60 op Kivar. De hoofden dezer eilanden voeren den titel van radja, majoor of orangtoea.

De Goram-archipel sluit zich oostelijk aan den Ceramlaut-archipel en bestaat uit 3 eilanden, te zamen bevolkt met 4 tot 4½ duizend mohammedanen. — Manavolka, het grootste en hoogste der drie, heeft ongeveer 1000 zielen, verdeeld in de negorijen Amar, Arwou, Pantjalang, Sikaro, Lokong, Enloming, Derreeh, Sigsig, Sigaai, Maiwoka, alle staande onder een' radja, die tevens heer is van Soeroeaki, hetwelk 300 zielen heeft in 2 negorijen, Besilan en Kidoekidoe. — Goram, het meest bevolkte der groep, is verdeeld in 4 distrikten t. w. Kenali, met 800 zielen en de negorijen Kataloka, Simboro, Romeon, Dada en Namalin, alle staande onder twee radja; Loemadang, met 900 zie-

(1) Bijdrage tot de kennis van het oostelijke gedeelte van Ceram en omliggende eilanden. Tijdschrift voor indische taal-, land- en volkenkunde 4e deel. Batavia 1855, bladz. 34-42.

Bijdrage tot de kennis der Key-eilanden. l. c. p. 23-33.

Staten aantoonende de voornaamste eilanden der Aroe-groep, benevens de voornaamste negorijen en het aantal van hare bewoners en huizen in 1850 en van den in- en uitvoer in 1849. l. c. 1e deel 1853, bladz. 323-331.

Statistieke aanteekeningen omtrent de Aroe-eilanden. l. c. 2e deel, 1854 bladz. 337-378.

Statistieke schets der Zuidwester-eilanden. l. c. 2e deel, bladz. 419-458.

len en de negorijen Oendor, Kilgoa, Octong, Kataoer, Kilswangi en Kilsodi, alle onder een radja; Ainikke, met 1100 zielen en de negorijen Ainikke, Adat, Rarat, Kenari, Gota en Mirang, alle onder een' orangkaja; en Kalaikat of Kailakkat, met 600 zielen en de negorijen Kalaikat, Aran, Bahs, Elmalas, Kiltalisa en Kontjeri, alle onder een' orangkaja.

De Matabela-archipel sluit zich zuidoostelijk aan den Goram-archipel en bestaat uit 7 eilanden, van welke slechts 2 bewoond schijnen te zijn, t. w. Kissoei, Kessewoei of Kassoewi, het hoogste der groep, met 1200 mohammedanen in de drie negorijen Amar, Temmer-timor en Temmer-barat, onder een' radja, die gezag heeft over alle Matabela-eilanden; en Matabela, een hoog eiland, met ongeveer 260 mohammedanen, in de drie negorijen Watamanoa, Kilsoa en Kilwatier, alle onder het dadelijk gezag van een' orangkaja. Het eiland Teor of Tewer, tot dezen archipel behoorende, heeft een' vulkaan, van welke in het jaar 1659 eene geweldige uitbarsting moet hebben plaats gehad.

De bovengenoemde eiland-groepen zou men gevoegelijk tot eene enkele groep kunnen brengen en ze onder den algemeenen naam van Goram-archipel en de bewoners onder dien van Gorammers kunnen zamenvatten, zoowel wegens de natuurlijke groep, welke de eilanden vormen, als wegens den aard, afkomst, godsdienst en zeden der bewoners.

De Ceramlaut-eilanders en Gorammers drijven een' vrij levendigen handel op Nieuw-Guinea, de Banda-groep, de Keh- en Aroe-eilanden en Bali en Sumbawa, waartoe zij vaartuigen bezigen van 5 tot 20 kojang ruimte, welke zij van de Keh-eilanders en Balinezen koopen. Uitvoerartikelen brengen de Goram-eilanden weinig voort. De voornaamste zijn kleedjes, parangs sago, klappers, aardvruchten, houtsoorten, massooi, muskaatnoten, agar-agar, karet, tripang, gedroogde visch, enz.

De natuurlijke geschiedenis van den Goram-archipel is nog geheel te onderzoeken. Men weet dat de Ceramlaut-eilanden alle laag zijn en deels op koraalriffen rustende, deels er door omgeven, terwijl de eigenlijke Goram-groep en de Matabela 's hooger zijn, vruchtbaarder en rijk aan voortreffelijke houtsoor-

ten. Manavolka's berg is waarschijnlijk, even als Teor, vulkanisch, aangezien hij zich, uit het zuiden en noorden gezien, als een piek voordoet.

Het hoefijzer van de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden naar het zuiden toe vervolgende, stuit men het eerst op de Keh-eilanden, 10 in getal. De voornaamste daarvan zijn Groot-Keh, welks gezamenlijke bevolking, met inbegrip van die der nabij liggende kleine eilandjes, geschat wordt op ongeveer 21000 zielen, deels zich noemende christenen, deels mohammedanen, deels heidenen. De Keyenezen zijn ijverig en ondernemend en drijven een' levendigen handel met de omliggende eilanden en met de hunne eilanden bezoekende Boeginezen, en munten onder de nabij wonende bevolkingen uit in het maken van praauwen, welke veel aftrek vinden bij de Cerammers, Gorammers, Aroeëzen en Bandanezen Men rekent, dat jaarlijks 600 pikols tripang en 6 tot 8 pikols karet van de Keh-eilanden worden uitgevoerd. De Keyenezen wonen in geregelde, meestal met muren omgevene en op hoogten gelegene negorijen en in ruime, op palen rustende planken woningen

Volgens den heer Bosscher wordt Groot-Keh verdeeld in 7 distrikten, t. w. Waayer, op de noordwestzijde, met de negorijen of kampongs Waayer, Oerato, Laar, Moina en Adee; Ellat, aan de westzijde, met de kampongs Ellat, Helajer, Nowamassang en Serat (de laatste op het eilandje Djan); Nirong, zuidelijk van Ellat, met de kampongs Nirong, Lerhali, Oetwatmar, Weir, Elrahan, Watoewar, Mathool, Larrat, Tamiel, Sereangien, Hoewajet en Herannan; Fehr, ten zuiden van Nirong, met de kampongs Fehr, Hatiel, Langoeiar, Larwenaän, Toetrean, Waaidoewar, Sathier, Kielwat en Rumroe; Jamtillo, oostelijk van Fehr, met de kampongs Jamtillo, Waauw, Niffoet, Hoehoewel, Raring, Koehoewah, Hoeweliem, Heriem en Woko; Eli, noordelijk van Jamtillo, met de kampongs Eli-woetil en Eli-woetoeauw; en Wattelaar, aan de noord- en noordoostkust, met de kampongs Wattelaar, Haat, Watonan, Hoewerin, Ketwayer, Ufraan, Hahr en Renoän. De bevolking van Jamtillo,

Eli en Wattelaar is mohammedaansch, die van Fehr deels mohammedaansch, deels heidensch. Die der overige distrikten van Groot-Keh, alsmede de bevolking van Klein-Keh is heidensch, hoezeer velen zich christenen noemen.

Klein-Keh is verdeeld in 3 distrikten: t. w. Doela, met de kampongs Oetaheit, Atajoefa, Oeitil, Weteran, Doela, Tamadan, Lebitan, Tenil en Langia en Doeroa (beide laatste op Doela-laut (1); Tuallah, met de kampongs Tuallah, Lingoeap, Kilseer, Taäar, Vaan, Heiloek, Romidan, Gilgoffo en Kelwiek; Danner, met de kampongs Danner, Wasso, Abbeen, Oedier, Dian, Warwoet, Waab, Sethian, Roemaät en Daytoen.

Op Tiando, een laag eiland, geheel op koraalriffen rustende, liggen de kampongs Keh-ando en Kariet, en op Faam de kampong Faam.

Van de natuurlijke gesteldheid der Keh-eilanden is nog weinig bekend. Geen hunner schijnt vulkanisch te zijn. Groot-Keh, hoezeer geschat ongeveer 850 meters hoog te zijn, vertoont geene bijzonder gekenmerkte toppen en Klein-Keh verheft zich slechts eenige meters boven de zee. De riffen, in de geheele groep zoo talrijk, zijn bijzonder rijk aan tripang en karet en de uitgestrekte bosschen der grootere eilanden zijn rijk aan uitmuntende houtsoorten. De klapperpalm is er in grooten overvloed. Sago, obi en djagong worden er gewonnen, meer dan noodig is voor de volksvoeding.

Van de Keh-Tenimber eilanden werd in den jongsten tijd nog zelfs het bestaan betwijfeld. In de gouvernements-omschrijving van de Molukken, van het jaar 1848, komen zij voor als 2 eilanden, onder den naam van Verdoolde eilanden. De heer Bosscher heeft bevonden, dat zij 4 in getal zijn, alle bewoond; dat de bewoners begroot worden op 800 weerbare mannen; dat zij, behalve die van het eiland Keh-Tenimber, waar de kampong Moenoe ligt, leven in holen in de rotsen en zeer schuw zijn, zelfs voor handelspraauwen.

De Aroe-eilanden vormen de meest oostelijk gelegene groep

(1) **Doela-laut is in 1854 in verzet geweest tegen ons gezag, doch spoedig met berouw tot onderwerping teruggekeerd.**

van den Molukschen Archipel, liggen digt opeengedrongen, zijn meer dan 80 in getal en schijnen alle laag te zijn en op koraalriffen te rusten. De voornaamste en grootste zijn Kobroor, Trangan, Workai, Maikor, Wokam en Wammer.

In 1850 waren deze en de overige bewoonde eilanden der Aroe-groep bevolkt met 13000 tot 14000 zielen, waaronder ruim 300 christenen en ruim 180 mohammedanen. De bevolking had een jaar te voren veel door cholera geleden, waaraan ongeveer 3000 personen waren bezweken. In 1850 was de bevolking over de verschillende eilanden verdeeld, zooals hieronder is aangetoond.

Eilanden.	Negorijen.	Zielen.	Eilanden.	Negorijen.	Zielen.
Woedjir	Woedjir	49	Lolla	Lolla	215
	Timor	63	Meriri	Meriri	750
Wokam	Wokam	67	Wattelei	Wattelei	760
	Pengambil	20		Koemoeloe	410
	Samaeng	57		Adoewar	105
	Naffar	53		Arialao	35
	Manambai	103		Djursia	250
	Mayoeni	58		Sewer	75
	Badjina	29		Margoeli.	210
Wammer	Dobo (1)	200	Warialao	Warialao	134
	Djurdjella	110	Kolo	Maltinoe	215
	Wangil.	79		Sangaroemi.	345
Maikor	Maikor	78	Kobroor of	Kaiwaie	125
	Wangal	55	Kabror	Warloie	430
Trangan	Ngaigoeli	180		Kajoebi	570
	Tenoeni	130		Warjoekoe	105
Krei	Batalwaer (2)	413		Kairooba	253
	Tatibijaroen	255		Kobror	235
Workai	Wairibang.	215		Kaiwanner	200
	Saltimor	111		Waailoe	289
	Gorgor	135		Vono	567
	Longar	335		Morassier	575
	Mawoen	82		Kober	112
	Affara	255		Tavoenmar	20
Jamboeaai	Jamboeaai	117	Zwervende alfoeren op ver-		
	Salaoe	119	schillende eilanden.		2500
Ponamboloe	Ponamboloe	223			——
Koba	Koba	143	Totaal.		13819

(1) Geene vaste bevolking. Op sommige tijden verblijven er 800 tot 1000 vreemdelingen, om handel te drijven.

(2) Met nog vier bijeenliggende negorijen: Jeroenfoen, Toeboenfoen, Komnarifoen en Waperafoen.

De christenen wonen op de eilanden Wokam, Wammer en Maikor, de mohammedanen slechts op Wokam, Wammer en Woedjir.

Van de natuurlijke geschiedenis der Aroe-groep kent men nog nagenoeg niets, tenzij de produkten, welke zij voor den handel der bevolking opleveren en waaronder tripang, karet, paarlen en vogelnestjes de voornaamste zijn. De doejong (Halicore dugong F. Cuv.) leeft ook in dezen Archipel.

De bosschen der grootere eilanden zijn rijk aan wilde varkens, doch men kent de soort niet. Evenmin kent men de soorten van knaagdieren (eene haas of konijn en een eekhoorn en eene menigte ratten en muizen) en buideldieren (tingalang enz.), welke gezegd worden de Aroe's te bewonen.

Men weet, dat de Aroe's rijk zijn aan papegaaijen, paradijsvogels en duiven, maar de soorten zijn nog door geen natuurkundige onderzocht.

Evenzoo is het met de reptiliën. De slangen schijnen alle tot onschadelijke soorten te behooren. Batrachiërs en sauriërs moeten er vrij talrijk wezen en de krokodil ontbreekt er niet.

Van de aroesche visschen is nog slechts eene enkele soort bekend geworden (Dascyllus aruanus CV.).

De bevolking der voorwals-eilanden, dat is, van de eilanden Wassier, Oedjir, Wokam, Wammer en Maikor, is nog het meest met Europeanen en vreemde handelaars van den archipel in aanraking geweest en staat daardoor op eenen hoogeren trap van beschaving dan de bewoners van de zuidelijke en oostelijke eilanden der groep Zij verlangt zeer naar onze wedervestiging. De heer Bosscher vond den toestand der bevolking in het algemeen weinig bevredigende. Zij munt niet uit door nijverheid of landbouw, doch schijnt zeer volgzaam te zijn en zou onder de leiding van een' geschikten ambtenaar en van geschikte zendelingen spoedig tot eenen hoogeren trap van beschaving en tot meerdere nijverheid gebragt kunnen worden, vooral indien het gelukken mogt, haar terug te houden van het misbruik maken van sterken drank, waaraan zij in

het algemeen zeer is verslaafd. De Aroeëzen leven voornamelijk van de visch-, tripang- en parel-vangst en van den handel in deze artikelen met de talrijke vreemde kooplieden, waaronder vele Boeginezen, van welke zij de artikelen inruilen, welke hunne eilanden niet of niet in genoegzame hoeveelheid opleveren. De heer Bosscher schat, dat in 1851 de uitvoerartikelen van de Aroe-groep eene waarde bedragen hebben van meer dan 2 tonnen gouds, waarvan ruim *f* 130000 aan parelschelpen, ruim *f* 15000 aan paarlen, ongeveer *f* 50000 aan tripang en ruim *f* 10000 aan vogelnestjes, eene waarde, welke, met betrekking tot de geringe bevolking, die bovendien slechts voor een gedeelte aan de vangst en handel deel neemt, zeer belangrijk is te noemen.

De regeringsvorm der Aroeëzen is republikeinsch, weinig verschillende van die der Amboinezen en Uliassers. De negorijhoofden voeren den titel van radja of orangkaja.

Het christendom bevindt zich op de Aroe-groep in een' geheel vervallen' toestand. Twee amboinesche schoolmeesters zijn met de leiding der christenen belast geworden, nadat deze geruimen tijd nagenoeg van alle onderwijs verstoken waren geweest.

Omtrent verdere bijzonderheden, de Aroe-groep en de Aroeëzen betreffende, moet ik verwijzen naar de geschriften van Kolff en van de heeren Brumund en Bosscher.

Omtrent de Tenimber- of Timorlaut-eilanden zijn in de laatste jaren geene nieuwe mededeelingen openbaar gemaakt, hoezeer zij, even als de overige onder Banda behoorende groepen, door den heer Bosscher zijn bezocht geworden. Het is een aanzienlijke archipel, gelegen ten zuidwesten van de Keh-eilanden en ten oosten van de Babber-groep. Zijn voornaamste eiland, Timorlaut, heeft eene lengte-uitgestrektheid van ongeveer 25 duitsche mijlen, doch zijne breedte bedraagt nergens een derde gedeelte van zijne lengte. Op de westkust van Timorlaut, welke wegens het ondiepe vaarwater voor schepen moeijelijk te naderen is, liggen de negorijen Maktia en Analoesoe; aan de oostzijde, welke het sterk-

ste bevolkt is, de negorijen Selawassa, Akili, Kelamassa, Waailoesi, Heroe, Samli, Amdasso, Atoewoe, Oemtoefoe, Elone, Mitak, Olili, Saoerang, Walili, Lermattang, Adoor en Selaea, terwijl ik bovendien nog gewag gemaakt vind van negorijen van dit eiland, welke Salwari-timor, Sevenan en Lahatera zouden heeten. De overige meest belangrijke eilanden der groep zijn: Vordate, met ruim 2500 ingezetenen en de negorijen Abobo of Adodo, Sabiana, Aweer, Rowinoer en Romean; — Larat of Larrat, met eene minstens even sterke bevolking als die van Vordate, verdeeld in de negorijen Lamdessar, Kloom, Kaleobar, Watidel, Ridal, Ritobel en Loetoer; — Moenoefroean, met de negorijen Adado, Wolmasen, Abat, Warena en Wadangkohoe; — Sejrah of Cerra, met de negorijen Kamatoeboe, Roemasoeloe, Wailoetoe Oetoeali, Wairatan en Seremori. De eilanden Seloe, Idjen, Soekely, Boesiaroe, Moesoewator, Labobar en de overige, tot de Tenimber-groep behoorende, schijnen onbewoond te zijn.

Van de geologische gesteldheid der Tenimber-eilanden weet men zeer weinig. De meeste schijnen heuvelachtig te zijn. Labobar is een vulkanische piek, welke gezegd wordt zich ongeveer 650 meters boven de zee te verheffen. Alle zijn van uitgestrekte riffen omringd rijk aan tripang, de karet- en de gewone schildpad.—Vordate is heuvelachtig en heeft eene gehakkelde gedaante. —Larrat is hooger dan Vordate, doch het heuvelland is er meer gelijkmatig.—Sejrah is, even als Timorlaut, hoog aan de oostzijde en laag aan de westzijde.

De oostkust van Timorlaut bereikt op meerdere plaatsen eene hoogte van 200 tot 300 meters. De negorijen, zooals Olili en Laoerong, liggen nabij de kust op eenige honderden voeten boven de zeevlakte. De verschillende negorijen staan onder door het volk verkozene orangkaja.

De Tenimber-eilanden worden geschat eene bevolking te bezitten van meer dan 21000 zielen, waarvan 10000 op Timorlaut, en 11000 op de eilanden Vordate, Larrat en Sejrah zouden komen, terwijl de bevolking van Moenoefroean wel op ongeveer 1000 zielen te stellen zal zijn. Karet en tripang zijn er de voornaamste artikelen van uitvoer.

De bevolking van eenige negorijen van de Tenimber eilanden, van Sejrah, Timorlaut en Larrat, hebben zich ons gezag in de latere tijden soms minder gunstig betoond, doch zij hebben het steeds erkend of zijn tot die erkenning gebragt door de medewerking van ons meer genegene negorijen, op dezelfde eilanden gelegen. Op Sejrah weigerde in 1854 de bevolking der negorij Kamatoeboe, welke met die der negorij Waratan of Wairatan in oorlog was, onze tusschenkomst, ter beslechting der bestaande geschillen met naburige negorijen, hetwelk eene gevoelige tuchtiging dier bevolking ten gevolge had.

De Tenimberezen leggen zich weinig toe op den landbouw. Zij telen slechts klappers en aardvruchten voor eigen gebruik en koopen hunne sago en rijst gewoonlijk van vreemde handelaars. Zij hebben een' overvloed van dierlijk voedsel in de varkens, welke zij in groot aantal onderhouden, alsmede in den rijkdom der zee aan goede vischsoorten.

Het eiland Adauth, hetwelk volgens mondelinge mededeelingen, mij door den heer Bosscher gegeven, tusschen Sejrah en de Babber-groep moet gelegen zijn, wordt evenmin op de kaarten aangetroffen. Het wordt door Makassaren en Boeginezen bezocht, en in het jaar 1854 zond de gewezen kapitein der Chinezen van Banda een vaartuig om eene lading tripang derwaarts. Adauth wordt gezegd, in eene baai of inham aan de zuidwestzijde, eene zeer veilige reede te bezitten. De bevolking zou zachter van aard en meer te vertrouwen zijn dan op de overige Tenimber-eilanden.

De Zuidwester-eilanden zijn in de jongste tijden door den heer Bosscher nader onderzocht. Zij liggen tusschen de Tenimber-groep en Timor en de meest westelijke zijn zelfs ten noorden van het portugesche of oostelijke gedeelte van Timor gelegen. Men kan ze verdeelen in de Babber-, Sermatta-, Letti-, Roma-, Wetter-, en Damme-groepen, elke van welke uit meerdere eilanden bestaat. Deze eilanden voeden eene bevolking van ruim 50000 zielen, van welke ruim de helft is zamenge-

drongen op de Letti-groep, dat is, op de eilanden Letti, Kisser, Moa en Laikor. De bevolking der Zuidwester-eilanden wordt gezegd, in het algemeen op een' hoogeren trap van beschaving te staan dan de Aroeëzen, Keyenezen en Tenimberezen, en gehecht te zijn aan ons gouvernement.

Bestuur en bescherming, haar sedert lang onthouden, verdient zij allezins terug te bekomen, evenzeer als een beschavend onderwijs, welk laatste in de jongste maanden door de bestemming van eenige goed opgeleide amboinesche schoolmeesters voor de Zuidwester-eilanden, weder op een' eenigzins beteren voet is geregeld (1).

De bevolking is verdeeld in drie standen, adellijken (marna), vrije landbouwers of grondbezitters en slaven. Zij leeft in betrekkelijken overvloed van de vruchten van landbouw, nijverheid en handel, op welke zij zich bijkans algemeen met vlijt toelegt. Eenige eilanden worden van tijd tot tijd hevig geteisterd door gebrek aan voedsel, wanneer namelijk eene langdurige droogte den oogst doet mislukken. Buiten staat om met hunne broze vaartuigen elders levensmiddelen op te sporen, zijn de eilanders dan ten prooi aan hongersnood. Zulks was nog het geval in het jaar 1842 of 1843, toen de schoolmeesters van Kisser en Roma te Amboina hulp kwamen afsmeken. Die hulp werd verleend, doch niet zoo spoedig als men wel wenschte, doordien er geene partikuliere vaartuigen ter reede lagen, om de rijst, door het bestuur en eenige liefdadige ingezetenen bijeengebragt, derwaarts over te brengen.

Op de meeste Zuidwester-eilanden schijnt de bevolking in aantal toe te nemen.

De negorijen of distrikten staan er, even als elders in den Zuidelijken Molukschen Archipel, onder radja of orangkaja, welke

(1) Er zijn thans op de Zuidwester-eilanden 5 schoolmeesters werkzaam, t. w. een op Moa in de negorij Patti, twee op Letti in de negorijen Seraai en Serwaroe, een op Roma in de negorij Jeroesoe en een op Kisser in de negorij Woureli.

evenzeer door het volk gekozen worden. Moa, Kisser en Wetter hebben elk, behalve de negorij- of distrikts-hoofden, een algemeen hoofd over het geheele eiland, onder den titel van opper-orang-kaja of radja.

In vorige eeuwen was het christendom op de Zuidwester-eilanden zeer verbreid, doch in deze eeuw is het zeer vervallen en kan op meerdere eilanden gezegd worden niet meer te bestaan. Op Moa, Letti, Roma en Kisser heeft het nog het meeste stand gehouden, doordien daar tot in 1841 zendelingen zijn werkzaam geweest en na dien tijd steeds amboinesche schoolmeesters zijn werkzaam gebleven. Het aantal christenen werd in 1851 geschat te bedragen, op Kisser ruim 1000, op Roma 300, op Moa ruim 300 en op Letti 650, te zamen ruim 2250. De overige bevolking is heidensch, met uitzondering van eenige hoofden van andere eilanden, welke zich christenen zijn blijven noemen. Het gebruik van het koppensnellen wordt gezegd alleen op het eiland Wetter te bestaan.

De handel der Zuidwester-eilanden, hoezeer voor eene groote ontwikkeling vatbaar, is tot nog toe niet belangrijk. Tripang, karet en was zijn de voornaamste uitvoer-artikelen. De hoeveelheid, jaarlijks van die artikelen uitgevoerd wordende, schat men voor de tripang op 680, voor het was op 325 en voor het schildpad op 6 pikols. Andere artikelen, tegen geringe waarden op de verschillende eilanden te verkrijgen, zouden geschikte uitvoer-artikelen kunnen worden, zooals varkens, schapen, karbouwen, paarden, honig, sandelhout, uijen, enz. Lijnwaden, ijzerwerken, aardewerk, vuurwapenen en kruid zijn zeer gewilde artikelen van invoer (1).

De Babber-groep, de meest oostelijk gelegene van de Zuidwester-eilanden, had in 1852 eene bevolking van ongeveer

(1) Indien de voor Banda in een volgend hoofdstuk voorgestelde regeling mogt plaats hebben, zullen de Zuidwester-eilanden van veel belang worden, ter voorziening in de voeding der bevolking, daar de Banda-eilanden zelve onmogelijk de noodige voedingsmiddelen kunnen voortbrengen.

6050 zielen, waarvan 5400 op Babber en Daai, Manela, Dawera en Dawelora, verdeeld in de distrikten Tepa (met de negorijen Tepa, Warlokki, Bloboei, Nowoei en Watoeroepa) en Blawas (met de negorijen Blawas, Latoeron, Kokkiwari, Ariroil, Wakpopapi, Asari, Haloetee, Oetoewawa en Tella). De overige 650 bewoners der groep waren op het westelijk nabij Babber gelegene Wetan gevestigd in de distrikten Noesiate (met de negorijen Noesiate Wareriel en Nawatto) en Potti (met de negorijen Potti, Romomaljeh en Wang), terwijl ik van eenige andere onder een eigen hoofd staande negorijen t. w. Weniwang, Limarang en Warwaroe de sterkte der bevolking niet zie opgegeven. Het eiland Babber is bergachtig en vrij hoog.

Van de Sermatta-groep, gelegen tusschen de Babbergroep en de Letti-groep, is de sterkte der bevolking slechts voor een gedeelte bekend. Die van Loeang, Loewang of Loeng, een eiland, grootendeels bestaande uit een' hoogen berg, misschien een vulkanische kegel, wordt geschat op 3600 zielen (in de negorijen Toerialan, Wewalaran, Laririalan, Nawaroe, Littuloeli en Paloewarang). De eilandjes Kenau, Metawarang, Leakor, Tiata, Manolawna, en Oepersooi zijn onbewoond. Sermatta zelf bestaat uit een hoog gebergte en zal misschien eene bevolking hebben van 4000 zielen. Het is verdeeld in de 2 distrikten Romakisser en Romadarat. Zijne bevolking vervaardigt goede praauwen, welke zij aan vreemde eilanders verkoopt.

Vrij sterk bevolkt is de Letti-groep. Deze groep bestaat uit 4 eilanden, welke slechts weinig verwijderd van Timor's oosthoek, tusschen de Wetter- en de Sermatta groep zijn gelegen. Laikor of Lakor, het meest oostelijk gelegene, weinig boven de zeevlakte verheven en bijkans geheel vlak, heeft 2000 zielen, verdeeld in de negorijen Wonwawang, Sera, Vortera, Nanloeli, Latoewaroe, Lollatoire, Noeloeli, Kiti, Letterbi en Simboeli. Moa, met een' onwerkzamen vulkanischen kegel, westelijk van Laikor, gelegen, had in 1852 eene bevolking van 7300 zielen, verdeeld in de distrikten Kjerre (met de negorijen Patti, Rokseli, Klisbarat, Klistimor, Werwara en Moaja) en Bansawa (met de ne-

gorijen Bansawa, Werwelles, Bobo, Kauwatoe en Thoiweweh). De bevolking van Letti, hetwelk westelijk aan Moa grenst en zich tot ongeveer 350 meters boven de zeevlakte verheft, bestond in hetzelfde jaar uit 11380 zielen, waarvan 1300 in het distrikt Lewelili (met de negorij Lewelili en 6 verspreide gehuchten), 2000 in het distrikt Batoemeaau (met de negorijen Batoemeaau en Seraai), 700 in het distrikt Leitoetoe (met 4 kampongs), 2680 in het distrikt Toeteke (met de negorijen Toeteke, Serwaroe en 19 verspreide gehuchten), 3600 in het distrikt Tombra (met de negorij Tombra en 30 verspreide gehuchten) en 1100 in het distrikt Nowewang.—Kisser, het meest westelijke der groep, juist ten noorden van Timor's oosthoek gelegen, is heuvelachtig en verheft zich hier en daar tot ruim 200 meters boven de zee. Het was in 1852 bevolkt met 5300 zielen, waarvan 400 in de negorij Woureli, 350 te Jawoesoe, 500 te Poerapoera, 800 te Nomaka, 250 te Oeboesoer, 1100 te Oerata-timor 700 te Oerata-barat, 430 te Lebelauw en 750 te Lekloor. Op Kisser was vroeger de zetel van ons gezag over de Zuidwester-eilanden.

De Roma-groep, noordelijk van de Lettigroep gelegen, was in genoemd jaar bevolkt met 1666 zielen, verdeeld in de vijf negorijen Jeroesoe (775 inwoners), Warwakke (305 inw.), Nawaroe (432 inw.), Lawaroe (124 inw.) en Hila (29 inw.).

De Wetter-groep, bestaande uit het groote, niet ver van Timor's noordoostkust verwijderde eiland Wetter, benevens nog 3 kleinere, westelijk van hetzelve gelegene, eilandjes, werd in 1852 gerekend eene bevolking te hebben van ruim 5000 zielen, waarvan 3000 in het gebergte en de overige in de negorijen Jlwakki (300 inw.), Jlinitte (250 inw.), Ilimedo (180 inw.), Mapassa (400 inw.), Pagarollor (700 inw.)en Namiloelio (250 inw.).

Meer verwijderd van de overige groepen der Zuidwester-eilanden, in eene noordoostelijke rigting van de Roma-groep gelegen, bestaat de Damme-groep uit het eiland Damme, met een' nog werkenden vulkaan, en de kleine eilandjes Lehor, Lehor-ketjil, Nera en Nellor. Damme's bevolking bestond in 1852 uit 3800 zielen, waarvan ongeveer 1200 in het distrikt Bebbar

(met de negorijen Bebbar, Solat, Keli en Illi), 1800 in het distrikt Batoemerah (met de negorijen Batoemerah en Kommor) en 800 in het distrikt Milong (met de negorijen Molor en Kwoei).

Behalve de talrijke genoemde eilandgroepen liggen nog, meer verspreid in de ruime Banda-zee, Goenong-Api, een werkzame vulkaan, onbewoond en ruim 2000 meters hoog; de bekende Lucipara's en de nabij ze gelegene onbewoonde Schildpad-eilanden, welke even als de Lucipara's uit koraalriffen zijn gevormd, alsmede, verder oostwaarts, op meerdere duitsche mijlen afstands van elkander, de eilandjes Boerong of Manok (onbewoond), Seroea, Nila en Tejouw of Tion, welke eene vulkanische reeks uitmaken, van welke Nila thans het hoogste punt schijnt te zijn, verheffende zijne thans nog werkzame kegel zich tot 500 meters boven de zeevlakte (1). Op Seroea, tijdens vroegere vulkanische werkingen gedeeltelijk verzonken, liggen de negorijen Batoemerah en Wassirili; op Nila de negorijen Rimdai, Wodai, Womi en Whotta; op Tijouw of Teon de negorijen Djibila, Messa, Lajeni, Jesi en Watlanoe. Manok is onbewoond, doch levert, even als Damme, veel zwavel op.

Trekt men de bevolking van de verschillende eilandgroepen, welke onder de residentie Banda behooren, bijeen, dan blijkt, dat zij aanmerkelijk sterker is dan op den staat, door den heer Willer over het jaar 1847 opgemaakt en te vin-

---

(1) Men kan zich Nila, Seroea en Manok ook voorstellen als te behooren tot een stelsel van nagenoeg in een' cirkel geplaatste vulkanen. Tot dit stelsel zouden dan nog behooren de Banda-groep en Amboina (Hitoe), en Damme en het eiland Goenong-Api, wat ongeveer $1\frac{1}{2}$ graad zuidwestelijk van de Lucipara's is gelegen. De diameter van dezen cirkel of ellipsoied, tusschen Goenong-Api en Manok, bedraagt ongeveer $3\frac{7}{8}$ graden, en tusschen Amboina en Damme ongeveer $3\frac{1}{2}$ graden.

den in het 2e deel van den 1n jaargang van het Indisch archief, is aangeduid, waar het totale bevolkingscijfer bedraagt 78706. Men erlangt door de nieuwere opgaven een cijfer van bijkans 128000, als het geheel der bevolking van de verschillende eilandgroepen voorstellende t. w.

Groepen.	*Zielen.*
Banda	6700
Ceramlaut	2725
Goram	4700
Matabela	1460
Keh	21000
Keh-Tenimber	3000
Aroe	13819
Tenimber.	22000
Babber	6050
Sermatta	7600
Letti	25980
Roma	1666
Wetter	5080
Damme	3800
Tijouw, Nila en Seroea	2400
Totaal	127974

Telt men nu hierbij nog de bewoners van Ceram's oosthoek = ongeveer 21000, en de talrijke bevolking der zuidwestkust van Nieuw-Guinea, welke wel minstens 60000 zielen zal bedragen, dan blijkt het, dat in de residentie Banda nog ruim 200000 menschen aan de zorgen van Nederland zijn toevertrouwd.

HOOFDSTUK VII.

HET MUSKAATNOTENSTELSEL OP DE BANDA-GROEP.

Beschouwing van het kultuur- en monopolie-stelsel op de Banda-groep. — De perkeniers kontraktanten. — Het gouvernement de eigenlijke ondernemer en eigenaar van het produkt. — Onzekerheid van den voortduur der winsten voor het gouvernement onder het tegenwoordige stelsel. — Aanstaande vrijverklaring der slaven en perkhoorige lieden. — Noodzakelijke wijziging in het stelsel van arbeid. — Voorstellen in het belang der kultuur en der perkeniers gedaan. — Onteigening der perken en nieuwe verpachting onder een stelsel van vrijen arbeid en vrije beschikking over het produkt. — Waarschijnlijke uitkomsten van zoodanig stelsel. — De Banda-eilanden vatbaar voor hoogen bloei. — Verhoogde belangstelling in de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden. — Vestigingen aldaar.

Uit de vorige hoofdstukken is genoegzaam gebleken de belangrijkheid der tot de residentie Banda behoorende eilanden. Die der eigenlijke Bandagroep is nooit betwijfeld, wegens de opbrengsten der muskaatnotenkultuur. Maar de waarde der Zuidwester- en Zuidooster-eilanden, zoowel voor het gouvernement als voor den algemeenen handel, is gedurende lange reeksen van jaren of niet bekend geweest, of niet erkend geworden, of op den achtergrond gesteld door de zamentrekking van de bemoeijingen van het gouvernement op den Soenda-archipel en de voor de specerijkultuur bestemd geblevene eilanden. In de laat-

ste jaren evenwel heeft men zich te verheugen over meerdere pogingen, niet alleen om de belangen der Banda-groep te regelen, maar ook om de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden allengskens te brengen onder ons meer dadelijk gezag en de talrijke daar gevestigde bevolkingen onder een beter bestuur en tot eene meerdere beschaving.

Wat de Banda-groep betreft, heb ik doen zien, dat de eigenlijke inlandsche bevolking in armoede leeft, terwijl zij in welvaart zou kunnen verkeeren; dat de perkeniers in het algemeen een sober bestaan genieten, terwijl zij in eene betrekkelijke weelde zouden kunnen leven, en dat het voornaamste en bijna eenige uitvoerartikel ten voordeele van het gouvernement wordt weggevoerd, zonder andere voordeelen voor de perkeniers en de overige bevolking, dan de sommen en waarden, door het gouvernement besteed ter erlanging van de muskaatnoten en foeli.

Wat zal kunnen gedaan worden, om de Banda-groep tot een' hoogeren bloei te brengen?

Men bevindt zich hier op een geheel ander staatkundig terrein dan op Amboina en de Uliassers.

De Banda-eilanden zijn, in zuiveren zin, een wingewest. De oorlogen, na den moord van Verhoeve op Neira, met de Bandanezen gevoerd, tot in 1621, hebben de Banda-groep op de Kompagnie doen overgaan, en zelfs Rhun is, bij het traktaat van 1667 met Engeland, geheel Nederlandsch eigendom geworden. Van de oorspronkelijke bevolking, deels in die oorlogen omgekomen, deels naar de omliggende eiland-groepen uitgeweken, bleef slechts een gering gedeelte op de Banda-eilanden terug, en thans nog bewonen hare nazaten, in gering getal, de hoofdplaats Neira en de negorijen Lonthoir en Selam op Groot-Banda.

De Kompagnie had alzoo vrij te beschikken over het vermeesterde gebied, zonder zich te behoeven te storen aan eene bevolking, welke gezegd kon worden niet meer te bestaan. Zij heeft dat gedaan in het belang van haren handel en zij had daartoe het regt. Zelve onwillens of niet bij magte, de kultuur der specerijen van het ontvolkte gewest op zich te nemen, heeft

zij de specerijgronden afgestaan aan wie harer dienaren, meestal oude soldaten, zich tot de kultuur der noten bereid verklaarden, maar onder bepalingen, welke, den planters een voor hen ruim bestaan verzekerende, toch der Kompagnie de voornaamste winsten deden toevloeijen. Daarin ligt niets wat te wraken is. Wèl echter was te veroordeelen het middel, gebezigd om de noodige handen voor den arbeid te erlangen, en bestaande in den aanvoer van slaven van de verschillende eilanden van den archipel, welke aanvoer, door het uitsterven dezer slecht betaalde en, vooral in de 18e eeuw, slecht gevoede arbeiders, steeds moest voortduren en den slavenhandel aanhoudend voedsel gaf.

De Kompagnie was op Banda als een groot landeigenaar. Zij had haar land wel in percelen gesplitst en afgestaan, maar zich bij dien afstand het regt voorbehouden, het specerij-produkt steeds tegen lage prijzen te erlangen, en, bij nietopvolging van de den planters gestelde voorwaarden, de percelen weder aan zich te trekken.

De perkeniers namen die verpligtingen vrijwillig aan en waren in het wezen der zaak niet veel meer dan zaakwaarnemers, welke betaald werden met een gedeelte van de opbrengst der perken.

De overgeblevene inlandsche bevolking had met de notenkultuur niets meer te maken en zij genoot eene groote mate van vrijheid, welke ook thans nog haar deel is.

Van de Kompagnie is het bezit der Banda-groep overgegaan op den Nederlandschen staat. Het stelsel van 1627, door den landvoogd van Banda Dr Vlak ingevoerd, is in stand gebleven niettegenstaande de wisselingen der tijden, maar in de laatste tientallen jaren zijn meerdere strenge bepalingen, in het monopoliestelsel haren oorsprong hebbende, vervallen en sedert 1854 is zelfs de haven van Banda voor den algemeenen handel opengesteld.

Bij eene beoordeeling van het notenstelsel op Banda behoort men in de eerste plaats uit te gaan van het staatsbelang.

Men zou de Banda-groep kunnen beschouwen als een staatsdomein, welks opbrengsten de schatkist stijven en sommen beschikbaar doen zijn, welke ten nutte van den lande in het algemeen kunworden aangewend.

Het is dus wenschelijk, dat het gouvernement de winsten blijve genieten, welke de muskaatnotenkultuur afwerpt, maar het is evenzeer wenschelijk, dat, behoudens de voordeelen, thans door het gouvernement genoten wordende, de rijke Banda-groep tevens dienstbaar worde gemaakt aan het algemeene handelsverkeer.

De vragen rijzen nu, — is het tot nog toe gevolgde stelsel op den duur wenschelijk of mogelijk, of geschikt om den staat die winsten voor de toekomst te verzekeren en kan daarvan iets verwacht worden voor den eigenlijken bloei der noten-eilanden?

De eerste dezer vragen kunnen velen ongerijmd voorkomen.

Men zou kunnen wijzen op de 2¼ eeuwen van de werking van het tegenwoordige stelsel en zeggen, dat ook thans nog met dat stelsel groote winsten worden behaald.

Maar de nieuwere tijden hebben voor de Banda-groep een vraagstuk gesteld, welks oplossing noodig is en thans reeds zeer wordt gewenscht.

Bovendien, al ware dit niet het geval, is van het tegenwoordige notenstelsel voor den eigenlijken bloei der Banda-eilanden niets te verwachten, wat reeds uit een vorig hoofdstuk heeft kunnen blijken.

De arbeid in de notenperken had in de vorige eeuwen van ons beheer uitsluitend plaats door slaven. Die slavenbevolking had toen, gelijk thans, aanhoudenden aanvoer van buiten noodig om op haar getal te blijven.

Toen men, na de afschaffing van den slavenhandel, geene slaven meer in voldoend aantal kon bekomen, werd in de behoefte aan handen voorzien door het aanvoeren van tot dwangarbeid veroordeelden.

Naarmate de slaven uitstierven en de bannelingen talrijker werden, begonnen de bezwaren zich te openbaren, verbonden aan het verblijf van een groot aantal misdadigers binnen de kleine perken der noteneilanden en bragt men eene nieuwe klasse van arbeiders op ze over, thans onder den naam van vrije arbeiders of huurlingen bekend, lieden nit de heffe des volks van Java bijeengebragt.

Zooals boven is aangetoond, bedroeg het aantal der gezamen-

lijke slaven, bannelingen en huurlingen in 1854, 2370 mannen, t. w. 335 partikuliere slaven, 406 gouvernementsslaven (perkhoorige lieden), 878 bannelingen en 751 vrije arbeiders, terwijl bovendien nog tot deze verschillende klassen van personen behoorden 800 vrouwen, 329 jongens en 813 meisjes, te zamen, mannen, vrouwen en kinderen, een aantal van 3792 zielen uitmakende.

Slechts 2456 personen, mannen, vrouwen en kinderen, waren in hetzelfde jaar als perkarbeiders werkzaam gesteld, zijnde de overige arbeiders tot andere gouvernements of bijzondere diensten gebezigd geworden.

In 1860 zal de slavenstand ook op de Banda-eilanden opgehouden hebben te bestaan en de slaven-arbeid moet daardoor noodwendig vervallen. Partikuliere en gouvernements-slaven, op het einde van 1854 nog 1890 zielen sterk en tegen 1860 misschien tot 1700 zielen verminderd, zullen dan niet meer gedwongen mogen worden tot arbeid in de perken.

Geenszins is het zeker, dat de slaven, na hunne vrijstelling, algemeen genegen zullen zijn, in de perken te blijven arbeiden, zelfs niet, indien, wat onvermijdelijk is, hun een hooger loon wordt toegekend. In allen gevalle zal daardoor de arbeid aanmerkelijk duurder worden.

Bannelingen in grooter aantal naar Banda te zenden zal niet raadzaam wezen. Hunne tegenwoordigheid zou de vrijgewordene slavenbevolking terughouden van het dienst nemen in de perken en van een' arbeid, welke dan dezelfde zou zijn als die van misdadigers. Evenzeer zal de aanwezigheid dier misdadigers de huurlingen afschrikken van eene vernieuwing hunner overeenkomsten, en zoo men al huurlingen van elders zal weten over te halen naar Banda over te komen, zullen deze zich daar, na eindiging van hun kontrakt, evenmin willen vestigen en zich geene familiën vormen, welke de noteneilanden als hun nieuw vaderland zullen kunnen leeren beschouwen. Met het oog op de aanstaande vrijlating der slaven en de noodzakelijkheid, den arbeid in de perken grootendeels door vrije lieden te doen verrigten, komt het wenschelijk

voor, geene nieuwe bannelingen voor de notenkultuur te bestemmen en de aanwezige allengskens te verplaatsen en te doen vervangen door gezinnen van vrijwillige arbeiders, ten einde in het jaar 1860 de specerijen op de Banda-eilanden geheel door vrijen arbeid kunnen worden voortgebragt.

Maar het is buiten twijfel, dat de kosten van produktie der specerijen op Banda, wanneer de kultuur door vrijwilligen arbeid zal geschieden, aanmerkelijk meer zullen bedragen dan de tegenwoordige. Deze te doen drukken op de perkeniers, zou zijn hen geheel te gronde rigten en bovendien, wegens begrijpelijke redenen, nadeelig terug werken op de hoeveelheid en de hoedanigheid van den oogst. Die meerdere kosten zouden dus noodwendig moeten komen op het gouvernement en alzoo zou een, zeker niet onaanzienlijk, gedeelte van de winst op het produkt moeten worden gederfd. De waarde van het behoud van het tegenwoordige stelsel zal er in dezelfde evenredigheid door worden verminderd.

Hoe men evenwel de zaak zich ook voorstelle, schijnt het onvermijdelijk, dat het tijdperk der tegenwoordig genoten wordende aanzienlijke winsten op de notenkultuur en het notenmonopolie in 1860 zal voorbij zijn, en dat voorzieningen in den te verwachten toestand worden getroffen.

Ik kom alzoo tot de beantwoording der vraag: welke weg zal kunnen worden ingeslagen, ten einde de voordeelen van de notenkultuur op Banda voor het gouvernement zooveel mogelijk te bestendigen?

De oplossing van dit vraagstuk is zeker niet gemakkelijk. Het komt mij evenwel voor, dat zij zeer voldoende te vinden zal zijn, en dat daarbij tevens een einde zal kunnen worden gemaakt aan het monopoliestelsel, hetwelk zoo weinig in overeenstemming is met de vrijheid der haven van Banda, en den bloei der Banda-eilanden tegenhoudt.

Het is mij niet onbekend, dat sedert geruimen tijd overwegingen aanhangig zijn omtrent wijzigingen in de bepalingen op het notenstelsel.

Zoo is in 1854 het voorstel gedaan, de betaling der noten en

foeli aan de perkeniers te verhoogen met ongeveer $\frac{1}{4}$ ton gouds en dezen een renteloos voorschot te verleenen van ongeveer 2 tonnen gouds, met aflossing van $\frac{1}{10}$, na drie jaren aan te vangen.

Zoo werd voorts in 1855 voorgesteld, den leveringsprijs der noten en foeli te verhoogen met ongeveer $\frac{1}{8}$ ton gouds en bovendien de voeding der perkhoorige lieden, bannelingen en huurlingen, alsmede de kleeding en een loon van 150 duiten 's maands aan de perkhoorige lieden, te nemen voor rekening van het gouvernement, door welk een en ander de inkoopsprijs van het produkt van 1854 voor den lande zou geweest zijn *f* 187000 in plaats van *f* 113000.

Door gevolg te geven aan deze voorstellen, zou evenwel het vraagstuk niet nader aan zijne oplossing zijn gebragt en zouden slechts de perkeniers zijn gebaat, zonder dat daardoor de bloei der kultuur en de welvaart der perkeniers voor de toekomst zou zijn verzekerd. De meerdere winsten, zonder meerderen arbeid verkregen, zouden de perkeniers niet vervormen tot menschen van meer beleid, ijver en veerkracht, wat in de eerste plaats noodig zou zijn om de ruimere opbrengsten te erlangen, welke met die voorstellen zijn bedoeld.

Nog eenige andere ontwerpen van regeling der notenkultuur zijn bij de regering aanhangig geweest.

Het eerste dezer ontwerpen had de strekking, de specerijperken tegen billijke schadeloosstelling van de perkeniers, tot eigendom van den lande te verklaren en de kultuur geheel voor rekening van den lande te doen plaats hebben.

Maar het is te vermoeden, dat, zoodra de kultuur zal staan onder beambten, welke van een vast inkomen verzekerd zijn en bij de kultuur geen belang hebben, de opbrengst der perken zal verminderen, terwijl de kostbaarheid der administratie in hooge mate zal toenemen. Het eigenbelang der planters zal in hooge mate aan de kultuur verbonden moeten worden, wil men haar in bloei houden of tot een' hoogeren bloei opvoeren. Bovendien blijven de bezwaren, voortvloeijende uit de aanstaande vrijverklaring der slaven dezelfde en zou het mono-

polie-stelsel met zijnen doodenden invloed op de Banda-eilanden blijven drukken.

Het tweede ontwerp had ten doel, aan de perkeniers vrije beschikking te laten over het produkt, hen te ondersteunen in het verkrijgen van vrije arbeiders, zoolang zulks noodig zou zijn, en dan, in plaats van het produkt tegen lage betaling aan het gouvernement te doen leveren, te heffen eene evenredige grondbelasting, in verhouding tot de gemiddelde opbrengst van eene zekere uitgestrektheid gronds en in verband met den afstand, den perkeniers te verleenen.

Dat denkbeeld is zeker geheel in het voordeel der perkeniers en zou misschien opvolging verdienen, indien het doelmatig kon worden geacht, afstand te doen van verre weg het grootste gedeelte der thans door den lande genoten wordende winsten. Want, indien het bedrag der te heffen grondbelasting eenigzins nabij zou komen het bedrag der thans genoten wordende winsten, zou de zaak weinig van gedaante veranderen, terwijl het bij den bekenden aard der perkeniers eer te vermoeden is, dat de kultuur, ontheven van het toezigt van het gouvernement, zal achteruitgaan en dat ook het produkt, met minder zorg behandeld wordende, in waarde zal dalen. Er schijnen bovendien bezwaren te bestaan, van een' grondeigendom, welke nog geen vierkante duitsche mijl groot is, eene *belasting* te heffen, welke, zou zij een ekwivalent geven voor den afstand van het produkt en voor de hulp in de verkrijging van arbeiders, ongeveer *zes* tonnen gouds jaarlijks zou moeten bedragen.

Het derde ontwerp eindelijk doelde op het aangaan van kontrakten voor de teelt en levering van muskaatnoten en foeli op gelijksoortige wijze, als de suikerkontrakten op Java, met verpligte levering van een gedeelte der noten tegen bepaalde prijzen aan het gouvernement en vrije beschikking over het overige gedeelte en voorts met bepaling, bij elk kontrakt, van het getal arbeiders, door het gouvernement te leveren (indien de kontraktant zulks zou verlangen), tegen eene niet te geringe betaling.

Maar het is ligtelijk te bevroeden, dat de opvolging van dit

ontwerp meer zou leiden tot verwarring dan tot eene bestendige en goede regeling, tot vermindering van de waarde van het produkt, tot verduistering van een groot gedeelte van de goede noten en foeli, welke het gouvernement zouden toekomen, in één woord, tot vernietiging van de winsten voor den lande en twijfelachtigen bloei der kultuur. Dit ontwerp gaat reeds mank in beginsel, en kan geene aanbeveling verdienen. Ten opzigte van het voorbeeld der suikerkontrakten op Java zou men kunnen zeggen, Banda is niet Java en muskaatnoten en foeli zijn geene suiker. Sapienti sat.

Men zal tot een gezond stelsel moeten komen. Zoodanig stelsel is zeker gemakkelijk te vinden, maar voor den lande is het niet onverschillig, welke de te verwachten uitkomsten daarvan zijn met betrekking tot de schatkist.

Het eenvoudigste zou wel zijn, de perken door onteigening tegen billijke schadeloosstelling geheel aan den lande te trekken, en ze dan, ontheven van elk servituut, aan de meest biedenden te verkoopen.

Maar het is niet te vermoeden, dat, zelfs bij tijdige afkondiging van den maatregel, de koopschat in de verte zou beantwoorden aan de waarde, welke de perken zouden erlangen zoodra zij ontheven zouden zijn van de verpligte levering van het produkt tegen lage prijzen en over het produkt vrij beschikt zou kunnen worden, terwijl de grondlasten of verponding, naar de geschatte waarde (gegrond op den verkoopprijs), van de perken te heffen, waarschijnlijk nog geene *f* 50000 's jaars zouden opbrengen.

De beste wijze is mij voorgekomen, de perken tegen schadeloosstelling van de perkeniers over te nemen en ze daarna te verpachten en den pachters vrije beschikking te laten over het produkt.

Ik wil dit punt nader onderzoeken.

De waarde der 34 perken, onder de werking van het tegenwoordige stelsel, wordt geschat op *f* 609,000. Aan elken eigenaar zou alzoo in de eerste plaats minstens de geschatte waar-

de der perken, verschillende van *f* 5000 tot *f* 35000 per perk, moeten worden uitgekeerd of met hen verrekend, om in het onbelemmerd bezit der perken te geraken.

Maar van den oogenblik af, dat deze perken door het gouvernement zijn overgenomen en geene drukkende verpligtingen van gedwongene levering tegen lagen prijs meer op ze rusten, stijgt hunne waarde voor partikulieren in eene reusachtige verhouding, dat is, in verhouding van het verschil tusschen de winsten, door de perkeniers, en die, door het gouvernement genoten wordende, ja in nog grootere evenredigheid.

Ten einde men zich hiervan eene duidelijke voorstelling kunne maken, breng ik slechts in herinnering, dat de gemiddelde zuivere winsten, door het gouvernement jaarlijks van de notenkultuur op de Banda-groep behaald wordende, ruim *f* 625000 bedragen, terwijl de geheele tegenwoordige waarde van alle perken te zamen op slechts *f* 609000 begroot wordt, zoodat de perken thans jaarlijks opbrengen aan het gouvernement, niet alleen méér dan het *geheele kapitaal* hunner waarde, maar bovendien nog *f* 51000 zuiver aan de perkeniers voor de geleverde noten en foeli, en eene som van minstens gelijk bedrag, voor hetgeen zij winnen door de vischvangst, het slaan van kanari-olie, het verkoopen van sagoweer, het kweeken van vruchten en groenten, enz.

Men komt alzoo tot de volgende merkwaardige uitkomst.

Waarde der perken.	*f* 609000
Jaarlijksche zuivere opbrengst der perken aan het gouvernement en de perkeniers.	*f* 725000
Meerdere *jaarlijksche* opbrengst dan de tegenwoordige *waarde* der perken.	*f* 116000

De som van *f* 725000 stelt echter nog slechts voor, wat de tegenwoordige zuivere opbrengst is, en geenszins wat zij zou kunnen zijn, indien de perken met meer beleid en ijver werden beheerd, de arbeid ware toevertrouwd aan vrije werklieden, en de gouvernements omslag van ambtelijk personeel, pakhuizen, militaire magt, enz. kon vervallen.

Er bestaat geene enkele reden, waarom men niet zou aanne-

men, dat de jaarlijksche opbrengst aan noten weder te brengen is, in stede van op ruim 500000 pd., op ruim 700000 pd., zoo als zij gemiddeld was gedurende eene reeks van 53 jaren in de vorige eeuw.

Als een bewijs hiervoor wil ik slechts wijzen op het feit, dat de heer Brandes, een der kundigste perkeniers, zelfs onder het tegenwoordig werkende stelsel er in geslaagd is, de opbrengst van zijn perk (Raning) in vier jaren tijds te *verdrievoudigen* en te brengen van 8000 pd. noten en 2000 pd. foeli., op 24000 pd. noten en 6000 pd. foeli. Hier is alzoo geene sprake van eene vermeerdering van het produkt met $\frac{1}{3}$, maar van eene *verdrievoudiging*.

Maar indien de specerij-opbrengst, bij goede leiding, met ruim $\frac{1}{3}$ van het tegenwoordig gemiddelde verhoogd kan worden, zonder evenredig meerdere kosten, is het zeker, dat die verhooging, in geldswaarde uitgedrukt, eene som van minstens *f* 300000 voorstelt en dat alzoo de zuivere opbrengst der perken, zonder groote inspanning, te brengen is, in stede van op *f* 725000, op *f* 1025000.

Ik wil evenwel die mogelijkheid voor alsnog van de werkelijkheid aftrekken en alzoo voorloopig stellen, dat de som van *f* 725000 rente, of een kapitaal van 11 tot 12 millioenen guldens (tegen 6 procent), voorstelt de waarde der notenperken, zoodra zal opgeheven zijn het op ze rustende servituut.

Deze voorstelling is echter stellig ver beneden de werkelijkheid, aangezien, zoodra de perken verpacht worden, een zeer groot gedeelte der kosten vervalt, welke het gouvernement thans in rekening brengt als lasten, voortvloeijende uit meerder ambtelijk en militair personeel en materieel, vrachten, spillagie, assurantie, provisie enz., welke lasten voor de pachters voor een zeer groot gedeelte zouden vervallen, vooral indien, wat waarschijnlijk is, het produkt door schepen van de meest verschillende oorden der wereld zal worden afgehaald.

Indien nu de perken, na overname van de perkeniers, werden verpacht, met vrijlating van het produkt aan de pachters, zou de pachtschat in de plaats moeten treden van de winsten, welke thans door het gouvernement worden genoten.

Hoeveel zal die pachtschat vermoedelijk kunnen bedragen?

Ik wil eerst toelichten de pachtwaarden van eenige perken in het bijzonder. Ik zal daartoe kiezen eenige perken van de drie verschillende eilanden en aan noten en foeli tegenwoordig eene zuivere winst opleverende van *f* 500 tot *f* 4000 s' jaars, alsmede het eenige perk, waar de perkenier thans op de notenkultuur verliest. Tot grondslag zal ik daarbij nemen de gemiddelde baten en lasten der perken en het produkt van 1854, hetwelk vrij juist voorstelt de gemiddelde produktie over de jaren 1848 tot en met 1854.

Het perk Zevenbergen en Hersteller levert jaarlijks, wat de notenkultuur betreft, een nadeelig saldo op van ruim *f* 500. Het produkt van 1854 bestond uit 7730 pd. noten en 1827 pd. foeli van verschillende hoedanigheid, vertegenwoordigende eene marktwaarde in Nederland, in 1856, van ongeveer *f* 13000. Zoo ongunstig als de toestand van dit perk is, zou het dus, bij vrije beschikking over het produkt, nog ruime winsten hebben kunnen opleveren, zelfs na aftrekking van de kosten van kalking en verpakking enz., welke bij het nieuwe stelsel ten laste van den pachter zouden komen. En vermits bij dit stelsel het produkt van Banda zelf zou worden afgehaald en de prijzen, bij gelijke hoedanigheid der noten en foeli, door de te verwachten mededinging, niet veel van de tegenwoordige marktprijzen in Nederland zouden verschillen (1), kan men gerustelijk aannemen, dat de

---

(1) Het verbruik van muskaatnoten en foeli in Amerika en Australië en China is thans, nu de markt van deze specerij nagenoeg tot Nederland beperkt is, van betreklijk zeer geringe beteekenis. Hoogst vermoedelijk zal, bij vrijstelling van het notenprodukt, het verbruik in die uitgestrekte en volkrijke gewesten op eene belangrijke schaal toenemen, vermits Engelschen en Amerikanen niet zullen nalaten, bij hunne reeds talrijke togten in de Moluksche zeeën en door de Torresstraat, het nabij gelegene Banda aan te doen en daar hunne lading met muskaatnoten en foeli aan te vullen.

Het meerdere verbruik in Australië, Amerika en China zal de overvoering der markt in Nederland verhoeden en moet noodzakelijk gunstig terugwerken op de prijzen voor de voortbrengers. De stilstand der noten- en foeli-prijzen op

perkenier van Zevenbergen en Hersteller, indien de voorgestelde regeling in werking ware, eene zuivere winst zou genieten van meer dan *f* 10000 's jaars in stede van *f* 500 verlies.

Het perk Klein-Waling geeft eene jaarlijksche winst op de notenkultuur van *f* 589. Dit perk leverde op in 1854 7551 pd. noten en 1908 pd. foeli van verschillende hoedanigheid, welke, naar die hoedanigheid berekend, evenzoo eene marktwaarde voorstelden van ruim *f* 13000 en eene gelijke zuivere winst van *f* 10000 'sjaars.

Het perk Namoeloe brengt jaarlijks zuiver op, als winst op de notenkultuur, eene som van *f* 1388. In 1854 bestond het produkt uit 18903 pd. noten en 4799 pd. foeli van verschillende hoedanigheid, voorstellende eene marktwaarde van meer dan *f* 32000, van welke, onder de voorgestelde regeling, *f* 28000 tot *f* 30000 zuivere winst voor den perkenier zouden kunnen zijn.

Het perk Orangdatang geeft een batig saldo op de specerijkultuur van *f* 2298 's jaars. Het produkt van 1854 bestond uit 16439 pd. noten en 4055 pd. foeli van verschillende hoedanigheid, vertegenwoordigende eene marktwaarde van ruim *f* 33000, van welke op dezelfde wijze ongeveer *f* 30000 zuivere winst zouden kunnen zijn voor den ondernemer.

Het perk Simonwal geeft eene zuivere jaarlijksche winst op de notenkultuur van *f* 3270. De hoeveelheid noten, uit den oogst van 1854, bedroeg 13491 pd. en die der foeli 3443 pd., welke, naar de hoedanigheid der specerij berekend, eene marktwaarde voorstelden van ruim *f* 23000, waarvan nagenoeg *f* 20000 als mogelijke winst voor den planter.

Het perk Welvaren geeft een batig saldo op de notenkultuur van *f* 4628 's jaars. In 1854 bestond het produkt uit 31568 pd. noten en 7716 pd. foeli van verschillende hoedanigheid, voorstellende eene marktwaarde van ongeveer *f* 53000, van wel-

---

de tegenwoordige hoofdmarkt zal dan blijken slechts tijdelijk geweest te zijn, want het meerdere verbruik moet eene stijging der prijzen ten gevolge hebben, tot dat eene grootere hoeveelheid produkt het evenwigt weder zal hebben hersteld.

ke *f* 48000 tot *f* 50000 zuivere winst hadden kunnen zijn voor den planter.

Men mag gerustelijk de hier opgegevene cijfers, betrekkelijk de onder een stelsel van vrije kultuur en handel te verwachten winsten, aannemen als voor te stellen het laagste bedrag dier winsten. Want het laat zich verwachten, dat het meerdere beleid der pachters en de meerdere werkzaamheid der toekomstige arbeiders, het produkt tot eene veel grootere hoeveelheid zullen doen stijgen en dat onder dat produkt betrekkelijk minder magere en stukkende noten en foeli-gruis zullen voorkomen, dan thans nog het geval is (1). Hierboven heb ik reeds er op gewezen, dat de opgesomde winsten der perken, bij vrijen handel, uit vischvangst, kanari-olie, vruchten- en groente-kultuur enz. te verkrijgen, insgelijks voor verhooging vatbaar zijn.

Maar aan den anderen kant zullen bij het nieuwe stelsel ook in berekening moeten worden gebragt, de hoogere kosten van arbeidsloon, welke een noodwendig gevolg zullen zijn van de vestiging van gezinnen van vrije arbeiders in de perken, ter vervanging van de tegenwoordige slaven en misdadigers. Thans bedragen de gezamenlijke lasten der perken bijkans *f* 80000 s'jaars, waaronder begrepen zijn de kosten van voeding, kleeding en loon der arbeiders, welke in het jaar 1854 een aantal van 2456 personen uitmaakten, mannen, vrouwen en kinderen. Men zal niet ver van de waarheid zijn, wanneer men stelt, dat die personen den perkeniers gemiddeld jaarlijks kosten ieder *f* 25 (2), wat eene jaarlijksche som uitmaakt van *f* 61400. Men

---

(1) In 1854 bestond ruim $\frac{1}{6}$ van den oogst uit magere noten, ruim $\frac{1}{12}$ uit stukkende noten, en ruim $\frac{1}{15}$ uit gruis-foeli. In 1853 ruim $\frac{1}{7}$ magere, ruim $\frac{1}{14}$ stukkende noten en ruim $\frac{1}{38}$ gruis-foeli. In 1852 ruim $\frac{1}{9}$ magere noten, ruim $\frac{1}{18}$ stukkende noten en ruim $\frac{1}{35}$ gruis-foeli. Men ziet hieruit, dat de betrekkelijke hoeveelheid magere en stukkende noten en van gruisfoeli tot goede noten en foeli, in de jongste jaren toenemende is, hetwelk op toenemende mindere zorg bij de bereiding schijnt te duiden.

(2) In het jaar 1820 bedroegen de jaarlijksche lasten der perkeniers, voor kleeding en voeding van de slaven en de bannelingen, tot de perken behooren-

mag aannemen, dat de toekomstige vrije arbeiders meer dan het dubbele zullen moeten kosten, dat namelijk ieder volwassen arbeider betaald zal moeten worden met *f* 6 of 720 duiten s'maands, maar dat dan ook 1700 volwassen arbeiders, vooral indien zij gezinnen hebben, meer dan voldoende zullen zijn voor allen arbeid, welke noodig mogt wezen om de perken tot den hoogst mogelijken trap van produktie te brengen. Het kostende dier arbeiders zou daardoor gebragt worden, voor alle perken te zamen, op *f* 122400 's jaars, terwijl men, van de diensten van vrouwen en kinderen gebruik makende tegen 200 duiten 's maands en hun aantal op 380 stellende, die som zou moeten brengen tot *f* 130000. Elk perk zou dan gemiddeld bezitten 50 volwassen arbeiders, benevens 11 tot 12 te werk gestelde vrouwen en kinderen.

Maar men begrijpt ligtelijk, dat de ruim *f* 2000 jaarlijks, welke gemiddeld ieder pachter meer zou moeten besteden aan arbeidsloonen, ruimschoots zouden terugvloeijen door beteren arbeid en meerder en beter produkt en dat, al ware zulks niet het geval en men die som moest aftrekken van de *f* 10000 tot *f* 50000 zuivere winst, welke volgens de boven gegevene berekening de perken als minimum zouden opbrengen, nog zeer ruime winsten overblijven, welke de betaling van een' niet onaanzienlijken pachtschat ruim zouden vergoeden.

Men mag alzoo stellen, dat, indien de perkeniers eenmaal als pachters mogten optreden en zij dooreen gerekend een' pachtschat betaalden, gelijkstaande aan de tegenwoordige geschatte waarde der perken, dat is, 6 tonnen gouds, een laagste bedrag zuivere winst voor ieder hunner zou overblijven, onder de ongunstigste om-

---

de, eene som van *f* 37595. Het aantal perkslaven was toen ongeveer 1600, terwijl dat der overige arbeiders mij onbekend is Stelt men het geheele toenmalige perkpersoneel op 2000 hoofden, dan kostte elke arbeider *f* 18¾ s'jaars. Men berekende toen de zuivere inkomsten van elken perkenier gemiddeld op *f* 1250 s'jaars. Tegenwoordig kosten de arbeiders meer. De prijs, tegen welken het gouvernement de rijst levert, is *f* 2¾, *f* 4 en *f* 1½ de pikol, naar de soort der arbeiders De huurlingen genieten, behalve vrijen heen- en terugtogt, voedsel en kleeding, *f* 1¼ s'maands, welke som alleen reeds *f* 18 koper of *f* 15 zilver s'jaars uitmaakt.

standigheden, van ruim ƒ 1600 's jaars; onder het gestelde, dat de meerdere arbeidsloonen minstens door het produkt zullen vergoed worden, van ƒ 3300 's jaars; en onder het waarschijnlijke, dat de voort te brengen waarde door beleid en ijver met ruim $\frac{1}{3}$ kan vermeerderd worden, van ongeveer ƒ 6000 's jaars, dat is, gemiddeld ƒ 150 tot ƒ 4500 meer, dan zij thans jaarlijks genieten.

Maar het laat zich in het algemeen niet verwachten, dat de perkeniers lust en veerkracht genoeg zullen bezitten, zelfs niet, indien zij jaren te voren door een bekwaam hoofd van het bestuur van Banda omtrent de toekomstige verhoudingen werden voorgelicht, in die verpachtingen mede te dingen, of de zekerheid aan te bieden, welke het gouvernement van de pachters zou mogen en moeten vorderen. Eenigen hunner uitgezonderd, zouden zij geschikt bij de, hier onder ter sprake gebragte, pachters in dienst kunnen treden, in welke dienst zij de voorkeur zouden genieten boven vele anderen, vermits zij reeds geheel bekend zijn met de kultuur en de bereiding van het produkt en er toe zouden kunnen bijdragen, een groot aantal der vrij gewordene tegenwoordige arbeiders te bewegen tot verder verblijf in de perken, tegen geringere loonen dan die, welke hierboven in berekening zijn gebragt. De meeste perkeniers zouden dan een beter bestaan kunnen hebben dan thans, en de aanstoot van en de omgang met de pachters zouden niet nalaten gunstig te werken op hunne maatschappelijke en zedelijke verhouding.

Indien alzoo de tegenwoordige perkeniers, uit den aard der zaak, toch in het algemeen niet als pachters zullen optreden, is er geen bezwaar in, het aantal percelen in het belang van pachter en verpachter van 34 tot eenige weinige terug te brengen.

Het ligt toch in den aard der zaak, dat de pachtschat te grooter zal kunnen zijn, naarmate meer perken onder het beheer van één pachter worden gesteld, te meer, wanneer men in het oog houdt, dat de noten-eilanden te zamen nog geene vierkante geographische mijl beslaan.

Indien de verpachting plaats had in 5 percelen, b. v. 1 perceel van de 3 perken van Neira, 1 van de 6 perken van Ay en 3 van de 25 perken van de distrikten Lonthoir, Voorwal en Ach-

terwal van Groot-Banda, zouden die 5 percelen vervallen aan 5 pachters en deze zouden, indien zij het gouvernement aan pachtschat betaalden jaarlijks 6 tonnen gouds, volgens de tegenwoordig gemiddeld behaald wordende winsten, sommen overhouden, welke in korten tijd hun kapitaal meer dan zouden verdubbelen, terwijl aan het gouvernement een jaarlijksch inkomen van 6 tonnen gouds zou zijn verzekerd.

Ik wil dit door eene berekening der tegenwoordige opbrengsten van die aangenomen vijf perken toelichten.

De gezamenlijke perken op Neira, t. w. Zevenbergen en Hersteller, Bankobatoe en Lautakka, brengen tegenwoordig te zamen op, als winst op de specerijkultuur, eene som van slechts *f* 1448 's jaars.

Maar diezelfde perken bragten in 1854, of ongeveer gemiddeld 's jaars, op, 42164 pd. noten, waarvan 30769 pd. middelbare, 6058 pd. magere en 5337 pd. stukkende, alsmede 10504 pd. foeli, waarvan 10342 pd. goede en 162 pd. gruis. Deze specerijen, naar hare hoedanigheid en europesche marktwaarde in 1856 berekend, vertegenwoordigden eene waarde van *f* 67000 tot *f* 70000, van welke, na aftrekking van de gewone lasten = ruim *f* 6000 benevens eenige meerdere kosten van administratie, kalking en kuiping, eene zuivere winst had kunnen overblijven, onder een stelsel van vrije beschikking, van *f* 60000 tot *f* 63000, ongerekend nog de gewone winsten op vischvangst, het slaan van kanari-olie, enz.

De verschillende perken van Ay, t. w. Welvaren, Westklip, Weltevreden, Matalengko, Kleinzand en Verwachting, geven thans gemiddeld eene zuivere winst op de specerijkultuur aan de perkeniers van *f* 17537 's jaars.

Deze perken bragten op in 1854 een totaal van 109328 pd. noten, waarvan 81730 pd. middelbare, 18820 pd. magere en 8778 pd. stukkende, alsmede 26125 pd. foeli, waaronder 25358 pd. goede en 770 pd. gruis. Dit gezamenlijke produkt, berekend naar zijne hoedanigheid, vertegenwoordigde eene marktwaarde in Nederland van *f* 180000 tot *f* 184000, van welke som, na aftrekking van ongeveer *f* 16000 als kosten van voortbrenging, *f* 164000 tot *f* 168000 winst had kunnen zijn, bij vrije beschikking over het produkt.

Indien men de tegenwoordige distrikten van Groot-Banda, Lonthoir, Voorwal en Achterwal tot drie perken terugbragt, zouden de winsten, naar den tegenwoordigen maatstaf berekend, zijn als volgt.

Het distrikt Lonthoir bevat de perken Simonwal, Weltevreden, Keli en Noorwegen, Lackoey, Takkermoro, Namoeloe, Boyauw en Orangdatang. Deze 8 perken geven gemiddeld eene zuivere winst op de specerijkultuur van *f* 12669 's jaars.

De opbrengst in 1854 bedroeg 124822 pd. noten, waaronder 94823 pd. middelbare, 20981 pd. magere en 9018 pd. stukkende, alsmede 31468 pd. foeli, waaronder 30877 pd. goede en 591 pd. gruis, gezamenlijk, als boven berekend, eene marktwaarde voorstellende van *f* 210000 tot *f* 214000. De gewone lasten der genoemde perken bedragen nog geene *f* 20000 s'jaars. Stelt men die op *f* 25000, wegens bijtrekking der kosten van kalking en kuiping, enz. dan zou eene som van *f* 185000 tot *f* 189000 hebben kunnen overblijven als winst voor de perkeniers, bij het niet bestaan der op hen rustende verpligtingen.

Tot het distrikt Voorwal behooren de perken Klein-Waling, Groot-Waling, Spantjebij, Keizerstoren, Comber, Raning, Zoeteninval en Boerang, dus evenzoo 8 perken. De zuivere winst dezer perken op het notenprodukt bedraagt, voor alle te zamen, thans niet meer dan gemiddeld *f* 6275 's jaars.

Het notenprodukt dezer 8 perken bestond in 1854 uit 113440 pd. noten, waaronder 88998 pd. middelbare, 17000 pd. magere en 7442 pd. stukkende, benevens 28869 pd. foeli, waarvan 28226 pd. goede en 643 pd. gruis, te zamen, als boven berekend, eene marktwaarde voorstellende van *f* 192000 tot *f* 197000.

De gewone lasten dezer perken = ruim *f* 17000, tot *f* 20000 verhoogd zijnde, zou, bij een vrij kultuur- en handelstelsel, eene som van *f* 172000 tot *f* 177000 hebben kunnen overblijven als zuivere winst voor den eigenaar.

Het distrikt Achterwal eindelijk bevat de 9 perken Toetra, Lust, Everts, Laoetang, Boetong, Babimandi, Drie-gebroeders, Beneden-Dender en Boven-Dender. De gemiddelde zuivere winst, welke de specerijkultuur den gezamenlijke houders dezer perken opbrengt, bedraagt slechts *f* 13070 's jaars.

Deze perken bragten in 1854 te zamen op 148807 pd. noten, waarvan 113908 pd. middelbare, 23356 pd. magere en 11543 pd. stukkende, alsmede 37119 pd. foeli, waarvan 36688 pd. goede en 431 pd. gruis, eene marktwaarde voorstellende van *f* 250000 tot *f* 256000.

De gemiddelde kosten van voortbrenging dezer 9 perken bedragen ruim *f* 22500 's jaars. Verhoogt men die som tot *f* 26000 en trekt men dit bedrag af van de waarde van het produkt, dan blijft over eene som van *f* 224000 tot *f* 230000, welke de zuivere winst had kunnen zijn van de perkeniers, indien zij vrije beschikking hadden gehad over het produkt.

Uit deze berekening volgt de volgende tegenstelling.

Perken van	Tegenwoordige jaarlijksche		Berekende winst bij een stelsel van vrije beschikking.
	Winst.	Waarde van het produkt.	
Neira . . .	*f* 1448	*f* 67000—*f* 70000	*f* 60000—*f* 63000
Ay	17537	180000— 184000	164000— 168000
Lonthoir . .	12669	210000— 214000	185000— 189000
Voorwal . .	6275	192000— 197000	172000— 177000
Achterwal .	13070	250000— 256000	224000— 230000
Totaal.	*f* 50999	*f* 899000—*f* 921000	*f* 805000—*f* 827000

Hier is enkel berekend de opbrengst der specerijkultuur. Boven heb ik reeds ontwikkeld, welke andere verdiensten de perkeniers nog erlangen, welke in zekere mate ook voor de pachters zouden kunnen bestaan. En zoo het al waar is, dat, bijaldien de perken in handen komen van slechts 5 pachters, de administratie-kosten hooger zullen komen door de traktementen aan bekwame beheerders te verleenen, door de kosten van kalken, vaatwerk, kuipen, enz., is het niet minder waar, dat dan ook de omslag vereenvoudigd kan worden, door vermindering der perkgebouwen en doordien de bereiding van het produkt gedeeltelijk, in stede van, zooals thans, op 34 verschillende plaatsen, slechts op 5 plaatsen zal behoeven te geschieden.

Indien nu reeds thans ongeveer 8¼ tonnen gouds winst op het notenprodukt hadden kunnen worden verkregen, zou na betaling van een' pachtschat van 6 tonnen gouds voor de 5 pachters, eene winst hebben kunnen overblijven van *f* 205000 tot *f* 227000, of gemiddeld voor ieder eene winst van *f* 41000 tot *f* 45400 's jaars. De pachtschat zou dan hebben kunnen zijn ongeveer ¾ van de hierboven berekende winst, in welk geval de pacht van Neira een jaarlijksch batig slot zou hebben gegeven van ruim *f* 15000 tot *f* 15750, die van Ay van *f* 41000 tot *f* 42000, die van Lonthoir van *f* 46250 tot *f* 47250, die van Voorwal van *f* 43000 tot *f* 44250, en die van Achterwal van *f* 56000 tot *f* 57500.

Wilde men geheel Groot-Banda tot een enkel pachtperceel maken, dan zou, naar denzelfden maatstaf berekend, de zuivere winst voor den pachter hebben kunnen zijn *f* 145250 tot *f* 149000 's jaars.

Men houde hierbij nog in het oog, dat de gestelde winsten slechts een laagste bedrag voorstellen, vermits, zelfs bij de hoogere arbeidsloonen, welke noodzakelijk het gevolg worden van den vrij te stellen arbeid, alle vooruitzigt bestaat, dat de opbrengsten der perken aan noten en foeli nog met minstens ruim ⅓ vermeerderd zullen worden, voorstellende eene waarde van 3 tonnen gouds.

De bovenstaande berekeningen leiden alzoo tot de volgende uitkomsten.

Perken van	Jaarlijksche pachtschat aan het gouvernement.	Jaarlijksche zuivere winsten voor de pachters, berekend	
		naar de tegenwoordige opbrengst der perken.	tegen ⅓ meer dan 't tegenwoordige produkt.
Neira . . .	*f* 45000–*f* 47250	*f* 15000–*f* 15750	*f* 37333–*f* 39083
Ay	123000–126000	41000– 42000	101000–103333
Lonthoir .	138750–141750	36250– 47250	116250–118580
Achterwal.	129000–132750	43000– 44250	107000–109916
Voorwal. .	168000–172500	56000– 57500	139333–142833
Totalen.	*f* 603750–620250	*f* 201250–206750	*f* 500916-513745

Ook in dit staatje zijn buiten berekening gelaten de winsten, buiten de specerij-kultuur om, van de pachtpercelen te behalen.

Ik meen in het bovenstaande aangetoond te hebben, dat de verpachting der perken, in verband gebragt met het stelsel van vrije beschikking en vrijen handel, alle vooruitzigten aanbiedt op de verzekering van eene jaarlijksche zuivere opbrengst aan de staatskas van *f* 600000, en op eene algeheele verheffing van de Banda-eilanden uit den verachterden toestand, waarin zij zich bevinden. Banda zal het middenpunt moeten worden van een levendig handelsverkeer, en het is nog niet te bepalen, in welke hooge mate dan die handel zal worden gevoed door de nijvere en talrijke bevolkingen en kostbare produkten der Zuidwester- en Zuidooster-eilanden.

En al mogt bij de eerste verpachtingen, de te verkrijgen pachtschat iets minder zijn dan hij, met vooruitzigt op zeer groote winsten, kan bedragen, dan nog komt het mij voor, dat de voorgestelde regeling in het belang van regering en handel en nijverheid alle aanbeveling verdient.

Maar nu doen zich nog eenige vragen voor, omtrent de uitvoerbaarheid van de voorgestelde regeling, met betrekking tot de pachters, tot de werklieden en tot het tijdstip der invoering.

Het lijdt geen twijfel dat, zoodra de te behalen groote voordeelen den ondernemers bekend zullen zijn, deze afzonderlijk of in gemeenschap zullen optreden, ten einde naar de toewijzing der pacht te dingen. Er behoeft geen vrees te zijn, dat de prijzen der noten en foeli, bij blijvende goede hoedanigheid van het produkt, in de eerste tientallen jaren eene aanmerkelijke daling zullen ondergaan. Is het al waar, dat die prijzen in de laatste jaren niet zijn gestegen, dan houde men hierbij in het oog, dat het monopolie-stelsel hiervan voor een groot gedeelte schuld is geweest, door de markt en het verbruik te beperken, terwijl vele millioenen verbruikers ongetwijfeld zullen worden gewonnen, zoodra de havens van Amerika en Australië en Oost-Azië de bandasche noten en foeli regtstreeks van de plaats van voortbrenging zullen erlangen.

Wat de verkrijging van vrije werklieden betreft, hierin zal geen bezwaar zijn gelegen. De groote kern daarvan zal zeer zeker gevonden kunnen worden uit de tegenwoordige perkhoorige lieden en huurlingen, en het verder benoodigde personeel zal, volgens het gevoelen van deskundigen, zoo als de heer C. Bosscher, hoogstwaarschijnlijk onder de nabij wonende en onzen landaard zoo genegene Zuidwester-eilanders zijn aan te werven.

Vooral zal het wenschelijk zijn, dat nog vóór de invoering der nieuwe regeling, de noten en specerijen te Banda zelf verkocht worden, ten einde daar reeds eene gevestigde markt zij op het tijdstip van de invoering van het nieuwe stelsel, en geene vrees besta, voor de toekomstige pachters, ten opzigte van eene geregelde afzetting van het produkt.

Indien de hier voorgestelde veranderingen in het beheer der noteneilanden mogten blijken wenschelijk en uitvoerbaar te zijn, zullen de minder voorname punten, welke ik hier, om niet te uitvoerig te worden, niet kan ontwikkelen, gemakkelijk door de wijsheid der magthebbers worden opgelost.

Zoo ligt het in den aard der zaak, dat een tijdperk van enkele jaren zou moeten verloopen, alvorens het nieuwe stelsel in werking zou kunnen worden gebragt, ten einde de ondernemingsgeest en de algemeene handel bij tijds maatregelen zouden kunnen nemen tot mededinging. De afkondiging van het nieuwe stelsel zou dan ook bij tijds moeten plaats hebben, en ook de voorwaarden der verpachting bij tijds bekend gemaakt. Van die voorwaarden zouden wezenlijke punten moeten uitmaken de duur der pacht, de nieuwe aanplantingen en het onderhoud der perken en gebouwen in het algemeen. Met het oog op de langzame ontwikkeling der notenboomen, zal de duur der pacht op minstens 25 jaren moeten worden gesteld, ten einde de pachters te kunnen doen genieten de vruchten der boomen, welke zij in de twee eerste derde gedeelten van hunnen pachttijd zullen hebben geplant. De vervanging van oude door nieuwe boomen enz. is door de pachtvoorwaarden gemakkelijk te regelen.

Banda zou door dit veranderde stelsel weder tot zijnen ouden

bloei worden teruggebragt of tot een' daar nooit gekenden bloei opgevoerd. Eene nijvere en lustige en vrije bevolking zou treden in de plaats van de diep vervallene en verarmde van het heden. De vrije inlandsche bevolking, arbeid en nijverheid ziende overgaan op vrije lieden, zou spoedig door de haar omringende invloeden worden medegesleept en uit hare ellende opstaan of vergaan.

De geheele gouvernements omslag der specerij-administratie zal dan ophouden, de bezetting verminderd en de beschikbaar wordende administratieve en militaire krachten en middelen vruchbaar kunnen worden aangewend op de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden, op Nieuw-Guinea en op Ceram's oostkust, om daar een goed bestuur te vestigen, welks kosten, wegens den rijkdom dier eilanden aan kostbare produkten, spoedig zullen kunnen worden gedekt, onder gelijktijdige bevordering der welvaart en beschaving van de daar gevestigde talrijke bevolkingen.

In het voorgaande is reeds ter loops aangeduid, dat ook de overige tot de residentie Banda behoorende eilandgroepen de belangstelling en bescherming van het gouvernement overwaardig zijn.

De gouverneur generaal Merkus, nog gouverneur der Molukken zijnde, heeft reeds in 1826 bepaalde voorstellen gedaan tot vestiging van militaire posten ter bescherming van den handel op de Aroe- en Tenimber-eilanden.

Sedert zijn 30 jaren verloopen en de overtuiging van het nut dier posten is niet veranderd.

Aan een der voorstellen van Merkus, de jaarlijksche bekruissing der Zuidooster- en Zuidwester-eilanden door een' daartoe gekommitteerden ambtenaar, is reeds in 1827 door een gouvernements-besluit, doch eerst in de laatste jaren feitelijk gevolg gegeven.

De vestiging van een' post op de Aroe-eilanden schijnt thans niet meer twijfelachtig.

Overwegingen zijn op nieuw aanhangig, de strekking hebbende, op Ceram's Oosthoek, de zuidwestkust van Nieuw-Guniea en de Keh-, Tenimber- en Zuidwester-eilanden, ons gezag meer duurzaam te vestigen, de bevolkingen en den handel te beschermen en

beschaving en christendom daar te brengen of uit te breiden.

Meer dan honderdduizend zielen leven op die eilanden, slechts wachtende op bescherming tegen zeeroovers en brutale indringers, welke zich op slinksche of gewelddadige wijze van hunne kostbare voortbrengselen meester maken; wachtende op eene beschaving, voor welke ze zoo vatbaar zijn, en op een geregeld bestuur, dat aan hunne regeringloosheid een einde maakt. Verwaarloosd als zij waren en gedeeltelijk verlaagd door ondeugden, welke zij van ons hebben geleerd, is niettemin de kiem in hen teruggebleven, onder doelmatige leiding, opgerigt te worden tot beschaafde en nijvere menschen. Op de meeste eilanden, welke rijk waren aan muskaatnoten, zoo als Groot- en Klein-Keh, Matabela, Teor, Goram, Damme, Nila en Seroea, waar de Kompagnie door hare extirpatiën heeft gewoed, wordt onze nieuwe vestiging evenzeer verlangd, als op de Aroe- en de Zuidwester-eilanden, waar de Kompagnie, al was dan ook de reden harer vestiging handhaving van het monopolie-stelsel, bescherming en beschaving heeft gebragt. Van die verleende bescherming bestaan nog allerwege op die eilanden de herinnering en de overlevering.

Men acht en eert daar algemeen ons gezag en wenscht ons bestuur terug. Dat hebben de bezoeken geleerd, niet alleen van Kolff en Dielwart, maar ook die van alle onze ambtenaren en officieren, welke in de jongste tijden derwaarts zijn afgevaardigd geweest. In de laatste vijf jaren zijn onze bemoeijingen talrijk geweest, maar hoe nuttig ook de plaatsing in die eilandgroepen is van eene beweegbare magt, gelijk die onzer oorlogsbodems, die vestiging is onvoldoende, juist omdat zij te bewegelijk is en geen middenpunt daarstelt, om hetwelk de eilanders zich kunnen scharen en waar zij zeker zijn, steun en raad te zullen vinden.

Na al hetgeen men uit die jongste bemoeijingen mag opmaken, is er niet aan te twijfelen, dat ook deze afgelegene gewesten eene betere toekomst te gemoet gaan.

HOOFDSTUK VIII.

TERUGREIS NAAR BATAVIA.

Uitgeleide van Banda — Laatste gezigten op de Banda-groep. — Ay en Rhun. — Mijn plan tot beschrijving der reis — Plan tot oprigting van een Hydrographisch en Geographisch Genootschap in Nederlandsch Indië. — Een matroos over boord — Wangiwangi — Boeton. Siompoe. — Kabaena. — Saleyer. — Bonthain en Torathea. — Terugkomst te Batavia.

De terugreis naar Batavia begon den 17en Oktober. In den namiddag van den 16n hield ik mij onledig met het inpakken mijner rijke verzamelingen. Het stoomschip Makassar, van de onderneming Cores de Vries, was ook nog juist den dag vóór ons vertrek ter reede van Banda gekomen en bragt ons de nieuwste tijdingen van Batavia en van Europa. Er lagen alzoo gelijktijdig drie stoomschepen ter reede van Banda, de Vesuvius, de Ambon en de Makassar, iets wat zeker daar nooit was gezien.

Het uitgeleide van het hooge reisgezelschap was niet minder plegtig dan de ontvangst. De voornaamste autoriteiten vergezelden den opperlandvoogd naar boord en bragten daar hunne afscheidshulde. De Vesuvius bleef ter reede achter om den heer Goldmann en den heer Bosscher, die van Manado af de reis hadden medegemaakt, naar Ambóina terug te brengen. De gouverneur generaal nam met minzaamheid afscheid van de

terugblijvenden en gaf vooral den heer Goldmann de eer, die hem toekwam, voor hetgeen hij ter goede ontvangst van de hooge gasten overal in de Molukken had geregeld en doen regelen.

Spoedig daarop was het anker geligt en stoomden wij door het gat van Neira of Selam buiten de baai, en noordelijk om Neira en Goenong-Api in de ruime zee. Wij genoten nu nog gedurende eenige minuten de fraaije gezigten op de noordkust van Neira en op Goenong-Api, wierpen nog een' laatsten blik in den dampenden krater des vuurbergs en gingen nu de eilandjes Ay en Rhun te gemoet.

Deze eilandjes werden niet door ons bezocht. Trouwens, weinig belangrijks zou dat bezoek hebben opgeleverd. Met de notenperken van Ay en hunne bevolking en opbrengsten, het eenige waardoor het eilandje belangrijk is, was ik reeds door de ambtelijke bescheiden voldoende ingelicht en Rhun ligt daar woest en onbewoond, even als Neilakka, een eilandje, of, zoo men wil, een schiereilandje, door een bij ebbe boven de zeevlakte zich verheffend rif met Rhun verbonden. Ay en Rhun zijn laag en bijkans geheel van riffen omgeven. Ay deed zich, van de Ambon gezien, zeer lief voor, door den netten aanleg der woningen en plantsoenen.

Een stevige bries, de zeilen vullende en zich voegende bij de schroefkracht van ons stoomschip, deed ons snel voorwaarts glijden. De hoogste toppen van de Banda-groep waren weldra achter den horizon gedaald en wij bevonden ons nu weder in volle zee, zonder ergens land te ontwaren, koers houdende west half zuid naar Boeton.

De reis door de Molukken was thans ten einde gebragt. Den 11n September te Manado aangekomen, waren juist 5 weken voor die reis besteed.

Veel had ik in dien betrekkelijk korten tijd gezien. Veel had mijne belangstelling opgewekt, waaraan ik vroeger òf niet had gedacht, òf van hetwelk ik slechts onvoldoende of onjuiste begrippen had. Maar tevens had ik, door vergelijking van het tot nog toe over de Molukken openbaar gemaakte, met hetgene

eigen waarneming en onderzoek mij leerden, ontwaard, dat veel van daar nog onbekend is of onjuist voorgesteld, en dat nog veel te doen is in het belang der millioen zielen, welke het gouvernement der Molukken bewonen.

Mijn voornemen kwam daardoor meer en meer tot rijpheid, ook iets bij te dragen tot de kennis dier belangrijke bezittingen en mijne denkbeelden, over hetgeen in haar belang kan gedaan worden, door den weg der openbaarheid ter kennis van het gouvernement en van de natie te brengen. Ik hoop, dat die denkbeelden zullen worden getoetst aan de wenschelijkheid en praktische mogelijkheid.

Ik heb gemeend nuttig te kunnen zijn voor het moederland en voor de talrijke gewesten, welke de Voorzienigheid onder de zorgende hoede van Nederland heeft gesteld.

De rigting mijner gewone studiën is wel geene staatkundige of staathuishoudkundige, maar zij is steeds geweest eene praktische, dat is: gegrond op waarneming van feiten en wars van alle theorieën, aan welke geene voldoende werkelijkheid ten gronde ligt. Waarneming is zoowel de grondslag van de maatschappelijke, als van de natuurkundige wetenschappen. Zij leert het bestaande kennen en het ontbrekende en rust toe met de kennis, om het ontbrekende aan te vullen.

Indien ik geplaatst ware in eén ambt, tot de Molukken betrekking hebbende, zou ik slechts gedacht hebben aan het opstellen eener memorie voor het gouvernement, en dan zouden mijne voorstellen zeer zeker nader worden onderzocht en weldra uitwerking hebben, voor zooverre zulks wenschelijk en mogelijk zou worden geacht. In mijne tegenwoordige ambtsverhouding, als hoofdofficier bij de geneeskundige dienst, zou echter het indienen van zoodanige memorie beschouwd zijn kunnen worden als eene inmenging in zaken, waartoe mij de ambtelijke bevoegdheid ontbreekt.

Ik heb mij daarom bepaald tot het openbaar maken mijner waarnemingen en opmerkingen in den vorm van een reisverhaal. Die vorm had los en bevallig kunnen en misschien be-

hooren te zijn, doch is dat niet. Ik heb ook niet getracht te behagen, maar wel voor te lichten, en daartoe was eene inmenging van cijfers, van vele cijfers, noodig. Cijfers zijn voor de sociale wetenschappen, wat balans en meter zijn voor de natuurkundige. Zonder cijfers is daar alles onbepaald, gelijk de begrippen zwaar en ligt, en groot en klein. Ik heb dus het aangename van den vorm aan het degelijke moeten opofferen, wilde ik van stellig nut zijn.

Een der meest levendige indrukken, welke ik van de reis door de Molukken heb bekomen is die, van het volstrekt onvoldoende der bestaande kennis van zoo vele schoone en belangrijke eilanden, en zulks, niettegenstaande zij reeds bijkans 2½ eeuwen onder het gezag van Nederland staan. Die indruk bragt mij tot de overtuiging, dat het vele, wat onmiskenbaar in de laatste tijden, door het gouvernement zoowel als door meerdere wetenschappelijke instellingen, ten opzigte van de hydrographie, geographie en ethnologie van Nederlandsch Indië is verrigt, volstrekt onvoldoende is, om de bedoelde kennis in de eerste halve eeuw tot eene eenigzins bevredigende hoogte te brengen.

Deze overtuiging bragt een ander denkbeeld in mij tot rijpheid, dat namelijk eene spoedige en algemeene uitbreiding der hydrographische, geographische en ethnologische kennis van den Indischen Archipel slechts te verwachten is van eene bijzondere Instelling, welke zich die uitbreiding ten taak zal stellen, door het oproepen tot algemeene medewerking van ambtenaren, officieren van land- en zeemagt en partikulieren, door het benoemen tot leden der instelling van wie zich bereid verklaren tot bereiking van het doel der instelling mede te werken, door het uitgeven van een tijdschrift en andere werken, het ondersteunen van nasporingen, enz.

Ik besloot alzoo, na mijne terugkomst te Batavia, dit onderwerp nader te bespreken met de meest uitgelezene vrienden in de gemelde takken van wetenschap, te Batavia gevestigd, en te geraken tot de oprigting van een Genootschap voor de Hydrographie, Geographie en Ethnologie van Nederlandsch Indië. De

pogingen, welke ik daartoe voorloopig reeds heb aangewend, hebben, tot mijn leedwezen, niet dadelijk het gewenschte gevolg gehad, vermits men, hoezeer algemeen overtuigd van de wenschelijkheid van het door mij voorgestelde, meende, dat de tijd tot oprigting van zoodanig genootschap voor Nederlandsch Indië nog niet gekomen was. Hetzelfde beweerde men, toen er sprake was van de oprigting der Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië en van de oprigting der Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid. Ik vlei mij daarom nog, dat het binnen kort niet zal ontbreken aan een man van vak van verdienste en geestkracht, die zich aan het hoofd van zoodanige inrigting zal willen stellen, bezield van de overtuiging, dat zij slagen kan en moet, indien slechts de goede weg wordt ingeslagen.

Na de Banda groep uit het gezigt verloren te hebben, zagen wij den 17n Oktober niets bijzonders meer, tenzij een' buitengewoon grooten haai, welke ons, met zijne rugvin boven water, van zeer nabij passeerde, alsmede, op grooteren afstand, een' walvisch, den laatsten, dien wij op onze reis waarnamen.

Den 18n Oktober stoomden wij in denzelfden koers voort, zonder ergens land te ontwaren.

Evenzoo het grootste gedeelte van den 19n Oktober.

In den namiddag van den 19n viel een matroos over boord. Hoezeer onmiddellijk werd gestopt, drijvers werden uitgeworpen en de sloep uitgezet, en de zee vrij kalm was, had het veel moeite in, den ongelukkige te redden, wat evenwel nog gelukte.

Tegen 4 uur in den namiddag kregen wij het eiland Wangi-wangi en iets later het eiland Boeton in het gezigt. Wangi-wangi is het meest noordelijk gelegene der Toekanbessi-eilanden. Het is eenigen palen lang en kenbaar aan zijne gelijkmatige hoogte boven de zeevlakte, welke trouwens niet aanmerkelijk is. Slechts het midden des eilands is hooger en vertoont eene een weinig meer verhevene platte kruin.

Met het vallen van den avond stoomden wij straat Wangi-wangi binnen en voorts 's avonds en 's nachts nabij de oost- en

zuidkust van Boeton, waar wij zeer talrijke lichten langs het strand ontwaarden, waarschijnlijk van daar verblijf houdende visschers.

Den 20n Oktober s'morgens vroeg hadden wij Siompoe of het Zuideiland bereikt. Dit eiland ligt nabij Boeton's zuidwesthoek en is vrij hoog, ofschoon het geene bijzonder uitkomende toppen vertoont. Nu werd nagenoeg regt west gekoersd. Kabaena, een vrij groot en hoog eiland, gelegen regt ten zuiden van het zuidoostelijke schiereiland van Celebes, lieten wij in de verte ten noorden van ons liggen, doch wij zagen zeer duidelijk zijn hooge bergkruinen.

In den nacht van den 20n op den 21n Oktober passeerden wij tusschen de twee eilandjes, welke in het midden van straat Saleyer zijn gelegen. Wij herkenden van die eilandjes slechts de doffe omtrekken, even als die van den noordhoek van het eiland Saleyer. Toen de dag aanbrak, hadden wij den Loempoebalang van Bonthain, regt ten noorden van ons. Het grootste gedeelte van dezen dag hadden wij de kusten van Bonthain en Torathea in het gezigt. 's Avonds stoomden wij over de Laarsbank, een uitgestrekt koraalrif, op hetwelk echter nog water genoeg staat voor de grootste schepen.

Den 23n Oktober kwamen wij nagenoeg in hetzelfde vaarwater terug, wat wij den 5n September verlaten hadden. Solombo passeerden wij den 23n, Bawean en den hoek van Japara den 24n Oktober.

Twee dagen later was het reisgezelschap te Batavia terug, waar de opperlandvoogd met groote plegtigheid werd ontvangen.

AANHANGSEL.

I.

Opsomming der tot heden bekend gewordene vischsoorten van Celebes (1).

1 Apogon bandanensis Blkr.
2 » chrysopomus Blkr.
3 » fraenatus Valenc.
4 » hyalosoma Blkr.
5 » hypselonotus Blkr.
6 » kallopterus Blkr.
7 » macropterus K. v. H.
8 » macropteroïdes Blkr.
9 » melas Blkr.
10 » moluccensis Valenc.
11 » monochrous Blkr.
12 » nematopterus Blkr.
13 » nigripinnis CV. *
14 » novemfasciatus CV.
15 » quadrifasciatus CV.
16 » roseipinnis CV.
17 » zosterophorus Blkr.
18 Cheilodipterus apogonoïdes Blkr.
19 » octovittatus CV.
20 » quinquelineatus CV.
21 Ambassis batjanensis Blkr.
22 » Dussumierii CV.
23 » interrupta Blkr.
24 » macracanthus Blkr.
25 » urotaenia Blkr.
26 Psammoperca waigiensis Blkr.
27 Lates nobilis CV.
28 Grammistes orientalis Bl. Schn.
29 Diploprion bifasciatum K. v. H.
30 Serranus alboguttatus CV.
31 » altivelioïdes Blkr.
32 » amboinensis Blkr.
33 » aurantius CV.
34 » bataviensis Blkr.
35 » boenack CV.
36 » bontoides Blkr.
37 » celebicus Blkr.
38 » corallicola K. v. H. *
39 » crapao CV.
40 » cyanostigma K. v. H.
41 » diktyophorus Blkr.
42 » formosus CV.
43 » guttatus CV.
44 » hexagonatus CV.
45 » lanceolatus CV.
46 » macrospilos Blkr.
47 » marginalis CV.
48 » merra CV. *
49 » microprion Blkr.
50 » myriaster CV.
51 » pardalis Blkr.

(1) In deze lijst komen nog eenige soorten voor, onlangs van Manado ontvangen en niet vermeld in mijne jongste Bijdrage tot de ichthyologie van Celebes, getiteld: Beschrijvingen van nieuwe of weinig bekende vischsoorten van Manado en Makassar, opgenomen in deel I van de Acta Societatis Scientiarum Indo-neêrlandicae, Batavia 1856 4°. De soorten met een * geteekend, zijn niet door mij waargenomen.

52 Serranus polypodophilus Blkr.
53 » polystigma Blkr.
54 » punctulatus CV.
55 » rhyncholepis Blkr.
56 » Sebae Blkr.
57 » sexfasciatus K. v. H.
58 » urodelus CV.
59 Anthias manadensis Blkr.
60 Serranichthys altivelis Blkr.
61 Plectropoma maculatum CV.
62 » oligacanthus Blkr.
63 Mesoprion amboinensis Blkr.
64 » annularis CV.
65 » bitaeniatus Blkr. *
66 » bottonensis Blkr.
67 » chrysotaenia Blkr.
68 » coeruleopunctatus Blkr.
69 » decussatus K. v. H.
70 » erythropterus CV.
71 » fulviflamma Blkr.
72 » fuscescens CV.
73 » gembra CV.
74 » Johnii CV.
75 » lutjanus CV.
76 » macolor Blkr.
77 » marginatus Blkr.
78 » octolineatus Blkr.
79 » quadriguttatus Blkr.
80 » Russelli Blkr.
81 » Sebae Blkr.
82 » striatus Blkr.
83 » taeniops CV. *
84 » vitta Blkr.
85 Cirrhites arcatus CV.
86 » pantherinus CV.
87 Cirrhitichthys graphidopterus Blkr.
88 Myriodon scorpaenoïdes Bris.
89 Dules maculatus CV.
90 » marginatus CV.
91 Priacanthus Blochii Blkr.
92 Therapon Cuvieri Blkr.
93 » puta CV.
94 Therapon quadrilineatus CV.
95 » servus CV.
96 » theraps CV.
97 Datnia cancellata CV.
98 Holocentrum diadema CV.
99 » leo CV.
100 » leonoïdes Blkr.
101 » melanotopterus Blkr.
102 » orientale CV.
103 » punctatissimum CV.
104 » sammara CV.
105 » tiereoïdes Blkr.
106 Myripristis murdjan Rüpp.
107 » parvidens CV.?
108 » pralinius CV.
109 Heterophthalmus katoptron Blkr.
110 Percis caudimaculata Rüpp.
111 » cylindrica CV.
112 Sillago malabarica CV.
113 » maculata QG.
114 Sphyraena Commersonii CV.
115 » Forsteri CV.
116 » japonica CV.
117 » jello CV.
118 » obtusata CV.
119 Polynemus microstoma Blkr.
120 » plebejus Brouss.
121 » tetradactylus CV.
122 Upeneus barberinus CV.
123 » barberinoïdes Blkr.
124 » Jansenii Blkr.
125 » lateristriga CV.
126 » oxycephalus Blkr.
127 » Russelli CV.
128 » trifasciatus CV.
129 Mulloïdes flavolineatus Blkr.
130 Upeneoïdes sulphureus Blkr.
131 » sundaicus Blkr.
132 » variegatus Blkr.
133 » vittatus Blkr.
134 Dactylopterus macracanthus Blkr.
135 » orientalis CV.

136 Platycephalus bataviensis Blkr.
137 » celebicus Blkr.
138 » insidiator Blkr.
139 » isacanthus CV.
140 » polyodon Blkr.
141 » pristiger CV.
142 » polyodon Blkr.
143 » scaber CV.
144 Scorpaena bandanensis Blkr.
145 » picta CV. *
146 Scorpaenichthys oxycephalus Blkr.
147 » polylepis Blkr.
148 Pterois antennata CV.
149 » brachypterus CV.
150 » kodipungi Blkr.
151 » volitans CV.
152 » zebra CV.
153 Pteroidichthys amboinensis Blkr.
154 Pelor obscurum GV.
155 Apistus plagiometopon Blkr.
156 Aploactis trachycephalus Blkr.
157 Synanceia brachio Bl. Schn.
158 Otolithus argenteus K. v. H.
159 » macrophthalmus Blkr.
160 Corvina celebica Blkr.
161 Umbrina Kuhlii CV.
162 Pristipoma caripa CV.
163 » hasta CV.
164 » kaakan CV. *
165 » nageb Rüpp.
166 » therapon Blkr.
167 Diagramma albovittatum Rüpp.
168 » crassispinum Rüpp.
169 » chrysotaenia Blkr.
170 » Goldmanni Blkr.
171 » lineatum CV.
172 » plectorhynchos CV.
173 » polytaenia Blkr.
174 » punctatum Ehr.
175 » radja Blkr.
176 Lobotes erate CV.
177 Scolopsides bilineatus CV.
178 Scolopsides cancellatus CV.
179 » lineatus QG.
180 » leucotaenioïdes Blkr.
181 » lycogenis CV.
182 » margaritifer CV.
183 » monogramma K. v. H.
184 » torquatus CV.
185 » Vosmeri CV.
186 Heterognathodon bifasciatus Blkr.
187 » nemurus Blkr.
188 » xanthopleura Blkr.
189 Pentapus setosus CV.
190 Malacanthus taeniatus CV.
191 Chrysophrys calamara CV.
192 Pagrus heterodon Blkr.
193 » longifilis CV.
194 Dentex celebicus Blkr.
195 » microdon Blkr.
196 » nematopus Blkr.
197 » obtusus S. Müll. *
198 » Ovenii Blkr.
199 » ruber CV.
200 » taeniopterus CV.
201 Lethrinus cocosensis Blkr.
202 » kallopterus, Blkr.
203 » latifrons Rüpp.
204 » mahsenoides CV.
205 » opercularis CV.
206 » ornatus CV.
207 » reticulatus CV.
208 Caesio chrysozonus K. v. H.
209 » coerulaureus Lac.
210 » erythrogaster K. v. H.
211 » pinjalo Blkr.
212 Emmelichthys leucogrammicus Blkr.
213 Gerres abbreviatus CV.
214 » filamentosus CV.
215 » kapas Blkr.
216 » oyena CV.
217 Pentaprion gerreoides Blkr.
218 Anabas scandens CV.
219 » variegatus Blkr. *

220 Ophicephalus striatus Bl.
221 Chaetodon auriga Forsk.
222 » biocellatus CV.
223 » chrysozona K. v. H.
224 » citrinellus Brouss.
225 » collare Bl.
226 » dorsalis Rwdt.
227 » ephippium CV.
228 » Kleinii Bl. *
229 » lunula CV.
230 » oligacanthus Blkr.
231 » princeps CV.
232 » semeion Blkr.
233 » strigangulus Sol.
234 » vagabundus Bl.
235 » virescens CV.
236 » vittatus CV.
237 Chelmon rostratus CV.
238 Heniochus macrolepidotus CV.
239 Taurichthys varius CV.
240 Zanclus cornutus CV.
241 Drepane punctata CV.
242 Scatophagus argus CV.
243 Holocanthus dux Lac.
244 » imperator CV.
245 » leucopleura Blkr.
246 » mesoleucos CV.
247 » semicirculatus CV.
248 Platax batavianus CV.
249 » Boersii Blkr.
250 » gampret Blkr.
251 » teira CV.
252 » vespertilio Cuv.
253 Psettus rhombeus CV.
254 Pempheris moluca CV.
255 » oualensis CV.
256 Pimelepterus indicus K. v. H. *
257 » lembus CV.
258 » marciac QG. *
259 Toxotes jaculator CV.
260 Scomber kanagurta CV.
261 » loo CV.
262 Thynnus thunnina CV.
263 Cybium Commersonnii CV.
264 » Croockewitii Blkr.
265 » guttatum CV.
266 » konam Blkr.
267 Chorinemus aculeatus CV. *
268 » Commersonianus CV.
269 » sancti Petri CV.
270 » tol CV.
271 » toloo CV.
272 Trachinotus Baillonii CV.
273 » mookalee CV.
274 Megalaspis Rottleri Blkr.
275 Decapterus kurra Blkr.
276 » macrosoma Blkr.
277 Selar boöps Blkr.
278 » Hasseltii Blkr.
279 » Kuhlii Blkr.
280 » macrurus Blkr.
281 » torvus Blkr,
282 Selaroïdes leptolepis Blkr.
283 Caranx ekala CV.
284 » Forsteri CV.
285 Carangichthys typus Blkr.
286 Carangoïdes blepharis Blkr.
287 » citula Blkr.
288 » gallichthys Blkr.
289 » ophthalmotaenia Blkr.
290 » praeustus Blkr.
291 » talamparah Blkr.
292 Gnathanodon speciosus Blkr.
293 Seriola Rüppellii CV.
294 Seriolichthys bipinnulatus Blkr.
295 Lactarius delicatulus CV.
296 Coryphaena chrysurus CV. *
297 Stromateus niger Bl.
298 Gazza equulaeformis Rüpp.
299 » minuta Blkr.
300 » tapeinosoma Blkr.
301 Equula bindoïdes Blkr.
302 » ensifera CV.
303 » gomorah CV. *
304 » gracilis Blkr.

305 Equula insidiatrix CV.
306 » lineolata CV.
307 » oblonga CV.
308 Mene maculata CV.
309 Trichiurus haumela CV.
310 » lajor Blkr.
311 Amphacanthus corallinus CV.
312 » dorsalis CV.
313 » guttatus CV.
314 » javus CV.
315 » margaritifer CV.
316 » marmoratus CV.
317 » puellus Schl.
318 » tetrazona Blkr.
319 » vermiculatus CV.
320 » virgatus CV.
321 » vulpinus Schl. Müll.
322 Acanthurus celebicus Blkr.
323 » hepatus Bl.
324 » humeralis CV.
325 » lineatus Lac.
326 » mata CV.
327 » matoïdes CV.
328 » melanurus CV.
329 » Rüppellii Blkr.
330 » strigosus Benn.
331 » triostegus CV.
332 Naseus amboinensis Blkr.
333 » anginosus Blkr.
334 » annulatus Blkr.
335 » brevirostris CV.
336 » lituratus CV.
337 » Vlamingii CV.
338 Mugil borneënsis Blkr.
339 » ceramensis Blkr.
340 » coeruleomaculatus Lac.
341 » cunnesius CV.
342 » cylindricus CV.
343 Cestraeus oxyrhynchos CV.
344 » plicatilis CV.
345 Atherina argyrotaeniata Blkr.
346 » duodecimalis CV.
347 » lacunosa Forst.
348 Salarias Temminckii Blkr.
349 » celebicus Blkr.
350 » ceramensis Blkr.
351 » periophthalmus CV.
352 » quadripinnis CV.
353 Petroskirtes rhinorhynchos Blkr.
354 Opistognathus Sonneratii CV.
355 Callionymus dactylopus E. Benn.
356 » filamentosus CV.
357 » melanotopterus Blkr.
358 » ocellatus Pall.
359 » Reevesii Richds.
360 » sagitta Pall.
361 Gobius baliurus K. v. H.
362 » caninus CV.
363 » caninoïdes Blkr.
364 » chlorostigma Blkr.
365 » criniger CV.
366 » celebius CV.
367 » decussatus Blkr.
368 » eleotrioïdes Blkr.
369 » hemigymnopomus Blkr.
370 » Fontanesii Blkr.
371 » grammepomus Blkr.
372 » kokius CV.
373 » ophthalmotaenia Blkr.
374 » periophthalmoides Blkr.
374 » phalaena CV.
375 » xanthosoma Blkr.
376 » xanthotaenia Blkr.
377 Gobiodon quinquestrigatus CV.
378 Sicydium cynocephalus CV.
379 » gymnauchen Blkr.
380 Trypaüchen vagina CV.
381 Boleophthalmus Boddaerti CV.
382 Belobranchus Quoyi Blkr.
383 Eleotris gyrinoïdes Blkr.
384 » muralis QG.
385 » ophicephalus K. v. H.
386 » porocephalus CV.
387 » strigata CV.
388 Butis amboinensis Blkr.
389 » koilomatodon Blkr

390 Butis melanopterus Blkr..
391 Culius niger Blkr.
392 Trichonotus setiger Bl. Schn.
393 Platyptera aspro V. Hass.
394 Antennarius notophthalmus Blkr.
395 Batrachus grunniens CV.
396 Fistularia immaculata Comm.
397 Amphisile scutata Cuv.
398 Cichlops melanotaenia Blkr.
399 » spilopterus Blkr.
400 Pseudochromis fuscus Müll.Trosch.
401 » xanthochir Blkr.
402 Premnas biaculeatus Blkr.
403 Amphiprion bifasciatus Bl.
404 » chrysargurus Richds.
405 » ephippium CV.
406 » melanopus Blkr.
407 » percula CV.
408 » trifasciatus CV.
409 Pomacentrus albifasciatus Schl.
410 » bankanensis Blkr.
411 » chrysopoëcilus K. v. H.
412 » littoralis K. v. H.
413 » moluccensis Blkr.
414 » nigricans CV.
415 » notophthalmus Blkr.
416 » pavo Lac.
417 » prosopotaenia Blkr.
418 » taeniometopon Blkr.
419 » trimaculatus CV.
420 Dascyllus aruanus CV.
421 » melanurus Blkr.
422 Heliases frenatus CV.
423 Glyphisoden antjerius K. v. H.
424 » bengalensis CV.
425 » coelestinus CV.
426 » melas K. v. H.
427 » rahti CV.
428 » Schlegelii Blkr.
429 » septemfasciatus CV.
430 » trifasciatus Blkr.
431 » unimaculatus CV.
432 » waigiensis CV.
433 Glyphisodon xanthozona Blkr.
434 Labroides paradiseus Blkr.
435 » xanthurus Blkr.
436 Cossyphus macrodon Blkr.
437 » Schoenleinii Agass.
438 Tautoga melapterus CV.
439 » notophthalmus Blkr.
440 Crenilabrus oligacanthus Blkr.
441 Cheilio auratus CV.
442 » hemichrysos CV.
443 Julis (Julis) annulatus CV.
444 » (») amblycephalus Blkr.
445 » (») celebicus Blkr.
446 » (») dorsalis QG.
447 » (») lunaris CV.
448 » (») leucorhynchos Blkr
449 » (») Jansenii Blkr.
440 » (») quadricolor Less.
451 » (») urostigma Blkr.
452 » (Halichoeres) balteatus QG.
453 » (») bandanensis Blkr.
454 » (») casturi Blkr.
455 » (») Cuvieri Blkr.
456 » (») dieschismenacanthoides Blkr.
457 » (») elegans K. v. H.
458 » (») formosus Swains.
459 » (») Geoffroyi QG.
460 » (») Harloffii Blkr.
461 » (») Hartzfeldii Blkr.
562 » (») hortulanus CV.
563 » (») Hyrtlii Blkr.
564 » (») interruptus Blkr.
565 » (») kallosoma Blkr.
566 » (») kallopisos Blkr.
467 » (») kawarin Blkr.
468 » (») leparensis Blkr.
469 » (») melanurus Blkr.
470 » (») miniatus CV.
471 » (») phekadopleura Blkr.
472 » (») polyophthalmus Blkr.
473 » (») pseudominiatus Blkr.
474 » (») Renardi Blkr.

475 Julis (Halichoeres) spilurus Blkr.
476 » (») strigiventer Benn.
477 Gomphosus tricolor QG.
478 Novacula celebica Blkr.
479 » Hoedtii Blkr.
480 » pentadactyla CV.
481 » punctulata CV.
482 » taeniurus Blkr.
483 » praetextata Blkr.
484 Cheilinus celebicus Blkr.
485 » chlorurus Blkr.
486 » decacanthus Blkr.
487 » fasciatus CV.
488 » radiatus Blkr.
489 » tetrazona Blkr.
490 » trilobatus CV.
491 Scarus Blochii CV.
492 » celebicus Blkr.
493 » coeruleopunctatus Rüpp.
494 » frenatus Lac.
495 » micrognathus Blkr.
496 » naevius CV.
497 » psittacus Forsk.
498 Odax moluccanus CV.
499 Arius leiotetocephalus Blkr.
490 » nasutus CV.
501 Plotosus anguillaris Cuv.
502 » unicolor CV.
503 » macrophthalmus Blkr.
504 Belone annulata CV. *
505 » cylindrica Blkr.
506 » melanotus Blkr.
507 » timucoides S. Müll. *
508 Hemiramphus Buffonis CV.
509 » Commersonii CV.
510 » Dussumierii CV.
511 » erythrorhynchos CV. *
512 » Gaimardi CV.
513 » melanurus QG.
514 » Quoyi CV.
515 Exocoetus oxycephalus Blkr.
516 » unicolor CV.
517 Chirocentrus dorab CV.
518 Dussumieria Hasseltii Blkr.
519 » elopsoides Blkr.
510 Chanos orientalis CV.
521 Elops saurus L.
522 Megalops indicus CV.
523 Harengula melanurus Blkr.
524 » moluccensis Blkr.
525 Clupeoïdes macassariensis Blkr.
526 Sardinella clupeoides Blkr.
527 » leiogaster CV.
528 » leiogastroïdes Blkr.
529 Pellona Hoevenii Blkr.
530 Spratella fimbriata CV.
531 » tembang Blkr.
532 Spratelloïdes argyrotaenia Blkr
533 Alausa melanurus CV.
534 Engraulis Brownii CV.
535 » encrasicholoïdes Blkr.
536 » Grayi Blkr.
537 » rhinorhynchos Blkr.
538 » Russelli Blkr.
539 » Zollingeri Blkr.
540 Chatoessus chacunda CV.
541 » nasus CV.
542 » selangkat Blkr.
543 Notopterus Bontianus CV. ? *
544 Scopelus brachygnathos Blkr.
545 » Dumerilii Blkr.
546 Saurus myops CV.
547 » synodus CV.
548 Saurida nebulosa CV.
549 » tombil CV.
550 Rhombus lentiginosus Blkr.
551 » Mogkii Blkr.
552 » pantherinus Rüpp.
553 » polyspilos Blkr.
554 Rhomboidichthys myriaster Blkr.
555 Solea heterorhinos Blkr.
556 Achirus melanospilos Blkr.
557 » pavoninus Lac.
558 » Thepassii Blkr.
559 Plagusia brachyrhynchos Blkr.
560 » lida Blkr.

561 Plagusia marmorata Blkr.
562 » quadrilineata K. v. H.
563 Leptocephalichthys hypselosoma Blkr.
564 Anguilla Elphinstonei Syk.
565 Conger anagoïdes Blkr.
566 » bagio Cant.
567 » lepturus Richds.
568 » talabon Cuv.
569 Ophisurus bangko Blkr.
570 » brachysoma Blkr.
571 » Broekmeijeri Blkr.
572 » celebicus Blkr.
573 » colubrinus Richds.
574 » Hoevenii Blkr.
575 Muraenichthys gymnopterus Blkr.
576 Muraena amblyodon Blkr.
577 » ceramensis Blkr.
578 » colubrina Richds.
579 » Pfeifferi Blkr.
850 » polyzona Richds.
581 » polyuranodon Blkr.
582 » pseudothyrsoïdea Blkr.
583 » variegata J. R. Forst.
584 Monopterus javanensis Lac.
585 Ophisternon bengalensis McCl.
586 Gastrophysus argenteus J. Müll.
587 » Honckenii Blkr.
588 » lunaris J. Müll.
589 Arothron erythrotaenia Blkr.
590 » hypselogeneion Blkr.
591 » ? kappa Blkr.
592 » lineatus Blkr.
593 » testudineus J. Müll.
594 » virgatus Blkr.
595 Anosmius Bennetti Blkr.
596 » janthinopterus Blkr.
597 Diodon novemmaculatus Cuv.
598 » punctatus Cuv:
599 Balistes aculeatus Bl.
600 » armatus Lac.
601 » conspicillum Bl.
602 » chrysospilos Blkr.
603 Balistes flavomarginatus Rüpp.
604 » frenatus Lac.
605 » lineatus Bl.
606 » praslinus Lac.
607 » stellatus Lac.
608 Erythrodon niger Rüpp.
609 Monacanthus chrysospilos Blkr.
610 » geographicus Cuv.
611 » melanuropterus Blkr.
612 » tomentosus Cuv.
613 Triacanthus brachysoma Blkr.
614 » brevirostris Valenc.
615 » oxycephalus Blkr.
616 Pogonognathus barbatus Blkr.
617 Ostracion cornutus L.
618 » cubicus Bl.
619 Syngnathus brachyurus Blkr.
620 » budi Blkr.
621 » manadensis Blkr.
622 » mento Blkr.
623 » polyacanthus Blkr.
624 » Retzii Blkr.
625 Solenognathus Blochii Blkr.
626 Hippocampus comes Cant.
627 » kuda Blkr.
628 » manadensis Blkr.
629 » polytaenia Blkr.
630 Scyllium maculatum Gr.
631 Chiloscyllium plagiosum MH.
632 » punctatum MH.
633 Carcharias (Prionodon) javanicus Blkr.
634 » (») melanopterus QG.
635 » (») sorrah Val.
636 Sphyrna Blochii MH.
637 Heterodontus zebra Gr.
688 Rhynchobatus djeddensis Cant.
639 Rhinobatus (Rhinob.) armatus Gr.
440 Narcine timlei MH.
641 Trygon Kuhlii MH.
642 Taeniura lymma MH.
643 Aëtobatis flagellum MH. *
644 » narinari MH.

II.

Overzigt der tot nu toe van den Molukschen Archipel bekend gewordene vischsoorten.

	Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Molucc.
		Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wagen.	Rawak.	
1	Psammoperca waigiensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
2	Lates nobilis CV.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
3	Diploprion bifasciatum K. v. H.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	:	.	.	1
4	Grammistes orientalis Bl. Schn.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
5	Apogon amboinensis Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.
6	» bandanensis Blkr.	.	.	1	1	.	1	.	1	.	1	.	.	.
7	» buruënsis Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.
8	» ceramensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
9	» fraenatus Valenc.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
10	» Hartzfeldii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
11	» Hoevenii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
12	» hyalosoma Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
13	» hypselonotus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
14	» koilomatodon Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
15	» leptacanthus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
16	» macropterus K. v. H.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
17	» macropteroïdes Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
18	» margaritophorus Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
19	» melanorhynchos Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	.
20	» melas Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
21	» moluccensis Valenc.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
22	» multitaeniatus Ehr.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	.	1
23	» novemfasciatus CV.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
24	» orbicularis K. v. H.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
25	» roseipinnis CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
26	» trimaculatus CV.* (1)	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.
27	Apogonichthys amblyuropterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.
28	» gracilis Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
29	» perdix Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
30	» polystigma Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
31	Cheilodipterus amblyuropterus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.
32	» octovittatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
33	» quinquelineatus CV.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
34	Ambassis batjanensis Blkr.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	.	1
35	» buruensis Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.
36	» Dussumierii CV.	.	.	.	1	.	1	.	1	.	.	.	.	1
37	» interrupta Blkr.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
38	» macracanthus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
39	» nalua CV.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
	Transport.	1	3	15	6	0	15	11	21	0	3	1	0	26

(1) Species asterisco notatae a me non visae.

	Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												
		Ignota	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Ruwak.	Extra Archip. Moluc.
	Per transport.	1	3	15	6	0	15	11	24	0	3	1	0	26
40	Ambassis urotaenia Blkr.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
41	Anthias manadensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
42	Serranichthys altivelis Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
43	Serranus alboguttatus CV.	.	1	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
44	» altivelioides Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
45	» amboinensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
46	» argus CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
47	» boenack CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
48	» bontoides Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
49	» biguttatus CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
50	» celebicus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
51	» crapao CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
52	» cyanostigma K. v. H.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
53	» Goldmanni Blkr.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.
54	» guttatus CV.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	.	1	.	1
55	» Hoedtii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
56	» horridus K. v. H.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
57	» hexagonatus CV.	.	.	1	1	1	1	1	1	.	.	.	.	1
58	» Hoevenii Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
59	» leucogrammicus Rwdt	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
60	» macrospilos Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
61	» maculatus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
62	» marginalis CV.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
63	» merra CV.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
64	» microprion Blkr.	.	.	1	1	.	1	.	1	.	.	.	.	1
65	» myriaster CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
66	» nigripinnis CV.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
67	» pardalis Blkr.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
68	» polystigma Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
69	» punctulatus CV.	.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	1	.	1
70	» Sebae Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
71	» spilurus CV.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
72	» stellans Richds.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
73	» urodelus CV.	.	.	1	.	1	.	.	1	.	.	.	.	1
74	» variolosus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
75	Plectropoma maculatum CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
76	» melanoleucum CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
77	» oligacanthus Blkr	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
78	Mesoprion amboinensis Blkr.	.	.	1	.	1	.	1	1	.	.	.	.	1
79	» annularis CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
80	» bottonensis Blkr.	.	1	1	1	1	.	1	1	.	1	.	.	1
81	» chrysotaenia Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
82	» coeruleopunctatus Blkr.	.	.	.	1	.	1	.	1	.	.	.	.	1
83	» decussatus CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
84	» dodecacanthus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
85	» dodecacanthoïdes Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
86	» erythropterus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
	Transport.	3	5	31	9	7	21	19	58	0	5	4	0	68

Nomina Systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Molucc.
	Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	
Per transport.	3	5	34	19	7	21	19	58	0	5	4	0	68
87 Mesoprion fulviflamma Blkr.	.	1	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
88 » fuscescens CV.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
89 » gembra CV.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
90 » Johnii CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
91 » lineolatus Blkr.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
92 » lutjanus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
93 » macolor Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
94 » marginatus Blkr.	.	1	1	1	.	1	.	1	.	1	.	.	1
95 » microchir Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
96 » monostigma CV.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
97 » octolineatus Blkr.	.	1	1	1	.	1	1	1	.	1	1	1	1
98 » olivaceus CV.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.
99 » pomacanthus Blkr. (1)	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
100 » quadriguttatus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
101 » Russelli Blkr.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
102 » Sebae Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	.	1
103 » semicinctus CV.	.	.	.	1	1	.	.	1	.	.	1	.	.
104 » striatus Blkr.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	1	.	1
105 » vitta Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	1	1	1
106 Myriodon scorpaenoïdes Bris. Barn.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	.	1
107 Cirrhites arcatus CV.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
108 » pantherinus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
109 Cirrhitichthys graphidopterus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
110 » oxycephalus Blkr	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.
111 Priacanthus argenteus CV.*	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
112 » Blochii Blkr	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
113 » carolinus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
114 » holocentrum Blkr	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
115 » macracanthus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
116 Dules maculatus CV.	.	.	.	1	.	1	.	1	.	.	.	.	1
117 » rupestris CV.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
118 Therapon Cuvieri Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
119 » servus CV	.	.	1	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
120 » theraps CV.	.	.	1	1	1	.	.	1	.	.	.	.	1
121 Datnia argentea CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
122 Helotes polytaenia Blkr.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
123 » sexlineatus CV.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
124 Holocentrum cornutum Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
125 » diadema CV.	.	1	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
126 » leo CV.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
127 » leonoïdes Blkr.	.	1	1	1	.	1	.	1	.	1	.	.	1
128 » melanotopterus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
129 » operculare CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
130 » orientale CV.	.	1	.	1	.	1	.	1	.	.	.	.	1
131 » punctatissimum CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
132 » sammara CV.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
Transport.	5	14	50	32	9	33	28	95	0	14	11	2	108

(1) Juvenis forsan Mesoprion octolineati Blkr.

	Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Molucc.
		Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	
	Per transport.	4	14	50	32	9	33	28	95	0	14	11	2	108
133	Holocentrum tiereoïdes Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
134	» violaceum Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
135	Rhynchichthys brachyrhynchos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
136	Myripristis adustus Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
137	» hexagonus CV.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
138	» microphthalmus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
139	» murdjan Rüpp.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
140	» parvidens CV.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
141	» pralinius CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
142	» violaceus Blkr.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
143	Monocentris cataphracta Bl. Schn.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
144	Percis cancellata CV.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	?
145	» cylindrica CV.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
146	» ocellata CV*.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
147	Uranoscopus laevis Bl. Schn.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
148	Sphyraena brachyrhynchos Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
149	» Commersonii CV.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
150	» Forsteri CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
151	» jello CV.	.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
152	» langsar Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
153	» obtusata CV.	.	1	1	1	1	.	1	1	.	1	.	.	1
154	Polynemus kuru Blkr.	.	1	1	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.
155	» microstoma Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
156	» plebejus Brouss.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
157	Sillago malabarica CV.	.	.	1	1	.	1	1	1	.	.	.	.	1
158	Upeneus barberinus CV.	.	1	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
159	» barberinoides Blkr.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
160	» bilineatus CV*.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
161	» Brandesii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
162	» cinnabarinus CV.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
163	» Jansenii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
164	» oxycephalus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
165	» pleurospilos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
166	» Russelli CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	1	.	1
167	» trifasciatus CV.	.	1	1	.	1	.	.	1	.	1	.	.	1
168	Mulloides flavolineatus Blkr.	.	.	1	1	.	1	1	1	.	1	.	.	1
169	» japonicus Blkr.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
170	» vanicolensis Blk.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
171	Upeneoides moluccensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
172	» sulphureus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
173	» variegatus Blkr.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
174	» vittatus Blkr.	.	1	.	1	1	.	.	1	1	.	.	.	1
175	Peristedion moluccense Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
176	Trigla Brandesii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.
177	Dactylopterus cheirophthalmus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.
178	» orientalis CV.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	1	1	.	1
	Transport.	7	22	68	43	12	38	37	132	2	28	13	2	142

	Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Molucc.
		Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	
	Per transport.	7	22	68	43	12	38	37	132	2	28	13	2	142
179	Platycephalus bataviensis Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
189	» celebicus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
181	» insidiator Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
182	» isacanthus CV.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1
183	» malayanus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
184	» polyodon Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
185	» pristiger CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
186	» punctatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
187	» Quoyi Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
188	Scorpaena cyanostigma Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	?
189	» bandanensis Blkr.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
190	» polyprion Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
191	Scorpaenichthys cirrhosus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
192	» diabolus Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
193	» gibbosus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
194	» oxycephalus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
195	» polylepis Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
196	Sebastes minutus CV.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
197	Pterois antennata CV.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	1	.	1
198	» brachypterus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
199	» heterurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
200	» volitans CV.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
201	» zebra CV.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	1	.	1	1
202	Pteroidichthys amboinensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
203	Amphiprionichthys apistus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	:	1
204	Taenianotus triacanthus Lac.	:	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
205	Apistus amblycephaloides Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	:	1
206	» barbatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
207	» depressifrons Richds.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
208	» fusco-virens QG.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	1	.	.	.
209	» hypselopterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	:
210	» leucogaster Richds.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
211	» leucoprosopos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
212	» longispinis CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
213	» macracanthus Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	:
214	» plagiometopon Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
215	» taenianotus. CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
216	Aploactis dermacanthus Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.
217	» trachycephalus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
218	Minous woora CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
219	Pelor maculatum CV.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.
220	» obscurum CV.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
221	Synanceia bicapillata CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
222	» brachio CV.	.	1	.	.	.	.	1	1	.	1	1	.	1
223	» elongata CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
224	» horrida Bl.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
	Transport.	9	23	76	46	12	45	50	168	2	36	17	3	179

Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												
	Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	Extra Archip. Molucc.
Per transport.	9	23	76	46	12	45	50	168	2	36	17	3	179
225 Corvina Goldmanni Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	.
226 Umbrina amblijcephalus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
227 Pristipona nageb Rüpp.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
228 Diagramma crassispinum Rüpp.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
229 » Goldmanni Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
230 » haematochir Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
231 » Lessonii CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	1	.	1
232 » lineatum CV.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	1	.	.	1
233 » orientale CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
234 » plectorhynchus CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
235 » punctatum Ehr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
236 » polytaenioïdes Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
237 » radja Blkr.	.	1	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
238 » Sebae Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
239 Lobotes erate CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
240 Scolopsides bilineatus CV.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
241 » cancellatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	1
242 » leucotaenia Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
243 » lineatus QG.	.	.	1	1	.	1	.	1	.	.	.	.	1
244 » lycogenis CV.	.	1	1	.	1	.	.	1	.	.	.	.	1
245 » margaritifer CV.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
246 » monogramma K. v. H.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
247 » temporalis CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
248 Heterognathodon bifasciatus Blkr.	.	1	1	1	1	.	.	1	.	.	.	.	1
249 » xanthopleura Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
250 Pentapus aureolineatus CV.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
251 » setosus CV.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
252 » vittatus CV.*	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
253 Chrysophrys bifasciata CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
254 Pagrus heterodon Blkr.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
255 Dentex cynodon CV. *	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	?
256 » mulloides Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
257 » ruber CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
258 » taeniopterus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
259 Lethrinus amboinensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
260 » cocosensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
261 » harak Rüpp.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
262 » latifrons Rüpp.	.	1	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
263 » microdon CV.*	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	
264 » olivaceus CV.*	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
265 » opercularis CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
266 » ornatus CV.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
267 » reticulatus CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
268 » rostratus K. v. H.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
269 » Moensii Blkr.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	.	.
270 » rhodopterus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
Transport.	11	31	95	55	15	49	55	196	2	44	22	4	220

	Nomina systematica.		Habitatio Moluccensis. Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	Extra Archip. Molucc.
	Per transport.	.	11	31	95	55	15	49	55	196	2	44	22	4	220
271	Lethrinus waigiensis CV.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
272	Caesio chrysozona K. v. H.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
273	» coerulaureus Lac.	.	.	1	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
274	» erythrogaster K. v. H.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
275	» gymnopterus Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
276	» lunaris Ehr.	.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
277	» pisang Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
278	Emmelichthys leucogrammicus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
279	Gerres abbreviatus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
280	» argyreus CV. *	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
281	» filamentosus CV.	.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
282	» kapas Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
283	» macrosoma Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	.	1	1	.	.	.	1
284	» oyena CV.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
285	» poetie CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	1
286	Aphareus coerulescens CV.*	.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
287	» rutilans CV.*	.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
288	Chaetodon auriga Forsk.	.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
289	» baronessa CV.	.	.	1	1	.	1	1	1	1	.	1	.	.	1
290	» Bennetti CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
291	» biocellatus CV.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
292	» chrysozonus K. v. H.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
293	» citrinellus Brouss.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
294	» dorsalis Rwdt.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
295	» ephippium CV.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
296	» falcula Bl.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
297	» lunula CV.	.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
298	» melanotus Rwdt.*	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
299	» Meyeri Bl.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
300	» nesogallicus CV.	.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
301	» oligacanthus Blkr.	.	.	1	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
302	» oxycephalus Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
303	» principalis CV.*	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
304	» princeps CV.	.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
305	» punctatofasciatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
306	» selene Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
307	» speculum K. v. H.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
308	» strigangulus Sol.	.	.	1	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	1
309	» spilopleura Rwdt.*	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
310	» Tallii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.
311	» ulietensis CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
312	» unimaculatus Bl.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
313	» vagabundus Bl.	.	.	.	1	1	.	1	1	1	.	1	.	.	1
314	» virescens CV.	.	.	1	1	1	.	1	1	1	.	1	.	.	1
315	» vittatus Bl.	.	.	1	1	.	1	1	.	1	.	1	.	.	1
316	Chelmon longirostris CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
	Transport.	.	17	44	117	75	18	56	61	229	4	61	24	4	258

Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis. Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi	Buro.	Ceram.	Amboina	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	Extra Archip. Moluc.
Per transport.	17	44	117	57	18	56	61	229	4	61	24	4	258
317 Heniochus macrolepidotus CV.	.	.	.	1	1	1	.	1	.	1	.	.	1
318 » melanistion Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
319 Zanclus cornutus CV.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
320 Drepane punctata CV.	.	1	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
321 Scatophagus argus CV.	.	.	.	1	.	1	.	1	.	.	.	.	1
322 » ornatus CV.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
323 Taurichthys varius CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
324 » viridis CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
325 Holacanthus annularis Lac.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
326 » bicolor CV.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
327 » dux Lac.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
328 » imperator CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
329 » Lamarckii Lac.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
330 » leucopleura Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
331 » mesoleucos Lac.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	1
332 » navarchus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
333 » nicobariensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
334 » nox Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
335 » semicirculatus CV.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1	.	1
336 » trimaculatus Lac.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
337 » Vrolikii Blkr.	.	.	1	.	1	1	.	1	.	.	.	.	1
338 Platax batavianus CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
339 » Boersii Blkr.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
340 » teira CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
341 » vespertilio Rüpp.	.	.	1	1	.	1	1	1	.	.	.	.	1
342 Psettus rhombeus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
343 Pimelepterus lembus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
344 » marciac QG.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
345 » ternatensis Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
346 Pempheris mangula CV.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
347 » moluca CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
348 » oualensis CV.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
349 Toxotes jaculator CV.	.	.	1	1	.	1	1	1	.	.	.	.	1
350 Anabas scandens CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
351 Trichopus trichopterus CV.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
352 Ophicephalus striatus Bl.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
353 Mastacembelus maculatus Rwdt.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
354 Scomber kanagurta CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
355 » loo CV.	.	1	1	1	.	.	.	1	.	1	1	.	1
356 » moluccensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
357 Thynnus macropterus T. Schl.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
358 » pelamys CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
359 » thunnina CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
360 Auxis thynnoïdes Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
361 Thyrsites prometheoïdes Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
362 Cybium guttatum CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
Transport.	19	50	132	64	21	62	66	269	4	72	27	4	297

	Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Molucc.
		Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	
	Per transport.	19	50	132	64	21	62	66	269	4	72	27	4	297
363	Cybium lineolatum CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
364	» konam Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
365	Trichiurus haumela CV.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
366	Histiophorus indicus CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
367	» orientalis T. Schl.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
368	Naucrates indicus CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
369	Elacate mottah CV.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
370	Chorinemus Commersonianus CV.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
371	» sancti Petri CV.	.	1	1	.	.	.	1	1	1	1	.	.	1
372	» tol CV.	.	.	.	1	.	1	.	1	.	.	.	.	1
373	» toloo CV.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
374	Trachinotus Baillonii CV.	.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	.	.	1
375	» mookalee CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
376	Megalaspis Rottleri Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
377	Decapterus kurroïdes Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
378	» lajang Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
379	Selar boöps Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	1	1	.	.	.	1
380	» Hasseltii Blkr.	.	1	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
381	» Kuhlii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
382	» torvus Blkr.	.	1	1	.	.	.	.	1	1	.	.	.	1
383	» trachurus Blkr.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
384	Carangoïdes aureoguttatus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
385	» blepharis Blkr.	.	.	1	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
386	» citula Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
387	» gallichthys Blkr.	.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	1
388	» hemigymnostethus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
389	» ophthalmotaenia Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	1
390	Carangichthys typus Blkr.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
391	Uraspis carangoides Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
392	Gnathanodon speciosus Blkr.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
393	Caranx ekala CV.	.	.	1	1	1	.	1	1	.	.	.	.	1
394	» Forsteri CV.	.	1	1	1	.	1	1	1	.	1	1	.	1
395	» janthinospilos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
396	» melampygus CV.	.	1	.	.	.	1	.	1	.	.	1	1	1
397	» tapeinosoma Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
398	Seriola cosmopolita CV.*	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
399	» Rüppellii CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
400	» tapeinometopon Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
401	Temnodon saltator CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
402	Lactarius delicatulus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
403	Nauclerus brachycentrus CV.*	.	.	.	.	.	.	.	?	.	.	.	.	?
404	» compressus CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
405	Coryphaena chrysurus CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
406	Lampugus fasciolatus CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
407	Equula ensifera CV.	.	1	1	.	.	1	1	.	.	.	.	.	1
408	» gomorah CV.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
409	» filigera CV.	.	1	.	1	.	.	.	1	.	.	1	.	1
	Transport.	25	57	145	77	22	66	80	305	9	74	30	5	337

No.	Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis. Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	Extra Archip. Molucc.
	Per transport.	25	57	145	77	22	66	80	305	9	74	30	5	337
410	Equula insidiatrix CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
411	» interrupta CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
412	Gazza equulaeformis Rüpp.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
413	» minuta Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
414	» tapeinosoma Blkr.	.	.	.	1	1	.	1	1	.	.	.	.	1
415	Mene maculata CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
416	Amphacanthus corallinus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
417	» concatenatus CV.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
418	» doliatus CV.	.	.	1	1	.	1	.	.	.	.	.	.	1
419	» dorsalis CV.	.	.	1	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
420	» guttatus Bl.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
421	» Kopsii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
422	» lineatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
423	» margaritiferus CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
424	» marmoratus CV.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	1	.	.	1
425	» puellus Schl.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
426	» vermiculatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
427	» vulpinus Müll. Schl.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
428	Acanthurus altivelis CV.* (1).	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
429	» celebicus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
430	» fraterculus CV.*	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
431	» glaucopareius Forst.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
432	» hepatus Bl.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
433	» humeralis CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
434	» kipas Blkr.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
435	» lineatus Lac.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	.	1
436	» lineolatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
437	» mata CV.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	1	.	.	1
438	» matoïdes CV.	.	.	1	1	.	1	1	1	.	1	.	.	1
439	» melanurus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
440	» nummifer CV.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.
441	» scopas CV.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
442	» striatus QG.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
443	» strigosus Benn.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
444	» triostegus CV.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
445	» velifer Bl.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
446	Naseus amboinensis Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
447	» anginosus Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
448	» annulatus Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
449	» brachycentron CV.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.
450	» brevirostris CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
451	» fronticormis Comm.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
452	» hexacanthus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
453	» lituratus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
454	» tripeltis CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
455	» Vlamingii CV.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
	Transport.	31	59	159	82	23	73	88	336	9	83	34	5	378

(1) Manipa.

Nomina Systematica.	Habitatio Moluccensis. Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	Extra Archip. Molucc.
Per transport.	31	59	159	82	23	73	88	336	9	83	34	5	378
456 Cepola abbreviata CV.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
457 Mugil borneënsis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
458 » ceramensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
459 » coeruleomaculatus Lac.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
460 » cunnesius CV.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
461 » cylindricus CV.	.	1	1	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
462 » heterocheilos Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
463 » melanochir K. v. H.	.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	1	1	1
464 Cestraeus oxyrhynchos CV	.	:	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
465 Atherina brachypterus Blkr	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	:	.
466 » cylindrica CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	.	.
467 » duodecimalis CV.	.	.	1	1	.	.	.	1	1	1	:	.	1
468 » lacunosa Forsk.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	1	.	1
469 » Temminckii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
470 Callionymus dactylopus E. Benn.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
471 » filamentosus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
472 » ocellatus Pall.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
473 » opercularioïdes Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
474 » Reevesii Richds.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
475 » sagitta Pal.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
476 Petroskirtes anema Blkr.	.	.	.	1	.	1	:	1	.	1	.	.	.
477 » bankanensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
478 » hypselopterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
479 » paradiseus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
480 » polyodon Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
481 » rhinorhynchos Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
482 » Temminckii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.
483 » Thepassii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
484 Pholidichthys leucotaenia Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.
485 Salarias celebicus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
486 » ceramensis Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
487 » cyanostigma Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
488 » Forsteri CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
489 » periophthalmus CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
490 » phaiosoma Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
491 » quadripinnis CV.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
492 » Sebae CV.?	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
493 » sumatranus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
494 Opistognathus solorensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
495 Gobius caninoides Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
496 » ceramensis Blkr.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	.	.
497 » chlorostigma Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
498 » criniger CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
499 » cyprinoïdes Pall.*	.	.	.	.	.	.	.	?	.	.	.	.	.
500 » decussatus Blkr.	.	.	.	:	.	1	.	.	.	:	.	.	1
501 » giuris Buch.	.	.	.	.	.	.	?	.	.	.	.	.	1
Transport.	32	60	173	90	23	84	93	365	10	89	37	6	413

Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Moluc.
	Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	
Per transport.	32	60	173	90	23	84	93	365	10	89	37	6	413
502 Gobius grammepomus Blkr.	.	.	.	1	.	1	.	1	.	.	.	.	1
503 » interstinctus Richds.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
504 » janthinopterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
505 » javanicus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
506 » kokius CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
507 » melanosoma Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.
508 » ophthalmoporus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
509 » ophthalmonema Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
510 » periophthalmoïdes Blkr.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
511 » phalaena CV.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
512 » puntangoïdes Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	.
513 » sphynx CV.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	1	.	.	1
514 » xanthosoma Blkr.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
515 Gobiodon erythrophaios Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
516 » heterospilos Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.
517 » quinquestrigatus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
518 Sicydium cynocephalus CV.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
519 » micrurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
520 Periophthalmus argentilineatus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	1	.	1
521 » Koelreuteri CV.*	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1
522 » Schlosseri CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
523 Boleophthalmus Boddaerti CV.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
524 Butis amboinensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
525 » melanopterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
526 Eleotris aporos Blkr.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
527 » cyanostigma Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
528 » Hasseltii Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
529 » Hoedtii Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.
530 » ophicephalus K. v. H.	.	.	.	1	.	1	1	1	.	.	.	.	1
531 » porocephalus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
532 » microlepis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
533 » muralis Blkr.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
534 » strigata Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
535 Culius acanthopomus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
336 » melanosoma Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
537 » niger Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.	1
538 Trichonotus setiger Bl. Schn.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
539 Echeneis neucrates L.	.	1	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
540 Antennarius chironectes Comm.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
541 » horridus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
542 » hispidus Cant.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
543 » Lacepedii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
544 » moluccensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
545 » notophthalmus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
546 » nummifer Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
547 » pinniceps Comm.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
Transport.	33	62	178	97	23	101	109	393	11	93	40	6	448

No.	Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis. Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	Extra Archip. Molucc.
	Per transport.	33	62	178	97	23	101	109	393	11	93	40	6	448
548	Antennarius polyophthalmus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.
549	» raninus Cant.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
550	Batrachus diemensis Richds.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
551	» grunniens CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
552	Halieutea stellata CV.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
553	Fistularia immaculata Comm.	.	1	1	1	.	.	1	1	.	1	.	.	1
554	Polypterichthys Valentini Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
555	Amphisile scutata Cuv.	.	1	1	1	.	.	.	1	.	1	.	.	1
556	» velitaris Cuv.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
557	Pseudochromis fuscus M. Trosch.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
558	» polyacanthus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
559	» tapeinosoma Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
560	» xanthochir Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
561	Plesiops coeruleolineatus Rüpp.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
562	» oxycephalus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
563	Cichlops Helmuthii Blkr.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	1
564	» spilopterus Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
565	» trispilos Blkr.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
566	Amphiprion bifasciatus CV.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
567	» chrysargurus Richds.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
568	» chrysurus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
569	» intermedius M. Schl.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
570	» melanopus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
571	» percula CV.	.	.	.	1	1	.	1	1	.	.	.	.	1
572	» perideraion Blkr.	.	.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	1
573	Premnas biaculeatus Blkr.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	1	.	.	1
574	Pomacentrus albifasciatus Schl. Müll.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
575	» bankanensis Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
576	» bifasciatus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
577	» chrysopoecilus K. v. H.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
578	» emarginatus CV.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
579	» fasciatus CV.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
580	» katunko Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
581	» littoralis K. v. H.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
582	» melanopterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
583	» moluccensis Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
584	» nematopterus Blkr.	.	1	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
585	» notophthalmus Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
586	» pavo Lac.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
587	» prosopotaenia Blkr.	.	1	.	1	.	1	.	.	.	.	.	.	1
588	» punctatus CV.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
589	» tapeinosoma Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
590	» taeniometopon Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
591	» taeniops CV.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
592	» taeniurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
593	» trilineatus Ehr.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
	Transport.	35	68	194	105	26	118	122	421	11	102	40	6	488

Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis. Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wagen.	Rawak.	Extra Archip. Molucc.
Per transport.	32	68	194	105	26	118	122	421	11	102	40	6	488
594 Pomacentrus trimaculatus CV.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
595 Dascyllus aruanus CV. (1).	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
596 » melanurus Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
597 » niger Rüpp.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
598 » polyacanthus Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
599 » xanthosoma Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	1
600 » xanthurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
601 Glyphisodon antjerius K. v. H.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
602 » aureus K. v. H	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
603 » batjanensis Blkr.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	.	1
604 » bengalensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
605 » coelestinus CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
606 » lacrymatus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
607 » leucogaster Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
608 » melas K. v. H.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
609 » modestus Müll. Schl.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
610 » rahti CV.	.	1	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
611 » Schlegelii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
612 » sordidus CV.	.	.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	1
613 » ternatensis Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
614 » trifasciatus Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
615 » unimaculatus CV.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
616 » uniocellatus QG.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
617 » waigiensis CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	1
618 » xanthurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
619 Heliases analis CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
620 » coeruleus CV.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
621 » frenatus CV.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
622 » lepisurus CV.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
623 » macrochir Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
624 » ternatensis Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.
625 » xanthochir Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
626 » xanthurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.
627 Labroïdes paradiseus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1	.	1
628 Duymaeria amboinensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
629 » enneacanthus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
630 » nematopterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.
631 Cossyphus diana CV.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
632 » macrodon Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
633 » mesothorax CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
634 Tautoga fasciata CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
635 » melapterus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
636 Cheilio auratus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
Transport.	32	69	208	111	27	132	128	450	11	112	42	7	521

(1) Ins. Aru.

Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis. Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	Extra Archip. Molucc.
Per transport.	32	69	208	111	27	132	128	450	11	112	42	7	521
637 Cheilio hemichrysos CV.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
638 Julis (Julis) annulatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
639 » (») dorsalis QG.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
640 » (») Gaimardi QG*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
641 » (») Jansenii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
642 » (») leucorhynchos Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
643 » (») lunaris CV.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	1	.	.	1
644 » (Halichoeres) amboinensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
645 » (») balteatus QG.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	1	.	.	1
646 » (») bandanensis Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
647 » (») binotopsis Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
648 » (») casturi Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
649 » (») dieschismenacanthus Blkr	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.
650 » (») dieschismenacanthoïdes Blkr.	.	1	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
651 » (») elegans K v. H.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
652 » (») formosus Swains.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
653 » (») Harloffii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
654 » (») Hartzfeldii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
655 » (») Hoevenii Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
656 » (») hortulanus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
657 » (») interruptus Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
658 » (») kallosoma Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
659 » (») leparensis Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	1	.	.	.	1
660 » (») melanurus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
661 » (») miniatus K. v. H.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
662 » (») modestus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
663 » (») mola CV.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
664 » (») phekadopleura Blkr.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
665 » (») podostigma Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
666 » (») polyophthalmus Blkr.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
667 » (») prosopeion Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
668 » (») pseudominiatus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
669 » (») Renardi Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
670 » (») Schwarzii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
671 » (») spilurus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
672 » (») strigiventer Benn.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
673 » (») Temminckii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
674 Gomphosus tricolor QG.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
675 Novacula Hoedtii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
676 » julioïdes Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	1	.	.	.
677 » macrolepidota Blkr.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
678 » pavo Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
679 » pentadactyla CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
680 » praetextata Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
681 » punctulata CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
682 » Twistii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Transport.	33	70	229	114	27	146	139	486	12	126	43	7	561

	Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Molucc.
		Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	
	Per transport.	33	70	229	114	27	146	139	486	12	126	43	7	561
683	Anampses geographicus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
684	» meleagrides CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
685	» Twistii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
686	Cirrhilabrus solorensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
687	Cheilinus celebicus Blkr.	.	.	.	1	1	.	.	1	.	.	.	.	1
688	» ceramensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
689	» decacanthus Blkr	.	.	1	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
690	» fasciatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
691	» lacrymans CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
692	» oxycephalus Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
693	» radiatus Blkr.	.	1	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
694	» tetrazona Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
695	» trilobatus CV.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
696	Epibulus insidiator CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
697	Scarus aeruginosus CV.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
698	» Blochii CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
699	» capitaneus CV*.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
700	» coeruleopunctatus Rüpp.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
701	» fasciatus CV*.	?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
702	» limbatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
703	» longiceps CV.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.
704	» macrocheilos Blkr.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
705	» micrognathos Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
706	» naevius CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
707	» nuchipunctatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
708	» psittacus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
709	» Quoyi CV.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
710	» sumbawensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
711	» vaigiensis CV.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	.
712	Callyodon genistriatus CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
713	» hypselosoma Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
714	» waigiensis CV.	.	.	1	1	.	.	1	1	.	1	1	.	1
715	Odax moluccanus CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
716	Plotosus anguillaris Cuv.	.	.	.	1	.	1	1	1	.	.	.	.	1
717	Belone brachyrhynchos Blkr.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
718	» cylindrica Blkr.	.	.	1	1	.	.	.	1	.	1	.	.	1
719	» leiurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
720	» leiuroides Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
721	» schismatorhynchos Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
722	Hemiramphus Buffonis CV,	.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	1
723	» Commersonii CV.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
724	» Dussumierii CV,	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
725	» Gaimardi CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
726	» lucens CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
727	» Lutkei CV.*	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
728	» Quoyi CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
	Transport,	37	76	242	122	28	150	145	511	12	140	46	8	599

Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Moluce.
	Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	
Per transport.	37	76	242	122	28	150	145	511	12	140	46	8	599
729 Hemiramphus Russelli CV.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
730 Exocoetus Commersonii CV*.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
731 » micropterus CV.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
732 » poecilopterus CV.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
733 » unicolor CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
734 Chirocentrus dorab CV.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
735 Chanos lubina CV.*	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
736 Albula bananus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	1
737 Dussumieria Hasseltii Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
738 Megalops indicus CV.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
739 Clupeoïdes macassariensis Blkr.	.	1	1	.	.	.	.	.	1	1	.	.	1
740 Harengula hypselosoma Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
741 » Kunzei Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
742 » melanurus Blkr.	.	.	1	1	.	.	1	1	1	.	.	.	1
743 » moluccensis Blkr.	.	.	1	1	.	.	1	1	1	.	.	.	1
744 Sardinella leiogaster CV.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	.	1
745 » leiogastroïdes Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
746 » lineolata CV.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
747 Pellona Hoevenii Blkr.	.	1	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
748 Spratelloïdes argyrotaenia Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
749 Alausa melanurus CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
750 Engraulis boelama CV.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
751 » Brownii CV.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
752 » encrasicholoïdes Blkr.	.	.	1	1	.	.	1	1	1	1	.	.	1
753 » Grayi Blkr.	.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	1
754 » Russellii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
755 » setirostris CV.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
756 Chatoessus chacunda CV.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
757 » nasus CV.	.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	1
758 Saurus myops CV.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
759 » synodus CV.	.	1	1	1	.	.	.	1	.	1	.	.	1
760 Saurida nebulosa CV.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
761 » tombil CV.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
762 Tetragonopterus argenteus Less.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
763 Hippoglossus erumei Cuv.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
764 Rhombus lentiginosus Richds.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
765 » Mogkii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
766 » pantherinus Rüpp.	.	.	.	1	.	.	1	1	1	1	.	.	1
767 » poecilurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
768 » polyspilos Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
769 Solea heterorhinos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
770 » trichodactyla Cuv.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
771 Synaptura heterolepis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
772 Achirus Hartzfeldii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
773 » melanospilos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
774 » pavoninus Lac.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
775 » poropterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
Transport.	38	81	254	132	29	155	159	544	18	147	47	8	610

Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Molucc.
	Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Ruwak.	
Per transport.	38	81	251	132	29	155	159	544	18	117	47	8	640
776 Achirus Thepassii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
777 Plagusia javanica K. v. H.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
778 » Kopsii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
779 » marmorata Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
780 » oxyrhynchos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
781 » polytaenia Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
782 » quadrilineata K. v. H.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
783 Oxybeles Brandesii Blkr.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
784 » gracilis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
785 » lumbricoides Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.
786 Leptocephalichthys taenioides Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
787 Anguilla Elphinstonei Sykes.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
788 Moringua microchir Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
789 Conger anagoides Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
790 Ophisurus colubrinus Richds.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
791 » maculosus Cuv.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	1
792 » Schaapii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
793 » versicolor Richds.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
794 Dalophis moluccensis Blkr	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.
795 » polyophthalmus Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
796 Muraena bullata Richds.	.	.	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
797 » canina QG.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	.
798 » catenata Blkr (nec Richds.)	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
799 » ceramensis Blkr.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
800 » colubrina Richds.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
801 » florisiana Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
802 » griseo-badia Richds.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
803 » isingteena Richds.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
804 » lita Richds.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.
805 » marmorata QG.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	.
806 » melanospilos Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1
807 » micropterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
808 » monochrous Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
809 » Pfeifferi Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
810 » Pilleri Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
811 » polyuranodon Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
812 » polyzona Richds.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
813 » pseudothyrsoidea Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
814 » Richardsonii Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
815 » Troschelii Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
816 » variegata Richds.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
817 Gastrophysus argenteus J. Müll.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
818 » lunaris J. Müll.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
819 Arothron astrotaenia Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
820 » calamaroïdes Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
821 » erythrotaenia Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
Transport.	39	81	261	131	29	166	169	573	18	152	49	10	676

	Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												Extra Archip. Molucc.
		Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wageu.	Rawak.	
	Per transport.	39	81	261	134	29	166	169	573	18	152	49	10	676
822	Arothron hypselogeneion Blkr.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
823	» ? kappa Blkr.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
824	» laterna Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	1	.	.	1
825	» lineatus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
826	» melanorhynchos Blkr.	.	1	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
827	» scaber Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
828	» trichodermatoides Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
829	» virgatus Blkr.	.	.	1	1	.	1	1	1	.	.	.	.	1
830	Anosmius Bennetti Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1
831	» janthinopterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
832	» margaritatus Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
833	» striolatus Blkr.	.	.	1	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
834	» Valentini Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
835	Diodon orbicularis Bl.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
836	» novemmaculatus Cuv.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
837	» punctatus Cuv.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
838	Triodon bursarius Rwdt.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
839	Erythrodon niger Rüpp.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
840	Balistes aculeatus Bl.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
841	» armatus Lac.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
842	» bursa Schn. Cuv.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
843	» conspicillum Bl. Schn.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
844	» flavimarginatus Rüpp.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
845	» lineatus Bl. Schn.	.	1	1	1	1	1	1	1	.	1	.	.	1
846	» praslinus Lac.	.	.	1	1	.	1	1	1	.	.	.	.	1
847	» vidua Sol.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
848	» viridescens Lac.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
849	Monacanthus bifilamentosus Less.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
850	» Cantoris Blkr.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
851	» chrysospilos Blkr.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
852	» Houttuyni Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
853	» hystrix Cuv.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
854	» janthinosoma Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
855	» kryptodon Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
856	» kurtorhynchos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
857	» tomentosus Blkr.	.	1	1	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
858	» trichurus Blkr.	.	.	1	1	.	.	1	1	.	.	.	.	1
859	Alutarius amphacanthoïdes Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1
860	» laevis CV.	.	1	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
861	» nasicornis T. Schl.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
862	» personatus Less.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
863	» prionurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
864	Triacanthus brachysoma Blkr.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	.	1
865	» brevirostris Val.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.	.	1
866	» Nieuhofii Blkr.	.	.	.	.	.	1	1	1	.	.	.	.	1
867	» oxycephalus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
	Transport.	41	85	275	144	30	177	182	611	18	161	50	10	718

Nomina systematica.	Habitatio Moluccensis.												
	Ignota.	Halmaheira.	Ternate.	Batjan.	Obi.	Buro.	Ceram.	Amboina.	Saparua.	Banda.	Wagen.	Rawak.	Extra Archip. Molucc.
Per transport.	41	85	275	144	30	177	182	611	18	161	50	10	718
868 Ostracion cornutus L.	.	.	1	.	.	.	1	1	.	1	.	.	1
869 » cubicus Bl.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1
870 » punctatus Lac.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1
871 » Renardi Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
872 » Sebae Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	.
873 » solorensis Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
874 » tesserula Cant.	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	1
875 » turritus Forsk.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
876 Syngnathus cyanospilos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.
877 » dactyliophorus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
878 » gastrotaenia Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.
879 » haematopterus Blkr.	.	.	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
880 Solenognathus Blochii Blkr.	.	1	1	1	.	1	1	1	.	1	.	.	1
881 Hippocampus kuda Blkr.	.	1	1	.	.	1	1	1	.	1	.	.	1
882 » melanospilos Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
883 » Valentini Blkr.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
884 Solenostoma brachyurus Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
885 » cyanopterus Blkr.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	.	.	.
886 » paradoxum Lac.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
887 Pegasus draconis L.	.	.	.	1	.	.	1	1	.	1	.	.	.
888 » natans L.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
889 Scyllium Bürgeri MH.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
890 » ? ferrugineum Less.*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
891 » maculatum Gr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
892 Chiloscyllium plagiosum MH.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1
893 Hemiscyllium malayanum MH.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	1	.	.
894 Cestracion zebra Gr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
895 Carcharias (Scoliodon) Dumerilii Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
896 » (Prionodon) amboinensis MH.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.
897 » (») melanopterus Q.G.	.	.	.	.	.	1	.	1	.	.	1	.	1
898 » (») menisorrah Val.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
899 Sphyrra zygaena Raf.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
900 Pristis cuspidatus Lath.*	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
901 » dubius Blkr.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
902 Trygon uarnak Rüpp.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1
903 Taeniura lymma MH.	.	.	1	.	.	.	.	1	.	.	1	.	1
904 Raja asterias Gr.*	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
905 Aëtobatis narinari MH.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	1	.	.	1
906 Chimaera monstrosa L. Gm.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	.	1
Totaal.	44	87	283	146	30	182	191	639	18	172	55	10	746

